

THE
ASUTOSH SANSKRIT SERIES



॥ आशुतोषसंस्कृतग्रन्थमाला ॥
THE ASUTOSH SANSKRIT SERIES

UNDER THE GENERAL EDITORSHIP
OF
THE ASUTOSH PROFESSOR AND HEAD OF THE DEPARTMENT
OF SANSKRIT
UNIVERSITY OF CALCUTTA

NO. IV.



UNIVERSITY OF CALCUTTA
1964



Price—Rs. 9.00

PRINTED IN INDIA

**PRINTED AND PUBLISHED BY SHENDRANATH KAMJILAL,
SUPERINTENDENT, CALCUTTA UNIVERSITY PRESS,
48, HAZRA ROAD, BALLYGUNGE, CALCUTTA.**

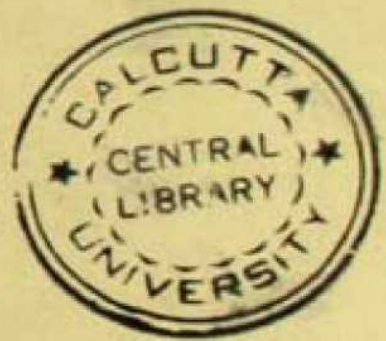


॥ न्यायकुसुमाञ्जलिः ॥
NYĀYAKUSUMĀÑJALI
PART II

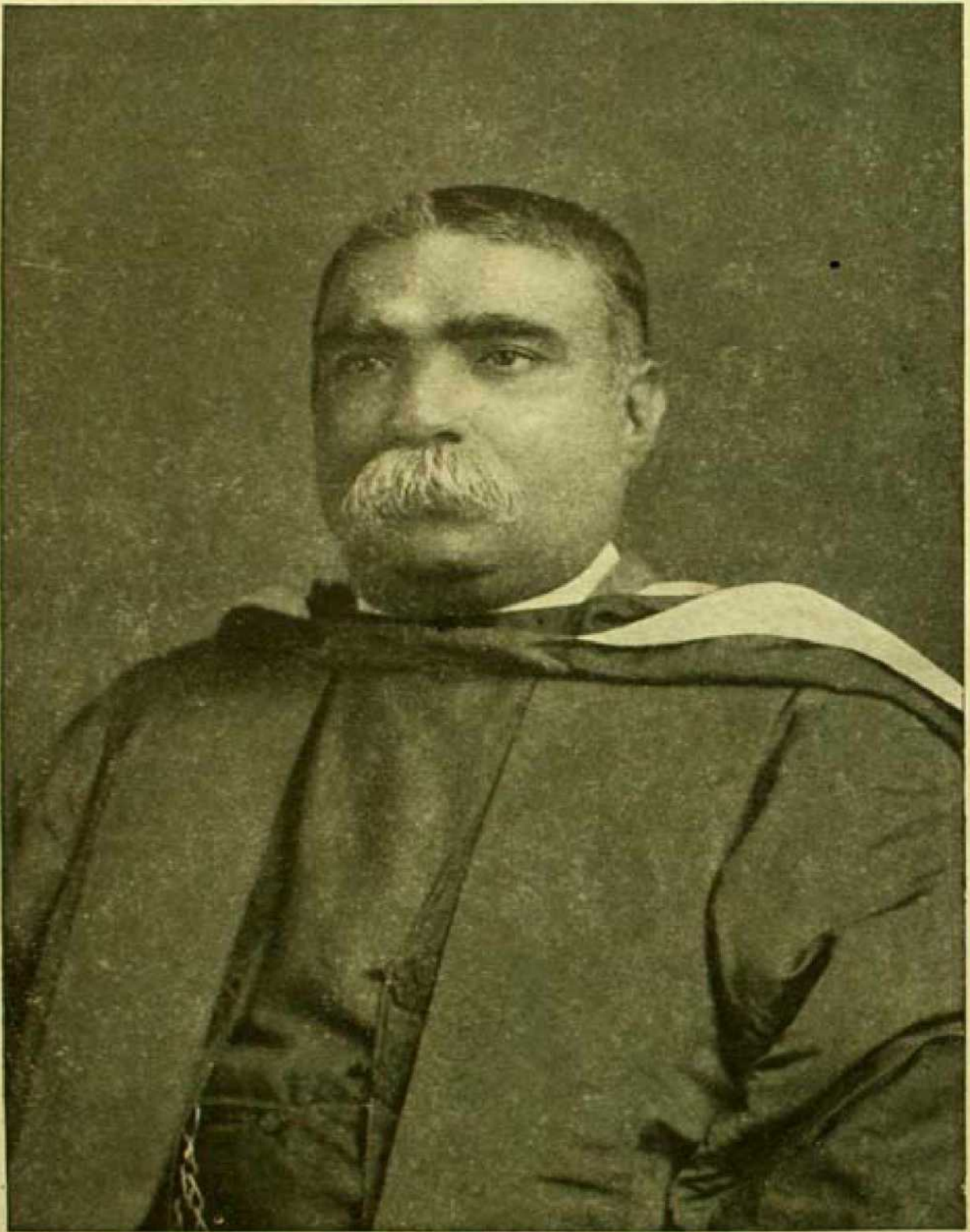
WITH THE COMMENTARIES OF
SAṆKARA MIŚRA
AND
GUṆĀNANDA VIDYĀVĀGIŚA

080C2
149B
(no. 4) Pt.

EDITED BY
NARENDRACHANDRA VEDANTATIRTHA, M.A.,
(BAGCHI BHATTACHARYA SANKHYATIRTHA MIMAMSATIRTHA TATTWARATNA SASTRI)
Retired Lecturer in Sanskrit, Calcutta University



UNIVERSITY OF CALCUTTA
1964



SIR ASUTOSH MOOKERJEE



महतो महीयसे
आ शु तो षा य

अनुक्रम णिका

उदयनाचार्यस्य कुसुमाञ्जलिग्रन्थेऽस्मिन् 'श्रोतव्यो मन्तव्य' इति श्रुतिविहितं परमात्म-
मननं व्युत्पादितम् । आत्मतत्त्व-विवेके तावत् क्षणभङ्गादिवादान् निरस्य विज्ञानादतिरिक्तं
स्थायिजीवात्मानं निरूप्य यस्योपासनयायं जीवात्मा मोक्षमधिगच्छेत् सोऽयं परमात्मा ईश्वर-
पदाभिधेयोऽत्र विस्तरेण व्यवस्थापितः । तथा च अदृष्टाधिष्ठातृतया तर्कबलेन ईश्वरव्यवस्था-
पनमस्य प्रतिपाद्यो विषयः । तत्र विप्रतिपत्तयः—(१) अलौकिकस्य परलोकसाधनस्या-
भावाद् अदृष्टाधिष्ठातृतया नेश्वरसिद्धिरिति चार्वाकाः । (२) अन्यथापि परलोक-
साधनानुष्ठानसम्भवाद् गुणाधानतया नेश्वरसिद्धिरिति मीमांसकाः । (३) तदभावावेदक-
प्रमाणसद्-भावाद् नेश्वरसिद्धिरिति सौगताः । (४) सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वाद् न
प्रमाणपुरुषेश्वर-सिद्धिरिति दिगम्बराः । (५) तत्साधकप्रमाणासम्भवाद् नेश्वरसिद्धिरिति
सांख्याः । तदेतानि चार्वाक-मीमांसक-सौगत-दिगम्बर-सांख्यानां विप्रतिपत्तिमूलानि मतानि
ईश्वरसिद्धिप्रतिकूलानि यथाक्रमं पञ्चसु स्तवकेषु निराकृत्य भगवानीश्वरः परमात्मपदा-
भिधेयः सम्यगत्र व्यवस्थापित आचार्येणेत्यतीव समीचीनोऽयं ग्रन्थः । प्रसङ्गतोऽन्यान्यपि
बहूनि वस्तून्यत्र विचारितानि ।

नैयायिकास्तावन्मन्यन्ते--अग्निहोत्रादिकर्मणां स्वर्गफलकत्वम् 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम'
इत्यादिश्रुतिषु अवगम्यते । स्वर्गश्च सुखविशेषः । "यत्र दुःखेन संभिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।
अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्" ॥ इत्यभियुक्तोक्तेः । न चायं सुखविशेषोऽत्र
लोके सम्भवति, सर्वस्यार्थहिकमुखस्य दुःखशबलत्वात् दुःखपक्षे निक्षेपणीयत्वाच्च ।
तस्मात् स्वर्गफलं लोकान्तरे भवतीति वक्तव्यम् । अग्निहोत्रादिकर्मणां च क्रियारूपत्वा-
दुत्पन्नप्रध्वंसित्वाच्च न तेषामा स्वर्गकालमवस्थानं स्यात् । अतः सतः कारणात्
कार्योत्पत्तिरिति न्यायेन स्वर्गकालपर्यन्तस्थायी कश्चिद् व्यापारः अग्निहोत्रादिजन्यः
स्वर्गरूपकार्यस्य कारणतयाऽवश्यमभ्युपेयः । स हि व्यापारः अदृष्टम् अपूर्वमिति वाख्यायते ।
अदृष्टं 'धर्माधर्मौ' इति अचेतनत्वात् चेतनमन्तरेण स्वर्गफलं जनयितुं नालमिति अदृष्टा-
धिष्ठातृतया ईश्वरः सिध्यति । अदृष्टस्यातीन्द्रियत्वात् चेतनानामपि जीवात्मनामदृष्ट-
गोचरापरोक्षज्ञानाभावात् अदृष्टाधिष्ठातृत्वं न सम्भवतीति तदधिष्ठातृतया ईश्वरसिद्धिरिति ।

अत्र चार्वाकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते--प्रमाणाभावाददृष्टं नाम किञ्चिन्नास्ति । तत्र प्रत्यक्षं न
क्रमते अदृष्टत्वादेव । अनुमानादीनां प्रामाण्याभावात् नास्त्यदृष्टं नाम । इदं चार्वाकमतं
प्रथमस्तवके निराकृतम् ।

मीमांसकास्तावन्मन्यन्ते--वेदस्य नित्यत्वात् वेदकर्तृतया नेश्वरसिद्धिः । इदं मीमांसकमतं
द्वितीयस्तवके निराकृतम् ।

सौगतास्तु मन्यन्ते--प्रत्यक्षानुपलम्भबाधितत्वात् ईश्वरो न सिध्यति, प्रत्यक्षानुपलम्भ-
बाधितेऽर्थेऽनुमानं न प्रवर्तते इति न्यायात् । अशरीरत्वादप्रयोजनवत्त्वाच्च नेश्वरः
क्षित्यादिकर्ता भवितुमर्हति । इदं सौगतमतं तृतीयस्तवके निराकृतम् ।

दिगम्बरास्तु मन्यन्ते-ईश्वरो न प्रमाकरणम्, नापि प्रमाकर्ता । इदं दिगम्बरमतं चतुर्थस्तवके निराकृतम् ।

सांख्यास्तु मन्यन्ते-प्रकृतेरेव जगत्कृतृत्वात् क्षित्यादिकृतृतया नेश्वरसिद्धिः । उक्तं च सांख्यसूत्रे 'ईश्वरासिद्धेरित्यादि । इदं सांख्यमतं पञ्चमस्तवके निराकृतम् ।

वङ्गदेशे न्यायाचार्याणां रघुनाथशिरोमणीनां प्रादुर्भावात् पूर्वं मिथिलायामेव प्राधान्येन न्यायचर्चासीदिति वङ्गदेशीया अपि अन्तेवासिनस्तत्र गत्वा न्यायशास्त्रमधीतवन्तः । वङ्गदेशे न्यायग्रन्थानां सीलभ्ये स्वदेशप्राधान्यविलोपमाशङ्क्य मैथिलास्तेऽध्यापका अध्ययनान्ते स्वदेशगमनकाले वङ्गीयान्तेवासिभिर्लिखितानि सर्वाण्येव पुस्तकानि बलादाक्षिप्य नयन्ति स्म इति श्रूयते । एवं बहुतिथे काले गते हरिदासभट्टाचार्यो मिथिलायामधीत्य कुसुमाञ्जलि कण्ठस्थं कृत्वा स्वदेशमागत्य यथास्मृतं ग्रन्थस्य कारिकांशं गद्यांशसारमनुसृत्य व्याख्यातवान् । अतएव स्मृतिशैथिल्यात् पञ्चमस्तवके "उद्देश एव तात्पर्य"-मित्यादि-कुसुमाञ्जलिकारिका अन्योक्तितया 'तदुक्तमि'त्यनेन तेनोद्धृता कुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यायाम् । अन्यत्रापि क्वचित् किञ्चित् व्याख्यावैलक्षण्यं जातम् । तदानीं गद्यपद्यात्मकमूलकुसुमाञ्जलेः प्रचारो वङ्गदेशे विरल आसीदिति । गुणानन्दविद्यावागीशेन 'कुसुमाञ्जलिविवेक'-नाम्नी गद्यपद्यात्मककुसुमाञ्जलेरुपरि काचित् समीचीना टीका कृता, येयमत्र प्रकाशिता, शङ्कर-मिश्रस्या'मोद'टीकया सहिता । तदानीं गद्यांशस्यापि प्रचारोऽत्र जात इत्यनुमीयते । अतएव रामभद्रसार्वभौमेन च तस्य 'कारिका'-व्याख्यायां क्वचित् क्वचित् गद्यांशस्यापि टीका कृता । 'उद्देश एव तात्पर्यमि'त्यादिका कारिका अपि मूलकारिकातर्यैव तेन व्याख्याता । यत्तु मुद्रितेयं रामभद्रव्याख्या पुष्पिकाभावात् रामभद्रस्यापि तु शङ्करमिश्रस्यामोद एवेति कैश्चिद् विजृम्भितं तत् खलु परप्रत्यायनेयबुद्धीनां देवानांप्रियाणामेव शोभते । मुद्रितरामभद्र-व्याख्यान्ते ११२-तमे पृष्ठे 'महामहोपाध्याय-श्रीरामभद्रसार्वभौमभट्टाचार्यकृता' इति पुष्पिका चक्षुष्मद्-भिरवलोकनीया, नायं स्याणोरपराधो यदेनमन्धा अन्यैर्लिखितं स्वलिखिततया प्रचारयन्तो न पश्यन्तीत्यहो साहसम् ।

विस्तरस्तु रामभद्रसार्वभौमकृतकुसुमाञ्जलिकारिकाव्याख्यानुक्रमणिकायामवगन्तव्य इत्यावेदयामः ।

श्रीनरेन्द्रचन्द्रभट्टाचार्याः

SELECT GLOSSARY

- P. 73. अनुवृणत्वम् means प्रसिद्धिः (अतिस्फुटता), vide, Cakravartin on *Kāvya-prakāśa*, ch. VIII. (cf. श्लेष).
- P. 75. *कर्मविभावनानुरूपम्—Śaṅkara Miśra's reading seems to be better as it is more explicit than 'विभव'.
- P. 91. स्वाभाविकी is more explicit than 'भाविकी' in the printed editions.
- P. 128. स्वत एव in the printed editions for अतएव does not fit in well.
- P. 152. F. N. 2. Read Guṇānanda reads 'तत्रैव' for आकाश एव.
- P. 179. The Form 'सुस्वाप' is grammatically correct, according to *Pāṇ.* VIII. 3. 38.
- P. 186. अनुभुजः for अन्नभुजः should be the correct reading as अन्नभुजः gives no sense. अनुभुजः rightly means मृत्युसहभुजः or मृत्युः सह भुजः in both Śaṅkara Miśra and Guṇānanda's commentaries. It is curious to note that all the editions read अन्नभुजः for अनुभुजः. Here अनु is सहाय.
- P. 189. देशनैव for देशेनैव is the correct reading, supported by Śaṅkara Miśra and Guṇānanda. देशेनैव does not carry any meaning here. It does not fit in. It is curious indeed that the printed editions have all read देशेनैव.
- P. 214. After 'व्यापानुपलब्धेः', a certain text of NK. has been omitted in all the printed editions, as it appears from the commentary of Guṇānanda.
- P. 225. Read व्यभिचारात् for व्यभिचारतः, which is omitted in the footnote.
- P. 227. अश्रुतातिदेशवाक्यस्य is more explicit than अश्रुतवाक्यस्य.
- P. 268. षट्कुट्याम्—see Vardhamāna's *Prakāśa*, in this connection.
- P. 346. F. N. 1. Read तेन instead of ते.

P. 366. प्रायेण...द्वितीयेनापीति. A certain text of NK. is omitted here in the printed editions.

P. 368. वेदेति. A certain text of NK. is omitted here in the printed editions.

P. 377. यतमानव्यापारः gives a better sense than समानव्यापारः.

P. 378. यतमान and not यत्र मान as is evident from the context.

P. 389. द्वितीये etc. A certain text of NK. is omitted here.

Intro. p. 88. The footnote here refers to Viśvanātha's *Bhāṣāpariccheda* and *Siddhānta-muktāvalī* (p. 89) which are attributed to Kṛṣṇadāsa Sārvabhauma in *Vāṅgālīr sārvasvat avadān*, Pt. I (followed slavishly by some modern writers).



AN INTRODUCTION TO THE NYĀYA SYSTEM

NARENDRACHANDRA VEDANTATIRTHA, M.A.

AN INTRODUCTION TO THE NYĀYA SYSTEM

I

Knowledge and Error

Pramā and *Pramāṇa* : Cognition is divided into *two* classes—valid and invalid. All systems of Indian Philosophy are unanimous in defining *Pramā* as a cognition having the characteristic of truth, and truth is regarded as the differentia of knowledge. But views with regard to the meaning of truth and error vary and consequently the characteristic of a valid or an invalid cognition is variously expressed. The Naiyāyikas to whom the extramental world has an objective value, adopt a realistic theory of knowledge. Vātsyāyana defines valid knowledge as the apprehension of an object as it really is. In other words, according to the Naiyāyikas a cognition is said to be valid when it represents the true nature of the object, and the validity and the invalidity of cognitions are determined by or inferred from the successful and unsuccessful activity respectively, i.e., both the validity and the invalidity of cognitions are external. Further, the Nyāya school with its pragmatic attitude towards truth makes utility the criterion of truth.

According to the Sāṃkhyas valid cognition consists in the correspondence of the knowledge-form with the object-form. The Sāṃkhyas agree with the Nyāya so far, but the former differs from the latter in two respects. In the first place, according to the Sāṃkhyas the validity and the invalidity of knowledge are the inherent characteristics of knowledge and they can be known by themselves, hence both the validity and the invalidity of knowledge are internal. In the second place, the former does not appeal to pragmatic test, while the latter applies the pragmatic criterion to the test of truth.

Bhāṭṭa Mīmāṃsists and Sāṃkara Vedāntists hold that a valid cognition is that which is free from contradiction and which has not been already apprehended—‘Anadhigatābādhitārthaviśayajñānam’. Further, according to both the Mīmāṃsists and the Vedāntists, the validity of knowledge is self-evident and does not require any external evidence for its validity, but the invalidity of knowledge cannot be known by itself; it can be known through the knowledge of discrepancy between the knowledge and its objects. Both the Mīmāṃsists and the Naiyāyikas are realists, but the former differs from the latter in two respects. In the first place, according to the Mīmāṃsists the validity of knowledge is self-evident and the invalidity of knowledge is

extraneous inasmuch as it is inferred from the cognition of its discrepancy with the object, while according to the Naiyāyikas both the validity and the invalidity of knowledge are external. In the second place, the former affiliates itself to the correspondence theory of the West and does not appeal to the pragmatic test, while the latter with its pragmatic attitude towards truth insists upon utility as the criterion of truth.

The Sāṃkara Vedāntists agree with the Naiyāyikas in appealing to the pragmatic test but they differ from each other in many respects: (1) the Sāṃkara Vedāntists advocate the doctrine of empirical realism as opposed to the Nyāya doctrine of ontological realism of a pragmatic type; (2) the former advocate Monism, while the latter advocate Pluralism. Further, the former advocate Absolutism, while the latter advocate Realism and so on.

According to the Buddhists a valid knowledge is that in which there is a harmony between the cognition and the object cognised and this harmony between the cognition and its object consists in revealing the object and leads to the achievement of some practical purpose. This view of the Buddhists is similar to that of the Nyāya and resembles the realistic pragmatic theory of the West. But the Buddhists differ from the Nyāya in this respect that according to the Buddhists the validity of knowledge is determined by fruitful activity, hence external, but the invalidity of knowledge is inherent in itself, i.e., internal.

The problem of error is closely connected with that of truth. There is no error unless there is truth. It is error only when it collides with truth. But the views with regard to the meaning of error and consequently the characteristics of false knowledge are variously expressed. There are six different views, viz., (1) *asatkhyāti*, (2) *ātmakhyāti*, (3) *akhyāti*, (4) *anyathākhyāti*, (5) *anirvacanīyakhyāti*, and (6) *satkhyāti*. The Sūnavādi Buddhists, who adopt the theory of *asatkhyāti*, point out that in erroneous cognition the non-existence appears as existing. The Vijñānavādi Buddhists who advocate the theory of *ātmakhyāti* maintain that error consists in taking the subjective cognition as object meant. In other words, it is the cognition of internal as external. The Mīmāṃsakas and probably the Sāṃkhya advocate the theory of *akhyāti*. They point out that in mistaken ascription we fail to realise the difference between perceptual cognition and memorial cognition. The Nyāya, the Vaiśeṣika and the Yoga schools adopt the theory of *anyathākhyāti*. They point out that in error we simply superimpose the attribute of one thing previously perceived on another thing perceived at the present moment, as when we mistake a piece of mother o'pearl for a piece of silver. This view holds that the surmised thing (silver) exists elsewhere when it is being surmised in the nacre. The Sāṃkara Vedāntists who adopt the theory of *anirvacanīyakhyāti* hold that in *adhyāsa* or mistaken ascription, there is the apparent presentation in the form of remembrance of something previously

perceived in some other thing—'Smṛtirūpaḥ paratra pūrva-dr̥ṣṭāva-bhāsaḥ'. The Rāmānuja Vedāntists who adopt the theory of satkhyāti hold that error cognises a real feature in a really existing object but arises from cognizing an insignificant aspect of an object as the predominant character of the whole.

If we examine carefully all the abovementioned theories of error we shall find that in some manner or other a negative element is involved in each of the diverse theories. Further, a careful investigation of the various theories of error found in Indian Philosophy will reveal the fact that all of them, for all practical purposes, are being reduced, in some manner or other, to the level of anyathākhyāti advocated by the Nyāya. The anyathākhyāti view, though associated with the logician (Nyāya), is advocated by the Advaitins too in the case of what is known as 'Sopādhika Brahma', delusion due to the presence of some adventitious condition. Vācaspati, both in his *Tātparyatikā* as well as in his *Bhāmātī*, finds it convenient to adopt the theory of anyathākhyāti. Ācārya Śaṅkara in his famous 'Adhyāsa-bhāṣya' rightly points out that in spite of differences among the various inquirers, all these theorists agree in thinking that in error there is false ascription of the attributes of one thing to another. From this it would follow that in the systems of all inquirers, false ascription of the attributes of one thing to another has necessarily to find a place in the problem of error.

The structure of all these systems of Indian Philosophy is based upon the problem of validity and the means of knowledge which forms the special feature in each system. Philosophy aims at the ascertainment of truth or reality. We can know reality only by means of correct knowledge and it is only by professing any kind of proofs or means of knowledge that we can attain accurate knowledge of things. Even the atheistic school like Cārvāka attempts to establish its own doctrines by means of proof, hence the dictum 'Mānādhīnā meyasiddhiḥ'—correct knowledge of a thing depends upon a māna (means of knowledge).

The sources of true knowledge as recognized by the several philosophical systems of India are the following : The Cārvākas recognize only one source of true knowledge, viz., perception; the Kaṇāda school and the Buddhistic schools acknowledge two sources of knowledge, viz., perception and inference; the Sāṃkhya school with Nyāyaikadeśins accepts three sources of valid cognition, viz., perception, inference and verbal testimony; the Naiyāyikas proper add comparison to the three mentioned above; the followers of the Prabhākara school acknowledge the above four of the Naiyāyikas in addition to presumption as the fifth; the followers of the Kumārila Mīmāṃsists and the Śaṅkara Vedāntists subscribe to the above view of the Prabhākara school and add non-perception as the sixth; and lastly the Paurāṇikas further add implication and tradition.

Cf. Pratyakṣamekaṁ cārvākāḥ kṣāpādasugataḥ punaḥ,
anumānaṁ ca taccāpi Sāṁkhyaḥ śabdaṁ ca te ubhe,
nyāyaikadeśino'pyevam upamānaṁ ca kevalam,
arthāpattyaḥ sahaitāni catvāryāḥ Prabhākaraḥ,
abhāvaśaṣṭhānyetāni Bhāṭṭa Vedāntinastathā,
saṁbhavaitihyayuktāni tviti Paurāṇikā jaguḥ.—TR.

The special source of a particular pramā or knowledge is called pramāṇa. Pramāṇa is defined as a karaṇa or instrument of pramā or knowledge. A karaṇa (instrument) is conceived as a unique or special cause through the action of which a particular effect is produced. A cause, to be called, a karaṇa, must not be merely unique (asādhāraṇa) but must also possess some active function (vyāpāra).

Vātsyāyana says that the science of reasoning proceeds by three processes of enumeration, definition and examination. Enumeration simply states things by their names, e.g., the sixteen topics mentioned by Gotama in his opening sūtra, viz., 'pramāṇa-prameya etc.'. Definition serves the purpose of differentiating a thing that has been enunciated from other things that are similar to and dissimilar from itself. Gotama also has made known to us the reality of the categories beginning with pramāṇa, prameya, etc., by means of enunciating, defining and examining them. First of all he mentions means of knowledge (pramāṇa). He has enunciated it in the first sūtra and in the third sūtra he has classified it. In the fourth aphorism he has given a definition of perception. A detailed examination of the means of knowledge (pramāṇa) is met with in the second chapter of his *Nyāyasūtra*.

Perception : Perception, inference, analogy and verbal testimony are the four sources accepted by the Nyāya school. Of these perception is the most important and the ultimate test of the other sources and is itself the surest of them all. A certain person, as Vātsyāyana says, after having apprehended the object of cognition through testimony desires to infer it again from perception of a mark and endeavours to perceive by his senses what is inferred from the mark. Thus his desire is satisfied when the object is apprehended by perception. And when we have apprehended the object by perception, we feel fully satisfied and not a shadow of doubt crosses our mind. Hence the superiority of perception. Gotama defines perception as follows: 'That knowledge which is brought about by the contact of the sense-organ with the object is called perception; it is inexpressible, free from error and definite.' Vācaspati says that the main intention of Gotama being to give a definition of perception and the process involved in it, unless we supply the ellipse 'yataḥ', it would include the means or instrument of perception as well. Although perceptual knowledge includes the means or instrument of perception as well, yet all cognitions cannot be taken in the sense of 'the instrument of perception (pratyakṣapramāṇam)'. For instance, perceptual cognition in the form of accepting, discarding,

etc., functioning as a means to inferential cognition should be treated as instrumental to inference and the sense-organ and its contact with the objects should be regarded as instrumental to perceptual cognition. Almost all the schools of Indian Philosophy as well as Western Psychology except the Vivaraṇa school of Vedānta have laid special stress on the sense-organs when dealing with perception.

According to Western Psychology and the Vivaraṇa school of Vedānta, the process of knowing things with the help of sensations they give is called perception. The difference between them lies in this that according to Western Psychology the external world is thrust upon the mental principle by producing sensations, the mental principle reacts upon and interprets these sensations, while according to the Vedāntic school after Vivaraṇa, the internal principle goes to the place where the object exists and assumes the form of the object in consequence of which the object comes to be related to the internal principle. The sense-organs, according to both, serve as a medium in bringing about external perception. According to Vivaraṇa 'śabda' serves as a medium to the intuition of Brahma. It is an admitted fact that we have perceptual cognition through the means of 'śabda'.

Gotama says that the knowledge produced by 'the contact of the sense-organ with the object is perception. Nose, tongue, eye, skin and ear are the five external sense-organs. Besides these there is another sense-organ which is regarded as internal and is called mind. These sense-organs have their own range and in this the sense-organs differ from one another. The skin, for example, can sense only the things which come in contact with it, similar is the case with the tongue. All things cannot become objects of all sense-organs. There are many things which are not within the easy reach of the senses. It is a kind of perception which is independent of the senses, as the perception of a class from the perception of the individual belonging to that class. The relation between the organs of sense and the organs of perception which lead to perceptive act is called 'the contact of the sense-organ with the object'—'Indrivārthasannikarṣa'. Uddyotakara and the teachings of the Nyāya school following him have accepted six kinds of contact (sannikarṣa), such as (1) conjunction, (2) inherence in what is in conjunction, (3) inherence in what is inherent in what is in conjunction, (4) inherence, (5) inherence in what is inherent, and (6) the relation of the subject and the attribute. The Neo-Vedāntists and the followers of the Bhāṭṭa school install identity in the place of inherence and the followers of the Prabhākara school recognize three-

1 According to Vedāntists after the Vivaraṇa school, verbal knowledge and non-perception are also included in the instruments of perceptual knowledge. The Vivaraṇa holds that the intuition of Brahma is possible only through the means of verbal knowledge (śabda). Vācaspati differs from this view of the Vivaraṇa by maintaining that even in the case of the intuition of Brahma, the mind is the only instrument. From this it follows that Vācaspati is anxious to harmonise the views of Nyāya with that of Vedānta.

fold contact only, *viz.*, (1) conjunction, (2) inherence in what is in conjunction, and (3) inherence.

The sensation of pleasure, pain, etc., is also produced by the contact of the sense-organ with the object but this cannot be regarded as cognition. Uddyotakara and Vācaspati hold that if we simply say 'the contact of the sense-organ with the object', pleasure, pain, etc., also will be included in the definition of perception. Hence in order to exclude pleasure, pain, etc., the *Sūtrakāra* has introduced the epithet 'knowledge (jñānam)' in the definition of perception. The *Bhāṣya* on the sūtra 'yugapajñānānutpattir-manaso liṅgam' includes 'pleasure etc.', under perception. But Uddyotakara and Vācaspati make a distinction between pleasure and cognition of pleasure. Vācaspati speaks of pleasure as amenable to mental perception. Pleasure is the object and not the cognition itself; hence just as colour is distinct from the perception of colour and is excluded from the perception of colour, in the same way pleasure is also distinct from the perception of pleasure and cannot be included in perception.

So, according to Uddyotakara and Vācaspati the epithet 'knowledge (jñānam)' is introduced in order to exclude pleasure and such other things from the definition of perception. But Jayanta Bhaṭṭa in his *Nyāyamañjarī* holds a different view. He says that the introduction of the epithet 'vyavasāyātmakam' implies 'cognition', for 'vyavasāyātmakam' means 'definite cognition'. Since pleasure, pain, etc., are not regarded as definite knowledge, these cannot be included under the definition of perception. After discussing this in great detail, Jayanta concludes that unless the epithet 'jñānam' is introduced in the sūtra, there would be no word conveying the sense of a 'substantive (viśeṣya)' and all the words would have to be construed in the sense of an 'attribute (viśeṣaṇa)' whereby the interpretation of the sūtra would become incomplete. So the *Sūtrakāra* has added the epithet 'jñānam' for the purpose of conveying the sense of a 'substantive and not for anything else'. Gotama while defining perception had no other motive but to state the ways and means of acquiring perceptual knowledge. The perception of God being eternal is brought about without the aid of the contact of the sense-organ with the object, unlike human beings and falls outside the province of error and empirically valid knowledge. Hence there is no defect in the sūtra as it stands if it is not applicable to the perception of God also. *Vṛttikāra* Viśvanātha, however, being anxious to bring in the eternal perception of God also under the category of empirically valid knowledge and following the interpretation given by some previous teachers, has finally interpreted the sūtra in such a way as may be applicable to both eternal and non-eternal perception. But it is very difficult to make out such a meaning from the sūtra of Gotama as it stands. Further, there is no necessity for such a forced interpretation. Since the eternal perception of God, unlike human beings, is produced

without any means, why should Gotama raise such a question as relates to the eternal perception of God, when his sole aim is to describe the ways and means of ordinary perception? On the other hand, where we recognize the authoritativeness of God, there the meaning of 'pramāṇam' is different: What is true knowledge or whose knowledge is infallible is called 'pramāṇam (authoritative)'.

Udayana has proved the existence of God. But he too there has hinted at this *sūtra* of Gotama and has stated that the contact of the sense-organ with the object refers to ordinary perception (*cf.* 'Indriyārthasannikarṣotpannasya ca laukikamātraviṣayatvāt'). Vardhamāna has explained it as such: 'Yathāśrutam sūtrantu laukikapratyakṣaviṣayamityāha' (*Nyāyakusumāñjali*, IV, 5). There was a diversity of views among the ancient teachers of Nyāya regarding the use and meaning of the epithet 'avyapadeśyam'. According to Vātsyāyana and Uddyotakara, the epithet 'avyapadeśyam' is introduced to exclude inferential cognition and the qualifications 'vyavasāyātmakam' (definite knowledge) and 'avyabhicāri' (free from error) serve the purpose of excluding doubtful and erroneous knowledge. But Vācaspati holds a different view. According to him the attributes 'avyapadeśyam' and 'vyavasāyātmakam' suggest the two-fold character of perception, *viz.*, indeterminate and determinate, respectively, which will be discussed later on. Further, Vācaspati says that it is only in the case of perception that the epithet 'avyabhicāri' is essential, for, the other forms of knowledge are dependent upon perception and if perception becomes erroneous, the other forms of knowledge also will become erroneous. Javanta Bhaṭṭa has propounded and justified these views in his *Nyāyamañjarī*. Vācaspati's argument for the justification of the indeterminate perception is as follows: Both Vātsyāyana and Vācaspati refute the theory of those who establish the identity of the name and the thing denoted by it. Vācaspati says that children have perception of the colour etc., even though they do not possess the knowledge of the word and its meaning. Further, the dumb who are incapable of expressing their meaning have perception of certain objects. Hence, it is not right to hold that there is no perception devoid of a name. Further, even enlightened persons who are capable of expressing their ideas understand the word and its meaning as not identical. They also have such apprehension as 'this word indicates the name of this thing'. Hence it must be admitted that they also have perception of an object devoid of a name.

At first we simply perceive the object and afterwards we recollect the name of the object of which we have perception. Hence it must be admitted that in the case of the enlightened as well as the unenlightened there takes place a perception of the object devoid of a name, antecedent to the recollection of the name and thing denoted by it. This perception of the object, devoid of a name for the time being, is called indeterminate perception.

In fact, the perception, which even the enlightened persons have for the first time, cannot be expressed by means of words. Hence the kind of perception which is antecedent to determinate or full-fledged form and which corresponds to the perception of the children, the dumb, etc., must be called as 'indeterminate'. Uddyotakara raises a question as to whether the epithets introduced in the *sūtra* in the definition of perception given should be taken severally or collectively. To this he answers that the epithets should be taken in a collective sense, for, each of the epithets serves the purpose of excluding inferential knowledge, pleasure, verbal knowledge, erroneous cognition and doubtful cognition. These have already been pointed out.

Mind also is an essential condition of perception. Then why has not the *Sūtrakāra* mentioned it? To this Vātsyāyana replies that the *Sūtrakāra* does not mention all the conditions that are necessary for perception. He mentions only that condition which is essential to sense perception exclusively and which differentiates it from all other forms of knowledge, such as inference etc. Further, mind is as good a sense-organ as the eye etc., and defends his view of the instrumentality of mind by pointing out that though there is no explicit mention of mind among the sense-organs in the *sūtra* of Gotama (cf. 1. 1. 12), still Gotama admits this fact and there are marked differences between the nature of mind and sense-organs. Further, it is a *philosophical dictum* according to which a statement of any author which is not challenged by another author of a rival system is to be understood as admitted by the same author.

Because the instrumentality of mind is accepted by the founders of other systems and as its acceptance does not militate against other systems, Gotama has remained silent on this point. This is called 'Tantravukti' in technical language. The Buddhist logician Dignāga subjects Vātsyāyana to a severe criticism. Dignāga contends that the mention of mind among the sense-organs is not consistent with the teaching of Gotama, as it is not mentioned by Gotama in the enumeration of the sense-organs—"ghrāṇarasanacakṣustvakāśrotrāṇdriyāṇi bhūtebhyah", where there is no mention of mind, manah. Dignāga further points out that if to remain silent is to admit, then, what makes the author of the *Nyāyasūtra* mention the five organs which are also enumerated by other authors? (Cf. "na sukhādi prameyam vā mano vā stīndriyāntaram, anīṣedhād upāttañ cedanyendriyarūtaṁ vrthā"—Dignāga's *Pramāṇasamuccaya*.)

Uddyotakara endeavours to defend Vātsyāyana from this charge of Dignāga. Uddyotakara says that it is because Dignāga is not acquainted with the dictum of philosophy that he (Dignāga) has raised objections against the view of Vātsyāyana. Uddyotakara points out that when an author has explicitly stated one's own theory and if the said theory does not come in conflict with any one of the theories

held by the other rival systems and is not refuted by the author, in such cases it is to be understood as admitted by the same author.

The above is the meaning of the 'Tantrayukti' (*philosophical dictum*) expounded by Vātsyāyana. Uddyotakara further points out that had Gotama totally omitted to make mention of the sense-organ in that case there would have been no scope for the application of the said dictum. It cannot be said that one accepts the view of another when one has not any theory of his own. Further, how is it possible for us, asks Uddyotakara, to distinguish one's own theory and another's theory, when one remains absolutely silent on a subject matter at issue? Hence one must explicitly express one's own theory in clear terms. Thus the *philosophical dictum* will be intelligible to us only when we become acquainted with one's own theory and another's theory. Uddyotakara and Vācaspati emphatically assert that mind must be regarded as a sense-organ. For there is no other means of knowledge which is capable of proving the experience of pleasure, pain, etc. The cognition of pleasure etc. cannot be derived from inference, for there is no middle term and in the absence of the middle term there can be no knowledge derived from inference. Similarly, neither analogy nor verbal knowledge can serve as a means to prove the experience of pleasure etc. There is no other alternative left. Hence it must be admitted that the cognition of pleasure etc. is amenable to mental perception only. Further, mind is actually mentioned as an instrument of cognition in the *sūtra* 'yugapajjñānānupattirmanaso liṅgam', which states that the existence of mind accounts for the non-simultaneity of the acts of knowledge. From this it is clear that mind is an instrument of cognition. The reason for the mind not being mentioned in the *sūtra* enumerating the sense-organs lies in the fact that mind is different in nature from other external sense-organs. Where does the difference lie? Vātsyāyana notes *three* points of difference between mind and external sense-organs: (1) sense-organs are made up of material elements, whereas mind is immaterial, (2) sense-organs can operate only on specified objects, whereas mind can operate on all objects, (3) sense-organs can function only when they are endowed with certain specific qualities, whereas mind can function as an organ even when it is not endowed with any quality. The contact of the sense-organ with the object constitutes a distinctive feature of perception only. According to Uddyotakara the point of difference between mind and the sense-organs lies in this that mind can operate on all things, whereas sense-organs can operate only on certain particular objects. Thus he sets aside the two other reasons put forth by Vātsyāyana on the ground that mind is neither material nor immaterial. Uddyotakara says that to say that mind is immaterial would mean that it is the product of something other than matter; while, as a matter of fact, mind is not a product at all and as such it cannot be either material or immaterial. The Naiyāyikas, the Vaiśeṣikas, the Mīmāṃsists and even some of the

Vedāntists are all unanimous in holding that mind is an internal organ by means of which we directly have experiences of pleasure, pain, etc. The function of mind is an essential condition in both external and internal perception. The Naiyāyikas and the Vaiśeṣikas prove the existence of mind in the following way : the presence of mind accounts for the production of knowledge, for when we are in an absent-minded mood, no cognition is produced if there is no activity on the part of mind, even though there is the presence of the self or the knower, the object and the external sense-organs. This clearly indicates that the operation of some factor is absolutely necessary in the presence of which there arises knowledge and in the absence of which no knowledge is produced.

This essential factor is the mind. The Naiyāyikas and others, who admit the existence of an eternal self as the knower of all knowledge, regard mind as an instrument and it is employed by the self as a means to internal perception. There are many reasons for regarding mind as an organ : (1) if the mind is not regarded as an instrument there is nothing that can serve as a medium for the contact of the object with the self in external perception; (2) there is no ground for regarding the internal perception as a case of perception, if the mind is not treated as an organ or instrument; (3) moreover determination, imagination, memory, volition and knowledge are regarded as the qualities of the self or ātman. As these stand in need of some organ for their production, these cannot be produced by any other instrument than mind. Hence mind must be the required instrument or organ.

But the Vedāntic school after *Vivarana* and its followers hold a different view. According to *Vivarana* mind is not an organ at all. According to Nvāya mind is a distinct substance and possesses an independent reality. But according to Vedānta neither it is a fundamental substance nor it possesses an independent reality. According to Vedānta mind is only one of the different modes of the 'antaḥkarana' and is simply the product of the beginningless Māyā or nescience. Dharma-rājādhvarīndra in his *Vedāntaparibhāṣā* disputes the theory of mind as an organ. He attempts to defend his refutation of the instrumentality of mind by showing the mention of mind as distinct from the organs in the *Upaniṣadic* texts. But in the *Brahmasūtra*, in the chapter dealing with 'indriva', we come across a distinctive mention of mind as an organ (*see* 2. 4. 17). Ācārya Śaṅkara, also, while commenting on this sūtra, has admitted that the mind is an organ and has cited the *Smṛti* text in support of his view (*cf.* 'ekādaśendriyānvāhurvāni pūrve manīsinah, ekādaśaṁ mano jñevam' . . . *Manu*, 2. 89-92). Vācaspati, in his *Bhāmātī*, interprets the statement of Śaṅkara in favour of the view of the *Smṛti*. Vācaspati says that in the *śruti* the mention of mind as distinct from the organ does not mean that the mind is not an organ. It is separately mentioned only for the sake of special emphasis as is found in the expressions like 'brāhmaṇa and parivrāṇika' in which the latter though included in the former is distinctly mentioned for the sake

of special stress. Bhāratīrtha, the author of *Pañcadaśī* and Govindācārya also hold that the mind is an organ. In *Gītā* also, it is said by the Lord : ' Indriyāṇāṃ manaścāsmi ' — ' of sense-organs I am mind ', ' Indriyāṇi daśaikāṇi ca ' — ' sense-organs are eleven ', etc.; these clearly indicate that the mind is an organ. The author of *Vedāntaparibhāṣā* has endeavoured to harmonise the conflicting statement ' manahṣaṣṭhānindriyāṇi ' of *Gītā* in favour of his view, but has made no mention of the statement ' Indriyāṇāṃ manaścāsmi ' : why he has omitted to mention the said statement of *Gītā* is a matter for reflection. A modern commentator has attempted to defend the view of the *Vedāntaparibhāṣā* by interpreting the word ' indriyāṇāṃ ' as ' sambandhe ṣaṣṭhī ', that is to say, in the opinion of the said commentator the text ' Indriyāṇāṃ manaścāsmi ' means ' I am mind in relation to the sense-organs '.

But it is a well-known fact to the enlightened that this sort of interpretation does not fit in well here. Even Ācārya Śaṅkara has not interpreted it in the said manner. When Ācārya Śaṅkara has admitted the instrumentality of mind in his *Sārīrakabhāṣya* there is no reason to hold that Ācārya Śaṅkara would maintain a different view in his *Gītā-bhāṣya*. It is a matter for deep reflection why Dharmarājadhvarīndra, the author of *Vedāntaparibhāṣā*, is firmly determined to refute the instrumentality of mind in spite of his being a staunch follower and champion of the Advaitic school of Ācārya Śaṅkara. Ācārya Śaṅkara has interpreted the *Upaniṣadic* texts in accordance with the *Smṛti* which is based on *Śruti*; on the other hand, Dharmarājadhvarīndra has set aside such a view and has propounded a new theory that is nothing but a bold assertion or dogmatism.

Perception, according to the Buddhist, is pure sense-knowledge; it is brought about by the contact of the sense-organ with the object and is free from any association such as name, quality, etc. The essential condition for a valid perception is that it should be free from imagination or mental activity or ideation (*kalpanā*) and also from error and must be direct or immediate apprehension of the objects. The Buddhist logician Asaṅga says, perceptual cognition is that cognition which is free from any mental activity or determinate knowledge (*savikalpam*) and also free from error (*see Tucci's Buddhist Logic before Dignāga*). Another Buddhist logician named Vasubandhu defined perception as " tato 'rthājjātaṃ vijñānaṃ pratyakṣamiti." [This passage is found in Dignāga's *Pramāṇasamuccaya*, Ch. I, and is quoted by Uddyotakara in his *Nyāyavārttika* (*cf.* 40) and is attributed by Vācaspati in his *Nyāyavārttikatātparyatikā* to Vasubandhu (*see* NVTT, p. 99).]

So according to Vasubandhu, ' perception is that cognition of an object which is produced by that very object.' The great Buddhist logician Dignāga defines perception as follows : ' perception is the direct awareness which is brought about by the contact of the sense-organ with the object. It should be free from conceptual thought, such as

imagination, memory, etc., and also must be devoid of any association with name, genus, etc. (cf. 'pratyakṣaṁ kalpanāpoḍhaṁ nāmajātyā-dyaśaṁyutam'—Dignāga's *Pramāṇasamuccaya*, Chapter I).

In other words, according to the Buddhist thinkers, perceptual knowledge is simply the passive reception of impressions. And this perception of the Buddhist corresponds to 'sensation' in modern psychology. Hence sensation and sensation alone is regarded as valid perception by Dignāga and other Buddhist logicians and it must be devoid of any impression being imposed upon it since every object, says the Buddhist, is unique in its nature ('sarvaṁ svalakṣaṇam'), it is not possible for us to convey its exact nature to others.

Valid perception is a peculiar knowledge which reveals itself to the knower in the first moment immediately after the contact of the sense-organ with the object. In the second moment when the conceptual thought or mental activity, such as ideation, imagination, memory, etc., enters it, it is no longer regarded as a valid perception. In the words of Dignāga it is 'a self-conscious process which determines the object and conforms to the unique individual nature of the object' (cf. "viśayasvarūpānuvidhāyi paricchedakamātmasaṁvedyam", Randle's *Fragments from Dignāga*). It comes to this that according to the Buddhist pure sensation is valid and no error comes in sensation as it is. Error comes in only when this specific sensation is transfigured into a conceptual thought. In the definition of perception Dignāga omits to mention that it should be unerring or free from error. Dharmakīrti, however, improves upon the definition of perception given by Dignāga. According to Dharmakīrti perception is that which is free from mental activity and also free from error (cf. "pratyakṣaṁ kalpanāpoḍhamabhrāntam," *Nyāyabinduṭīkā*). This agrees with the definition of perception given by Aśaṅga. Dharmakīrti insists upon the expression 'unerring' (abhrāntam). Dharmakīrti points out that the significance of the epithet 'unerring' in the definition of perception lies in the fact that perceptual cognition should be unfailing with respect to the nature of the object which may serve some useful purpose (cf. "abhrāntamarthakriyākṣame vastusvarūpe'viparyastamūcyate," *Nyāyabinduṭīkā*). Further, if the epithet 'free from error or unerring' is not introduced in the definition of perception, in that case the perception of a moving tree etc. also will have to be maintained as a valid perception, inasmuch as the perception of a moving tree also is devoid of any mental activity or conceptual thought. But since the perception of a moving tree is not true, in order to exclude such erroneous perception as that of a 'moving tree' etc. from valid perception, perception must be defined, says Dharmakīrti, as not only free from mental activity or conceptual thought ('kalpanā') but also must be 'free from error'. When an object becomes united with a name or verbal expression it is called mental activity or conceptual thought ('kalpanā') by the Buddhist philosophers. This mental activity or kalpanā of the

Buddhistic thinkers is subdivided into five classes such as genus, quality, action, name and substance (*see* Uddyotakara's *Nyāyavārttika*).

Since every object is unique in its nature and is cut off from the rest of its class, the perceptual cognition which is brought about in association with verbal expression and the thing denoted by it is not regarded as a valid piece of knowledge by the Buddhistic thinkers. It might be interesting to note, in this connection, that there is not much difference between the view of the Naiyāyika and that of the Buddhistic thinkers, so far as the definition of perception is concerned. The difference lies in this that the Naiyāyika holds that perceptual cognition is brought about by the contact of the object with the sense-organ, both external and internal, and according to the Buddhist any direct immediate knowledge which is not necessarily produced by the contact of the object with the sense-organ can be regarded as perception. As for instance, there is the case of 'self-consciousness' which is regarded as a peculiar perception but is not produced by the contact of the object with the sense-organ. Another important point of difference between the Naiyāyika and the Buddhist with regard to perception is that while the former admits the validity of both indeterminate and determinate perception, the latter admits the validity of indeterminate perception only and determinate perception is set aside by the Buddhist as invalid, inasmuch as in determinate perception the stuff of sensation is transfigured into determinate knowledge such as 'ghaṭajñāna' etc. by the mental activity ('kalpanā').

Uddyotakara in his *Nyāyavārttika* subjects the Buddhist logicians Vasubandhu and Dignāga to a severe criticism. Vasubandhu has defined perception as 'tato'rthāt vijñānam'. Uddyotakara remarks that the word 'arthāt' in the definition is superfluous; for the word 'tataḥ' itself implies the 'arthāt', i.e., the sense of 'from that object' is conveyed by the expression 'from that'. Neither can it be urged that the word 'arthāt' lays stress upon the object; for, this purpose of laying stress can be served by the epithet 'from that'. If it is urged by the opponent, says Uddyotakara, that it serves the purpose of precluding objective cognition, this also does not stand to reason; for, every knowledge proceeds from its own object. Since the word 'tataḥ' 'from that' in the definition is of no use, it does not serve the purpose of precluding any sort of knowledge at all. Thus in the definition of perception given by Vasubandhu the words 'tataḥ' (from that) and 'arthāt' (from the same object) are found to be of no use; the remaining word 'vijñānam' (cognition) cannot be regarded as a definition of perception; for in that case all cognitions would have to be regarded as perception, which is impossible.

After disposing of the definition of perception given by Vasubandhu, Uddyotakara proceeds to criticise the definition of perception given by Dignāga 'pratyakṣam kalpanāpoḍham nāmajātyādyasamhyutam'. Uddyotakara puts the question *viz.*, what is the meaning of perception

in the opinion of Dignāga? If Dignāga meant by perception, perceptual knowledge, in that case, it could not be spoken of as free from association with name and verbal expression. On the other hand, if by perception Dignāga did not mean 'perceptual cognition', then it would have to be regarded as meaningless. Thus Uddyotakara places the definition of perception given by Dignāga between the horns of a dilemma. Further, if by perceptual knowledge Dignāga means 'free from conceptual thought or mental activity', then the definition of perception as a whole will be vitiated by contradiction. For, perceptual cognition has been defined as "free from association with verbal expression" and yet it is expressed in association with a word or name.

During the age of Buddhistic culture there was a great controversy over the validity of indeterminate and determinate perceptual cognition. The Buddhistic Philosophers such as Dignāga, Dharmakīrti, etc., did not at all admit the validity of determinate perception. But Vācaspati, Jayanta, etc., anxious to establish the validity of determinate perception on sound logical grounds, put up a strong opposition against the Buddhistic thinkers. Vācaspati says that the *Sūtrakāra* himself, after a deep deliberation over this moot point, has made known to us the validity of determinate perception by the introduction of the epithet 'vyavasāyātmakam' (definite) in his definition of perception. Vācaspati further states that the reason why the *Bhāṣyakāra* and the *Vārttikakāra* have omitted to mention, in clear terms, the validity of determinate perception lies in the fact that it is too plain to need any explanation. Moreover, in the opinion of Vātsyāyana and Uddyotakara, says Vācaspati, the epithet 'vyavasāyātmakam' is added for the purpose of excluding 'doubtful perception' from valid perception; and although it may not be the main purpose of the *Sūtrakāra*, yet it can, on no account, be entertained as either incompatible or impossible, for the words 'niścaya', 'vikalpa', 'vyavasāya' are synonymous. In this manner after showing dignity and respect to the *Bhāṣyakāra* and the *Vārttikakāra*, Vācaspati justifies his interpretation by the remark that he has interpreted it in accordance with the view upheld by his preceptor Trilocana (e.g. 'asmābhistrilocanagurūnnītamūrgānugamanon-mukhaiḥ, yathāmānaṁ yathāvastu vyākhyātamidaṁīdṛśam').

Jayanta also in his *Nyāyamahājarī* subjects the Buddhists' theory of perception and their denial of the validity of determinate knowledge to a severe criticism. Jayanta asks what is the reason which makes the Buddhist thinkers reject the validity of determinate cognition or conceptual thought. Is it due to the fact that conceptual thought refers to certain non-existent thing which is presented to us in association with the verbal expression and the things denoted by it or is it because that the mental activity or determinate knowledge is not brought about by the contact of the sense-organ with the object or is it owing to some other cause? Jayanta asserts that in determinate knowledge we obtain exactly the same as is obtained in indeterminate knowledge. Further,

the contention of the Buddhists that the determinate perception is invalid, inasmuch as it is produced by the aid of recollection and complex in character, does not stand to reason. For, recollection of name or verbal expression is only one of the factors, such as sense-organ, light, etc. Neither can it be urged that the verbal expression separates the object from the knowledge; for the verbal expression only reveals the object just as light reveals it. Just as in indeterminate stage, the first impression is brought about by the contact of the sense-organ with the object, in the same way determination also is produced by the very contact, from this it follows that it is purely sense-perception and nothing else. Neither can it be urged that determinate knowledge, owing to some sort of discrimination in it, is invalid; for knowledge can never discriminate. It is the knower who perceives, recollects and discriminates. The contention of the Buddhist that determinate knowledge is invalid because it makes known the object which has been already made known in the indeterminate stage does not hold good; for it is not reasonable to say that only that knowledge is valid which makes known an unknown object. If we correctly apprehend an object which has been apprehended on a previous occasion, our present knowledge of the same object can, on no account, be regarded as invalid. For, the validity or invalidity of knowledge consists in determining whether the knowledge truly represents the object or not and not in the fact whether the object has been known before or not. A knowledge, if it correctly represents the object, is valid at all times and all places. In view of the fact that a distinction has been drawn between indeterminate and determinate knowledge in Eastern and Western Philosophy, something more than a passing notice is called for. In the first instance, we can class together the Buddhist, Śaṅkara and Kant so far as they agree in holding the indeterminate stage to be a pure manifold. The determinations, according to these thinkers, are extraneous additions and the manifold when schematised gives only phenomenal. Agreement exists so far only. Kant holds that the manifold of sense comes in on the actions of 'things-in-themselves', which are different from, but transcendently not less real than, the principle of our consciousness. According to Śaṅkara, however, the manifold is a determination within consciousness ('caitanya') and it is ascribed to *adhvāsa* or illusory superimposition conditioned by *Māyā*. But *Māyā*, unlike Kant's 'things-in-themselves', has not the same transcendental reality as *Brahma*, for *Brahma* is reality ('*sat*') which is indeterminable and as such indefinable ('*sadasadbhāva*'). According to the Buddhist, indeterminate knowledge alone is valid and determinate knowledge is invalid. For, since every object is unique in its character, it is sensation and sensation alone that can be characterised as true perceptual knowledge, and the determinate perceptual cognition, such as '*ghaṭajñāna*', '*paṭajñāna*', is not true perceptual knowledge, owing to the fact that in it the stuff of pure sensation is transfigured into the determinate

perceptual cognition of 'ghaṭa', 'paṭa', etc., by our mental activity.

We can, on the other hand, place the Naiyāyika, Rāmānuja and Hegel in a separate class so far as they believe that in determinate knowledge there emerges nothing new that is foreign to that which has the prior implicit existence in the indeterminate stage. According to Naiyāyika, the indeterminate perception is the first stage in the process of perception. There are divergent views with regard to the nature of the object of indeterminate or immediate perception.

Some hold that pure being to be its object. Others hold that the object is something which afterwards becomes endowed with qualities, actions, etc. But according to Naiyāyika the object of the indeterminate perception is exactly the same as that of the determinate perception. The Naiyāyika lays stress on immediacy (*i.e.* indeterminate) as a necessary presupposition of mediacy (*i.e.* determinate-'savikalpa'), but the progress from the immediacy to that of mediacy is logical and not ontological. The mediated experience, the Nyāya contends, must be apprehended, at first, without relational, before it can be cognized with relational. The immediacy may not be a psychological antecedent, but it is a necessary logical pre-supposition of our fuller mediated experience. But the progress from the immediacy to mediacy is within knowledge.

The Nyāya view may be contrasted with the Kantian position. According to Kant the relational objects of our mediated experience are the mutilation of the non-relational reality or experience. Hence the transformation of the blind manifold into significant experience is a falling away from reality or actual experience. The things as objects of experience are the things as they are in experience or 'things-in-themselves'. The mediation of thought, according to Kant, is a distortion of their inherent nature. The knowledge of the world is thus phenomenal and not real. It may not be subjective experience, but even as trans-subjective or extramental it is only a mutilated knowledge of actual experience.

The Sāṃkhya view, while presenting a certain family of likeness to Kantian view in this respect, nevertheless does away with Kant's dualism of phenomena and noumena. In Kant thought constitutes a new phenomenal object which is not real, whereas in Sāṃkhya thought constitutes real modes and not unreal modes like those of Kant. According to Kant consciousness in itself is analytic but becomes synthetic in relation to 'thing-in-itself'. In Kant unity affiliates to difference, whereas in Sāṃkhya difference affiliates itself to unity. Like Kant, the Sāṃkhya distinguishes between Prakṛti itself and the Prakṛti as the world of experience. The latter is the Prakṛti mediated by consciousness. But the mediated Prakṛti according to Sāṃkhya is a real transformation of its non-relational background. Hence it is not the phenomenal appearances of the 'noumenal' reality but is ontologically continuous with it. Mediation creates manifested forms,

but the forms it creates are not floating appearances but real modes of objective back-ground.

'Indeterminate', according to the Mīmāṃsists, is implicitly relational or in other words, 'mediation'. The original immediacy develops and fulfils itself into the relational ('savikalpaka'), logical consciousness of a world of objects. Thus the Mīmāṃsists agree with the Naiyāyikas. The Śaṅkarite rejects this view. ('Nirvikalpaka'), the non-relational, or in other words, 'immediacy', the Śaṅkarite contends, is a pure presentative consciousness, and as such it is the negation of all relations. Relation involves difference and difference contradicts itself. Therefore, reality as consciousness negates all relations and differences. ('Savikalpaka'), mediated relational experience is thus a false appearance of the original non-relational immediacy and is an illusory projection even as a snake is an illusory projection of the rope on which it appears. Reality, according to Śaṅkara, is thus the Reality as the negation of subject-predicate, or in other words, Reality is the undifferented unity that cancels and obliterates all differences. Bradley, however, holds an intermediate position. Immediacy, according to Bradley, is a 'felt back-ground', the original undeveloped unity of differences and relations. Hence it is the non-relational back-ground that emerges into the relational object of our world of experience.

The Naiyāyika, we have pointed out, advocates the theory of immediacy as the presupposition of all mediated experiences. Here a logical reasoning is adduced in support of the immediacy. The Naiyāyika repudiates, for example, the conception of non-mediacy as an actual psychological antecedent of mediated experience. At the same time, he admits it as a methodological assumption just as we admit the unconscious state to explain such states as 'madah', 'mūrcchā' etc. We are not conscious of the unconscious state as the unconscious state is not given in consciousness as a psychological datum and yet the unconscious state has to be admitted to account for certain gaps in our conscious life. Similarly, experience without 'kalpanā' i.e. purely immediate experience without the ordering of the imagination or the thought is not a psychological datum and yet it has to be admitted as a pre-supposition and foundation of the interpretation involved in mediated experience. For instance, 'brown' in actual experience is given without any relation. In order to make possible the relational activity of thought, the actual experience of 'brown' is to be taken into consideration. It may be urged that there can be no experience without any relation. But this does not stand to reason. For, in order to justify or verify the relational activity, the actual experience without relation is to be accepted. Things are given in relation; provided the 'things-in-themselves' are given without relation. Hence immediacy i.e. 'nirvikalpaka' is the starting point and it must be admitted. This theory of the Naiyāyika presents a similarity to that of Dr. Stout in Western Philosophy. Dr. Stout says, "in the absence of an unalterable

data to start with our experience would have nothing to stand upon and for want of support must result in total scepticism". Interpretation is the interpretation of datum, and as such the datum is the absolute starting point of the ordering and relating activities through which it emerges as a significant fact of experience and it is something which we are not conscious of directly. It is something whose existence is inferred from the existence of determinate perception of which the indeterminate stage is the indispensable back-ground. The indeterminate perception reveals the objects with their universal characterisation but not being associated with anything, is more or less indistinct. It has been sometimes called 'ālocanajñānam' which is inarticulate to begin with and may be fruitfully compared to the indistinct cognition of children and the dumb. The categories, such as genus ('jātiḥ') that lies implicitly in the indeterminate stage, are explicitly brought forth in the determinate perception of their proper subject in the form of judgment. The judgment in the determinate perception thus does not reveal anything new or foreign but states only explicitly in the relational form what is already implicitly present in the content in a non-relational form. Hegel also agrees with this view of Nyāya in recognising the form and the categories not as something foreign to but as already lying implicitly in the indeterminate stage only waiting to be made explicit. From the Hegelian point of view, this passage from the implicit to the explicit stage is something necessitated from the nature of the content. With the Nyāya, on the contrary, it is the relative activity of the thinker and not the necessity of the content that brings about this transition. Lastly, Rāmānuja agrees with Hegel and the Naiyāyika in recognising the prior implicit existence of the form and the categories in indeterminate knowledge. But the passage from the implicit to the explicit is not, in his opinion, due to inner dialectic of the idea as it is with Hegel, nor the mere result of the relative activity of the thinking mind as it is with the Naiyāyika, but is something more than the mediation of experience. With Hegel the mediation in question is the 'self-mediation of the idea'. With Rāmānuja, there is an experience which is something arbitrary and thus is not implied from the very beginning in the nature of the content which is mediated. Hence there is no such thing as indeterminate knowledge in Rāmānuja. All knowledge, so far it is knowledge, is determinate and expressed in the typical form of judgment, such as 'this is such (idamittham)' and this corresponds to the European equivalent in which 'that' implies 'what'. Even indeterminate stage possesses *some* determination, while in the determinate stage the determinations are *not implied*. Thus the distinction results, in the end, into a question of *more or less* determination, that is to say, a distinction of *degree* only and not of *kind*.

The theory of extra-ordinary perception: There are cases of perception where we can not trace any ordinary intercourse between the

object and any of the sense-organs. This is what is called extraordinary perception ('*alaukikapratyakṣa*'). The modern Naiyāyikas beginning with Gaṅgeśa hold that there are three kinds of extra-ordinary perception, *viz.*, *sāmānyalakṣaṇā*, *jñānalakṣaṇā* and *yogaja*. The modern logicians hold that when we perceive an individual object we perceive not only the individual object presented to our sense-organs but also the universal or class notion ('*sāmānya*') of the individual. For example, when we perceive a jar, we perceive the class characteristic 'jariness' determining the particular jar. This perception of the generality 'jariness' amounts to the perception of all the jars endowed with this generality or class notion. Hence the Naiyāyika argues that in perceiving an individual we virtually perceive all the individuals belonging to that class characteristic. The difference between the perception of the individual that is presented to our senses and that of other individuals belonging to that universal or class characteristic lies in the fact that while what is presented to our senses is perceived as endowed with class notion in addition to its specific property, the individuals that are not presented to our senses are perceived as endowed with the generality or class notion alone. Such perception of a generality or class notion holds good only when the generality (jariness) itself is perceived by any of the sense-organs through the perception of at least one individual belonging to that class and not in any case when the class characteristic is apprehended mediately either by means of recollection or memory. In such a case then the perceptual knowledge of the class characteristic officiates or does the function of the intercourse of the sense-organ with the object in bringing about the direct and immediate apprehension of the class characteristic. Hence, this kind of perception is called as '*sāmānyalakṣaṇā pratyāsatti*', or '*sāmānyalakṣaṇasannikarṣa*'.

The reason put forward by the Naiyāyika for advocating such a theory is as follows: in such cases of inference as "wherever there is smoke, there is fire; there is smoke on yonder mountain; therefore, there is fire on yonder mountain", we have a universal proposition "wherever there is smoke, there is fire", expressing an inseparable relation between the middle term (smoke) and the major term (fire). The question may be asked as to how is it possible for us to arrive at the universal relation between smoke and fire. In our ordinary experience we can say that a certain case of smoke is attended with or accompanied by fire as for instance 'in the kitchen'. But how are we entitled to go beyond the range of the individual cases that we have perceived so as to establish a universal proposition "all cases of smoke are cases of fire"? Since our observation is limited to individual cases alone, all that we can legitimately state is that 'this particular case of smoke is a mark of this particular case of fire' and even if we repeat this kind of observation for several times we get only a series of individual cases of the same kind and never the desired universal

proposition. The best way to get over this difficulty is to accept the statement that while we perceive the smoke in the kitchen, we perceive the class characteristic 'smokeness' and through that perceive also all cases of smoke as endowed with this class characteristic or generality 'smokeness'. The second reason put forward by the Naiyāyika for upholding such a view is concerned with knowledge which we have, regarding the non-existence of a class notion of things. For example, we pass such judgment as 'there is non-existence of potness in a cloth'. The above proposition conveys the same meaning as the proposition 'this cloth is not this pot'. Nobody can question the validity of such a proposition or judgment. Since our perceptions are confined to particular facts alone, all that we can say is only that 'this cloth is not found in any of the pots hitherto perceived'. The affirmation of the non-existence of potness amounts to the denial of the presence of cows in general and as such it presupposes the knowledge of all cows. In order to account for the validity of such propositions it is essential for us to admit that we have cognition of the generality of the objects as well as the individual members of the said class notion. But how is it possible for us to arrive at such knowledge? It can not be attained by means of ordinary sense perception, because all the individuals of a genus are not presented to the sense-organ of any single perceiver. Neither can we get at such knowledge by means of inference, inasmuch as inference itself stands in need of the apprehension of the class. It is, therefore, absolutely necessary to maintain that when any individual member of a class is perceived by us, we have, through the class characteristic inhering in it, a perceptual cognition of the universal itself.¹

When we perceive a piece of sandal-wood at a distance, our visual perception assumes the form 'this is a piece of fragrant sandal-wood', even though we do not actually smell the fragrance of the sandal-wood. If the sandal-wood alone is presented to our organ of sight and the sense of smell does not operate for the moment, how are we to account for the fragrance of the sandal-wood in the absence of a real contact with the sense of smell and the object, the sandal-wood? In such cases it is essential, says the Naiyāyika, to admit a case of transcendental connection between the sense-organ and the object of perception, where the connecting link is supplied by the previous cognition that 'the sandal is fragrant'. This previous knowledge that 'the sandal is fragrant' does the duty of sense-contact in order to cause perception of the fragrance of the sandal. Hence, it is called '*Jñānalakṣaṇā pratyāsatti*', or *jñānalakṣaṇa-sannikarṣa*. Similarly, when we mistake a piece of

¹ The Advaitins raise a series of objections against this theory of the Navya Naiyāyikas and dismisses all the arguments put forward in support of *Sāmānyalakṣaṇā*. There was a strong difference of opinions about the theory amongst the Neo-logicians also. Thus, it was challenged by Raghunātha Śiromaṇi, the author of the *Didhiti*, on the question '*sāmānyalakṣaṇā kasmād akasmād apalapyate*' of Gaṇeśa.

rope for a snake, the previous knowledge we had of the snake serves as the connecting link between the object of sense and the thing perceived, there being no real contact of the organ of vision with the snake in this case. Thus, generally speaking, all mistakes or errors in perception of the nature referred to comes under transcendental sense-relation called 'jñānalakṣaṇa-sannikarṣa'.

In both cases of non-natural contact or perception, *sāmānyalakṣaṇā* and *jñānalakṣaṇā*, some cognition officiates for the sense-contact in order to bring about perception; in the former case, it is the perceptual knowledge of a generic character which inheres in the object to be perceived and in the latter it is the previous knowledge of the very object to be perceived. But the difference between the two lies in the fact that in the former case the knowledge of a generic nature (smoke-ness) brings to consciousness all cases of smoke, of all times and all places, which is endowed with generic property, while in the latter case the knowledge (memory) of the object (fragrance) brings to consciousness the idea of the object itself.

Besides the non-natural contact whose nature is generic and the non-natural contact whose nature is knowledge, the *Neo-Naiyāyikas* admit another non-natural contact of the sense-organs with their objects brought about by concentration of mind (*yogaja sannikarṣa*). When for instance, a *yogī* sees things which are beyond the ken of ordinary senses, the transcendental power acquired by the *yogī* supplies the connecting link and is known by the term *yogaja sannikarṣa*. It is of two kinds, viz., *yukta* and *yuñjāna*. When the *yogī* is so far advanced in power as to see things, distant, at pleasure, he is known as *yukta*, and when he sees such things after an act of concentration of mind he is known as *yuñjāna*, and the contacts as applied to their cases are called after them as *yukta* and *yuñjāna*, respectively.

The *Mīmāṃsists* and the *Neo-Vedāntists* are not in favour of recognising any peculiar type of perception and dismiss all the arguments put forward by the *Neo-Naiyāyikas* in support of the special type of perception and point out that the acceptance of such a theory goes against all facts of experience. The *Mīmāṃsists* and the *Neo-Vedāntists* argue that if we admit a non-natural contact whose character is general then we may be compelled to admit the theory that when we perceive an object presented to our sense-organs, we could perceive, through the knowledge of its generic feature all objects of knowledge of all times and all places and thus we would become omniscient. Further, the admission of such a theory, the opponents point out, will do away with all distinctions that exist between immediate and mediate knowledge.

Further, the *Naiyāyika's* theory of *jñānalakṣaṇā*, argue the opponents, if accepted, will make inference psychologically impossible. Inference, as we know, is knowledge mediated by the cognition of an invariable relation between a mark observed in a particular subject and

something else of which it is a mark. The resulting knowledge is the cognition of this something else as the property of a particular subject in which the mark is observed. But if the observation of the mark is to produce the recollection of that which it is a mark of, then this something else will at once connect itself with the observed locus of the mark (i.e., the subject of the inference), through the transcendental contact of the knowledge. Thus we shall have a perception of the thing to be inferred before it is inferred and the perception of it will preclude the inferential cognition of it. For example, in the inference of fire in the mountain from the observation of smoke in the mountain, the smoke being observed will produce the recollection of fire of which it is a mark. But fire as cognized through recollection will at once connect itself with the mountain as the locus of the observed smoke through the cognitive contact of recollection. Hence, we shall have a perception of fire in the mountain and thus will prevent inference of fire from the observed mark in the mountain.

Inference : Perception is not the only source of knowledge. It has only a limited scope. We can have perception of things which are within the easy reach of our senses, we cannot, for instance, perceive the past, the future and even the remote present. The knowledge of things not perceived is essential almost in every hour of our life. A little reflection will convince us that our existence depends mostly on our knowledge of the past, future and distant. But mere perception fails here, hence the necessity of inference or 'anumānam'. 'Anumānam'—'anu' is after, 'māna' is that by means of which something is ascertained. 'Anumāna' is that by means of which something is ascertained after 'pakṣadharmā' i.e. (1) the presence of a 'hetu' (middle term) as a property of the 'pakṣa' (the minor term) is apprehended and (2) the 'sambandha' (the connection) of the 'hetu' (middle term) with the 'sādhya' (the major term)—that is what is called *vyāpti* (invariable concomitance) is apprehended.

Gotama defines 'anumāna' (inference) as that which proceeds from perception. Vātsyāyana explains it as suggesting the perception of the connection between the mark and the thing of which it is a mark and also the perception of the 'hetu' or mark, middle term, proban itself. Vātsyāyana defines inference as that in which an unperceived object is inferred through the perception of a mark. Uddyotakara holds that the epithet 'tatpūrvaka' which serves to distinguish inferential cognition from other forms of valid knowledge, should be taken in the sense that it (inference) stands in need of two perceptions, and as such it comes to be defined as that which is preceded by two perceptions, viz., the perception of the connection between the middle term and the minor term is the first and that of the middle term is the second. Thus, according to Uddyotakara inference arises from the perception of the connection between the mark and the thing of which it is a mark and the subsequent perception of the mark aided by the recollection of the

relation between the 'hetu' and the 'sādhya'. Now, there arises the question as to what is the direct instrument to inferential cognition. Uddyotakara notes diverse views on this point : (1) according to some it is the remembrance of the relation between the mark and the thing of which it is a mark that constitutes the instrument of inferential knowledge; (2) there are others who hold that the recollection aided by the perception of the connection between the 'hetu' and the 'sādhya' is the instrument; (3) a third view holds that 'liṅgaparāmarśa' (recognition of the 'hetu' as invariably concomitant with the 'sādhya') is the means of inferential cognition. Uddyotakara and following him Vācaspati, Jayanta, Gaṅgeśa etc., are of opinion that all these factors mentioned by others constitute inferential instrument in as much as they are all equally essential for bringing about inferential knowledge. Uddyotakara further holds that if the relative importance of the various factors involved in producing the inferential cognition is taken into consideration, then it appears that 'liṅgaparāmarśa' (reflection of the sign) should be regarded as the most predominant factor, owing to the fact that inferential knowledge follows immediately after 'liṅgaparāmarśa' (reflection of the sign). Hence the earlier Naiyāyikas insist that in every case of inference, 'reflection of the sign' is an indispensable antecedent and should, therefore, be treated as the ultimate cause of inferential knowledge.

Kumārila Bhaṭṭa also subscribes to this view (cf. 'dhūmatajjñāna-sambandhasmṛtiprāmāṇyakalpane'—*Slokavārttika*, Anumāna 52). But the Neo-Naiyāyikas hold that the knowledge of the universal relation is the ultimate cause of inferential knowledge.

Gotama divides inference into three heads—'Pūrvavat' (*a priori*), 'Seṣavat' (*a posteriori*), and 'Sāmānyatodṛṣṭa' (*mixed*). Vātsyāyana explains the *a priori* inference as that in which the effect is inferred from the cause *e.g.* when we see clouds arising, we infer that there will be rain. The *a posteriori* inference is that in which the cause is deduced from the effect, *e.g.* when we find the river in flood and the roads muddy, we infer that there was rain. The *mixed* one is that in which the inference is based upon general observation, *e.g.*, seeing the position of the sun in the evening in a place different from that where it was in the morning, we infer that the sun was moving. Uddyotakara not satisfied by the interpretation and explanation of the 'sāmānyatodṛṣṭa' suggested by the *Bhāṣyakāra*, supplies a different explanation and cites another example. Vācaspati holds that the example cited by the *Bhāṣyakāra* to illustrate the *a posteriori* inference ('seṣavat') is not acceptable, as it is only another name for 'Pariśeṣa', 'Vyatireka' and while the example given by the *Bhāṣyakāra* is one of affirmative-negative type. In conformity with the three types of probans recognised by the Naiyāyikas, Uddyotakara and following him all the Naiyāyikas have classified inference differently *viz.*, (1) affirmative-negative, (2) purely

affirmative and (3) purely negative. The affirmative-negative type of probans is one which has affirmative-negative concomitance with the probandum or major term, *e.g.*, smoke, when fire is the probandum; (2) the purely affirmative type of probans has only affirmative concomitance, *e.g.*, a jar is namable, for it is knowable, like the cloth; (3) the purely negative type of probans has only negative concomitance, *e.g.*, the living body is not soulless, for if it were soulless it would be lifeless. Now, the question arises what is it that is inferred? (1) Is it fire, or (2) the particular place where the fire is or (3) the presence of fire? (4) The Buddhist logician Dignāga after rejecting the above views concludes that what is inferred is neither the fire alone nor the mountain but the mountain as characterised by fire (see *Pramāṇa-samuccaya*, 2nd Pariccheda), Kumārila Bhaṭṭa also in his *Sloka-vārttika*, has mentioned different views on this question and after refuting all those views concluded that what is inferred is the subject or minor term (*e.g.* mountain) as characterised by the probandum or major term (*e.g.* fire)—cf. "tasmād dharmaviśiṣṭasya dharmīṇaḥ syāt prameyatā. pradeśa-syāgni-yuktasya"—*Sloka-vārttika*, Anumānapariccheda. See also "na dharmamātraṁ siddhatvāt tathā dharmī tathobhayam; vyastam vā'pi svatantraṁ vā svātantryeṇānumīyate"—*Sloka-vārttika*. Anu. 27-28. Uddyotakara points out that it cannot be the fire that is inferred, for the relation of 'dharma' (quality) and 'dharmin' (qualified thing) cannot hold between smoke and fire. Similarly the view, *viz.*, what is inferred is the presence of fire and the particular place—is rejected by him on the ground that both the presence of fire and the particular place are already known before the inference. Uddyotakara subjects the view of Dignāga to a severe criticism. Uddyotakara says that the view of Dignāga that what is inferred is the mountain as characterised by fire is not correct, in as much as smoke is not a property of the mountain containing fire, further, regarding the relation of fire to any place, such relation is not unknown. If it is urged by Dignāga that what is inferred is 'the particular mountain as characterised by fire' then such a view also does not stand to reason, owing to the fact that the actual place wherefrom the smoke is issuing is not perceptible under the Buddhistic theory; hence the assertion of Dignāga that what is inferred is 'the mountain as characterised by fire' is an empty meaningless one. After rejecting all the views mentioned above Uddyotakara concludes that what is inferred is 'this particular smoke as characterised or accompanied by fire' on seeing certain specific particularities of smoke. Uddyotakara, further, points out that his view would go directly against the accepted fact of all men and experience, if there would be no inference of fire by means of smoke and tries to defend his view. But this view of Uddyotakara cannot be traced either in the *Sūtra* or in the *Bhāṣya*. In fact, generally we infer fire on the mountain by means of smoke and the above view is adopted by Neo-Naiyāvikas and it is a universally accepted fact of experience.

Nature of the conclusion : We find in the definition of inference that the conclusion is a new truth. How far is it new? Is it a new fact altogether and therefore quite different from the premises? If we say that the conclusion is new, then it goes beyond the premises, so that the processes cannot be a correct inference and if we say that the conclusion is implied in the premises, then it is not new and the processes cannot be called an inference. This difficulty has been called "the paradox of inference". The only way out of this difficulty is to take the word 'new' in the sense that the conclusion is not explicitly given in the premises. Really speaking, there cannot be inference about quite a new thing. For, a thing that is not at all known to us is equal to nothing; hence we cannot have any desire to know it. When a thing is imperfectly known we try to ascertain its true nature. Vague idea about a thing, therefore, makes inference necessary. As Vātsyāyana puts it, here, the process of inference is not used about an object altogether unknown or well ascertained. Where then? It functions in relation to an object about which there is some doubt.¹

The various factors involved in the inferential reasoning are clearly brought in the syllogism. Gotama divided the process of reasoning into five avayavas or members which form the essential parts of a complete syllogistic expression. They are as follows: (1) the statement of the question, (2) reason, (3) example, (4) application, and (5) conclusion.

A syllogism : The statement of the question enables the hearer, first to specifically think of what has to be demonstrated. It should not militate against the perception and testimony of scriptures. Reason, which forms the second member of the syllogism, states the presence of the middle term or probans in the subject or minor term. In other words, the second member of the syllogism enables the hearer to learn what the reason is. Pakṣa or minor term is the central object towards which the hetu or ground, the dṛṣṭānta or example are directed. The thing, represented by the minor term in a syllogism, as in the inference "the mountain is fiery, because it smokes", the mountain is the pakṣa. Pakṣatā is a technical term peculiar to Hindu Logic; it means the absence of a knowledge of the thing to be inferred, coupled with the absence of desire to perform the inferential act—cf. 'Sisādhayaṣā-virahaviśiṣṭasiddhyabhāvaḥ pakṣatā'—*Siddhāntamuktāvalī*. The idea underlying the definition seems to be that in the first place, there is no inference when the thing to be inferred is known, and in the second place, even when the thing to be inferred is known, there may be an inference when the desire to perform inferential act is not absent. Pakṣatā is an essential factor in inference. Any mountain does not constitute a pakṣa or minor term, although it becomes one, the moment we perceive smoke on it and desire to infer that it contains fire also.

¹ See Vātsyāyana, Bb. 1. 1. 1.

Thus, the first two, namely, the statement and the reason, form what the Western logicians call an enthymeme, *e.g.*, 'the mountain is fiery, because it has smoke'. It is a convenient and concise form of stating an argument and is generally followed by controversial writers where there is no living disputation. But when we have to convince an adversary before ourselves, the three remaining members would be found practically useful. After we have given statement and reason, we may be called upon to justify our reason. So we have the third member or example illustrating the minor premise. Gotama means by example "a typical instance, which, on the strength of the invariable connection observed in it between the probans and the probandum, enables one's mind to pass in the pakṣa from a similar case of the probans to a similar case of the probandum". Vātsyāyana points out that it is on the basis of an example that all reasoning proceeds, for it is only when there is an example to corroborate the premises and not otherwise that there can be a valid inference. Further, no inference is possible unless there is an invariable relation between the mark and the character inferred. It is of the essence of inference that there should be agreed cases of similarity and dissimilarity from which we can generalise and apply the generalisation to the case in hand. The example serves as an illustration of the general relation. Hence, according to Hindu logicians the example includes *drṣṭānta* or illustration as well as *vyāpti*. It is not the *drṣṭānta* in itself that proves, but as an observed particular of a general proposition that proves. The mention of the example indicates that inference is both deductive and inductive. The Naiyāyikas maintain that inference is not from particular to particular as some scholars seem to think but from universal to particular. Dr. Seal says that "the third member combines and harmonises Mill's views of the major premise as a brief memorandum of like instances already observed, fortified by a recommendation to extend its application to unobserved cases with the Aristotelian view of it as a universal proposition which is the formal ground of the proposition".¹ The fourth member is the application of the general rule to our subject, *e.g.*, 'now or here the mountain has smoke'. In other words, it enables one to know how the reason actually relied upon is identical with what is known to be universally concomitant with the probandum. The fifth member or the conclusion consists in the re-statement of the subject along with the reason, *e.g.*, 'therefore, the mountain is fiery'.

Many have objected against Gotama that his division of inferential reasoning into five members is unnecessarily prolix and that the Grecian and the Buddhistic syllogism is simpler. It may be said that the first or the proposition is itself no part of the argument, being, at the time of the statement, a mere assumption without proof and the second or reason should have been placed as the first member. But the first

¹ Seal, *The Positive Sciences of the Hindus*, p. 252,

is simply a statement of the question under discussion and prior to its enunciation, the appeal to reason would be like production of a witness before the complaint or plea is filed. In a disputation too, we may anticipate our adversary's challenge to prove certain point, as for example, when we have a Mimāṃsist before us, that 'sound is eternal'. In such cases it is necessary, for the sake of clearness, that we begin with laying down the proposition which we intend to prove. It has been objected against the third member that a solitary example cannot lead to a universal rule. It has never pretended that the rule relies on the example. But, on the contrary, it may be said that no examples, how numerous soever they may be, no observations, how often soever they may be repeated, can of themselves establish a general rule. A hundred observations may err and fail in this respect. But if we ever speak of one example in point, where contrary examples are not found it is practically to illustrate, not logically to establish, the vyāpti or universality of the rule (See Gaṅgeśa's *Tattvacintāmaṇi*, Anumāna-khaṇḍa). The fourth and the fifth members again have been objected to on the ground of their not being necessary. It is said that since the third gives the universal rule and the fourth the particular fact, the question is *ipso facto* demonstrated. The second member, however, gives only the reason for the inference of fire. It is not intended like the fourth member to identify a particular mountain as containing smoke *de facto* (*Anumānacintāmaṇi* of Gaṅgeśa). And with reference to the fifth member, we cannot say it is useless or that the fact is already demonstrated and the argument completed in the first, for as we are talking of a particular mountain, the argument is not really complete before we have formally concluded, without the possibility of an opposite error, that the mountain is and cannot but be fiery.

Vātsyāyana points out how all the four sources of valid knowledge are found to be present in a complete syllogistic expression consisting of five members and serve to demonstrate a fact in a conclusive manner. He says that the statement of the question stands for verbal testimony; the second member reason stands for inferential instrument; the third member example, for perceptual instrument; the fourth member, application, for analogical instrument and the fifth member conclusion shows how all the factors of reasoning are made to bear upon the fact in question. Vātsyāyana further asserts that it is this five-membered syllogism that constitutes the acme of reasoning and the ascertainment of Truth also is dependent upon this form of reasoning. Uddyotakara also points out that it is only when the argument is put forward in the five-membered syllogistic form that it succeeds in bringing home the true fact to the unbeliever. Further, when each of these five statements is put forward severally, it does not tend to convince the opponent; on the other hand, when all the five members are put forward collectively they do convince the opponent and it is in this fact that the highest character of reasoning lies. Vācaspati also points out that though each

of the valid sources of knowledge such as perception etc., is, by itself, found to be adequate for bringing home the fact to people with respect to all ordinary matters, yet the main purpose for expounding the five-membered syllogism lies in the fact that it is only by means of the aforesaid complete syllogistic form of expression that we can bring home the truth to the unbeliever with regard to the existence of the soul, the authoritative character of the Vedas and matters relating to *summum bonum*. All these facts go to establish the fact that Gotama's five-membered syllogism as expounded by eminent writers on Nyāya, is not at all liable to the charges of prolixity and repetitions which have been levelled against him; on the other hand, it enables a hearer's mind to pass in the methodical way through each of the five stages of demonstrative reasoning. The object of anumāna, according to Gotama, is not merely to test the logical correctness of the conclusion but to investigate the major and minor premises themselves. Nor must we forget that Gotama was writing at a time when the minds of men were still infected with heresies that had threatened the stability of brahmanical or orthodox institution before his age. He was accordingly desirous of teaching the most efficacious way of dealing with heretical doctrines without caring for what the ignorant might choose to condemn as tautology, and as such Gotama taught that anumāna consisted of five members.

This theory of five-membered syllogism advocated by the Naiyāyika may be fruitfully compared with that of the Vedāntist, the Mīmāṃsist, the Buddhist and the Aristotelian. The Vedāntist and the Mīmāṃsist accept three members either ending with the example, *viz.*, prātijñā, hetu and udāharaṇa or beginning with the example, *viz.*, udāharaṇa, upanaya and nigamana. When it ends with the example, the form of the syllogism is like this: 'the mountain has fire, because it has smoke; whatever has smoke has fire; for example, the kitchen'. When it begins with the example, it is like this: 'Whatever has smoke has fire, for example, the kitchen; and it has smoke; so it has fire'. The Vedāntists and the Mīmāṃsists maintain that by prātijñā or statement of the question, the purpose of the conclusion, and reason, that of the application are served. Hence, there is no necessity for maintaining five members. Further, the three-membered syllogism of the Vedāntists and the Mīmāṃsists, represented by the latter type, *viz.*, udāharaṇa, upanaya and nigamana bears a close analogy to the Aristotelian syllogism embodied in the mood Barbara.

The Buddhists hold that since a syllogism is intended to prove that the subject presented in perception possesses the feature indicated in the predicate is only an aid to reasoning, it would be unreasonable to assume that the enlightened would require more than two members, namely, example and application, to infer a valid conclusion. Thus, the Buddhists would say 'what has smoke has fire, like kitchen, and this has smoke'—by saying this much it is established by implication

that 'therefore, it has smoke'. Thus, the Buddhists have not even three members but only two, *viz.*, reason and example and not even the minor term. How can there be *sādhya* without *pakṣa* or minor term? The answer is, *sādhya* will come in through *vyāpti* and *upanaya*. Thus, *pakṣa* goes out and with it the *pratijñā* and the *nigamana* also go out. The Buddhist logician Vasubandhu expounded two types of syllogism, one of five members and the other of two; and it was Dignāga who took the bold step of rejecting the *upanaya* and *nigamana* as superfluous. Thus, according to Dignāga the whole body of inference consists of the statement of *pakṣa*, *hetu* and *dṛṣṭānta*. But Dharmakīrti recognises only two members and maintains that the example is unnecessary and introduced only to help the person spoken to. The Buddhistic view is discarded by the Naiyāyikas, the Vedāntists and the Mīmāṃsists on the ground that it will result in the defect of the probandum element having to be imported.

Although there is a striking similarity between the reasoning process of Gotama and the syllogistic analysis of Aristotle in certain respects, a wide gulf of difference also is noticeable in the process of reasoning employed by them. The similarity lies in this: The five-membered syllogism of Gotama consists only of three terms, *pakṣa*, *hetu* and *sādhya* and each of these terms has to be understood not as single terms but as propositions. The major premise of Aristotelian Logic states the relation between the middle term and the major term, while the minor premise states the presence of the middle term in the minor term; and the conclusion relates the minor and the major terms. Here, the *pakṣadharma* of Indian Logic, that is, the presence of the middle term as a property of the minor term, corresponds to the minor premise of Aristotelian Logic and *sambandha* or *vyāpti*, that is, the connection of the middle term with the major term, corresponds to the major premise of Aristotelian Logic. The art of reasoning employed by the Gotama school differs from that of the Aristotelian school in two respects. In the first place, there is nothing in the structure of syllogistic reasoning employed by the Aristotelian school corresponding to the example which is regarded by the Indian logicians as an essential factor illustrating the universal invariable connection. In the second place, there is nothing in the art of reasoning employed by the Aristotelian school answering to *liṅgaparāmarśa*—that is, a synthetic judgment correlating the three terms, which is regarded as an indispensable antecedent to inferential knowledge.

The late Dr. Mm. Vidyābhūṣaṇa holds that 'the syllogism did not actually evolve in Indian Logic out of Inference and that the Hindu logician owed the idea of syllogism to the influence of Aristotle'.¹ The learned Dr. thinks that Gotama, the founder of Indian logical system, was indebted for the art of reasoning to Aristotle. From mere similarity

¹ *Vidyābhūṣaṇa, History of Indian Logic, p. xv.*

in the art of reasoning between Gotama and Aristotle in certain respects, we cannot, in the absence of any positive evidences, conclude that Gotama has utilised the syllogistic reasoning of Aristotle. If the argument is pressed, it can be easily met by a counter-argument that Aristotle might have utilised the analysis of reasoning employed by the Hindu logician Gotama. There is no gainsaying the fact that there might have existed some sort of cultural intercourse between India and Greece. There are clear evidences to show that the Greek thinkers, Pythagoras, Plato, Aristotle etc., were much influenced by the Hindu theory. It is reported that Alexander, who was a direct disciple of Aristotle, had had conversations with Indian logicians and was highly benefited by the discussion he had with them. Prof. Keith also says, "of logical doctrine in its early stages, there is no reason whatever to suspect of a Greek origin; the syllogism of Gotama and Kaṇāda alike is obviously of natural growth".¹ The words of Dr. Sir Radhakrishnan can bear repetition: "Little positive of direct influence is available, and we remember that syllogistic types of reasoning are to be met with even in pre-Aristotelian works of the Hindu and the Buddhistic thinkers, it is difficult to accept the theory of 'borrowing from Greece'".² All the above evidences go to show that either "Aristotle was much influenced by the Hindu Logic which was conveyed to him by Alexander, who is reported to have had conversations with the logicians of India" or it may be that human thinking follows the same path whatever it be in India or in Greece.

We should note that even Śaṅkara and most of the Advaitins after him do not set their faces against the five-membered syllogism of the Naiyāyikas. True it is that there is current among the Advaitins "Vyavahāre Bhaṭṭanayaḥ", but there is no hard and fast rule binding them to this view. They have not made it a principle that they should argue only according to the Mīmāṃsaka's Logic. In many places in his *Śārīrakabhāṣya*³ Śaṅkara refers to the five-membered syllogism, though he does not specify the names of each of them. In fact, Śaṅkara favourably looks upon their terminology as is evident from his remark in the *Bṛhadāraṇyakabhāṣya*:

- cf. 1. Paramāṇūnām anutvanityatvaviparyayaḥ prasajyeta.
 2. Kutah . . . ? Loke dṛṣṭatvāt.
 3. Yad dhi loke rūpādimaḍ vastu tat svakārayāpekṣayā sthūlam-anityaṁ ca dṛṣṭam yathā paṭaḥ tantūm apekṣya sthūlaḥ anityāś ca bhavati.
 4. Tathā cāmī paramāṇavaḥ rūpādīmantah.
 5. Taśmāt te'pi kāraṇavantaḥ sthūlā anityāś ca prāpṇuvanti.

¹ Keith, *Indian Logic and Atomism*, p. 18.

² Radhakrishnan, *Indian Philosophy*, Vol. II, p. 85.

³ *Brahmasūtra-bhāṣya*, Nirṇayasāgara edition, 1917, p. 514.

Generalisation or *vyāpti* represents the ground work of inference. In the opinion of all the schools of Indian Philosophy except the *Cārvāka*, *vyāpti* or invariable concomitance is held to be the most essential for inference for want of which, it is believed, no inference is possible although all the other cases might be present. The *Cārvākas*, who accept perception as the only source of valid knowledge, maintain that inference is not possible except on the basis of a *vyāpti* or invariable concomitance of the middle term with the major term. Since perception can give us only particular facts, a case of here and now and since a knowledge of particular facts is not competent enough to establish a truth which is universally true, no universal relation can be established by means of either perception or inference. The Buddhist thinkers define *vyāpti* as *avinābhāva* that is the non-existence of one thing without another as of smoke without fire. The earlier *Naiyāyikas* *Uddyotakara*, *Vācaspati*, *Udayana* etc., define *vyāpti* as an unconditional and necessary relation which is free from any adventitious condition. For example, that smoke is attended with fire is a necessary and unconditional relation and does not depend upon any external adventitious circumstance.

Gaṅgeśa Upādhyāya, the founder of the *Navya-Nyāya* school, refutes the definition of *vyāpti* given by the earlier *Naiyāyikas* such as *Vācaspati*, *Udayana* etc. and puts forward two types of the definition of *vyāpti*. One type is called *Pūrvapakṣalakṣaṇa* and the other type is called *Siddhāntalakṣaṇa*. The definition of *pūrvapakṣalakṣaṇa*, in the words of *Gaṅgeśa*, is as follows: The type of *vyāpti* known as *pūrvapakṣalakṣaṇa* consists in the absence of the *hetu* (the thing represented by the middle term) from all things not containing the *sādhya* (that represented by the predicate of the conclusion). This type of *vyāpti*, which is tentatively put forth, though *prima facie* satisfactory, does not apply to cases where the *sādhya* (major term) happens to be a thing whose non-existence anywhere is inconceivable. With a view to get over difficulties of this kind, the *siddhāntalakṣaṇa* is put forward according to which *vyāpti* is defined as the co-existence of the middle term with the major term, which is pervasive of the middle term. According to the *Advaitist* *vyāpti* is defined as the co-existence of the major term with the middle term in all the loci in which the middle term may exist. The *Prabhākara* *mīmāṃsists* hold that *vyāpti* is the invariable relation between the *hetu* and the *sādhya*, which, when it is made out, happens to be free from temporal and spatial limitation.

How is *vyāpti* to be ascertained? Is it possible to determine such a universal invariable relation as *vyāpti*? The *Cārvākas* say that a universal relation like *vyāpti* can never be ascertained.

The *Naiyāyikas* derive *vyāpti* which makes inference possible, from induction, from observation of concomitance (*i.e.* of smoke and fire) and of non-comitance (of fire and water). But how can a

universal relation be warranted by experience alone? Can experience, asks the Buddhist, remove all doubts as to whether the universal relation holds good in the case past, future and even in the case of the present, when the present is unexperienced? But such uncertainty and doubt, say the Buddhists, does not arise in our system; for our principle, say the Buddhists, is that no doubt is to be entertained, when its entertainment would lead to practical absurdity. This seems to be like commonsense philosophy of Reid, Stewart, Hamilton etc., according to whom we must admit certain *a priori* principles or first truths, the denial of which would lead to practical absurdities. Unlike the Naiyāyikas, say the Buddhists, we ground vyāpti or universal invariable relation on certain *a priori* principles, viz., causality (tadutpatti) and identity (tādātmya). Thus on the relation of causality can be based such a universal proposition as "wherever there is smoke there is fire". If fire is ascertained to be the cause of smoke in one case, we can safely lay it down that smoke must be attended with fire in all cases. Identity: The ground of causality is identity. The same effect will always follow the same cause, because of the identity of the causes. Identity is at once a mark and a guarantee of universal invariable relation. For example, the *śimśapā* tree has the identical nature of a tree; whatever is true of a tree is also true of a *śimśapā* tree; a denial of this truth will lead to practical absurdity. Thus the Buddhists think that a universal relation can be ascertained even without examining all possible cases if it is known that two terms are related either by way of causality or by way of identity of essence.

Vācaspati, Udayana, Jayanta, Śrīdhara etc., contend that it is neither easy nor necessary for the formation of a universal invariable concomitance to ascertain any relation of causality or identity between the two phenomena. The Naiyāyikas argue that unless the Buddhists institute hypothetical reasoning which involves vyāpti, it is not possible for them to ascertain the causal relation. The contention of the Buddhist that the relation of identity obtained between *śimśapā* and the tree does not stand to reason: for *śimśapātva* and 'treeness' are not identical. If the Buddhist insists on the identical relation between them, in that case the inference of *śimśapā* by means of 'treeness' (as the reason must be regarded as a valid reasoning) since *śimśapātva* also abides in all trees even as 'treeness' is found to abide in all trees. No universal relation can be ascertained or established between two objects, if there exists the relation of identity between them. If two objects are identical, then neither the one nor the other can serve as a means for inferring either of the two, and as such there would be neither a *sādhya* nor a *sādhaka*. From this it would follow that the probans by means of which the probandum is inferred must be different from the latter. Further, the Naiyāyikas criticise this view of the Buddhist as ignoring such cases of universal relation as do not rest upon the relation of identity or causality, for example, the inference which a blind man

deduces from his experience of taste. The Naiyāyikas adopt various means such as enumeration, intuition and hypothetical reasoning to arrive at universal propositions. They hold that the universal relation is established on the basis of experience. The Naiyāyikas say that we should observe cases where fire and smoke are present together as well as cases where they are not present and then infer a general rule which would cover all cases. It is not adequate if we simply notice the presence of smoke wherever there is fire, it is also essential for us to examine such cases as there is no smoke where there is no fire. Repeated observation without a single exception helps us in arriving at a general principle, inasmuch as if we observe smoke and fire in a number of cases we are on a surer ground. Hence, the canons used by the Naiyāyikas for testing the validity of a vyāpti is the agreement in presence and agreement in absence.

The Advaitins also like the Naiyāyikas hold that the soundness of a vyāpti is ascertained by the method of agreement in presence together with the non-observation of any exception, but adds that the number of times the concomitance to be observed is quite essential, it may be either one or many. The followers of Prabhākara maintain that the invariable relation of smoke with fire can be arrived at or apprehended even with a single observation. Repeated observation is necessary only to remove doubts regarding adventitious conditions. On some points the Naiyāyikas differ from the Advaitins. The Naiyāyikas say that one of the means for ascertaining the soundness of a vyāpti is to institute the hypothetical reasoning (*tarka*). The hypothetical reasoning removes doubt about inconsistency either at the time of apprehension of the pervasion or at the time of the production and thus purifies the pervasion, helps inference. Now by the hypothetical reasoning "if there were no fire there would be no smoke", doubt about inconsistency does not recede, because further doubt "why can there be no smoke even in the absence of fire" still remains unaffected. In order to get over this difficulty the Naiyāyikas hold that one has to institute the hypothetical reasoning until doubt is finally exterminated. And when the hypothetical reasoning is put forward "if there can be smoke even in the absence of fire, then it will amount to the acceptance of the production of the effect even in the absence of the cause. If fire be not the cause, then since no other cause is seen, the result will be that smoke has no cause at all". Therefore, the Naiyāyikas argue that when the hypothetical reasoning is employed, everything is conquered. But the *Śikhāmaṇi* (a commentary on the *Vedāntaparibhāṣā*) says that it is idle to think of testing the validity of a vyāpti with the help of *Tarka*, for *Tarka* itself involves a vyāpti which in its turn has to be proved to be valid. The Naiyāyika says that until there is the extermination of doubts, a series of counter arguments must be employed in all inferences. Even all the means of valid knowledge like perception, authority etc., cannot live without hypothetical reasoning. The hypothetical reasoning

stands settled as a helper in all means of valid knowledge. Its help consists in removing doubts regarding the contrary in respect of the major term. Further, the Naiyāyikas argue that the universal relation which excludes all forms of adventitious conditions can be ascertained only by repeated observation helped by the hypothetical reasoning.

There is another important point of difference between the Naiyāyikas and the Advaitins as regards the perceptual knowledge of vyāpti. The question is, how, on perceiving a limited number of cases of smoke accompanied by fire, can we conclude "all cases of smoke are cases of fire"? The Naiyāyikas point out that in perceiving a single object, smoke, we perceive as inhering in it, the universal smokeness, the perception of which again amounts to the perception of all smoke characterised by the perceived universal. This is accomplished by means of *sāmānyalakṣaṇā pratyāsatti*. On the strength of this theory the Naiyāyikas try to account for the possibility of the formation of universal relation through perception. But the Advaitins set aside the Nyāya theory and offer an alternative explanation. The universal proposition "all cases of smoke are cases of fire" holds good, say the Advaitists, because, on the perception of smoke and fire, we establish a relation between two universal smokeness and fireness which alone can furnish the basis of a general relation between all smoke and fire, in so far as they are respectively constituted by the universal characters 'smokeness and fireness'.¹ This is due to their different conception of universal proposition. The Advaitins take a connotative view of the universal proposition, while the Naiyāyikas take a denotative view of it.

There is a diversity of opinion as to when exactly this doctrine of universal relation came to be recognised in Indian Philosophy. Dr. Keith maintains that it was the genius of Dignāga that had greatly contributed to the invention of the invariable relation in Indian Thought. Prof. Keith further holds that Gotama and Vātsyāyana, who preceded Dignāga, seem to have no clear conception of vyāpti, perhaps on the ground of a vague passage which occurs in *Vātsyāyana-bhāṣya* ² (cf. 'tadidam hetūdāharaṇayoḥ sādharṇyam paramasūksmaṁ duḥkhabodham paṇḍitarūpavedanīyam'). Prof. Stcherbatsky also subscribes to the view of Prof. Keith. But the majority of eminent orientalists holds the opposite view. We attempt to show that the doctrine of vyāpti is as old as the Upaniṣadic period. That this problem of vyāpti has occupied the attention of the earlier logicians is clear from Dignāga's and Uddyotakara's references to different views prevailing on the subject. Uddyotakara, Vacaspati etc., do not credit Dignāga with the invention of the universal relation in Indian Thought, but subject to a severe criticism the doctrine of vyāpti expounded by Dignāga. The doctrine of universal relation was known to the Buddhist logician Nāgārjuna,

¹ *Six Ways of Knowing* by D. M. Dutta.

² *Nyāya-bhāṣya*, 1. i. 37.

who undoubtedly preceded Dignāga.¹ Patañjali, the author of the *Mahābhāṣya*, has indirectly hinted at the Naiyāyika conception of vyāpti or invariable concomitance whereupon depends the very basis of inference. Cf. *Mbh.*, Vol. II, p. 125, 'pratyakṣas ten āgnidhūmayor abhisambandhaḥ'. From Gotama downwards all the leading exponents of Nyāya and other systems of Indian Philosophy were quite familiar with the conception of universal invariable relation as constituting the essential factor in the formation of a vyāpti. Gotama's two-fold classification of hetu into 'anvayī and vyatirekī' presupposes knowledge of vyāpti. The very conception of the word 'vyabhicāra' reveals that some general invariable relation should have been first demonstrated if the word 'vyabhicāra' should convey any sense. Gotama, who recognised 'vyabhicāra' or absence of invariableness as a fallacy and Vātsyāyana, who referred in his works to the concept of 'avinābhāva' in his *Bhāṣya*, on the *Nyāyasūtra*, viz., 2. 2. 1; 2. 2. 2; 2. 1. 51; 2. 2. 61 were fully alive to the importance of the idea of invariableness in vyāpti. Gotama's conception of 'Jāti' as a fallacy from false similarity proves beyond doubt that at no stage was inference in the Nyāya system simply argument from analogy.² Vātsyāyana gives clearest indication of his familiarity with vyāpti though he does not express it in so many terms. *Nyāyabhāṣya* on 1. 1. 39 would convince even a casual reader that the theory of invariable relation had too long been understood in the school of Nyāya to require any special interpretation by Vātsyāyana. Prof. Dhruva rightly points out that "the universal proposition on which inference is based has a better right to exist in a system which recognises the reality of the universals than in one which knows of no universal but only the particulars (sarvaṃ svalakṣaṇam)." All the schools of philosophy that recognise the validity of inferential knowledge were fully familiar with the conception of universal relation or vyāpti and have tried to make clear their idea of vyāpti by means of different expressions. Is it reasonable to hold that vyāpti which represents the groundwork of inference was neither known to nor made mention of by the earliest Indian thinkers? In ancient times, different expressions such as avyabhicāra, avinābhāva, pratibandha, sambandha, samaya, niyama etc., were used to convey the sense of vyāpti. In Sāṃkhya system, the view of Pañcaśikhācārya on vyāpti is mentioned (cf. ch. 5. 32). Pañcaśikha was an ancient teacher of Sāṃkhya. There is no room for entertaining any doubt that the definition of vyāpti as given by Pañcaśikha must have been known to earlier teachers of Sāṃkhya, who preceded Pañcaśikha to whom he owes for his knowledge of vyāpti. If we do not come across the particular word vyāpti in a system, from this we cannot argue that the founder of the said system was not fully alive to the knowledge of vyāpti. Kapila,

¹ See Vidyābhūṣaṇa, *History of Indian Logic*, p. 289.

² Cf. Randle's article in *J. O. S.*, Vol. I, Part I, p. 84.

the founder of the Sāṃkhya system has used the very word *vyāpti* while giving a definition of *vyāpti* (cf. 'niyatadharmasāhityam ubhayorekatarasya vā vyāptiḥ'). In *Kaṇādasūtra* also the word 'prasiddhi', in the *sūtra* 'prasiddhipūrvakatvād apadeśasya', is used in the sense of *vyāpti*.¹ In *Nyāyasūtra* also we come across the word 'niyama' which is used to convey the sense of *vyāpti*.² Patañjali too gives us positive proof of his knowledge of the theory by himself using the word 'avinābhāva' in a number of places. Hence, all the available evidences are in favour of the view that the doctrine of invariable concomitance is assumed by all system-builders to be already too well-known to require any interpretation of it.

All the earlier Naiyāyikas admit that there are three kinds of *hetu* and these three kinds of *hetu* correspond to the three kinds of inference, viz. purely affirmative, purely negative and affirmative-negative. But the great Neo-Naiyāyika Raghunātha Śiromaṇi has accepted the affirmative inference alone and has set aside the other two types of inference. Raghunātha Śiromaṇi maintains that since inference always proceeds from affirmative generalisation, so all kinds of inference are of the affirmative type and he, like the Mīmāṃsists and the Advaitists, brings the negative type of inference under a distinct source of knowledge called 'arthāpatti' or presumption. But the view of Raghunātha is opposed to all the teachers of Nyāya from Gotama downwards. For, Gotama has refuted, in clear terms, presumption which is regarded by the Mīmāṃsists as a distinct source of knowledge and has included it under inference. The great Naiyāyika Udayana also holds that the three kinds of middle term correspond to three kinds of inference but is not in favour of regarding negative generalisation as a cause of inference. Nor does Udayana admit presumption as a distinct source of knowledge. For, according to Udayana only affirmative generalisation admits of being treated as the basis of a subsumptive conclusion (*anumiti*). Jayanta Bhaṭṭa accepts only two kinds of inference, viz. *kevalavyatirekī* and *anvayavyatirekī* and is not in favour of accepting the type of inference known as *kevalānvayī*. Jayanta says that unless the validity of negative inference is accepted, it would be impossible to adduce any rational proof for the existence of the soul, self etc.

The Advaitins do not accept the classification of inference held by the Naiyāyikas. As to the *Kevalānvayī* or purely positive inference, they say that it is based on a wrong metaphysical presumption. As to the *Kevalavyatirekī* the Advaitins argue that an inference is *ex hypothesi* a process of reasoning based on an invariable concomitance between the middle term and the major term. An argument based on an invariable concomitance between the absence of the major term and

¹ VS. 3. 1. 14.

² Cf. NS. 3. 2. 11; 3. 2. 68; 3. 2. 70 etc.

that of the middle term cannot, therefore, be called an anumāna, though it may be quite a valid piece of knowledge. It should be given a separate name 'arthāpatti' or presumption. The rejection of the mixed type, viz. the positive-negative follows directly from the principle on which the purely negative is rejected. On the whole, therefore, the Advaitins accept only one type of inference, viz. the 'anvayi', based on an affirmative universal major which is established through the method of agreement in presence coupled with the non-observation of any exception.

Inferences are again of two kinds: (1) *svārtha*, for one's own sake and (2) *parārtha*, for the sake of others. The former is that which serves the purpose of bringing conviction to one's own self, e.g. when a man having himself seen the smoke in the kitchen and apprehended its invariable concomitance with fire happens to go near a mountain and sees an unbroken line of smoke issuing from it and this perception of smoke arousing his memory, remembers the invariable concomitance in the form 'wherever there is smoke there is fire', after which comes his cognition 'here in the mountain also there is smoke' leading him to the conviction 'therefore, there is fire also in the mountain'. This inference thus has its sole end in bringing conviction to the man himself. When, on the other hand, a man having himself inferred in the above manner the presence of fire, wishes to carry conviction to another person and for this purpose puts forward the full syllogism with its five members, the resulting inference is '*parārtha*', i.e. for the purpose of carrying conviction to another person. Dr. Keith and others maintain that the division of inference into '*svārtha*' and '*parārtha*' is one of the important and original contributions made by Dignāga to Indian Thought and was borrowed by the Hindu logicians such as Praśastapāda etc., from Dignāga.¹

The very doctrine which is regarded as a contribution of Dignāga to the logical theory is traceable to the '*Sūtrakāra*' and the '*Bhāṣyakāra*' of the Nyāya system. That the problem, viz. the division of inference into '*svārtha*' and '*parārtha*' had occupied the attention of earlier logicians is clear from Dignāga's and Uddyotakara's references to different views prevailing on the subject. Gotama's enunciation of a five-membered syllogism and Vātsyāyana's *Bhāṣya*, where he speaks of anumāna as distinct from paramanyāya or nyāyaprayoga would be unintelligible if it were assumed that Gotama and Vātsyāyana were not fully alive to the importance of the division in question and as such they evidently presuppose the division of anumāna into '*svārtha*' and '*parārtha*' though it is not explicitly expressed in so many terms. It follows from this that a careful investigation into the *Sūtra* and the *Bhāṣya* would clearly show that the division in question should be held to be at least as old as the *Sūtrakāra* himself.

¹ See Keith, Indian Logic and Atomism, pp. 106-108.

The art of reasoning expounded by Gotama has done essential service to the cause of truth by dwelling at length on the principles by means of which we get at true knowledge and exposing the quibbles of those who had denied the possibility of attaining any knowledge at all. As inference involves the art of reasoning and the least flaw may induce serious errors, minute details are given of sound and unsound inferences, so that fallacies may be at once detected and the truth recognised even when it is mixed up with error. The logical principle laid down by Gotama, the rules he has enunciated for the detection of error, the ideas he has broached on the origin of human knowledge are radically sound and in some respects unimprovingly good. Gotama professes to clear the way to valid reasoning by pointing* the fallacies involved in the act of reasoning.

Hetvābhāsas or fallacious reasonings are so called because they do not possess all the characteristics of the true probans and yet they are sufficiently similar to the probans to appear as such. Uddyotakara holds that the true probans that is put forward in support of the proposition is endowed with three characteristics: (i) it is concomitant with the probandum; (ii) it subsists in a substratum where the probandum is acknowledged to subsist; (iii) it is acknowledged not to subsist where the probandum is known to be absent. Vācaspati points out that a true probans should fulfil five conditions: the three characteristics mentioned by Uddyotakara plus 'abādhitaviṣayatva' or non-incompatibility with the subject or minor term and 'asatpratipakṣitatva' or the absence of counteracting forces. The first three conditions are mentioned by the Buddhist logicians Dharmakīrti and Dharmottara.¹ Laugākṣibhāskara also in his *Tarkakaumudī* refers to the first three conditions. Uddyotakara notes some points of similarity between true probans and fallacious probans: (i) just as the true probans is put forward in support of a proposition, so also is the fallacious probans and this constitutes a similarity; (ii) the true probans is endowed with three characteristics and if the fallacious probans happens to possess any of these three characteristics, this constitutes a similarity with true probans. Their differences lie in the fact that while true probans actually proves the proposition, the fallacious one does not and this is due to the fact that the true probans fulfils all the conditions whereas a fallacious one fulfils only a few of them.

Gotama enumerates five kinds of fallacious reasoning. They are as follows: (i) 'Savyabhicāra' or the discrepant reason; (ii) 'Viruddha' or the contradictory reason; (iii) 'Prakaraṇasama' or the reason equivalent to the proposition; (iv) 'Sādhyaśama' or the unproven reason; and (v) 'Kālātīta' or the time-lapsed or mistimed reason.

'Savyabhicāra' or the discrepant reason: when a probans is found to be concomitant neither with the probandum only, nor with the

¹ Cf. *Nyāyabindu-tikā*, p. 104.

negation of the probandum only but with both, then it is said to be tainted with inconsistency. This kind of fallacious reasoning is sometimes defined as "that which is positively or negatively concomitant with both the probandum as well as the reverse and thus serves to exclude all other fallacious probans such as the contradictory etc.", e.g. the sound is eternal, because it is intangible; the jar, which is tangible, has been found to be non-eternal and the sound is not tangible, therefore being intangible, the sound must be eternal. In the above argument we find that the character of intangibility has been put forward as proving the character of non-eternity; while as a matter of fact, the two characters do not bear to each other the relation of the probans and the probandum as all non-eternal things are not tangible, e.g. buddhi is non-eternal and yet it is intangible; further we find that the atom is tangible and yet eternal, so we cannot deduce intangibility from eternality. As the probans is not uniformly concomitant with any one alternative, it is called 'anaikāntika' by the Neo-Naiyāyikas. It is of three kinds, viz., (i) sādharma or common; (ii) asādharma or uncommon; and (iii) anupasamhārin or indecisive. The common (sādharma) is that kind of fallacious reason which is present in a place where the major term is not present, in other words, where the middle term is too wide, e.g. the mountain has fire, because it is knowable. In this regard, 'knowability' is found in a tank where the fire is not present. The uncommon (asādharma) is that kind of fallacious reason which is present only in the subject or minor term and not present in any similar instance (sapakṣa) or counter instance (vipakṣa), e.g. the sound is eternal, because it is sound; here 'soundness' is present only in the sound, nowhere else, eternal or non-eternal. The indecisive (anupasamhārin) is that kind of fallacious reason which has no affirmative or negative example, in other words, it is that where the probans cannot be verified, e.g. in the argument, all things are non-eternal, for they are knowable. Here no example is available since all things are treated as pakṣa.

'Viruddha' or the contradictory reason : a certain view having been accepted, the probans that is contradictory to it is called viruddha, in other words, a contradictory reason is one that is uniformly concomitant with the contrary of the probandum, e.g. in the argument, the sound is eternal, because it is a product, like the soul, the character of being a product, which is the probans, is pervaded by non-eternality which is the contrary of eternality, the probandum, inasmuch as it is a well-known fact that whatever is a product is non-eternal, and thus being a product, becomes in the above argument, a contradictory probans.

'Prakaranaśama' or the reason equivalent to the proposition is that in whose case it is found that there is available another probans which proves the contrary of the probandum of the former. It puts forward one of the two contrary characters, both of which are equally unperceived. The Neo-Naiyāyika calls it 'satpratipakṣa', since it raises

the question which it is intended to prove, e.g. in the argument 'sound is non-eternal, because it is devoid of properties belonging to eternal things,' it is found that another argument is available in the form, 'sound is eternal, because it is devoid of properties belonging to non-eternal things', which proves a conclusion directly contrary to the conclusion of the former one. There is a great distinction between 'viruddha' and 'satpratipakṣa'. 'In the case of viruddha, the same probans proves the contrary, the probandum being known to be invariably concomitant with the absence of the probans. In the case of 'satpratipakṣa', the probans admits of being counterbalanced by an opposite probans, which may be put forward to prove the contrary'. The vitiating circumstance in a viruddha is that it prevents inference (anumiti). In the case of satpratipakṣa, the two counterbalancing reasons prevent each other from producing the inference connected with it.

'Sādhyaśama' or the unproven reason is that with regard to the probans of which there is no certainty as to its being a true probans. In other words, the Sādhyaśama gives a reason which is not different from what is to be proved and itself requires the proof. What it means is that when the character put forward by way of proof is such that it has got still to be made known just as the probandum. It is that fallacious reason which has been called the unknown (asiddha) by the later Naiyāyikas, e.g. in the argument, 'shadow is a substance because it has motion', we find that the moving of the shadow requires proof exactly as its substantiality does. It is of three kinds: (i) 'āśrayāsiddha', that which has an unknown subject; (ii) 'svarūpāsiddha', that whose very form is not known; and (iii) 'vyāpātvasiddha', that which has its invariable concomitance not ascertained: (a) where the subject is unknown we have a case of āśrayāsiddha, e.g. in the argument, 'the sky-lotus is fragrant, because it is a lotus like the lotus of the tank', the sky-lotus is the subject of the character of being the lotus, which is the intended probans and there being no such thing in existence, the probans is one whose substrate or basis is unknown: (b) we have a case of 'svarūpāsiddha', where the nature of the middle term is absolutely unknown, e.g. in the argument, 'sound is transitory, because it is visible by the eye, like the jar', visibility is the intended probans and inasmuch as sound is audible and never visible, the probans is one whose very form is not known. [We have cases of 'anyathāsiddha' or that which is otherwise unknown, Vācaspati adds 'ekadeśāsiddha' and Udayana adds another more]; (c) We have a case of 'vyāpātvasiddha' where the concomitance is not known to be invariable. This is of two kinds: the first is that which is due to the absence of any evidence for the required invariable concomitance and the other is due to the presence of accidents. As an example of the former, we have 'sound is momentary, because it is an entity'—every entity is momentary, e.g. the mass of clouds; as we have no proof for the invariable concomitance between

momentariness and the character of being an entity, we do not include this fallacy under the 'vyāpyatvāsiddha' whose fallaciousness is due to the presence of vitiating accidents, because such inclusion would imply on our part the acceptance of the view that 'sound is momentary', as this regarding of the fallaciousness in this manner would only mean that the momentariness in question is due to the causes other than that of being an entity.

'Kālātita', i.e., 'Kālātyayāpadiṣṭa' or the mistimed reason is that in which the contradictory of the probandum is known to be present in the subject by means of other and more authoritative and trust-worthy means of knowledge. This fallacy is also called 'bādhita' (bādha). As an example of this we have, 'fire is not hot, because it is a product, like water'; here it is found that the character of being a product is the probans and this has been put forward to prove the absence of heat in the fire; but the presence of heat in the fire is known by means of tactile sense-perception which is more trustworthy than inference. It is sometimes made out that it is unnecessary to recognize bādha as a distinct fallacy of probans; for, it may be included in 'savyabhicāra', in cases where the probans is known to be present in the pakṣa which is known to be devoid of any probandum and it may be included in 'asiddha' (unproven), in cases where the pakṣa is known to be devoid of the probans. The above contention does not hold good; for it is not possible to bring bādha either under 'savyabhicāra' or under 'asiddha', for example, in such cases as 'a jar at the first moment of its production has smell, because it belongs to earth'. The only fallacy that may be pointed out here is bādha.

The topic of fallacy has had a very interesting history. The Mimāṃsists recognize only four kinds of fallacy of probans, namely, (i) asiddha, (ii) viruddha, (iii) anaikāntika and (iv) asādhāraṇa. Kaṇāda, the author of the *Vaiśeṣika-sūtra* recognizes only three kinds of fallacy of probans: asiddha, viruddha and sandigdha. Praśastapāda, the author of the *Padārtha-dharma-saṃgraha*, recognises four, namely: the above three of Kaṇāda and 'anadhyavasita'. The Buddhist logician Dignāga mentions fourteen kinds. The earlier Naiyāyikas, we have seen, recognize five kinds. Some logicians speak of non-efficient as the sixth. Bhāsarvajña, the author of *Nyāyasāra*, maintains that there is a sixth kind of fallacy of probans named non-determined. Bhāsarvajña says that the probans not establishing the probandum existing only in the subject is what is known as non-ascertained, for example, in the argument, 'everything is momentary, because it is existent', 'everything is made the subject, there is nothing which can become co-subject or counter-subject and so it is not possible to state either the pervasion of the positive concomitance or the pervasion of the negative concomitance. Hence there is only non-establishment of pervasion and as such it can not be regarded as a distinct fallacy. Later Nyāya literature has fixed up five fallacies as the final form of the doctrine. According to the

later Naiyāyikas 'anadhyavasita' is to be included in *Prakaraṇasama* or 'satpratipakṣa'.

In later logic the list of fallacies is considerably developed. It is essential to differentiate fallacies of probans from what are known as 'chala', 'jāti' and 'nigrahassthāna'. Fallacies such as jāti and nigrahassthāna relate more to dialectic than to logic. Logical fallacies occur in connection with the different members of the syllogistic arguments. When a person puts forward an assertion by means of words conveying one sense and another person takes them in another sense and then proceeds to point out defects in the reasoning, the procedure is what is called chala or verbal quibbling. There are three kinds of verbal quibbling : (i) vākchala, (ii) sāmānyachala and (iii) upacārachala. Jāti or futile rejoinder consists in the incorrect answer. It is of many kinds. Gotama and Vātsyāyana point out, how an argument carried on exclusively by means of jāti, is bound to become a barren type of dialectic leading to nothing. A nigrahassthāna or clincher is that whereby the opponent is silenced or defeated. In other words, it is a debate and need not necessarily invalidate an argument. It is of many kinds.¹

Causality : In the history of ancient Indian philosophy the controversy over the doctrine of causality is very old indeed. The fundamental problem relating to causality is : what is the relation between the cause and the effect? Does the cause contain the effect in its implicit form or is it a new thing altogether? What are the presuppositions of the genetic process? Various answers are given to these questions according to the differences of our view-point. There are four different theories of causation in Indian philosophy : (1) *Asadvāda* or *Asatkāraṇavāda*, the theory that everything that seems to exist has come out of nothing, so that there is no need for assuming the existence of an original non-phenomenal cause to explain the appearance of phenomena. This view is supposed to have been adopted by the Buddhist thinkers. (2) The *Pariṇāmavāda* or the theory of evolutionary transformation : according to this theory the effect is only a modification of its cause and exists in a potential state (avyākṛtāvasthā) even before its evolution. The activity of the cause only serves to bring about its manifestation. This is the theory of the Sāṃkhya and the Yoga philosophers and is known as 'Satkāryavāda'. The sum and substance of the Satkāryavādin's contention seems to be this : We all must start from the assumption that being comes from being and not from non-being and that an absolute void giving rise to being is inconceivable. The denial of this principle would land in contradiction. Hence we conclude that the effect is real. (3) *Vivartavāda* or the theory of evolution without substantial mutation : according to this theory the ultimate cause which is without a second gives rise, through its own

¹ For jāti and nigrahassthāna, vide Vedāntatīrtha, *Nyāyaparīkṣam* (Ces. XXII) and *Dāśanika-tarkavidyā*.

power of *Māyā*, to the appearance of the phenomenal universe; but the appearance of manifoldness which conceals the unity of the cause is only phenomenal and therefore in one sense unreal; it does not involve any alteration of the substance of the cause. The world as an effect thus may be said to have an eternal reality, as its essence is non-different from the immutable cause, so that this view also is regarded as a form of 'satkāryavāda' or to be more precise, what is called 'satkāraṇavāda'. From another standpoint it may be said that according to this theory the world as it appears has no reality apart from its cause and is, therefore, devoid of ultimate independent reality. (4) Lastly, *Asatkāryavāda* or *Ārambhavāda*, i.e., the theory that a previously non-existent effect arises out of a previously existent cause. In other words, that the action of causes gives rise to something that did not exist and moulds it in the shape of an effect. This view is ascribed to the Naiyāyika, Vaiśeṣika and Mīmāṃsaka. Thus the Naiyāyika, with his common-sense and realistic assumptions, would naturally be inclined to favour the view which maintains an absolute difference between the cause and the effect. To the Naiyāyika the cause and the effect are two distinct concepts, though bound together by a mysterious tie of relationship. As to what constitutes this bond of affinity nothing is said beyond the fact that it is in the nature of an effect to be thus intimately related to its own material cause. It is an ultimate fact and has to be accepted as such. The following is a brief statement of the views of Gotama and Kapāda with regard to the theory of causation :

Thesis : Cause and effect stand in the relation of sequence and can never be identical. Proof : (1) Cause and effect appear in our consciousness as separate. We never identify a piece of cloth with the thread of which it is made. When so made we do not look upon it as 'threads arranged in a certain order' but as 'cloth'; similarly a jar is not identical with its cause clay. (2) They are denoted by different moods. No one speaks of 'threads' as 'cloth', and *vice versa*. (3) Their functions are different. Only a jar and not a lump of clay can be used for carrying water; and a wall can be built of clay and not of jars. (4) They are characterised by a sequence in time. Cause is always the antecedent and the effect the consequent. (5) They are distinguished as to their form. Clay exists in clods and lumps, but its effect the jar is round and hollow. Besides, the jar may be destroyed, while the clay continues to exist. (6) As to their number, many threads produce one piece of cloth. Lastly, if the cause and the effect were identical, the efficiency of the agent in bringing about the effect would be useless. Without the instrumentality of the potter, clay will never mould itself, into the form of a jar. On these grounds, the Nyāya-Vaiśeṣikas with their pragmatic attitude towards Reality make utility the criterion of existence, approach the problem in a semi-Buddhistic fashion, and seek to establish the difference of the effect from the cause. Thus the notion of the effect (e.g. a jar) is distinct from

that of the cause (e.g. the clay) and consequently corresponding to this notional difference the Nyāya-Vaiśeṣikas would say that there must be a real difference in the objective world.

The Nyāya-Vaiśeṣikas recognize a three-fold distinction of causality. Causality is a relation (*sambandha*) and may be viewed as intimate or coherent (*samavāyin*), proximate or non-coherent (*asamavāyin*) and efficient (*nimitta*). The first may be illustrated in the case of threads and cloth; if there is no thread, there is no cloth, 'thread' is the intimate cause of 'cloth'; similarly, 'clay' is the intimate cause of a jar, pot etc., and wood, of table, chair etc. Evidently this corresponds to Aristotle's 'material cause'. The second kind viz., proximate or non-intimate (non-coherent) cause, may be illustrated by saying that without the conjunction of the two halves of a jar, it cannot come into existence. Similarly, threads might exist but they cannot produce cloth unless they are put together and arranged in proper order. We have nothing in Aristotle's classification exactly corresponding to this conjunctive function of causality. But as the conjunction of the two halves of a jar, for instance, is a necessary step for giving the proper form to the effect (jar) and as proximate cause is intrinsic we might compare it with Aristotle's 'formal cause'. It depends on the way in which we view the sense of conjunction. The third kind, viz., the efficient cause, is illustrated in the weaver's shuttle or loom, without the agency of which cloth cannot be produced, although we may have threads and their 'conjunction'. Hence the agent may be included under the efficient cause. Aristotle's efficient cause may, therefore, be placed under this category. But in Aristotle such causality rests in human skill or the agent himself, while in Hindu logic the efficient cause may refer to several other things besides as we have illustrated above. In illustrating the efficient cause, let us take the stock example of the 'jar'. While 'clay' is the material cause, 'the conjunction of the two halves' (*kapāla-samyoga*), its proximate cause, the stick (*daṇḍa*) with which the potter moves his wheel, is said to be its efficient cause. This kind includes all things efficient in the production of an effect other than those covered by the material and the proximate causes. In that sense, Aristotle's efficient and final causes may all be included in the efficient (*nimitta*) cause of the Nyāya school. Like Aristotle's efficient and final causes, this cause is extrinsic and does not enter into the constitution of the effort produced. Thus an effect may survive the destruction of its efficient cause. For instance, after weaving a piece of cloth, the loom may be thrown into fire and the weaver himself might die, still the cloth as such will continue to exist. On the other hand, the effect necessarily ceases with the destruction of either of its 'material' and 'proximate' causes. The fundamental point of controversy between the Nyāya-Vaiśeṣika school (*Asatkāryavāda*) and the Sāṃkhya-Pātañjala school (*Satkāryavāda*) is as follows :

Asatkāryavāda argues that the effect is non-existent (asat) before its creation. The activity of an agent creates a kind of new effect from the cause, in which it did not exist before the operation of the agent. For instance, a jar, although made of clay, is non-existent quā jar before potter moulds the clay into this form. The potter creates a new effect (ghaṭa) from the clay. Hence prior to its production, the effect as such is non-existent. But this view is set aside by the Sāṃkhya-yoga school that advocates the theory of *Satkāryavāda*. The advocates of the *Satkāryavāda* theory argue that the effect does exist (sat) even before its manifestation as such. Cause and effect are identical, non-existence can never be transformed into existence. If the effect were absolutely non-existent before its production, it could by no means be brought about. We can, for example, extract oil from mustard-seeds, but never from sand. Every effect exists potentially in its material cause, and is only manifested as such through the activity of the agent. The jar in question exists in clay even prior to its being moulded as such; the potter's activity is only suitable occasion for its manifestation as a jar. Being and non-being are not mutually reciprocating, one cannot be transformed into the other. The Naiyāyikas, the advocates of the *Asatkāryavāda*, would again reply that the above argument of the Sāṃkhyas is unsound. If the effect exist in the cause prior to its production as such, the agent's activity would become quite purposeless. If it is said in reply that such activity is directed towards the manifestation of the effect which is latent in the cause, it means that in addition to the effect 'jar' another effect, viz. 'manifestation' has also come into being through the agent's activity, in case it is denied, it is impossible to perceive the manifestation of the jar. But this will, argue the Naiyāyikas, lead us to an *infinite regress*, since we can demand 'manifestation' of 'manifestation' and again a manifestation of that, and so on. If, on the other hand, the 'manifestation' is denied, then certainly, there would involve no *infinite regress* but then we should always perceive the jar quā effect; but that we do not; hence the effect does not co-exist with the cause.

To this argument of the Naiyāyikas, the Sāṃkhya-yoga school replies that there is no special law regulating the 'manifestation' of the jar through the agent's activity. For instance, a lamp, which is admittedly the agency by which the forms of various objects are manifested in a dark room, observes no special rule in its operation, anything that is near is manifested; similarly, the potter's activity is not necessarily connected simply with the manifestation of the jar; while the activity is present, the form of the jar is itself manifested out of the clay. Hence, the effect is identical with the cause, argues the Sāṃkhya-Yoga school. The Vedāntist's position on this problem is one of compromise between the Naiyāyikas (Realist) and the Sāṃkhyas (Idealist) but it tends towards the latter.

A critical observation of causation from the Western view-point : The popular view of a cause is that it is a power or force which produces or originates the effect. Physical science improves upon conservation of energy. The Empiricist argues that we never apprehend a force or energy or power in our sense-experience since all our knowledge is derived from experience. We know nothing of production and necessary connection between the cause and the effect. All that we experience is merely a succession of phenomena. Now if in our experience, one phenomenon is uniformly or invariably followed by another, the ideas of them become associated in our minds so that whenever we think of the former, we cannot but expect the latter. Thus causality is nothing more than uniformity of order among events and the cause is nothing but the invariable antecedent of an event. This is Hume's definition of a cause. But in that case, day would be the cause of night, as it is invariably followed by night. So Mill defines a cause as an unconditional, invariable antecedent of an event. Thus Mill attempts to prove the law of causation on the basis of induction by simple enumeration. While attempting to prove that the principle of causation is derived from experience, he is compelled to assume that it is found in the facts to make induction possible. But Hume had clearly pointed out that the causal connection could not be found in the facts of experience. The Empiricists first read it into the facts before extracting it from them. Hence, the fallacy is obvious. On strictly experimental grounds the causal connection turns out a mere 'fiction'. Experience furnishes us with no ground whatsoever to extract the principle of causation.

If causality cannot be derived from experience, it must be explained as an *a priori* principle. Kant holds that there is no causality in the reality in itself behind and beyond phenomena. It is real only within the range of experience. It is an *a priori* category of the understanding which the mind evolves from within itself, in order to understand and interpret our experience.

According to Hegel, causality is not only a category of the human mind, but also a category or the frame-work of reality, which is the objective expression of the Absolute. According to the Intuitionists (Martineau and others) causality does not consist in mere uniformity of sequence, as empiricism holds, nor is it an *a priori* category of the understanding having no objective counterpart in nature, as Kant supposes. It is a power or force which produces the effect. Thus the Intuitionist's view agrees with the popular view.

According to pragmatism causation is neither derived from experience nor from the necessity of Reason but from Postulation.

Comparison : Next follows comparison (*upamāna*) or recognition of likeness, explained as an instrument for ascertaining what has to be ascertained by means of similarity with something well-known before. For instance, having been told that a 'gavaya' (*bos gavaeus*) is like a

cow, and seeing an animal like a cow, but not a cow, a man may infer that it is a 'gavaya'. F. Max Müller, *The Six Systems of Indian Philosophy*, p. 382.

Comparison is the means by which we gain the knowledge of a thing from its similarity to another thing previously perceived.

Comparison cannot be regarded, it may be objected, as a means of valid knowledge, for it cannot be established on the basis of either absolute or majority of cases, or partial cases of similarity, i.e., it has no definite standard.

This objection is untenable, for comparison can be established on the basis of a similarity that has been recognized in a considerable degree.

Comparison, it may be said, is not something different from inference, because, just as in inference we pass from the perceived to the unperceived, similarly, in comparison also we infer the unperceived by means of the perceived. Hence, comparison is purely inference.

No, we perceive the object of comparison in a species of cow (gavaya) that is unperceived. Hence, comparison gives us a knowledge of a thing that is perceived through the similarity it bears to another thing which is also perceived. In inference we acquire knowledge of the thing unperceived by means of the thing perceived. Hence, comparison is distinct from inference.

Here, there is no similarity inasmuch as the comparison is established by summing up all arguments which are expressed by the word 'so'. 'As a cow is, so is a species of cow (gavaya)' is the instance of comparison.

Testimony: Besides perception, inference and comparison there is a fourth source of knowledge. 'A civil war took place in the reign of Charles'. In this instance knowledge is based on the evidence of historians. 'From a friend of mine I have come to learn that Mr. X will come here to-morrow'. All these are examples of second-hand knowledge. We do not perceive these facts, nor do we infer them from given facts. Hence, knowledge of these facts is neither perceptual nor inferential, but it is arrived at on the testimony of these. Accordingly, testimony is a source of knowledge. "We accept on the authority of others many things which we have not observed or thought about. We learn a good deal from popular testimony, historical tradition and scriptural revelation".

Gotama defines 'śabda' or verbal testimony as the teaching of an unerring authority. Now the question is, 'Is it possible to get at truth from informations supplied by others'? Men do not generally err in their perception and sensation. It is seldom that we mistake land for water or a house for a tank. Well has it been said in the Vedas that the eye is the truth, although words and thoughts may be untrue. People may play false with us, we should not rely on them. How then can we take testimony of others as a source of knowledge? It is true

that we should not rely on anybody and everybody, for there are many designing men who may have motive to deceive us by wrong informations, still there are honest men on whose testimony we may fully rely. What then are the marks by which we may recognize a reliable person? 'Āpta' or a reliable person, says Vātsyāyana, is one who having had ocular proof of a certain matter, desires to communicate it to others, who really understands it and this is a common characteristic of ṛṣis, āryas and mleccas. Hence when a traveller relates a story and affirms that he has seen it, we believe it to be true. The practice of all parties is thereby regulated. Gods, men, animals act on these proofs and not on any others.

Sounds are of two kinds, articulate and inarticulate. We call them 'Dhvanyātmaka' and 'Varṇātmaka'. Varṇātmaka means literally '(sound) capable of being put in black and white'. Dhvanyātmaka means '(sound) which cannot be put in writing'. All ordinary language is varṇātmaka. The language of feeling is dhvanyātmaka. The language of feeling is understood everywhere but the varṇātmaka is understood by those only who have learned it. It is contended that articulate or alphabetical sound arranged in a certain order is the source of knowledge. The different orders of the alphabetical sounds convey different meanings and the idea of different objects. Not any and every alphabetical order is the source of knowledge. A word or a certain order of alphabets does not produce real knowledge but several words joined together to convey a certain sense produce real knowledge. When words are predicated of subjects, we have sentences indicating affirmation or assertion and negation, and these are real sources of knowledge.

A word is that which has 'significative potency'. The Naiyāyikas maintain that the 'primary significative potency' of a word consists in the will of God to the effect that a particular word should convey a particular sense. The Mīmāṃsists hold that the 'primary significative potency' of a word is the eternal significative relation between a word and its sense. The grammarians regard this signifying power as residing exclusively in words while the Sāṃkhyas and the Vedāntins maintain that it resides in objects also. The Naiyāyikas argue that we come to know the meanings of words by means of grammar, popular usage and dictionaries; and there are others who hold that we get to know the meaning of words through gestures as well.

What is the import of the words? Whether they convey the sense of individuals, or mere forms or genus or all these? The Naiyāyikas maintain that a word conveys the sense of all the three, the individual, its form and its genus. According to popular usage a word refers to an individual. But this theory is only partially true. For, when we consider only a particular thing, then a word denotes an individual. When we are concerned with the class-notion or general idea, it refers to genus. But in fact, "the word suggests the form, denotes the individual and connotes the genus. A word does refer neither to the

individual by itself, nor to the form, nor to the genus, but to all the three ”.

A sentence is a collection of such words as are dependent upon one another, are endowed with the capability of being construed together, and are in close juxtaposition to one another. It is in view of this definition of a sentence that such words as ‘cow, horse, man, etc.’, are not regarded as a sentence inasmuch as there is no ‘mutual need’ among the words; similarly, the collection of such words, ‘spray with fire’, is not regarded as a sentence, because these words are not capable of being construed together, there being no capability in the fire and in the act of spraying of being related to each other in the relation of cause and effect. The words ‘spray with fire’ are not regarded as a sentence, owing to the fact that fire is not possessed of the capability of acting as means of spraying which can be done with water only. Similarly also the words ‘bring, the, cow’ are not regarded as a sentence when each of them is pronounced at distant intervals of time, being separated by a long interval. The reason for this is that even though the words are ‘inter-dependent’ and even though they are endowed with the capability of being construed together, yet they are not in close juxtaposition. Neo-Naiyāyikas, viz., Gaṅgeśa, adds that a knowledge of the intention of the speaker also plays an important part in determining the meaning of a sentence. A sentence like ‘saindhavam ānaya’ may mean either ‘bring the horse’ or ‘bring the salt’ and we can determine its meaning only if we know the intention of the speaker. Thus the meaning of a sentence depends upon (1) the mutual dependence, (2) the capacity to accord with the sense of the sentence, (3) juxtaposition and (4) a knowledge of the intention of the speaker. When the above defined ‘sentence’ is uttered by a trustworthy person it becomes what we call as an instrument to right cognition. The result of this instrument is the knowledge of what is meant by the sentence.

While the ancient Naiyāyikas contend that the chief means of a verbal knowledge is the recollection of objects due to verbal memory, the modern Naiyāyikas argue that the verbal memory is the chief means. All predictions and therefore all judgments involve the affirmation or the denial of a particular dharma with reference to a particular dharmin. In fact, every proposition which is an expression of judgment, bears testimony to the fact of prediction. When it is said that the ‘flower is red’, the proposition is certainly intelligible to common sense, but on closer examination the meaning of the proposition furnishes a topic for discussion. The Naiyāyikas hold that a proposition is but a number of significant words whose collective meaning is apprehended, whether or not there be a verb in the sentence.

The Mimāṃsakas and the grammarians hold that the words of a proposition centre round the verb, without which they convey no sense. The Naiyāyikas maintain that a proposition always conveys a relational determinate knowledge and non-relational knowledge cannot be embodied

or comprised by a language. In other words, according to the Naiyāyikas only *Saviśeṣa* objects and not *nirviśeṣa*, can be conveyed by words. Śabda produces knowledge, but not every kind of śabda : only varṇātmaka śabda can convey the idea of 'saviśeṣa' objects. A term by itself does not convey any idea. It is the full-formed vākya or sentence that conveys the knowledge of facts. Śabda is a source of knowledge only because certain words are related together as subject and object. The Naiyāyikas do not believe in *Nirviśeṣa* or unqualified Brahman. The Vedāntists argue that śabda is a source of our knowledge of Brahman. Brahman is pure self-identical, non-differenced Reality. The Vedāntists argue that a proposition might convey not merely the qualified knowledge of an object but also the non-relational or non-qualified (*nirviśeṣa*) knowledge. In the case of 'Tat tvam asi' or 'Thou art that' 'thou' is finite and the judgment affirms the pure non-differenced identity between 'thou' and 'that'. In other words, we find that the finitude negates the infinitude and the underlying undifferenced and Absolute Brahman is brought about. In the judgment the terms are not to be regarded either in connotation or in denotation. The Vedāntists differ from the Mīmāṃsakas as regards the nature of objects conveyed by Śabda. According to the Mīmāṃsakas Śabda as a 'Pramāṇa' conveys only the knowledge of acts, i.e., of things to be done. According to the Vedāntists Śabda not merely conveys the knowledge of things to be done but also the matter of facts, i.e., of accomplished facts.

A sentence, we have seen, is a collection of significant words. In other words, a sentence is a collection of such words as are dependent upon one another, are endowed with the capability of being construed together, and are in close juxtaposition to one another. It is in view of this definition of 'sentence' that such words as 'cow—horse—man' are not regarded as a 'sentence' inasmuch as there is no dependence among the words; similarly, the collection of such words as 'agninā siñcati (sprays with fire)' is not regarded as a sentence because these words are not capable of being construed together, there being no capability in the fire and in the spraying of being related to each other in the relation of cause and effect. Similarly also the words 'bring—the cow' are not regarded as a 'sentence', when each of them is pronounced at distant intervals of time, being separated by long intervals; and the reason for this is that even though the words are 'inter-dependent' and even though they are endowed with capability of being construed together, yet they are not in close juxtaposition. Gaṅgeśa adds a fourth condition, viz. a knowledge of the intention of the speaker. A sentence like 'saindhavam ānaya' may mean either 'bring the horse' or 'bring the salt' and we can ascertain its meaning only if we know the mind of the speaker. Thus, the final definition of the 'sentence' may be thus stated : A sentence is a collection of such words as are in close juxtaposition, are expressive of things capable of being inter-related, possess capacity to accord with the sense of the sentence and do not render if

futile and meaningless and finally a knowledge of the intention of the speaker.

When the abovedefined 'sentence' is uttered by a trustworthy person it becomes what we call as the 'śabda-pramāṇa' or verbal knowledge regarded as an instrument of right cognition. The result of this instrument is cognition of what is meant by the sentence. While the earlier Naiyāyikas contend that the chief means of verbal knowledge is the recollection of objects due to verbal memory, the modern Naiyāyikas argue that the verbal memory is the chief means.

Propositions are divided into three classes : Command, Prohibition and Explanation. Śabda, when it serves as an instrument to right cognition, means the assertion of a reliable person. There are two classes of sentences, those that belong to the Veda and those that belong to the secular speech. Those that belong to the Veda are all statements of God, and therefore authoritative. Of those that belong to the secular speech, such as are produced by trustworthy and reliable persons are authoritative and others are not authoritative.

The Bhāṭṭa Mīmāṃsists also make distinction between scriptural and non-scriptural communications. The non-scriptural sentence derives its form from the speaker uttering it. But in the case of the Vedic sentence, it derives its form from God. Non-scriptural or 'laukika' śabda is a pramāṇa only when the speaker is a reliable person.

Since there is no person, promulgator or speaker of the Vedas, śabda is inherently a source of knowledge. This is the Bhāṭṭa view. The Prābhākaras do away with 'laukika' śabda as it derives its logical authority from the speaker. The speaker is not a reliable person and therefore 'laukika' śabda or non-scriptural sentence is no pramāṇa at all and the only śabda-pramāṇa is the Veda. In the case of the laukika śabdas, it is not an independent source of knowledge, since its authority is dependent or derived.

How does śabda convey a knowledge of objects? How is the sense of obligation produced in the mind by śabda? The Cārvākas hold that śabda derives its obligatory force from the consequences of pleasure and pain. The Naiyāyikas hold that śabda derives its authority from law. In so far as śabda holds out itself as obligatory it is bound to lead to certain desirable consequences and as such śabda derives its authority from law. The Bhāṭṭas, however, hold that the feeling of obligatoriness is produced because vaidika śabdas exert a kind of physical force on the will of the agent. There might be desirable consequences but these have nothing to do with the nature of feeling obligation : the metaphysical issues have nothing to do with the intrinsic moral worth. The Prābhākaras join issue with the Bhāṭṭas. Śabda, according to the Prābhākaras, only reveals the duty and it does not exercise a constraining influence on the agent.

That person is called Āpta or reliable who possesses the direct and right knowledge of things, who is moved by a desire to make known to

others the things as he knows it and who is fully capable of speaking it. This definition of reliable persons applies to both the āryas or civilized and the mlecchas or uncivilized. One who has direct intuitive knowledge of things is a sage. Vācaspati observes that there are cases where the word of the worst man is true and reliable. For instance, after a robber has taken away all that a traveller possessed, he is asked to point out the way to a certain place, and what he indicates does turn out to be the right path. The word of such people is reliable only when they have no motive for giving incorrect information. Hence, for being Āpta (reliable person) it is not necessary that he should be completely free from all defects as has been asserted by certain thinkers, says Vācaspati. Udayana observes as follows : There are two kinds of persons—omniscient and non-omniscient; of these the unreliability of the former is set aside by the very proof that establishes his existence, as the person who is proved to be omniscient is also proved to be free from all defects of ignorance, love, hatred and the like. As for the non-omniscient person, his assertions can bear testimony to his being reliable by reason of his being possessed of (a) due knowledge of the thing spoken of, (b) desire to convey true information, love for humanity etc; and one can be sure of this only after having repeatedly found the person to be possessed of these qualities. The Naiyāyikas accept the supreme authority and infallibility of the Vedas or revealed texts and regard the supreme God as the author of the Vedas. The Naiyāyikas reject the view of the Mīmāṃsists who hold that the authoritative character of the Vedas is to be inferred from their eternality, freedom from error etc., and quote vedic texts in support of their view of the origin of the Vedas. Further the vedic texts contain sentences which presuppose an intelligent author. Vātsyāyana, however, accepts the continuity of tradition in the sense that God at the beginning of every epoch recomposes the vedas and keeps up the tradition. The Mīmāṃsakas set aside the view which regards the Vedas as the work of God. They hold that the Vedas exist for ever in their own right. There is no tradition of divine or human authorship. The Ṛṣis are not their authors but seers only. If it is urged that the Vedas contain references to historical names, we reply, says the Mīmāṃsist, the names occurring in them are of universal applicability and do not have any historical reference. The Naiyāyikas protest against this view of the Mīmāṃsists. The sentences of the Vedas have the same character as other sentences. It would be impossible to prove that no one ever recollected such an author. "The inference—drawn from the present mode of transmitting the Vedas from the teacher to the pupil—that the same mode of transmission must have gone on from eternity, since it is equally applicable to any other book". Thus the Vedas are, as a matter of fact, ascribed to a personal author.

The Vaiśeṣikas do not admit śabda as an independent source of knowledge, so also the Buddhists. The Vaiśeṣikas argue that śabda also is to be considered as an inference because it has got the same object

as inferential proof and it depends upon the relation of invariable concomitance. The Naiyāyikas protest against this view of the Vaiśeṣikas and rightly argue that in cases of valid cognition brought about by verbal knowledge, one is not aware of the conclusion through 'subsumptive process of thought', but, on the other hand, one becomes cognizant of a valid verbal knowledge, resulting from the knowledge of the word, without being intervened by any of the 'subsumptive process of thought'. Further, though śabda is like inference, since it conveys the knowledge of an object through its sign, yet the sign here is different from what it is in inference, indicating as it does whether the words come from a reliable person or not. Besides, the relation between the sign and the thing signified is natural in inference, which it is conventional in verbal knowledge. Thus, knowledge derived from words is different from that gained from perception, inference and comparison and for these reasons, the Nyāya system holds that śabda deserves the rank of a distinct pramāṇa or source of knowledge.

Presumption: Presumption or Arthāpatti is held by the Mīmāṃsists and the Vedāntists to be an independent source of knowledge. But the Naiyāyikas do not admit this. The Naiyāyikas hold that presumption is an inference in disguise. Arthāpatti is the process of passing from the conclusion to the premise. Thus it is just the opposite or reverse of the inference. In presumption from the *upapādaka* we pass on to the *upapādyā*. It is not a forward movement of thought but a backward or rear-ward movement of thought.

What is the philosophical inference of presumption? All philosophical thinking is reasoning by implication. As for example, in Theology, we argue from the finite to the infinite. We start from the finite world and by this we prove that there is God. We do not have infinite by inference. It is by arthāpatti that we arrive at these conclusions; for, the finite premise will not yield an infinite conclusion. It is the infinite that makes the finite possible. Infinite is the *ratio essendi* of the finite, but then finite is the *ratio cognesendi* of the infinite. Similar is the transcendental analysis of Kant. From experience we argue back to precondition of experience. This is the arthāpatti. When we argue from given facts to their necessary presupposition, we have arthāpatti. Philosophy is in a sense framing of hypothesis. We start with facts and proceed to the hypothesis which appeals to us best. Comparing certain things we have found that without taking into account of the whole, we cannot deal with the details. This is nothing but arthāpatti. It is a rear-ward movement of thought. The full-fledged experience points to that which makes experience possible. But that which makes experience possible cannot itself be an object or fact of experience. The Vedāntists and the Mīmāṃsists argue that 'Caitra who is alive and yet is not here in this room, must be in some other room'. This is an example of arthāpatti. In the above example, 'Caitra is alive' is our premise and from this we pass on to 'Caitra lives

outside' as a ground for accounting for previous fact. Hence we are conscious not of inferring but of presuming. From the given, we pass on to something which is not given. This is not so in inference. For, in inference, we pass from the given to the not given. Philosophising, as a matter of fact, is presuming, i.e. framing of hypothesis, argues the Vedāntists. The Naiyāyikas point out that the Mīmāṃsists' and the Vedāntists' so-called presumption as an additional source of knowledge is a disguised inference. This form of inference is called by the Naiyāyikas 'vyatireki anumāna' or negative inference. In the transcendental analysis Kant proceeds from the phenomenal to the noumenal.

Not-A is Not-B

∴ This A is this B

represents vyatireki anumāna. The absence of taking food at night is an invariable concomitance of absence of health and Caitra is healthy and therefore Caitra does not fast at night. The Vedāntists argue that there is a flaw in this argument. What is not-A is not-B. The absence of A is an invariable concomitance of the absence of B. But how does it justify a positive relation between A and B? It cannot prove any positive fact. Caitra is sound in health. This soundness of body does not justify any conclusion as to Caitra's taking of food at night. The Vedāntists hold that the so-called negative inference (vyatireki anumāna) of the Naiyāyikas is no inference at all. The vyatireki anumāna is all pseudo-inference, for, the absence of one thing may be invariably connected with the absence of another thing but this cannot yield any positive result. The inference, according to the Vedāntists, is all positive (anvayi anumāna). In presumption we frame hypothesis to account for particular facts and do not infer anything. The two schools of Mīmāṃsā differ as regards the interpretation of presumption. The followers of Prabhākara hold that presumption arises only when there is first of all doubt (saṃśaya) generated by contradictory experience and presumption is to remove the doubt. The Bhāṭṭas hold that arthāpatti is taken to only for resolving contradiction and there is no room for entertaining doubt here. As a matter of fact, in the example—Caitra's fasting at daytime and remaining healthy—we have two well-ascertained things, apparently giving rise to a contradiction and we presume Caitra's taking food at night to resolve the contradiction. Caitra's eating at night is proved by one source of knowledge and his fatness, by another source of knowledge; yet there is an apparent contradiction between the sources of knowledge and arthāpatti is to remove this apparent contradiction (Bhāṭṭa's analysis seems superior).

Different forms of arthāpatti : Arthāpatti has been divided into two classes—Dr̥ṣṭārthāpatti and Śrūtārthāpatti. The first literally means supposition of a fact in order to explain perceived facts. This is illustrated, when, on the negation of perceptual judgment, 'this is silver', by a subsequent perceptual judgment, 'this is not silver,

but a shell'; we assume the falsity of the silver that previously appeared to the sight. The example 'he who has a true knowledge of the self crosses the sea of misery' illustrates Śrutārthāpatti. According to the Neo-Naiyāyika Gaṅgeśa, presumption is a negative inference which establishes the absence of the middle term through the absence of the major term. According to Viśvanātha, arthāpatti is accomplished through the recognition of a negative relationship between the middle and the major. The Naiyāyikas argue that the instances of arthāpatti can be rendered in the vyāptireki form of inference, because the fact of eating at night is cognized by means of inference, the inference being in the form: "This Devadatta eats at night, because he is fat, though he does not eat during the day,—one who does not eat at night is never found to be fat if he does not eat during the day, as for instance, the man whom we find to be not fat, if he does not eat either during the day or at night;—this person is fat and eats not during the day; therefore he cannot be non-eating at night". Thus when we find that the night-eating is cognized by means of a universal negative inference, for what purpose then should we assume, argue the Naiyāyikas, another instrument of cognition, in the shape of presumption? Further, this can be converted into another form of inference, viz., Disjunctive-categorical syllogism as Vācaspati does in his *Sāṃkhyatattva-kaumudī*, e.g.

'A man who is stout eats either by day or by night;
This stout man does not eat by day;
Therefore, he eats by night.'

Non-perception: Non-perception (anupalabdhi) or negation is regarded by some as an independent source of knowledge, its postulating being necessary for the purpose of the cognizing of the absence of things. Non-perception is a source of the presentative known as *abhāva*. This *abhāva* or negation may be given to us either through śabda or through our senses. Here we are concerned with the latter. The question is how they are given. The Naiyāyikas do not accept *anupalabdhi* as a source of knowledge. They hold that it is nothing but perception (pratyakṣa). But how can it be perception as it is absent here? How can negation stimulate our senses? The Naiyāyikas say that *abhāva* is perceived and the contact (sannikarṣa) which effects the perception of negation or *abhāva* is viśeṣanā. For, when the sense-organs function, we have perception of negation. When the sense-organs do not function their proper way, we do not get any perceptual knowledge of negation. Therefore, by agreement in presence and agreement in absence, it follows, that the sense-contact which brings about perception is the cause of the knowledge of negation. The Vedāntists hold that we have here the adhikaraṇa pratyakṣa or perception of the substratum, for the sense-organs reach the substratum of *abhāva* and the *abhāva* of negation itself. The cognition of negation is caused by non-perception and knowledge of substratum is an auxiliary condition of the cognition

of abhāva which is produced by anupalabdhi (non-perception). The sense-contact produces the knowledge of the substratum. It is thus a condition of a condition of the cognition of abhāva and is therefore 'anyathāsiddha' with reference to the cognition of negation. The Vedāntists further urge that 'viśeṣaṇatā' is a new relation which the Naiyāyikas as believers in a fixed number of categories will contradict themselves in assuming it. The Naiyāyikas are not, say the Vedāntists, at liberty to add to the fixed number of relations. The Naiyāyikas admit only two kinds of relation, viz. 'saṃyoga' and 'samavāya' and these two kinds of relation hold good of positive entity only. Why do the Naiyāyikas now add, ask the Vedāntists, a third kind of relation, viz., 'viśeṣaṇatā' to this fixed number of qualities? This new relation 'viśeṣaṇatā' is neither 'saṃyoga' which holds between two substances, nor 'samavāya' which holds between substances and qualities. This peculiar relation holds good between positive and negative entities. If the relation of 'viśeṣaṇatā' holds between positive and negative entities, coming into contact with what is not, the positive entity will cease to exist.

Kumārila admits non-perception as an independent source of knowledge. When we say 'there is no jar in this place', we cognize the absence of the jar. Abhāva cannot be apprehended by perception which stands in need of sense-contact with a present object, which is not possible in the case, nor can non-existence be apprehended by any other pramāṇas. Hence non-perception is a means of knowledge, argues Kumārila, with reference to the object negated. According to the Prābhākaras non-perception is not an independent source of knowledge. The Prābhākaras argue that the perception of the substratum itself accounts for the non-perception. The cognition of abhāva is inferred from the non-perception of something that would have been if it were present. In other words, abhāva, according to the Prābhākaras is equated to with the empty container. Kumārila and the Vedāntists dispute this view of the Prābhākaras. The Vedāntists and Kumārila argue that there is not merely the perception of the substratum but also the non-perception of the object. Further, if the perception be of the space or 'bhūtala' only, the relation of the container and the contained cannot enter as an essential part of perception or pratyakṣa. Thus, according to the Vedāntists, anupalabdhi is the primary factor. It is direct and presentative and the process itself is not direct as the Naiyāyikas maintain. Thus the apprehension of the substratum is the auxiliary condition according to the Vedāntists. But according to the Naiyāyikas, adhikarana pratyakṣa is the primary factor and anupalabdhi is the secondary or auxiliary condition. The Naiyāyika may urge against the Vedāntist that in the 'cognition of non-existence' according to the Vedāntist, the subject-consciousness goes forth to the bhūtala (or the place of abhāva) and takes the form of the object-consciousness as the bhūtala; hence it must also take the form of

'ghaṭābhāva' which is a feature of the bhūtala or the container and thus the resulting cognition will be of the nature of the unity of subject-consciousness and object-consciousness, i.e. will be presentative. The Vedāntists agree to this view of the Naiyāyikas but add that according to them (the Vedāntists) the pramāṇa which causes the presentation of abhāva is non-perception (anupalabdhi) and not the sense-contact with the object (indriyārtha-sannikarṣa). It is not necessary, the Vedāntists point out, that while the resulting cognition is presentative, the process which causes it should always be perceptual; for, difference of pramāṇa depends only on the difference of the generating vṛtti and not on the result of the resulting experience.

But it may be said, argue the Naiyāyikas, since abhāva is presentative, *abhāva-bhrama* should also be presentative. But this means that in the case of 'ghaṭā-bhāva-bhrama', in a place where a pot exists, there must be an objective 'anirvacanīya ghaṭābhāva' as the object of 'ghaṭābhāva-bhrama'. But how can 'bhāvarūpa-māyā' (positive māyā) be the material cause of the absence of the jar which is 'abhāvarūpa'? To this objection the Vedāntists say in reply, we (the Vedāntists) accept 'anyathākhyāti' of the Naiyāyikas, where the 'āropya' is nearer.

To sum up: Non-perception, according to the Vedāntists and the Bhāṭṭas is an independent source of knowledge. There is perception only with regard to instrument and there is a presentative cognition of abhāva. This non-perception is not positive and so there is no sense-contact. Sense-contact being out of the question, there must be some other ground of abhāva. Is it then by inference that we apprehend this non-existence (abhāva)? This cannot be, because anumāna or inference must ensure formal consistency and material truth of the proposition. If this presentation of abhāva is known by inference, then this must be based on experience also. The universal proposition must be based on instances of agreement in presence and in absence. But in anupalabdhi (non-perception) we have not these requirements. Therefore, it is something else.

The Naiyāyikas hold that it is a simple kind of perception; in as much as, according to the Naiyāyikas, the abhāva is known by sense-experience. Abhāva is thus strictly perceived as an ordinary thing is perceived. Through the mediate relation of 'saṃyukta-samaveta-samavāya', we perceive the class of colour. Thus abhāva is perceived through the relation of 'viśeṣaṇatā'. The absence of a thing is the 'viśeṣaṇa' of the object in which it is absent. Thus the Naiyāyikas contend that non-perception, strictly speaking effective non-perception, serves as a necessary instrument to perception, in apprehending abhāva. As regards anupalabdhi which is the cause of the cognition of absence, the Vedāntists say that it must always be 'yogyānupalabdhi' or fit non-perception, and this means neither non-apprehension in a fit

substratum (yogyādhikaraṇa) nor non-apprehension of a fit counter-correlation (yogya-pratīyogī). Fit non-apprehension or non-perception means the usual and normal conditions of anupalabdhi (non-perception). The Naiyāyikas explain that the fitness of non-perception, when it aids a pramāṇa in apprehending absence (abhāva), consists in there being no cognition when all the conditions required for it are present.

The doctrine of abhāva or non-existence is complex. Abhāva arose as a logical concept. It is useful for intellectual distinction. Vātsyāyana admits two kinds of non-existence, prior or the non-existence of a thing prior to its production and posterior or the non-existence of a thing after its destruction. Uddyotakara, Vācaspati etc. divide non-existence into (1) *saṃsargābhāva* i.e. negation in some relation other than the relation of identity and (2) *tādātmyābhāva*, i.e. negation in the relation of identity and the former includes prior, posterior and absolute non-existence. According to the Naiyāyika *prāgabhāva* or antecedent non-existence has no beginning but has an end, e.g. a pot is not before its coming into existence, i.e. the pot has no relation to present time, this is what we mean by *prāgabhāva* of ghaṭa. There is no question of the relation of identity. *Dhvamsābhāva* or emergent non-existence has a beginning but it can never come to an end. The pot has ceased to be. Here also we deny the existence of pot in relation to present time. Therefore, here also we have some relation other than that of identity. Absolute non-existence is a type of non-existence which is not confined to the past, present or future but has reference to all time and it is eternal, e.g. the non-existence of colour in air. Colour does not exist at any time in air. It never exists, never did exist and never will exist. The existence of colour in air is denied for all time. Colour is the *pratīyogī* or counter-entity and denied in relation to other than that of identity. Lastly, mutual non-existence is the negation of a counter-correlative in respect of its identity with another thing, e.g. the cloth is not the pot. In mutual non-existence, the counter-correlative is denied in the relation of identity, whereas in negation of correlation the *pratīyogī* or counter-correlative is denied in some relation other than that of *tādātmya* or identity. In mutual non-existence, we deny the identity of the two objects, cloth and jar and in absolute non-existence what is denied is a relation other than identity. The opposite of mutual non-existence is an identity, while that of absolute non-existence is a connection. There are certain other classes of abhāva besides those mentioned above.

There is diverse opinions among the different schools of Indian thought on the doctrine of non-existence. The Bhāṭṭa school agrees with the Nyāya school in holding that abhāva is a distinct category. The Prābhākara school holds that what we call abhāva is nothing but *adhikaraṇa* or container of abhāva. The Sāṃkhya philosophy also does away with abhāva. Not-yetness is of nonvisible character. It is potent

and not explicit. The no-longerness of a thing does not imply its nothingness. The Prakṛti with Puruṣa brings to manifest the latent powers that are within it. There is no such thing as absolute non-existence. Potential existence is its future existence. The Sāṃkhya philosophy thus does away with abhāva as a category.

The past is a case of sublatent existence and not a case of extinction. The Vedāntists also do not admit abhāva as a category at all. If abhāva is regarded as a distinct category then there will be a *regressus ad infinitum*, inasmuch as the negation of a pot is different from a pot, and the negation of the negation of a jar is different from the latter. To obviate this difficulty, the older Naiyāyikas regarded the absence of the absence of the jar as identical with the presence of the jar, inasmuch as the negative of a negative is a positive; but such a view is not admitted by all systems of thought. Even the Navya Naiyāyika (neo-logical) school protests against this view.

After all we see that the whole view of abhāva is based on metaphysical question and arose as a logical concept; for, in knowledge the idea of negation as the counterpart of affirmation is necessarily involved. As Prof. Radhakrishnan¹ puts it, "If things simply exist and do not become, i.e. non-exist, then all things would be eternal; if antecedent non-existence is denied then all things and their movements should be regarded as beginningless; if subsequent non-existence is denied, then things and their activities will be unceasing and endless; if mutual non-existence is denied, then things will be indistinguishable; and if absolute non-existence is denied, then things should be regarded as existing always and ever". This clearly shows, the doctrine of negation or non-existence arose as a logical concept.²

II

The Soul

The ātman or soul, according to the Naiyāyika is a real substance, having qualities, desire, aversion, volition, pleasure, pain and cognition. This soul is something distinct from the body, the sense-organs, and other things; it is different with each body, it is eternal and omnipresent and its existence is inferable from the existence of feelings, desire etc., which are directly perceived by us. Uddyotakara maintains that the reality of the soul is known by means of mental perception also, which takes the form 'I know, I wish, I feel etc.', ("Ahaṃ jñāmi, ahaṃ sukhī etc.'). Vācaspati says, that there is such a thing as soul, known in a general way from the Vedas and this knowledge is ratified by

¹ Indian Philosophy.

² The *Pramēyas* or the objects of knowledge and other topics of Nyāya are not specially treated here, except ātman or soul and apavarga or final emancipation.

inference. Having found a certain kind of thing to give pleasure, the man formulates the judgment, 'this kind of thing gives pleasure', this is the major premise, when the same man sees the same kind of thing again he has the idea, 'this is that kind of thing', this forms the minor premise, from these two premises he comes to the conclusion, 'this will give pleasure' and he desires to get that thing. Thus this desire proves that the agent who has this desire must be the same, who had three cognitions represented by the two premises and the resultant conclusion, there being a common agent for all the four; on the other hand, if the agent were not the same there could be no such recollection or fusion of the several cognitions involved and it is this common agent—who is the seer of things, the experiencer of pleasures, the remembrancer of things and the desirer of things—that is the soul. Further, the recognition of the different cognitions as 'mine' proves the continued persistence of the soul. In order to prove the existence of the soul, the Naiyāyika employs the following argument: The Naiyāyika says that just as from the movement of a chariot, one ordinarily infers the presence of a charioteer who drives it, in the same way, one infers an individual soul that drives a body, from its various activities. The existence of the soul is inferred also from the fact that there must be some substance in which cognition resides. It cannot abide in any of the other eight substances. Therefore, a ninth substance must be admitted as the abode of qualities like intellect, desire etc. Uddyotakara says, "For one who denies a soul, every cognition must be distinct with a distinct object of its own; and no cognition or recollection would ever be possible".

The soul is partless and eternal. In order to be consistent with the principle that everybody reaps as he sows and never reaps what he does not sow, it would be essential to attribute to every individual soul, hold the Naiyāyikas, "a pre-natal existence after persistence after death". In other words, the soul has no beginning and no end. If a soul once began to be, it will sometimes cease to be. The soul cannot be of atomic size; for, if it were atomic, we could not then perceive its qualities of intellect, desire, cognition etc. Nor can the soul be of intermediate size; for anything which has the size called largeness which is not all-pervasive, is non-eternal and therefore comes to an end; but ātman can never come to an end according to all orthodox systems of thought.

The Naiyāyikas maintain that the soul must be omnipresent and there is infinite number of souls and each is unique in each individual. The soul must be omnipotent, inasmuch as the effects of the merit and demerit acquired by the soul are found to be present everywhere. Being omnipotent, it must be eternal like the ākāśa. It must be regarded as different in each body; because we find that the experiences of pleasure, pain, etc., vary differently; if not, then everybody would be conscious of the feelings and thoughts of everybody else, which is absurd. Though the soul is all-pervading, cognition and other specific qualities

ascribed to it are produced within the sphere determined by the body. The Nyāya conception of ātman may, with advantage, be compared with the views held by the other systems of Indian thought.

The soul in the Bhāṭṭa system : The Bhāṭṭa school agrees with the Nyāya school, when it maintains that the cognition which is a quality belongs to the substance called the soul and that it (soul) is an object of mental perception. The Prābhākara school holds that the soul is something non-intelligent which is the substrate of qualities like cognition, activity, experience etc. The Prābhākara school holds that the self is not perceptible in itself, but is always known as the agent of the cognition and not of the object. The soul cannot be the subject as well as the object of consciousness. According to the Prābhākara school, the soul is not an object of mental perception. The Bhāṭṭas and the Prābhākaras, like the Naiyāyikas adopt the theory of the plurality of souls to account for the varieties of experience. In the Sāṃkhya-Yoga system there is an infinite number of souls and every Puruṣa is an unrelated, attributeless, self-luminous, eternal and omnipresent being, who is identical with consciousness (cit). The Rāmānujists hold that the individual soul is different in different bodies and is of atomic size. The Sāṅkarite school holds that the individual soul which appears to vary in association with mind and partakes of the latter's vicissitudes, is in fact identical with immutable and absolute reality called Brahman. The Buddhistic thinkers would not recognize a permanent soul and would reduce it to momentary consciousness (*kṣaṇikavijñāna*), while the Jainas would make the soul commensurate with the body.

According to Nyāya, ātman is of two kinds : the supreme soul and the individual soul. Eight qualities are attributed to the supreme soul and fourteen qualities are attributed to the individual soul. Consciousness is not an essential property of the soul. As a matter of fact, the soul is an unconscious principle capable of being qualified by the states of consciousness.

III

Final emancipation

Final emancipation is freedom from pain. Gotama proposes to clear the way to final emancipation by philosophy. Gotama says that a knowledge of the special topic is necessary for salvation. Gotama promises emancipation on an accurate knowledge of his sixteen topics. But it may be asked, what connection these topics can have with final emancipation (of the soul). It may be answered that knowledge of truth leads to an improvement of the soul. It may be objected that to say to a mumukṣu (an inquirer after salvation), that a knowledge of certain categories and topics is necessary for the soul's welfare is like telling an invalid, who requires a remedy for the cure of fever that

anatomy and metier medica are necessary to be studied for the removal of diseases. But is not the mind improved by the knowledge of logical rules and as the soul derives through the mind, the information necessary for its welfare, it follows that the art of disputation is useful for the soul's welfare. Most of the Indian philosophers do not attach much value to the attainment of earthly pleasures; they consider that under the normal conditions of a human life there is preponderance of pain over pleasure. For, pleasure is always tainted with pain. Further, the sources of pain in the life are innumerable; some are due to the very constitution of human life, some are apparently accidental to their character, and some are obviously of our own creation.

On the whole, the Nyāya-Vaiśeṣika thinkers maintain that our efforts should be specially directed not to the attainment of such pleasures as are available, but to the complete and absolute extinction of all sorts of unhappiness. The only means whereby they consider that this end can be achieved is the acquisition of self-knowledge, and the elimination of false ideas about the character and function of the self, for, by the adoption of other means we can only temporarily alleviate our miseries, but cannot completely eradicate it. It appears, therefore, that according to the Nyāya-Vaiśeṣika view, *summum bonum* consists in the absolute eradication of all sorts of unhappiness. The Sāṃkhya also agree to this view but it differs, however, as to the means by which it can be attained. In *Samkaravijaya*, Mādhavācārya seeks to make out that there is a fine distinction between the doctrine of *summum bonum* as maintained by the Naiyāyika and those by the Vaiśeṣika school. He says that according to the Vaiśeṣika system, the soul in the state of salvation becomes absolutely free from all connections with attributes and subsists like the sky free from all mutations either pleasureable or painful; but according to the Naiyāyikas, the soul is still attended by ānanda (bliss) and saṃvit (cognition).

cf. "Atyantānāśo guṇasaṃgater yā sthītir nabhovat kaṇabhakṣapakṣe; muktistadiye caraṇākṣapakṣe ānandasamvitsahitā vimuktiḥ".

"Freedom is, in the Nyāya, complete cessation of effort, activity, consciousness and absolute cessation of the soul from body, mind, etc. This state of pure existence to which the liberated souls attain is compared to a state of deep dreamless sleep".

A comparison of the different theories of *summum bonum* advocated by philosophers, Indian as well as European, will show that the Naiyāyika and the Vedāntic ideal is fuller and richer than the rest. Let us endeavour to justify our position by reference to some of the principal doctrines of *summum bonum*.

Among the Greek philosophers, the theory of *summum bonum* as maintained by Plato is somewhat indefinite and vacillating. Aristotle designates the highest good as 'endaimonia', which consists, according to him, in a perfect activity in a perfect life. Among the post-

Aristotelians, the Stoics and the Epicurians advanced antagonistic theories. The chief end of human endeavours should be, according to the Stoics, the adaptation of our lives to the Reason. The Epicureans considered pleasure to be the highest good. Among the modern philosophers of Europe, many have accepted the view that the acquisition of pleasure is the *summum bonum* of human life. Locke, Hume, Mill are of this opinion. Kant regarded the highest good to consist in a conjunction of the two—an even balance between happiness and virtue, but failed to establish a necessary connection between them. On the other hand, Hegel and his followers in England have regarded the complete realisation of the self as the highest good. We may now consider some of the Indian theories on the subject.

According to the Cārvākas the highest good consists in independence, because independence impedes the acquisition and enjoyment of pleasure. According to the Buddhistic doctrine, the annihilation of desires ultimately leading to the extinction of conscious existence (Nirvāṇa) constitutes the *summum bonum*. The Sāṃkhya system holds that the *summum bonum* consists in the absolute eradication of all sorts of unhappiness. According to the Mīmāṃsists, the *summum bonum* consists in a continuous and unending flow of unsurpassable pleasure. According to Śaṅkara Vedāntists the final release consists in the bliss arising from the consciousness of the identity of the individual soul with the Absolute spirit.

A review of the principal doctrines upon the point leads to think that philosophers have put forward three distinct things as the *summum bonum*—extinction of unhappiness, attainment of pleasure, and the realisation of the self. There can be little doubt that all these three things partake of the nature of the good; the question is, can they be so combined and harmonised as to constitute the highest good? For, if they cannot be so combined, the highest possible good will still remain imperfect. Some philosophers have maintained that the attainment of perfection is the highest good, but this answer paraphrases the question itself and does not, unless further elucidated, solve the problem. Some, however, have identified it with the performance of duty or the attainment of virtue.

When scriptural texts speak of the essence of the soul as pleasure, they mean only perfect freedom from pain. "Freedom is, in the Nyāya theory, complete cessation of effort, activity, consciousness and absolute cessation of the soul from the body, mind etc. This state of abstract existence, without knowledge and joy is, however, said to be one of great glory, as the soul possesses the general qualities of 'vibhūtvā' or ubiquity, though not specific ones (viśeṣaguna) of knowledge, will and desire". The critics feel that the Mokṣa of the Naiyāyikas is a word without meaning. The state of painless, passionless existence, which the Naiyāyikas idealise, seems to be a mere parody of what a man

seems to be. Uddyotakara¹ (iv. 1. 58) urges that if the released soul is to have everlasting pleasure, it must also have an everlasting body, since experiencing is not possible without the bodily mechanism, according to Akṣapāda Gotama.

IV

1. *Philosophy*: When we look to the activities of India, when she was pulsing with life, we find that more than on any other sphere, the intellectual giants of India spent their energies on the development of philosophy, for over three thousand years. Starting about 1000 B.C., we have a development of philosophy, which both in depth and width, is not only comparable to that of science in Europe during the last four centuries but also something more. Beginning with the dimmest dawn of speculation in the Rg-veda, through the Upaniṣads, the Śaḍaṅgas, the Saṁhitās, the Darśanas, the Purāṇas, the Tantras, we have before us, a continuous philosophical current, which far exceeds the European philosophy in its depth and volume.

In the cultural history of India Darśana occupies the central position. The sanskrit word 'darśana' does not exactly correspond to 'philosophy' in English but for want of a more appropriate expression these words are, now-a-days, being used synonymously. The various branches of sciences supply materials for philosophy and philosophy attempts to find out the connective link underlying the empirical body of facts. According to Hindu interpretation of life, philosophy is the inner core or the groundwork, on which the grand and lofty edifice of religion is built. In India philosophy is the religion of religions, while in the West philosophy is studied as the science of sciences. In the East philosophy and religion are closely inter-related; both of them aim at the escape from ills of recurring cycles of birth and death. The divorcing of either, philosophy from religion or religion from philosophy, is altogether repugnant to the eastern mind. The Vedas, the Smṛtis and the Purāṇas are the structural supports of religion and the various Darśanas, or philosophical systems, interpret the *whys* and *wherefores* of the structure. The Vedas and the Upaniṣads are the synthetical explanation of all that was, all that is and all that shall be and in such a process of synthesis all the arts and sciences have their rightful place, while Darśanas or the systems of philosophy explain the scheme of that scheme of things. Hence, the best interpretation of philosophy and

¹ Nyāyavārttikam.

religion from the eastern point of view would be that philosophy enunciates the Truth and religion is the path towards it.

2. *Analysis of philosophy from the western as well as from the eastern angle of vision*: In the west, material prosperity through the advancement of science is the popular objective, and in the east, spiritual enrichment through the advancement of religion is the objective, popularized. Now that the east and the west have to meet in all spheres of activities, in so-called modern civilization, a common adjustment has to be made, and such an adjustment can be made only through philosophy. The west will have nothing to do with philosophy, if it does not appeal to it as a science first, and the east will have nothing to do with it, if it has no appeal to religious sentiment. Hence, philosophy itself is a religion, so far as the east is concerned, and it is a metaphysical science, so far as the west is concerned. The outlook of Indian philosophy radically differs from that of the European one. Philosophy in India did not have its origin in 'Wonder or Curiosity' as it seems to have done in the west; rather it has its origin under the growing presence of moral and physical evils in life. It is the problem of how to get rid of the miseries and sufferings that troubled the ancient Indian thinkers most and *apavarga* or final release in all systems, represents a state in which it is, in one sense or other, taken to have overcome. European philosophy is simply a 'reflection or the thinking consideration of life'.

Plato defined philosophy as "the acquisition of true knowledge." Aristotle defined it as "the science of principles and causes". Kant defined it as "a critical enquiry into the foundation and limits of mind's faculty". In the opinion of Hegel "philosophy has to unfold and demonstrate the object out of the necessity of its own inner nature and not, indeed, in its subjective necessity and external arrangement".

Indian philosophy is not simply speculative but practical in outlook and is bent upon the directions and regulations of life and not merely on solving the problem of Reality, unlike European philosophy that endeavours to find a remedy for the miseries of life, alone. Indian philosophy is not negative or nihilistic in outlook but is as much positive as modern science, the only difference being that generally speaking, the latter is materialistic and the former, spiritualistic. The one ignores spirit and its implications, while the other emphasizes the reality of spirit and the need for regulating one's life on a spiritual basis.

Indian philosophy is not merely a view of life but a way of life. Philosophy is the compliment of religion in India, whereas it is a supplement of science in Europe. All schools of Indian philosophy seek after the highest goal, the *summum bonum* and offer a panacea for the evils of life and the consideration of metaphysical question comes in, as a matter of course. On the other hand, in European philosophy Metaphysics or study of Reality is regarded as the chief aim of philosophy and does not recognize its practical bearing on life.

The different systems of Indian philosophy aim to correct the crude notions which common people entertain regarding the nature of the world, the self and God and their mutual relation. All the systems of Indian philosophy attempt to supply, in place of crude notions, more adequate and satisfactory ideas, on these points. The relative value of these systems depends upon a thorough comprehension of the goal. It, therefore, appears that although the several principal systems of Indian philosophy militate, in certain respects, against one another, they are yet capable of being regarded as so many stages in the formation of a comprehensive system of philosophic development.

The systems of Indian philosophy have broadly been divided into two classes, *āstika* or orthodox and *nāstika* or heterodox. The words *āstika* and *nāstika* are often used to signify theistic and atheistic, but generally the Indian systems are classified with reference to the question as to how far they recognize the authoritative character of the vedic texts. Those that recognize the authority of the *Śruti* are called 'orthodox systems', while those that repudiate the authority of the *Śruti* are called 'heterodox systems'. Classified on this principle, the *Cārvāka*, the *Bauddha* and the *Jaina* systems would come under the head of heterodox systems, while all the six systems that are collectively known as *ṢAḌḌARŚANA* should be treated as orthodox systems. But although none of these latter systems distinctly repudiate the authoritative character of the vedic texts, there is a remarkable difference amongst themselves as to the use they make of them. For example, the *Mīmāṃsā* and the *Vedānta* hold that the revelation or *Śruti* is an independent source of knowledge, and that in dealing with transcendental questions, such as of self etc., we should employ our reasoning mainly for the purpose of elucidating the import of the vedic texts, although we may subsequently employ our reasoning independently to ascertain and verify the truths inculcated in them. The *Nyāya* and the *Vaiśeṣika* systems, however, proceed on a different line: while recognizing the authority of the vedic texts in theory, they do not seem to make much use of them in enunciating and supporting their doctrines. The same remark may also be made with reference to the *Sāṃkhya* and the *Yoga* systems as well, in so far as they preach independent philosophical doctrines. On the whole, we may conclude that among the orthodox systems, the *Mīmāṃsā* and the *Vedānta* are primarily interpretative, while the rest are primarily argumentative.

3. *Nyāya, its antiquity and place in the philosophical literature of India*: The manifest aim of *Nyāya* is but to afford us an account of the method of attaining knowledge. It is highly honoured in the vedic and the upaniṣadic texts. It is instructed in the Vedas that the ultimate aim and efforts of all human beings should be directed to the realisation of Self etc., which results in attaining the *summum bonum*. For this purpose, the scripture lays down: 'ātman (the Self) is to be seen, heard,

reflected on and contemplated.¹ Here the expression 'to be reflected on' (mantavya) occurs and it means reflection by the employment of reason. After having heard (anu) about ātman our enquiry into (īkṣā) or reflection on (manana), that is to say, inference, which is not opposed to scriptural texts, is called anvīkṣā. It is otherwise called 'ānvīkṣikī' or logical philosophy. Vātsyāyana states that the inference which is not opposed to perception and revelation is called anvīkṣā or Nyāya (logic). Though, unlike the Upaniṣadic texts, it does not deal with the science of soul, it must be recognized as a science of being or Metaphysics. Its object is to teach the art of reasoning, to bring to light the truth and reality of the science of reasoning. Hence, it is called the art of reasoning as well as the science of reasoning. The spiritual experiences recorded in the Vedas are subjected to logical reasonings and experiments.

The authoritativeness and the value of Nyāya may also be evinced from the influence it has had on the history of Indian thought. All the branches of learning have emanated from the bosom of the creator. The logical philosophy 'ānvīkṣikī', like the Vedas etc., is also a favour showered on human beings by the almighty God. For, it is said in the *Bhāgavata*, the four branches of learning viz., logical philosophy, the three vedas, practical arts, the science of government, speech and the sacred syllable ō took their rise from the heart of the almighty creator.

The above statement is supported by the Upaniṣadic texts also.

In the Chāndogya Upaniṣad, it is stated that once sage Nārada approached Bhagavān Sanatkumāra to receive instructions under him, when Bhagavān Sanatkumāra asked Nārada to name the branches of learning with which Nārada was acquainted. To this Nārada replied that he was acquainted with Ṛg-veda, Yayur-veda, Sāma-veda, Atharva-veda and the fifth Itihāsa and Purāṇa the Vākovākya, etc. . . . From the above statement in the Chā, it is clear that the sage Nārada was acquainted with the science of reasoning—vāko-vākya. Śaṅkara has interpreted it as follows: Vākovākyaṃ—tarkaśāstram, i.e. Vākovākya is the science of reasoning. Kātyāyana, the law-giver, has narrated the effect that results from the study of logic.

The lawgiver Gautama also, while defining the characteristics of a very learned brahmin, has laid stress on skilfulness in the art of reasoning, Vedas and other branches of learning.

It is stated in the great epic Mahābhārata that Nārada was conversant with the merits and demerits of the five-membered syllogism.

It is clear from these that the science of reasoning is mentioned in the Upaniṣads and is also highly esteemed in the scriptures. • In Smṛti

¹ cf. Brh. 2. 4. 5. Śrotavyaḥ pūrvam ācāryataḥ āgamataś ca. Paścān mantavyas tarkataḥ, *Śaṅkara-bhāṣya*. The self-evident scriptural texts that have emanated from God are called āgamas or Śrutis.

and Purāṇa, the science of reasoning is also enumerated as one of the fourteen branches of learning.

The Nyāya in the sense of reasoning from universal to particular is met with in Rk-prātiśākhya.¹

The lawgivers such as Manu and others have exhorted the king to study the three Vedas, politics and also the science of reasoning, so that their kingdoms might be properly governed by the exercise of reasoning.²

All these clearly indicate that Nyāya or the science of reasoning is one of the most important branches of learning in Indian culture and that Vedas and Upaniṣads attach much importance to it. It stands in the history of Indian thought on an equal footing with the Upaniṣads or Vedāṅga. Further, the Vedic and Upaniṣadic texts require the aid of reasoning as an auxiliary course in order to remove the doubt that assails the mind. The need of the science of reasoning will be similarly found to be indispensable in determining what is purportful reflection and what is not, in distinguishing and assigning fruit and in finding out what is glorified and what is not. Intuition has given place to critical reason. The logic of Nyāya attempts to justify by reason what is implicitly accepted by faith. The science of reasoning employs logical method and arrives at truth agreeable to reason and is anxious to preserve its continuity with ancient texts. The function of the science of reasoning is to develop the spiritual truth recorded in the Vedas and show its connection and consonance with its independent conclusion.

Reason and Revelation thus justify, supplement and support one another; we may conclude by saying that the Nyāya system propounded by Gotama aspires to the distinction of giving a complete system of philosophy, based upon the most elementary metaphysical notions. There is no doubt, however, that the Nyāya has, first among the philosophical systems of India, thoroughly examined the art of reasoning and as all reasoning depended on proof, Gotama properly laid the greatest stress on that. The study of the science of investigation or reasoning propounded by Gotama is as important a help in leading to right conclusion and guarding against fallacies as the sextant is to a mariner in making his observation at sea. Hence, it has gained such an admiration of and ascendancy among the great thinkers of India that all of them, however they may deviate from other doctrines of the Nyāya, refer to it as their standard in logic and deem its study necessary for the purpose of giving a firm basis to their reasoning. It is one of the principal merits of the Nyāya, that its progress is marked by an admirably exact division of topics treated in it and in this respect it is not only superior to all other systems of Indian philosophy, but even modern philosophy too might, with advantage, study it on account of its clearness and exactness. From the above account it is clear that Nyāya philosophy had developed

¹ cf. Rkp. Paṭala I. "Nyāyamīśrān apavādān pratīyāt,"

² MS. 7. 48.

to a pretty good extent before it was systematised in an aphoristic form and when it was so systematised, the collection of aphorisms were attributed to the authorship of the reputed founder Gotama. Vātsyāyana, Uddyotakara, Vācaspati, Udayana, Jayanta, all are unanimous in asserting that Gotama is the promulgator only of Nyāya philosophy and not its originator. We have seen that Nyāya has been held in great reverence for a long time past. All the sixteen topics can be traced to from the Upaniṣads, Manu, Pāṇini etc., and they testify to the antiquity of the science of reasoning. The *Nyāyamāñjarī*¹ points out that there was the science of reasoning for a long time past, even before Gotama, as there existed Mīmāṃsā before Jaimini, or grammar before Pāṇini.

V

Gotama, founder of the Nyāya system*

It is difficult to come to a definite conclusion about the personality of many sanskrit writers and the chronology of many sanskrit works.

¹ N M. 1. 1.

* From a careful and critical study of the Rgveda, the Mahābhārata and the Purāṇas on the one hand and the works on the Nyāya system of Indian philosophy on the other, it becomes evident that the founder of Indian Logic must have been the vedic seer Dīrghatamas, who is better known as Akṣapāda Gotama. The name of the Logician, as is determined from the *Naiṣadhacarita* (xvii. 75) of poet Śrīharṣa and the *Nyāyasūcī-nibandha* of Vācaspati Miśra, is Akṣapāda Gotama and not Akṣapāda Gautama as some have tried to show on the authority of some so-called śloka alleged to have been found in the *Devī-Purāṇa*. Gotama and Akṣapāda, as can be seen from the works on the *Nyāyasūtra*, are not two different men but one and the same person. We shall try here to prove that it is the vedic seer Dīrghatamas who can be said to have possessed the names of Gotama and Akṣapāda, who must be a philosopher of the type of Indian logicians. Under these circumstances there is no reason why this vedic seer Dīrghatamas should not be identified with the author of the *Nyāyasūtra* and accepted as the founder of Indian Logic. (i) Dīrghatamas, son of Mamatā the wife of Uśija:

It is expressly mentioned in the Rgveda that "Dīrghatamas the son of Mamatā, being old, living for ten consecutive yugas, became the priest-charioteer of rites running towards their goal:"

cf. 'Dīrghatamā māmāteyo jujurvān daśame yuge.
apāmarthaṃ yatīnām Brahmā bhavati sārathīḥ.'

[Maṇḍala I. Sūkta 158, Rk. 6.]

Sāyaṇācārya, the reputed commentator of the Rg-veda, has explained the word 'māmāteya' as 'one born of Mamatā'. Now, this Mamatā was the wife of Uśija as may be clearly seen from the Rg-veda, 1. 112. 11. "auśijāya vapije" etc. Here, in this Rk. the word 'auśijāya' must grammatically refer to the son of Dīrghatamas and grand-son of Uśija.

It is but natural that a grand-son of Uśija might be rightly called 'auśija' according to Pāṇini—Chapter IV. I. 114. Besides, it has been mentioned in the Rgveda I. 117. 6, "tad vām narā śaṃsyam pajriyeṇa kakṣivātā" that Kakṣivān was born in the family of Aṅgiras, the father of Uśija. The word 'pajriyeṇa' has been explained by Sāyaṇa as 'pajrāṇām aṅgirasām kule jātena'. Here, the word 'pajriyeṇa' has been used as a qualifying adjunct to 'kakṣivātā', a son of Dīrghatamas by a maid-servant of

The same difficulty is felt in the case of Gotama and his *Nyāya-sūtra*. We know very little with regard to Gotama except what we find revealed in his *Nyāya-sūtra*. Doubt is entertained even with regard to the authorship of *Nyāya-sūtra* to Gotama. Vātsyāyana, Uddyotakara, Vācaspati, Jayanta and others are all unanimous in holding that Akṣapāda is the author of *Nyāya-sūtra*, while in *Padmapurāṇa* we get a clear evidence of Nyāya system as attributed to Gotama.

cf. Kapādena tu samproktaṃ śāstram vaiśeṣikam mahat;

Gotamena tathā Nyāyaḥ Sāṃkhyan tu Kapilena vai

(*Padmapurāṇa*, *Uttarakhaṇḍa*, 263.)

the queen of the Aṅgas. Hence, it is quite clear that Mamatā was the wife of Uśija and mother of Dīrghatamas. This Uśija had another name Utathya, Ucathya or Ucatha as can be seen from the R̥gveda, 'aucathyo vām', maṇḍala I, sūkta 158, R̥k I, where 'aucathya' has been used for Dīrghatamas. Śāyana has explained 'aucathya' as 'Ucathasya putraḥ', son of Ucatha. It is not out of place to note here that Ucatha, Ucathya, Utathya are the terms referring to one and the same person, only that by a tacit agreement Ucathya or Ucatha has generally been used in the R̥g-veda and Utathya in the Mahābhārata.

In the Mahābhārata a story runs that 'there was a sage named Utathya who had Mamatā for his wife. Now, one day Bṛhaspati, the younger brother of Utathya, being amorously disposed towards Mamatā, asked her company but the latter refused on the plea that she was pregnant then. Bṛhaspati, nevertheless, took her by force and made an attempt upon her, but was obstructed by the would-be child in the womb of Mamatā. Thereupon Bṛhaspati cursed him saying that he would be born blind as he prevented him, his uncle, from fulfilling his desire. Thus cursed by Bṛhaspati, the son of Mamatā was born blind and hence was called Dīrghatamas to whom it appeared all dark—Ādiparvan, Chap. 104, śl. 9-22 (Sambhavarparvan). The śloka given in the Mahābhārata are as follow—

'Athotathyaḥ . . . ṛṣiḥ'—9; 'Mamatā nāma tasyāśid bhāryā' . . . —9; 'Bṛhaspatir mamatām anvapadyata'—10; 'Utathya-putram garbhastham'—21; 'Sa vai Dīrghatamā nāma śāpād ṛṣir ajāyata'—22; Śāyana has cited the same story in his comment on the R̥k: 'ye pāyavo māmāteyaṃ te agne paśyanto andham dūritād arakṣan'—etc.—maṇḍala I. 147. 3.

'O Agni, those thy protecting rays which, perceiving the blind son of Mamatā preserved him from misery'—etc. Thus it is clear that Dīrghatamas of the R̥gveda and that of the Mahābhārata are one and the same person.

In the Matsyapurāṇa also the same story of the Mahābhārata is repeated with a slight variation. Mamatā has been mentioned as a wife of Utathya in the Mahābhārata, whereas she has been said to be the wife of Uśija in the Matsyapurāṇa. Now we have already seen that Utathya, Ucathya or Ucatha and Uśija are but the names of one and the same person. A close comparison of the śloka of the Mahābhārata and the Matsyapurāṇa will support our contention, more clearly.

cf. 'Athotathya iti khyāta āśid dhīmān ṛṣiḥ purā.

Mamatā nāma tasy āśid bhāryā paramasammataḥ,' etc.

[Mahā-bhā.]

'Athośija iti khyāta āśid dhīmān ṛṣiḥ purā.

patnī vai Mamatā nāma bābhūv āsya mahātmanah, etc.

[Matsyapurāṇa, Chap. 48, śl. 82.]

Thus on a scrutiny of the *R̥gveda*, the *Mahābhārata* and the *Matsyapurāṇa*, it may be asserted that Dīrghatamas was the son of Mamatā, the wife of Uśija and that he was born blind as a result of the curse uttered against him by Bṛhaspati, his uncle.

Vṛttikāra Viśvanātha subscribes to the view expressed in *Padmapurāṇa*. Hindu tradition identifies the two and asserts that Gotama is his personal name and Akṣapāda his surname. There runs a story that Akṣapāda or Gotama was so deeply rapt up in philosophical speculation that one day while he was walking, he happened to fall into a well from which he was rescued by the Almighty God, who took pity upon him and provided him with power of sight on his feet in order to prevent him from future pitfalls. Many scholars are of opinion that Gotama lived in Mithilā. We have no reasonable evidence external or internal to prove it beyond doubt. The fixing of the date of *Nyāya-sūtra* has been the cause of a heated controversy among a number of eminent orientalists for a number of years. We propose to state as clearly as possible the various arguments which have been put forward by eminent orientalists from time to time to settle this vexed question.

(1) Prof. Garbe maintains that Nyāya system is the latest of the six orthodox systems and further holds that no trace of it is to be met with prior to Christian era.

(2) Mm. H. P. Śāstrī believes that Akṣapāda, the founder of Nyāya system was a pre-Buddhistic thinker, but remarks that the Sūtras as we find them are "comparatively modern, being probably post-Mahāyānic in age". He places them in 2nd century A.D.

(3) Dr. Vidyabhushana attempts to ascribe the beginning of the *Nyāya-sūtra*, i.e., the first chapter to Medhātithi Gautama, who flourished in 600 B.C., while the Nyāya sūtras as we have them, are ascribed to Akṣapāda, who flourished in 156 A.D.

(ii) Dīrghatamas, Akṣapāda:

In the Rgveda Dīrghatamas says about Agni (Fire-God) that 'His flames are bright, the flames of him who is beautiful, handsome and brilliant, are ever young. But the beamy streams of Agni, ever active, ever young do not penetrate unto one born blind, beyond darkness—do not enlighten a blind man like himself'—maṇḍala I. 143. 3.

cf. 'Asya tveṣā ajarā asya bhānavah susamdrśah supratikasya sudyutah, bhā tv akṣaso atyaktur na sīndhavo'gne rejante asasanto ajarāh.'

In the expression—'bhā tv akṣasah'—(bhā tu akṣasah)', the word 'akṣa' (masculine) signifies 'born-blind' on the authority of the Lexicon *Sabdaratnāvalī*, quoted in the *Sabda-kalpadruma* ["Akṣah (Pum)—jātāndho Garuḍa iti *Sabdaratnāvalī*"]. If this meaning is given to the word in the above-mentioned Rk, the following verse, Rk 6, of the Sūkta becomes consistent in saying a prayer to Agni on behalf of Dīrghatamas so that the former might be quick: 'tutuḥyāt'—in dispelling the everlasting darkness of the latter. The eighth Rk, following in the same Sūkta also does fit in well to say—'animiṣadbhiḥ paripāhi naḥ'—"O fire, save me by your neverceasing flames".

Thus it is quite evident that these Rks were seen by the blind Dīrghatamas, who prayed to Agni in this way in order to be relieved of his blindness. Under the circumstances this blind sage Dīrghatamas might have been called 'Akṣa'. It is rather ugly and offensive to represent a blind man as 'Akṣa', i.e., merely as a blind man. A Vedic Seer of the position of Dīrghatamas should reasonably be called Akṣapāda instead of calling him as simple Akṣa. The word 'pāda' should, with reason, be added to Akṣa to show due respect to such a great personage to whom was revealed a good number of most important Vedic hymns. The fact that Raghunātha Śiromani, the reputed author of

(4) Prof. Jacobi is of opinion that the Vijñānavāda is the logical conclusion of the Sūnyavāda and only Sūnyavāda has been refuted in the Sūtras. The Sūnyavāda was established by Nāgārjuna, who flourished in the end of 2nd century. Hence, *Nyāyasūtra* must have been composed between 200 A.D. and 500 A.D.

(5) Prof. Suali also subscribes to the view of Prof. Jacobi but remarks that the sūtras might have been composed about 300 A.D.

(6) Mr. Bodas in his *Introduction to Tarka-saṃgraha* places the *Nyāyasūtra* of Gotama in 400 B.C. on the basis that Śabarāsvāmin cites from Upavarṣa a passage which indicates that Upavarṣa was acquainted with the Nyāya system of Gotama. Further, Mr. Bodas is of opinion that Gotama's teaching is noticed neither in the text of *Brahmasūtra* nor in the commentaries upon it.

(7) Dr. Keith believes that "*Nyāya-sūtra* as it stands, takes cognisance of the Nihilistic school of Buddhism. It is not, therefore, improbable that we may assert that the *Nyāya-sūtra* falls in the period after the appearance of Nāgārjuna" (i.e., 200 A.D.).

Indian Logic and Atomism.

(8) Dr. Randle concludes that "the Vaiśeṣika and Nyāya were systematized between 200 B.C. and 200 A.D. and the Vaiśeṣika being earlier of the two and indications such as they are, point to the beginning of the first century A.D., as the latest date for the systematization of the Vaiśeṣika".

Indian Logic in Early Schools.

(9) Mm. Gopinath Kaviraj believes that Akṣapāda, the author of *Nyāya-sūtra* was a pre-Buddhistic teacher and thus refers the Sūtras to About 600 B.C.

Indian Thought, series no. 13, p. 7.

Didhiti on Gaṅgeśa's *Tattvacintāmaṇi*, is known as Kāṇa-bhaṭṭa being himself blind of one eye and Praśasta, the reputed commentator of Kaṇāda's *Vaiśeṣika-sūtra* is known as Praśastapāda, will amply support our position in calling the blind sage Dīrghatamas as Akṣapāda, the words 'pāda', 'bhaṭṭa' etc., being added to the name of a distinguished personage of great merits out of regard for his person. Thus it is quite natural to represent the blind Dīrghatamas, seer of the Ṛg-veda, as Akṣapāda and not as Akṣa only.

In the *Mahābhārata* also, we find Dīrghatamas 'born blind and that he was wise and versed in the Vedas'.

cf. 'Jātyandho vedavit prājñas patnīm lebbe sa vidyayā'.

[*Ādiparvan*, 104. 23.]

In the *Matsya-purāṇa*, too, the same thing is repeated. Bṛhaspati cursed the would-be child of Mamatā saying—"You will enter into everlasting darkness as you, still living in the embryo, prevent me in such a critical juncture", in the following words:

'Yasmāt tvam idṛśe kāle garbhaastho'pi niṣedhasi,
mām evam uktavāms tasmāt tamo dīrgham pravekṣyasi'.

[*Matsya-purāṇa*, Chap. 48. 41.]

Thus it is clear that Dīrghatamas was born blind and hence he might rightly be called Akṣapāda.

(10) Mm. Kuppaswami Sastri believes that "the *Vaiśeṣika-sūtras* and the *Nyāya-sūtras* were redacted between the middle of the fourth century and the second century B.C., perhaps towards the end of the fourth century B.C., the *Vaiśeṣika-sūtras* being earlier than the *Nyāya-sūtras*".

A Primer of Indian Logic, XXV.

We have attempted to give above the views of some of the best authorities on the chronology of the *Nyāya-sūtra* and we have found that there is a wide diversity of views on the subject.

Now to remark on the probable date of the *Nyāya-sūtra*. Gotama, like most of the Sanskrit writers, does not give any clue to his date in his work. There is no way of extracting evidence, internal or external from any known source which may determine his date in exact numbers. We may determine the approximate date from quotations and references that are found in other works. Let us make an attempt here to find out the two limits, lower and upper, to his date as correctly as the data at our disposal can allow and somehow or other arrive at the lower limit from quotations and references of later writers.

Though direct mention is not made either of Gotama or of his *Sūtras* as *Nyāya*, *Ānvikṣikī* or *Hetuvidyā*, Patañjali (200 B.C.), the author of *Mahābhāṣya*, has used the words *gautamiya* and *vākovākyam*, wherein we may trace some allusion regarding both the author and the system.

(iii) Dīrghatamas, Gotama:

Now, this Dīrghatamas, who was born blind, was afterwards favoured by a divine cow (surabhi), who dispelled his everlasting darkness by providing him with a pair of eyes. In the *R̥g-veda* Dīrghatamas has invoked Agni to remove his blindness and sung in praise of the divine cow. From the account given in the *R̥ka* 'A dhenavo māmāteyam . . . ' maṇḍala I. 152. 6 and 'Sūyavasād bhagavatī . . . '—maṇḍala I. 164. 40, etc., it may be rightly inferred that Agni, the fire-god, being pleased with Dīrghatamas at his frequent invocations managed to have him relieved of his blindness through the divine cow. As the tama ['tamaṃ (kṛp) andhakāra iti Śabdaraśnideśāḥ']—darkness of Dīrghatamas was dispelled by a 'go'—cow, he came to be known as Go-tama. The word 'Go' may mean both the cow and the ray—raśmi ['Gaṇḍ—Go (pum) svargaḥ raśmih vajra iti Mediet']—that is, the flame of fire. A man whose darkness was removed by the power of the fire-god or the divine cow may be radically named as Go-tama.

In the *Mahābhārata* the sons of Dīrghatamas have been described as Gautamas. Now, Gautama indicates the fact of being a descendant of Gotama and as Gautamas were the sons of Dīrghatamas, the name of Dīrghatamas must be Gotama. The *Mahābhārata* says that 'the sons called Gautamas were born unto Dīrghatamas, who was learned in the principles of bovine duties introduced by himself'.

cf. 'Sa putrān janayāmāsa Gautamādīn mahāyāśāb'. 24

'Godharman saurabheyāc ca so'dhītya nikhilam munib.

prāvarata tadā kartuh śradhāvāps tamaśāṅkayā'. 26

[Ādiparvan, Chp. 104.]

Hence, that Dīrghatamas was afterwards named as Gotama on account of his being relieved of his blindness through the grace of the divine cow Surabhi is corroborated by these lines.

In the *Matya-purāṇa*, the story runs that 'Dīrghatamas, the blind sage pined away for a long time and tried his best to please the divine cow Surabhi till at last she being

Patañjali the author of *Mahābhāṣya*, has not only shown his thorough acquaintance with the Nyāya system, but also used the peculiar phraseology and some technical terms of the Naiyāyikas.

The statement 'Dhūmaṃ dr̥ṣṭv āgnir atrābhidhīyate' (vol. ii, p. 125) will serve to remind one of the oftquoted logical expression 'parvato vahnimān dhūmāt'. By the above statement Patañjali has tried to show how one can usually infer the existence of fire at the sight of smoke. He has also indirectly hinted at Naiyāyika conception of vyāpti ('... pratyakṣan tenāgnidhūmayor abhisambadhyate'), or the invariable concomitance whereupon depends the very basis of inference. Perhaps Patañjali had in mind the statement of Gotama (viz.,—'tatpūrvakam anumānam'), when he says that inference is quite impossible without previous perception—(vol. ii, p. 125). He also observes, like the Naiyāyikas that in some cases inference seems to be more reliable than perception. cf. 'Pratyakṣād apy anumānabaliyastvāt' (vol. ii, p. 125).

satisfied at his services granted him a pair of eyes. As his *tama*—darkness was removed by the Go—cow, he was known by the name of 'Gotama'.

cf. 'Āyusmāṃs ca vapuṣmāṃs ca cakṣuṣmāṃs ca tato'bhavat'. 83.

'Go'bhyāhate tamasi vai gotamas tu tato'bhavat'. 84.

[*Matsya-purāṇa*, Chap. 48.]

Thus it is seen that the Vedic seer Dīrghatamas can be said to have possessed the names of Akṣapāda and Gotama.

(iv) Dīrghatamas, a philosopher:

It may be proved from the R̥gveda that Dīrghatamas was a philosopher of the type of Indian logicians. In the maṇḍala I, sūkta 161 of the R̥g-veda, attributed to Dīrghatamas, is all philosophical in its subject matter unlike other hymns of the R̥g-veda dealing with prayers generally. Almost all the fifty-two hymns of this Sūkta have been employed to discuss philosophical problems. The subject matter of this sūkta is to determine the nature of the soul, knowledge, salvation, body and such other things of ultimate importance. The commentator Sāyaṇācārya has also explained the hymns after a philosophical fashion. We shall try to quote some of the hymns to support our position.

'ko dadarśa prathamam jāyamānam', etc.—R̥k. 4.

['Who saw him first born, him who himself devoid of bones produced that which has bones. Where was the breath, the blood and the life of the earth? Who went to him who knew, for the purpose of asking this?']

Here we find questions regarding God and the gross earthly body—'Pārthivam sthūlaśarīram'—after Sāyaṇa, which may remind one of the *Nyāyasūtra*—'Pārthivam guṇāntaropalobdheḥ' Chap. III. I. 28.

'Dvā suparṇā sayujā sakhāyā'—etc. R̥k. 20.

[Two birds, intimate friends, take shelter in the same tree. One of them eats the sweet berries, the other without eating perches, looking on.]

Here we find a talk about God and the individual soul. This R̥k is the authority on Dualism. Dualist philosophers have all taken recourse to this verse distinguishing the individual soul from God. Dīrghatamas being the seer of this R̥k must have been a dualist and it is quite natural that he might be the author of the Nyāya system of philosophy founded on Dualism, where a difference between the individual soul and God has been established as in the hymn under consideration.

A still more vivid description is found in the R̥k—'Sakamayam dhūmam'—etc. 164, 48.

Kauṭilya (about 350 B.C.) was acquainted with the Nyāya system, for he asserts that Ānvīkṣikī or the science of investigation is a distinct branch of study over and above the other three, viz., Trayī, Vārtā and Daṇḍanīti. Pāṇini mentions the names of some Sūtra-writers and in the Sūtra 'Purāṇaprokṣeṣu brāhmaṇakalpeṣu', 4. 3. 105, distinguishes the *kalpasūtras*, which were composed by the ancients from those that are nearer to his time. The above statement indicates that the Sūtra literature must have commenced long before Pāṇini, who, according to Dr. Bhandarkar and others, must have flourished in the beginning of the 7th century before the Christian era, if not still earlier.

The European scholars, like Prof. Max Müller, have viewed the Sūtra period as extending from 600 to 200 B.C., which seems to be an under estimate. The word 'nyāya' in the *Pāṇini-sūtra* 'Adhyāyanyāyodyāvasamphārās ca', 3. 3. 122, suggests that Pāṇini was familiar with Nyāya in the sense of logical reasoning. Further, 'nyāya' is mentioned in the Gaṇapāṭha of ukthādi in the Sūtra 'Kratūkthādisūtrāntāṭṭhak', 4. 2. 60. Here, the mention of the word 'nyāya', along with 'lokāyata', 'nirukta' etc., suggests a reference to the Nyāya system. Further, in the Sūtra 'Aṅgayanādibhyaḥ', 4. 3. 37, the mention of 'nyāya', along with Vyākaraṇa, Nigama, Kṣatrawidyā etc., indicates a reference to Nyāya, as a distinct branch of study. Pāṇini has used the technical terms, such as kathā, samavaiṣi, samavāyāt, samavaiti, 9. 4. 43, upamāna etc., in the same sense in which the Naiyāyikas use them. Further, Gotama precedes Pāṇini; for, in the Sūtra 'Aṭṭibhṛgukutsavaśiṣṭhagotamāṅgirobhyaś ca', 2. 4. 65, Gotama has expressly been mentioned. All these show the priority of the Nyāya system of Gotama to Pāṇini. Moreover, Śābarasvāmin's quotations from Bhagavān Upavarṣa, who is said to have written commentaries on both Pūrva and Uttara Mīmāṃsā, suggests that Bhagavān Upavarṣa was acquainted with the Nyāya system. As Śābarasvāmin calls Upavarṣa 'Bhagavān', he seems to be an ancient revered teacher. The *Kathāsaritsāgara* of Somadeva mentions the names of Varṣa, Upavarṣa, Pāṇini, Patañjali and others. According to this work, Varṣa is the Guru or teacher of Pāṇini and Upavarṣa is the brother of Varṣa. Ācārya Śaṅkara, also, in his *Śārīrakabhāṣya* on Sūtra 1. 3. 28, subjects the Sphoṭa theory, which is associated with the name of Patañjali, the author of *Mahābhāṣya*, to a

[' I saw, at a distance, smoke, coming from burning cowdung. Yonder, by means of this I inferred the netherlying and spreading agni (fire) by which afterwards I cooked sacrificial food ', etc.]

Here, in this verse, it is indirectly said that wherever there is smoke there is fire, showing that there is an *invariable* concomitance between the two. In Indian Logic a syllogistic argument is generally advanced with the proposition—'parvato vahnimān dhūmāt'—the mountain is fiery because of smoke. Now, there is a marked similarity between this logical argument and the tone of argument advanced in this Rgvedic hymn. Hence, it may be asserted, with full justice, that Dīrghatamas, the Vedic Philosopher was the founder of Indian logical system.

severe criticism and cites the authority of Bhagavān Upavarṣa in support of his view. From the above, it is clear that Upavarṣa is a teacher or contemporary of Pāṇini. We have the support of Mm. H. P. Śāstrī, who had tried to prove that the dates of Varṣa, Upavarṣa and Pāṇini must be earlier than 300 B.C.. Since Upavarṣa, who is traditionally recorded as anterior to Pāṇini, was familiar with the Nyāya system of Gotama, we shall not be far wrong if we conclude that the Nyāya system of Gotama must have existed in some form, prior to Pāṇini, i.e. prior to 700 B.C. Moreover, if greater simplicity and closer kinship to ordinary modes of thought be a test, then the Nyāya and Vaiśeṣika systems would seem to be prior to other systems. The Nyāya system was known to Yāska and Upamanyu, the predecessor of both Yāska and Pāṇini.

“Chandobhyaḥ samāhṛtya samāhṛtya samāmnātās te
nigantava eva santo nigamanāt nighaṇṭava ucyante.”

The above passage in Yāska's *Nirukta* indicates that 'Nigamana' is used in 'gathering together' of examples, which yields, the conclusion was known to Yāska and even to his predecessor Upamanyu, whose opinion he quotes and this serves to remind Gotama's definition of 'Nigamanam' [See Yāska's *Nirukta*].

The view, as to the approximate date we arrived at, is not in agreement with some of the eminent authorities, such as Prof. Jacobi, Mm. Vidyabhushana, Dr. Stecherbatsky, Dr. Suali, Dr. Keith etc. The late Prof. Jacobi's view that Vijñānavāda is the logical conclusion of the Śūnyavāda is opposed to the views of the existing scholars and has further been already refuted by Mm. Gopinath Kaviraj and Mm. Kuppuswami Sastri. But we have got to say one more point against the late Prof. Jacobi's view. Prof. Jacobi's statement that the Vijñānavāda is the logical conclusion of the Śūnyavāda is not only opposed to the best Indian thinkers but is historically incorrect too. On referring to the History of Philosophy, both Indian and European, it appears to us that positive systems arise first of all. When these systems are logically reduced, less positive systems arise, and when they are further reduced, destructive systems come into existence. On referring to the History of Modern Philosophy in Europe, we find that a more consistent

The inquisitive readers may examine the complete sūktas themselves. It is quite sufficient to support our position from what has been quoted.

In the Mahābhārata, Dīrghatamas has been described as—"Dharmātmā, mahātmā, vedavedāṅgapāragah, prājñah" etc., which point to the fact of his being a philosopher.

In the *Matsya-purāṇa* also, Dīrghatamas is said to have realised the final goal, as a philosopher.

"Muktv' ātmānam tato 'sau vai prāptavān Brahmanah kṣayam". 87.

[*Matsya-purāṇa*, Chap. 48.]

(e) *Dīrghatamas—Akṣapāda Gotama, the founder of Indian Logic:*

From the above observations, it is found that Dīrghatamas, the vedic seer was a dualist philosopher of Indian logician type, whose other names were Akṣapāda and Gotama. Now, from the extant works on the Indian logical system, we find that the founder of Indian Logic was one, who might be called both Akṣapāda and Gotama and

following out of Locke's Empiricism resulted in Hume's Scepticism and when it was further pushed to its ultimate consequence, arose the destructive system of Sensualism and Materialism, advocated by the French school.

The assumption of the late Mm. Dr. Vidyabhushana that Medhātithi Gautama and Akṣapāda are two different authors, who composed the *Nyāyasūtra*, is not only opposed to the view of the ancient teachers of Nyāya, such as Vyātsyāyana, Uddyotakara, Vācaspati and Jayanta but is also not warranted by the recorded tradition even. Both, the ancient teachers of Nyāya, mentioned above and tradition attribute the authorship of the *Nyāyasūtra* to one single author, viz., Akṣapāda Gotama. From the minor differences in the readings of Sūtras we cannot conclude anything with regard to the multiple authorship of the *Nyāyasūtra*, as the late Mm. Dr. Vidyabhushana suggests. For, a few differences in the readings of the texts, that have arisen, must have arisen in the mnemonic state, just like the small differences in the readings obtaining among the different śākhās of the Vedas or Upaniṣads. Further, there is no proof to show that the first chapter was composed by Gotama and the remaining four chapters were composed by Akṣapāda. Hence, we conclude that the *Nyāyasūtra*, as a whole, must have been composed by Akṣapāda Gotama. Akṣapāda is the surname and Gotama is his personal name.

Dr. Bodas, in his introduction to *Tarkasaṃgraha* and Dr. Colebrooke in his essays on Indian Philosophy, view that Gotama's teaching is noticed neither in the *Vedāntasūtra*, nor in the commentaries upon it; but this view is erroneous. For, in our opinion, Ācārya Śaṅkara, in his *Sārīrakabhāṣya* on Sūtra 1. 1. 2 and Ācārya Rāmānuja, in his *Śrībhāṣya* on Sūtras II. 1. 11-12, draw our attention to the fact that the view of the Nyāya school, with regard to the proof of God by reasoning, has been disproved by the Sūtrakāra. Śaṅkara holds that the *Vedāntasūtra* 'Janmādy asya yataḥ', 1. 1. 2, alludes to the proof of God by Śruti and further holds that the theory of those who try to establish God by reasoning, has been refuted. From the use of 'Īśvarakāraṇavādinah', it seems that he refers to the *Nyāyasūtra* 'Īśvaraḥ kāraṇaṃ puruṣa-karmāphalyadarśanāt', 4. 1. 19. From this it is evident, that the *Nyāyasūtra* must have existed prior to the *Vedāntasūtra*.

Dīrghatamas being proved to have been known as such, there is no reason why he should not be identified as the author of the *Nyāya-sūtra*. The Mantras and the Brāhmaṇas of the Vedas are all revelations and we do not see why they should not be placed in the same period of time. In Āpastamba's *Yajñaparibhāṣā*, the definition of the Veda runs as— "Mantrabrāhmaṇayor vedanāmādheyam"—which clearly assigns the same period of time both to the Mantras and the Brāhmaṇas. Hence, it is but likely that there should be mention of Arthavāda etc., in the *Nyāya-sūtra* of Dīrghatamas, although he might have belonged to the Vedic age. The chronology of the man is not very easy to ascertain but if Tilak's theory is taken into account, it will not be very far from truth if it is maintained that Dīrghatamas founded the *Nyāya-sūtra* centuries before Christ.

The late Prof. Jacobi, Dr. Suali, Dr. Stecherbatsky, Dr. Keith, all find in the *Nyāyasūtra*, traces of Śunyavāda, advocated by the great Buddhistic thinker Nāgārjuna, whence they conclude that the date of the "*Nyāyasūtra* falls in the period after the appearance of Nāgārjuna".

We point out that from mere Buddhistic allusion in the Sūtras, we cannot prove that those theories were gaining ground after Buddhism. Buddhistic religion is very old, the mention of which is to be met with in the Vedas and the Upaniṣads. The earliest Buddhistic literature, such as *Mahāpadhana-suttanda*, *Bhadrakalpasūtra*, etc., alludes to previous Buddhas. Scholars have ignored these references to previous Buddhas and have treated them as mere fictions. But these allusions to previous Buddhas, in our opinion, supply a missing link in the History of Indian literature and are therefore, highly useful for the purpose of tracing a connected and gradual development of Indian thought. The Sūtrakāra nowhere implies that he refers to these schools. But we learn from the commentators that these schools or systems have been attended to.

Now the question may arise that if the probable date we have fixed for the Sūtras is correct, how can they possibly contain allusions to philosophical theories of other schools, which are generally believed to be of later origin? We point out that having regard to the probable date we have fixed for the Nvāya sūtras, the very fact of their allusion in the Nyāya sūtras, *prima facie* makes it probable that these references are to their previous ancient forms and not to the forms in which we find them now. Further, Buddhistic sūtras, it has been rightly pointed out by Prof. Max Müller, presuppose the existence of the philosophical sūtras of the Hindus (*Six Sys. of Ind. Phil.*, p. 119). Further, Prof. A. B. Dhruva also has rightly pointed out that the Buddhists were building their logic upon the Brahmanical foundations and mere unconsciously borrowing their language also. Prof. Dhruva says, "If will be noticed that if the Buddhists had originated their own system of

From the evidence of the *Satapatha-Brāhmaṇa* and the *Valmiki-Rāmāyaṇa*, it is seen that in after years there had been a relation of yojamāna and the priest between the families of King Janaka of Mithilā and the Gotamas. Hence, it may be that Dīrghatamas also belonged to Mithilā, which was the seat of logical enquiries for many centuries to come.

It may be further noted on the above observations that the traditional meaning of the word *akṣapāda* 'in having a pair of eyes on the feet' does not fit in here, because the word 'akṣa'—neuter, cannot mean an eye but an organ simply and if somehow to satisfy one's fancy it is taken in that sense and the word *akṣapāda* is explained as 'akṣam pāde yasya'—'one having a pair of eyes on the feet', admitting of a vyadhikaraṇa-bahuvrīhi compound, the word so formed must be 'pāde'kṣa' and not 'akṣapāda' by the *Pāṇini-sūtra*—'Saptamīviśeṣaṇe bahubrihau'. 'A word with the seventh case-affix and an epithet are to be placed first in the Bahuvrīhi compound'—whereby the word *pāda* with the case-affix should be necessarily placed first and *akṣa* next. So the traditional meaning cannot apply and the so-called śloka of the *Deśīpurāṇa* to support it are all interpolations. Moreover, how can there be a relation of teacher and taught between Ahalyāpati Gautama and Veda-Vyāsa? On the contrary, the meaning of the word *akṣa*—masculine, as 'one born blind' that may be proved from the *Rgveda* itself, is all conclusive.

Logic, such propositions as 'yan nityam tad akṛtakam dr̥ṣṭam yathā'kāśam would not have been employed. There is no real such as 'nitya' or 'kṛtaka' according to the Buddhists, abhāva is not a reality : 'na tu bhāvād anyo'bhāvo nāma vastusvarūpo'sti'. It is obvious, therefore, that they (the Buddhists) erected their system upon the foundations laid by the Brāhmaṇas. (See, *Nyāyapraveśa*, edited by Prof. Dhruva, Notes, p. 31.) Even conceding that the Śūnyavāda has been refuted in the Sūtra, it does not appear to be a fact that Śūnyavāda was first

Vide: "asya tv eṣā" iti mantrasya (R̥gveda 1, 143. 3) dīrghatamaṁ ṛṣiḥ". Vyākhyā—"asya stūyamānasy āgneḥ tveṣā dīptayaḥ ajarāḥ jarārahitāḥ, aviratā ity arthaḥ, tathā supratīkasya śobhanāvayavasya janasy eti śeṣaḥ, asya bhānavaḥ rasmayaḥ susamdr̥śaḥ suṣṭhu draṣṭāraḥ sarvato vyāptā ity arthaḥ. Sudyutaḥ suṣṭhu dyotamānāḥ. Bhātvakṣasaḥ bhā tu akṣasaḥ iti padacchedaḥ. Tu kintu akṣasaḥ jātāndhasya ati aktuḥ atiprakāśakasy āgneḥ ajarāḥ asasantāḥ svavyāpāreṣv asvapanfāḥ aviratā ity arthaḥ, bhā-sindhavaḥ dīptisamudrā na rejante na dīpyante. Yad vā, akṣasaḥ jātāndhasya aktuḥ añjakam tamo'tikramya angner bhā-sindhavo na rejante".

[Sāyana has explained this verse otherwise and given us the benefit of doubt by appending two different meanings to it. We have, to support our position, accepted here the meaning suggested above, whereby the following 6th and 8th R̥ks of this sūkta do fit in better.]

Thus the blind sage Akṣa is called Akṣapāda as the sage Praśasta is called Praśasta-pāda:—

"Praśastasy ābhavan pañca putrāḥ sarve tapodhanāḥ"—iti *Sivarahasyam*.

"Praśastasya ṣiṭvam Pravaraṭna granthe Āṅgirasagaṇe Gautamavar̥ge paṭhitatvād iti bodhyam." (*Vaiśeṣikadarśana-bhūmikā*—Dhruvīrājāḥ).

"..... kara-pāda-caraṇa-devādisabdās tu pitṛpāda-gurupādādisabdavat sammāna-viśeṣadyotakā eva."

(*Praśasta-pādabhāṣya-bhūmikā*—Pp. 8/9—Kālipada Tarkācāryasya.)

Now this Akṣapāda is otherwise known as Gotama and not Gautama—

"Namāmi dharmavijñāna-vairāgyaiśvaryaśāline.

nīdhaye vāgviśuddhīnām akṣapādāya tēyine.

"Yad alambhī kim api puṇyam dustarakunibandhapaṇkamagnānām,

śrīgotamasugavīnām atijaratīnām samuddharaṇāt;

samsārajaladhisetau vṛṣaketau sakaladuḥkhaśamahetau,

etasya phalam akhilam arpitam etena prīyatām īśaḥ." (*Nyāyasūctinibandha*).

Vyākhyā—

"Dustarakunibandhapaṇkamagnānām dustare kunibandharūpe paṇke magnānām, atijaratīnām ativr̥ddhīnām purātanaññ ca, śrīgotamasugavīnām śrīgotamasya gośreṣṭhasya tannāmadheyamuneś ca, sugavīnāmuttamānām dhenūnām śobhanānām vācām ca, samuddharaṇāt uttolanāt samyaṁ nibandhanāc ca, yat kīm api puṇyam sukṛtam alambhī prāptam, etasya akhilam samagrap phalam samsārajaladhisetau sakaladuḥkhaśamahetau vṛṣaketau gotamadhvaḥ Maheśvare arpitam pradattam; etena īśo Maheśvaraḥ prīte bhavatu"—iti rūpakotthāpitāḥ śliṣṭo'rtha (Granthakāraṣya).

"Muktaye yaḥ śīlatvāya śāstram ūce sacetasām,

gotamam tam avety aiva yathā vīttha tathaiva saḥ."

(*Naiṣadha-caritam*, Canto 17, Śl. 75.)

("Nāyam param nāmnā Gotamaḥ, kin tu prakṛṣṭo gauḥ gotamaḥ—mahāvṛṣabhaḥ paśur eva"—iti Tīkā-kāraḥ.)

It may be noted that the above couplet of the *Naiṣadha-caritam*, for its 'śīlatvarūpā muktīḥ' may refer to Nyāya even if the word 'gotama' would not have occurred therein; still to a superficial reader there might arise a confusion between the Nyāya and the

definitely established by Nāgārjuna. The Sūnyavāda can be traced in the Upaniṣadic texts even (*cf.* 'Asaḍ vā idam agra āsīt etc.'). The traces of Sūnyavāda is found in *Brahmajālasūtra* and even in the *Mahābhārata*. Prof. Max Müller, in his *Six Systems of Indian Philosophy*, cites one passage from the *Mahābhārata*, *Anugītā*, chapter XXIV, which not only proves the existence of the philosophical systems like those of Nyāya, Mīmāṃsā, Lokāyata, at the time of the *Mahābhārata*, but also proves that philosophical systems, analogous to

Sāṃkhya systems of philosophy both preaching, though with modifications, the absolute cessation of miseries as the cause of the final emancipation; and the express mention of the word 'gotama' has finally solved this point. (*Vide*, The Fellowship Lectures of MM. Candrakānta Tarkālaṃkāra, Lecture 6, Pp. 207 and 209 and Lecture 7, p. 256.)

It may also be noted in this connection that there is no reason why Gautama Śātānanda's father should be called Ahalyāpati Gotama, as Gautama, if he be taken by some one as an original sage, might have a son to be known as Gautama, or Gotama, the original sage (*ṛṣi*) might have all his descendants, including Ahalyāpati and Śātānanda, known as Gautamas by the *Pāṇini-sūtra*, Chap. 4. 1. 114. 'R̥ṣyandhakavṛṣṇikurubhyaś ca'. Moreover, Gotama and Gautama are two different persons as the lineages, pravaras are different.

Now, Dīrghatamas, the son of Mamatā, wife of Uśija is this Akṣapāda Gotama.

Vide: R̥gveda, maṇḍala 1, Sūkta 116, Introduction:

'uśiksamjñāyām aṅgarājasya mahiṣyā dāsyāṃ Dīrghatamasotpāditaḥ kakṣivān asya sūktasya Ṛṣiḥ'—Peterson after Sāyaṇa.

'yuvam narā stuvate pajriyāya kakṣivate'—R̥gveda, 1. 116. 7.

(Pajrā ity aṅgirasām ākhyā, Pajrā vā aṅgirasā ity āmnātatvāt. Teṣāṃ kule jātāya kakṣivate' iti Sāyaṇaḥ.)

"Auśijaḥ—Kakṣivān—R̥gveda. 1. 119. 9. (Sāyaṇa-bhāṣya)

Vide also,

'Auśijaḥ'—1. 122. 5 and 'Pajre' (Aṅgirasakule jāte mayi kakṣivati)—1. 122. 7.

It may be noted that Sāyaṇa, it seems, did overlook the fact that 'Auśija'—Kakṣivān was a grandson of Uśija or Ucathya, the father of Dīrghatamas and explained the word 'Auśijāya' as 'Uśiksamjñā Dīrghatamasah patnī tasyāḥ putrāya', as the son of Uśij (Uśij—feminine), the wife of Dīrghatamas. This becomes evident by Sāyaṇa's commentary on the R̥gveda. 1. 147. 3.

Vide 'Atrethāsam ācakṣate—ucathya br̥haspatināmānau dvā vṛṣī āstām. Tatrocathyasya Mamatā nāma bhāryā, sā ca garbhīṇī, tām br̥haspatirgrhītvā ramayat.....evaṃ śapto Mamatāyāṃ Dīrghatamā ajāyata...' iti Sāyaṇaḥ.

This Akṣapāda Gotama is none but the vedic seer Dīrghatamas. A Gautama, teacher of Veda-Vyāsa can, by no means, be an Akṣapāda 'in having eye on the foot'—'aksam pāde yasya', as such an interpretation of the word is contrary to facts and figures.

Vide 'Saptamivīṣeṣaṇe bahuvr̥ṣṇau'—(Pā), 'Saptamyantam vīṣeṣaṇam ca pūrvam prayojyam' iti *Siddhāntakaumudī*; 'Vā priyasya'—(Vā); 'Gaḍvadeḥ parā saptamī'—(Vā), 'Adiśabdah prakāravācī, tena padmākārā nabhir asya padmanābhah, evam ūrṇanābhho'pi jñeyah—iti *Tattvabodhinī*.

The method of naming, defining and examining a thing (uddēśa-lakṣaṇa-parīkṣā), although found in other Indian philosophical systems, are not so prominent as it is in the Nyāya system, which is the basis of this method. (*Vide* The Fellowship Lectures of MM. Candrakānta Tarkālaṃkāra, Lecture III, p. 115). The sukta 164 of maṇḍala I of the R̥gveda is also arranged for the most part, following such a method, as may be clear from the words of Sāyaṇa—

those of the Sūnyavāda, Saugata and Yogācāra, were also in existence during that time (see Max Müller's *Six Systems of Indian Philosophy*, pp. 28-29). It has been pointed out by Pt. Vidhushekhara Sastri also that the Sūnyavāda was evolved in the mind of Aśvaghoṣa and other ācāryas prior to Nāgārjuna (see *Journal of the Asiatic Society*, 1914). Hence it is not safe to date Sūnyavāda by the date of the author, who first mentions it. Generally speaking, we should be very careful in fixing the date of ancient systems. Even in the absence of any record of dates, the presumption arises in favour of a date earlier than that

'Asmin aṅkte prāyeṇa samāyotthāpanādayo bahavo'rthāḥ pratipādyante' etc.

'Ko dadarśa prathamam jāyamānam asthanvantam yadanasthā bibharti, bhūmyā asuraṣṭātmā kva avitko vidvāṃsamupa gāt praṣṭum etat'.

(Bhūmyā sambandhi 'pārthivam sthūlaśarīram' iti Sāyanah.)

'Dvā suparṇā sayujā sakhāyā samānam vṛkṣam pariśasvajāte, tayor anyah pippalam evādv atty anaśnann anyo abhicākaśīti'.

('Tayor anyo jīvātmā pippalam karmaphalam bhuṅkte . . . Anyah paramātmā nāśnan āptakāmatvenā bhuñjānaḥ sprhāyā abhāvāt' iti Sāyanah.)

'Sakamayam dhūmam ārat āpaśyam viśuvatā para enāvareṇa, ukṣānam prānim apacanta vīrās tāni dharmāṇi prathamāny āsan.'

(Sakamayam śakṛmayam śuśkagomayasambhūtam dhūmam ārat nātidūre'paśyam dṛṣṭavān asmi. Divā dhūmasya dūre dṛśyamānatvāt sa eva darśanaviśayatayo kṭah-viśuvatā vyāptimatā enā'nenā vareṇa nikṛṣṭena dhūmena paraḥ parastāt tatkāraṇabhūtam agnim apaśyam,' iti Sāyanah.)

Thus, it is clearly seen that the Nyāya system of philosophy was founded by the Vedic Seer Dīrghatamas Akṣapāda Gotama; and prevailing even before the birth of the Buddha; and Sadānanda has given evidence to that end in quoting the lines of the Chāndogya and the Taittirīya Upaniṣads, beginning with 'Bauddhas tu' and 'Aparo Bauddhah' on the theory of the 'void', in his *Vedāntasāra*. This Vedic Seer, then, might have flourished in Mithilā long, long before the birth of Christ.

Vide 'Videgho ha Mādhavo'gnim vaiśvānaraḥ mukhe babbhāra; taaya Gotamo rāhūgaṇa Rṣiḥ purohita āsa'—ityādi. (Satapatha-Brāhmaṇa, kāṇḍa I. Chap. IV.)

Satānandam puraskṛtya purohitam aninditaḥ'. Sl. 6.—(Rāmāyaṇa, Bālakāṇḍa, Canto. 50.)

To conclude, this view may sound strange to the reader at the outset but nevertheless, it is ultimately the result of valued discussions based on serious original thoughts and not mere assumptions like those of some of the present day historians. This theory may be right or it may be wrong; whatever it may be, it does not matter; but it will, I am sure, supply considerably valuable and indispensable materials to any historian of Indian Logic or Philosophy for time to come. I, on my part, feel inclined to think that this view about the founder of Indian Logic must be true, as it is free from bias and based on both ancient authors and modern scientific method of reasoning. If Dīrghatamas be the real author of the *Nyāyasūtra*, he must belong to Mithilā and live much near to the Vedic age, as he is mentioned in the Rgveda itself. His *Nyāyasūtra* must also belong to the same age, as there are internal and external evidences found therein in that respect. It is rather a biased guess to think that the *Nyāyasūtra* is not the writing of Akṣapāda Gotama himself. If the man be found out, why should his system be in obscurity? We do not see why Akṣapāda Gotama should not compose the Sūtras about the doctrine, he preached. It is rather unfair to bring everything down after Sākyasiṃha Buddha simply because we can not conceive of the remote past. It has been shown that the *Nyāyasūtra* was composed by Akṣapāda Gotama himself as it was impossible for him to remain satisfied by simply giving an outline of the Nyāya doctrine in the first chapter leaving out the remaining four chapters to be supplied by another hand in a later period. It can be amply shown

of the author who first mentions it. Neither can it be maintained that all the aphorisms containing these attempted refutations are subsequent interpolation, because, some of them are inextricably bound up with the rest of the systems. It is therefore a hopeless task to ascertain the relative positions of the several systems of Indian philosophy in point of time by referring to the names of the sages who are reputed to be their founders. Thus, having regard to the approximate date we have fixed for the *Nyāyasūtra*, we may fairly arrive at the conclusion that the priority of Akṣapāda Gotama to Gautama Buddha and even to the great Grammarian Pāṇini and revered sage Bādarāyaṇa need not undergo hairsplitting dissection at the hand of scholars, who are in favour, if possible, of bringing every human activity within the measurable limits of the Christian era, which is almost the youngest era in the world so far.

VI

The Commentators of the Nyāyasūtra*

1. *Vātsyāyana*: Vātsyāyana's *Bhāṣya* is the classical commentary on the *Nyāyasūtra*. It is not the immediate successor to the *Sūtras*, for it contains many pregnant passages of the nature of *Vārttikas* which state in a condensed form the results of discussion carried on in the school of Gotama. The problem of the date of Vātsyāyana is a much discussed one and the last word has yet to be said. Many eminent orientalists have, of course, attempted to fix his date, but all in different ways.

(a) The late Mm. Dr. Vidyabhushana places Vātsyāyana about the middle of the 5th century A.D. (Bhandarkar's Commemoration Volume, p. 163).

(b) The late Dr. H. P. Sastri makes Vātsyāyana a successor of Nāgārjuna and Āryadeva, on the ground that he is familiar with the

from the Buddhist and Jain works that the Mādhyamika theory of the 'void' has not given rise to the discussion of 'Sunyavāda' in the *Nyāyasūtra* but that the theory is an old one found even in the oldest Upaniṣads of the Vedic Age. The Buddhist religion can also be shown to be of a very old date, thus disproving the allusion of it in the *Nyāyasūtra* to be a valid cause of modernity instead of antiquity of the latter.

Vide N. Vedantatīrtha, 'Nyāyadarśaner Itihāsa', Introduction, which is reproduced here, not as a theory advocated by the author but only as a new line of thought that might generally be represented by the old type Indian savants, to be considered by the specialists.

It will be pleasing to note that Mm. Phanibhushana Tarkavagisha has admitted in his *Nyāyaparicaya* that the so-called ślokas of the *Deśipurāṇa* in support of the name 'Akṣapāda', incorporated in his *Vātsyāyana-bhāṣyabhūmikā*, first edition, (but omitted altogether in the second edition) are unauthentic after the present writer had shown it to be in his *Dārśanika-tarkavidyā* (*Nyāyadarśaner Itihāsa*).

* For a more detailed account of Vātsyāyana and other commentators of the *Nyāyasūtra*, the curious reader may consult N. Vedantatīrtha, *Dārśanikatarkavidyā* or *Nyāyadarśaner Itihāsa*.

Mahāyānist doctrines of momentariness, *Sūnyavāda* etc., (See J. A. S. B. 1905, Pp. 178-9).

(c) Prof. Stcherbatsky believes that Vātsyāyana lived long after 500 A.D., on the ground that the *Bhāṣya* contains references to *Vijñānavāda* (cf. 'Summary of Epistemology and Logic as taught by the Buddhists', J. R. A. S. 1911, Pp. 4-5).

(d) The late Prof. Jacobi and Prof. Suali place Vātsyāyana about the beginning of the 6th century, A.D. or earlier (J.R.A.S. 1911, p. 13).

(e) Bodas assigns Vātsyāyana to the end of 500 A.D. on the ground that he preceded the well-known Buddhist teacher Dignāga, who is said to have lived in the early part of the 6th century A.D. (cf. *Introduction to Tarkasaṃgraha*, B. S. S. Pp. 30-32).

(f) Dr. Keith, Dr. Randle (*Early schools in Indian Logic*), Sir Radhakrishnan are inclined to place Vātsyāyana about the middle of the 4th century A.D.

(g) Dr. Windisch has sought to prove that the *Nyāya-Bhāṣya* must be assigned to the same period in which the *Mahābhāṣya* was written (i.e. about 200 B.C.).

(h) Mm. Gopinath Kaviraj holds that the date of Vātsyāyana must be assigned to the 2nd or 3rd century B.C., on the ground that the peculiar use of certain particles, viz., *iti*, *atha*, *khalu* and more particularly of 'vai' would seem to be an indication of the antiquity of the work (cf. *Indian Thought*, series no. 13, vol. iv, p. 13).

We have attempted to give above the views of some of the best authorities on the chronology of Vātsyāyana's *Bhāṣya* and the date of Vātsyāyana is found to range from 200 B.C. to 600 A.D.

The majority of the learned, eminent orientalists, such as Mm. Dr. Vidyabhushana, Mm. Dr. H. P. Sastri, Sir Radhakrishnan, Prof. Bodas, Dr. Stcherbatsky, Dr. Keith, Dr. Randle etc. are of opinion that Vātsyāyana combats the Buddhistic doctrines of *Nairātmyavāda*, *Sūnyavāda*, *Kṣaṇikavāda* etc., propounded by Nāgārjuna, Āryadeva and others. On the basis of this supposition they try to prove that Vātsyāyana must be assigned to the 5th century A.D.

In this case, the question which we are to put ourselves, should be whether the particular views are peculiar to some or common to many? Such an argument can have any weight only when the view concerned is original. We shall state one or two points which would conclusively show that Vātsyāyana cannot be brought down to a period later than Nāgārjuna, Āryadeva, etc. Did *Nairātmyavāda*, *Sūnyavāda*, or *Kṣaṇabhāṅgavāda* etc., originate with Nāgārjuna? We have already discussed this question when dealing with the date of the *Nyāyasūtra*. Like all theories these doctrines of the Buddhists presuppose a period of gestation and of formation; hence it is very difficult to trace their origin. The doctrine of *Nairātmyavāda* can be traced to the Upaniṣads (cf. 'Nairātmyavādakuhakair mithyā-drṣṭānta-hetubhiḥ,'

Maitrā 7—8; 'yeyam' prete vicikitsā manuṣye 'stī tyeke nāyamasti' ti caike,' *Kaṭha*, 1. 20).

Further, Patañjali, the author of the *Mahābhāṣya* seems to have been conversant, with the Buddhistic Philosophy current in his time. The several ślokaś, quoted by the author of the *Mahābhāṣya*, while dealing with the question of time, bears a close resemblance to the *Madhyamaka-kārikā* of Nāgārjuna which also purports to deny the existence of 'present time'. Gotama, the author of the *Nyāyasūtra* also, has devoted some five Sūtras to the discussion of 'present time'. From the above statement it is clear that the Buddhistic doctrine of the *Sūnyavāda* was known to Patañjali who combats this doctrine in his *Mahābhāṣya* and we shall not be right if we argue that Patañjali (200 B.C.) was indebted to Nāgārjuna (200 A.D.) for his knowledge of the *Sūnyavāda*. All that we can infer from this is the fact that the Buddhistic doctrine of *Sūnyavāda* is very old and did not originate with Nāgārjuna. We have already pointed out that, Prof. Vidhushekhara Sastri and Dr. Keith also seem to be of opinion that *Sūnyavāda* might have existed earlier. Traces of this *Sūnyavāda* are found in the Vedas and Upaniṣads also (cf. 'Na san nāsan na sadasat . . . ' see *Subāla*, 10, 11, 13, 14, 15. In *Rgveda*, Nāsadīya Sūkta also, 'nā sad āsīn no sad āsīt,' M. 10, 129).

Similarly the doctrine of momentariness advocated by the Buddhistic thinkers was known to Patañjali also. For, Patañjali has hinted at a point of philosophical interest, namely, 'nothing can remain unchanged in its own state for a moment' (cf. 'na hī ha kaścit svasmīn nātmani muhūrtam apyavatiṣṭhati,' *Mahābhāṣya*, Vol. II, p. 198). The above passage alludes to the Buddhistic theory, namely, 'everything is in a constant flux of change'. Patañjali further says that a thing undergoes development or proceeds to destruction, but never remains unmodified for any conceivable period of time (cf. 'vardhate vā yāvad anena vardhitavyam apāyena vā yujyate . . . ' Vol. II, p. 198, *Mahabh.*).

Vātsyāyana's refutation of the doctrine of the momentariness is attributed by Vācaspati to earlier Buddhistic thinkers and not to the later Buddhistic thinkers like Nāgārjuna etc. (cf. 'yat sat tat sarvaṁ kṣaṇikam . . . iti jaranto Bauddhāḥ').

It will be seen from the above that the doctrines of *Nairātmyavāda*, *Sūnyavāda*, *Kṣaṇikavāda* etc. did not originate with Nāgārjuna, Āryadeva and others and their allusion in Vātsyāyana's *Bhāṣya* may represent the views which were quite well known even before the birth of these Buddhistic logicians. The ancient commentator Vātsyāyana whose style closely resembles that of Patañjali's *Mahābhāṣya*, cannot be much later than the beginning of the Christian era. We have the support of such eminent orientalists as Mm. Gopinath Kaviraj, Dr. Windisch, Dr. Keilhorn, Dr. Bühler etc. From the mere allusion to the *Sūnyavāda* theory, we cannot prove that Vātsyāyana criticises the view

of Nāgārjuna and nobody else. If however, it could be proved, as the majority of the eminent orientalists have tried to do, that Vātsyāyana combats the view of Nāgārjuna particularly, then the statement of Mm. Gopinath Kaviraj, Dr. Windisch, Dr. Bühler etc., would considerably lose in value and Vātsyāyana would consequently have the chance of being dragged down to the 5th century A.D.

But unfortunately we do not find any such thing in the present case. There is no evidence to show that Vātsyāyana flourished after the composition of *Laṅkāvatāra-sūtra* and *Madhyamaka-kārikā* of Nāgārjuna. If Vātsyāyana's refutation was aimed at the Sūnyavāda, propounded by the later Buddhist thinkers like Nāgārjuna, he would have hinted at the peculiar terminology 'Pratītyasamutpāda' etc., of the later Buddhist thinkers and further, we would have found in Vātsyāyana's *Bhāṣya* detailed reviews and criticisms of the various Buddhist tenets that are found in the *Laṅkāvatāra-sūtra* and *Madhyamaka-kārikā*, just as we find a detailed criticism of these theories in the *Nyāyavārttika* of Uddyotakara, *Tātparyatīkā* of Vācāspati Miśra etc. Neither do we find in Vātsyāyana's *Bhāṣya* any subtle and logical discussions, carried on by the later Buddhist thinkers. The way in which Vātsyāyana alludes to the Buddhist views does not only show that they came from some other source, but also to the fact that they formed an earlier and more commonly accepted view. These earlier theories of the Buddhists make it probable that the systems analogous to the later Buddhist schools have been handed down from ancient days. The earliest canonical texts of Pali literature contain germs of many a philosophical doctrine which had developed into different systems of thought in a later period. Under these circumstances one cannot safely argue that Vātsyāyana refutes the peculiar theory of Nāgārjuna alone and nobody else. In our opinion, Vātsyāyana was living at an age when the Buddhist doctrines were widely prevalent. It was a critical period in the history of Indian thought when there was a general sense of weariness with the wrangling sect. Vātsyāyana was a creative thinker of the first rank and entered into philosophical inheritance of his age and reinterpreted *Nyāyasūtra* with special reference to its needs. We may therefore conclude by saying that if 200 A.D. is to be the approximate date of Nāgārjuna, that must be considered as the lower limit to Vātsyāyana's date and the upper limit is 200 B.C. the date of Patañjali, the author of *Mahābhāṣya*. In other words, Vātsyāyana must have lived between the dates of Patañjali (200 B.C.) and Nāgārjuna (200 A.D.) but not in any case after Nāgārjuna. The references to the Buddhist theories in the *Vātsyāyana-bhāṣya* do not seem to be a bar to the date we have fixed. Generally speaking, scholars must be very careful in fixing the date of ancient systems. In this connection what Prof. Farewell observes with reference to the history of Greek culture is equally applicable to the history of Indian thought and culture.

" The chronological statement is embarrassed by the absence of any record of date for the institution and diffusion of the most of the cults and for the growth of certain religious ideas; nor can we safely date a religious fact by the date of the author, who first mentions it; a detail of ritual, a myth, a religious concept attuned only by the Pausanias or a late scholiast may descend from an age far anterior to the Homeric (Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol. VI, p. 394).

2. *Uddyotakara* : Uddyotakara's *Vārttika* is a critical annotation added to this philosophical sūtra and is defined to be the exposition of the meaning of that which is said, of that which is unsaid and of that which is ill or imperfectly said. Uddyotakara's *Nyāya-vārttika* is a defence on *Vātsyāyana-bhāṣya* against the attacks of the great Buddhist logician Dignāga. The date of Uddyotakara can fortunately be settled with some precision. Uddyotakara was deeply and widely learned in the Post-Mahāyānic Buddhist philosophy and we find everywhere in his work the unmistakable stamp of a learned and eloquent personality. In Subandhu's romance *Vāsavadattā* the name of Uddyotakara occurs as an author of a Nyāya treatise (cf. 'Nyāyasthitim ivoddyotakarasvarūpām'). Subandhu's *Vāsavadattā* finds a high merited eulogy in Bāṇa's *Harṣacarita* (cf. 'Kavinām agalad darpo nūnam Vāsavadattayā'). It is a well-known fact that Bāṇa's *Harṣacarita* was written during the time of king Harṣa, who reigned in Thaneshwar from 606 to 648 A.D. From these evidences it would follow that Uddyotakara might therefore have flourished in the early part of the sixth century or still earlier. The statement of Vācaspati with reference to the *Vārttika* suggests the great antiquity of the *Vārttika* as well as the unsettled condition to which it was reduced by the powerful Buddhist logicians. This date would not be incompatible with the views of the majority of eminent orientalists, such as the late Prof. Jacobi and Mm. Gopinath Kaviraj, who are unanimous in holding the view that Uddyotakara may be assigned to the early part of the 6th century A.D.

3. *Vācaspati Miśra* : Vācaspati Miśra's *Tātparyāṭikā* is a defence on *Vātsyāyana* and Uddyotakara against the attacks of the Buddhist logicians Dignāga and Dharmakīrti respectively. Till Vasubandhu's time Uddyotakara's *Nyāyavārttika* has been in its full vigour after which some powerful Buddhist logicians such as Dharmakīrti, etc., directed their polemic attacks against it in defence of Dignāga and overthrow its reputation. Vācaspati Miśra re-established the orthodox view of Nyāya in his *Tātparyāṭikā*. The date of Vācaspati, the author of *Tātparyāṭikā*, is capable of more exact determination. Vācaspati himself mentions '*vasvaṃkavasu*', 898 as the year of the composition of his *Nyāya-sūcinibandha*. But the identification of the era is a debatable point still among the scholars. Some are of opinion that the era refers to 'Vikrama Samvat,' while there are others who hold that it stands for 'Śakābda.' If we accept the former view, then the year corresponds to 841-42 A.D., and if the latter one,

then the year corresponds to 976 A.D. But Udayana, who wrote *Tātparyā-parīśuddhi* as a sub-commentary on Vācaspati's *Tātparyāṭīkā*, himself mentions 'Śakābda' 906 ('tarkāmbarāṅka')* which corresponds to 984 A.D., as the year of the composition of his *Lakṣaṇāvalī*. It is in any case beyond doubt that there should have been a good interval between Vācaspati and Udayana. On these grounds we prefer the former view to the latter and assign Vācaspati to the middle of the 9th century. Vācaspati was a versatile genius and deeply and widely read in all the systems of Indian Philosophy, both orthodox and heterodox. He was a prolific writer and has written authoritative works on almost all the six systems of Indian Philosophy. He was a master of all systems. He is, therefore, styled as 'Sarvatantrasvatantra' 'Ṣaḍdarśanaṭīkākr̥t'. His known works are as follows: *Nyāyakaṇikā* (a commentary on Maṇḍana's *Vidhiviveka*), (b) *Nyāyavārttikatātparyāṭīkā* (a commentary on Uddyotakara's *Nyāyavārttika*), (c) *Sāṃkhyatattva-kaumudī* (a commentary on Īśvarakṛṣṇa's *Sāṃkhyakārikā*), (d) *Tattvavaiśārādī* (a commentary on Vyāsa's *Yoga-bhāṣya*), (e) *Tattva-bindu*, (f) *Bhāmātī* (a commentary on Śaṅkara's *Śārīraka-bhāṣya*) and (g) *Tāttvasamīkṣā* (a commentary on Maṇḍana's *Brahmasiddhi*).

4. *Udayana*¹: Udayanācārya's *Nyāyavārttikatātparyāparīśuddhi*, a commentary on Vācaspati's *Tātparyāṭīkā* has been published with Vardhamāna's *Prakāśa* in the Bibliotheca Indica to the extent of only the first four sūtras and some portion of the fifth sūtra of the *Nyāyasūtra* of Gotama. The first and the third chapters of Vardhamāna's *Nyāyanibandhaprakāśa*, a commentary on the *Nyāyavārttikatātparyāparīśuddhi* are preserved in a manuscript (Cat. No. III, C. 123) of the Asiatic Society, Calcutta, but the manuscript of the *Parīśuddhi* is wanting to work with. It is, however, certain that Udayana had written his *parīśuddhi* to the extent of five chapters of the *Nyāyasūtra* on the *Tātparyāṭīkā* of Vācaspati Miśra and then wrote his *Nyāyaparīśiṣṭa* interpreting extensively the fifth chapter of the *Nyāyasūtra* on the *Tātparyāṭīkā*. This *Nyāyaparīśiṣṭa* is otherwise called *Prabodhasiddhi*, *Bodhasiddhi* and *Parīśiṣṭa* also. It is not an independent treatise in itself, but a commentary on the *Nyāyavārttikatātparyāṭīkā* over and above the *Parīśuddhi* under a different title, it seems. It is rightly called *Parīśiṣṭa* as it deals with the last two topics 'Jāti' and 'Nigrahassthāna' of Nyāya treated in the last chapter of the *Nyāyasūtra*.

In the foregoing paragraphs it has been seen that the *Nyāyasūtra* of Akṣapāda Gotama was commented on by Vātsyāyana in his *Bhāṣya*,

* 'Tarkasvarāṅka', *Vāṅgālīr sārāścat acadān*, Pt. I—'Vaṅge navyanyāyacarcā', p. 5, which does not seem to be convincing.

¹ He is the author of *Kiraṇāvalī*, *Ātmatattvaviveka*, *Nyāyavārttikatātparyāparīśuddhi*, *Nyāyakusumāñjali*, *Nyāyaparīśiṣṭa* (ed. Vedantatīrtha, Calcutta Sanskrit Series, No. XXII) and *Lakṣaṇāvalī*. Vardhamāna commented on the works of Udayana.

Uddyotakara in his *Vārttika*, Vācaspati in his *Tātparyāṭikā* and Udayana in his *Parīśuddhi* and *Parīśiṣṭa*.

Besides these four, it has also been commented on by Vardhamāna (1250 A.D.) in his *Parīśuddhiprakāśa* or *Nyāyanibandhaprakāśa* and *Parīśiṣṭaparakāśa*. All these works are linked up together one with the other in such a way as a single whole that every student of Indian logic and philosophy have to read, re-read and inwardly digest them. All the above named works have been published more or less, fully or partly and are accessible to scholars.

So far, we have done with the commentators of the *Nyāyasūtra*, who wrote running commentaries on the book, tried to understand the subject in an ancient philosophical way, not taking to the laboured style of Navya Nyāya making the thing more cumbrous by introducing hair-splitting technicalities and whose commentaries are all more or less linked up together one with the other as a single whole. But there are others, who wrote on the *Nyāyasūtra*, independently of themselves.

Thus, Jayanta Bhaṭṭa wrote his famous book *Nyāyamañjarī* interpreting the main themes of the *Nyāyasūtra*, the sixteen topics with *Pramāṇa* at the head in connection with the underlying sūtras arranging them subject by subject in a novel plan. Bhaṭṭa Jayanta is generally known as "Jarannaiyāyika" Vṛttikāra of the *Nyāyasūtra*.

Jayanta lived about 1000 A.D. He has refuted Kalyānarakṣita and Dharmottara (p. 312 ed. Gangadhar Sastri) in his *Nyāya-mañjarī*. Poet Māgha (A.D. 700) is mentioned at page 84 of the *Nyāyamañjarī*. Jayanta is mentioned in the Buddhist treatises *Ratnāvatārikā* (Chapter IV) and *Syādvādaratnākara* (Chapter II). Many treatises written after A.D. 1000 mentions Jayanta but no work written before this time mentions him. Thus we may place him near about this time, considering the upper and lower limits. Jayanta's *Nyāyamañjarī* is an authoritative work on ancient Nyāya Philosophy and it is quite free from the modern Navya Nyāya technicalities introduced by Gaṅgeśa Upādhyāya after 200 years to come.

Tārkikarakṣā of Varadarāja (A.D. 1100) also followed the scheme of Jayanta Bhaṭṭa and wrote simple kārikās on the sixteen topics of Nyāya, one after another. He was a native of Kasmere.

Further, we learn from Guṇaratna's commentary on the *Saṁdarśana-samuccaya* that one Śrīkaṇṭha wrote his treatise *Nyāyā-lamkāra* before A.D. 1409 (the time of Guṇaratna according to many). Another Abhayatilaka Upādhyāya wrote his *Nyāyavṛtti* before A.D. 1409. These two commentators of the *Nyāyasūtra* also followed the old Nyāya style not going into the technicalities of the Navya-Nyāya.

The most popular commentary of the *Nyāyasūtra* of modern times is the *Nyāyasūtravṛtti* of *Viśvanātha Nyāyapañcānana. Now-a-days, this Viśvanātha is honoured as the Vṛttikara of Nyāya. He

* Kṛṣṇadāsa sūrenabhauma, *Vāśāgālīr sārāvat aced'n*, Pt. I—'Vaṅge navyanyāya-carcā', p. 117, which does not seem to be convincing.

wrote his commentary on the *Nyāyasūtra* following the Navya Nyāya style, about 1634 A.D. ("Rasabāṇatithau (1556) śakendrakāle"—*Nyāyasūtravṛtti*).

He came after Kāṇabhaṭṭa Raghunātha Śiromaṇi, the reputed author of the *Didhiti* and commented on the latter's *Padārthakhaṇḍana* in *Padarthatattvāloka*. His *Bhāṣāpariccheda* and *Siddhāntamuktāūali*, both Kārikās and the Vṛtti of one and the same work are now indispensable text-books of the students of Nyāya to begin with the subject.

There are some other minor commentaries on the *Nyāyasūtra* : (a) *Nyāyatattvāloka* by Vācaspati Mīśra (the younger, about 1450 A.D.); (b) *Mjtabhāṣiṇi* by Vedanti Mahādeva, the commentator of the *Sāṃkhyasūtra* after Aniruddha; (c) *Nyāyasūtravṛtti* by Nāgeśa Bhaṭṭa the grammarian; (d) *Nyāyarahasya* by Rāmabhadra, the commentator of *Kusumāñjali Kārikā*; (e) *Nyāyasūtra-vivarana* by Radhamohan Goswami Bhattacharyya of Santipur of the last century and (f) *Nyāyasūtravṛtti* (preserved in a ms. in A.S., Calcutta) by Mathurānātha Tarkavīgśa, the reputed author of the *Tattvacintāmaṇi-rahasya*, etc. etc.

द्वितीयः स्तवकः

तदेवं सामान्यतः सिद्धे अलौकिके हेतौ तत्साधनेनावश्यं भवितव्यम् । न च तच्छक्यमस्मदादिभिर्द्रष्टुम् । न चादृष्टेन व्यवहारः । ततो लोकोत्तरः सर्वानुभावी

द्वितीयां विप्रतिपत्तिं निरस्यन्नाह—तदेवमिति । अनिर्णीतकारणविशेषत्वं सामान्यम् । तत्साधनेनेति । यागहिंसादिनेत्यर्थः । न चेति । यागादीनां हितसाधनत्वं हिंसादीनामहितसाधनत्वं चास्मदादिपरोक्षमित्यर्थः । तर्हि हित- 5 साधनत्वमहितसाधनत्वं चाज्ञात्वापि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्याताम्, को दोष इत्यत आह—न चेति । तत इति । यदुपदेशादस्मदादीनां प्रवृत्तिनिवृत्ती इति शेषः । लोकोत्तरत्वमस्मदादिविलक्षणत्वम् । सर्वानुभावोति । हितसाधनमहितसाधनं च सर्वमुपदेशद्वाराऽनुभावयतीत्यर्थः । यद्वा सर्वमनुभावयितुं बोधयितुं शीलमस्येति सर्वानुभावोति । 'न चादृष्टेन व्यवहारः' इति यागादिस्वर्गसाधनताबोधक- 10 शब्दरूपी व्यवहार उक्त इत्यन्ये । स्तवकेन निरसनीयामन्यथासिद्धिमाह—

द्वितीयां विप्रतिपत्तिमवतारयितुमाह—तदेवमिति । 'तदि'ति वाक्योपक्रमे । एवं प्रतिनियतभोगलक्षणेन कार्येण सिद्धे सामान्यत इत्यनिरूपितकारणविशेष इत्यर्थः । अत एव तन्निरूपणमुचितमिति भावः । अलौकिके हेतौ परलोकस्य धर्माधर्मरूप इति यावत् । तत्साधनेन यागादिनैव भवितव्यमन्यत्र परलोकार्थिनो वृत्तेर्बाधादिति भावः । 15 तदयागादितत्साधनत्वेनेति यावत् । अस्मदादिभिरसर्वज्ञैः द्रष्टुं शब्दशब्दोपजीविमाना-तिरिक्तमानेन ज्ञातुं न शक्यम् । अज्ञाते को दोष इत्यत्राह—न चादृष्टेनेति । अदृष्टेन हिताहितसाधनत्वेन व्यवहारः प्रवृत्तिनिवृत्त्यादिरूपः । तृतीयार्थश्च ज्ञाने विषयतया हेतुतावच्छेदकम्, अतः व्यवहारवान् लोकोत्तरः अस्मदादिविलक्षणः । वैलक्षण्यैकदेशमाह—सर्वानुभावोति सम्भाव्यते साध्यते । यदुक्तकाद्रेदाद् यागा- 20 देहितादिसाधनत्वमवगत्य व्यवहारा अस्माकमिति शेषः । अत्रान्यथासिद्धिमाह—

सम्भाव्यते । ननु नित्यनिर्दोषवेदद्वारको योगकर्मसिद्धसर्वज्ञद्वारको वा धर्मसम्प्रदायः स्यात्, किं परमेश्वरकल्पनयेति चेत् ; अत्रोच्यते—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात्सर्गप्रलयसम्भवात् ।

तदन्यस्मिन्ननाश्वासान्न विधान्तरसम्भवः ॥१॥

- 5 नन्विति । योगेति । योगकर्मभ्यां सिद्धा ये सर्वज्ञाः कपिलादयस्तद्द्वारक इत्यर्थः । सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति 'सम्प्रदायो' वेदः, धर्मगोचरः सम्प्रदायः धर्मसम्प्रदायः । किमिति । परमेश्वरोऽभ्युपदेष्टृत्वेनादृष्टाधिष्ठातृत्वेन कल्पनीयस्तत्र वेदो नित्य एव न वक्तारमपेक्षते । अदृष्टं चास्मदादिभिरधिष्ठेयमनधिष्ठितमेव वा प्रवर्तयिष्यते । तेन तदर्थमपि नेश्वरापेक्षा । प्रामाण्यं च वेदस्य नित्य[1?]-सिद्धोपत्वात्
- 10 स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते चेति मीमांसकाः । कपिलादय एव वक्तारोऽदृष्टा-
धिष्ठिताः सर्वज्ञाश्चेति सांख्याः ।

अत्रोभयत्रापि कारिकाया दूषणं संगृह्णाति—प्रमाया इति ।

- नन्विति । नित्यत्वेन निर्दोषो भ्रमाद्यजन्यो यो वेदस्तद्द्वारकस्तज्जन्येष्टानिष्टसाधनता-
ज्ञानाधीनः तथा चाप्र[41a]योजकत्वमिति भावः । अभ्युपेत्य वाक्यार्थप्रमाया
- 15 हेतुभावमाह—योगेति । योगकर्मभ्यां सिद्धाः समुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराः, अतएव सर्वज्ञाः । तथाच श्रुतिः “यस्मिन् विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती”ति । तद्द्वारकस्तत्कर्तृकवेदद्वारकः धर्मसम्प्रदायः धर्मानुकूलक्रियानुष्ठानम् । इदमुपलक्षणम्, अधर्मजनकक्रियानिवृत्तिरित्यपि बोध्यम् । केचित्तु धर्मसम्प्रदायो वेदः इत्याहुः । तेषां नित्यनिर्दोषवेदद्वारकत्वं पूर्ववेदभ्रवणाधीनोच्चारणविषयत्वमिति ध्येयम् ।

- 20 नित्यनिर्दोषवेदद्वारक इत्यत्राह—प्रमाया इति ।

‘परतन्त्रत्वात्’ गुणजन्यत्वात् । गुणश्च वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानम् । तच्च वक्तारमन्तरेण कथं स्यादिति भावः । ननु नित्यत्वेऽपि वेदस्य महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यं निश्चित्य यागादौ प्रवर्तस्यत इत्यत आह—सर्गेति । सांख्यमतं दूषयति—तदन्यस्मिन्निति । कपिलादेः सार्वज्ञे प्रमाणाभावाद् भ्रमादिसम्भावनायाः ‘मनाश्वासादित्यर्थः । ननु सांख्यमते दूषितेऽपि मीमांसकमते न दोषः, सर्गादिसम्भवेऽपि ब्रह्माण्डान्तरवर्तिभिरेव कपिलादिभिरागत्य प्रलयानन्तरं वेदप्रद्योतनं स्यादित्यत आह—न विधान्तरेति । 5

जन्यप्रमायाः तत्त्वावच्छिन्नायाः परतन्त्रत्वात् तद्विशेषशब्दप्रमाया अपि तत्त्वं वाच्यं, यत् सामान्ययोरिति न्यायात् गुणश्च प्रकृते वक्तृवाक्यप्रमैव, तत्प्रमाश्रय एव वक्ता भगवान् ईश्वर इति भावः । ननु वक्तुः स्वातन्त्र्यमविवक्षितं तथाचाध्यापकपरम्परीयवाक्यार्थप्रमैव तथास्तु, किम् ईश्वरेणेत्यत्राह—सर्गेति । तथा च सर्गादौ अध्यापकाभावात् प्रमाया व्यभिचारेण न हेतुत्वसम्भव इति भावः । श्रुतिपक्षे तु प्रमाया वेदजन्यज्ञाने प्रामाण्यप्रमयोः परतन्त्रत्वादनुमेयत्वात् । न च प्रवृत्तिसंवादादेर्हेतोस्तत्र सम्भव इति आप्तवक्तृकत्वमेव तत्र हेतुः । न च वक्तारं विना तदिति भगवान् सेत्स्यति । ननु महाजनपरिग्रहादेव तद् ग्राह्यमित्यत्राह—सर्गेति । सर्गादौ महाजनपरिग्रहाभावात् कथं तेन तद् ग्राह्यं, तद्ग्राहे वा कथं बहुवित्तायाससाध्ये प्रवृत्तिरिति भावः । योगकर्मसिद्धसर्वशङ्काद्वारक इत्यत्राह—तदन्यस्मिन्निति । नित्यसर्वविषयज्ञानवतोऽन्यस्मिन् अनित्यज्ञानवत्त्वेऽनाश्वासात् तस्य भ्रमप्रमादादिसम्भवादित्यर्थः । उपसंहरति—न विधान्तरेति । ईश्वरं विना प्रकारान्तरस्य सम्भवस्तत्र नास्तीति भावः । अत्र जन्यप्रमात्वं कार्यतावच्छेदकं न वेति विप्रतिपत्तिः । जन्यप्रमामात्रे अनुगतगुणासम्भवे तु प्रमात्वमनेकवृत्तिकार्यतावच्छेदकव्यापकं न वेति, तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्प्रागभावव्यक्तेर्हेतुत्वात् । सिद्धसाधनवारणायानेकवृत्तीति । तस्य दोषाभावजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तु कार्यताभावनिष्ठकारणतानिरूपितत्वेन विशेषणीया । 10 15 20

तथाहि—प्रमा ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना, कार्यत्वे सति तद्विशेषत्वात्, अप्रमावत् । यदि 'च तावन्मात्राधीना भवेत्, अप्रमापि प्रमेव भवेत् ।

- प्रमाया गुणजन्यत्वं साधयति—प्रमेति । ज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति यो 'हेतु'-
 रात्ममनोयोगादिस्त'दतिरिक्तो' यो 'हेतुः', प्रकृते गुणस्त'दधीने'त्यर्थः ।
 5 येषामात्ममनःप्रभृतीनामनित्यज्ञानत्वावच्छेदेन कारणत्वं तदतिरिक्तमनित्यप्रमात्वा-
 वच्छिन्नकार्यं प्रति कारणमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथाऽनित्यप्रमात्वमाकस्मिकं
 स्यात् । स्याच्चाप्रमायामपि प्रमात्वम्, अविशिष्टकारणजन्यत्वात् । स च कारण-
 विशेषः शाब्द्यां प्रमायां वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानमेव । तथा चानित्यप्रमात्वमनित्य-
 ज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताभिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकम् ।
 10 अनित्यज्ञानत्वान्यकार्यतावच्छेद[क?]धर्मत्वात्, अप्रमात्ववत्, घटवद्वा । अनित्य-
 प्रमात्वं कार्यतावच्छेदकमित्येव साध्यम् । पक्षधर्मताबलायु[दु?]क्तानुमानार्थ-
 सिद्धिः । प्र[अ?]नित्यप्रमां प्रमाऽप्रमोभयहेतुर्नित्यहेतुजन्या, जन्यत्वादप्रमावत् ।
 अनित्यप्रमा प्रमाऽप्रमान्यतरप्रतिबन्धकजन्या, प्रमाऽप्रमाऽन्यतरत्वादप्रमावदित्यादी-
 नामप्युक्तानुमान एव तात्पर्यम् । कार्यत्वे सतीति तु स्वसिद्धेश्वरज्ञाने व्यभिचार-
 15 वारणाय । अत्र विपक्षबाधकमाह—यदि 'हीति । 'तावन्मात्राधीना' ज्ञानहेतु-

- तथाहीति । जन्यप्रमात्वं जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतातिरिक्त-
 कारणतानिरूपितकार्य[41b]तावच्छेदकं जन्यज्ञानत्वान्यत्वे सति कार्यतावच्छेदकत्वात्
 अप्रमात्ववदित्यर्थः । आत्ममनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नकारणतानिरूपिततदवच्छेदकत्वमादायार्था-
 न्तरवारणाय साध्येऽतिरिक्तान्तं, जन्यज्ञानत्वे व्यभिचारवारणाय हेतौ सत्यन्तं, आत्मत्व-
 20 द्रव्यत्वनीलघटत्वादौ तद्वारणाय विशेष्यं, तच्च बाधकाभावे सति कार्यमालवृत्तित्वेन
 सिद्धमिति भावः । ननु जन्यत्वसंयोगत्वादीनां सामान्यविशेषभावापन्नानामप्येक-
 धर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वमेव सिद्धयद्वित्यतिरिक्तान्तविशेषणं व्यर्थ-
 मित्यभिप्रेत्य तादृशकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकत्वे बाधकम् । यदि चेति ।
 'तावन्मात्राधीना भवेत्' जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानिरूपितकार्यता-

अस्ति हि तत्र ज्ञानहेतुः । अन्यथा ज्ञानमपि सा न स्यात् । ज्ञानत्वेऽप्यतिरिक्तदोषानु-
प्रवेशादप्रमेति चेत्, एवं तर्हि दोषाभावमधिकमासाद्य प्रमापि जायेत, नियमेन
तदपेक्षणात् । अस्तु दोषाभावोऽधिको, भावस्तु नेष्यते इति चेत्; 'भवेदप्येवं,
यदि नियमेन दोषैर्भावरूपैरेव भवितव्यम् ।

मात्राधीना । ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेन प्रमावृत्तिधर्मेणाप्रमायां प्रमात्वापादनं व्यधिकरण-
मिति चेत्, न । प्रमाकार्यत्वे सत्यप्रमाकारणविलक्षणकारणकारणजन्या यदि न 5
स्यादप्रमा स्यादिति विवक्षितत्वात् । यद्वा प्रमात्वं यदि ज्ञानसामग्रीमात्रप्रमात्वप्रयोज्य-
वृत्ति स्यादप्रमावृत्ति स्यादप्रमात्ववदित्यत्र तात्पर्यत्वात् । आपादकासिद्धिमपा-
करोति—अस्ति हीति । 'तत्र' प्रमायाम् । 'सा' प्रमा । ननु ज्ञानहेतुमात्राधीनत्वेऽपि
अप्रमायां दोषसमवहितसामग्रीजन्यतया कथमप्रमायाः प्रमातादात्म्यमिति शङ्कते—
ज्ञानत्वेऽपीति । एवं तर्हि ज्ञानविशेषवत् प्रमाविशेषोऽप्रमा स्यादिति । दोषे 10
सत्यपि स्वाभिमतमाह—एवं तर्हीति । तथा च ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेतुजन्यत्वं सिद्ध-
मेवेत्यर्थः । भावस्त्विति । तथा च कथं गुणसिद्धिर्येन तदधिकरणतया ईश्वरः
सिद्धेयदिति भावः । 'भवेदेवमिति । प्रमायामागन्तुकभावानपेक्षत्वं स्वतस्त्वं भवेद्
यदि दोषाभावो भावो न भवेदित्यर्थः । 15

वच्छेदकं प्रमात्वं भवेत्, तदाऽप्रमावृत्ति भवेत् जन्यज्ञानवृत्तिवदित्यर्थः । अप्रमा प्रमा
स्यादित्यनेनाप्ययमेवार्थो विवक्षितविवेकेन लभ्यते । दृष्टान्तासिद्धिमुद्धरति—अन्यथेति ।
जन्यज्ञानत्वस्यावृत्तित्व इत्यर्थः । ज्ञानं जन्यज्ञानं, सा अप्रमा । सम्बन्धिनिष्ठाघेयत्वा-
निरूपकं यत्तत्र तद्वदिति व्याप्तेरित्यर्थः । अत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहाधीनसन्दिग्धो-
पाधि दोषजन्यवृत्तित्वं शङ्कते—ज्ञानत्वेऽपीति । एवमिति । यथानन्यथासिद्धान्वय-
व्यतिरेकबलादप्रमां प्रति दोषो हेतुरुच्यते तथा प्रमां प्रत्यपि दोषाभावः स्यादित्यर्थः । 20
दोषाभावोऽधिकः प्रमां प्रत्यसाधारणो हेतुः, भावस्तु तादृशो नेष्यते ।

न त्वेवम्, विशेषादर्शनादेरभावस्यापि दोषत्वात् । कथमन्यथा ततः संशयविपर्ययो । ततस्तदभावो भाव एवेति कथं स नेष्यते ?

स्यादेतत् । शब्दे तावद्विप्रलिप्सादयो भावा एव दोषाः । ततस्तदभावे स्वत एव शाब्दी प्रमेति चेन्न । अनुमानादौ लिङ्गविपर्यासादीनां भावानामपि दोषत्वे तदभाव-
मात्रेण प्रमानुत्पत्तेः । अन्यत्र यथा तथाऽस्तु, शब्दे तु विप्रलिप्साद्यभावे वक्तृगुणापेक्षा
नास्तीति चेन्न । गुणाभावे तदप्रामाण्यस्य वक्तृदोषापेक्षा नास्तीति विपर्ययस्यापि
सुवचत्वात् । अप्रामाण्यं प्रति दोषाणामन्वयव्यतिरेको स्त इति चेन्न । प्रामाण्यं

अभावस्यापोति । तथा च तदभावो भाव एव । विशेषदर्शनं प्रमाकारणमित्या-
गन्तुकभावानपेक्षा प्रमायामवर्जनीयेत्यर्थः । विशेषादर्शनस्य दोषत्वमुपपादयति—
कथमिति । यद्यपि, विशेषदर्शनस्य प्रमामात्रं प्रति न हेतुत्वम्, विशेषप्रमायां
व्यभिचारात्, तथापि तद्धेतुत्वेनानवस्थानात् । विशेषदर्शने सत्यपि पीतः शङ्ख
इत्यपि भ्रमदर्शनात् । किञ्च विशेषदर्शनप्रतिबन्धकपित्तादीनामेव दोषत्वे सम्भवति
विशेषादर्शनं न दोषो येन विशेषदर्शनं गुणः स्यात् । अतएव पित्ताद्युत्कर्षेण
भ्रमोत्कर्षोऽप्युपपद्यते । तथापि, संशयविपर्ययोत्तरप्रमायां विशेषदर्शनस्य कारणत्वे
कल्लेऽन्यत्रापि तदेव कारणम् । दोषोऽपि विशेषादर्शनमेव । पित्तादीनां विशेषदर्शन-
प्रतिबन्धकतयाऽन्यथासिद्धत्वादिति दिक् ।

ननु शब्दे वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानं यदि गुणः स्यात्, तदा तदनुरोधेनेश्वरः
सिद्धेयत् । न त्वेवं; यतः शाब्दभ्रमे विप्रलिप्सादिर्भाव एव दोषस्तथा च शाब्दप्रमायां
तदभावो गुण इति शङ्कते—स्यादेतदिति । अनुमानादौ लिङ्गभ्रमाद् यौगपद्याभावे
सत्यपि यथा सल्लिङ्गपरामर्शो गुणस्तथा शब्देऽपि विप्रलिप्साद्यभावेऽपि वक्तृयथार्थ-
ज्ञानमवश्यमपेक्षणीयमिति परिहरति—अनुमानादाविति । न त्वे नन्वे[?]कत्र
प्रमाणे या गतिः सा प्रमाणान्तरेऽपीति न नियमस्तथा च शब्दे दोषाभावाधीनेव
प्रमा, न तु भावरूपगुणाधीनेति शङ्कते—अन्यत्रेति । एवं तर्हि नियमान्वयादिशालिनो
वक्तृयथार्थज्ञानस्य गुणस्याभावे शब्दादप्रमेव स्यादिति परिहरति—गुणाभाव इति ।
यद्वा प्रतिबन्दिमाह—गुणाभाव इति । ननु गुणाभावादप्रमामेव शब्दो जनयेदिति
नाशङ्कनीयम्, यतस्तत्र दोषस्यैव कारणत्वावधारणादिति शङ्कते—अप्रामाण्यमिति ।

अन्यथा विशेषादर्शनस्यादोषत्वे । संशयेति । व्यधिकरणप्रकारकज्ञानासाधारणकारणस्यैव
तत्त्वादिति भावः । अत एव न त्वागन्तुकभावहेतुजन्यत्वं प्रमानुत्पत्तेरिति यद्यपि तलानु-
मितिसामान्ये कल्लसकारणपरामर्शस्य सत्त्वे अनुमितिर्भवत्येव, तदभावे तु सामान्यसामग्र्य-
भावादेव न सा, तथापि परामर्शसामान्यस्य तत्सामान्ये कारणताग्राहकान्वयव्यतिरेकवत्
यथार्थवाक्यार्थस्यापि शाब्दप्रमायां तत्सत्त्वाद्धेतुत्वमवर्जनीयमित्यत्र तात्पर्यम् ।

तदप्रामाण्यस्य शाब्दप्रमायां, विपर्ययस्यापि वैपरीत्यस्यापि । तथाचाप्रमायां
गुणाभावो हेतुर्न दोषः इति अप्रमेव स्वतः स्यादिति भावः ।

प्रत्यपि गुणानां तयोः सत्त्वात् । पौरुषेयविषये इयमस्तु व्यवस्था, अपौरुषेये तु दोषनिवृत्त्यैव प्रामाण्यमिति चेन्न । गुणनिवृत्त्याऽप्रामाण्यस्यापि सम्भवात् । तस्या अप्रामाण्यं प्रति सामर्थ्यं नोपलब्धमिति चेत् ; दोषनिवृत्तेः प्रामाण्यं प्रति क सामर्थ्य-
मुपलब्धम् ? लोकवचसीति चेत् ; तुल्यम् । तदप्रामाण्ये दोषा एव कारणं, गुण-
निवृत्तिस्त्ववर्जनीयसिद्धसन्निधिरिति चेत् ; प्रामाण्यं प्रति गुणेष्वपि तुल्यमेतत् ।
गुणानां दोषोत्सारणप्रयुक्तः सन्निधिरिति चेत् ; दोषाणामपि गुणोत्सारणप्रयुक्त
इत्यस्तु । निस्स्वभावत्वमेवमपौरुषेयस्य वेदस्य स्यादिति चेत् ; आत्मानमुपालभस्व ।

5

तयोरिति । अन्वयव्यतिरेकयोरित्यर्थः । तथा च शाब्दां प्रमायां वक्तृव्यर्थज्ञानापेक्षाऽऽवश्यकीति भावः । ननु यत्र वक्ता सम्भाव्यते तत्र ज्ञानं गुणोऽस्तु । वेदे तु वक्तृसम्भावनैव नास्ति, कस्य ज्ञानं गुणो भवेदिति शङ्कते—

पौरुषेयेति । अपौरुषेयत्वेनाभिमतं गुणनिवृत्त्याऽप्रमाणमेव भवेदित्याह—गुणेति ।

10

तस्या इति । गुणनिवृत्तेरित्यर्थः । तुल्यमिति । लौकिकवाक्ये गुणनिवृत्तेरेवा-
प्रामाण्यदर्शनात्, भ्रान्तप्रतारकवाक्ये संवादिनीश्वरज्ञानस्य गुणस्य सत्त्वादिति भावः ।

तदप्रामाण्ये लौकिकवाक्याप्रामाण्ये वक्तुर्यथार्थज्ञानाभावः सन्नपि न तन्त्रमित्यर्थः ।

प्रामाण्येऽपि गुण एव तन्त्रम् । दोषनिवृत्तिर्विद्यमानापि न तन्त्रमित्याह—

प्रामाण्यमिति । ननु वक्तुर्यथार्थज्ञानं तत्र [यत्र?] प्र[भ्र?]मादयो दोषा उत्सारिता

15

भवन्तीति तत्रैव गुणोऽन्यथासिद्ध इति शङ्कते—गुणानामिति । तर्हि भ्रमादीनामपि

गुणोत्सारकतयैवान्यथासिद्धिः स्यादिति परिहरति—दोषाणामपीति ।

निःस्वभावत्वमिति । गुणदोषयोरभावात् प्रामाण्याप्रामाण्य[यो?]र्बहिर्भूतत्व-

मित्यर्थः । आत्मानमिति । पौरुषेयत्वाङ्गीकारे प्रामाण्यमेव वेदस्य सिद्धयतीति ।

20

तयोरन्वयव्यतिरेकयोस्तुल्यत्वादिति । वस्तुतस्तु विसंवादिशुकवाक्ये दोषाणां

व्यभिचारो न तु गु[42a]णाभावस्येति विशेषोऽपि ध्येयः । पौरुषेयविषयेति ।

सर्वकृकवाक्यजन्यशाब्दबोध एवान्वयव्यतिरेकाभ्यां वाक्यार्थज्ञानस्य कारणत्वव्यवस्थेत्यर्थः ।

तस्य गुणनिवृत्तेः । गुणेष्वपीति । गुण एव प्रमां प्रति हेतुः, दोषनिवृत्तेस्त्ववर्जनीयः

सन्निधिरित्यर्थः । एवं गुणाभावदोषाभावयोरप्रमाप्रमे प्रति प्रयोजकत्वे निःस्वभावत्वं

प्रमाभ्रमोभयाजनकत्वम् । अपौरुषेयस्येति । गुणदोषोभयाभावसम्पत्तये

25

आत्मानमिति । तथाच गुणाभावस्य तत्र सत्त्वमभ्युपगम्याभ्युपेयतां वा गुणदोषयो-

हेतुत्वमिति तावतैव च सिद्धज्ञः समीहितमिति भावः ।

- तस्माद् यथा द्वेषरागाभावाऽविनाभावेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननियमात्प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयत्नयो
 रागद्वेषकारणकत्वं, न तु निवृत्तिप्रयत्नो द्वेषहेतुकः । प्रवृत्तिप्रयत्नस्तु सत्यपि रागानुवि-
 धाने द्वेषाभावहेतुक इति विभागो युज्यते । विशेषाभावात् । तथा प्रवृत्तेऽपि । तथापि
 वेदानामपौरुषेयत्वे सिद्धे, अपेतवक्तृदोषत्वादेव प्रामाण्यं सेत्स्यति । ततः 'सिद्धे प्रामाण्ये
 5 गुणाभावेऽपि तदिति दोषाभाव एव हेतुरकारणं गुणा इति चेन्न । अपेतवक्तृगुणत्वेन
 सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात् । 'अत एव प्रामाण्यनिश्चयः ; किन्तु शङ्कामात्रमनेनापनीयते ।
 दोषनिबन्धनत्वात्तस्य तदभावेऽभावात् । अतो नेदमनुमानवत् सत्प्रतिसाधनीकर्तु-
 तदनङ्गीकर्तुस्तत्रैव दोषोऽयमित्यर्थः । तस्मादिति । यथा रागद्वेषौ प्रवृत्तिनिवृत्ती
 प्रत्येकं जनयतो न त्वेकाभावेनापरमन्यथासिद्धं, तथा गुणदोषौ प्रामाण्याप्रामाण्ये जनयतो
 10 न त्वेकाभावेनापरान्यथासिद्धिरित्यर्थः । विशेषाभावादिति । अन्वयव्यतिरेकयो-
 रुभयत्र सत्त्वविशेषादित्यर्थः । ननु वक्तृदोषासत्त्वेन प्रामाण्यञ्चेन्निश्चितं वेदस्य, तदा
 प्रामाण्यं प्रति गुणस्य तत्रैव व्यभिचार इति कथमत्रापि कारणत्वमिति शङ्कते—
 तथापीति । न 'चापौरुषेयविषयेयं व्यवस्थे'त्यनेन पौनरुक्त्यम् । अत्रापेतवक्तृदोषत्वेन
 वेदप्रामाण्यनिश्चयानन्तरं गुणव्यभिचारस्य तत्रानुक्तस्यात्रोक्तत्वात् । वेदो न प्रमाण-
 15 मपेतवक्तृगुणत्वादिति सत्प्रतिपक्षमाह—अपेतेति । अपसिद्धान्तमाशङ्कमानः पूर्वपक्षी
 ऋटिति संवरणेन सिद्धान्तमुद्धरन्नाह—'अत एवेति । कथमप्रामाण्यशङ्कापनय
 इत्यत आह—दोषेति । तस्येति । अप्रामाण्यस्येत्यर्थः । अत इति । न मया
 रागद्वेषाभावाविनाभावेऽपि द्वेषाभावरगाभावव्याप्यत्वेऽपि रागद्वेषयोरनुविधाननियमात्
 उपेक्षणीयस्थले प्रवृत्तिनिवृत्त्यापत्तेः रागद्वेषकारणकत्वम् । उपेक्षणीयस्थले उभयापत्तिवारणा-
 20 याह—नन्विति । युज्यत इत्यत्रान्वयि । विशेषाभावात् राग एव प्रवृत्तौ हेतुः, तदभावो
 द्वेष इत्यस्य बाधकस्याभावात् सिद्ध इति । "स्वयम्भुरेष भगवान्" इत्यादि प्रमाणोप-
 म्मेन सेत्स्यतीति दोषाभावादुत्पन्नायां प्रमायां प्रामाण्यं शास्यत इत्यर्थः । 'प्रसिद्धे निश्चिते ।
 गुणाभावेऽपीति । तथाच व्यभिचाराद् गुणो न हेतुरिति भावः । अपेतेति । तथाच
 क तत्र प्रामाण्यशक्तियेन व्यभिचारज्ञानमपौरुषेयत्वबोधकवाक्यं स्वयम्भुरित्यादिज्ञान्यथैव
 25 समर्थयिष्यत इति भावः । 'अत एवेति । तथाच निश्चितप्रामाण्ये क सत्प्रतिपक्षतेति
 भावः । किन्त्विति । निश्चितेऽपि प्रामाण्ये यत्र प्रामाण्यं निश्चितं तत्र दोषजन्यत्वसंशये
 औचित्यावर्जितस्तावदोषजन्ये प्रामाण्यप्रकारकत्वस्य प्रमात्वाभाववति प्रमात्वप्रकारकत्व-
 लक्षणाप्रामाण्याव्याप्यस्य संशयो जायते, ततः प्रकारकज्ञाने भ्रमत्वसंशयादर्थः प्रामाण्य-
 संशयः, स दोषाभावजन्यनेसति उक्तसामग्रीविघटनाव जायत इत्यर्थः । अनेन
 दोषाभावज्ञानेन दोषनिबन्धनत्वात् तस्य प्रामाण्यसंशयकारणीभूतभ्रमत्वसंशयस्य तदभावे
 30 दोषाभावजन्यत्वे निश्चिते नियमात् नियमेन दोषजन्यत्वसंशयाभावात् । अत इति ।
 निश्चिते सत्प्रतिपक्षानवकाशादिति भावः ।

मुचितमिति चेन्न । गुणनिवृत्तिनिबन्धनायाः शङ्कायाः सुलभत्वात् । तस्याः केवलाया अप्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न शङ्केति चेत् ; दोषनिवृत्तेरपि केवलायाः प्रामाण्यं प्रत्यनङ्गत्वान्न तथा शङ्कानिवृत्तिरिति तुल्यमिति ।

प्रामाण्यानुमानं प्रयुक्तमित्यर्थः । गुणनिवृत्तीति । प्रामाण्यं प्रति गुणस्य हेतुत्वावधारणात् कारणनिवृत्तौ च कार्यनिवृत्तेरावश्यकत्वादप्रामाण्यशङ्का भवितव्यमेवेत्यर्थः । ननु गुणनिवृत्तिमात्रं न शङ्काधायकं किन्तु दोषसहितम् । नित्ये च वेदे दोषो नास्तीति तत्र कथं शङ्का स्यादिति शङ्कते—तस्या इति । दोषनिवृत्तिमात्रमपि न प्रामाण्ये तन्त्रं येनाप्रामाण्यशङ्कामपनयेत्, किन्तु गुणनिवृत्त्यधीना शङ्का स्यादेवेति परिहरति—दोषेति । ननु प्रमाया गुणजन्यत्वे स्तम्बादि(?)शुकबालकादिवाक्यात् कथं प्रमा स्यात्, कथं वा धूमभ्रमाद्वह्निमित्येव वह्निज्ञानं प्रमा स्यात्, सल्लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत्, न । तत्रेश्वरयथार्थलिङ्गज्ञानस्य गुणत्वात् । एवं सत्यप्रमा कापि न स्यादिति चेत्, यत्र विषयासत्त्वं तत्र सम्भवात् । न हि तत्रापीश्वरज्ञानं सम्भाव्यते । तदियता प्रबन्धेन प्रामाण्यस्य गुणजन्यत्वं साधितं, गुणश्च वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानमिति ईश्वरसिद्धिरित्युक्तम् ।

इदानीं प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ परतस्त्वं

गुणनिवृत्तिनिबन्धनाया गुणनिवृत्तिजन्यत्वशङ्कानिवन्धनाया उक्तक्रमेण प्रामाण्यज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानिवन्धनायाः प्रामाण्यशङ्कायाः सुलभत्वात् । तथाच तदपनोदनाय गुणजन्यत्वमपि निश्चीयतामिति [42b] भावः । अत्र वदन्ति । घटत्ववद्विशेष्यकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वादि न कार्य्यतावच्छेदकम्, आर्थसमाजसिद्धत्वात् ; तद्विशेष्यकज्ञाने तद्ज्ञानसामग्री तत्प्रकारकज्ञाने च तज्ज्ञानं विषेयताख्यं तत्प्रकारताशालिज्ञाने चासंसर्गाग्रहादिहेतुः, तद्व्यक्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपिततद्व्यक्तिविशेष्यताके चासंसर्गाग्रहप्रत्यासत्तेरेव प्रयोजकता, अन्यथा यावन्तो विशेष्यवृत्तयो व्यतिरेकिणो धर्मास्तद्विशेष्यकत्वस्यापि कार्य्यतावच्छेदकत्वे अनन्तकार्य्यकारणभावकल्पनापत्तेः । भवतु वा प्रमात्वमेव कार्य्यतावच्छेदकं, तथापि शाब्दप्रमात्वादेस्तत्त्वे प्रमाणाभावात् शाब्दप्रमासामग्र्याः समाजादेव शाब्दप्रमोत्पत्तेः । एतेन प्रमाणमित्यादयो व्याख्याताः । वक्तृवाक्यार्थज्ञानानुविधानन्तु शाब्दप्रयोगकारणीभूतेष्टसाधनताज्ञानोपक्षीणमिति नान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि तद्धेतुता, शाब्दप्रमात्वादेः कार्य्यतानवच्छेदकत्वेऽपि प्रमासामान्ये ग्राह्यप्रमाया गुणत्वेनापि भगवत्सिद्धिरिति तु मिश्राः । विशेष्यवृत्तिविशेषणज्ञानमेव इत्यपरे च । न च विशेषणत्वविशेष्यत्वयोरननुगमाम्नेदमिति वाच्यं, घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञाने घटत्वनिष्ठफलीभूतज्ञानीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यताशालिवृत्तिविषयतासम्बन्धेन घटत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमात् ।

एवं प्रामाण्यं परतो ज्ञायते, अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात्, अप्रामाण्यवत् । यदि तु स्वतो ज्ञायेत कदाचिदपि प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, ज्ञानत्वसंशयवत् । निश्चिते तदनवकाशात् । न हि

- प्रसाध्यते—एवमिति । तथा च वेदेऽप्यातोक्तत्वात् प्रामाण्यं ग्राह्यम् । आप्तश्च
- 5 ईश्वर एवेति तत्सिद्धिरिति भावः । विपक्षबाधकमाह—यदि त्विति । न हि ज्ञाने संशयः सम्भवतीति भावः । यत्तु प्रथममप्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यमनुमीयत इति केषाञ्चिन्मतं तत्रेदं चिन्त्यम्—अप्रामाण्यस्यापि प्रथमं धर्म्यनुपस्थितिः, परैरपि तस्य नित्यानुमेयत्वाभ्युपगमात् । येन प्रकारेण तदुपस्थितिः, स प्रकारः प्रामाण्योपस्थितयेऽप्यनुसन्धीयतामिति । ननु गृहीतेऽपि प्रामाण्ये संशयः स्यादित्यत आह—
- 10 न हीति । 'आदि'-पदादसाधारणविप्रतिपत्तिसंग्रहः । ननु प्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते क्वचित्, तथा च प्रमेवेयं प्रमात्वेन गृहीताऽप्रमा वेति संशयः कथं न स्यादिति शङ्कते—

- एवमित्यादि । अनभ्यासदशाप्रामाण्यम् अनभ्यासदशापक्षज्ञानप्रामाण्यमिति यावत्, परतो ज्ञायते न स्वाश्रयग्राह्यं स्वाश्रयाग्राह्यं स्वाश्रयाग्राह्यत्वे सति ग्राह्यं वा सांशयिकत्वात्, प्रामाण्याप्रामाण्यमात्रकोटिकसंशयकोटित्वात् अप्रामाण्यवत्
- 15 प्रामाण्याभाववत् । भावद्वयमात्रकोटिकसंशयोपगमे तु (त्व ?) प्रमात्वमपि दृष्टान्तः । अत्र विषयपरिशोधकन्तर्कमाह—यदि त्विति । कदाचिदपि सत्याश्रये, तथाच प्रामाण्यं यदि स्वाश्रयग्राह्यं स्यात्, सति स्वाश्रये प्रामाण्यसंशयाजन्यसंशयविषयो न स्यादिति फलति, सांशयिकत्वादित्यस्यापि एतदापत्त्यभावे तात्पर्यमित्यप्याहुः । ज्ञानत्ववदिति तन्मते दृष्टान्तः, आश्रयेत्यत्र आश्रयलौकिकप्रत्यक्षोक्तौ मुरारिमिश्रेण वादः, तदनुसारेणैव न्यायतर्कादि बोध्यम् । भट्टमतन्तु ज्ञाततानिरासेनैव निरसनीयम् । इच्छादिपक्षकं घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानजन्यत्वानुमानेन न्यायनयेऽपि प्रामाण्यग्रहात्
- 20 ज्ञानत्वावच्छिन्नव्यापकताकशानाधीनानुमित्या विद्यमाने व्यवसाये प्रामाण्यं गृह्यत इति भट्टमतम् । पक्षतावच्छेद[43a]दकादिकोटौ देवात् प्रामाण्यविषयतामादाय सिद्धसाधनार्पणुत्तये तदप्रविष्टत्वं वा प्रामाण्यस्य वाच्यम्, अनुमितिर्वा तादृशी यावत्त्वेन विशेषणीयेति मिश्राः । तदनुसारेणैव न्यायतर्कावनुसन्धेयौ । तर्कमूलीभूतव्याप्तिग्राहकमाह—निश्चित इति । तदनवकाशात् निश्चयविरोधिसंशयानवकाशात् । ननु सत्यपि कोटिनिश्चये समानधर्मदर्शनादेव तत्संशयः स्यादित्याशङ्कयामाह—न हीति ।
- 25

साधकबाधकप्रमाणाभावमवधूय समानधर्मादिदर्शनादेवाऽसौ । तथा सति तदनुच्छेद-
प्रसङ्गात् । अथ प्रमाणवदप्रमाणेऽपि तत्प्रत्ययदर्शनाद्विशेषादर्शनाद्भवति शङ्केत्यभिप्रायः ;
तर्त्तिक प्रमाणज्ञानोपलब्धेऽपि न तत्प्रामाण्यमुपलब्धम्, प्रमाणज्ञानमेव वा नोपलब्धम् ? ।
आद्ये, कथं स्वतः प्रामाण्यग्रहः ? प्रत्ययप्रतीतावपि तदप्रतीतेः । द्वितीये, कथं तत्र
शङ्का ? । धर्मिण एवानुपलब्धेरिति । यदपि

5

अथेति । अयं संशयः प्रामाण्याश्रयज्ञानधर्मिको वाऽप्रामाण्यविषयकज्ञानधर्मिको वा ?
द्वयमपि दूषयति—तत् किमिति । ननु प्रवृत्तिः प्रामाण्याग्रहाधीना । तथा च
स्वतः प्रामाण्यग्रहमन्तरेण कथं भटिति प्रचुरासमर्थात् प्रवृत्तिरित्यर्थापत्तिबाधितं परतः
प्रामाण्यबोधकमनुमानमित्यत आह—यदपीति ।

साधकबाधकप्रमाणाभावं कोटिनिश्चयाभावम् अवधूय विना । समानेति । आदिपदा- 10
दसमानधर्मपरिग्रहः । असौ संशयः । तदनुच्छेदेति । तथाच संशयोच्छेदाय
निश्चयानुसरणस्य वैयर्थ्यमापद्येतेति भावः । प्रमाणवत् प्रमायामिव अप्रमाणेऽपि
अप्रमायामपि तत्प्रत्ययदर्शनात् प्रत्यये प्रामाण्यप्रकारकत्वदर्शनात् । न च सत्यपि
समानधर्मदर्शने विरोधनिश्चये जागरूके तावित्यत आह—विशेषादर्शनात् [इति ?] ।
प्रमात्ववति प्रमात्वप्रकारकत्वतदभावयोरनिश्चयात् शङ्का प्रमात्ववति प्रमात्वप्रकारकत्व- 15
लक्षणप्रामाण्यस्य, तथाच विषयीभूतप्रामाण्यस्यापि संशयो न दुरूपपाद इति भावः ।
प्रमाणज्ञानोपलब्धेऽपि तद्वति प्रमात्वप्रकारकज्ञानोपलब्धेऽपि तत्प्रामाण्यं प्रमात्ववति
प्रमात्वप्रकारकत्वरूपं नोपलब्धं ; “प्रमाणज्ञानमेवे”त्यादि मुरारि-भट्टावधिकृत्य ।
गुरुनये ज्ञानस्याजेयत्वाप्रसक्तेः । अत एव वक्ष्यति ‘प्रत्ययप्रतीतावपी’ति ।
वस्तुतस्तु अत्र प्रमात्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा न वेति संशयाकारात् । गुरुनये 20
घटेन्द्रियसन्निकर्षादिप्रभवज्ञाने विषयितासम्बन्धेन षटादावमानं, न तु प्रमाणत्वस्य
ज्ञानत्वादेरिति तेन रूपेणाज्ञानं नाप्रसक्तमिति ध्येयम् । धर्मिण इति । उद्देश्य-
विधेयभावापन्नज्ञानसामान्य एव धर्मितावच्छेदकरूपेण धर्मिण्यो हेतुत्वावधारणादिति
भावः । वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकांशे यत्र विशिष्टवैशिष्ट्याकारता यथा दण्डो
रक्तो द्रव्यमित्यादौ तत्र दण्डत्वावच्छेदेन रक्तत्वनिश्चयो हेतुरवश्यं वाच्यः, 25
अन्यथा दण्डो रक्तो न वेति संशयानन्तरं रक्तत्वांशे दण्डत्वावच्छेदेन संशयाकारं

25

इदिति प्रचुरतरसमर्थप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या स्वतः प्रामाण्यमुच्यते, तदपि नास्ति । अन्यथैवोपपत्तेः । इदिति प्रवृत्तिर्हि इदिति तत्कारणोपनिपातमन्तरेणानुपपद्यमाना तमाक्षिपेत्, प्रचुरप्रवृत्तिरपि स्वकारणप्राचुर्यम् । इच्छा च प्रवृत्तेः कारणम् । तत्कारणमपीष्टाभ्युपायताज्ञानम् । तदपि तज्जातीयत्वलिङ्गाऽनुभवप्रभवम् । सोऽपीन्द्रिय-
5 सन्निकर्षादिजन्मा, न तु प्रामाण्यग्रहस्य कचिदप्युपयोगः । उपयोगे वा स्वत एवेति कुत एतत् ? । ततः समर्थप्रवृत्तिप्राचुर्यमपि प्रामाण्यप्राचुर्यान्, तद्ग्रहणप्राचुर्याद्वा । स्वतस्त्वं तु तस्य कोपयुज्यते । न हि पिपासूनां इदिति प्रचुरा समर्था च प्रवृत्तिरम्भसीति पिपासोपशमनशक्तिस्तस्य प्रत्यक्षा स्यात् ।

अन्यथैवेति । स्वत इत्यादि प्रामाण्यग्रहमन्तरेणैवेत्यर्थः । अन्यथोपपत्तिमाह—
10 इदिति । तोयं पिपासोपशमनकारणं तोयत्वात् पूर्वपीततोयवदित्यनुमानादिच्छा, तथा च प्रवृत्तिः । पुनरनुमानम्, पुनरिच्छा, पुनः प्रवृत्तिरिति भट्टिति प्रचुरप्रवृत्तिः, सा तु प्रामाण्यग्रहमपि नापेक्षते, दूरे स्वतः प्रामाण्यग्रहमित्यर्थः । ननु लिङ्गानु-
सन्धानविलम्बेनेष्टसाधनताज्ञानविलम्बः स्यादित्यत आह—सोऽपीति । तोयत्वमत्र लिङ्गम् । तच्च प्रत्यक्षदृष्टमित्यर्थः । कचिदिति । भट्टिति प्रवृत्त्यादिस्थले
15 इत्यर्थः । उपसंहरति—तत इति । प्रामाण्यग्रहप्राचुर्याद्वेत्यभ्युपगमवादः । ननु स्वतस्तस्याऽप्रयोजकत्वे भट्टिति प्रवृत्तिर्न स्यात्, लिङ्गानुसन्धानेन विलम्बादित्यत आह—न होति । पिपासोपशमनशक्तिग्रहमन्तरेण त्वन्मतेऽपि न प्रवृत्तिरिति भट्टिति प्रचुरप्रवृत्त्यन्यथानुपपत्त्या साऽपि प्रत्यक्षा स्यादित्यर्थः ।

विशिष्टावच्छेदेन द्रव्यविधायकं ज्ञानमापद्येत । प्रकृते च पुरोवर्तिनि रक्तत्वप्रकारकं
20 ज्ञानं प्रमाणं चेति संशयस्य तादृशविषयताशालितया ज्ञानं पुरोवर्तिरजतत्वप्रकारकमिति निश्चयोऽवश्यमपेक्षणीय इति संक्षेपः । इदिति । लिङ्गज्ञानादिविलम्ब[43b]-
द्योतनाय । प्रचुरेति । समूहालम्बनज्ञानेन विशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन यत् नाना प्रवृत्तयः, तत् नानालिङ्गव्याप्यादिप्रतिसन्धानेति विलम्बद्योतनाय । समर्थेति । निष्क्रम्येत्यर्थः । तच्च प्रामाण्यनिश्चयस्यापेक्षणीयताप्रतिपादनाय । 'स्वकारणप्राचुर्यम्'
25 तत्तद्गोचरप्रवृत्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नानां समवधानम् । कानि तत्तत्कारणता-
वच्छेदकावच्छिन्नानीत्यपेक्षायामाह—इच्छा चेति । इच्छा स्वविषयविषयिका,
तत्कारणं तादृशेच्छाकारणम् । ननु निष्क्रम्यप्रवृत्तिप्राचुर्यं तदुपयोगोऽस्तीत्यत आह—उपयोगे वेति । कुत इति । इदिति तत्तत्कारणोपनिपातेनैव तदुपपत्तेरिति भावः । प्रामाण्यस्य तत्राहेतुत्वादाह—तद्ग्रहणेति । शक्तिस्तन्मतेऽतीन्द्रियपदार्थ-
30 विशेषः, स्वमते च कारणत्वं, तदपि कालादिघटितमूर्त्तिकत्वेनातीन्द्रियमिति भावः ।

स्यादेतत् । प्रामाण्यग्रहे सति 'सर्वमेतदुपपद्यते । स च स्वतो यदि न स्यात्, न स्यादेव । परतःपक्षस्यानवस्थादुःस्थत्वादिति चेन्न । तदग्रहेऽप्यर्थसन्देहादपि सर्वस्योपपत्तेः । न चानवस्थाऽपि, प्रामाण्यस्यावश्यज्ञेयत्वानभ्युपगमात् । अन्यथा स्वतःपक्षेऽपि सा स्यात् । लिङ्गं निश्चितमेव निश्चायकम् । ततस्तन्निश्चयार्थमवश्यं लिङ्गान्तरापेक्षायामनवस्थेति चेत् ; तत्किमनुपपद्यमानोऽर्थोऽनिश्चित एव स्वोपपादक-

5

'सर्वमिदमिति । प्रामाण्यव्यवहारो निष्कम्पप्रवृत्तिः, प्रवृत्तेश्च सामर्थ्यमिति 'सर्वमि'त्यर्थः । अर्थसन्देहादपि प्रवृत्तिः, तथा प्रामाण्यानुमानम्, ततश्च तद्व्यवहार इति सर्वं प्रथमप्रामाण्याग्रहेऽप्युपपद्यत एवोक्तमाह—तदग्रह इति । भवतु वा प्रवृत्तौ प्रामाण्यग्रहापेक्षा, तथापि नानवस्थेत्याह—न चेति । विषयान्तर-संचारेण प्रामाण्यग्रहधाराविच्छेदात् । अन्यथा भट्टमिश्रयोः सुतरामनवस्था । गुरोरपि स्वतस्त्वं परग्राह्यमेव । तस्यापि स्वग्राह्यत्वं परग्राह्यमित्यनवस्थेत्यर्थः । 'प्रामाण्यग्रहाधीन एवार्थनिश्चय' इत्यभिमानेनाह—लिङ्गमिति । भट्टमते तुल्यतामुपपादयति—तत् किमिति । अनुपपद्यमानोऽर्थस्तन्मते ज्ञातताज्ञानं विना

10

अनवस्थेति । अत्र कारणमुखी सा द्वयी अद्वयी फलमुखी, तथाहि समर्थया प्रवृत्त्या तदनुमेयं, सा च प्रवृत्तिः प्रामाण्यावधारणसाध्या, तच्च प्रवृत्त्यन्तरात्, तदपि प्रामाण्या-वधारणादित्येका, अपरा प्रामाण्यानुमितिजनकः परामर्शो निश्चितप्रामाण्यक एवानुमिति-हेतुर्वाच्यः । एवं तत्परामर्शप्रामाण्यानुमापकः परामर्शोऽपीत्येवंरूपा इतरा च प्रामाण्यनिश्चयो निश्चितप्रामाण्यक एव निश्चयकार्यकारी वाच्यः । एवं तत्तत्प्रामाण्य-निश्चयोऽपीत्येवमाकारा । आद्यायामाह—तदग्रहेऽपीति । प्रामाण्याग्रहेऽपि अर्थसन्देहा-दपि सर्वस्य समर्थप्रवृत्तिलक्षणकार्यस्येत्यर्थः । पक्षान्तरे तदग्रहेऽपि प्रामाण्याग्रहेऽपि अर्थस्य लिङ्गस्य सन्देहासन्देहयोग्यादगृहीतप्रामाण्यकात् परामर्शात् सर्वस्य प्रामाण्या-नुमितिलक्षणकार्यस्य फलमुखीन्तामुद्धरति—न चेति । अन्यथा निश्चितप्रामाण्यक-स्यैव निश्चयस्य निश्चयकार्यकारित्वे स्वतःपक्षेऽपि सा अनवस्था स्यात् । तथा हि—गुरुनये व्यवसायस्य घटत्ववति घटत्वप्रकारकत्वोपगमेऽपि तत्तत्प्रामाण्यघटिताना-मनन्तानां प्रामाण्यानां न तद्विषयता तदनुभवात् । तथाच प्रमात्ववति प्रमात्वप्रकारकत्व-प्रहार्ये तथाविधं ज्ञानान्तरमुपेयं, तथा चानवस्था । एवं मुरारिभट्टयोर्मतेऽपि अनु-व्यवसायज्ञाततालिङ्गकानुमिती आदाय बोध्ये । भट्टमते दूषणान्तरावतारणाय पुनर्मध्यमां शङ्कते—लिङ्गमिति । निश्चितं निश्चितप्रामाण्यकेन विषयीकृतं तन्निश्चयार्थं [44a] प्रामाण्य-निश्चयेन निश्चयकार्यकारित्वार्थं लिङ्गान्तरापेक्षायाम् अनुपपद्यमानोऽर्थो विशिष्टज्ञाततारूपः अनिश्चित एव

15

20

25

30

माक्षिपति, येनाऽनवस्था न स्यात् ? प्रत्यक्षेण तस्य निश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चा-
यकत्वान्नैवमिति चेत् ; ममापि प्रत्यक्षेण लिङ्गनिश्चयात्तस्य च सत्तयैव निश्चायकत्वान्नैव-
मिति तुल्यम् । लिङ्गज्ञानस्य प्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चयः स्यादिति चेत् ;
अनुपपद्यमानार्थज्ञानप्रामाण्यानिश्चये कथं तन्निश्चय इति तुल्यम् । न हि निश्चयेन
5 स्वप्रामाण्यनिश्चयेन वा विषयं निश्चाययति प्रत्यक्षम् , अपि तु स्वसत्तयेत्युक्तमिति चेत् ;
तुल्यम् । तथापि यदि तल्लिङ्गाभासः स्यात्तदा का वार्तेति चेत् ; अनुपपद्यमानोऽप्यर्थो

नोपपद्यत इति तदन्यथानुपपत्त्या ज्ञानमर्थापत्तेरनुमितेर्वा विषय इति ज्ञानं
गृह्यमाणं प्रामाण्योपहितमेव गृह्यते । तथा च ज्ञातताज्ञानगोचरप्रामाण्यग्रहं विना
कथं ज्ञाततानिश्चय इति समानमित्यर्थः । ननु ज्ञानेन घटादौ ज्ञातता जनिता,
10 सा घटनिष्ठरूपादिवत् प्रत्यक्षैवेति तन्निश्चयो न तज्ज्ञानप्रामाण्यनिश्चयाधीनो
येनानवस्था स्यादित्याह—प्रत्यक्षेणेति । तज्जातीयत्वादिकमपि प्रामाण्यग्रहलिङ्गम् ।
तदपि मानसप्रत्यक्षमेवेत्याह—ममापीति । लिङ्गज्ञानमप्रामाण्यशङ्कात्वदूरस्थं
[-शङ्कादुःस्थं?] कथं लिङ्गनिश्चायकं स्यादिति शङ्कते—लिङ्गज्ञानस्येति । अनुप-
पद्यमानार्थज्ञानमप्रामाण्यशङ्कादूर[दुः?]स्थं कथं निश्चायकं स्यादिति समानमित्यर्थः ।
15 अनुपपद्यमानार्थनिश्चायकं प्रत्यक्षमेव तत्र तत्प्रामाण्यग्रहो [न हे?] तन्त्रमिति यदि ब्रूये,
तदपि समानमेवेत्याह—न हीति । ननु लिङ्गाभासशङ्कानिरासार्थमवश्यं प्रामाण्यग्रह इति
शङ्कते—तथापीति । तदपि समानमेवेत्याह—अनुपपद्यमानोऽ[प्य?]र्थ इति ।

निश्चितप्रामाण्यकेन विषयीकृत एव अर्थोपपादकं प्रमारूपं तस्यानुपपद्य-
मानस्य तन्निश्चयस्य तु सत्तयैव न तु प्रमात्वेन निश्चितस्यैव तुल्यमित्यनेन प्रत्यक्षेण लिङ्ग-
20 निश्चयादिति प्राप्तं, तत्र शङ्कते—लिङ्गज्ञानस्येति । विषयमनुपपद्यमानमर्थं निश्चाययति
निश्चयकार्यं करोति, प्रत्यक्षं साक्षात्कारि । तथापीति । तथा चासतां व्यावृत्तये प्रामाण्य-

यथाभासः स्यात्तदा का वार्तेति तुल्यम् । सोऽपि प्रामाण्यमाक्षिपतीत्युत्सर्गः । स च कचिद्बाधकेनापोद्यते इति चेत् ; लिङ्गेऽप्येवमिति तुल्यम् । तर्हि प्रामाण्यानुमानेऽपि शङ्का तदवस्थैवेति निष्फलः प्रयास इति चेत् ; एतदपि तादृगेव । अनुपपद्यमानोऽर्थ एवासौ तथाविधः कश्चित् , यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात् , ततो नाशङ्केति चेत् ; लिङ्गे-
ऽप्येवमिति समः समाधिः । कः पुनरसावर्थो यः स्वप्नेऽपि नाभासः स्यात् , यदनुपलम्भे 5
विभ्रमावकाशो, यादृगुपलम्भे च तद्बाधव्यवस्था ? अन्यथा हि, तथाभूतस्यापि व्यभिचारे

सोऽपीति । अनुपपद्यमानोऽर्थ इत्यर्थः । अपरीक्षितलिङ्गजाप्रामाण्यानुमितिः कचिदा-
भासीभूतापीति प्रामाण्यसमाश्वासः कापि न स्यादित्याह—तर्हीति । प्रमाहिता
ज्ञातता प्रामाण्यं न व्यभिचरति । अमाहितायां कचिद्व्यभिचारेऽपि न दोष
इत्याशङ्कते—अनुपपद्यमान इति । तद्वति तत्प्रकारकज्ञानत्वादिलिङ्गमपि न 10
व्यभिचरतीति तुल्यतया परिहरति—लिङ्गेऽप्येवमिति । सुहृद्भावेन पृच्छति—
कः पुनरिति । उत्तरम्—यदिति । यस्य गन्धवत्तादेरनुपलम्भेऽपि अमावकाशः,
तस्यैवोपलम्भे नैतज्जलं किन्तु पृथिव्येवेति तत्त्वम् ।

निश्चयोऽपेक्षणीय इति भावः । सोऽपीति । आभासीभूतोऽनुपपद्यमानोऽर्थः गमकतौपयिक-
रूपसम्पत्तिमत्तया निश्चितः प्रामाण्यं प्रमात्वेन प्रामाणाक्षिपतीत्युत्सर्गः आक्षिपत्येव, स च 15
आक्षेपः बाधकेन भ्रमत्वग्राहकेण मानेनापद्यते भ्रमत्वेन ज्ञाप्यते । यद्वा सोऽर्थो गम[क?]तौपयि-
केन निश्चितस्तदाक्षिपतीत्युत्सर्गो बाधकापोद्य एवायमर्थो बाधकन्तु तन्निश्चयस्य भ्रमत्वेन
ज्ञानं तेनापोद्येत तत्राक्षेपो न भवतीत्यर्थः । नन्वनुमितिजनकपरामर्शे यदि प्रामाण्यं
गृहीतं तदा प्रामाण्यानुमित्यनुव्यवसाये प्रमात्वव्याप्यवद्विशेष्यकत्वस्य दर्शनात् प्रमात्वज्ञाने
प्रामाण्यसंशयो नोत्पद्यते, अन्यदा तु जायत एव इति निष्फलः प्रमात्वानुमित्यर्थः प्रयासः 20
तत्प्रमात्वसंशयाधीनतत्संशयस्यानुच्छेदादित्यक्षरतात्पर्यादाह—तर्हीति । तर्हि अनु-
मितिजनकपरामर्शे प्रामाण्यग्रहे प्रामाण्यानुमाने प्रमात्वानुमितौ तादृशमेव ज्ञाततालिङ्गक-
प्रामाण्यानुमितौ कश्चित् ज्ञातताविशेषः, यः स्वप्नेऽपि नाभासः, यद्वी[द्धि ?] जन्यायामनु-
मितौ कदापि नाप्रामाण्याशङ्कासमर्थप्रामाण्यादिरूपलिङ्गजानुमितावपि, एवं नाप्रामाण्यशङ्केति
प्रश्नस्योभयसमाधेयत्वेऽपि शिष्यावबोधाय प्रश्नपूर्वकं व्युत्पादयति—कः पुनरिति । 25
यत्प्रकारकज्ञाने स्वप्नदशायामपि नान्यथा स्यात् न व्यधिकरणप्रकारकं ज्ञानमुत्पद्यते ।
उत्तरं यदनुपलम्भ इति । यस्य शुक्तित्वादेरनुपलम्भे विभ्रमस्य रजतादिभ्रमस्यावकाश
उत्पत्तिः, तस्य स्वरूपेण उपलम्भानुपलम्भौ न प्रयोजकौ इति बोधयितुमुक्तं—यादृगिति ।
तस्य तत्र रजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य बाधव्यवस्थातत्त्वधीः, अन्यथा तथाभूतस्याप्यारोप्या-
भावव्याप्यवद्वि[44b]शेष्यकस्यापि व्यभिचारे भ्रमत्व इति यावत्, सा भ्रमत्वव्यवस्था 30
न स्यात् । पक्षान्तरे तथाभूतस्यापि प्रकारीभूतविरुद्धविशेष्यकत्वेनाज्ञातस्यापि भ्रमत्वे
सा भ्रमत्वव्यवस्था न स्यात् । भ्रमोऽयमिति ज्ञानस्यापि प्रमात्वे मानाभावादिति भावः ।
केचित्तु सापि भ्रमत्वाभावव्यवस्थापीत्यर्थः, सर्वस्यैव ज्ञानस्य भ्रमत्वादित्याहुः । शून्यता-

सापि न स्यात् । मा भूदिति चेन्न । भवितव्यं हि तत्त्वातत्त्वविभागेन । अन्यथा व्याघातात् । कथं हि नियामकनिःशेषविशेषोपलम्भेऽपि विपरीतारोपः ? । तथाभावे वा तदतिरिक्तविशेषानुपलम्भे कथं बाधकम् ? । तदभावे त्वबाधस्य कथं भ्रान्तत्वमिति ? ।

सापीति । विभ्रमाभावव्यवस्थापीत्यर्थः । अत्रान्तरे **माध्यमिकः** शङ्कते—

- 5 **मा भूदिति ।** “प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं त्रैकाल्यासिद्धे”रिति भावः । शून्यजा[ता?]पि तवाभिमतता प्रमाणमन्तरेण कथं सिद्धेयत् ? कथं वा त्रैकाल्यासिद्धिरपि तवाभिमतो हेतुः सिद्धेयदित्याशयेनाह—**भवितव्यमिति । अन्यथेति ।** निषेधक-प्रमाणमन्तरेण निषेधानुपपत्तेः । प्रवृत्तिविलोपश्चेत्यादि बहुमुखो व्याघात इत्यर्थः । प्रकृताभिप्रायेणाह—**कथमिति ।** शुक्तित्वादिप्रहे रजतत्वारोपो यदि, तदा कस्यान्यस्य
- 10 धर्मस्य प्रहे तद्बाधव्यवस्था, तथा च शुक्तित्वादिरेव तादृशो धर्मो यस्मिन्नुपलब्धे विपरीतारोपसम्भावना न भवतीति भावः ।

- वादी प्रत्यवतिष्ठते—**मा भूदिति । भवितव्यं हाति ।** अन्यथा प्रामाणिकी शून्यतैव कथमुपेयते भवन्निरिति भावः । अन्यथा लोकमर्यादातिक्रमे शून्यतासिद्धेरपि प्रमाणाधीनत्वव्याघातात् । तथाच कथं तदभ्युपगमोऽपीति भावः । ‘यदनुपलम्भ’
- 15 इत्यादिकमुक्तं तत् सप्रमाणयति—**कथं हीति । नियामकेति ।** व्यावर्त्तकधर्मेत्यर्थः । तथाभावे वा तदुपलम्भेऽपि विपरीतारोपे वा तदतिरिक्तस्य व्यावर्त्तकधर्मातिरिक्तस्य विशेषस्य बाधव्यवस्थापकस्यानुपलम्भे प्रमाणं कथं बाधकं भ्रमत्वज्ञापकं तदभावे भ्रमत्व-ज्ञापकाभावे अबाधस्य भ्रमत्वेनाप्रमितस्य भ्रान्तत्वं, तथाच लोकमर्यादातिक्रम इति भावः । तत्र **पुरोर्भट्टस्य** च मतं स्वप्रकाशशततानिराकरणेनैव निराकरिष्यते । **मिश्रमते तु**
- 20 चिन्त्यते—ज्ञानस्य पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वे घटत्वप्रकारकत्वे चानुव्यवसाय एव मानम्, अतएव पुरोवर्त्तिनि घटत्वप्रकारकज्ञानवानहमिति तदाकारं प्रतियन्ति । तत्र पुरोवर्त्तिनि इदन्त्वमिव घटत्वमपि उपनयमर्यादया भासते बाधकाभावात् । तथाच प्रामाण्यं ज्ञातुं न किञ्चिदवशिष्यत इति भावः । यदि च विशेष्यत्वप्रकारत्वयोः प्रागनुपस्थितयोः प्रकारत्वं नोपेयते, तदा विशेष्यतासम्बन्धेन घटवत्त्वे सति प्रकारतासम्बन्धेन घटत्ववत्त्वमेवास्तु प्रामाण्यं
- 25 तज्ज्ञानमेव लाघवात् समर्थप्रवृत्तौपयिकं न चेदन्त्वमपि पुरोवर्त्तिनि न भासत इति वाच्यं, विशेष्यतांशे घटस्य प्रकारतया स्वरूपतो ज्ञानानुपपत्तेः, तथाविधविशिष्टज्ञाने तथाविध-विशेषेण ज्ञानस्य हेतुतया तत्र तद्बाधात् लौकिकप्रत्यक्षानुव्यवसायात् पूर्वं कदाचिद्विदितव्य-वस्थस्य निर्विकल्पस्य सम्भवेऽप्यन्यत्र तादृशज्ञानस्य सम्भवाच्चेति । न हि प्रमेयत्वादिना
- 30 घटस्य ज्ञाने स्वरूपतः प्रकारत्वमीक्षामहे, फलीभूतज्ञाने प्रमात्वभावे बाधका[45a]भावात् ।

स्वरूपतो नान्यप्रकारकत्वमिति चेत्तुल्यम् । प्रकृतेऽपि संशयानुपपत्तिव्यवलात् प्रकृते तथा कल्प्यत इति चेत्, जातित्वादिप्रकारकज्ञानानुव्यवसाये स्वरूपतो जातिभानानुपपत्तेः । न हि प्रमेयत्वादिज्ञानस्वरूपं तद्विशिष्टज्ञानमानुभविकं, न च तदापादकाभावः, उपस्थितभेदाग्रहस्य तादृशविषयताशालितत्प्रकारकज्ञानं प्रति हेतुत्वेन तेन तदापत्तेर्वज्र-
लेपत्वात् । अपि च उपनायकज्ञानस्यापि फलीभूतज्ञानसमानविषयताशालिज्ञान 5
एव जनकत्वात् न तत्सम्भवः । न हि जात्वपि विनश्यदवस्थसन्निकर्षेण जनिते घटत्वनिर्विकल्पके जागरूके जातित्वादिप्रकारकापनायकात् ज्ञानाच्छ्रुद्धस्य घटस्योपनयः, न वा द्रव्यत्वेन घटस्य घटत्वेन घटस्योपस्थिताउपनयमर्थ्यादया द्रव्यत्वेन घटस्य भानम् । वस्तुतस्तु जात्यतिरिक्तानां स्वरूपतः प्रकारता नास्तीति सिद्धान्त-
प्रवादरक्षायै तत्प्रकारकज्ञाने तद्विशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वम्, अतएव च निर्वि- 10
कल्पकोत्तरमपि न स्वरूपतो द्रव्यस्य प्रकारतेति ; अपिच प्रामाण्यसंशयानन्तरमयं घटो न वेति संशयस्तावदानुभविको, न तु घट इदञ्च वेति, न वा द्रव्यं घटो न चेत्यादि, तत्र च यद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन यत्प्रकारत्वप्रकारकं धर्मिज्ञानं तद्धर्म्यावच्छेदेन तस्य संशय इति नियामकं वाच्यं, तथा चेदन्त्वेनानुव्यवसायेन धर्मिभानावश्यकत्वम्, अतएवार्थसंशयार्थं पुनर्धर्मिभानार्थमपि नायासः, प्रामाण्यसंशयस्यैव ताद्रूप्येण 15
तद्विषयत्वात् । अत्र वदन्ति—संशयानुपपत्त्या विधेयताख्यप्रकारताशालिनः स्वातन्त्र्येण वैशिष्ट्यभाने अनुव्यवसायसामग्र्या स्वसामर्थ्ये व्यवसायस्यैव प्रति-
बन्धकत्वं कल्प्यते घटत्वप्रकारकज्ञानविशेष्यत्वेनोपस्थितेरुत्तेजकतया च न द्वितीयानु-
व्यवसायेन प्रामाण्यग्रहः । यदि चेदन्त्ववति तत्प्रकारकत्वलक्षणमपि प्रामाण्यं नानु-
व्यवसायविषयः, तदा तत्प्रकारकत्वतद्विशेष्यकत्वयोरन्यतरभानसामग्र्येवास्तु 20
स्वेतरद्ग्रहणप्रतिबन्धिका, अतएव तद्विहितया जानामीत्यनुव्यवसाये दण्डत्वस्य स्वातन्त्र्येण प्रकारत्वेऽपि न तद्विहितप्रामाण्यग्रहः, तत्प्रकारकत्वस्याभानात् । किञ्च घटविशेष्यकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वमात्रप्रामाण्यं समूहालम्बनभ्रम-
साधारणत्वात्, किन्तु घटविशेष्यकत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वं घटत्वनिष्ठ-
विशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्र[45b]कारतानिरूपितघटनिष्ठविशेष्यताकत्वं वा । सत्यपि 25
तेन सम्बन्धेनासंसर्गाग्रहे तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधे तत्सामग्र्या असामर्थ्ये

स्यादेतत् । परतः प्रामाण्येऽपि नित्यत्वाद्देदानामनपेक्षत्वं,

प्रमायाः पारतन्त्र्यमुत्पत्तौ क्षतौ च प्रमाय्य[ध्य] सर्गप्रलयसम्भवादिति कारिकाभागं व्याख्यातुं शब्दानित्यतां साधयितुं शङ्कते—स्यादेतदिति । अनपेक्षत्वं वक्तृगुणानपेक्षत्वमित्यर्थः । तथाच कथमीश्वरसिद्धिरिति भावः ।

- 5 प्रतिबन्धकत्वं वा व्यवसायस्य कल्प्यते, अन्यथानुपपत्तेः सर्वदा सत्त्वात्, अतएवेदं घटत्वेन जानामि नेदमिति दर्शनात् पुरोवर्त्तिविशेष्यकतावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्व-
मानेऽपि न तत्रैव पुरोवर्त्तिनि घटत्वस्य स्वातन्त्र्येण तथा विशिष्टवैशिष्ट्यमानं
तावद्दूरग्रहस्यैव प्रामाण्यव्यवहारोपयिकत्वात् समर्थप्रवृत्त्योपयिकत्वाच्च, अतो वस्तुतो
यद्घटवृत्तिविशेष्यत्वं तदवच्छेदेन ज्ञानेन प्रकृतोपयोगः, तस्यानतिप्रसक्तत्वेऽपि
- 10 प्रामाण्यव्यवहाराद्यनुपयोगित्वात् तदुपयोगिग्रहस्यैव प्रकृते विचार्यत्वात् । यत्तु एकसम्बन्धेन
तद्वति सम्बन्धान्तरेण च तत्प्रकारकज्ञानेऽतिप्रसक्तत्वात् येन सम्बन्धेन तद्वत्त्वं तेन
सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमेव तथा वाच्यं, तथाच तद्ग्रहादेव प्रामाण्यग्रह इति तत्र ; घटे
घटत्वप्रकारकमिति ज्ञाने येन सम्बन्धेन विशेष्यतानिरूपितप्रकारताज्ञानं वस्तुतस्तत्सम्बन्ध-
निरूपितप्रकारताज्ञान एव प्रामाण्यमानात् एतन्निष्ठ प्रकारकत्वं न समवायिनिरूपितमिति
- 15 ज्ञानञ्च घट इति ज्ञानानन्तरं समवायो नात्र वैशिष्ट्यमिति ज्ञानवदप्रयोजकम् । अतएव
तादात्म्यारोपे रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् मुख्यविशेष्यतागर्भन्तद्वाच्यं,
तद्ग्रहेणानुव्यवसायसामर्थ्यमिति परास्तम् । वस्तुतो यन्मुख्यं विशेष्यं तद्भान एव
तद्भानोपगमात् । न च मुख्यत्वग्रहोऽपि तदुपयोगी तत्रामुख्यत्वग्रहश्च न सम्बन्धमेदग्रहानु-
बन्धोपयोगी । वस्तुतस्तु तादात्म्यारोपे रजतत्ववति रजतत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यापगमेऽपि
- 20 न क्षतिरिति ध्येयम् । न च यद्वर्मावच्छे[दे]न प्रामाण्यसंशयो दृश्यते तदवच्छेदेन
तद्भान एवानुव्यवसायसामर्थ्यादिति व्यवसायस्य वा प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यतामिति
वाच्यम्, तदवच्छेदेन प्रामाण्यग्रहत्वापेक्षया प्रामाण्यग्रहस्यैव लघुत्वादिति समासः ॥०॥

वेदजन्यप्रमा वक्तृवाक्यार्थज्ञानजन्या शब्दप्रमात्वादित्यत्र अनित्यवाक्यजन्य-
मुपाधि शङ्कते—स्यादिति । परतःप्रामाण्येऽपि लौकिकवाक्यजन्यप्रमायाः वक्तृवाक्यार्थ-

25 प्रमाजन्यत्वेऽपि साधनाव्यापकत्वाये[46 a]माह—नित्यत्वाद्देदानामिति । तथाच

महाजनपरिग्रहाच्च प्रामाण्यमिति को विरोधः ? । न, उभयस्याप्यसिद्धेः । न हि वर्णा एव तावन्नित्याः । तथा हि 'इदानीं श्रुतपूर्वो गकारो नास्ति, निवृत्तः कोलाइल' इति प्रत्यक्षेणैव शब्दध्वंसः प्रतीयते । न हि शब्द एवाऽन्यत्र गतः, अमूर्तत्वात् । नाप्यावृत्तः, तत एव सम्बन्धविच्छेदानुपपत्तेः ।

महाजनपरिग्रहादिति । न त्वातोक्तत्वात् । तथा च ऋग्वेदसिद्धिरिति भावः । 5
उभयस्यापीति । सर्गप्रलयसम्भवेन न वेदनित्यत्वं, न वा महाजनपरिग्रह इत्यर्थः । न हीति । कुतस्तदानुपूर्वाघटितो वेद इति शेषः । तत एव अमूर्तत्वादेवेत्यर्थः । भट्टमते शब्दस्य विभुत्वादस्मन्मते शब्दसमवायस्य श्रोत्रसम्बन्धात्, तस्य न नित्यत्वानुविच्छेद इति भावः ।

नानित्यवाक्यजत्वं पक्ष इति भावः । ननु तत्र किं प्रामाण्यग्राहकमात्रवक्तृकत्वस्य त्वयानुप- 10
गमात्तलाह—महाजनपरिग्रहादिति । तदनादरे आसक्तकृत्वे किम्मानमिति भावः । प्रामाण्यमित्यस्यावधार्यत इति शेषः । दूषयति—नेति । उभयस्य वेदानां नित्यत्वस्य सर्गादौ महाजनपरिग्रहस्य चासिद्धेः, तत्र वेदानां ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं नित्यत्वं सर्गप्रलय-
सम्भवेन न निराकर्तुं शक्यम्, आनुपूर्व्याश्च तत्तदव्यवधानगर्भतया अननुगमे न पदार्था-
न्तरमेव तैरुपेयम् । सा च द्विविधा, पुरुषविवक्षाधीना तदितरा च । आद्या लौकिकवाक्ये, 15
इतरा च नित्या वेदा इति मतानुसरणेऽपि, वर्णानामनित्यत्वेन तदनित्यत्वमित्याह—
न हि वर्णा इति । एवेत्यनेनान्युपेत्य तन्मतमानुपूर्व्या व्यवच्छेदः । हिरेतौ । वर्णा एव यतो न नित्यास्ततोऽसिद्धिरिति । तावदिति बादोपक्रमे, इतीति विशेषणं, तत्र करणा-
काशायामाह—प्रत्यक्षेणैवेति । इन्द्रियेणैवेत्यर्थः । एवकारस्तत्प्रतीतिव्यक्तौ कारणान्तर-
व्यवच्छेदाय । न हीति । तथाचात्यन्ताभावविषयिकैव सा प्रतीतिरिति भावः । 20
ननु यथा घटापनयनानन्तरं भूतले इदानीं घटो नास्तीति प्रत्ययस्यात्यन्ताभावविषयत्वं न ध्वंसविषयत्वं तथात्रापि भविष्यतीत्याभिप्रायिकशङ्का निराकुरुते—अन्यत्रेति । अनुपलम्भसम्पादनाय अमूर्तत्वादित्यत्र गत्यभावमात्रं साध्यम्, अस्त्यन्ताभावतया विशिष्टाभाव एव वा । उभयथापि शब्दः पक्षः । नाप्यावृत्त न श्रोत्रसम्बन्धप्रतिबन्धक-
सम्बन्धवान् । अपिना साध्यस्यैव समुच्चयो, न प्राक्तनहेतोरमूर्तत्वस्य समभिज्ञादारादेव 25
तल्लभ्यते । शब्दो न श्रोत्रप्रतियोगिकसम्बन्धध्वंसवान् अमूर्तत्वादित्याह—तत एवेति । हेतुश्च श्रोत्रान्यत्वेन विशेष्यः, तेन न तत्र व्यभिचारः । केचित्तु नाप्यावृत्त इत्यत्र तत एव इत्येव हेतुः, सम्बन्धविच्छेदानुपपत्तेरिति तु आवरणपदार्थविवेचनपरमित्याहुः ।

नाप्यनवहितः श्रोता, अवधानेऽप्यनुपलब्धेः । नापीन्द्रियं दुष्टं, शब्दान्तरोपलब्धेः ।
 नापि सहकार्यन्तराभावः, अन्वयव्यतिरेकवतस्तस्यासिद्धेः । नाप्यतीन्द्रियम्, तत्कल्प-
 नायां प्रमाणाभावात् । अन्यथा, घटादावपि तत्कल्पनाप्रसङ्गात् । न च शब्दनित्यत्व-
 सिद्धौ तत्कल्पनेति युक्तम्, निराकरिष्यमाणत्वात् । ये त्वेकदेशिनो नैवमिच्छन्ति,
 5 तान् प्रत्युच्यते । विवादाध्यासितः शब्दध्वंसः, इन्द्रियग्राह्य ऐन्द्रियकाभावत्वात्,

मनःसंयोगादीनामतीन्द्रियत्वेऽपि श्रोतुरवधानेन शब्दान्तरोपलब्धेस्तत्समवधानं
 सिद्धमिति तदतिरिक्ताभिप्रायेणाह—तत्कल्पनायामिति । एतावता योग्यानु-
 पलब्धिः साधिता । तथा च घटाद्यभावग्रहे सा यथेन्द्रियसहकारिणी, तथा
 शब्दाभावग्रहेऽपीति भावः । तत्कल्पनेति । अतीन्द्रियसहकारिकल्पनमित्यर्थः ।
 10 तथा च तदभावादेव शब्दानुपलम्भ इति न योग्यानुपलब्धिरिति भावः ।
 अधिकरणयोग्यताऽभावग्रहे तन्त्रमिति शब्दाभावो नाध्यक्षः । न चेन्द्रियविशेषणतया
 पदार्थान्तरग्रहोऽपीत्येकदेश्यभिप्रायं निराकर्तुमाह—ये त्विति । अन्त्यशब्दध्वंसे
 भागासिद्धिवारणायाह—विवादाध्यासित इति । श्रूयमाणशब्दध्वंस इत्यर्थः ।
 अतो नान्त्यशब्दध्वंसे भागासिद्धो हेतुः । ऐन्द्रियकेति । ऐन्द्रियकप्रतियोगिका-
 15 भावत्वादित्यर्थः । न च नूतनत्वा[मूर्तत्वा ?]भावेऽनैकान्तिकमिदम् । गुणादौ
 तस्यापि प्रत्यक्षत्वात् । 'अभाव'पदेन ध्वंसस्य वा विवक्षितत्वात् । योग्या-
 योग्यमूर्तघटितत्वेन वायुवनस्पतिसंयोगवन्मूर्तवत्त्वस्यैवातीन्द्रियत्वाद्वा । एकदेशी

अनवहितः विषयान्तराकृष्टचित्तः अजिज्ञासुरिति केचित् । नापीति । श्रोत्रं तदा
 न शब्दग्रहप्रतिबन्धकसमवहितं तदा शब्दोपलब्धिजनकत्वादित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकवतो
 20 योग्यस्य तदनुपलम्भप्रयोजकभावप्रतियोगिनस्तत्सहकार्यन्तरं कल्पनायामिति श्रोत्रमनो-
 योगादेः शब्दान्तरसाक्षात्कारबलेनैव सत्त्वादिति भावः । अन्यथेति । तथा विद्यमानस्यैव
 घटस्य तत्रानुपलम्भस्तादृशसहकारिणो भा[46 b]वादिति तस्यापि नित्यत्वमेव स्यादित्यर्थः ।
 शब्दनित्यत्वस्य प्रत्यभिज्ञाबलेन सिद्धौ एकदेशिनो नैयायिकैकदेशिनः, एवं
 शब्दध्वंसस्य प्रत्यक्षत्वम् । विवादेति । प्रत्यक्षप्रतियोगिक इत्यर्थः । तेनाद्यन्तशब्द-
 25 ध्वंसयोर्न भागवाधासिद्धी । शब्देत्युपरज्जकमालं, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरुद्देश्यत्वे
 अंशतः सिद्धसाधनानवकाशात् । तत्सामानाधिकरण्येन तद्वेतुविवादाध्यासितेत्यस्य व्यर्थता-
 पत्तेः । इन्द्रियग्राह्यः तज्जन्यग्रहणयोग्यः, अतो न तदनुपहितव्यक्तौ व्यभिचारः, ऐन्द्रियका-
 भावत्वात्

घटाभाववत् । नैतदेवम् । इन्द्रियाऽसन्निकृष्टत्वादतीन्द्रियाधारत्वादेति चेन्न ।
इदं ह्युपाध्युद्भावनं वा स्यात् , व्यापकानुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं वा ? ।

स्वाभिप्रायमाह—नैतदिति । शब्दध्वंसो न प्रत्यक्ष इत्यर्थः । इन्द्रिया-
सन्निकृष्टत्वादिति । इन्द्रियविशेषणतया अप्रत्यासत्तित्वादिति भावः ।
अतीन्द्रियाधारत्वादिति । अतीन्द्रियमात्राधारत्वादित्यर्थः । तेन पृथिवीत्यादौ 5
परमाण्वादिवृत्तितायामपि न व्यभिचारः, अतीन्द्रियाधाराभावत्वादिति कृतेऽपि
गोत्वात्यन्ताभावान्योन्याभावयोर्व्यभिचारतादवस्थ्यात् 'मात्र'पदमवश्यं देयम् । ननु
वायुस्पर्शध्वंसे तथापि व्यभिचार इति चेत् , न । आश्रयनाशमात्रजन्यस्य तस्य
तदनाधारत्वात् । अत एवाश्रयनाशजन्यगुणध्वंसात्यन्ताभावस्य केवलान्वयित्वसिद्धिः ।
इदमिति । उक्तद्वयं स्वव्यतिरेकद्वारा उपाधिर्वा इन्द्रियग्राह्यं प्रति इन्द्रियसन्निकृष्टत्व- 10
मैन्द्रियकाधारत्वं च व्यापकं तदनुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यर्थः । यद्यप्यैन्द्रिय-
काधारत्वं च व्यापकं तदनुपलब्ध्या सत्प्रतिपक्षत्वं चेत्यर्थः । यद्यप्यैन्द्रिय-
काधारत्वं नैन्द्रियगृ[हा?]ण्यत्वव्यापकं त्रसरेणा[वा?]त्मनि च व्यभिचारात् ,
तथापि द्रव्यभिन्नत्वेन हेतुर्विशेषणीयः । न च समवाये व्यभिचारः, तस्यापि स्वरूप-

ऐन्द्रियकमात्रप्रतियोगिताकाभावत्वात् । मात्वेत्यनेन मूर्तत्वत्वावच्छिन्नाभावादौ न 15
व्यभिचारः । यद्वा ऐन्द्रियकत्वेन योग्यानुपलब्धिरेवोपलक्षिता, नातो व्यभिचारः ।
अभावपदं वा ध्वंसपरम् । इदं हीति । तथाच नैतदेवमित्यस्यायं हेतुर्न साध्यव्याप्यः,
इन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् इन्द्रियासन्निकर्षसमानाधिकरणत्वात् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन
तदेव वा हेतुः, एवमग्रेऽपि । यथाश्रुते सत्प्रतिपक्षेण पौनरुक्त्यापत्तेः । सत्प्रतिपक्षे
तु नैतदेवमित्यस्य एतच्छब्दध्वंसरूपं, नैवं न साध्यवदित्यर्थोऽवसेयः । इन्द्रियेति । 20
साक्षात्कारहेतुतत्सन्निकर्षानाश्रयत्वादित्यर्थः, इन्द्रियविशेषणता च न तथेति भावः ।
अतीन्द्रियाधारत्वात् ऐन्द्रियकानाधारत्वात् अभावत्वेन विशेषणाच्च न शब्दे व्यभिचारः ।

न प्रथमः । स्वरूपयोग्यतां प्रति सहकारियोग्यताया अनुपाधित्वात् । तस्यास्ता-
मपेक्ष्यैव सर्वदा व्यवस्थितेः । नाप्यैन्द्रियकाधारत्वप्रयुक्तमभावस्य प्रत्यक्षत्वम् ।
धर्माद्यभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । अत एव नोभयप्रयुक्तम् ।

सम्बन्धेनाधारत्वात् । स्वरूपयोग्यतामिति । 'इन्द्रियग्राह्य' इति इन्द्रियग्रहणयोग्य
5 इत्येव साध्यार्थः, तथा च इन्द्रियसन्निकर्षस्तत्र सहकारियोग्यता, स कथमुपाधिः
स्यात्, साध्यव्यापकत्वात् । न हि यत्र स्वरूपयोग्यता तत्र सहकारियोग्यतावश्यकता,
भक्षितनष्टबीजादौ व्यभिचारात् । तस्या इति । स्वरूपयोग्यतायाः, सहकारि-
योग्यतामपेक्ष्यैवाव्यवस्थितेरित्यकारप्रश्लेषः । यद्वा स्वरूपयोग्यता फलोपहितं
स्वरूपं साध्यम्, तत्र च सहकारियोग्यता नोपाधिः, पक्षवृत्तित्वेन साधनव्यापक-
10 त्वात् । एतदेवाह—तस्या इति । तथा च नाकारप्रश्लेषः । नेन्द्रियसन्निकर्षः
शब्दध्वंसप्रत्यक्षतायामुपाधिर्भवितुमर्हति । शब्दध्वंसस्य सर्वदैवेन्द्रियसन्निकृष्टत्वेन
पक्षादव्यावृत्तेरित्यर्थः । द्वितीयस्योपाधित्वं निरस्यति—नापीति । समव्याप्तो-
पाध्यभिप्रायेणाह—धर्मादीति । अतएवेति । धर्माभावप्रत्यक्षत्वापत्तेरेवेत्यर्थः ।
उभयेति । ऐन्द्रियकाधारत्वमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वं चेत्यर्थः । धर्माभावे च प्रयोजक-

15 स्वरूपेति । इन्द्रियस्वरूपयोग्यत्वे साध्ये सहकारियोग्यताया तत्फलोपधान-
प्रयोजकत्वेन इन्द्रियसन्निकर्षस्यानुपाधित्वात् । अव्यापकत्वात् सन्निकर्षं विना
साक्षात्कारविषयतामनासाद्य नष्टे गन्धादौ अभावत्वेन विशेषणेऽपि आश्रयनाशजन्ये
तन्नाशे तदेवाह—तस्या इति । तस्याः स्वरूपयोग्यतायाः, तां सहकारियोग्यता-
मपेक्ष्यैव । तद्वत्येव अव्यवस्थितेरित्यकारप्रश्लेषः । सर्वदेति । कालिकसम्बन्धेनापि
व्यापकत्वस्य निराकरणाय । वस्तुतस्त्वनुव्यवसायवलेन इन्द्रियविशेषणतापि प्रत्यासत्तित्वेन
20 कल्पनीयेति ध्येयम् । केचित्तु प्रत्यक्षविषयत्वमेव साध्यं, हेतुश्च ऐन्द्रियकाभावत्वरूपा
स्वरूपयोग्यता, तत्र चेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं नोपाधिः, साधनव्यापकत्वात् । व्यवस्थितेरिति
च यथाश्रुतमेव कल्प्यते, तदनुरोधेन इन्द्रियविशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वमित्यप्याहुः ।
तत्र, ऐन्द्रियकाभाव[47a]त्वस्य साक्षात्काराविषयप्रागभावविशेषे व्यभिचारित्वात्
नित्यत्वेन विशेषणेऽपि आश्रयनाशजन्यगन्धादिध्वंसे तथा विद्यमानाश्रयत्वेन विशेषणेऽपि
25 प्रतियोग्यादिज्ञानं विना यस्य ध्वंसविशेषस्य न साक्षात्कारस्तत्र तथेति न किञ्चिदेतत् ।
धर्माभावस्येति । समव्याप्तस्यैवोपाधितानये, विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वे तु व्यापकता-

नापि द्वितीयः, प्रथमस्यासिद्धेः । अस्ति हि श्रोत्रशब्दाभावयोः स्वाभाविको विशेषण-
विशेष्यभावः । विशेष्यस्यातीन्द्रियत्वात् कथमैन्द्रियकविशिष्टज्ञानविषयत्वम् ? । तथा
विशेष्यमव्यवस्थापयतश्च कथं विशेषणत्वमिति चेन्न । तथा विशेष्यव्यवस्थापनायाः
फलत्वात् । न तु तदेव विशेषणत्वम्, आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । विशेषणभावेन
समवायाऽभावयोर्महणं,

5

मेवास्तीति भावः । सत्प्रतिपक्षपक्षं दूषयति—नापीति । प्रथ[म?]स्येति ।
इन्द्रियासन्निकृष्टत्वस्य हेतोरित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—अस्ति हीति । ननु श्रोत्र-
मतीन्द्रियं कथं विशिष्टप्रत्यक्षे विशेष्यं स्यात् ? एवं शब्दध्वंसोऽपि न विशेषणीभवितु-
मर्हति, विशेष्ये श्रोत्रे व्यावृत्तबुद्ध्यजनकत्वादित्याशङ्कते—विशेष्यस्येति । तथेति ।
व्यावृत्तत्वेनेत्यर्थः । परिहरति—तथेति । व्यावृत्तत्वेन विशेष्यव्यवस्थितिर्हि विशिष्ट-
बुद्धिरेव । सा च स्वरूपसतो विशेषणविशेष्यभावादेव उत्पद्यत इति को दोष इत्यर्थः ।
तदेवेति । व्यावृत्तत्वेन विशेष्यव्यवस्थापनमेवेत्यर्थः । आत्माश्रयमेवाह—
विशेषणा[ण?]भावेनेति । अनयैवानुपपत्त्या भट्टैः समवायोऽपि नाङ्गीक्रियत

10

ग्राहकः कार्यकारणभाव एव वाच्यः, धर्माभावप्रत्यक्षता निराकरणाय नियामकान्तरस्योपेयत्वे
‘तस्यैव तथात्वमिति न साध्यव्यापकतेति भावः । अतएव ऐन्द्रियकाधारक[त्व?]स्योक्तयुक्त्या-
ऽन्यथासिद्धत्वादेव नोभयप्रयुक्तम् ‘ऐन्द्रियकाधारत्वेन्द्रियकाभावत्वोभयप्रयुक्तम्, अपितु
लाघवादावश्यकत्वाच्च ऐन्द्रियकाभावत्वप्रयुक्तमेवेति भावः । केचित्तु उभयेति ऐन्द्रियका-
धारत्वेन्द्रियसन्निकृष्टत्वरूपोभयप्रयुक्तत्वमित्यर्थः । द्वितीयसत्प्रतिपक्षरूपः पक्षः प्रथमस्य
इन्द्रियासन्निकृष्टत्वस्य असिद्धेरिति प्रकृतार्थमित्यनुकूलव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वासिद्धेः । तत्र
व्याप्त्यसिद्धिः स्वरूपायोग्यतां प्रतीत्यनेनैव दर्शितेति तामुपेक्ष्य पक्षवृत्तित्वाभावं दर्शयति—
अस्ति हीति । केचित्तु शब्दध्वंसस्य तादृशविषयत्वे विप्रतिपक्षं प्रति स्वरूपयोग्यता-
साधनस्यार्थान्तरत्वेन स्थापनायां प्रत्यक्षविषयत्वमेव साध्यं, हेतुश्च योग्यानुपलब्धि-
विशिष्टत्वमेव ऐन्द्रियकाभावत्वेत्यनेन तस्यैवोपलक्षणात्, तत्र च इन्द्रियसन्निकृष्टत्वेन
सत्प्रतिपक्षोद्भावकं प्रति स्वरूपासिद्धिरेवोक्तेत्याहुः । स्वाभाविकसम्बन्धान्तरं विना
साक्षादिति वा शङ्कते—विशेष्यस्येति । श्रौतस्येत्यर्थः । ऐन्द्रियकते[के ?]ति ।

5

20

25

लौकिकप्रत्यक्षविशेष्यत्वमुपनयमर्यादया मानसप्रत्यक्षे तथात्वं स्यादित्यत आह—तथेति ।
स्वप्रत्यक्षात् पूर्वं श्रौतविशेष्यकज्ञानं प्रकारीभूयाभासमानस्य शब्दध्वंसस्य साक्षात्कारे कथं
विशेषणत्वं तद्ग्राहकं तदानीं तद्विशेष्यकज्ञाने प्रकारकत्वरूपविशेषणत्वस्याभावादित्यर्थः ।
पूर्वपक्षस्याप्रसक्तप्रतिषेधतयाऽसम्भवदुक्तिकतेत्याह—न तथेति । तथा विशेष्य-
व्यवस्थापनायास्तद्विशेष्यकज्ञानप्रकारतायाः फलत्वाद्विशेषणत्वमित्यस्य तद्ग्राहकमिति
शेषः । आत्माश्रयं विवृणोति—समवायेति ।

30

तथा ग्रहणमेव च विशेषणत्वमिति । तस्मात् सम्बन्धान्तरमन्तरेण तदुपश्लिष्टस्वभावत्वमेव हि तयोः । सैव च विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यता विशेषणतेत्युच्यते । सा चात्र दुर्निवारा, प्रतियोग्यधिकरणेन स्वभावत एवाऽभावस्य मिलितत्वात् । तथापि तथा तथैव प्रतीतिः कर्तव्येति चेन्न । गृह्यमाणविशेष्यत्वावच्छिन्नत्वाद्वाप्येति ।

- 5 इति तमादायैव परिहृतम् । यद्यपि प्रत्यनुमाने योग्यताविरहः साध्यस्तत्र चेन्द्रिया-
सन्निकृष्टत्वं न हेतुर्व्यभिचारात्, योग्यस्यापि घटादेरिन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् ; तथापि
सार्वत्रिकमिन्द्रियसन्निकृष्टत्वं हेतुः, फलोपधानाभावो वा साध्यस्तत्र चासिद्धिः ।
सम्बन्धं विनापि विशेषणत्वमु[प]पादयन्नुपसंहरति—तस्मादिति । सम्बन्धान्तरं
संयोगसमवायौ तावन्तरेणेत्यर्थः । उपश्लिष्टस्वभावत्वं सम्बद्धस्वभावत्वम् ।
- 10 तयोरिति । श्रोत्रशब्दध्वंसयोरित्यर्थः । तथापि कथं विशिष्टप्रत्यय इत्यत
माह—सैवेति । विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतेति । विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यं
स्वरूपद्वयमेव स्वरूपसम्बन्ध इत्यर्थः । प्रतियोगीति । शब्दप्रतियोगी,
तदधिकरणेनाकाशेनेत्यर्थः । तयेति । विशेषणतयेत्यर्थः । तथैवेति ।
अधिकरणविशेष्यकैवेत्यर्थः । तथा च शब्दाभाववदाकाशमिति विशिष्टप्रतीतिः
15 स्यादिति भावः । गृह्यमाणेति । तादृशि प्रतीतौ विशिष्य योग्यता तन्त्रं, प्रकृते च
श्रोत्रमतीन्द्रियं कुतो विशेषणमात्रज्ञानमिह विशेषणतया भवतीत्यर्थः ।

- तेन तददृष्टान्तबलेनापि विशेषणतायाः प्रत्यासत्तित्वसाधनं शक्यमिति ध्वनितम् ।
पूर्व[47b]पक्षस्यावोपपूर्वकत्वं व्युत्पाद्य स्वाभिप्रायं स्पष्टयति—तस्मादिति । नन्वेतावता
स्वरूपसम्बन्ध उक्तः, विशेषणतायास्तु नाद्यापि वासंत्यत आह—सैव चेति । अत्र श्रोत्रेण
20 शब्दध्वंसस्य प्रतियोग्यधिकरणेन शब्दसमवायिनाऽभावस्य ध्वंसस्य तथा विशेषणतया तथा
प्रतीतिः तद्विशेषणकत्वाभयविशेष्यिका प्रतीतिः कर्तव्यैव । तथाचश्रोत्रशब्दध्वंसविशेषणता
यदि विशेषणतात्वे सति साक्षात्कारहेतुप्रत्यासत्तिः, तदा तदाभयविशेष्यकप्रत्यक्षजनिका स्यात्,
कपाले घटध्वंसविशेषणतावदिति भावः । अलोपाधिमाह—गृह्यमाणेति । योग्याभयनिरूपित-
त्वमत्रोपाधिरित्यर्थः ।

अन्यथा संयुक्तसमवायेन रूपादौ विशिष्टविकल्पधीजननदर्शनात् गन्धादावपि
तथात्वप्रसङ्गात् । तथापि नेन्द्रियविशेषणतया कस्यचिद् ग्रहणं दृष्टम्, अपि
त्विन्द्रियसंबन्धविशेषणतया । सा चाऽतो निवर्तते इति चेन्न । अस्य प्रतिबन्धस्य
इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रतिसंबन्धविषयत्वात् । अन्यथा संयुक्तसमवायेन गन्धादावुप- 5
लब्धिदर्शनात्, समवायेनाऽदर्शनात् शब्दस्याग्रहणप्रसङ्गात् । नाप्यभावत्वे सती-
न्द्रियाधारत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वम्, योग्यताविरहप्रयुक्तत्वाद्दशमेः । न चातीन्द्रिया-
धारत्वमेव तस्य योग्यताविरहः । तद्विपर्ययस्यैव योग्यतात्वापत्तेः ।
न चैवमेव, धर्मादिप्रध्वंसग्रहणप्रसङ्गात् । दृश्याधारत्वं दृश्यप्रतियोगिता चेति इयमप्यस्य
योग्यतेति चेन्न । उभयनिरूपणीयत्वनियमानभ्युपगमात् । प्रतियोगिमात्रनिरूपणीयो
ह्यभावः । अन्यथा, 'इह भूतले घटो नास्ती'त्येषाऽपि प्रतीतिः प्रत्यक्षा न स्यात् । 10
संयोगो ह्यत्र निषिद्धते । तदभावश्च भूतलवत् घटेऽपि वर्तते । तत्र यदि
प्रत्यक्षतया भूतलस्योपयोगो घटस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । अथ घटस्याऽन्य-
थोपयोगः, भूतलस्याप्यन्यथैव स्यादविशेषात् । कथमन्यथेति चेत्, प्रतियोगि-
निरूपणार्थमभावसन्निकर्षार्थश्च । तत्र प्रतियोगिनिरूपणं स्मरणलक्षणमनुपलभ्य-
मानेनाऽपीति न तदर्थमध्यक्षगोचरत्वमपेक्षणीयमन्यतरस्यापि, कुत उभयस्य ? 15
सन्निकर्षस्तु भूतलघटसंयोगस्येन्द्रियेण साक्षाद्वास्ति । येनाऽस्ति, तेनापि यदीन्द्रियं
न सन्निकृष्येत, कथमिव तं गमयेत् ? न चोपलब्धोपलभ्यमानाभ्यामेवेन्द्रियं
सन्निकृष्यते, इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । तस्मात् सन्निकर्षे सति योग्यत्वाद्भूतलमप्यु-
पलभ्यते, न तु तस्योपलभ्यमानत्वमभावोपलब्धेरङ्गमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

ग्रामोदटीका

20

अत्रानुरूपमुदाहरणं विपलदण्डमुखेनाह 'अन्यथे'ति । स्पर्शगन्धादयः संयुक्तसमवायेन गृह्यन्ते,
न त्वधिकरणविशेषणतया प्रथमं भासन्ते । अन्यथा तदधिकरणवायुचम्पकभागाद्यननुमाना-
पत्तेरिति भावः । इन्द्रियसम्बन्धविशेष(ण)तैव प्रत्यासत्तिः, न त्विन्द्रियविशेषणतेत्याह
'तथापी'ति । 'अस्य प्रतिबन्धस्ये'ति । इन्द्रियसम्बन्ध(ऽ ?)विशेषणतयैव प्रत्यासत्त्याऽभावो
गृह्यते । ननु साक्षाद्विशेषणतयेति स्वरूपस्य प्रतिबन्धस्य यत्रेन्द्रियसन्निकृष्टोऽर्थो भूतलादिः 25
प्रतिसम्बन्धी द्वितीयः सम्बन्धी यस्य विशेषणस्य तद्विषयत्वादित्यर्थः । अन्यत्र परम्पराग्रभः
समवायः प्रत्यासत्तिरिति शब्देऽपि तथा स्यात् । तथाच यथा शुद्धसमवायः शब्दे प्रत्यासत्तिस्तथा
शुद्धा विशेषणताऽभावग्रहे हेतुरेष्टव्येत्याह 'अन्यथे'ति । द्वितीयं सत्प्रतिपक्षं प्रतिक्षिपति 'नापी'ति ।
शब्दे वायवीयस्पर्शादौ च व्यभिचारवारणायाह 'अभावत्वे सती'ति । ध्वंसत्वे सतीति । अतो
नात्यन्ताभावेनान्योन्याभावेन वा व्यभिचारः । 'अतीन्द्रियमात्राधारत्वादि'ति वा हेतुः । अयोग्य- 30
त्वेनोपाधिना सत्प्रतिपक्षस्य हीनबलत्वमाह 'योग्यते'ति । ननु स्थापनानुमाने यत् साध्यं सत्

- कथमत्रोपाधिः स्यात् साधनव्यापकत्वादिति चेत्, न । योग्यतावच्छेदकरूपविरहस्य उपाधित्वात् । न च पूर्वसाधनव्यतिरेकपर्यवसायितया तथाप्युपाध्याभासोज्यमिति वाच्यम् । दूषकताबीजसत्त्वेन तादृशस्याप्युपाधित्वात् । न च सत्प्रतिपक्षोच्छेदः । स्थापनाया आभासत्वे तस्य सावकाशत्वात् । यथा शब्दोऽनित्यो गुणत्वादित्यत्र श्रावणत्वेन सत्प्रतिपक्षेऽगुणत्वं नोपाधिः । जलपरमाणुरूपादी
- 5 साध्याव्यापकत्वादित्येके । तत्र । एवमपि सत्प्रतिपक्षोच्छेदात् । तत्रोपाधिविरहस्य साध्याव्यापकत्वग्रहाधीनत्वात् । तद्ग्रहश्च व्यभिचारग्रहाधीनः । तथा च यदि पूर्वसाधने व्यभिचारग्रहस्तदा तत एव हीनबलत्वं व्यभिचाराग्रहे उपाधि(धे ?)रेव ग्रहाद् द्वितीयस्य हीनबलत्वमतः पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधिः, न त्वतीन्द्रियाधारत्वेनायोग्यः शब्दध्वंसः कथं प्रत्यक्ष इत्यत आह 'न चे'ति । एवं सति ऐन्द्रियकाधारत्वेनाभावस्य योग्यता स्यात्तत्रेष्टापत्तौ बाधकमाह
- 10 'न चैवमि'त्यादि । धर्मादिध्वंसे दृश्यप्रतियोगित्वाभावादयोग्यत्वमिति शङ्कते 'दृश्ये'ति । तर्हि दृश्यप्रतियोगित्वमेव लाघवादभावग्रहे योग्यतावच्छेदकमस्तु किं दृश्याधारतयेत्याह—'उभये'ति । नियमाभावमेव दर्शयति 'प्रतियोगिमात्रे'ति । प्रतियोगिज्ञानमात्रनिरूपणीय इत्यर्थः । 'मात्र'पदेनाधिकरणग्रह() व्यवच्छिनत्ति । अधिकरणग्रहनिरूपणीयत्वे विपक्षदण्डमाह 'अन्यथे'ति । न त्वधिकरणस्य भूतलस्य ग्रहोऽस्त्येवेति कुतो व्यभिचार इत्यत आह 'संयोगो ही'ति । न तु घट इत्यर्थः ।
- 15 भूतले घटस्य कराद्विद्यमानस्य संसर्गाभावत्रयस्यासम्भवात् संयोगस्य च यथायथं तत्त्रितयसत्त्वादिति भावः । ननु तथापि भूतलसंयोगाधिकरणं तत्र निरूपितमेव, अत आह 'तदभावश्चे'ति । तथाच यत्र घटो ध्वस्तोऽन्यत्र वा गतस्तत्र तस्याधिकरणस्याग्रहादभावग्रहः कथं स्यादित्यर्थः । ननु भूतले घटो नास्तीति धीर्न तु घटसंयोगो नास्तीति । तथाच संयोगस्तत्र कथं प्रतियोगीति चेत् ? सत्यम् । घटोऽस्तीति प्रतीतिर्यथा घटसंयोगविषया तथा घटो नास्तीति प्रतीतेरपि
- 20 तत्संसर्गविषयतौचित्यात् । ननु तथाप्यधिकरणज्ञानं वृत्तमेव भूतलस्याधिकरणत्वात्, न तु यावदधिकरणज्ञानस्य हेतुत्वं घटात्यन्ताभावादेरप्यग्रहप्रसंगादत आह 'तत्र यदी'ति । उभयाधारतायां भूतलमात्राधेयतया तद्ग्रहे विनिगमनाविरह इति भावः । यद्वा, अभावज्ञानविषयीभूतयावदधिकरणकप्रत्यक्षफलोपधानस्य हेतुत्वादिति भावः । न तु ध्वंसस्य प्रतियोगी प्रकृते संयोगः । सोऽपि प्रतियोगिनो घटस्य यावत् स्मरणं न भवेत् तावन्न स्मर्येत । अस्मृतप्रतियोगिकश्चाभावो
- 25 दुर्ग्रह इति तदर्थं घटस्मरणापेक्षेत्याशङ्क्याह 'अथे'ति । भूतलमपि तथैवोपयुज्यताम्, न तु भावग्रहे तदुपयोग इत्यर्थः । 'कथमि'ति । कोऽन्यः प्रकार इत्यर्थः । तमेव प्रकारं स्पष्टयति 'प्रतियोगी'ति । तर्हि घटव(द्)भूतलस्यापि स्मृतस्यैव घटभूतलसंयोगध्वंसप्रतीतिरस्तु किं भूतलस्यापि सन्निकर्षणेत्यत आह 'सन्निकर्षोऽस्त्व'ति । संयोगध्वंसे ग्राह्ये इन्द्रियसम्बद्धविशेषणताप्रत्यासत्तिनिर्वाहार्यं भूतलोपयोग इत्यर्थः । नन्वेवमधिकरणग्रहणमभावोपलब्धौ तन्त्रमित्यायातम् ।
- 30 तदुपलम्भमन्तरेण सन्निकर्षस्यैवाभावादित्यत आह 'न चे'त्यादि । सन्निकर्षघटकतया भूतलसन्निकर्षोपयोगे सामग्र्यधीनं तज्ज्ञानमपि जायते । ननु तज्ज्ञानमपि तन्त्रम् । सन्निकर्षस्य च उपलम्भसापेक्षत्वे उपलम्भे सति सन्निकर्षः । सन्निकर्षे च सत्युपलम्भ इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः । नन्विन्द्रियसन्निकर्षानन्तरं भूतलोपलम्भोऽस्ति । उपलब्धेनोपलभ्यमानेन वा भूतलेनाभावसन्निकर्षः स्यात् । क्वान्योन्याश्रय इति चेत्, न । भूतलानुपलम्भदशायामप्यभावेन सम्बन्धे
- 35 समवधानविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः सम्भवादिति भावः । ननु भूतलोपलम्भश्चेन्न लिङ्गं कथं नियमतस्तत्र तत्सत्त्वमित्यनुपपत्तिं निरस्यन्नेवोपसंहरति 'तस्मादि'ति । ननु योग्यानुपलब्ध्या

घटसंयोगाभावः कथं ग्राह्यः? एकप्रतियोगिनाशे प्रतियोग्युपलम्भकयावत्कारणसत्त्वात् । ततद्वाप्येतरयावत्तदुपलम्भकसत्त्वे अनुपलम्भस्य योग्यानुपलब्धित्वादिति चेत्? न । एकधर्माविच्छेदेन यत्र द्वयोर्वह्नां वा कारणत्वं तत्रैककारणसमवधान एव प्रतियोग्युपलम्भ- 5 कयावत्समवधानस्य विवक्षितत्वात् । तत्र हि प्रतियोगित्वेनैव द्वयोः संयोगोपलम्भकता, तथाचैक- समवधानेऽपि तदवतारग्रहोऽस्तु । अन्यथा प्रदीपसौरालोकादीनां घटोपलम्भकत्वेनैकतर- समवधाने घटाभावेऽप्युपलभ्येत, यावद्घटोपलम्भसमवधानविरहात् । तत्र बाह्यालोकत्वे- नैव कारणत्वमिहापि प्रतियोगित्वेनेति तुल्यम् । न चैकप्रतियोगिसन्निकर्षमात्रात् संयोगग्रह- प्रसङ्गः, व्यासज्यवृत्तिधर्मग्रहे व्यासज्यवृत्तिसन्निकर्षस्य तन्त्रत्वात् । न च तादृशसन्निकर्ष- श्वेत् प्रतियोग्युपलम्भकस्तदा तदभावोऽपि कथं गृह्यत इति वाच्यम्, तस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वेनैव 10 पर्युदस्तत्वात् । एवं चैतदनुरोधेन प्रतियोगिसत्त्वविरोध्यनुपलम्भो योग्यानुपलम्भ इत्युक्तम् । ननु घटानुपलम्भः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी, न त्वालोक इत्यत्र तद्व्याप्येतरतदुपलम्भकयावत्- सत्त्वमेव प्रयोजकं वाच्यम् । तथाच तदावश्यकमिति । तन्वेवं घटाभावः क्वापि न सिद्धेत् । तत्संसर्गभावेनैव तत्प्रतीतेरुपपत्तेरिति चेत्? नैवम् । तत्समवायिकारणे तद्ध्वंसप्रतीते- स्तत्संसर्गध्वंसानालम्बनत्वात् । तत्संसर्गस्य तत्र समवायलक्षणत्वात् ।

विवेकटीका

15

‘संयुक्तसमवायेने’ति । इदमुपलक्षणं, गन्धादिध्वंसादिविशेषणतायां व्यभिचारोऽपि बोध्यः । ‘कस्यचिद्’ यस्याभावस्येति विशेष्यम्, ‘अतः’ शब्दध्वंसात् । ‘अस्ये’ति । अभावो नेन्द्रियेण 20 साक्षात्सम्बन्धग्राह्यो स्वभावत्वात् इत्यत्र योग्यानुपलब्धिविशिष्टतदिन्द्रिय-साक्षात्सम्बन्धाभाव उपाधिरित्यर्थः । चक्षुर्निष्ठरसाभावादी चक्षुरग्राह्ये व्यभिचारवारणाय विशिष्टान्तं प्रतियोगि- विशेषणम् । ‘अस्ये’ति । ‘इन्द्रियसन्निकृष्टार्थप्रतिसम्बन्धः’ परम्परासम्बन्धः, एतस्य च साधारणत्वेन साक्षादसम्बन्धे तात्पर्यात् सहचारदर्शनबलादेव व्याप्तेः प्रवृत्तौ प्रतिवन्दिमाह— 25 ‘अन्यथे’ति । शब्दो न साक्षात्सम्बन्धग्राह्यः, गुणत्वादित्यपि स्यादित्यर्थः । द्वितीयं सत्- प्रतिपक्षं शङ्कते—‘नापी’ति । शब्दे व्यभिचारवारणाय ‘अभावत्वे सती’ति । तथाच शब्दध्वंसो न प्रत्यक्षः, अभावत्वे सति ऐन्द्रियकानाधारत्वादिति फलति । अत्र योग्यताविरहस्य उपाधित्वमाह—‘योग्यते’ति । ‘न चे’ति । तथाच साधनव्यापकत्वमिति भावः । ‘योग्यता- 30 पत्तेः’ योग्यतात्वापत्तेः ।

‘न चैवमेव’, स एव योग्यतेत्यर्थः । ‘अस्य’ अभावस्य । ननु धर्माभावे तत्सत्त्वेऽपि प्रत्यक्षत्वाभावाद्वाप्तं मास्तु, मास्तु सा योग्यता, किन्तु अभावप्रत्यक्षे अधिकरणप्रत्यक्षस्य हेतुत्वेन तदभावात् तदभाव इति व्याप्तिग्रहोऽस्त्विति शङ्कामपाकरोति—‘न उभय- निरूपणीयत्वे’ति । उभयनिरूपणाधीननिरूपणविषयत्वस्याभावेऽनभ्युपगमादित्यर्थः । तथाच 30 तन्निरूपणमेव न हेतुस्तत्र दूरे साक्षात्कार इति भावः । ‘अन्यथा’ तदधिकरणध्वंस- प्रत्यक्षे तत्प्रत्यक्षस्य हेतुत्वे । ‘इह भूतल’ इति । कदाचिद् घटवतीत्यादिः । ‘घटो नास्ति’ देशान्तरे विद्यमानः स घटो नास्ति, तदानीञ्च घटस्य न प्रत्यक्षमिति भावः ।

- [48a] 'संयोगो ही'ति । तद्वर्णनसंयोगविशेष एव निषिध्यते, ध्वंसप्रतियोगितया विषयी-
 क्रियते, न च घटः संसर्गाभावप्रतियोगी प्रतियोगिमत्त्ववन्ताभावस्य तत्काले च ध्वंसप्राग-
 भावयोरसम्भवादिति भावः । तस्य संयोगविशेषस्य ध्वंसप्रत्यक्षतया, 'भूतलस्य' भूतलप्रत्यक्षस्य,
 'घटस्यापि' घटप्रत्यक्षस्यापि 'स्यात्' 'उपयोगोऽविशेषादि'ति । भूतलवृत्तिध्वंसप्रत्यक्षत्वस्येव घट-
 5 वृत्तिध्वंसप्रत्यक्षत्वस्यापि तत्र सत्त्वादित्यर्थः । ननु तद्ध्वंसप्रत्यक्षे तदधिकरणप्रत्यक्षं हेतुः,
 तथाच भूतलमात्रप्रत्यक्षादेव ध्वंसस्य प्रत्यक्षं स्यात् । न चैवं पिशाचसंयोगध्वंसोऽपि भूतले-
 ऽध्यक्षः स्यादित्यत्राह—'घटस्ये'ति । घटयोग्यत्वस्यान्यथोपयोगः, न तु तत्प्रत्यक्षे प्रत्यक्षस्य
 हेतुतया, तथाच तदभावेऽपि तत्प्रत्यक्षं स्यादेवेति भावः । उत्तरं 'भूतलस्यापी'ति । तथाच
 ध्वंसप्रत्यक्षे तदधिकरणप्रत्यक्षस्यापि न हेतुत्वमिति भावः । 'अविशेषात्' तद्ध्वंसाधिकरण-
 10 त्वस्य घट इव भूतलस्यापि सत्त्वात् । पृच्छति—'कथमिति' । केनान्येनोपयोगो भूतलस्ये-
 त्यर्थः । तत्र यो]ग्यत्वस्योपयोगमाह—'प्रतियोगी'ति । प्रत्यक्षरूपप्रतियोगिज्ञानार्थ-
 मित्यर्थः । स्वरूपसतो भूतलस्योपयोगमाह—'अभावे'ति । 'तत्र' तयोर्मध्ये तदानीं
 प्रतियोगिनः संयोगस्य 'निरूपणं' ज्ञानं प्रागुपजातप्रत्यक्षजनितसंस्काराधीनस्मरणरूपम् 'अनुप-
 लभमानेनापि' तदानीमप्रत्यक्षेणापि इति हेतोस्तदर्थं ध्वंसस्य प्रत्यक्षार्थं ततस्तदानीमध्यक्ष-
 15 गोचरत्वमपेक्षणीयम् अन्यतरस्यापि भूतलघटयोरेकतरस्यापि । 'सन्निकर्षार्थञ्चे'ति विवृणोति
 —'सन्निकर्षस्ति'ति । भूतलेऽपि भूतलघटयोः संयोगस्तद्ध्वंसस्येत्यर्थः । 'येन' भूतलेन
 अस्ति, तस्य सन्निकर्षः, 'गमयेत्' ज्ञापयेत् । 'उपलब्धे'ति । प्रत्यक्षीकृत-प्रत्यक्षीक्रियमाणा-
 भ्यामेवेत्यर्थः । तथाचेन्द्रियसन्निकर्षार्थमेवाधिकरणप्रत्यक्षस्योपयोग आवश्यक इति भावः ।
 'इतरेतरे'ति । प्रत्यक्षे सति सन्निकर्षस्ततश्च प्रत्यक्षमित्यर्थः ।
 20 'अङ्ग' सहकारि । नन्वेवं पिशाचभूतलसंयोगध्वंसस्यापि कुतो न प्रत्यक्षमिति चेत्,
 योग्यप्रतियोगिकत्वाभावेनेत्युक्तप्रायत्वात् । नन्वेवमयोग्यघटितसन्निकर्षेण पृथिवीत्वादेरभावः
 प्रत्यक्षः स्यात्, न च प्रतियोगितावच्छेदक-[48b]पृथिवीत्वत्वादेरयोग्यतया
 पिशाचवद् घटाभावस्येव न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं, पृथिवीत्वेन पृथिव्या एव तत्प्रतियोगिता-
 वच्छेदकत्वोपगमात् । यदि चायोग्याया अपि पृथिव्याः सम्भवात् पृथिव्यवच्छिन्नाभावोऽपि
 25 न योग्य इति सम्भाव्यते, तदा घटादावेवाधेयताविशेषणावच्छेदकत्वं तत्प्रतियोगिताया इति
 चेत्, न । योग्यप्रतियोगिकत्वेन तस्य योग्यत्वेऽपि सहकार्यन्तराभावेन तदा तदनुपधानात् जातेरिव
 तदभावस्यापि योग्यव्यक्तिघटितसन्निकर्षेरेव ग्राहकत्वात्, फलोपधाननियामकस्य सकलाभाव-
 साधारणस्य कस्यचिदनिरुवितः । 'मनस्त्वाभावस्य घटे प्रत्यक्षता'प्रवादो न श्रद्धेयः,
 अन्योन्याभावे च योग्याधिकरणकत्वमेव योग्यताफलोपधाननियामकन्तु भिन्नमेव यथाफलं
 30 वाच्यम् । वस्तुतस्तु अभावयोग्यताया एकस्या अभावेऽपि न क्षतिः । इदं बहुलं प्रत्यक्षालोक-
 विवेकेऽनुसन्धेयम् ।

- प्रकृते तु न प्रतियोगिनिरूपणार्थं तदुपयोगः, तस्य संयोगवदाधारानिरूप्यत्वात् ।
 नापि सन्निकर्षार्थं, तदभावस्य साक्षादिन्द्रियसन्निकर्षादिति । न चेदेवं, कुत
 एषा प्रतीतिरिदानीं श्रुतपूर्वः शब्दो नास्तीति ? अनुमानादिति चेन्न । शब्दस्यैव
 35 पक्षीकरणे इतोरनाययत्वात् । अनित्यत्वमात्रसाधनेऽभावस्य नियतकालत्वासिद्धेः ।

आकाशस्य पक्षत्वे तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् । शब्दसद्भाव-
कालेऽपि तस्य सत्त्वात् । एवं कालपक्षेऽपि दोषात् । अहमिदानीं निःशब्दश्रोत्रवान्,
शब्दोपलब्धिरहितत्वात्, बधिरवदिति चेन्न । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्,
व्याहतत्वाच्च । बधिरश्च श्रोत्रवांश्चेति व्याहतम् । तस्यापि च श्रवसः निःशब्दत्वे
प्रमाणं नास्ति । अनुपभोग्यस्य उत्पादवैयर्थ्यं प्रमाणमिति चेन्न । आद्यादि- 5
शब्दवदुपपत्तेः । तेषां शब्दान्तरारम्भं प्रत्युपयोगः, अन्त्यस्य न तथेति चेन्न ।

ग्रामोदटीका

‘प्रकृते त्वि’ति ।

शब्द-ध्वंस इत्यर्थः । ‘तदुपयोग’ इति । अधिकरणप्रत्यक्षोपयोग इत्यर्थः । ‘तस्ये’ति । शब्दस्येत्यर्थः ।
‘संयोगवदि’ति व्यतिरेकदृष्टान्तः । ‘सन्निकर्षार्थ’मिति सन्निकर्षघटकमित्यर्थः । ‘तद- 10
भावस्ये’ति । शब्दध्वंसस्य साक्षादेव श्रोत्रसन्निकृष्टत्वादित्यर्थः । ‘न चेदेवमि’ति । यदि शब्दध्वंसो
न प्रत्यक्ष इत्यर्थः । ‘श्रुतपूर्वं’ इति । ध्वंसप्रतीतिपर्यवसानार्थम् । न त्विदानीं श्रुतपूर्वं शब्दो नास्ति
योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानादेव तत्प्रतीतिरिति शङ्कते ‘अनुमानादि’ति । ध्वस्तः
शब्दो धर्मी तदा नास्ति इति नेदमनुमानमिति परिहरति ‘शब्दस्ये’ति । ननु सामान्यतः
शब्देऽनित्यत्वं सिद्धयेदेतादृशप्रतीतिविषयतामादाय सिद्धयतीत्याशङ्क्य निराकरोति ‘अनित्यत्वे’ति । 15
तथाच शब्दोऽनित्य इत्येव प्रतीतिः स्यान्न त्विदानीं शब्दो नास्तीति प्रतीतिः । तत्र तस्यासाम-
र्थ्यादित्यर्थः । न त्विदानीमाकाशं शब्दाभाववत् तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानमाशङ्क्य
निराकरोति ‘आकाशस्ये’ति । अनैकान्तिकत्वमेव स्फुटयति ‘शब्दे’ति । सत्यपि शब्दे आकाशस्य
तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः । ‘अहमिदानीमि’ति यद्यप्येतावतापीदानीं श्रुतपूर्वं
शब्दो नास्तीति प्रतीतिर्नोपपद्यते, तथाप्यनेनानुमानेन शब्दध्वंसः प्रत्येतुं शक्यत एवेतावता 20
शङ्काशूकोपपाद्यतया पश्चादुक्तमपि व्याघातं प्रथमं स्फुटयति—‘बधिर’ इति । अदृष्टविशिष्टकर्ण-
शङ्कुल्यवच्छिन्नं नभो बधिरे नास्तीत्यर्थः । अदृष्टं शब्दग्रहे सहकारि न तु तद्वद्विषयमेव श्रोत्रमिति
न व्याघात इत्यनुशयेन साध्यवैकल्यं स्फुटयति ‘तस्यापि चे’ति । बधिरकर्णे शब्दोत्पत्तेः प्रयोजना-
भावादसत्त्वमित्याह ‘अनुपभोग्यस्ये’ति । ‘आद्यादी’त्यादिपदेनानुपभोग्यशब्दान्तरसंग्रहः ।
‘तेषामि’ति । आद्यादिशब्दानामित्यर्थः । ‘अन्त्यस्ये’ति । बधिरकर्णोत्पन्नस्येत्यर्थः । 25

विवेकटीका

‘प्रकृते’ शब्दध्वंसप्रत्यक्षे ‘प्रतियोगिनिरूपणार्थं तत्साक्षात्कारार्थं ‘तदुपयोगः’
अधिकरणप्रत्यक्षोपयोगः । ‘संयोगवदि’ति व्यतिरेके दृष्टान्तः । ‘आधारानिरूप्य-
त्वात्’ आधारसाक्षात्काराधीन-साक्षात्काराविषयत्वात् । ‘सन्निकर्षार्थ’मित्यस्य श्रोत्र-
सन्निकृष्टाधिकरणान्तरस्योपयोग इति शेषः । ‘तदभावस्य’ शब्दध्वंसस्य । ‘श्रुतपूर्वं’ 30
इत्यस्यात्रेत्यादिः । एतच्च प्रतीते ध्वंसविषयतापर्यवसानाय । ‘कुत’ इत्यत्रोत्तरमनुमाना-
दि’ति । श्रुतपूर्वं इदानीन्तनध्वंसबले इदानीं योग्यताविशिष्टयो(ः) अनुपलब्धेरिति प्रयोगः ।
सत्राह—‘हेतोरि’ति । विना भानमनुमितेरनुदयेन तत्रोपलभ्यमानत्वस्यावस्थापगमादित्यर्थः ।

- न चोपलब्धिः श्रावणीयत्वेन विशेषणीयेति वाच्यं, श्रवणायोग्ये तदानीन्तने व्यभिचारात्, तत्र योग्यशब्दत्वेन विशेषणेन 'इदानीमिति' हेतुप्रविष्टम् उपलब्धावनु अभावाधारतया अवच्छेदकतया वा । आद्ये, यत्र तदानीन्तनश्रावणोपलब्धेरसम्भवं, तत्र हेत्वप्रसिद्धेः । अन्त्ये, 'हेतोरिति' दोषानतिवृत्तिः । इदानींकालावच्छेदेनानुपलभ्यमानत्वम् अविद्यमाने शब्देऽसम्भवात् इदानी-
 5 क्कालस्य तेनासम्बन्धादित्यर्थः । तदानीं विद्यमानशब्दस्य पक्षत्वे तदानीमनुपलभ्यमानत्वं तत्र विद्यमाने स्वरूपासिद्धं तत्राविद्यमाने च बाध इति भावः । अनित्यत्वमात्रं ध्वंसप्रति-
 योगित्वमात्रं, तथाच 'इदानीमिति'त्यस्य साध्येऽप्रवेशे हेतोरप्यप्रवेशः, शब्दत्वमात्रञ्च[49a]
 हेतुरिति नोक्तदोष इति भावः । 'नियतकालता' इदानीं वृत्तिता । ननु इदानींमाकाशं तच्छब्द-
 ध्वंसवत् तच्छब्दवत्तया अनुपलभ्यमानत्वादित्यत्र पक्षतावच्छेदकीभूते तदानीन्तनकालावच्छेदेन
 10 साध्यसिद्धिनियतकालं भविष्यतीत्याशङ्क्य निषेधति—'आकाशस्येति' । अनैकान्तिकत्वं
 विवृणोति—'शब्दसद्भाव' इति । आकाशस्य प्रत्यक्षाविषयतया सर्वदेव तद्वत्तयाऽप्रत्यक्ष-
 त्वादिति भावः । वस्तुतस्तु ध्वंसत्वेन साध्यतायां घटादावेव व्यभिचारः स्फुट इति ध्येयम् ।
 'निःशब्दश्चोत्रवान्' प्राक्श्रुतशब्दाभाववच्छोत्रवान्, तेन ध्वंसपर्यवसानम् । 'शब्दोपलब्धी'त्यस्य
 तदित्यादिः, व्याप्तिश्च सामान्यमुखी । सन्निधिक्रमेण प्रथमं व्याघातं विशदयति—'बधिरश्चेति' ।
 15 ननु बधिरपदेन पाण्यादिपिहितकर्णशङ्कुलीको विवक्षित इत्यत्राह—'तस्यापि चेति' ।
 कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नं नभ एव श्रोत्रं बधिरस्य च तत्सत्त्वेऽपि अदृष्टविशेषाभावादेव न शब्द-
 साक्षात्कार इति प्रमाणं शङ्कते—'अनुपभोग्यस्येति' । 'आद्यादी'त्यादि'शब्दादन्तरपरिग्रहः ।
 ननु 'आद्य'शब्दस्य उपभोग्यता न प्रकाशः शब्दान्तरारम्भकतयैव उपभोग्यत्वम्, अन्तरस्य तु
 तादृशध्वंसजनकतया इत्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह—'तेपामिति' । 'शब्दान्तरारम्भ' इत्युपलक्षणं,
 20 शब्दान्तरध्वंसारम्भ इत्यपि बोध्यम् ।

- अन्त्यत्वासिद्धेः । सर्वेषाञ्चोत्पादवतां प्रयोजनतदभावयोरस्मादृशैरनाकलनात् ।
 सुषुप्तप्रस्थायां श्वासप्रश्वासप्रयोजनवच्च तदुपपत्तेः । आरम्भे सति प्रयोजनमवश्य-
 मिति व्याप्तेः । न त्वापाततः प्रयोजनानुपलभ्यमात्रेणारम्भनिवृत्तिः । तथा सति
 कर्णशङ्कुल्यवच्छेदोत्पाद एव नभसः तं प्रति निवर्तते । बधिरस्य तेनाऽनुपयोगात् ।
 25 विवादकाले बधिरकर्णः शब्दवान्, योग्यदेशस्थानावृत्तकर्णशङ्कुलीसुषिरत्वात्,
 तदितरकर्णशङ्कुलीसुषिरवदिति । निःशब्दाः पणववीणावेणवः । तदेकज्ञान-
 संसर्गयोग्यत्वस्य तदनुपलभ्येऽप्युपलभ्यमानत्वात् । यत् यदेकज्ञानसंसर्गयोग्यस्यानु-
 पलभ्येऽप्युपलभ्यते तत् तदभाववत् । यथा—अघटं भूतलमिति चेन्न । एकज्ञान-
 संसर्गयोग्यत्वाभावात् । शब्दस्य श्रौतत्वाद्दीणादीनां चानुपत्त्यात् । अभिमान-
 30 मात्रादिति चेन्न । तथापि शब्दप्रध्वंसस्याऽतद्देशत्वात्, अत्यन्ताभावस्य च
 कालाऽनियमात् । स्यादेतत् । शब्दवदाकाशोपाधयो हि भिर्यादयः । तेन तेषु
 विधीयमानः शब्दः ²आकाश एव विहितो भवति । प्रतिषिद्धमानश्च तत्रैव
 प्रतिषिद्धो भवति, शरीरे सुखादिवदिति चेन्न । तत्र सोपाधावात्मनि प्रत्यक्षसिद्धे

सुखादिनिषेधस्यापि प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न चैवमिहापि ; तदुपहितस्य नभसोऽ-
प्रत्यक्षत्वात् । उपाधयस्तावत् प्रत्यक्षा इति चेन्न । तैरभावाऽनिरूपणात् ।
निरूपणे वा प्रत्यक्षेणापि ग्रहणप्रसङ्गात् । न चैवं सति पारमार्थिकाधिकरण-
निरूपणीयत्वमभावस्य । न च तैऽपि प्रत्यक्षसिद्धाः । सर्वत्र शब्दकारणव्यवधाने-
ऽप्युपलब्धस्य शब्दस्य नास्तिताप्रतीतिः । आनुमानिकैस्तैस्तथा व्यवहार इति 5
चेन्न । हेतोस्तद्वत्तयाऽनुपलभ्यमानत्वस्याऽनैकान्तिकत्वात् । अभावप्रतीतिकाले
सन्दिग्धान्ययत्वाच्च । उपलभ्यमानविशेष्यत्वपक्षे चासिद्धेः । इन्द्रियव्यवधानाच्छब्द-
लिङ्गस्य चानुपलम्भात् ।

आमोदटीका

वधिरकर्णेऽन्त्यशब्द एव उत्पद्यते इत्यत्र न प्रमाणमित्याह 'अन्तर्गत्वे'ति । वधिरकर्णोत्पन्नशब्दस्यापि 10
प्रयोजनं किञ्चिद् भविष्यतीत्याह 'सर्वेषामि'ति । 'श्वासे'ति । तेन जीवनावच्छेदेन यथा प्रयोजनं
तथा कालकलावच्छेदादेवान्तःशब्दस्यापि प्रयोजनसत्त्वादित्यर्थः । आरम्भस्तावदस्तु, सामग्रीसद्-
भावात् वधिरकर्णे शब्दस्य क्रमेण प्रयोजनं गवेपणीयमित्याह, 'आरम्भ' इति । उपयोगस्यापाततो-
ऽदर्शनेनारम्भनिवृत्तौ वधिरकर्णशङ्कुत्यपि निवर्तन्तामित्याह 'तथा सती'ति । यदा वधिरसमानदेश-
वर्तमानानामवधिराणां शब्दश्रवणमस्ति तदा वधिरस्यापि श्रोत्रे शब्देनोत्पत्तव्यमिति । साध्य- 15
वैकल्यमनुमानेन द्रढयति 'विवादे'ति । यदा वधिरकर्णस्य शब्दवत्तायां विवदाम तदेत्यर्थः । पूर्वोक्त-
रीत्यनुपपादनेऽपि शब्दध्वंससिद्धिमात्रमभिप्रेत्याह 'निःशब्दा' इति । एकज्ञानसंसर्गयोग्यता चात्र
नियता विवक्षिता । अतो न समूहालम्बने घटमादायैकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वाद् व्यभिचारः । अत्र
स्वरूपासिद्धिमाह 'एके'ति । तामेव स्फुटयति 'शब्दस्ये'ति । ननु शब्दवती वीणा वीणायां वा
शब्द इत्युपनीतभानाभिमानिक्येक-ज्ञानसम्बन्धयोग्यता अस्त्येवेत्यत आह 'अभिमाने'ति । 20
'निःशब्दा'इति शब्दध्वंसवन्त इति साध्ये बाधः । शब्दात्यन्ताभाववन्त इति साध्ये ध्वंसो न
सिद्धेऽदित्याह 'तथापी'ति ।

ननु वीणायां शब्दध्वंसः साध्यमान आकाश एव सेत्स्यतीति न बाध इति शङ्कते 'स्यादेतदि'ति ।
आकाशस्य उपाधयो भेदादय इति तत्र विधिनिषेधौ क्रियमाणावकाश एव पर्यवस्यत इत्यर्थः ।
'शरीर' इति । सुखवच्छरीरं सुखाभाववच्छरीरमिति वत् पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति हि 25
प्रतियन्तीत्यर्थः । यद्यपि गन्धविभुत्वयोः शरीरे विधीयमानयोरपि नात्मनि विधिनिषेधौ,
तथापि यदवच्छेदेन यद्वर्तते तत्रेयं गतिरिति भावः । अवच्छेद्यं यत्र प्रत्यक्षं तत्र प्रत्यक्षेणावच्छेदको
विधिनिषेधौ तथा, प्रकृते तु नावच्छेद्यस्याकाशस्य प्रत्यक्षतेत्याह 'तत्रे'ति । उपाधिप्रत्यक्षतामात्रं
तत्र तन्त्रं, न तूपाधेयप्रत्यक्षतापीति शङ्कते 'उपाधय' इति । 'तै'रिति । शब्दाभावस्य तत्रावृत्तेरिति
भावः । निरूपणे वा सिद्धं नः समीहितमित्याह 'निरूपणे वे'ति । समीहितमेव स्फुटयति 'न चैवमि'ति । 30
एकदेशिनः प्रतियोगिसमवायिकारणनिरूप्यत्वमभावस्याहुस्तद् भग्नमित्यर्थः । अधिकरणस्य
पारमार्थिकत्वं प्रतियोगिसमवायिदेशत्वम् । 'तेऽपी'ति । वीणादयोऽपीत्यर्थः । तथाच तत्र नास्तिता-
प्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः । अनुमितेषु वीणादिषु शब्दनास्तितानुमानमित्याशङ्कते 'अ(1)नु-
मानिकैरिति । 'तथा व्यवहारः' शब्दनास्तितानुमानव्यवहारः । 'अनैकान्तिकत्वादि'ति । दूरव्यवहित-

तया शब्दवतोऽपि वीणादेस्तद्वत्तयाऽनुपलम्भसम्भवादिति भावः । 'सन्दिग्धे'ति । तदा वीणादेर्नाश-
सम्भवे सन्दिग्धाश्रयत्वादित्यर्थः । इदानीं सा वीणा शब्दाभाववतीति विशिष्टप्रतीत्यनुदयादिति
भावः । ननु शब्दवत्तयाऽनुपलम्भमानत्वे सत्युपलम्भमानत्वादिति हेतुकर्तव्येति तत्राह 'उप-
'लम्भमाने'ति । 'असिद्धेरिति । स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः । स्मर्यमाणत्वादिना तूपलम्भनानत्वसिद्धौ
5 नियतकालाभावप्रतीत्यनुदय इति भावः । असिद्धिमेव स्फुटयति 'इन्द्रिये'ति । ननु प्रत्यक्षा-
सम्भवेऽपि अनुमानं स्यादत आह 'शब्दलिङ्गस्य चे'ति । ननु यदि प्रतियोगिसमवायिदेशयोग्यता-
ऽभावग्रहे तन्त्रं तदाश्रयनाशे यत्र द्रव्यादिनाशस्तद्द्रव्यादिध्वंसः कथं प्रत्यक्षः स्यादित्याह—

विवेकटीका

अन्तःप्रत्यक्षवधिरश्रोत्र उत्पत्तिप्रतियोगितया भवदभिमत्य'अत्यन्ता'सिद्धेः' निष्प्रयोजनत्वासिद्धेः
10 कर्णशङ्कुल्यवच्छेदश्च नभसा तत्संयोगः, तत्प्रतीतिः कर्णस्य तदीयताप्रतिपत्तये, तत्कारणमिति
फलितार्थः । तत्संयोगसामग्रेण मानमिति यदि, तदा समानं शब्देऽपीत्यभिप्रायेणाह—
'विवादे'ति । प्रकृतहेतुमत्त्वमेव विवादविषयत्वं, तेन न भागासिद्धिः । एतच्च
वधिरश्रोत्रत्वस्य दृष्टान्ततावच्छेदकत्वनिराकरणपरं, तेन यथोक्तहेतुशून्यतादृशश्रोत्रस्योक्तहेतौ
दृष्टान्तत्वाबाधेऽपि न क्षतिरिति मन्तव्यम् ।

15 नन्वात्मपक्षकशब्दध्वंसानुमानस्य दृष्टत्वेऽपि वीणादिपक्षकं [49b] शब्दाभाव-
ग्राहकमनुमेव शब्दानित्यत्वसाधकमित्पाशङ्कते—'निःशब्दा' इति । यथोपस्थिति प्रत्येकमेव
पक्षत्वं तदेकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वे तेन शब्देन एकज्ञानविषयतायोग्यत्वे तदनुपलम्भेऽपि उपनयज्ञान-
मर्यादया नैकज्ञानविषयत्वमसिद्धमित्याह—'अभिमाने'ति । 'निःशब्दाः' इत्यत्र ध्वंसो निरर्थः,
अत्यन्ताभावो वा, संसर्गाभावमात्रं वा । आद्ये बाधः, द्वितीयतृतीययोः साध्यत्वे च उद्देश्या-
20 सिद्धिरित्याह—'अत्यन्ताभावस्य चे'ति । 'कालानियमात्' कालोऽनियतो यस्य स तथा ।
प्रकृते च ध्वंस एव तदभिन्नत्वात् अत्यन्ताभावस्य, तथाच नोद्देश्यसिद्धिरिति भावः ।

ननु भेर्यादौ साध्यमानः शब्दध्वंसो नभस्येव सेत्स्यतीत्याह—'स्यादेतदि'ति । शब्द-
वदाकाशस्य शब्दवत्तायामिति यावत्, 'उपाध्यः' अवच्छेदकाः, तेन तदवच्छिन्नाधारतानिरूपकत्वेन
'तेषु' भेर्यादिषु 'तत्रैव'² आकाश एव । अत्र समुचितं दृष्टान्तमाह—'सुख(दि?)वदि'ति ।
25 यथा शरीरे विधीयमानं सुखम् आत्मनि विहितं, तत्र च निषिध्यमानं तत्रैव निषिद्धम् इति आत्मनि
समवायितया विशेषणतया च भासेते सुखतन्निषेधो तदाधारकतावच्छेदकतया च शरीरादि, न
चात्र तत्सम्भव इत्याह—'तत्रे'ति । 'तै'रूपाधिभिरभावस्य शब्दध्वंसस्यानिरूपणात् तेषां
तद्रहितत्वादित्यर्थः । नन्ववच्छेदकतासम्बन्धेन तन्नाशस्यापि तद्वृत्तित्वात् तत्र तत्प्रत्ययः
स्यादित्यत्राह—'निरूपणे'ति । 'प्रत्यक्षेणापि' भेर्यादिनापि, 'अपि'ना स्वाभिमतमाकाशादिना

30 निरूपणं समुच्चितं, तथा च दृश्याधारत्वदृश्यप्रतियोगित्वयोर्द्वयोरेव सम्भवात्, शब्दध्वंसप्रत्यक्ष
एव इति सिद्धं नः समीहितमिति भावः । समीहितसिद्धिं विशदयति—'न चैवमिति ।
'पारमार्थिकाधिकरणं' प्रतियोगिसमवायि, 'अभावस्य' ध्वंसस्य । 'न च तेऽपी'ति । भेर्यादितः,
तथाच न पक्षज्ञानमिति भावः । 'हेतोरिति । व्यवधानकाले एकज्ञानसंसर्गयोग्यत्वगर्भ-
हेतोरसिद्धितया तद्वत्तयाऽनुपलम्भमानत्वमेव हेतुकार्यं, तच्चानवच्छेदकीभूतघटादावनैकान्तिक-

मित्यर्थः । 'अभावप्रतीतिकाल' इति । तथाच इदानीं शब्दध्वंसवती वीणेति व्यवहारो न स्यात्, तदानीं वीणावर्तमानत्वस्य सन्दिग्धत्वादिति भावः । ननु श्रोतोपलम्भविषयत्वेन हेतुविशेष्यः, [50a] तेन घटादौ न व्यभिचार इत्याशङ्क्य निषेधति—'उपलभ्यमानत्वे'ति ।³ 'इन्द्रियव्यवधानादित्युपलक्षणं, श्रोत्रायोग्यत्वादित्यपि बोध्यम् । शब्देऽनैकान्तिकञ्चेति ध्येयम् ।

अपि च, नष्टाश्रयाणां द्रव्यगुणकर्मणां नाशोपलम्भः कथम् ? न कथञ्चिदिति 5
चेत्, आश्रयनाशत्कार्यनाश इति कुत एतत् ? अनुमानतस्तथोपलम्भादिति
चेन्न । तुल्यन्याग्नेनोक्तोत्तरत्वात् । तन्तुषु नष्टेष्वपि यदि पटो न नष्टोत्तद्देवो-
पलभ्येतेति चेत्, एतस्य 'तर्कस्यानुग्राह्यमभिधीयताम् । यदत्रोपलभ्यते न तत्
कार्यपरम्परावत्, योग्यस्य तथाऽनुपलभ्यमानत्वे सति उपलभ्यमानत्वादिति चेन्न ।

ग्रामोदटीका

10

'अपिचे'ति । तदुपलम्भे न क्षतिरित्याह—'न कथञ्चिदिति । तर्हि सिद्धान्तभङ्ग इत्याह
'आश्रये'ति । 'तुल्ये'ति । पट इदानीं ध्वंसप्रतियोगी अनुपलभ्यमानत्वादित्याश्रयासिद्धमनै-
कान्तिकञ्च पटावयवः । पटः ध्वंसवानिति च तत्र बाधितमित्यर्थः । 'तद्देवे'ति पूर्ववदेवेत्यर्थः ।
यद्वा, पटवानत्र तन्तुरुपलभ्येतेत्यर्थः । 'एतस्ये'ति । तर्कस्य, स्वातन्त्र्येणाप्रमाणत्वात् । 'यदत्रो-
पलभ्यते' इति । अंश्वादिकमित्यर्थः । 'तथानुपलभ्यमानत्वे सती'ति । कार्यपरम्परावत्त्वेना- 15
नुपलभ्यमानत्वे सतीत्यर्थः ।

विवेकटीका

भवतु यत्रावच्छेदकसम्भवस्तत्र यथा तथा, यत्र तु न तत्सम्भवस्तत्र कथमित्यभिप्रेत्याह 'अपि-
चे'ति । तत्र तदानीमधिकरणप्रत्यक्षासम्भवादिति भावः । यद्यपि द्वितन्तुकादिपटस्य
एकतन्तुनाशाद् यत्र नाशस्तत्राधिकरणान्तरे पटध्वंसस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तद्व्यक्त्यनधिकरण- 20
कालवृत्तितद्व्यक्तिसमवेतनाशं प्रति तद्व्यक्तिनाशस्य कारणत्वं नाशक्यकल्पनं, तथापि यत्र नैवं
दर्शनं तत्र तद्व्यक्तिसमवेतनाशं प्रति तदकल्पनात्तदभिप्रायकोऽयं ग्रन्थः । वस्तुतस्तु तद्व्यक्ति-
समवेतस्य रूपादेर्नाशस्य प्रामाणिकत्वे ततस्तदुत्पत्तिः, घटत्वादिवद्रूपादेरतथात्वे तु कुतस्तस्मादपि
तत्सम्भव इति भावः । 'तुल्य'ति । पटो नाशप्रतियोगी अनुपलभ्यमानत्वादित्याद्यसिद्धं
तत्त्ववयवः पटनाशवान् तद्वत्तथानुपलभ्यमानत्वादिति च बाधितमनैकान्तिकञ्च, यन्नाशात् पटस्य 25
नाशस्तस्यापि पक्षत्वे तत्तथेत्यादि शब्दध्वंसग्राहकमानमेव द्रष्टव्यमित्यर्थः । 'तद्विद्य-
मानेष्विव तन्तुषु, 'एतस्ये'ति तर्कस्य⁴, स्वातन्त्र्येणाप्रमाणत्वादिति भावः । 'यदत्रोपलभ्यते'
इति । अंश्वादिकमित्यर्थः । 'कार्यपरम्पराभाववत्'⁵ स्वप्रयोज्याभाववत् । 'योग्यस्ये'ति ।
योग्यताविशिष्टानुपलब्धेरित्यर्थः ।

³ Guṇānanda omits विशेष्य after उपलभ्यमान.

⁴ Guṇānanda omits तर्कस्य after एतस्य.

⁵ Guṇānanda reads कार्यपरम्पराभाववत्.

- तन्त्ववयवानां पटाऽनाधारत्वे साध्ये सिद्धसाधनात् । पटध्वंसवत्त्वे साध्ये बाधितत्वात् । तस्य स्वप्रतियोगिकारणमात्रदेशत्वात् । ये पटध्वंसवन्तस्तन्त्ववस्तदभाववन्त एते अंशव इति साध्यमिति चेन्न । तन्तुनाशोत्तरकालं पटनाशात् तद्वन्तानुपपत्तेः । योग्यतामात्रसाधने च पटध्वंसाऽसिद्धेः । तस्य नाशाऽनाशयोः
- 5 समानत्वात् । अनन्यगतिकतया विशिष्टनिषेधे कृते विशेषणानामप्यभावः प्रतीतो भवति । गुणक्रियावत्पटाधारास्तन्त्वो न सन्ति स्वावयवेष्विति हि प्रत्यय इति चेत् ; तथापि गुणकर्मणां पटस्य च ध्वंसः किमधिकरणः प्रतीयते इति वक्तव्यम् । अंशधिकरण एवेति चेत्, भ्रान्तिस्तर्हीयम् । तस्याऽतद्देशत्वात् । आश्रयावच्छेदकतया तेषामप्यदूरविप्रकर्षेण तद्देशत्वम् । एवम्भूतेनापि देशेन तन्निरूपणम्,
- 10 योग्यताया अव्यभिचारादिति चेत् ; न तर्हि प्रतियोगिसमवायिदेशेनैव ध्वंसनिरूपणमिति नियमः । प्रकारान्तरेणापि निरूपणात् । तस्मात् यस्य यावती ग्रहणसामग्री तं विहाय तस्यां सत्यां तदभावो यत्र कचिन्निरूप्यो देशे काले वा ।

ग्रामोदटीका

- ‘तन्त्व’ति । अंशूनां पटाधारत्वं सिद्धम् । पटध्वंसवत्त्वञ्च बाधितमित्यर्थः । बाधमाह
- 15 ‘तस्ये’ति । ध्वंसस्य प्रतियोगिसमवायिकारणातिरिक्तानाश्रयत्वादित्यर्थः । ननु तन्तूनां पटध्वंसवत्त्वम् अंशूनां तन्तुध्वंसवत्त्वञ्च साध्यमतो न सिद्धसाधनम्, न वा बाध इत्याशङ्कते ‘य’ इति । ‘तद्वत्ते’ति । तद्वत्त्वं तन्तूनामेव पटध्वंसवत्त्वं बाधितमित्यर्थः । ये तन्त्ववः पटध्वंसाधारयोग्यास्तदभाववन्त एव तेऽंशव इत्यत्र दोषमाह ‘योग्यते’ति । ‘तस्ये’ति । पटध्वंसाधाराधारसमयेऽप्यतादृशयोग्यतासम्भवादित्यर्थः । ‘अनन्यगतिकतये’ति । पटध्वंस-
- 20 प्रतीतेरिहानुमानेनोपपादयितुमशक्यत्वमनन्यगतिकत्वं प्रकृते विशेषणसिद्धौ न चेन्मानं तदा विशिष्टाभावसाक्षात्कारो विशेषणाभावमादायैव पर्यवस्यतीति भावः । एतावतापि प्रतियोगिसमवायिदेशनिरूप्यत्वं न ध्वंसस्य समाहितं तच्च प्रकृतमित्याह ‘तथापी’ति । ‘तस्य’ पटध्वंसस्य ‘अतद्देशत्वात्’ तन्तुदेशत्वाभावादित्यर्थः । ‘आश्रयावच्छेदकतये’ति । पटध्वंसाश्रयाणां तन्तूनामाधारतयांशवोऽवच्छेदकास्ते च सन्निकृष्टा एव । तथाच तत्रैव पटध्वंसा अपि प्रतीयन्ता-
- 25 (म् ?) को दोष इत्यर्थः । तन्निरूपणयोग्यतायाः अभावप्रत्यक्षयोग्यतायाः अव्यभिचारादिति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादित्यर्थः । एवं सति शब्दध्वंसः प्रत्यक्ष इति सिद्धं नः समीहितमित्याह ‘तर्ही’ति । उपसंहरति ‘तस्मादि’ति । प्रतियोगितद्व्याप्येतरतदुपालम्भकसामग्रीसत्त्वं प्रकृतेऽप्यस्तीति भावः । न च शब्दव्यञ्जकनादाद्यभावादुपालम्भकसामग्रीविरह इति वाच्यम् । समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां प्रतिनियतव्यञ्जकव्यञ्जकत्वाददर्शनात् । बाध्यादिव्यञ्जकताया निषेधात् ।

तत्रात्यन्ताभावमादायार्थान्तरमाह—‘तन्त्ववयवानामि’ति । ‘पटानाधारत्वे’ पटसंसर्गभावत्वे, ‘बाधितत्वादि’ति अनैकान्तिकत्वस्याप्युपलक्षणं, ‘तस्य’ ध्वंसस्य प्रतियोगिकारणं

तत्समवायि, 'देशत्वादित्थनेन' देशिकविशेषणताविशेषेण तथात्वलाभः, तेन कालिकविशेषण-
 तयान्यत्र वृत्तावपि न क्षतिः। ननु पटध्वंसवत्तन्तुनाशः साध्यस्तत्र पटध्वंसस्य
 विशेषणतया विशिष्टसिद्धात् तदपि तत्र सिद्धमिति इत्याशङ्क्य निषेधति—'य' इति। 'तन्त्व'ति।
 तथाच साध्यसिद्धिरिति भावः। 'तद्वृत्तानुपपत्तेः' पटध्वंसवत्ताया अत्यन्तानुपपत्तेः। 'योग्यता-
 मात्रसाधने' पटध्वंसयोग्यतन्तुनाशस्य साधने। 'तस्य' योग्यतामात्रस्य पट'नाशानाशयोः 5
 समानत्वात्' शङ्कते—'अनन्ये'ति। 'विशेषणानामित्यस्य'पी'ति शेषः। विशेषणत्वेन च
 विशेष्यान्वयिना तादृशनिषेधेनाप्यन्वयो लब्धः। विशिष्टनिषेधप्रतीतेराकरमाह—'गुणे'-
 त्यादि। 'तथापी'ति। तथा [50b] च बाधादेरविशेषणत्वं न तेषामिति भावः।
 'भ्रान्तिरिति'। न च ततोऽर्थसिद्धिरिति भावः। भ्रमत्वमुपपादयति—'तस्ये'ति।
 पटादिध्वंसस्यांशुवृत्तित्वादित्यर्थः। 'आश्रयावच्छेदकतया' गुणकर्माद्याश्रयतया 'तेषामं'श्वादीनाम् 10
 'अदूरविप्रकर्षेण' तादृशपरम्परासम्बन्धेन 'तद्देशत्वं' तन्तुसमवेतगुणाद्याधारत्वम्। ननु तथापि
 तेषां प्रतियोगिसमवायित्वाभावात् कथं तत्र ध्वंसनिरूपणमित्यत्राह—'एवंभूतेनापी'ति।
 प्रतियोगिसमवायिभिन्नेनापि इत्यर्थः। तन्निरूपणयोग्यताया ध्वंसविशिष्टज्ञानस्य 'I-
 व्यभिचारात्' अभ्रान्तत्वात्। केचित्तु तन्निरूपणयोग्यताया ध्वंसप्रत्यक्षस्याव्यभिचारात्
 अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादित्यर्थं इत्याहुः। तेषां विनेन्द्रियसम्बन्धविशेषणतादिकमभावप्रत्यक्षं 15
 दुरुपपादमिति अत्र प्रतिभाति। पञ्चधरमित्रास्तु वायुरूपध्वंसस्य कालिकविशेषण-
 तयापि प्रत्यक्षमभ्युपगतवन्तः। 'प्रकारान्तरेणापि' प्रतियोगिसमवायिभिन्नेनापि, एतावता
 प्रतियोगिसमवायिभिन्नस्य (I)पि प्रतियोग्यधिकरणत्वं स्वाधिकरणत्वञ्च व्यवस्थापितम्।
 तथाच ध्वंसादिप्रत्यक्षे भवतु प्रतियोग्यधिकरणत्वे सति यत् स्वाधिकरणं तत्
 प्रत्यक्षं हेतुस्तादृशञ्च वीणादिकमेवेति शब्दध्वंसप्रत्यक्षमप्रत्यक्षमेवेति सिद्धम्। एकदेशिमतं 20
 निरस्य योग्यप्रतियोगिकस्यैवाभावस्य फलोपधाने नियामकमाह—'तस्मादि'ति। 'तं'
 प्रतियोगिनं तद्व्याप्यञ्च, तथाच प्रतियोगितद्व्याप्येतरप्रतियोग्युपलम्भकतावच्छेदका यावन्तः
 प्रत्येकं यत्तदवच्छिन्नसमवधानमनुपलब्धौ योग्यतेति निरुक्तं भवति, प्रतियोगिनं तत्सन्निकर्षञ्च
 विनैवाभावोपलब्धेरुक्तमितरदन्तं यावत्त्वोपादानात् नान्धकारे घटाभावाध्यक्षं चाक्षुषं तच्चाक्षुष-
 प्रत्यक्षहेतोरालोकसमवधानस्य तत्रासत्त्वात्। ननु सन्निकर्षस्य प्रतियोगिव्याप्यता देशिकी 25
 कालिकी वा? नाद्यः, न हि यत्रेन्द्रियसन्निकर्षस्तत्र प्रतियोगी व्यभिचारात्, अत एव नान्योऽपि।
 न च यदा प्रतियोगिवृत्तिरिन्द्रियसन्निकर्षः, तदा प्रतियोगीति वाच्यं, प्रतियोगिनाशानन्तरमपि
 विनश्यदवस्थस्य तत्संयोगस्य विद्यमानत्वेन व्यभिचारतादवस्थयात्, अविनश्यदवस्थत्वेन
 विशेषणेऽपि समवायात्मकसन्निकर्षस्य प्रतियोग्यनधिकरणकालेऽपि सत्त्वात् तथा, न च यदा
 प्र[51a]तियोगिवृत्तित्वविशिष्टस्तदा प्रतियोगीति तदर्थः, प्रतियोगिवृत्तित्वविशिष्टस्यैव 30
 व्याप्यत्वे इतरांशस्य व्यर्थत्वात्। न च व्यधिकरणेन समवधानादेराध्यक्षविशेषणत्वेऽपि
 व्याप्यत्वमक्षतमिति वाच्यम्, एवं सत्पालोकादेरपि तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य तद्व्याप्यतया विनापि
 तत्समवधानं घटाभावादेशचाक्षुषत्वप्रसङ्गः। अत एव प्रतियोगिघटितप्रत्यासत्त्या यस्यैपलम्भकत्व-
 मिति तद्व्याप्तार्थमित्यपास्तम्, आलोकस्यापि तथात्वात्। अपिच कुत्रालोकसमवधानमपेक्षितम्?
 यत्र क्वापि चेदतिप्रसङ्गः, अभावे चेदसम्भवः, यत्राभावः प्रत्येतव्यस्तत्र चेत्, रूपादौ घटाभावादे- 35
 रध्यक्षतानुपपत्तिः, तत्र संयोगेन तत्समवधानासम्भवात्। न च यत्राभावः प्रत्येतव्यस्तज्जातीये

- येन सम्बन्धेनालोकसमवधानं हेतुस्तेन तत्र तदुपधानं वाच्यम्, अत एवोद्भूतरूपमहत्त्वादेरपि
रूपादी सामानाधिकरण्येनेति साम्प्रतं वाय्वादौ घटाभावादेरप्रत्यक्षतापत्तिस्तत्रोद्भूतरूपासम-
वधानात् । न चेष्टापत्तिः, तत्रोद्भूतरूपाभावस्यानध्यक्षतापत्तेः । उद्भूतत्वस्य तत्साक्षात्-
कारहेतोस्तत्रासमवधानात् प्रतियोगिघटितप्रत्यासत्त्या तस्य तद्वेतुत्वात्, तदपि तद्व्याप्यमिति चेत्,
5 न । विनाप्यालोकं घटाभावादेरध्यक्षतापत्तेरुक्तत्वात् । किञ्चैवमाश्रयनाशजन्यसंयोग-
नाशस्याप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः, प्रतियोगिप्रत्यक्षस्य हेतोर्वावित्तदाश्रयप्रत्यक्षस्य तत्रासत्त्वात् ।
एवं प्रतियोग्युपलम्भप्रागभावं विनापि तन्न स्यात्, तस्यापि तत्र हेतुत्वात् । यत्तु तदुपलम्भं
प्रत्यसाधारणत्वमेव तद्व्याप्यत्वेनोक्तमिति तत्तु दुर्वचतयोपेक्षितम् अत्र वदन्ति, विनापि यदुपलम्भकं
यदभावोपलम्भो दृश्यते तदेव तद्व्याप्यपदेनाभिधातव्यम्, उक्तं कथञ्च नोपादेयम्, अनुभवातिक्रमे
10 चोपेक्षणीयत्वमेवेति दिक् ।

- इयांस्तु विशेषः । सा सती चेत्, प्रत्यक्षेण । असत्येव ज्ञाता चेत्, अनुमानादिनेति
स्थितिः । एतेन 'सद्ग्रामभावो निरूप्यते' इत्यादिशास्त्रविरोधः परिहृतो
वेदितव्यः ; उभयनिरूपणीयप्रतियोगिविषयत्वात्, अनुमानविषयत्वाच्च । अन्यथा,
आश्रयासिद्धिप्रसङ्गात् । तत्रापि न 'ग्रहणे नियमो, ज्ञानमात्रन्तु विवक्षितम् ;
15 तावन्मात्रस्यैव तदुपयोगात्, क्वचिद्ग्रहणस्य सामग्रीसंपातायातत्वात् । यदि
चाधिकरणग्रहे शास्त्रस्य निर्भरः स्यात्, 'वज्रं दर्शयं विनाश्यानुविनाशवत्तद्विनाशः'
(न्या० ४-१-२७) इति नोदाहरेत्, असिद्धत्वात् । न हि वज्रविनाशः
तदवयवपरम्परास्वनिरूप्यः, तासामनिरूपणात् । नाप्यन्यत्र गगनाभावादिना
पारिशेष्यादनुमेयः, हेतोरेव निरूपयितुमशक्यत्वात्, आश्रयानुपलब्धेः । नापि
20 निमित्तविनाशात्सर्वमिदमेकवारं सेत्स्यतीति युक्तम्, तस्यानैकान्तिकत्वात् ।

ग्रामोदटीका

- ननु प्राङ्नास्तितास्थले योग्यानुपलम्भाभावात् कथमभावनिश्चय इत्यत आह 'इयानि'ति ।
योग्यानुपलम्भः स्वरूपसन्नेव प्रत्यक्षसहकारी प्राङ्नास्तितास्थले नास्तीति ज्ञातः सन् लिङ्गं भवती
त्यर्थः । यत्र नोपलब्धः चैत्र इति ब्रूते तत्रानुमानं, यत्र तु स्मरणार्हस्यास्मरणादिना लिङ्गेन चैत्राभावं
25 निर्णयब्रूते नासीत्तत्र चैत्र इति, तत्र शब्देन प्राङ्नास्तितां गृह्णाति । स एव चादिपदग्राह्यः ।
'एतेने'ति । यत्र क्वचिद्देशे काले वेत्यभ्युपगमेनेत्यर्थः । 'सद्ग्रामि'ति ज्ञाताभ्यामित्यर्थः । प्रतियोग्य-
धिकरणाभ्यामिति शेषः । तथाच प्रतियोग्याश्रयाकाशज्ञानं विनापि निरधिकरणशब्दाभावप्रतीती
न क्षतिः । ननु तर्हि निरधिकरणाभावप्रतीतिरस्तीति ग्रन्थविरोध इत्यत आह 'उभये'ति ।
उभयनिरूप्यो यत्र प्रतियोगी तत्र तदभावोऽपि तथेत्यर्थः । अधिकरणज्ञानं विना यत्र न प्रतियोगि-
30 ज्ञानं संयोगादिस्थले तदभिप्रायकत्वाद् ग्रन्थस्य शास्त्रविरोधपरीहारप्रकारान्तरमाह 'अनुमाने'ति ।
अधिकरणनिरूप्यतायां तत्र प्रमाणमाह 'अन्यथे'ति । 'तत्रापीति' । उभयनिरूप्यप्रतियोगिस्थले-
ऽप्यनुमाने च नानुभवनियमः । स्मर्यमाणाश्रयकस्यापि संयोगादिध्वंसस्यांशौ पटध्वंसवद्भूतलादी
च तत्कालनष्टप्रतियोगिकादौ निरूपणादित्यर्थः । अत एव नोभयसंयोगिनिरूप्यत्वं संयोग-

ध्वंसस्येति भावः । 'तावन्मात्रस्यैवे'ति । अभावसाक्षात्कारे व्यापकाभावेन व्याप्याभावानु-
माने चाधिकरणज्ञानमात्रस्यैवोपयोगित्वादित्यर्थः । तर्हि भूतलादिघटपुरःसरः कथमघटं
भूतलमिति प्रत्यय इत्यत आह 'क्वचिदि'ति । अपसिद्धान्तं परिहरन्नाह 'यदि चे'ति । उदाहरणा-
भावे हेतुमाह 'असिद्धत्वादिति' । असिद्धत्वमेव स्फुटयति 'न ही'ति । ननु दाह्यनाशानन्तरं
बह्निरिह नष्टः । अन्यत्र गमनाभावे सति योग्यतायामिहानुपलभ्यमानत्वादित्यनुमानाद्वह्नि- 5
नाशसिद्धिः स्यादिति शङ्कते 'नापी'ति । 'हेतोरिति' । बह्निनाशवतो देशस्यानुपलम्भात् कुत्र पक्षे
हेतुरयमुपसंक्रि (?)येतेत्यर्थः । ननु बह्नितदवयवपरम्परा नष्टा नष्टनिमित्तत्वादित्य-
नुमानाद्वह्निनाशसिद्धिः स्यादिति शङ्कते 'नापी'ति । 'सर्वमिदमिति' । बह्नितदवयव-
परम्परानाशरूपमित्यर्थः । सर्वेषामिन्धननिमित्तकत्वाविशेषादिति भावः । 'अनैकान्तिक-
त्वादिति' । दण्डादिनाशेऽपि घटाद्यनाशादित्यर्थः ।

5

10

विवेकटीका

'सा' योग्यताविशिष्टानुपलब्धिः 'सती चेत्' फलाव्यवहितप्राक्कालवृत्तिश्चेत् तदा 'प्रत्यक्षेण',
इन्द्रियेणाभावो निरूप्यत इत्यनपञ्चते । यदि च सती 'ज्ञाता' च, तदापि समानविषये प्रत्यक्ष-
सामग्र्या बलवत्त्वात् प्रत्यक्षेणैवेत्यत उक्त'मसत्येवे'ति । यथा प्राङ्नास्तितास्थले 'अनुमानादि-
ने'त्य'दिपदादाप्तोपदेशग्रहणमिति प्रकाशः, तत्र ज्ञातानुपलब्धेर्व्याप्यवद्विशेष्यकत्वलक्षणप्रामाण्य- 15
व्याप्यदर्शनसत्त्वात् अप्रामाण्यशङ्काव्युदासे उपयोगः । वस्तुतस्तु 'आदि'[51b]पदात्
संशयोत्तरप्रत्यक्षकारणपरिग्रहो ध्येयः । एतेन विनाप्यधिकरणम् अभावप्रत्यक्षताव्युत्पादनेन
'सद्भ्यामिति'त्यादिशास्त्रस्य यो 'विरोधः' स 'परिहृतः', स परिहारविषयो बोद्धव्यः । अग्रिम-
विशेषविषयत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थात् 'सद्भ्यां' प्रामाणिकाभ्यां प्रतियोग्यधिकरणाभ्यां, तृतीया
च विशेषणे, तच्च विषयताप्रतियोग्यधिकरणविशिष्टनिरूपणकर्मत्वमभावस्येति सिद्धं, नैकेन 20
नैकमात्रेण । यद्वा, ज्ञानजनकत्वमेव तृतीयार्थः, तथाच प्रतियोग्यधिकरणज्ञानजन्यत्वं निरूपणे
लभ्यते । 'उभये'ति । आश्रयनिरूपणाधीननिरूपणविषयो यत्र प्रतियोगी संयोगादिरूपः,
तत्र तज्ज्ञानार्थमधिकरणज्ञानमुपयुज्यत इत्यर्थः । वस्तुतो घटपटसंयोगे नास्तीत्याकार-
प्रत्यये प्रतियोगिकोटिप्रविष्टयाधिकरणधीनियम इत्यर्थोऽवसेयः । 'अनुमाने'ति । यत्रा-
धिकरणं पक्षीकृत्याभावोऽनुमीयते, तत्र पक्षज्ञानतया तत्र ज्ञानमुपयुज्यत इत्यर्थः । 'अन्वया' 25
तत्राधिकरणाज्ञाने । 'आश्रयासिद्धी'ति । पक्षाज्ञान'प्रसङ्गादित्यर्थः । 'न ग्रहण-⁶
नियमः' नाधिकरणप्रत्यक्षनियमः, एवमग्रेऽपि । 'तद्विनाशः', तस्य तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञानं
विनाशानन्तरं विनाश इति अत्र बह्निविनाशं नोदाहरेत्, 'असिद्धत्वात्' विद्धि(बह्नि?)विनाशस्य
दाह्यविनाशस्य चानिश्चयात् । तद्व्युत्पादयति—'न ही'त्यादि । 'तासां' तदवयव-
परम्पराणां ध्वंसप्रत्यक्षात् प्राक्कालेऽनिरूपणात् असत्त्वेनाप्रत्यक्षत्वात् । 'नापी'ति । 30
बह्निरेतन्निष्ठध्वंसप्रतियोगी एतद्विभागानुकूलक्रियाशून्यत्वे सति, अत्रैव प्रागुपलब्धत्वे च
योग्यताविशिष्टतदनुपलम्भवत्त्वा'दनुमेय' इत्यर्थः । 'पारिशेष्यादिति' च तत्तद्व्यभिचारवार-
कविशेषणवैशिष्ट्यबोधनाय दूषयति—'हेतोरेवे'ति । तदानीं बह्नेरप्रत्यक्षतया तत्र त्रिया-

15

20

25

30

शून्यत्वतादृशोपलम्भरहितत्वयोः(?) ग्रहत्वात् 'तव मत' इति च शेषः, आश्रयस्य बह्वेस्तदानीं 'मनु-
पलब्धेर'प्रत्यक्षत्वात्। 'नापी'ति। बह्वितदवयवपरम्परा इदानीं ध्वंसप्रतियोगिनी नष्ट-
निमित्तकत्वात् द्वित्ववदित्यर्थः। 'सर्वमिदमि'ति। स्वस्य स्वावयवपरम्परायाश्च नाशो
गमनाभावश्चेति सर्वं तत्र चावयवनाशो गमनाभावश्च सम्भवाभिप्रायेण साध्यते, तेन प्रकृते तु
5 तदभावेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम्। तस्य नष्टनिमित्तकत्वस्य।

तेजसा विशेषितत्वादयमदोष इति चेन्न। व्याप्तरसिद्धेः। न हि इन्धनविनाशा-
त्तेजोद्रव्यमवश्यं विनश्यतीति क्वचिक्लिङ्गम्, प्रत्यक्षवृत्तेरनभ्युपगमात्। तस्मात्
यत्त्वागिनान्यत्र गमनं न संभाव्यते, तेन निमित्तादिनापि देशेन^१ प्रध्वंसो निरूप्यते
इत्यकामेनापि स्वीकरणीयम्, गत्यन्तराभावात्। अत एव तमसः प्रत्यक्षत्वेऽप्य-
10 भावत्वमामनन्त्याचार्याः। एतेन शब्दप्रागभावो व्याख्यातः। एवं स्थिते अनुमान-
मप्युच्यते—शब्दोऽनित्यः उत्पत्तिधर्मकत्वाद्दृष्टवत्। न चेदं^२ प्रत्यभिज्ञानबाधितम्,
तस्य ज्वालादिप्रत्यभिज्ञानेनाविशेषात्। नैवमबाधितस्य तस्य स्वतः प्रमाणत्वादिति
चेत्; तुल्यम्। ज्वालायां तन्नास्ति, विरुद्धधर्माध्यासेन बाधितत्वात्। अन्यथा
भेदव्यवहारविलोपप्रसङ्गो, निमित्ताभावात्। आकस्मिकत्वे वा अतिप्रसङ्ग इति
15 चेत्; तुल्यं शब्देऽपि, तीव्रतीव्रतरत्वमन्दमन्दतरत्वादेर्भावात्। तदिह न
स्वाभाविकमिति चेन्न। स्वाभाविकत्वावधारणन्यायस्य^३ तत्र तत्र सिद्धस्याऽपि
तुल्यत्वात्। न ह्यपां शैत्यद्रवत्वे स्वाभाविके, तेजसो वा औष्ण्यभास्वरत्वे
इत्यत्रान्यप्रमाणमस्ति प्रत्यक्षादिना। तत्तथैव युज्यते। अन्यस्योपाधेरनुपलम्भा-
न्नियमेन तद्वतत्वेन चोपलम्भादिति चेतुल्यमेतत्। तथाऽप्यतोन्द्रियान्यधर्मत्वशङ्का
20 स्यादिति चेत्; एतदपि तादृगेव। तत् किं यद्वतत्वेन^४ यदुपलभ्यते, तस्यैव स धर्मः?

आमोदटीका

ननु तेजसत्वे सति नष्टनिमित्तकत्वादिति हेतुः स्यादित्यत आह 'तेजसे'ति। व्याप्यत्वासिद्धि-
मेवाह 'न ही'ति। 'अवश्यमि'ति स्फुटार्थम्। ननु प्रत्यक्षत एव व्याप्तिः सेतुस्यतीत्याह 'प्रत्यक्षे'ति।
वृत्तिर्व्यापारः। 'अनभ्युपगमादि'ति त्वयेति शेषः। 'निमित्तादिने'ति। अधंदग्धनेन्धनादिनेत्यर्थः।
25 'गत्यन्तरे'ति। अनुमानस्यात्र निरस्तत्वादित्यर्थः। अन्यथा तेजोध्वंसात्मकं तमोऽपि न प्रत्यक्षं
स्यादित्याह 'अत एवे'ति। तेजोध्वंसाश्रयस्य तेजोऽवयवस्य तत्रानुपलब्धेरिति भावः। 'एतेने'ति।
शब्दध्वंसप्रत्यक्षताव्युत्पादनेन शब्दप्रागभावप्रत्यक्षतापि व्याख्यातेत्यर्थः। संसर्गाभावग्रहे
प्रतियोगियोग्यतामात्रस्यैव प्रयोजकत्वात्। न त्वधिकरणयोग्यतापीति भावः। 'एवमि'ति।
प्रत्यक्षतस्तावच्छब्दानित्यत्वं साधितमेनुमानेनापि साध्यत इत्यर्थः। 'उत्पत्तिमत्त्वादिति'।
30 सत्तावच्छिन्नप्रागभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः। नाशकत्वाभिमतशब्दान्तरसत्त्वेऽपि स एवायं गकार
इति प्रत्यभिज्ञानं नित्यत्व-विषयकमित्यनुमानेनानुमानं बाधितमित्याह-'न चैतदि'^५ति। प्रत्यभि-

ज्ञानस्य विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वेन भ्रान्तत्वमित्याह, 'तस्ये'ति । 'अतएवे'ति । अप्रामाण्यशङ्काविरहा-
दित्यर्थः । शब्दे विरुद्ध-धर्म-संसर्गो नास्ति ज्वालायां तु विरुद्धपरिमाणयोगोऽस्तीति न तुल्यतेत्याह
'ज्वालायाम्' इति । 'अन्यथे'ति । यदि विरुद्धधर्माध्यासेनापि भेदो न स्यादित्यर्थः । 'निमित्ते'ति ।
भेदव्यवहार'निमित्ते'ति भेदव्यवहारनिमित्तस्य विरुद्धधर्मसंसर्गस्याभावादित्यर्थः । ननु कस्मादेव
भेदव्यवहारः स्यादत आह 'कस्मिकत्व' इति । 'तुल्यमि'ति । गकारेऽपि विरुद्धधर्मसंसर्गस्य सत्त्वा- 5
दित्यर्थः । 'तदि'ति तीव्रमन्दत्वादिकमित्यर्थः । अवधारणन्यायमेवाह 'न ही'ति । अत्रापि तीव्र
मन्द इत्यनुभवसत्त्वादित्यर्थः । 'तत्तथैवे'ति । औण्यादिकं स्वाभाविकमेवेत्यर्थः । 'तथापी'ति ।
यद्यपि नान्य उपाधिरुपलभ्यत इत्यर्थः । 'एतदपी'ति । औण्यादिकमपीत्यर्थः । ननु प्रकृतेऽपि
ध्वनिधर्मा एव तारत्वादयः स्युरित्यत आह 'न चे'ति । शुकेत्यादिना तदनुमापकजातिभेदोऽपि
तारत्वाद्यतिरिक्तोऽस्तीति सूचितम् । 'शङ्का स्यादि'ति । अननुभूयमानधर्म्यन्तरधर्मशङ्का 10
स्यादित्यर्थः ।

विवेकटीका

'तेजसा' तेजस्त्वेन 'विशेषितत्वात्' । उक्तहेतो'रिन्धनविनाशात्' अनिमित्तीभूतेन्धननाशा-
व्यवहितोत्तरम् । 'प्रवश्यमि'ति । तेन क्वचित्तथाभावेऽपि हे[52a]तुरनैकान्तिक एवेति भावः ।
द्रव्यनाशं प्रति समवायिनाशादेः कारणत्वेन कल्पनात्तं विना न तदुत्पत्तिरिति तत्समवायिनाश- 15
स्तत्रावश्यं वक्तव्यः, निरुपाधिसहचारबलाच्च शास्त्रा व्याप्तिः, न च तथा सम्भवः, विना प्रतियोगि-
समवायिकारणप्रत्यक्षं तद्ध्वंसस्य तत्र मते साक्षात्काराभावेन सहचारादर्शनात् इत्याह—
'प्रत्यक्षे'ति । 'निमित्तादिना' अद्वंद्वेन्धनादिनेति केचित् । प्रकाशकृतस्तु अवयवपरम्परानाशाद्
यत्र घटस्य नाशस्तत्र हेतुः, भूतले घटो नष्ट इति प्रत्ययाद्भूतलादिनेति पर्यवसन्नं व्याख्यातवन्तः ।
'आदि'पदादनिमित्तीभूततादृशभूतलपरिग्रहः, अत एव यत एव देशान्तरेणापि ध्वंसनिरूपणं 20
भावत्वम् उद्भूतानभिभूतरूपाणि यावन्ति तेजांसि तेषां तदुत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसंसर्गाभाव
एव तमः, तादृशः क्वचिन्नाशोऽपीति, स च प्रतियोगिसमवायिप्रत्यक्षं विना न प्रत्यक्ष इति प्रत्यक्ष-
त्वविरुद्धधर्माध्यासेन तयाभ्युपगमो विरुद्ध इत्यर्थः । यद्यपि तत्र ध्वंसानिरूपणादविरोधि-
तयाह—'अत्यन्ताभावस्यैव तत्र सम्भव'स्तथापि तिमिरप्रत्यक्षकाले पूर्वं यत्तेजस्तत्रासीत्तदत्यन्ता-
भावस्य तत्रासम्भवेन तत्संयोगध्वंसोऽपि तिमिरघटकोऽजायत्या वाच्यः, न तत्प्रतियोगिसम- 25
वायिनोऽपि तदानीमध्यक्षमस्तीति हृदयम् । एकदेशिनस्तु तादृशतेजःसामान्याभावमेव तिमिर-
मुपगच्छन्ति । 'व्याख्यातः' प्रतियोगिसमवायिनः प्रत्यक्षं विनापि प्रत्यक्षविषयतया व्याख्यातः ।
एतच्चाग्निमानित्यनुमानहेतुसिद्धार्थमुपयोक्ष्यते ।

एतावता प्रवन्धेन शब्दध्वंसस्य प्रत्यक्षताविप्रतिपन्न'मेकदेशिनं' निरस्य प्रकृतमाह—
'एवमि'ति । 'व्यवस्थिते' प्रत्यक्षेणानित्यतया व्यवस्थापिते 'अनुमानमपि' तदनित्यताग्राहकं 30
तर्करसिकं प्रत्युच्यते—'उत्पत्तिधर्मकत्वात्' । जन्यतासम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वात्, प्रागभाव-
जन्यत्वादिति वार्थः । न च ध्वंसस्य प्रतियोगिद्वारा तज्जन्यत्वं मानाभावात्, अन्यथा दण्डद्वारा
तत्प्रागभावस्यापि घटजनकतापत्तेः । अभावजन्यत्वमात्रोक्तौ तु समवायिकारणनाशादिजन्य-
नाशे व्यभिचार इति 'प्रागि'ति । एतच्च न्यायनये तेन परमाणुरूपनाशं प्रति द्व्यणुकस्य,
वैशेषिकनये प्रतिबन्धकतया द्व्यणुकप्रागभावजन्ये रूपादिध्वंसे न व्यभिचारः, प्रतियोगिता- 35

- सम्बन्धेन जन्यत्वोक्तौ 'प्रागित्यस्य वैयर्थ्यं, प्रागभावत्वमखण्डमेवेत्यप्याहुः। केचित्तु ध्वंसे व्यभिचारवारणाय सत्त्वेन भावत्वेन वा हेतुविशेष[52b]णीय इत्याहुः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् न ध्वनावंशतः सिद्धसाधनमन्यथा तु वर्णत्वमेव पक्षतावच्छेदकम्। इदमनुमानं प्रत्यभिज्ञानेन श्रूयमाणगकारे चिरश्रुतगकाराभेदावगाहिना 'बाधितं', युक्तान्तरसहकारेण तच्च विरोधिगुणातिरिक्तानाश्वस्य सत्यपि विरोधिगुणै प्रत्यभिज्ञाबलेनानाशे, 'तावत्कालं स्थिरञ्चैनं कः पश्चात्प्राशयिष्यति' इत्यादि न्यायेनापि अनित्यत्वमेवेति मणि-
 5 क्तत्वादाः। 'तस्य' स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्य, 'ज्वालादी'त्यादिपदात् सैवेयं गुर्जरीत्यादेर्ग्रहणम् 'अविशेषात्' विशेषादर्शनदशायाम् अप्रमात्वेन, अन्यदा तु तज्जातीयाभेदावगाहितया। 'नैवं' नाविशेषः। 'अबाधितस्य' भ्रमत्वग्राहकप्रमाणाविषयस्य 'स्वतः' स्वकीया-
 10 ढर्मात् ज्ञानत्वरूपात्। तथा चेदं प्रमा भ्रमत्वग्राहकप्रमाणाविषयत्वे सति ज्ञानत्वादिति फलति। 'तुल्यं' ज्वालादिप्रत्यभिज्ञायामपि निरुक्तहेतोः सत्त्वं, तथाच तत्रैव व्यभिचारात् न तस्य हेतुत्वमित्यर्थः। 'ज्वालायां' तदभेदप्रत्यभिज्ञाने 'तद्'भ्रमत्वग्राहकप्रमाणाविषयत्वं 'नास्ति'। किं तत् प्रमाणमित्यत्राह—'विरुद्धे'ति। तथाच तदवृत्तिधर्मवति तद्वृत्तिधर्मशून्ये वा तदभेदावगाहित्वमेव तदिति भावः। निरुक्तस्य भ्रमत्वव्याप्यत्वग्राहकमनुकूलतर्कमाह 'न्यथे'ति।
 15 'भेदव्यवहारविलोपप्रसङ्गः' तत्प्रामाण्यधीविलोपप्रसङ्गः। 'निमित्ते'ति। विरुद्धधर्मवति तद्भेदप्रकारकज्ञानत्वमेव तत्प्रामाण्यग्राहकं निमित्तं विरुद्धधर्मस्य भेदव्याप्यत्वं तच्चेन्नोपेयते, तदा न तेन तत्प्रामाण्यं ज्ञायेतेति। 'आकस्मिकत्वे वा' विनानुकूलतर्कं सहचारदर्शनमात्रेण व्याप्तिग्रहे वा 'ऽतिप्रसङ्गः', तत्रैव पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वज्ञानाधीनोपाधित्वप्रसङ्गः। 'तीव्रे'ति। तारेत्यर्थः। 'तत्' तीव्रत्वादि, 'इह' शब्दे, 'न्यायस्य' हेतो 'यत्र'⁸ तत्र सिद्धस्य
 20 एतदवधारकत्वेनाभ्युपगतस्य। 'औष्ण्यप्रभास्वरत्वे' इत्यत्र स्वाभाविकेत्वनुपञ्जनीयम्। शङ्कते 'चेदि'ति। 'तत्' शैत्यद्रवत्वादि 'तथैव'। स्वरादीनां स्वाभाविकमेव प्रयुज्यते, अत्र हेतुरित्युच्यते। तमेव हेतुमाह—'अन्यस्ये'ति। इतरघटितसन्निकर्षेणानुपलभ्यमानत्वे सति तद्विशेष्यकलौकिक-
 [53a]साक्षात्कारप्रकारत्वादित्यर्थः। तुल्यतीव्रत्वादेः शब्दास्वाभाविकहेतोः सत्त्वं तुल्यं शैत्यादि स्वाभाविकत्वेऽन्यघटितसन्निकर्षेणाग्रहणेनान्यस्यास्फुरणं प्रयोजकं, तत्रान्यथासिद्धिमाह—
 25 'तथापी'ति। एतदतीन्द्रियान्यधर्मत्वशङ्का'भवनं 'तादृगेव' शैत्यादावपि, तथाच तत्रापि अबादिस्वाभाविकत्वं न सिद्धयेदिति भावः। निरुक्तहेतोः सत्यन्तस्य एवं सन्देहे विशेष्यमात्रं हेतूकार्यं, तच्च न साधकमित्याकुलः पृच्छति—'तत् किमिति'। ⁹'अनुभूयते' लौकिकं साक्षात्-
 क्रियते।

नन्वेवं पीतः शङ्खो, रक्तः स्फटिको, नीलः पट इत्यपि तथा स्यादविशेषात् ?

- 30 न। पीतत्वादीनामन्यधर्मत्वस्थितौ शङ्खादीनाञ्च तद्विरुद्धधर्मत्वे स्थिते ज्ञानकुसुमाद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानाञ्च बाधेन भ्रान्तत्वावधारणात्। न चेह तारतारतरत्वादेरन्यधर्मत्वस्थितिः। नापि शुक्सारिकादिगकाराणां तद्विरुद्धधर्मत्वं,

⁸ Guṇānanda reads यत्र for तत्र.

⁹ Guṇānanda reads अनुभूयते for उपलभ्यते.

नाप्यन्यस्य तद्वर्माणोऽन्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते । तथापि शङ्का स्यादिति चेदेवमियं सर्वत्र । तथाच न क्वचित् किञ्चित् कुतश्चित्तिहेयत् । न चैतच्छ्रद्धितुमपि शक्यते, अप्रतीति संस्काराभावान् । संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वात् । न च ध्वनिधर्मा एव गृह्यन्ते । स्पर्शाद्यनन्तर्भावेन भावेषु त्वगादीनामव्यापारात् ।

ग्रामोदटीका

5

‘एवमि’ति । अनया शङ्कया चार्वाकमते क्वचित् किञ्चिन्न सिद्धेदित्यर्थः । अननुभूतधर्मिधर्मशङ्काकोटिस्मरणं चानुभवाधीनम्, अनुभवश्च नास्त्येवेत्याह ‘न चे’ति । ननु ध्वनिरूपस्य वायोरेव धर्मास्तारत्वादयः शब्दे समारोप्यन्तामित्यत आह ‘न चे’ति । त्वचा गृह्यमाणस्य वायुधर्मस्वारोपे दोषमाह ‘स्पर्शादी’ति ।

विवेकटीका

10

अभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गमाह—‘नन्वेवमि’ति । ‘पीतः शङ्ख’ इत्यत्र पित्तपीतिम्नः अनुभूयमानत्वे-
 ऽन्तराप्युपलम्भापत्तिरत आह—‘रक्त’ इति । अत्रापि जवादीनां चक्षुषो यत्रानवस्थानं
 तत्र स्वच्छद्रव्याभिहतचक्षुषा परावृत्य तदनुभूय स्फटिके आरोप्यते, तथाच जवात्वादेरपि
 ग्रहणप्रसङ्ग इति जवादिसन्निधानलक्षणदोषाद् यदि स्मर्यमाणारोपत्वमुपैति, तदा स्थलाभ्यन्तर-
 माह—‘नील’ इति । ‘तद्विरुद्धधर्मत्वे’ पीतत्वाद्यभावव्याप्यशङ्खत्वादिमत्त्वे ‘स्थिते’ निश्चिते ।
 ननु स्फटिकत्वादि रक्तत्वाभावव्याप्यमेव यदा, तदा तत्तथानुभूयते, यदा तु न तथा, तदा तथैव
 तदित्येव कथं न स्यादित्यत्राह—‘जवाकुसुमे’ति । विना पाकं तत्र रक्तरूपोपपत्तौ तत्राशे वा
 कारणाभावात् जवासन्निधाने तथोपलम्भस्तदसन्निधाने तदनुपलम्भो न स्यात्, न च तदसन्निधाना-
 सन्निधाने तदुत्पत्तिनाशहेतू इति भावः । ‘बाधेन’ भ्रमत्वग्राहकेण पीतः शङ्ख इत्यादिप्रत्ययानां
 ‘भ्रान्तत्वावधारणात्’ । ‘तद्विरुद्धधर्मत्वं’ तावत्त्वादिविरुद्धधर्मत्वं, ‘तद्वर्माणः’ तावत्त्वादि-
 धर्मिणः, ‘अनुविधत्ते’ तारो गकार इति प्रतीतिः । ‘एवमियमे’तादृशी ‘शङ्का’ । ततः किमत
 आह—‘तथाचे’ति । ‘क्वचिद’वादावपि ‘किञ्चिच्छै’त्यवत्त्वादि । यद्वा, यद्धर्मत्वेन तच्छक्यते,
 तत्रापि तत् सत्त्वं न स्यात्, तत्रापि तथा शङ्कासम्भवादित्यर्थः । इत्थं प्रणाल्या तावत्त्वा-
 देरप्रामाणिकत्वे दोषान्तरमाह—‘न चे’ति । ‘एतत्’ तावत्तादि ‘शङ्कितुम्’ अन्यधर्मेणापि
 शक्यते’ अपि आरोपविषयत्वे प्रयोजकधर्मिज्ञानाभावात् । ननु संस्कारोपनीते तत्रारोपो
 भविष्यति इत्यत्राह ‘प्रतीति’ इति । असत्ख्यातिश्च निरस[53b]नीयेति भावः ।
 आरोप्यत्वमपि निराकरोति—‘संस्कारे’ति । इतरघटितसन्निकर्षेणानुपलभ्यमानत्वे सती-
 त्यस्यासिद्धि शङ्कते—‘न च ध्वनी’ति । ‘धर्मा एव गृह्यन्ते’ । दूषयति—‘स्पर्शे’ति ।
 ध्वनेर्वायवीयत्वनये त्वत्वेन तद्ग्रहो वाच्यः, न च स्पर्शाद्यंशे लौकिकातिरिक्तज्ञानं त्वगादिना
 जन्यत इत्यर्थः । स्पर्शाद्यभावग्रहे व्यभिचारादाह—‘भावेष्वि’ति ।

30

न च श्रवणेनैव तद्ग्रहणम् । श्रवायवीयत्वेन तस्य वायुधर्माऽग्राहकत्वात्, चक्षुर्वत् ।
 तारतारतरत्वादयो वा न वायुधर्माः, श्रवणत्वात्, कादिवत् । वायुर्वा न
 श्रवणग्राह्यधर्मा मूर्तत्वात्, पृथिवीवत् । यदि च नेवं, कादीनामपि वायवीयत्व-

प्रसङ्गः । ततः किम् ? अवयविगुणत्वेऽनित्यत्वम्, परमाणुगुणत्वेऽग्रहणम् । इयमप्येतदनिष्टं भवतः । अवश्यञ्च अवसा ग्राह्यजातीयगुणवता भवितव्यम् । बहिरिन्द्रियत्वात्, घ्राणादिवत् । सन्तु ध्वनयोऽपि नाभसाः । तथाच तद्वर्मग्रहणं अवसोपपत्स्यते इति चेन्न । तारस्तारतरो वाऽयं गकार इत्यत्र ध्वनीनामस्फुरणात् ।

5 न च व्यक्त्या विना सामान्यस्फुरणम्, कारणाभावात् ।

ग्रामोदटीका

‘अवायवीयत्वेने’ति । अवायवीयबहिरिन्द्रियत्वेनेत्यर्थः । ‘वायुधर्मा’ वायुमात्रधर्माऽतो न सत्तादिना व्यभिचारः । ‘न वायुधर्मा’ इति न वायुमात्रधर्मा इत्यर्थः । ‘श्रावणत्वादि’ति श्रोत्रमात्रबहिरिन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः । ‘न श्रोत्रग्राह्यधर्मो’ति । न श्रोत्र-ग्राह्येतर-
 10 जातिमानित्यर्थः । ‘यदि चे’ति । यदि वायवीयोऽपि धर्मः श्रोत्रग्राह्यः स्यादित्यर्थः । ‘ततः किमिति । सांख्यमतमाश्रित्य शङ्का । आद्यमनिष्टं भवत एव, उत्तरं तु द्वयोरपीत्यर्थः । ननु वायवीयेनैवेन्द्रियेण वायुधर्मास्तारत्वादयो गृह्यन्तां को दोष इत्यत आह ‘अवश्यमिति । श्रोत्रं तावन्नाभसमित्युभयसिद्धम् । तेनावश्यं ग्राह्यजातीयविशेषगुणवता भाव्यम् । स च गुणः शब्द एव । तत्रैव तारत्वादिकं गृह्यत इत्यर्थः । श्रोत्रस्य नाभसत्वे प्रमाणमिदमित्येके । ‘नाभसा’
 15 इति नभोगुणा इत्यर्थः । ‘तारो गकार’ इति वर्णात्मक एव शब्दो गृह्यते, न तु ध्वन्यात्मक इत्याह ‘तार’ इति । ‘कारणाभावादि’ति । व्यक्तिग्रहकारणानामेव जातिग्राहकत्वात्तानि चात्र सन्तीत्यर्थः ।

विवेकटीका

‘अवायवीयत्वेन’ वाय्वन्यबहिरिन्द्रियत्वेन ‘वायुधर्माग्राहकत्वात्’ वायुगुणाग्राहकत्वात् । ‘वायुमात्र-
 धर्माग्राहकत्वादि’ति प्रकाशः । अत्र मनसि व्यभिचारवारणाय ‘बहिरिति, आत्मादौ तद्वारणाय
 20 ‘इन्द्रिये’ति, चक्षुरादेस्तादृशद्रव्यग्राहकत्वात् ‘गुणे’ति । ‘वायुधर्माः’ वायुधर्ममात्रधर्माः, अतो नोपक्रान्तध्वनिधर्मविरोधः । सत्तायां व्यभिचारवारणाय ‘मात्रे’ति । ‘श्रवणग्राह्यधर्मा’ श्रोत्रगुणवान् । पृथिव्यादीनां श्रोत्रसत्तावत्त्वेन व्यभिचारवारणाय ‘गुणे’ति । अत्र वायुधर्मस्य ध्वनेरस्मरणत्वे तद्गतजातीनां तावत्त्वादीनां सुतरां श्रवणाग्राह्यत्वसिद्धिरित्यभिसन्धिः ।

विपक्षे बाधकमाह—‘यदि चे’ति । नन्वस्माभिर्नाभ्युपेयते परमाणुः, त्रुष्टावेव विश्रामोप-
 25 गमात्, तद्गुणत्वेनातीन्द्रियत्वम्, अत आह—‘अवश्यमिति । ‘ग्राह्ये’ति । स्वग्राह्येत्यर्थः, तथा चाकाशस्य शब्दवत्त्वे आवश्यकं वायोरपि तद्वत्त्वं न कल्पत इति भावः ।

व्यक्तिस्फुरणसामग्रीनिविष्टा हि जातिस्फुरणसामग्री । कुत एतत् ? अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
 तथाऽवगमात् । ऐन्द्रियकेष्वेव घटादिषु सामान्यग्रहणात् । अतोन्द्रियेषु च मनः-
 प्रवृत्तिग्रहणात् । स्वरूपयोग्यतैव तत्र निमित्तम्, अकारणं व्यक्तियोग्यतेति चेत् ;
 30 एवं तर्हि सत्ताद्रव्यत्वपार्थिवत्वादीनां स्वरूपयोग्यत्वे परमाण्वादिव्यपि ग्रहणप्रसङ्गः ।
 अयोग्यत्वे घटादिव्यपि तदनुपलम्भापत्तिरिति दुरुत्तरं व्यसनम् । तस्माद्व्यक्तिग्रहण-
 योग्यतान्तर्गतैव जातिग्रहणयोग्यतेति तदनुपलम्भे जातेरनुपलम्भ एव । तथाच न

तारत्वादीनामारोपसम्भव इति स्वाभाविकत्वस्थितौ विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्य पारमार्थिकत्वात् प्रत्यभिज्ञानमप्रमाणमिति न तेन बाधः ।

ग्रामोदटीका

तदेवाह 'व्यक्ती'ति । 'कुत एतदि'ति । व्यक्तिभानेऽपि सामान्याग्रहात्, अन्यथा गौरयमश्वो वेति संशयो न स्यादिति भावः । 'तथावगमादि'ति । जातिग्रहे व्यक्तेरवश्यं भाना- 5
दित्यर्थः । तथाच प्रत्यक्षेण सामान्ये गृह्यमाणे व्यक्तिभानमावश्यकमिति भावः । यद्वा व्यवतौ गृह्यमाणायां जातिस्वयं भासते । तत्पदवाच्यत्वे तु सन्देहः । रत्नत्वे ब्राह्मणत्वेऽस्यैवमेवेति तदनुरूपावेवान्वयव्यतिरेकी दर्शयति । 'ऐन्द्रियकेष्वि'ति । ननु मनस्त्वं स्वरूपायोग्यमतो न गृह्यते, न तु व्यक्तेरयोग्यतयेत्याशङ्कते 'स्वरूपे'ति । 'परमाण्वादिष्वि'ति । परमाण्वादिगतत्वेनेत्यर्थः । 'अयोग्यत्व' इति । सत्तादीनामित्यनुपपन्नः । उपसंहरति 'तथाचे'ति । 'प्रत्यभिज्ञानमप्रमाण'मिति । 10

विवेकटीका

व्यक्तिं विना जाते(ः)स्फुरणं व्यक्तिविषयको जातिलौकिकसाक्षात्कारः, 'वि(नि?)विष्टा' नियता । अन्वयव्यतिरेकी दर्शयति—'घटादिष्वि'त्यादि । तावन्पथासिद्धयति—'स्वरूपे'ति । 'तत्र' साक्षात्कारे, 'परमाण्वादिषु' परमाण्वादिघटितसन्निकर्षेणेत्यर्थः । व्यक्तियोग्यतान्तर्भूतैव स्वाश्रयलौकिकसाक्षात्कारसामग्रीनियतैव 'जातिग्रहणयोग्यता' तल्लौकिकसाक्षात्कारसामग्रीति 15
'त[दनु?]पलम्भे' व्यक्तानुपलम्भे । उपसंहरति—'तथाचे'ति । न च तत्र ध्वनीनां ध्वनित्वेना- ज्ञानेऽपि तावत्वेनैव भानमिति वाच्यं, ध्वनित्वग्रहप्रतिबन्धकदोषकल्पनायां गौरवात्, तदुत्पादक- शङ्कादेरभावाच्चेति भावात् । न च स्मर्यमाणस्य ध्वनिधर्मस्यैव तत्रारोप इति वाच्यम्, अगृहीत- तादृशध्वनेरपि तथा प्रत्ययात्, जन्मान्तरीयसंस्कारोद्बोधकल्पने च मानाभावात्, धर्मज्ञान- समवधानादेव तद्भाना(दि?)ति दिक् । अत्रानुगतप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या गत्वादीनां 20
तारत्वादिब्यापकोपगमेऽपि तारत्वादिस्त्रीपुंस[54a]प्रभवत्वादितत्तद्दिग्देशजत्वादिनानाजातीनां मिथोव्याप्यव्यापकभावेनास्ति विनिगमकं कार्यतावच्छेदकाननुगमवत् प्रतिबन्धका- ननुगमस्याप्यदोषत्वात्, तारत्वस्य तदव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, तथापि तारस्त्रीशुकप्रभवतद्देश- प्रभवत्वमेकैव जातिः, एवमनन्तजातिस्वीकारोऽजायत्त्या, यदा तु यद्ग्राप्यतया या गृह्यते तदा सैव तत्तदनुमापिकेति वदन्ति । प्रत्यभिज्ञा तु तज्जातीया, भेदावगाहिनीति न बाधसम्भवः । 25

नापि सप्रतिपक्षत्वं, मिथो विरुद्धयोर्वास्तवतुल्यबलत्वाभावात् । एकस्यान्यतमाङ्ग- वैकल्यचिन्तायामस्य वैकल्ये तस्यैवोद्भाव्यत्वात् । अवैकल्ये त्वदीयेनैव विकलेन भवितव्यमिति हीनस्य न सप्रतिपक्षत्वम् । तथापि नित्यः शब्दोऽद्रव्यद्रव्यत्वादित्यत्रापि

ग्रामोदटीका

यदि व्यक्तेरभेदं गृह्णाति तदेवम् । यदि च तज्जातीयत्वविषयता तदा भिन्नविषयतया न 30
बाधकत्वशङ्कवास्तीति भावः । ननु तारत्वमन्दत्वे न जाती सप्रतियोगिकत्वात् । गन्धादिना परापरभावानुपपत्तेश्च गन्धादिव्याप्यनानातारत्वाद्यङ्गीकारे वा(चा?)नुगतप्रतीत्यनुदयः ।

- जातित्वेऽपि नानयोर्विवादः । य एव गकारस्तार आसीत् स एवायं मन्द इति सामानाधिकरण्य-
ग्रहात् । तारमन्दगकारयोरभिभाष्याभिभावकभावोऽपि नास्ति येन भेदः स्यात् । किन्तु
तद्वचञ्जकवायोरेव तथात्वादिति चेत्, न । इक्षुक्षीरादिमाधुर्यवत् । शुकसारिकामनुष्य-
प्रभवेण स्फुटतरवैजात्यानुभवात् कथमन्यथा शुकाद्यनुमानम् ? न चैतदौपाधिकम् । उपाधे-
5 रननुभवात् तारत्वादयोऽपि गत्वादिव्याप्या नानाजातय एव । अनुगतधीस्तु सजातीयसाक्षात्कार-
प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादनुगतादुपाधेः । न चोपाधेरज्ञानेऽपि तदनुगतबुद्धे[रे?]वमिति वाच्यम्,
स्वाभाविकत्वेनोपाधिस्फुरणावश्यकत्वात् । स्फुरणे वा नानुगतबुद्धिरपि सर्ववर्णसाधारणीति
दिक् । तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षे दूषणमाह 'मिथ' इति । अन्यथा वस्तुनो विरुद्धद्वैरूप्यापत्तेरिति
भावः । 'अस्ये'ति । स्थापनानुमानस्येत्यर्थः । 'तस्यैवे'ति । वैकल्यप्रयोजकदोषस्येत्यर्थः । ननु
10 यदाऽहमेव स्थापनावादी तदा मयाप्येवं वक्तुं सुकरमिति भट्टः शङ्कते 'तथापी'ति । न विद्यते
द्रव्यं समवायिकारणं यस्य द्रव्यस्य तदद्रव्यद्रव्यं तथा वा समवेतद्रव्यत्वादित्यर्थः ।

विवेकटीका

- न च द्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाभावसंसर्गेण घटः पटः इत्यभेदावगाहिज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यं, तादृश-
प्रत्यक्षापगमे क्षतेरभावात्, शब्दप्रयोगे तु यदवस्थितप्रतियोगिताकभेदाभावस्य संसर्गता तादृश-
15 धर्मस्य समभिव्याहृतपदाधीनोपस्थितिप्रकारत्वमपि तन्त्रं, स एवायं गकार इत्येव च तत्त्वं, तथा
तत्र तत्त्वावच्छिन्नभेदाभावावगाहने बाधकबलेन गत्वावच्छिन्नतदभावस्यैव संसर्गतोपेयते,
अतएव पटेऽपि तदेव द्रव्यमिदमिति घटे न द्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाभावसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञानमिष्यत
एव इति समासः ।

- 'सत्प्रतिपक्षत्वम्' अद्रव्यद्रव्यत्वादिना जन्यमाश्रित्याह—'मिथ' इति । एकस्य तदन्ध-
20 तरस्यान्यतमाङ्गं व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरवत् 'अस्य' मदुक्तसाधनस्य 'वैकल्ये' संसर्गस्य वैकल्ये,
'त्वदीयेन' हेतुना । ननु यदा त्वया स्थापना कृता तदास्य प्रकारस्य सम्भवेऽपि मया यदा स्थापना
क्रियते, तदा त्वदुक्तहेतुनापि यथोपदर्शितयुक्त्या सत्प्रतिपक्षता न स्यात्, तदानीमङ्गवैकल्या-
भावमाने च इदानीमपि सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्यभिप्रायेणाह—'तथापी'ति । 'अकार'प्रश्लेष-
शङ्कयाऽनित्यत्वसाध्यकत्व[?]मनिराकरणाय वैपरीत्येन प्रयुक्तो 'नित्यः शब्द' इति । एवमग्रेऽपि
25 यथायथमनुसन्धेयम् । 'अद्रव्य(द्रव्य ?)त्वादि'ति । न विद्यते द्रव्यं समवायि यस्य तदद्रव्यं

- साधनदशयां किञ्चिद्वाच्यमिति चेदसिद्धिः¹⁰ । द्रव्यं शब्दः साक्षात्संबन्धेन गृह्यमाण-
त्वात्, घटवदिति सिद्धयतीति चेन्न । एतस्याऽप्यसिद्धेः । न हि श्रोत्रगुणत्वे द्रव्यत्वे
वाऽसिद्धे साक्षात्संबन्धे शब्दस्य प्रमाणमस्ति । परिशेषोऽस्ति । तथा हि—सदाद्यभेदेन
सामान्यादित्यव्यावृत्तौ मूर्तद्रव्यसमवायनिषेधेन कर्मत्वनिषेधात् द्रव्यगुणत्वपरिशेषे
30 संयोगित्तमवाययोरन्यतरः संबन्ध इति चेन्न । बाधकबलेन परिशेषे द्रव्यत्वस्यापि
निषेधाद्भिन्नग्राहकप्रमाणबाधापत्तेः । बाधके सत्यपि वा द्रव्यत्वाप्रतिषेधे कर्मत्वा-
दीनामप्यप्रतिषेधप्रसक्तौ परिशेषासिद्धेः । तस्मादेकदेशपरिशेषो न प्रमाणं
सन्देहसङ्कोचमात्रहेतुत्वात् । अथ द्रव्यत्वे किं बाधकम् ? उच्यते—शब्दो न

द्वितीयः स्तवकः

ग्रामोदटीका

असिद्धिरिति । तत्र विशेष्यपदं प्रागभावे व्यभिचारवारणाय, विशेषणपदं च घटादौ व्यभिचारवारणाय । 'असिद्धिरिति वाच्येति शेषः । स च विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपीति भावः । विशेष्यासिद्धिपरिहरति 'द्रव्यमिति । गूढाभिसन्धिराह 'एतस्यापीति । द्रव्यत्वे श्रोत्रेणाजः संयोगः गुणत्वे च समवाय इति उभयथापि नासिद्धिरित्याह 'सदाशब्देनेति । सत्तावत्त्वजातिसत्त्वादिनेत्यर्थः । यथा 5 शब्दस्य कर्मादित्वे बाधकमस्ति तथा द्रव्यत्वेऽपि, तथाच गुणत्वमेवास्य परिशेषलब्धम् । तेन गुणत्वे सत्येवास्य साक्षात्सम्बन्धेन गृह्यमाणत्वं लिङ्गं सेत्स्यतीति तद्ग्राहकेण प्रमाणेन द्रव्यत्वमस्य बाधितमित्याह 'बाधकबलेनेत्यादि । ननु द्रव्यत्वे बाधकं न गवेयणीयमत आह 'बाधक' इति । तथाच कर्मत्वेऽपि बाधकं माऽन्विष्यतामिति न परिशेषसिद्धिरित्यर्थः । 'सन्देहे'ति । द्रव्यत्वगुणत्वकोटिकसन्देहस्य तादवस्थ्यादित्यर्थः । ननु द्रव्यत्वे बाधकमेव नास्तीत्याह 'अथे'ति । 10

विवेकटीका

तत्त्वे सति द्रव्यत्वात् । 10 'असिद्धेरिति । द्रव्यासमवेतस्य चासिद्ध्या स्वरूपासिद्धेरित्यर्थः । विशेष्यासिद्धिपरिहरति—'द्रव्यमिति । संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन प्रतीयमानत्वादित्यर्थे सिद्धे व्यर्थविशेषणतया व्याप्यत्वासिद्धेः संयोगेन ग्राह्यत्वस्यैवाव्य[54b]भिचारात् तावन्मात्रस्याप्यसिद्धेः, न्यायनये स्वरूपासिद्धेः, तत्रास्माभिः संयोगानुपगमात्, यदि च परम्परासम्बन्धेना- 15 ग्राह्यत्वे सति ग्राह्यत्वं तत् तदापि न स्वाज्ञानरूपासिद्धेः, तामेव व्युत्पादयति—'न ही'ति । 'साक्षात्सम्बन्धेन' परम्परासम्बन्धेनागृह्यमाणत्वे सति गृह्यमाणत्वे श्रोत्रगुणत्वसिद्धौ बाधः, द्रव्यत्वसिद्धौ च सिद्धसाधनम्, उभयथापि साधक-बाधकप्रमाणाभावात् आश्रयविशेषणासिद्ध्याऽसिद्धिर्वा । 'परिशेषोऽस्तीत्यत्र साक्षात्सम्बन्धेन प्रमाणमित्यनुपज्यते । 'सदादी'ति । 'आदि'पदात् समवायीत्यादिपरिग्रहः । 'मूर्तद्रव्ये'ति । अत्र 'मूर्त'पदस्य भावसाधनत्वे 20 स्वरूपासिद्धिरिति तद्भ्रमनिरासाय 'द्रव्ये'ति । अत्र कर्मत्वं मूर्तगुणस्याप्युपलक्षणम् । बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वेन भूतान्यगु(ण)त्वनिषेध इत्यपि बोध्यम् । द्रव्यगुणत्वे द्रव्यश्रोत्रगुणत्वे 'संयोगे'त्यस्य 'इन्द्रिये'त्यादिः । तेनैव श्रोत्रसमवायसिद्ध्या प्रकृतसिद्धिर्ध्या । 'लिङ्गद्रव्यं, बहिरिन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वात्, रूपादिवदिति परिशेषात् गुणत्वेन समवायिसिद्धौ लिङ्गग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् नाव्यवहितसंबन्धग्राह्यत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिः । न 25 चासिद्धेन सप्रतिपक्षत्वम्, असिद्धस्य हीनबलत्वात् ।

ननु शब्दस्तावदश्रोत्रगुणो नैवेति त्वयैव साधितं प्रबन्धेन । न च श्रोत्रगुणः, तेन गृह्यमाणत्वात् । यद् येनेन्द्रियेण गृह्यते नाऽसौ तस्य गुणः । यथा गृह्यमाणो गन्धादिः । श्रोत्रं वा न स्वगुणग्राहकम्, इन्द्रियत्वात्, घ्राणवदिति न गुणत्वसिद्धिरिति

ग्रामोदटीका

'बहिरिन्द्रिये'ति । रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यादिना यच्च जरा(?)दीनां तैजसत्वादिव्यवस्थापनं तत्प्रयोजकत्वं हेतुः । रूपत्वादौ च द्रव्यत्वाभावरूपसाध्यसत्त्वादेव न व्यभिचारः ।

चक्षुरग्राह्यजातिमत्त्वमनेन विवक्षितमित्यन्ये । 'नाव्यवहिते'ति । न साक्षात्सम्बन्धग्राह्यत्वेनेत्यर्थः । 'प्रबन्धेन' श्रवसा ग्राह्यजातीयगुणवता न भवितव्यमित्यादिनेत्यर्थः । 'तेन गृह्यमाणत्वादित्यत्र विशेषव्याप्ती सत्ता दृष्टान्तः । सामान्यव्याप्तिमाह 'यद्येने'ति ।

विवेकटीका

- 5 ग्राहके'ति । लिङ्गग्राहकप्रमाणोपजीविना प्रमाणेन द्रव्यत्वसाधकानुमानस्य बाधापत्तेरित्यर्थः । उपसंहरति—'तस्मादि'ति । 'बाधके सत्पि' एकदेशस्य कर्मत्वादेः 'परिशेषो'ऽभाववाधारणं 'न प्रमाणं' द्रव्यत्वे सन्देहस्य कर्मत्वाद्यंशे सङ्कोचकत्वात् अपनोदकत्वात्, न तु सन्देहसामान्यबाधस्तावता द्रव्यत्वादेव तदसम्भवादिति भावः । 'बहिरि'ति । घटग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वादित्यर्थः । आत्मनि व्यभिचारवारणाय 'बहिरि'ति । घटग्राहकत्वं विषयाधिपत्येन, तेन मनसोऽपि तथात्वेन
- 10 नासिद्धिः, चक्षुरग्राह्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वादित्यर्थः । 'रूपादी'त्यतदगुणबहुव्रीहिणारसादिपरमिति तु प्रकाशः । तत्राग्राह्यत्वमविषयत्वमात्रं तदयोग्यत्वं वा । आद्ये, कुलालविशेषजन्यतावच्छेदकघटवृत्तिजातिविशेषस्य त्वचैव ग्रहे तद्वति व्यभिचारः । अन्त्ये, जात्युपादानव्यर्थता, उष्मवाय्वोः प्रत्यक्षतानये सार्थक्यमित्यपि केचित् । 'इति परिशेषात्' द्रव्यत्वारम्भे 'गुणत्वेन' श्रोत्रगुणत्वसिद्धौ 'समवायिसिद्धौ' श्रोत्रसमवायरूपसाक्षात्सम्बन्धग्राह्यत्वसिद्धौ ।
- 15 'अव्यवहिते'ति । साक्षादित्यर्थः । असिद्धे द्रव्यत्वे यज्जातं तदुपसंहरति—'न चे'ति । 'असिद्धेन' ये(यद्?)द्रव्यद्रव्यत्वेन 'सत्प्रतिपक्षत्वं' समीचीनपक्षत्वं दृष्टान्ताभावात् सामान्यमुखी व्याप्तिमित्यर्थः । 'यतो नेति [यद्येनेति?] । एतच्च ध्वनेर्वायवीयत्वनये, तेन तत्र न व्यभिचारः । 'गृह्यमाण' इति । हेतुमत्ताबोधनाय घटादौ व्यभिचारवारणायोक्त'मिन्द्रिये'[55a]ति । द्रव्यत्वनिरासेनैव त्वदुक्तहेतुरसिद्धौ व्युत्पादितः । मम चानित्यत्वसाधने गुणत्वसाधने
- 20 गुणत्वसिद्ध्या सिद्धौ न प्रयोजके इत्यभिप्रायेणाह—

- चेत् ; ततः किम् ? न चैतदपि, घ्राणादिसमवेतगन्धाद्यग्रहे स्वगुणत्वस्याऽप्रयोजकत्वात् । अयोग्यत्वं हि तत्रोपाधिः । अन्यथा, सुखादिर्नात्मगुणः, तेन गृह्यमाणत्वात् रूपादिवत्, न वा तेन गृह्यते तत्समवेतत्वात् अदृष्टवत्, आत्मा वा न तद्ग्राहकः तदाश्रयत्वात्, गन्धाद्याश्रयघटादिवदित्याद्यपि शङ्केत, तस्मात्
- 25 स्वगुणः परगुणो वाऽयोग्यो न गृह्यते । गृह्यते तु योग्यो योग्येन । तत्किमत्राऽनुपपन्नम् ? अवश्यञ्च श्रोत्रेण विशेषगुणग्राहिणा भवितव्यम्, इन्द्रियत्वात् । अन्यथा तन्निर्माणवेयर्थ्यात् । तदन्यस्येन्द्रियान्तरेणैव ग्रहणात् । न च द्रव्यविशेष-¹¹ग्रहणे तदुपयोगः । ¹²विशेषणयोग्यतामाश्रित्यैवेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वात्, न

ग्रामोदटीका

- 30 'ततः किमिति । गुणत्वं प्राप्तं तत्सीत्, द्रव्यत्वमपि भवदभिमतं न सिद्धमित्यर्थः । तत् किं तत्रापि गुणत्वे विप्रतिपत्तिरित्यत आह 'न चैतदि'ति । प्रथमानुमाने श्रोत्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिशून्यत्वस्य, द्वितीयानुमाने चायोग्यगुणवत्त्वस्योपाधित्वादिति भावः । विपक्षबाधकतर्कशून्यं चैतदनुमानद्वयमिति प्रतिबन्दिद्वारेण स्फुटयति 'अन्यथे'ति । सुखं नात्मग्राह्यं तत्समवेतत्वादित्यर्थः । 'न तद्ग्राहक' इति ।

न मुखग्राहक इत्यर्थः । 'किमत्रे'ति । श्रोत्रस्य स्वगुणग्राहकत्वे शब्दस्य वा श्रोत्रग्राह्यत्व इत्यर्थः । किञ्च बलवदत्र प्रमाणमस्तीत्याह 'अवश्य'ञ्चेति । स च विशेषगुणः शब्द एव पर्यवस्यतीत्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यदि शब्दं न गृहणीयादित्यर्थः । ननु रूपादिग्रहणार्थमेव श्रोत्रनिर्माणं स्यादत आह 'तदन्यस्ये'ति । ननु शब्दो द्रव्यमेव तद्ग्रहणेन श्रोत्रनिर्माणं सफलं स्यादित्याह 'न चे'ति । तर्हि तत्र विशेषगुणेनापि भवितव्यमन्यथा किमुपग्रहेण तद्ग्रहणं स्यादतद्गुणत्वात्, तारत्वादीनां च जातित्वात् । स्फोटस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः । 'त्वचे'ति । अनुद्भूतस्पर्शतया त्वगिन्द्रियस्य

विवेकटीका

'ततः किमि'ति । ततो गुणत्वासिद्धेः किमन्यत्वसाधनस्य? नन्वेवं षड्भावनिषेधेऽभावत्वं पर्यवशेषितं, तथाच भावत्वगर्भो हेतुस्तवासिद्धो जात इत्यत्राह—'न चैतदि'ति । शब्दस्य श्रोत्रगुणसाधनमपि नेत्यर्थः । 'तत्र' अग्राह्यत्वे, 'अन्यथा' सहचारमात्रदर्शनमात्रेण व्याप्तेर्ग्रहे । 'तेने'ति । सम्पातायातं, 'तत्समवेतत्वात् ।' 'तद्ग्राहक' इति । अत्र सन्निकर्षघटकतातिरिक्तरूपेण यद्ग्राहकत्वं तन्निषेधः साध्यः, तेन न दृष्टान्तासिद्धिः । 'योग्येन' तत्साक्षात्कारजनकतावच्छेदकावच्छिन्नेन 'अस्मद'-नुमानस्य श्रोत्रगुणत्वसाधकस्याप्रयोजकत्वे नित्यसन्देहापत्तिरत आह—'अवश्यमि'ति । तथा च शब्दस्य गुणत्वे सिद्धे इतरगुणत्वबाधकबलात् श्रोत्रगुणत्वं सेत्स्यतीति भावः । 'तन्निर्माणे'ति । श्रोत्रस्य स्वरूपतोऽनिर्माणेऽपि कर्णशङ्कुल्यवच्छेदकस्यादृष्टभेदस्य च निर्माणमेव सविशेषणे हीति न्यायेन तन्निर्माणं 'तदन्यस्य' शब्दान्यस्य 'द्रव्यविशेष'¹¹'ग्रहे' शब्दस्वरूपद्रव्यग्रहे 'तदुपयोगः' श्रोत्रोपयोगः । ¹²'विशेषे'ति । विशेषगुणं विषयीकुर्वन्देवं शब्दवृत्तिसंख्यायास्तत्रये श्रावणत्वात्

द्रव्यस्वरूपयोग्यतामात्रेण । अन्यथा चान्द्रमसं तेजः स्वरूपेण योग्यमिति तदप्युपलभ्येत । आत्मा वा मनोयाह्य इति सुषुम्नावस्थायामप्युपलभ्येत । अनुद्भूतरूपेऽपि वा चक्षुः प्रवर्तेत । तस्मात् गुणयोग्यतामिव पुरस्कृत्येन्द्रियाणि द्रव्यमुपाददते, नाऽतोऽन्यथेति स्थितिः । अत एव नाऽऽकाशादयश्चाक्षुषाः । अस्तु तर्हि शब्दो नित्यः, नित्याकाशैकगुणत्वात्, तद्वतपरममहत्परिमाणवदिति

ग्रामोदटीका

तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । 'सुषुप्ती'ति । तदानीं योग्यविशेषगुणविरहादेव मनसस्तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । 'अनुद्भूते'ति । ऊष्मादावित्यर्थः । एतच्च परमते । तन्मते उद्भूतस्पर्शवत्त्वस्यैव योग्यतात्वात् । 'तस्मादि'ति । शब्देन तादृशः कोऽपि गुणो येन तस्य द्रव्यस्य ग्रहणं श्रोत्रेण भवेत् । तेन गुण एव शब्दः श्रोत्रेण गृह्यत इत्यवश्यमङ्गीकार्यम् । न चाकाशग्रहणे श्रोत्रस्योपयोगः, तस्य नीरूप-बहिर्द्रव्यत्वेनाप्रत्यक्षत्वादिति भावः । 'अत एवे'ति । चक्षुर्योग्यविशेषगुणरहितत्वादेवेत्यर्थः । सत्-प्रतिपक्षान्तरं शङ्कते 'अस्त्वि'ति । 'आकाशैकगुणत्वादि'ति । आकाशमात्रसमवेतत्वादित्यर्थः । तेन संयोगादौ न व्यभिचारो न वाच्यर्थविशेषणत्वम् । यद्वा ध्वंसानवच्छिन्नसत्तावत्त्वं नित्यत्वमिह साध्यं, तथाच शब्दप्रागभावध्वंसयोर्विशेषणपदार्थे च व्यभिचारवारणार्थं 'गुण'पदमिति । वस्तुतस्तु

¹¹ Guṇānanda reads ग्रहे for ग्रहणे.

¹² Guṇānanda reads विशेष for विशेषण.

- तद्गुणग्राहकत्वेन तदग्राहकत्वेन साध्ये स्वरूपासिद्धिः स्यादत उक्तं 'विशेषे'ति । बहिर्द्रव्य-
साक्षात्कारे उद्भूतस्पर्शवत्त्वेनापि योग्यत्वे तस्य चातथात्वे स्वाह—'आत्मा वे'ति । न च
त्वङ्मनोयोगाभावादेव तदनूपलम्भस्तदेति वाच्यं, तस्य ज्ञानसामान्यहेतुत्वे मानाभावात् रस-
5 साक्षात्कारकाले तदाश्रयगुडादेः साक्षात्कारप्रसङ्गाच्च बलवत्त्वकल्पनायां च गौरवात्, सुषुप्त्युप-
पत्तिस्तु बहिरिन्द्रियजवृत्तीनां तदा तन्मनोयोगं विनैवानुत्पत्तिः, अनुमित्यादीनां तज्जनकज्ञाना-
भावात् । एवं स्मरणस्य संस्कारोद्बोधकाभावात् आत्मप्रत्यक्षस्य तु मनःक्रियोत्पत्तिसमयोत्-
पन्नगुणोपधानेन तद्विभागोत्पत्तिसमये तदुत्पादेऽपि तदुपधानेन संयोगनाशोत्पत्तिक्षणेनोत्प(1, दः,
अविनश्यदवस्थस्यैवासमवायिकारणत्वोपगमादुत्तरसंयोगोत्पत्तिसमये च ज्ञानस्यैव नाशात्,
10 तदनन्तरं तत् प्रत्यक्षमिति । नन्वेवं मनोविभागसमयोत्पन्नज्ञानस्य संस्काराजनकतया तन्नाशक-
दुर्भिक्षम् । चरमज्ञानवत्त्वस्य क्षणिकत्वेऽप्यक्षतेः, उत्तरोत्पन्नमात्रमेव तन्नाशकम्, अपेक्षाबुद्धेश्च
नाशे स्वजन्यद्वित्वादिसाक्षात्कारोऽपि विशि[55b]ष्य कारणान्तरमित्याहुः । परे तु
विजातीयमेव मनःसंयोगं ज्ञानहेतुमभ्युपेत्य स्वस्वापं समर्थयन्ति । 'गुणयोग्यतां' व्यवस्थापक-
गुणयोग्यतां 'पुरस्कृत्य' तदधीनं तत्साक्षात्कारं जनयन्त्येव । 'उपाददते' गृह्णन्ति ।
15 'आकाशे'ति । आकाशान्यासमवेतगुणत्वादित्यर्थः ।

- प्रत्यनुमानमिति चेन्न । अकार्यत्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वात् । अन्यथा—आत्मविशेषगुणा
नित्याः, तदेकगुणत्वात्, तद्वतपरममहत्त्ववदित्यपि स्यात् । अस्य प्रत्यक्षबाधित-
त्वादहेतुत्वमिति चेन्न । निरुपाधेर्बाधानवकाशात् । स्वभावप्रतिबद्धस्य च
तत्परित्यागे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तस्मात् बाधेन वोपाधिरुच्यते, अन्यथा
20 वेति न कश्चिद्विशेषः । एतेन श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यपि परास्म, अत्रापि
तस्यैवोपाधित्वात् । अन्यथा, गन्धरूपरसस्पर्शा अपि नित्याः प्रसज्येरन् ।
घ्राणाद्येकैकेन्द्रियग्राह्यत्वात्, गन्धत्वादिवदित्यपि प्रयोगसौकर्यात् । विरोधश्चभि-

- असाप्रतियोगित्वमेव साध्यम् । आकाशमात्रवृत्तित्वञ्च हेतौ आकाशे तदा समवेतत्व-
25 मात्रं, तथाच प्रागभावे व्यभिचारवारणाय 'गुण'पदमिति वदन्ति । 'अकार्यत्वस्ये'ति । न च
पूर्वसाधनव्यतिरेकरूपत्वादनुपाधित्वमिति वाच्यम् । साध्यव्यापकतानिश्चयात् । किं च
प्रयोगपूर्वापर्यमनियतमिति प्रथमप्रयोगे स्यादेवानुपाधीत्युत्तरप्रयोगे तु नायमुपाधिरिति कथं
स्यादिति भावः । न चायं साधनव्यापकत्वादनुपाधिः । पक्ष एव तदव्यापकत्वात् । अप्रयोजक-
त्वमाह 'अन्यथे'ति । सुखादीनामनित्यत्वं प्रत्यक्षमिति । प्रत्यक्षबाधितमिदमनुमानमित्याह
30 'अस्ये'ति । 'उपाधेरिति । एतच्च पक्षवृत्तिनि साधने । 'स्वभावे'ति । स्वाभाविकः सम्बन्धो
व्याप्तिः । स्वाभाविकत्वं त्वनोपाधिकत्वमेव, तथाच उपाधिमन्तरेण स्वाभाविकसम्बन्धविरहो
न स्यादित्यर्थः । 'एतेने'ति । सोपाधित्वेनेत्यर्थः । ननु कोऽनोपाधिरित्यत आह 'तस्यैवे'ति । अकार्यत्व-
स्यैवेत्यर्थः । सिद्धान्तिमते शब्दत्वं जातिरिति दृष्टान्तः, न तु परमते, तेन शब्दत्वजात्यनङ्गी-

द्वितीयः स्तवकः

विवेकटीका

असमवेते तन्नये रूपादिसमवाये च व्यभिचारवारणाय 'गुणे'ति । 'तद्गते'ति । आकाश-
गतेत्यर्थः । परममहत्त्वत्वं जातिभेदोऽतो न वैयर्थ्यम् । 'उपाधेः' पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-
व्यापकस्य दूष्यहेतोरप्रयोजकत्वम् । उपाधेः साध्यव्यापकताग्राहकञ्च तर्कमाह—'अन्यथे'ति ।
'निरुपाधेः' पक्षधर्मस्य बाधः साध्यवदन्यपक्षकत्वम् । पक्षधर्मत्वे सति बाधितसाध्यकत्व- 5
स्योपाधित्वव्याप्यत्वग्राहकमाह—'स्वभावे'ति । निरुपाधिसहचारबलेन निश्चितव्याप्तिकस्य
'तत्परित्यागे' हेतुमति साध्यपरित्यागे प्रकृतहेतोर्गृहीतं यत् साध्यव्याप्यत्वं तत्स्वरूपः
'स्वभाव'स्तत्त्यागापत्तिः, 'बाधेन' उपाधेरुन्नयनम्, आत्मविशेषगुणपक्षकानुमानम् । 'अन्यथा'
प्रकृते 'श्रावणत्वादिति ध्वनिस्तथाच (?) एवेति भावः ।

'शब्दत्वे'ति । तस्य च जातित्वाभावेऽपि अनुगतप्रत्ययबलादखण्डोपाधितास्त्येवेति 10
भावः । तन्नये षडिन्द्रियवेद्यः कालो दृष्टान्त इति केचित् । कालोपाधेस्तथात्वेऽपि महाकालत्वे
मानाभाव इत्यपरि । शब्दवृत्तिसादृश्यमपि नित्यं श्रावणञ्चेत्यप्याहुः । 'तस्यैव' अकार्यत्व-
स्यैव । 'घ्राणादी'ति । घ्राणरसनयोस्तद्ग्राह्यत्वमात्रं हेतुः, 'आदि'पदग्राह्यं यदा चक्षु-
स्त्वग्वा, तत्र संयोगादौ व्यभिचारवारणाय 'एके'ति । तन्मात्रग्राह्यजातिमत्त्वादिति तदर्थः ।
समवायनिरूपकत्वादेरपि तन्निरूपणत्वान्न दृष्टान्तासिद्धिः, न वा व्यणुकसंयोगादौ व्यभिचारः । 15

चारावसम्भावितावेवात्रेत्यसिद्धिरवशिष्यते । सापि नास्ति । तथा हि—शब्दस्तावत्
पूर्वन्यायेन स्वाभाविकतीव्रमन्दतरतमादिभावेन प्रकर्षनिकर्षवानुपलभ्यते । इयञ्च
प्रकर्षनिकर्षवत्ता कारणभेदानुविधायिनी सर्वत्रोपलब्धा । अकारणका हि नित्याः
प्रकर्षवन्त एव भवन्ति, यथाऽऽकाशादयः । निष्कृष्टा एव वा, यथा परमाणवादयः ।
न तु किञ्चिदतिशयानाः कुतश्चिदपकृष्यन्ते । तदियं नित्येभ्यो व्यावर्तमाना 20
कारणवत्सु च भवन्ती जायमानतामादायैव विश्राम्यतीति प्रतिबन्धसिद्धौ प्रयुज्यते ।
शब्दो जायते, प्रकर्षनिकर्षाभ्यामुपेतत्वात्, माधुर्यादिवत् । अन्यथा नियामकमन्तरेण
भवन्ती नित्येष्वपि सा स्यात्, नियमहेतोरभावात् । शब्दादन्यत्रेयं गतिरिति
चेन्न । साध्यधर्मिणं विहायेति प्रत्यवस्थानस्य सर्वानुमानसुलभत्वात् ।

आमोदटीका

25

कारात् । कालश्च न दृष्टान्तः प्राभाकरैस्तस्य षडिन्द्रियवेद्यत्वानभ्युपगमात् । अत्राप्रयोजकत्व-
मप्याह 'अन्यथे'ति । ननु कण्टकोद्धारो न्यून इत्यत आह 'विरोधे'ति । 'अप्रसिद्धिरिति ।
अन्यतराप्रसिद्धिरित्यर्थः । गन्धासमानाधिकरणनित्यभूतविशेषगुणत्वात् । गन्धासमानाधि-

विवेकटीका

स्वस्थापनायां हेत्वाभासान्तराभावं दर्शयति—'विरोधे'ति । 'असिद्धिः' स्वरूपासिद्धिः 30
'अवशिष्यते' । प्रकृते निषेधप्रतियोगितया दर्शयितुं 'प्रकर्षं(पं)निकर्षवत्ता' प्रकर्षं(पं)त्व-
निकर्षत्वोभयाश्रयवत्ता 'कारणभेदानुविधायिनी' कारणभेदजन्यत्वव्याप्ता । प्रमाणमाह—

‘उपलब्धे’ति । प्रकर्षत्वे सति यत्र निकर्षत्वं तत्कार्यतावच्छेदकमिति फलितम् । प्रत्येक-
नियमे व्यभिचारमाह—‘अकारणका’ इति । ‘प्रकर्षनिकर्षाभ्यामिति । प्रकर्षनिकर्षपद-
वाच्यवत्त्वादित्यर्थः । जातिविशेष एव लापवात् तत्पदवाच्यः, न तु ज्ञानादि तेन
शिल्पात्मकज्ञानविशेषस्यापि किञ्चिदपेक्षया । प्रकर्षनिकर्षतया तद्वत्त्वात्मनि न

- 5 व्यभिचारः, पदार्थप्रवेशाच्च रसशब्दसाधारणैकप्रकर्षत्वादेरसत्त्वेऽपि न क्षतिः । ‘आकाशादयः’
तत्परिमा[56a]णानि परमाणवस्तत्परिमाणानि यद्यपि परमाणुपरिमाणे महत्त्वापेक्षया
निकर्ष इव दृग्गुणपरिमाणापेक्षया उत्कर्षोऽप्यस्ति, तत्रोत्कृष्टव्यवहारात्, तथापि गुणत्वव्याप्य-
व्याप्यैकजात्याध्यापेक्षया उभयवत्त्वं बोध्यमिति न व्यभिचारः । ‘किञ्चिदतिशयानाः’ किञ्चि-
दपेक्षयातिशयवन्तः सन्तः ‘अपकृष्यन्ते’ अपकृष्टा भवन्ति प्रकर्षत्वनिकर्षत्वोभयवतः कार्यताव-
10 च्छेदकत्वावश्यकत्वमिति फलितम् । अतएवाह—‘तदियमिति । ‘जायमानताम्’ उत्पत्तिम् ।
‘प्रकर्षे’ति । प्रकर्षत्वनिकर्षत्वोभयोपेतत्वादित्यर्थः । न च रसशब्दसाधारणैकप्रकर्षत्वाद्य-
भाव इति वाच्यं, प्रकर्षपदवाच्यत्वे सति निकर्षपदवाच्यत्वस्थानुगतत्वादिति मणिकृतो वदन्ति ।
‘भवन्ती’ तदुभयवता । ‘साध्यधर्मिणं’ पक्षं तमेव ‘विहाय’ वर्तते यो धर्मः पक्षेतरत्वरूपः, तेन
‘प्रत्यवस्थानस्य’ तस्योपाधित्वेनोद्भावनस्य । 13‘सर्वत्रे’ति । तथाच कथं कसम्प्रदायानु-

- 15 न चेद्व्यञ्जकतारतम्याद्व्यञ्जनीयतारतम्यम्, अस्वाभाविकत्वप्रसङ्गात् । व्यवस्थितश्च
स्वाभाविकत्वम् । न च व्यञ्जकोत्पादकाभ्यामन्यस्यानुविधानमस्ति । न च
स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वाभ्यामन्यः प्रकारः सम्भवति ।

स्यादेतत् । तथाप्युत्पत्तेर्नित्यत्वेन को विरोधः, येन प्रतिबन्धसिद्धिः स्यात् ।
असिद्धे च तस्मिन्, भवतां व्यापकत्वासिद्धोऽस्माकमप्रयोजकः । सौगतानां

- 20 सन्दिग्धविपक्षवृत्तिरयमुपक्रान्तो हेतुरिति चेन्न । इदं ह्युत्पत्तिमत्त्वं विनाशकारण-
सन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्यः स्वव्यापकनिवृत्तौ निवर्तमानं विनाशकसन्निधिमिति
विनाशिनि विद्याम्यतीति । विनाशकारणेनावश्यं जायमानस्य भवितव्यमिति
कुतो निर्णोतिमिति चेन्न । तदसन्निधानं हि न तावदाकाशादेरिव, स्वभावविरोधात् ।
उत्पत्तिविनाशयोः संसर्गदर्शनात् । अविरुद्धयोरसन्निधिस्तु देशविप्रकर्षात् हिम-
25 वद्विभ्ययोरिव स्यात् । देशयोरपि विप्रकर्षा विरोधाद्वा हेत्वभावाद्वा । पूर्वाज्ञादेव
न प्रथमः । द्वितीयस्तु पटकुडमयोरिव स्यात्, यदि कुडुमसमागमादवर्णागिव

आमोदटीका

करणनित्यभूतैकवृत्तिगुणत्वादित्यादिष्वप्यकार्यत्वमेवोपाधिरिति भावः । ‘पूर्वोक्ते’ति । तद्गत-
तयोपाधिमन्तरेणोपलम्भेनेत्यर्थः । ‘प्रकर्षनिकर्षी’ जातिरूपी शब्दत्वरसत्वादिव्याप्यो नानैवेति

रोषादुपाधित्वेन नासाबुद्भाव्य इति फलितम् । 'व्यञ्जक'स्य बाधो'स्तारतम्यात्'दुर्भवत्वात्
14'व्यञ्जक'स्य शब्दस्य 'तारतम्यं' तदुभयत्वधीः । दृष्टापत्तावाह—'व्यवस्थितमिति । 'ओषा-
धिकत्व'मन्यवृत्तेरन्यवारोपितविषयत्वं, परम्परामुम्बन्धेन प्रतीयमानत्वञ्च । 'न चेति ।
व्यञ्जकत्वे च बाधकादुत्पादकत्व एव विश्राम इति भावः ।

5

'को विरोध' उत्पत्तिमत्त्वस्य नित्यत्वाभावव्याप्यत्ववाहकस्तर्कः । 'प्रतिबन्धसिद्धिः'
प्रकृतहेतोः प्रकृतसाध्यद्वय(य)ाप्यत्वनिश्चयः । अस्य निग्रहरक्षानेष्वपरिगणनात् कथमुद्भावन-
मित्याकाङ्क्षायामाह—'असिद्धे चेति । 'तस्मिन्' प्रतिबन्धे । 15'व्याप्यत्वासिद्धि' इति ।
व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिः तदभावोऽसिद्धिरिति तथान्युपगमादिति भावः । 'अप्रयो-
जक' इति । तेन रूपेणैव स्वातन्त्र्ये नास्य तन्निग्रहरक्षानत्वव्युत्पादनादिति भावः । 10
'सन्दिग्धे'ति । तस्याचानेकान्तिकभेद एवायमिति ध्येयम् । 'उपकान्त' उत्पत्तिक्रयः ।
'इदं ही'त्यादि । स्वस्य उत्पत्तिमत्त्वव्यापकं स्वाश्रयविनाशकारणसमवधानं तन्निवृत्त्या
त'निवर्तमानं' 'विनाशिनि विश्राम्यति' तन्मात्रवृत्तिर्भवति । अत्र स्वव्यापकनिवृत्तिर्नास्तीत्य-
वाह—'विनाशकसन्निधिमती'ति । यत्र नित्ये स्वव्यापकनिवृत्तिर्नास्ति तत्रानि वर्तन्तामित्य-
वाह—'विनाशकारणसन्निधिविरुद्धेभ्यो नित्येभ्य' इति । एतदभावव्याप्यनित्यत्ववद्भ्य 15
इत्यर्थः । विनाशकारणसन्निधानस्य उत्पत्तिव्यापकत्वमाश्रयति—'विनाशे'ति । 'अवस्थ-
मिति । तस्याच तन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिरिति भावः । 'तदसन्निधानम्' 'आकाशादे'नित्यत्व-
यः स्वभावो नित्यत्वं तेन 'विरोधात्' । यथा तथा जायमानस्य यः स्वभाव उत्पत्तिस्तद्विरोधा-
दिति न 'उत्पत्तिविनाशयोः' उत्पत्तिविनाशप्रतियोगि[56b]वयोः 'संसर्गः' सामानाधिकरण्यम् ।
'अविरुद्धयो'रविरुद्धजातीययोः 'असन्निधि'रसामानाधिकरण्यं विनाशकासन्निधानं 'देशविप्रकर्षात्' 20
उभयोयो' देशो तयो'विप्रकर्षात्' मियो भिन्नस्वभावत्वात् । 'हिमवदि'ति । अत्र कुङ्कुम-
पटयोरिवेत्यप्यनुपञ्जनीयम् । यद्वा, 'विरोधादि'ति विशेषविकल्प एव, 'हिमवदि'ति दृष्टान्तः ।
'विरोधात्' सामानाधिकरण्यनिरूपकत्वेनाभिमतयोः परस्परभावव्याप्यत्वात् । 'पूर्वोक्तात्'
उत्पत्तिविनाशयोः संसर्गदर्शनात् । 'कुङ्कुमे'ति । यथा कुङ्कुमतत्पटव्यरूपयोरसामाना-

15

20

25

प्रध्वंसकसंसर्गादवगमिव पटो विनश्येत् । यथा हि विनाशकारणं विना न विनाशः, 25
तथा यदि कुङ्कुमसमागमं विना न विनाशः पटस्येति स्यात्, कस्तयोः संसर्गं
वारयेत् ? तस्मादविरुद्धयोरसंसर्गः कालविप्रकर्षनियमेन व्याप्तः । स चाऽतो
निवर्तमानः स्वव्याप्यमुपादाय निवर्तते इति प्रतिबन्धसिद्धिः ।

न जातिसंकरः । 'स चेति । कालविप्रकर्ष इत्यर्थः । 'अत' इति । उत्पत्तिविनाशकारणसम- 30
वधानादित्यर्थः । 'स्वव्याप्यमिति । असंसर्गमित्यर्थः । 'प्रतिबन्धसिद्धिरिति यदुत्पत्तिमद्-

14 Gupānanda reads बध for व्यञ्जनीव.

15 Gupānanda reads व्याप्यत्वासिद्धिः for व्यापकत्वासिद्धिः.

भावस्वरूपं तद्विनाश तद्विनाशकारणसमवधाननियतमिति प्रतिबन्धद्वयसिद्धिरित्यर्थः । न चात्राप्यप्रयोजकत्वशङ्का । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्पत्तिमत्त्वविनाशकसमवहितत्वयोः सुदृढप्रमाणावधूतनियमत्वादिति भावः । एवं शब्दोऽनित्यः प्रत्यक्षविशेषगुणत्वात्, प्रत्यक्षानात्मगुणत्वात्, इन्द्रियवृत्तिगुणत्वात्, इन्द्रियव्यवस्थाहेतुगुणत्वात्, भूतप्रत्यक्षगुणत्वादित्यादूह्यम् ।

5

विवेकटीका

धिकरण्यं, तथा कस्याश्चिदुत्पत्तिस्तदसामानाधिकरण्यं स्यादित्यर्थः । 'पटो विनश्येदिति । कारणं विना कार्यानुत्पत्तेरिति ? भावः । 'यथा ही'ति । सामग्रीसूत्रे कार्यावश्यम्भावात् कुङ्कुमसमागमस्य च तदहेतुत्वादिति भावः । 'तयो'रुत्पत्तिविनाशकसमवधानयोः, 'अविरुद्धयो'रविरुद्धजातीययोः, 'कालविप्रकर्षेण' एकतराश्रयस्य तदितरसमवधानं विनैव नष्टत्वेन 'व्याप्तः' ।

10

'सः' निरुक्तः कालविप्रकर्षः, अतो जायमानत्वविनाशकसन्निधानाभ्यां 'स्वव्याप्यम्' 'असंसर्गः' प्रतिबन्धः उत्पत्तेर्विनाश तत्कारणसन्निधाननिरूपितं व्याप्यत्वम् । एवमुक्तयुक्तप्रास्य शब्दबोधजनकज्ञानविषयशब्दस्य यत्र शब्दे सङ्गतिगृहीता, स न तदातनज्ञानविषयः, यश्च तथा तत्र न सङ्गतिग्रहः, अगृहीतसङ्गतिकाच्च कार्योपगमे अतिप्रसङ्ग इति भावः ।

स्यादेतत् । यद्येवमस्थिरः शब्दः कथमर्थेन संगतिरस्योपलभ्यते इति चेत् ;

15

यद्येवाऽर्थस्याऽस्थिरस्य तेन । जातिरेव पदार्थः, न व्यक्तिरिति चेन्न । शब्दात्तदलाभप्रसङ्गात् । आक्षेपत इति चेत् ; कः खल्वयमाक्षेपो नाम ? न तावदनुमानम्, अनन्ताभिः सह सङ्गतिवदविनाभावस्यापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा सङ्गतेरपि तथैव सुग्रहत्वात् । व्यक्तिमात्ररूपेणाऽविनाभाव इति चेन्न । व्यक्तित्वस्य

¹⁶सामान्यस्याऽभावात् । भावे वा तदाक्षेपेऽपि विशेषानाक्षेपात् । वाच्यत्वमपि वा

20

तथैवास्तु, किमाक्षेपेण ? सङ्गतेरविरोधादिति । अर्थापत्तिराक्षेप इति चेन्न ;

व्यक्त्या विना किमनुपपन्नम् ? जातिरिति चेन्न । तन्नाशानुत्पाददशायामपि सत्त्वात् । तथापि न व्यक्तिमात्रं विनेति चेन्न । मात्रार्थाभावात् । व्यक्तिज्ञान-

मन्तरेण जातिज्ञानमनुपपन्नमिति चेन्न । तदभावेऽप्युत्पादात् । व्यक्तिविषयत्वं

विना जातिविषयता तस्यानुपपन्नेति चेन्न । एवं तर्ह्येकज्ञानगोचरतायां किमनुपपन्नं

25

किं प्रतिपादयेदिति ? जातीनामन्वयानुपपत्त्या¹⁷ व्यक्तिरवसीयते इति चेन्न ।

¹⁸परस्परश्रयप्रसङ्गात् ।

ग्रामोदटीका

नन्वेवं गृहीतसङ्गतिकशब्दनाशे कथमगृहीतसङ्गति(क)शब्दादर्थविगम इति शङ्कते 'यद्येवमिति । एवं सति गृहीतसङ्गतिकघटाद्यर्थनाशे घटान्तरोपस्थितिः कथमिति तुल्यानुपपत्तिः ।

30

तत्र यदि घटत्वादिसामान्यमवच्छेदकं तदा घटपदेऽपि ... पदत्वमवच्छेदकमिति तुल्यमित्याह

'यद्ये'ति । ननु व्यक्तिशक्तावानन्त्यादिदोषात् विशिष्टशक्ती च गौरवात् जातिरेव पदार्थ

इत्याह 'जातिरेवे'ति । तथाच नोक्तदोषो जातेनित्यत्वादिति भावः । आक्षेपान्तरं नानुमानान्तर-

मनन्ताभिव्यक्तिभिरविनाभावाग्रहात् । ग्रहे वा शक्तिग्रहेऽप्येवमस्तु इत्याह 'न तावदिति' । व्यक्तित्वमेवाविनाभावच्छेदकं स्यादिति शङ्कते 'व्यक्तिमात्रे'ति । जातेरपि व्यक्तित्वमस्ति । न च तत्सामान्यं व्यापकतावच्छेदकप्रकारिकैवानुमितिव्यक्तिविशेषानुपस्थितिश्चेत्याह 'व्यक्तित्वस्ये'ति । अभ्युपेत्याह 'वाच्यत्वमपी'ति । यद्यप्याक्षेपकयोः प्रतीतिभेदः तत्र तन्त्रं जातिव्यक्तयोः समानसंवित्संबन्धत्वनियमतयानाक्षेपः । प्रकृते अनुमानं न वा अर्थापत्तिः । तथापि गोत्वं 5 गवाविषयकप्रतीतिविषयो जातित्वात् गोभिन्नभावत्वादित्याद्यवष्टम्भेन जातिज्ञानं व्यक्त्यविषयकमपि साधयितुं (शक्यं ?) तत्रेयमाशङ्कते इष्टव्यम् । जातिव्यक्तित्वं विना न तिष्ठति व्यक्तिज्ञानं विना न ज्ञायते वा जातिविषयकं ज्ञानम् व्यक्तिविषयतां विना न सम्भवति वा ? तत्राद्ये तावदाह 'तन्नाशे'ति । 'न व्यक्तिमात्रमिति' । व्यक्तिस्त्वान्तरीयकमेव जातिस्त्वमित्यर्थः । परेण प्रलयानभ्युपगमात् । 'मात्रार्थे'ति । व्यक्तिस्त्वानुपस्थितिर्वा यदि मात्रार्थस्तदा विशेषानु- 10 पस्थित्यादिकं दोष (उपस्थितौ वा शक्तिग्रहोऽपि तथैव स्यात्) इत्यर्थः । द्वितीयस्य चतुर्थेऽन्तर्भावात् तृतीयमाशङ्क्य दूषयति 'व्यक्तिज्ञानमिति'त्यादि । 'तदभावेऽपी'ति । व्यक्तिज्ञानाभावेऽपीत्यर्थः । न हि व्यक्तिज्ञानमन्तरेण जातिज्ञानमित्यर्थः । प्रत्युत जातिमात्रसविकल्पकपक्षे वैपरीत्यमेवेति भावः । तथाच समानसंवित्संबन्धत्वमेव नाक्षेप्याक्षेपकभाव इत्याह 'एवं ही'ति । गामानयेत्यत्रानयनानुपपत्तिर्जातिविति लक्षणया व्यक्तेरुपस्थितिरिति शङ्कते 'जातीनामिति' । 15 'परस्परे'ति । जातिज्ञाने सति लक्षणया व्यक्तिज्ञानं व्यक्तिमादायैव च जातिज्ञानमित्यर्थः । लक्षणीयस्य प्रकारान्तरेणोपस्थिते लक्षणा, प्रकृते च गोत्वेनैवोपस्थिते क्व लक्षणेति भावः ।

विवेकटीका

'यथे'ति । तथाचाभ्युपगम्यतां समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावः सामान्यलक्षण-प्रत्यासत्तिर्वेति भावः । 'तेन' शब्देन सह 'एव'कारव्यवच्छेदं स्पष्टयति—'न व्यक्तिरिती'ति । 20 अस्याव्यक्तेरलभप्रसङ्गात् अनुपस्थितिप्रसङ्गात् । 'आक्षेपत' इत्यस्य व्यक्त्युपस्थितिरिति शेषः । 'अनन्ताभिव्यक्तिभिः सामान्यप्रत्यासत्तिमभ्युपेत्य शक्यते वा, तथैव 'अविनाभावस्यैव' । ननु या जातिः सा सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन व्यक्तित्ववतीति व्याप्तिबलाद् व्यक्तित्वाक्षेप एव संसर्गमर्यादया व्यक्तित्वं गोचरयतीत्याह—'व्यक्तिमात्रे'ति । व्यक्तिमात्रस्य तत्सामान्यस्य रूपं धर्मो व्यक्तित्वं तेन सह सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाविनाभावस्तादात्म्येन वा जाते'व्यक्ति- 25 त्वस्य' सामान्यादिवृत्तित्वेन ¹⁶'सामान्यत्वाभावात्' सखण्डत्वे चाननुगमतादवस्थग्रात्, अखण्डतत्स्वीकारे च केवलान्वयिस्वीकारेऽपसिद्धान्त'स्तवे'ति भावः । 'भावे वा' अखण्डव्यक्तिस्वीकारे वा 'तदाक्षेपे' संसर्गमर्यादया व्यक्त्याक्षेपे'ऽपि 'विशेषानाक्षेपात्' विशेषेण गोत्वादिना तदनाक्षेपात् । तथाच नोद्देश्यसिद्धिरिति भावः । तावद्दूरमनपेक्ष[57a]णीयत्वे त्वाह—'वाच्यत्वमपी'ति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन गोत्वाविशिष्टव्यक्तित्वशक्तादेव पदाद्व्यक्तिलभोऽस्तु, किमुक्तप्रणा- 30 ल्येति भावः । यद्वा, व्यक्त्यान्तरं [रा?] इतिभिचारेण दूषितमपि दूषणान्तरदानार्थमाह—'व्यक्तिमात्रेण व्यक्तित्वेनाविनाभाव' इत्यर्थः । 'तदाक्षेपेऽपि' व्यक्तित्वेनाक्षेपेऽपि विशेषेण गोत्वादिना 'अनाक्षेपात्'तथैव बोधोपगमे त्वाह—'वाच्यत्वमपी'ति । तथैव व्यक्तित्वेन रूपेण तद-

- वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावज्ञाने तत्प्रकारकज्ञानमात्रं हेतुः फलीभूताभावज्ञाने च प्रतियोगितया न निखिलप्रतियोगिनां भानमावश्यकं मानाभावात् । पक्षधर्मताबलेन च विशेषणलाभ इत्याशयेनाक्षिपति—‘अर्थापत्तिरिति । ‘तन्नाशे’ति । तथाच न कालिकाविनाभाव इति भावः । यत्र गोरभावस्तत्र गोत्वाभाव इति गव्येव व्यभिचारि, यत्र गोत्वं सा गौरिति च गोत्वत्वानुप-
- 5 स्थित्या दुर्ग्रहमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्गोनाशादिकाले गोत्वसत्त्वेऽपि न निखिलगवादेस्तदनाश इति । प्रलयन्त(स्त?)स्माभिर्नोपेयत इति न व्यभिचार इत्यभिप्रायेणाह—‘व्यक्तिमात्र’ इति । जातिरनुपपन्नेति शेषः । अत्र ‘व्यक्तिमात्रं’ गोमात्रं वा, व्यक्तित्वेन व्यक्तिमात्रं वा ? आद्ये, गोत्वेन गवानुपस्थितेन तथा ज्ञानं, तदुपस्थितौ वा किमाक्षेपेण, तावतैव समीहितसिद्धेः । द्वितीये, अप्रसिद्धिः । व्यक्तिसामान्याभावस्य यावत्त्वेन रूपेण व्यक्तीनामभावश्चेत्तदा
- 10 त्वाह—‘मात्रार्थे’ति । मात्रार्थो यावत्त्वं तदवच्छिन्नाभावात् तदवच्छिन्नाभावस्य सर्वत्र सत्त्वात्, तथाच व्यभिचार इति भावः । इदमुपलक्षणं, व्यक्तित्वादिनाक्षेपोऽपि गोत्वादिना तदलाभप्रसङ्गोऽपि ध्येयः । ‘व्यक्तिज्ञानमिति । बह्विं विना धूमवदिति भावः । एतावता व्यक्तिज्ञानं जातिज्ञाने हेतुरिति विवक्षितं, तत्राह—‘तदभावेऽपीति । ‘उत्पादात्’ जातिज्ञानस्य । अन्यथा जातिज्ञानात् पूर्वमेव व्यक्तिज्ञानावश्यकत्वे किमाक्षेपेणेति भावः ।
- 15 ‘तस्य’ जातिज्ञानस्य, ‘एकज्ञानगोचरतायां’ जातिव्यक्त्योः । भट्टमतं निराकृत्य मण्डनमतमाह—‘जातीनामिति । ¹⁷‘अन्वयाद्यनुपपत्त्या’ आनयनान्वयाद्यनुपपत्त्या लक्षणया ‘व्यक्तिरवसीयते ।’ ¹⁸‘अन्योन्ये’ति । आनयनान्वयानुपपत्त्या हि लक्षणया तदुपस्थितिः, आनयनपदादानाच्चानयनत्वं तत्र गवान्वयानुपपत्त्या तथा वाच्यं, तथाच गवोपस्थितावानयनोपस्थितिः, तदुपस्थितौ च गवोपस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इति । परे तु जातिज्ञाने सति लक्षणया व्यक्तिज्ञानं
- 20 व्यक्तिमा[57b]दाय च जातिभानमित्यर्थः इत्याहः । केचित्तु या व्यक्तियोग्यताबलाद् भासते तथा समं सम्बन्धज्ञाने तदुपस्थितिः, तदुपस्थितौ च तत्सम्बन्धज्ञानमित्यन्योन्याश्रय इति वदन्ति । वस्तुतस्तु शुद्धजातौ कदाप्यप्रयोगात्तत्र शक्तौ न मानं लक्ष(च)ार्थेन परम्परासम्बन्धनिर्वाहाय तत्र सम्बन्धत्वकल्पने च गौरवं, गोत्वं शक्त्या गौर्लक्षणया स्वरूपत उपतिष्ठते तयोश्च परस्परमन्वय इति केचित् । अव्युत्पत्तेः सम्बन्धितावच्छेदकं विना ततः स्वरूपेणानुपस्थिते-श्चेत्यादि बोध्यम् ।
- 25 स्यादेतत् । प्रतिबन्धं विनाऽपि पक्षधर्मताबलात् यथा लिङ्गं विशेषे पर्यवस्यति, तथा सङ्गतिं विनाऽपि शब्दः शक्तिविशेषाद्विशेषे पर्यवस्यति । स एवाऽऽक्षेप इत्युच्यते इति चेत् ; न तावत्प्रतीतिः, क्रमेण अपेक्षणीयाभावेन विरम्य ¹⁹व्यापारायोगात् । जातिप्रत्यायनमपेक्षते इति चेत्, कृतं तर्हि शब्दशक्तिकल्पनया । तावतैव तन्निर्देः । श्रोमिति चेन्न । व्यक्त्यनालम्बनायाः जातिप्रतीतेरसम्भवादि-
- 30 त्युक्तत्वात्, प्रमाणान्तरापातप्रसङ्गाच्च । स्मरणं तदित्ययमदोष इति चेन्न । अननुभूतानन्वयप्रसङ्गात् । अस्त्वैकैव प्रतीतिरिति चेत्, कृतं तर्हि शक्तिभेद-

¹⁷ Guṇānanda reads अन्वयादि- for अन्वय.

¹⁸ Guṇānanda reads अन्योन्य- for परस्पर-.

कल्पनया । एवञ्च यथा सामान्यविषया शक्तिरैकैव तद्वति पर्यवस्यति, तथा सामान्याश्रया सङ्गतिस्तद्वति ^{२०}पर्यवस्येदिति । न च नित्या अपि वर्णाः स्वरानुपूर्व्यादिहीनाः पदार्थैः सङ्गम्यन्ते । न च तद्विशिष्टत्वमपि तेषां नित्यम् । तस्मात्तत्तज्जातीयक्रोडनिविष्टा एव पदार्थाः पदानि च सम्बध्यन्ते नातोऽन्यथेति, नैतदनुरोधेनापि शब्दस्य नित्यत्वमाशङ्कनीयमिति । यदा च वर्णा एव न 5 नित्यास्तदा कैव कथा पुरुषविवक्षाधीनाऽऽनुपूर्व्यादिविशिष्टवर्णसमूहरूपाणां पदानां, कुतस्तत्राच्च तत्समूहरचनाविशेषस्वभावस्य वाक्यस्य, कुतस्तमां तत्समूहस्य वेदस्य ? परतन्त्रपुरुषपराधीनतया प्रवाहाविच्छेदमेव नित्यतां ब्रूम इति चेत्, एतदपि नास्ति, सर्गप्रलयसम्भवात् । अहोरात्रस्याऽहोरात्रपूर्वकत्वनियमात् कर्मणां विषमविपाकसमयतया युगपद्भूतिनिरोधानुपपत्तेर्वर्णादिव्यवस्थानुपपत्तेः, समयानु- 10 पलब्धौ शब्दव्यवहारविलोपप्रसङ्गात्, घटादिसम्प्रदायभङ्गप्रसङ्गाच्च कथमेवमिति चेत् ; उच्यते—

ग्रामोदटीका

प्राभाकरमतं शङ्कते 'स्यादेतदि'ति । विशिष्य प्रतिबन्धज्ञानं विनापि यथा लिङ्गं विशेषपरं तथा सङ्गतिग्रहं विनापि शब्दः स्वरूपसद्व्यक्तिशेषपर्यवसन्नः स्यात् । न ह्यनुमितौ विशेषव्याप्तिग्रहो- 15 ऽप्युपयुक्तः, किन्तु स्वरूपसत्या एव व्याप्तेर्विशेषपर्यवसानादृशनादिहापि तथैव कल्पनीयमित्यर्थः । जातिशक्तिज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानं जातिज्ञानानन्तरं वा जायते । जातिज्ञानमेव वा व्यक्तिविषयम् ? तत्र नाद्य इत्याह 'न तावत् प्रतीतिरिति'ति । 'अपेक्षणीयान्तराभावेने'ति । व्यक्त्युपस्थिताविति शेषः । व्यक्तौ स्वरूपसती शक्तिर्जातिज्ञानसहकृतव्यक्त्युपस्थापिकेति कर्मसिद्धिरिति शङ्कते 'जाती'ति । जातिप्रतीतिः प्रथमं यदि तदा सैव व्यक्तिप्रतीतिहेतुः, कृतं व्यक्त्यंशशक्तिकल्पनयेत्याह 20 'कृतमि'ति । ननुवत्जातिधीरेव व्यक्तिधीहेतुः, को दोष इत्याह 'ओमि'ति । एकस्यामुभय-विषयकसंविदि हेतुहेतुमद्भाव इत्याह 'व्यक्त्यनालम्बनाया' इति । यदि च मनोजातिज्ञान-मपेक्ष्य व्यक्तिज्ञानं जनयेत् तदा जातिज्ञानं लिङ्गज्ञानवन्मानान्तरं स्यादित्याह 'प्रमाणान्तरे'ति । व्यक्तिज्ञानं यदि प्रमा स्यात् तदा भवेदेवं तच्च स्मृतिरूपमित्याह 'स्मरणमि'ति । एवं सत्यननु-भूता व्यक्तिनं भासेतेत्याह 'अननुभूते'ति । जातिज्ञानमेव व्यक्तिविषयकमिति द्वितीयविकल्प- 25 माशङ्कते 'अस्त्वित्या'दि । एवं सत्येकैव शक्तिर्जातिव्यक्तिनिष्ठास्तु तथाच सिद्धं नः समीहित-मिति परिहरति 'कृतमि'ति । प्रकृतमुपसंहरति 'एवं चे'ति । यदुक्तं यथार्थस्यास्थिरस्य तेनेति तदेतदायातम् । यथा पटत्वसामान्यविषया पटपदस्य शक्तिर्व्यक्तौ पर्यवस्यति । न च तत्र पृथक्-शक्तिः, तथा पटत्वसामान्याश्रयैव शक्तिः पदानां शक्तिः स्वरूपमती पदार्थे ज्ञाता नैयायिकानां तथा ममापि ज्ञाता ज्ञाता व्यक्तौ स्वरूपसती शक्तिरस्तु, इयमेव हि शब्दशक्तिः । यद्वा, शब्दा- 30 नित्यत्वेऽपि न दुर्ग्रहः समयग्रह इत्यर्थः । ननु या चान्वयांशे जातिशक्तादेव व्यक्त्युपस्थितिरस्तु, न हि ज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानं पृथगिति, येन तत्रापि शक्तिः कल्पेत्त । किं च गोत्वमनुगमकं विशेषणं च गौर्गोपदवाच्य इत्यत्र(र्थः ?), तथाच नागृहीतविशेषणान्यायेन तत्रैव शक्तिरुचिता ज्ञातो

व्यक्तेर्विशेषणत्वेऽप्यानन्त्यव्यभिचाराभ्यां न तत्र शक्तिः जातिर्वा स्वत एव व्यावृत्ता विशेषपदार्थ-
वदिति न तत्र व्यक्तेर्विशेषणत्वमिति चेत्, न। नियमतो यद्विषयकं ज्ञानं येन पदेन जन्यते
तत्पदं तत्र शक्तं जन्यते च जातिविषयकं ज्ञानं गवादिपदेनेत्युभयमपि तत्पदशक्यमिति भावः।
पटशब्दे वाचकत्वव्यवहारं करोतीति योत्तरपटत्वविशिष्टपदाश्रिता। अपिच वर्णनित्यत्वेऽपि
5 ज्ञानरूपानुपूर्वीविशेषघटितपदानामनित्यतया त्वन्मतेऽपि कथं शक्तिग्रह इत्याह 'न चे'ति।
उपसंहरति 'तस्मादि'ति। पदार्थेषु गोत्वघटत्वादिका जातिः। पदेषु गोत्तरोत्वघोत्तर-
त्वादिकमुपाधिरित्यर्थः। 'नैतदनुरोधेने'ति। शक्तिग्रहानुरोधेनेत्यर्थः।

- इदानीं वक्तृतया ईश्वरसिद्धिमभिप्रेत्याह 'यदि च वर्णा एवे'ति। पदानां नित्यत्वस्य च कथं
कथेत्यन्वयः। ननु वेदा एव ध्वंसप्रतियोगिन इति न तन्नित्यतां ब्रूमोऽपितु वेदप्रवाहः कदापि
10 नोच्छिद्यत इत्याह 'परतन्त्रे'ति। तथाच शिष्योपाध्याये परम्पराधीनत्वात् सर्वदा वेदानुवृत्ति-
नं त्वोद्भवरवक्तृतयेति भावः। तज्जातीयानुपूर्वीज्ञानजन्यानित्यज्ञानजन्यत्वमेव परतन्त्रपुरुष-
परम्पराधीनत्वम्। प्रलयैवाधमाशङ्कते 'अहोरात्रे'ति। सम्प्रति तथा दर्शनादिति भावः। कर्मणां
धर्माधर्माणां विषयविपाकसमयतया क्रमिकसहकारिसमवधानवत्तया युगपट् प्रतिनिरोधो योगपथेन
भोगवैमुख्यम्। 'वर्णादी'ति। वर्णानां ब्राह्मणत्वादीनां या व्यवस्था ब्राह्मणत्वादिपूर्वकत्वनियमः,
15 तदनुपपत्तेरनुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः। 'समये'ति। वृद्धव्यवहाराधीनः सङ्केतग्रहः सर्गादी न
स्यादित्यर्थः। 'घटपटादी'ति। कुविन्दकुलालादीनामुच्छेदे सर्गादी कथं तन्निर्माणशिक्षा
स्यादित्यर्थः। 'कथमि'ति उक्तवाधकेभ्यः कथं प्रलयसिद्धिरित्यर्थः।

विवेकटीका

- ननु यथा बलित्वेन बल्लिसामान्यनिरूपितव्याप्तिज्ञानं पक्षधर्मताबलाद् बल्लिविशेषधियं
20 जनयन्ति[ति ?]अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तथैव हेतुहेतुमद्भावात्। तथा स्वरूपतो जातिशक्ततया पद-
ज्ञानं व्यक्तिज्ञानं जनयति तद्विशेषलाभश्च योग्यताबलादिति गुरुमतमवतारयति—'स्यादेत-
दि'ति। 'प्रतिबन्धं' फलीभूतज्ञानभासमाननिरूपितव्याप्यत्वग्रहं विशेषणसाध्यविशेषे
पर्यवस्यति, तद्गोचरामनुमितिं जनयति। 'शक्तिविशेषात्' स्वरूपतो जातिविषयकात्,
व्यक्तिविषयकादिति तु प्रकाशः। 'विशेषे' योग्यतासहकारेण व्यक्तिविशेषे 'पर्यवस्यति'
25 ज्ञानं जनयति। 'व्यक्तावाक्षेप' इति 'ग्रन्थ' सङ्गमयति—'स एवे'ति। दूषयति—'न
तावदि'ति। 'प्रतीतिर्जातिव्यक्त्योः। 'क्रमेणे'ति। 'विरम्य' व्यापाराभावात् विलम्ब्य
जनयिष्यतीत्यत्र हेत्वभावात्, विलम्बे हेत्वभावादिति यावत्। 'जाती'ति। तथाचापेक्षणीया-
भावोऽसिद्ध इति भावः। 'शब्दशक्तिकल्पनया' शब्दस्य व्यक्तौ कूटशक्तिकल्पनया। 'तावतैव'
तज्जनितजातिज्ञानेनैव 'तत्सिद्धेः' व्यक्तिधीसिद्धेः। 'व्यक्तग्रनालम्बनाया' इति। तथाच
30 न क्रम इति भावः। एतद्व्याप्तेरनुपगमे त्वाह—'प्रमाणान्तरे'ति। 'यदसाधारणं सहकार्या-
साधे'त्यादिव्याप्तेरिति भावः। 'स्मरणमि'ति। तथाच प्रमां जनयतीत्येव नास्तीति भावः।
'तत्' व्यक्तिज्ञानम्। अननुभूतेषु तस्य स्मरणासम्भवादिति भावः। यद्यपि व्यक्तग्रन्तर-
विषयकस्मरणादेव योग्यताबलाद्व्यक्तिविशेषलाभ इति शक्यं वक्तुं, तथापि क्रमकल्पने माना-

भावो ध्येयः । एका जातिव्यक्त्युभयविषयिका शक्तिः जात्यंशे ज्ञाता, व्यक्तौ स्वरूपसती प्रयोजिकेति या कल्पना तथा 'कृतं', सा व्यर्थेत्यर्थः । जातिगोचरशक्तिज्ञान एव विषयतया व्यक्तिरवच्छेदिकेति भावः । ननु गोत्वविशिष्टशक्ततया पदज्ञानत्वापेक्षया गोत्वशक्ततया पदज्ञानत्वमेव गोत्वविशिष्ट[58a]शब्दबोधे हेतुर्लाघवात् । यादृशञ्च विशिष्टं कार्यतावच्छेदककोटौ निविशते, तत्रैव तत्समभिव्याहृतविभक्तार्थाद्यन्वय इति नातिप्रसङ्गः । भवतु वा स्वरूपसत्येव शक्तिस्तन्निष्ठायाः, गोत्वस्यैव तत्र कारणतावच्छेदकत्वं न व्यक्तेरित्येव जातिशक्तिवादपदार्थः । न च गोत्वत्वादिना गोत्वशक्तिभ्रमेण तत्र गृहीतशक्तिकं वा यत् पदं तत्रापि लाघवात् गोत्वशक्ततया ज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकमिति तत्रापि गोत्वप्रकारकशब्दबोधस्य गोपदा(द्?) गोत्वविशेष्यकबोधस्य प्रसङ्ग इति वाच्यं, गोत्वविशेष्यकाणां शक्तिग्रहप्रकारवैचित्र्येण नानाप्रकारकबोधानां दर्शनेन तत्रैकप्रकारकतद्ग्रहे तदतिरिक्ततद्बोधवारणाय कारणतावच्छेदके प्रकारीभूतधर्मनिवेशस्यावश्यकत्वात् । न च गोत्वेन गवि शक्तिग्रहे गोभिन्नस्यापि तेन रूपेण शब्दबोधविषयतावारणाय व्यक्तेरपि तत्र निवेश इति वाच्यं, योग्यतावलेन व्यक्त्यन्तरभानस्यापि तत्र न्यायनये इष्टत्वात्, अस्माकन्तु गोत्वेन गोशब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेनानतिप्रसङ्गात् । यत्तु प्रकारतास्यविलक्षणविषयतया गोत्वं कारणतावच्छेदकं तत् व्यक्तिशक्तेरेव भङ्गान्तरेणाभिधानमात्रमित्यरुचेः प्रतिबन्धि(बन्धि)माह—'एवञ्चे'ति । 'पर्यवस्यति' बोधञ्जनयति । 'सामान्याश्रया' (घ?)शक्ततावच्छेदकपदत्वाश्रया 'तद्वति' घटपदे²⁰'पर्यवस्यति' तत्कार्यं करिष्यति, तथा च शब्दानित्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः ।

'स्वर' उदात्तादिः । 'आनुपूर्वी'ति । अन्यथा जराराजनदीदीनयोरविशेषप्रसङ्ग इति भावः । तथा च वर्णानां नित्यत्वेऽपि स्वरत्वादेरनित्यतया अननुगमेन शक्तिग्रहे प्रकारान्तरमवश्यमास्थेयमिति फलति ।

उपसंहरति—'तस्मादि'ति । 'जातिकोडनिविष्टाः' जातिविशिष्टाः अर्थाः शक्ताः पदानि, न तु तत्तत्पदत्वानि सम्बन्धान्तरे शक्तानि । 'अन्यथा' अन्यप्रकारः । 'एतदनुरोधेन' तथाविधशक्तिग्रहानुरोधेन । 'कैव कथा' नित्यत्ववार्ता । 'तत्समूहरचना' आनुपूर्वीस्वभावघटकीभूता धर्माः । 'परतन्त्रे'ति । अध्याप्यव्यापकभावाप्रेत्यर्थः । एतेन ध्वंसाद्य(?)प्रति[58b]योगित्वव्यवच्छेदः । नित्यता वेदस्य, तत्प्रवाहाविच्छेदम् अव्ययीभावतया नपुंसकत्वम् । 'सर्गे'ति । वेदनत्वं सजातीयानुपूर्वीज्ञानाधीनज्ञानजन्यत्वव्याप्यं, सर्गाद्युत्पन्नवेदे व्यभिचारित्वात्, कालत्वं न वेदव्याप्यं प्रलये व्यभिचारित्वादिति फलितार्थः । सर्गप्रलयबाधकेन हेत्वसिद्धिमाशङ्कते—'अहोरात्रस्ये'ति । 'अहोरात्रपूर्वकत्वे'त्यस्या'व्यवहिते'त्यादिः, तेन सर्गान्तरीयाहोरात्रपूर्वकतया न बाधकत्वासम्भवः । सर्गादौ बाधकमुक्त्वा प्रलये बाधकमाह—'कर्मणामि'ति । 'विपाकः' प्रतिबध्यत्वं, तस्य वैषम्यम् एककालसम्भवरूपं, तथा च भोगजनककर्मत्वं नैककालप्रतिबध्यवृत्ति, सकलभोगजनकवृत्तित्वात्, धर्मवदिति फलति । बाधकान्तरमाह—'वर्णादी'ति । वर्णा ब्राह्मणादयः । 'आदि'पदाद् गवादिपरिग्रहः, तेषां 'व्यवस्था' सजातीयजन्यत्वव्याप्यत्वं, तथा च न कार्यकारणभावस्तेषां सम्भवेदिति भावः । सर्गादौ 'समय'स्य व्यवहाराधीनशक्तिग्रहस्या'नुपपत्तौ' । 'शाब्दे'ति ।

²⁰ Guṇānanda reads पर्यवस्यति for पर्यवस्येत्.

इतरेषां शक्तिग्राहकाणां तादृशशक्तिग्राहकोपजीवकत्वादिति भावः । 'घटादिसम्प्रदायः
घटादिनिर्माणज्ञानम्, उपदेशकाभावात्तस्य भङ्गप्रसङ्गादित्यर्थः । ॥ १ ॥

'कथमेवं' कथं सर्ग-प्रलययोः सम्भवः ?

वर्षादिवद्भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुषुप्तिवत् ।

5

उद्भिद्वृत्तिकवहर्णा मायावत् समयादयः ॥२॥

- १^१ तत्पूर्वकत्वमात्रे सिद्धसाधनात्, अनन्तरतत्पूर्वकत्वे . अप्रयोजकत्वात्, वर्षादिदिनपूर्वकतद्दिननियमभङ्गवदुपपत्तेः । राश्यादिविशेषसंसर्गरूपकालोपाधि-
प्रयुक्तं हि तत् । तदभाव एव व्यावृत्तेः^{२२} । तथेहापि सर्गानुवृत्तिनिमित्तब्रह्माण्ड-
स्थितिरूपकालोपाधिनिबन्धनत्वात्तस्य तदभाव एव व्यावृत्तौ को दोषः ? न च
10 तदनुत्पन्नमनस्वरं वा, अवयवित्वात् । वृत्तिनिरोधस्यापि सुषुप्तावस्थावदुपपत्तेः ।
न ह्यनियतविपाकसमयानि कर्माणीति न तदानीं कृत्स्नान्येव भोगविमुखानि ।
न ह्यचेतयतः कश्चिद्भोगो नाम, विरोधात् । कस्तर्हि तदानीं शरीरस्योपयोगः ?
तं प्रति न कश्चित् । तर्हि किमर्थमनुवर्तते ? उत्तरभोगार्थं, चक्षुरादिवत् ।
प्राणिति किमर्थम् ? श्वासप्रश्वाससन्तानेनाऽऽयुषोऽवस्थाभेदार्थम् । तेन भोग-
15 विशेषसिद्धेः । एकस्यैव तत् कश्चिदुपपद्यते, न तु विश्वस्येति चेत् ; अनन्ततया,
अनियतविपाकसमयतया, उपमर्शोपमर्दकस्वभावतया च कर्मणां, विश्वस्यैकस्य वा
को विशेषो येन तन्न भवेत् । भवति च^{२३} सर्वस्यैव सुखापः क्रमेण, न तु युगपदिति
चेन्न । कारणक्रमायत्तत्वात् कार्यक्रमस्य । न च स्वहेतुबलायातैः कारणैः
क्रमेणैव भवितव्यम्, अनियतत्वादेव, सर्वग्रासवत् । ग्रहाणां ह्यन्यदा समागमा-
20 नियमेऽपि तथा कदाचित्स्यात् । यथा कालाद्यनियमेऽपि सर्वमण्डलोपरागः स्यात्,
त्रिदोषसन्निपातवद्वा । यथा हि वातपित्तश्लेष्मणाञ्चयप्रकोपप्रशमक्रमाऽनियमेऽपि
एकदा सन्निपातः स्यात्तदा देहसंहारः, तथा कालानलपवनमहार्णवानां सन्निपाते
ब्रह्माण्डदेहप्रलयावस्थायां युगपदेव भोगरहिताचेतनाः स्युरिति को विरोधः ?
तथापि विदेहाः कर्मिण इति दुर्घटमिति चेत् ; किमत्र दुर्घटम् ? । भोगनिरोध-
25 वच्छरीरेन्द्रियविषयनिमित्तनिरोधादेव तदुपपत्तेः । वृत्तिकतण्डुलीयकादिवहर्णा-
दिव्यवस्थाऽप्युपपद्यते । यथा हि वृत्तिकपूर्वकत्वेऽपि वृत्तिकस्य गोमयादाद्यः,
तण्डुलीयकपूर्वकत्वेऽपि तण्डुलीयकस्य तण्डुलकणादाद्यः, वज्रिपूर्वकत्वेऽपि
वज्रेररणेरदाद्यः, एवं क्षीरदधिघृततलकदलीकाण्डादयः, तथा मानुषपशुगोवाह्वय-
पूर्वकत्वेऽपि तेषां प्राथमिकास्तत्तत्कर्मोपनिबद्धभूतभेदहेतुका एव । स एव^{२४} हेतुः
30 सर्वत्रानुगत इति सर्वेषां तत्सान्तानिकानां समानजातीयत्वमिति । किमसङ्गतम् ?

द्वितीयः स्तवकः

ग्रामोदटीका

वर्षादिवदिति (२।२)

वर्षादिनपूर्वकत्वे साध्ये यथा वर्षाप्रथमदिवसान्यराशिविशेष उपाधिः, तेन न वर्षादिनत्वरूपसाधनव्यापकमिति । तथाऽहोरात्रपूर्वकत्वेऽहोरात्रस्य साध्ये भवो ब्रह्माण्ड-स्थितिकालः स एवोपाधिरित्यर्थः । सुषुप्तौ यथा कर्मणा युगपद्वृत्तिनिरोधस्तथाऽन्यत्रापि स्यादित्याह 'वृत्तिरोध' इति । यथा तण्डुलीयकशाकवृश्चिकयोस्तत्पूर्वकत्वेऽप्याद्यौ तौ तण्डुलकणगोमयाभ्यां भवतः, तथा ब्राह्मणत्वादीनां तत्पूर्वकत्वेऽपि सर्गादौ तज्जनकधर्मोपगृहीत-भूतभेदात् स्यादित्याह 'उद्भिदि'ति । प्रयोज्यप्रयोजक-कायाधिष्ठानादीश्वरतयैव व्यवहारान्मायादिव्यवहारादिव तद्दर्शीव्युत्पन्नः स्यादित्याह 'मायावदि'ति ।

अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वं साध्यम्, अव्यवहिताहोरात्रपूर्वकत्वं वा ? नाद्य इत्याह 'तदि'ति । पूर्वसर्गाहोरात्रपूर्वकत्वस्य मयाप्युपगमादित्यर्थः । द्वितीये त्वाह 'अनन्तरे'ति । वर्षत्तुप्रथमदिनस्य यथा न वर्षादिना व्यवहितपूर्वकत्वं तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः । ननु व्यभिचारे चावश्यमुपाधि-रित्यत आह 'राश्यादी'ति । कर्कटप्रथमांशानवच्छिन्नकर्कटसिंहाद्यन्यतरावच्छिन्नाहोरात्रत्वं वर्षा-दिनपूर्वकत्वे साध्ये उपाधिः । अयं च वर्षादिनत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । यथा-श्रुते शरत्प्रथमदिने साध्याव्यापकत्वं स्यात् । न च साधनव्यापकत्वं कर्कटप्रथमांशावच्छिन्नदिने साधनाव्यापकत्वाद्यथा तथा ब्रह्माण्डस्थित्यवच्छिन्नप्रथमाहोरात्रातिरिक्ताहोरात्रस्याव्यवहिता-होरात्रपूर्वकत्वमित्यर्थः । तथा च वर्षादिनमव्यवहितवर्षादिनपूर्वकम्, वर्षादिनत्वादिति प्रयोग उपाधिरुक्त इति । भवोपाधित्वमेव स्फुटयति 'तथेहापी'ति । तस्याव्यवहिताहोरात्र-पूर्वकत्वस्य तदभाव एव उक्तोपाध्यभाव एवेत्यर्थः । उपाधेः साधनव्यापकत्वमाशङ्क्याह 'न चे'ति । अवयवित्वं च ब्रह्माण्डस्यागमसिद्धम् । 'सुषुप्ती'ति । पुरुषस्य यदा सुषुप्तिः तदा सर्वाणि कर्माणि भोगविमुखानीत्यर्थः । ननु सुषुप्तावपि भोगः स्यादित्यत आह 'न ही'ति । 'विरोधादि'ति । सुखदुःखसाक्षात्कारस्यैव भोगत्वादिति भावः । 'तं प्रती'ति । *सुस्वापवन्तमित्यर्थः । 'तदुत्तरे'ति । तस्यैवोत्तरभोगार्थमित्यर्थः । 'चक्षुरादिवदि'ति । अन्यथा निमीलितनयनस्य चक्षुरपि न स्यादित्यर्थः । 'प्राणिती'ति । अभुञ्जानस्य जीवनमनुपपन्नमित्यर्थः । आयुषोऽवस्थाविशेषो बाल्यादिः, तस्याप्युपयोगमाह 'तेने'ति । यद्यपि सकलवृत्तिवि(नि ?)रोधे सुषुप्तस्य स्वासप्रश्वाससन्तानोऽप्यसम्भवी तथापि वृत्तिरोधो 'भोग-वैमुख्यमि'ति । 'अनन्ततये'ति । एकस्याप्यनन्तानि कर्माणि अनियतविपाकसमयानि च, 'उपमर्द्योपमर्दक'स्वाभाव्यं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । भवति ह्युत्कटेन कर्मणा अनुत्कटकर्म-प्रतिबन्ध इत्यर्थः । 'भवती'ति । तथा च प्रलयेऽपि युगपत्कर्मनिरोधो मा भवत्विति भावः । कारणयौगपद्ये कार्ययौगपद्यस्यावश्यकत्वमित्याह 'कारणे'ति । ब्रह्माण्डरूपो देहः 'ब्रह्माण्डदेहः' । 'तथापी'ति । अवच्छेदकं देहमन्तरेण कर्माण्यनुवर्तिष्यन्त इत्यसम्भवीत्यर्थः । 'क्षीरे'ति । परमाणो-रक्षीरादेव क्षीरादयः । परमाणो क्षीरत्वादिजातेरभावात् कदलीकाण्डं च दग्धवेत्रबीजात् । नन्वेवमननुगमः । सर्गादौ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणपूर्वकत्वं नास्ति, इदानीं तु तदस्ति इत्यत आह 'स एवे'ति । अदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेदत्वं सर्गादिविवेदानीमप्यनुगतमेवेत्यर्थः ।

- ‘वर्षादी’ति । वर्षादिदिनरूपहेतुवत् इत्यर्थः । ‘आदि’पदाच्छरदादिपरिग्रहः । यथा ‘वर्षादि’दिनत्वरूपो हेतुः कर्कटप्रथमांशाष्टप्रहरान्यत्वरूपेणोपाधिना सोपाधित्वेन नाव्यवहित-वर्षादिदिनकत्वनिरूपितनियमवान्, तथाहोरात्ररूपोऽपि हेतुः ब्रह्माण्डध्वंसाजन्यब्रह्माण्डोत्-
 5 पत्तिदिनान्यत्वरूपेण भवेनोपाधिना सोपाधिक इति नाव्यवहिताहोरात्रनिरूपितनियमवान् । ‘कर्मणां विषमविपाके’त्यादिद्वितीयबाधकमुद्धरति—‘वृत्ती’ति । यथा सुपुप्तप्रवस्थायां तत्पुरुषीयकर्मजातस्य भोगाद्यजनकत्वं, तथा च निखिलभोक्तृनिष्ठादृष्टानामपि स्यात् । तथा च तत्पुरुषीयभोगजनककर्मत्वव्यापकत्वं यथा एककाले फलानुत्पादयावदाश्रयकान्यत्वे साध्ये अप्रयोजकं, तथा भोगजनककर्मत्वव्यापकत्वमपीत्यर्थः । ‘वर्षादी’ति तृतीयं बाधक-
 10 मुद्धरति—‘उद्भिदि’ति । ‘उद्भिद’ण्डुलीयकादिः, ‘वृश्चिकः’ कीटविशेषः । यथा तण्डुलकणा-दुद्भिद्बीजाच्च उद्भिदुत्पत्तिः, गोमयादृश्चिकाच्च वृश्चिकस्य कार्यस्य वैजात्यस्वीकारेण (59a) न व्यभिचारः, तथा भगवन्मुखादितोऽपि कश्चिद्ब्राह्मणादिः, कश्चिद्ब्राह्मणादित एव । ‘वर्ण’-पदं गवादेरुपलक्षणं तेन न समाधानन्यूनता । ‘समयानुपपत्ति’रिति चतुर्थं बाधकमुद्धरति—
 15 ‘मायावदि’ति । सूत्रसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य घटादिगोचरक्रियादर्शनाद्यथा शक्तिग्रहस्तथा भगवत एव प्रयोज्यवृद्धस्य सतः शब्दाज्ज्ञानानुपपत्तावपि बालो व्युत्पद्यत इत्यर्थः । ‘आदि’-पदाद् ‘घटसम्प्रदाये’त्यादिपञ्चमबाधकोद्धारः । सोऽपि मायावदित्यर्थः ।
 20 “अहोरात्रपूर्वकत्वमात्रे” अहोरात्रस्याहोरात्रपूर्वकत्वव्याप्यत्वे साध्ये । एवमग्रेऽपि । मात्रेणाव्यवधानांशव्यवच्छेदः । सिद्धसाधनं सर्गान्तरीयाहोरात्रमादाय, तच्च न बाधकमिति भावः । ‘अनन्तरे’ति । न अनन्तर[र]व्यवधानं यत्रेति व्युत्पत्त्याऽव्यवधानेत्यर्थः । तत् अहो-रात्रं वर्षादिनपूर्वदिने धर्मपरे तादात्म्येन वा नियमः, ‘तद्दिनं’ वर्षादिनम् अधिकरणतया सह निरूपकत्वं, ‘नियमः’ सम्बन्धः । यथा वर्षादिने वर्षादिनाव्यवहित-पूर्वकत्वनियमे साध्ये अप्रयोजकत्वं तद्वदत्रापि इत्यर्थः । ननु वर्षादिनतत्पूर्वकत्वयोर्निरुपाधिसहचार-बलाश्रियमसिद्धेर्वर्षादिनमात्रवृत्तिधर्मस्य नाप्रयोजकत्वम् इत्याशङ्कायां तत्रोपाधिमाह—
 25 ‘राश्यादी’ति । ‘राशिः’ कर्कटः, तस्य ‘विशेषः’ प्रथमांशाष्टप्रहरात्मकत्वं, तस्य निरूपकतया संसर्गो यत्र तदन्यत्वरूपस्तद्विशिष्टः ‘काल’स्तादात्म्येन ‘उपाधि’रित्यर्थः । तदन्यत्वमुपाधेरिति तु फलितम् । ‘तत्’ हेतुमति साध्यम् । ‘तदभाव एव’ ‘उपाध्यभाव एव,’ “तद्व्यावृत्तिः” साध्यस्य व्यावृत्तिः । ‘सर्गानुवृत्तिनिमित्ते’ति । ‘ब्रह्माण्डे परमाणुसाद्बुविष्यती(भवितरी?)’ति वक्ष्यमाण-प्रलयसाधकोपष्टम्भसूचनम् । ‘ब्रह्माण्डस्थिती’ति । ब्रह्माण्डनाशजन्यब्रह्माण्डोत्पत्ति-दिनानीत्यर्थः । उपाधेरप्रसिद्धिमुद्धरति ‘न चे’ति । तद्ब्रह्माण्डम्, ‘अवयवित्वात्’ समवेत-
 30 द्रव्यत्वात् ।
 ‘कृत्स्तानि’ तत्पुरुषनिष्ठानि । सुपुप्ती भोगाभावं साधयति—‘न ही’ति । ‘विरोधात्’ सामान्याभावस्य विशेषाभावव्याप्यत्वादिति भावः । ‘तदानी’ सुपुप्तिदशायाम् । ‘तर्हि’ भोगासत्त्वे, ‘उपयोगः’ प्रयोजनम् । ‘विरोधादि’ति । सुखदुःखसाक्षात्कारस्यैव तत्त्वादिति वा अर्थ

²¹ Guṇānanda reads अहोरात्रपूर्वकत्वमात्रे for तत्पूर्वकत्वमात्रे.

²² Guṇānanda reads तद्व्यावृत्तिः for व्यावृत्तिः.

इति भावः । 'तं प्रतीति' । अन्यनिष्ठन्तु साक्षात्कारादिकं विषयतया जनयत्येव इति भावः । 'चक्षुरादी'ति । 'निमीलितनयनस्येत्यादिः । यदा साक्षात्कारादिकं न जनयति, तदा किमर्थं शरीरानुवृत्तिः ? 'उत्तरोत्तरे'ति । तदेव शरीरमनन्तरं भोगं जनयिष्यतीति तदेव प्रयोजनम्, अन्त[59b]रा च प्राक्तननाशस्य शरीरान्तरोत्पादस्य च कल्पनागौरवमिति भावः । 'प्राणिती'ति । मृतशरीरवत् तदा तदवस्थानादेव उक्तप्रयोजनद्वयनिर्वाहादिति 5 भावः । 'आयुषोऽवस्थाभेदः' कौमारादिव्यवस्थापकजीवनावच्छिन्नतत्तदुत्सववर्तित्वादिः । तत्र द्वाराकाङ्क्षायामाह—'श्वासे'ति । तस्यापि प्रयोजनमाह—'तेने'ति । तत्तदवस्थायां ज्योतिर्गणनादिप्रकारेण राज्यभोगादिनिश्चयः । शङ्कते—'एकस्ये'ति । 'एकस्य' पुंसः एतन्निखिल-स्वनिष्ठकर्मणां भोगवैमुख्यं 'कथञ्चिद'दृष्टादिवशात् त्वङ्मनोयोगनिवृत्त्या, 'विश्वस्य' निखिल-संसारिणः 'अनन्ततया' विशिष्य परिचेतुमशक्यसंख्यतया । 'नियते'ति । एकदा लब्धवृत्तिकान्य- 10 तरेत्यर्थः । 'उपमदर्थे'ति । स्वप्रतिबद्धप्रतिबन्धककर्मसमानाधिकरणतयेत्यर्थः । प्रतिबन्धे विश्वस्य एकदा यानि कर्माणि तेषां 'को विशेषो' वैलक्षण्यम्, इदमेकदा भोगवैमुख्यम् । ननु ईदृशः कश्चिदस्ति यस्य कर्माणि युगपन्निरुद्धवृत्तीनि न भवन्ति इत्याशङ्क्यामाह—'भवति ही' (ति)²³ । 'सर्वस्यैव सुस्वाप' इति । तथा च नास्त्येव तादृशः कश्चिदिति भावः । शङ्कते—'क्रमेणे'ति । सर्वस्यैवात्मनः 'क्रमेण' कर्माणि तथा भवन्ति, न तु एकदा इत्यर्थः । 'भवती'त्यधिकृत्य 'चेदि'ति 15 पर्यन्तमेकशङ्कायां 'सुस्वाप'पदं निरुद्धवृत्तिकनिखिलस्वनिष्ठादृष्टकत्वपरं, तेन प्रलयाक्षेपोप-पत्तिः । 'कार्यं' वृत्तिनिरोधरूपम् । 'ब्रह्माण्डदेह' इति रूपकम् । 'विदेहा'इत्यस्यैक-दे'त्यादिः । 'कर्मिण' इत्यस्य च 'सर्व' इति कर्मवत्तापरिग्रहश्चाभ्युपेत्य सर्वमुक्ति, तद्व्यावर्त[वृत्त]ये 'भोगे'ति । तथा च न तदर्थं देहावस्थावश्यकत्वमिति भावः ।

उद्भूतपदार्थमाह—'तण्डुलीयके'ति । अल्पस्वरतया 'वृश्चिक'पदस्य कारिकाक्रमत्यागः । 20 एतत्क्रमेणैव विशदयति—'यथा ही'ति । 'अरणेरि'ति । परमाणूपलक्षणम् । 'कदली-काण्डे'ति । दग्धवेत्रबीजादाद्यस्य कदलीकाण्डाच्चापरस्य चोत्पादः । 'मानुषपशिव'ति सामान्यतः, 'गोब्राह्मणे'ति विशेष(त): एवेति । सजातीयहेतुकस्य व्यवच्छेदाय मानुषत्वादि-जातेराकस्मिकत्वं निरस्यति—'स' ²⁴'चे'ति । 'सर्वत्र' मनुष्यत्वाद्यवच्छिन्ने, 'समानजातीयत्वं' मनुष्यत्वाद्यवच्छिन्नम् । 25

गतं तर्हि गोपूर्वकोऽयं गोत्वादित्यादिना । न गतं, योनिजेष्वेव व्यवस्थापनात् । मानसास्त्वन्यथाऽपीति । गोमयवृश्चिकादिवदिदानीमपि किं न स्यादिति चेन्न । कालविशेषनियतत्वात् कार्यविशेषाणाम् । न हि वर्षासु गोमयाच्छालूक इति हेमन्ते किं न स्यात् ? समयोऽप्येकेनैव मायाविनेव व्युत्पाद्यव्युत्पादकभावावस्थित- 30 नानाकायाधिष्ठानात् व्यवहारत एव सुकरः । यथा हि मायावी सूत्रसञ्चाराधिष्ठितं दारुपुत्रकमिदमानयेति प्रयुङ्क्ते । स च दारुपुत्रकस्तथा करोति तदा चेतनव्यवहारादिवत्तद्दर्शी बालो व्युत्पद्यते, तथेहापि स्यात् । क्रियाव्युत्पत्तिरपि

²³ Guṇānanda reads हि for च.

²⁴ Guṇānanda reads च for एव.

- तत एव कुलालकुविन्दादीनाम् । सर्गादावेव किं प्रमाणमिति चेत् ; विश्वसन्तानोऽयं दृश्यसन्तानशून्यैः समवायिभिरारब्धः, ²⁵ सन्तानत्वात्, आरण्येयसन्तानवत् । वर्तमान-
ब्रह्माण्डपरमाणवः पूर्वमुत्पादितसजातीयसन्तानान्तराः, नित्यत्वे सति तदारम्भकत्वात्, प्रदीपपरमाणुवदित्यादि । अवयवानामावापोद्वापादुत्पत्तिविनाशौ
5 च स्यातां, सन्तानाऽविच्छेदश्चेति को विरोध इति चेन्न । एवं हि घटादिसन्ताना-
ऽविच्छेदोऽपि स्यात् । विपर्ययस्तु दृश्यते । कर्त्रादिभोगविशेषसम्पादनप्रयुक्तोऽसाविति चेन्न । द्वाणुकेषु तदभावात् । तथा च तदवयवानामपगमाभावेऽनादित्वप्रसङ्गे
द्वाणुकत्वव्याघातः । तस्मात् यत्कार्यं यन्निबन्धनस्थिति तदपगमे तन्निवृत्तिः । यत् यद्वेतुकं तदुपगमे तस्योत्पत्तिः । न च कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं नित्यमेव ;
10 नित्यस्थितिप्रसङ्गात् । न च नित्य एव हेतुः ; अकादाचित्कत्वप्रसङ्गात् । तदतिनिस्तरङ्गमेतत् । ईदृश्याच्च वस्तुस्थितौ भोगोऽपि कर्मभिरिवमेव वस्तुस्वभावानतिक्रमेण सम्पादनीय इति द्वाणुकवत् पिपीलिकाण्डादेः ब्रह्माण्डपर्यन्तस्यापि विश्वस्येयमेव गतिरिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथा च ब्रह्माण्डे परमाणुसाङ्गवितरि परमाणुषु च स्वतन्त्रेषु पृथगासीनेषु तदन्तःपातिनः प्राणिगणाः क्व वर्तन्ताम् ?
15 कुपितकपिकपोलान्तर्गतोदुम्बरमशकसमूहवत्, दवदहनदह्यमानदारुदरविधूर्ण-
मानघुणसङ्घातवत्, प्रलयपवनोन्नासनीयौर्वानलनिपातिपोतसांयात्रिकसार्थवहेति ।

ग्रामोदटीका

- ‘गतमि’ति । व्यभिचारादित्यर्थः । ‘योनिजेष्वि’ति । योनिजमात्रवृत्तिगोत्वावान्तरजाति-
भेदात् गोपूर्वकत्वानुमानमित्यर्थः । ‘इदानीमपी’ति । विनापि ब्राह्मणादिकम् इदानीमपि
20 ब्राह्मणादप्युत्पद्यतामित्यर्थः । ‘कालविशेषे’ति । सर्गाद्यकाल एव तददृष्टसहकारीत्यर्थः ।
इदानीं तु ब्राह्मणः सहकारी । तेन सर्गाद्यकालब्राह्मणयोर्वैजात्यावच्छेदेन कारणता, ब्राह्मण-
मात्रे त्वदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेद एव हेतुरिति भावः । ‘समयोऽपी’ति । प्रयोज्यप्रयोजक-
शरीरोपग्रहेण ईश्वर एव तदस्थानान्वादीन् व्युत्पादयतीत्यर्थः । तत्र प्रयोज्यबुद्धेर्गवादि-
पदजन्यत्वज्ञानं यद्यपि भ्रान्तं तथापि सास्नादिमती व्यक्तः गोपदवाच्चेति निकटस्थज्ञानम-
25 भ्रान्तमेवेति भावः । दृष्टान्तं विवृणोति ‘यथा ही’ति । ‘अत एवे’ति । कुलालादिशरीरोप-
ग्रहेण घटादिनिर्माणं कुर्वाणमीश्वरं दृष्ट्वाऽन्यस्तत्र व्युत्पद्यत इत्यर्थः । अत एव ‘नमः
कुलालेभ्यः, कमरिभ्यः’ इत्यादिश्रुतिरपीति भावः । ‘विश्वसन्तानोऽयमिति’ । मानुष-पशु-गो-
ब्राह्मणादिरूपोऽयमिदानीं वर्तमानः पक्षः । ‘दृश्यसन्तानशून्यैरिति’ । स्वसमानजातीयसहकारि-
शून्यैः समवायिभिः परमाणुभिरारब्ध इति साध्यं, तथा च गामन्तरेण गोः ब्राह्मणमन्तरेणापि
30 ब्राह्मण इत्यादि सिद्धप्रति । ‘सन्तानत्वादि’ति । समानजातीयकार्यप्रवाहत्वादित्यर्थः ।
‘आरण्ये’ति । यैस्तेजःपरमाणुभिरारण्येयवह्निप्रवाहो जनितः, तत्र वह्निर्न सहकारीति
दृष्टान्तः । तथा च ब्राह्मणप्रवाहस्यापि मूलभूतो ब्राह्मणो न ब्राह्मणसहकृतैः परमाणुभिरारब्धः,

किन्त्वदृष्टविशेषोपगृहीतैरिति भावः। एतेन ब्रह्माण्डपक्षत्वे आश्रयासिद्धिः, कार्यमात्रपक्षत्वे क्रमारम्भेण सिद्धसाधनमित्यादि परास्तम्। यद्वा, द्रव्यत्वं प्रागभावसमानकालीनकार्य-
द्रव्यानधिकरणवृत्तिधर्मत्वात्, शब्दत्ववत्। यद्वा, कार्यद्रव्यत्वं स्वाधिकरणानधिकरणकाल-
वृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात्, एतत्प्रदीपत्ववत्। यद्वा, परमाणवः कार्यद्रव्या-
समानकालिकपरमाणुक्रियातिरिक्तक्रियावन्तः मूर्त्तत्वादिवत्, एतदन्यगुणवत्त्वं चात्र नोपाधिः 5
पक्षेतरतुल्यत्वात्। 'वर्त्तमाने'ति। ब्रह्माण्डे चागम एव मानमिति नाश्रय[1]सिद्धिः।
परम्परारम्भकत्वविवक्षया आरब्धब्रह्माण्डान्तरा इति साध्यमन्यथा त्वारब्धब्रह्माण्डान्तरमूल-
द्वघणुका इति साध्यम्। तत्र कपालादिषु व्यभिचारवारणाय 'नित्यत्वे सती'ति। व्योमादौ
तद्वारणार्थं 'मारम्भकत्वादिति, द्रव्यारम्भकत्वादित्यर्थः। आवायो(पो)द्वायो(पो?) उप-
गमापगमौ यावत्प्रत्यभिज्ञमवयविस्थितिरिति मीमांसकसिद्धान्तात्। 'एवं ही'ति। घटपटादीना- 10
मत्यन्तमुच्छेदो न स्यादित्यर्थः। 'विपर्ययस्त्विति। घटादीनामत्यन्तोच्छेदस्त्वयापि स्वीक्रियते-
ऽनुभूयते च, तेन तत्तुल्यन्यायतया समवाय्यसमवायिनाशे ब्रह्माण्डनाशोऽपि कथं न स्यादित्यर्थः।
ननु घटादिध्वंसः कुलालादिदुःखानुभवरूपभोगसम्पादकतया स्वीक्रियताम्। ब्रह्माण्डध्वंसे तु नैव-
मिति तद्वसो नाभ्युपेयत इति शङ्कते 'भोगे'ति। द्वघणुकनाशे कस्यापि न दुःखानुभव इति सोऽपि
न स्यादित्यत आह 'द्वघणुकादिष्विति। ननु तत्राप्यवयवोपगमाधीन एव द्रव्यध्वंसव्यवहारोऽस्तु, 15
को दोष इत्यत आह 'तथा चे'ति। तथा च सन्तानमत्यन्तमुच्छिद्यत इति नियम इति भावः।
'यन्निबन्धनस्थिती'ति। अदृष्टं समवाय्यादि वा यत्कार्यं स्थितिप्रयोजकं तद्विनाशे तत्कार्यं
विनश्यतीत्यर्थः। 'नित्यस्थिती'ति। कार्यस्येत्यनुषङ्गः। 'न चे'ति। हेतोर्नित्यत्वे कार्यमपि नित्यं
स्यात्, कादाचित्कत्वे नियामकाभावादित्यर्थः। 'निस्तरङ्ग' निःशङ्कम्। 'एतदि'ति। अनुमान-
द्वयोपपत्तेः(ः) साध्यद्वयमित्यर्थः। ननु कर्मभिर्भोगसम्पादनं क्रमिकमेवास्तु, तथा च कुतः प्रलय 20
इत्यत आह 'ईदृश्यामिति। कार्याणां स्वनिबन्धनस्थितिकत्वसिद्धौ कर्मभिरपि भोग एवमेव।
वस्तुस्वभावानतिक्रमेणैव 'सम्पादनमिति(नीय' इति) योजना। 'इयमेवे'ति। पिपीलिकाण्डाना-
मत्यन्तोच्छेदः तन्मूलपरमाणूनामुत्पादितसजातीयत्वं चेत्यर्थः। ननु ब्रह्माण्डनाशोऽपि गिरि-
सागरादीनां तादवस्थ्यात् क्व लय इत्यत आह 'तथा चे'ति। 'क्व वर्तन्तामिति। आश्रयनाशेन
नश्यन्तीत्यर्थः। ब्रह्माण्डवर्तीनि कार्यद्रव्याणि ब्रह्माण्डे नश्यति नश्यन्ति विनश्यदाधारत्वात्, 25
दह्यमानाधारत्वात्, विलीयमानाधारत्वात् इति। अत्र हेतुत्रये दृष्टान्तत्रयं द्रष्टव्यम्।

विवेकटीका

'गतमिति। सर्गाद्यतद्वचस्तौ व्यभिचारादिति भावः। 'योनिजेष्वेवे'ति। गोजन्यता-
वच्छेदकान्तरजातिरेव अत्र हेतुरित्यर्थः। सुसदृशतया च जातिद्वयं विविच्य न गृह्यत इति
भावः। 'मानसा' इत्यागमप्र[60a]माणकं शङ्कते—'इदानीमिति। तथा विनैव सजातीय- 30
घटितां सामग्रीं 'किन्न स्यात्' गवादिकं किञ्चोत्पद्येत। 'तथा करोति' तादृशक्रियावान्।

तर्कितेऽपि बाधकसाधकप्रमाणाभावात् सर्गादौ सन्देहात् 'सर्गप्रलयसम्भवादिति हेतोः
सन्दिग्धासिद्धिमुद्दिष्टीर्षुः शङ्कते—'सर्गे'ति। 'विश्वे'त्यादि। 'विश्व'स्य दृश्यद्रव्यस्य सन्तानायेति
व्युत्पत्त्या 'विश्वसन्तान'पदं द्वघणुकपरं, तदपि धर्मोपलक्षणम्, तेन द्वघणुकत्वं पक्षः, 'दृश्य-
सन्तान'पदञ्च कार्यद्रव्यमात्रपरं, तच्छून्यत्वं व्याप्यवृत्तितदत्यन्ताभाववत्त्वं, तद्वद्देवत्वम् वा, 35

- त'दारब्ध'त्वं तज्जन्यवृत्तित्वम् । ²⁵'सन्ततित्वादि'त्यस्य सकलद्व्यणुकवृत्तिधर्मत्वमर्थः, तथा च द्व्यणुकत्वं कार्यद्रव्यशून्यसमवायिजन्यवृत्तिद्व्यणुकत्वव्यापकधर्मत्वात् । 'आरण्यसन्तान'-पदं स्ववृत्तिधर्मोपलक्षणतया सत्तापरं, तथा च स एव दृष्टान्तः । अत्र पक्षधर्मतावलात् तादृश-कालविशेषसिद्धिः । स्वानधिकरणीभूतस्य कालस्याप्यव्यवहितप्राक्कालवृत्तिनः कारणत्व-
मिष्यते, अन्यथासिद्धिग्राहकाभावात् । कार्यद्रव्यवत्त्वञ्च सम्बन्धसामान्येन नित्यरूपाधारव्य-
वृत्तितया च दृष्टान्तसमन्वयः, विभूत्यपि संयोगेन कार्यद्रव्यवन्त्येव ईश्वरज्ञानादिकञ्च विषयितया
तथेति तेनैव नार्थान्तरम् । घटात्यन्ताभावस्यापि कार्यद्रव्यजनकत्वात् अर्थान्तरवारणायोक्तं—
'समवायिभिरिति । जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वात् कार्यद्रव्यकालीनानां तेषां न तदधि-
करणत्वमिति । केचित् 'विश्वसन्तान'पदं कथञ्चिद्व्युत्पत्त्या विशिष्य ब्राह्मणादिपरं, 'दृश्य-
10 सन्तान'पदञ्च सजातीयपरं, 'शून्य'त्वञ्च तदसहकृतत्वं, तथा च ब्राह्मणादिः सजातीयासहकृत-
समवायिजन्यवृत्तिधर्मवान्, अनादितावच्छेदककार्यमात्रवृत्तिजातिमत्त्वात् बह्विवत् । हेतु-
प्रविष्टधर्मणैव साजात्यं बोध्यम् । सत्ताद्रव्यत्वादिवारणाय 'मात्रे'ति । बह्विद्व्यणुक-
मादाय दृष्टान्तसमन्वयः । कार्यत्ववारणाय 'जाती'ति । एवञ्च ब्राह्मणादेर्ब्राह्मणादि-
पूर्वकत्वरूपनियमरूपो बाधको निरस्तः प्रलय इत्याहुः । प्रकाशकृतस्तु समयसमवायिभिन्न-
15 वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिकार्यद्रव्यप्रागभावकालीनारम्भकातिरिक्तकार्यद्रव्यानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रति-
योगिवृत्तिकार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् शब्दत्ववत् । अत्र महाप्रलयमादायार्थान्तरवारणाय
'कार्यद्रव्यप्रागभावकालीने'ति 'ध्वंस'विशेषणं, कार्यचरमध्वंसप्रागभावात्मकचरमभावाधिकरण-
कालमादायार्थान्तरवारणाय 'कार्य'पदस्य भावकार्यपरतया 'कार्यद्रव्ये'ति पद[60b]योरन्यतरान्त-
भविष्य साध्यद्वयं, 'प्रागभाव'पदस्य वस्तुप्रागभावपरत्वे 'कार्यद्रव्यप्रागभावपदयोर्वैकल्पिकोपादानेन,
20 तथा 'कार्यद्रव्यानधिकरण'त्वञ्च कार्यद्रव्यशून्यत्वं, तथा चोत्पत्तिकालावच्छेदेन कपालादेरपि
तथात्वादर्थान्तरवारणाय 'रम्भकातिरिक्त'त्वं 'तदनधिकरण'विशेषणम् अनवच्छिन्नकार्य-
शून्यत्वाधारतावत्त्वेऽस्य तात्पर्यम् । तेनेदानीन्तनकालस्याप्याकाशाद्यवच्छेदेन कार्यद्रव्य-
शून्यत्वात् न तदोपतादवस्थम् । वस्तुतस्तु कार्यद्रव्यजनकभिन्नत्वम'रम्भकातिरिक्ता'न्तार्थः ।
न चेदानीङ्कालस्तथेति ध्वंसत्वे व्यभिचारवारणाय भाववृत्तित्वेन हेतुविशेषणीयः, ध्वंसप्रति-
25 योगित्वे व्यभिचारवारणाय 'मात्रे'ति इत्याहुः । 'ब्रह्माण्डपरमाणव' इत्यस्य ब्रह्माण्डे पर-
माणवः इति विग्रहः, आरम्भकत्वञ्च सप्तम्यर्थः, तथात्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणमिति
नासिद्धिः । 'वर्तमाने'ति प्रमाणसूचनाय । 'पूर्वे'ति । सजातीयसामग्रीसमवधानकालोत्पत्तिक-
तज्जातीयध्वंसजन्यतदारम्भका इत्यर्थः । इ(त्थ ?)ञ्च यदा तत्सामग्र्यसमवधानकाले ब्रह्माण्ड-
ध्वंसः, स एव प्रलयः, अत एव वक्ष्यति—'ब्रह्माण्डे च परमाणुसाद्बुविष्यती(तरी ?)'त्यादि ।
30 'नित्यत्वे सत्य'नादितावच्छेदकद्रव्यवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावदित्यर्थः । व्याप्तिश्च
सामान्यमुखी, यन्नित्यत्वे सत्यनादितावच्छेदकद्रव्यवृत्तियद्वर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारण-
तावत् तत्तज्जातीयसामग्र्यसमवधानकालोत्पत्तिकतज्जातीयध्वंसजन्यतज्जातीयारम्भकमित्येवं-
रूपा । घटध्वंसाजन्यघटारम्भककपालादौ व्यभिचारवारणाय 'नित्यत्वे सती'ति । चैत्रा-
द्यारम्भकपरमाणौ तादृशध्वंसजन्यतदनारम्भकतद्वारण'ायानादितावच्छेदक' इति । पाथिवानु-

ष्णाशीतस्पर्शस्य निरुक्तध्वंसजन्यतया तदारम्भकपरमाणौ तद्वारणाय 'द्रव्ये'ति । कारणत्वञ्च साक्षात्परम्परासाधारणप्रयोजकत्वमात्रं, तेन (न ?) स्वरूपासिद्धिः, 'प्रदीपपरमाणुवत्' । ननु सजातीयसामग्र्यसमवधानकालोत्पत्तिकत्वमनुपादेयम् । तथा च ब्रह्माण्डसन्ततेरनाद्यनन्तत्वेन प्रलयसिद्धिरित्यभिप्रायेण शङ्कते 'अवयवानामि'ति । 'आवापोद्वापो' उपगमापगमौ । 'उत्पत्ती'-त्यस्य 'ब्रह्माण्डे'त्यादिः । निरुपाधिसहचारभङ्गप्रसङ्गबाधकमभिप्रेत्य सहचारस्थलमाह—'एवं ही'ति । इष्टार्पित्ति निरस्यति—'विपर्यय' इति । ननु घटादिसन्ताना विच्छेदे कुलालादेस्तदुत्पादन-प्रयुक्तभोगो न स्यादिति तत्सन्तानविच्छेदः, ब्रह्माण्डे तु नैवमित्याह—'कर्त्रादी'ति । 'असौ' घटादिसन्तानस्यात्यन्तौ विच्छेदः, 'तदभावात्' भोगसम्पादनाभावात्, तथा द्व्यणुकस्यापि [61a] तथोच्छेदो न स्यात् इत्यर्थः । तथा च भोगसम्पादकतया द्व्यणुकत्वं जन्धानुत्वम् । 'यन्निबन्धन-स्थिति' यन्नाशनाश्रयम् । 'न च कार्यस्ये'ति । 'कार्यस्य स्थितिनिबन्धनं' विरोधिगुणसमवधान-कालीनमिति । 'नित्यं' कार्यकालीनाभावप्रतियोग्येव । 'नित्ये'त्यत्र 'कार्यस्ये'त्यनुपपद्यते । अनाशप्रसङ्गादित्यर्थः । एतावता ब्रह्माण्डस्य नाशो व्युत्पादितः । ब्रह्माण्डान्तरसामग्र्यसम-वधानस्यासम्भवं निराकरोति—'न च नित्य एवे'ति । 'निस्तरङ्गं' निष्प्रत्यूहम् ।

एतदुक्तानुमानद्वयं(ये) 'भोगोऽपि' निरुक्तसहक(च)ारवलसिद्धव्याप्तप्रविरोधेन 'कर्मभिः सम्पादनीयः' । नन्वेतावता ब्रह्माण्डस्य विलयेऽपि प्राणिनामवस्थानात् तद्भोगसम्पादनाय द्रव्यान्तराणि कार्याणि स्युरित्याशङ्क्यामाह—'तथा चे'ति । 'क्व वर्तन्ताम्' (?) * 'नाश्रयादि'त्यत्र द्वितीयः, 'महापवनक्षुभित' विलीयमानाश्रयत्वादित्यत्र तृतीयः, नष्टेषु च सर्वेषु प्राणिषु भोगसम्पादकतया निखिलकार्यद्रव्यस्यैव नाश इति हृदयम् । ॥ २ ॥

अपि च—

जन्मसंस्कारविधादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ।

ज्ञासदर्शनतो ज्ञासः सम्प्रदायस्य मौयताम् ॥३॥

पूर्वं हि मानस्यः प्रजाः समभवन्, ततोऽपत्यैकप्रयोजनमैथुनसम्भवाः, ततः कामावर्जनीयसन्निधिजन्मानः, इदानीं देशकालाद्यव्यवस्थया पशुधर्मादेव भूयिष्ठाः । पूर्वं चरुप्रभृतिषु संस्काराः समाधारयित, ततः क्षेपप्रभृतिषु, ततो गर्भादितः, इदानीं तु जातेषु लौकिकव्यवहारमाश्रित्य । पूर्वं सहस्रशाखो वेदोऽध्यगायि, ततो व्यस्तः, ततः षडङ्ग एकः, इदानीं तु क्वचिदेका शाखेति । पूर्वं ऋतवृत्तयो ब्राह्मणाः प्राद्योतिषत, ततोऽमृतवृत्तयः, सम्प्रति प्रमृतसत्त्वानृतकुसोदपाशुपाल्य-वृत्तयो भूयांसः । पूर्वं दुःखेन ब्राह्मणैरतिथयोऽलभ्यन्त, ततः क्षत्रियातिथयोऽपि संवृत्ताः, ततो वैश्यावेशिनोऽपि, सम्प्रति शूद्राश्चभोजिनोऽपि । पूर्वममृतभुजः, ततो विघसभुजः, ततोऽन्न(नु²⁶)भुजः, सम्प्रत्यघभुज एव । पूर्वं चतुष्पाद्वर्म आसीत्, ततस्तनूयमाने तपसि त्रिपात्, ततो क्लायति ज्ञाने द्विपात्, सम्प्रति जीर्यति यज्ञे दानैकपात् । सोऽपि पादो दुरागतादिविपादिकाशतदुःस्थोऽवहामलकलङ्घितः

कामक्रोधादिकण्टकशतजर्जरः प्रत्यहमपचीयमानवीर्यतया इतस्ततः स्वसन्निवोप-
 स्रभ्यते । इदानीमिव सर्वत्र दृष्टान्नाधिकमिष्यते इति चेन्न । स्मृत्यनुष्ठानानुमितानां
 शाखानामुच्छेददर्शनात् । स्वातन्त्र्येण स्मृतीनामाचारस्य च प्रामाण्याऽनभ्युपगमात् ।
 मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शने प्रमाणाभावात् । आचारात्स्मृतिः स्मृतेश्चाचार
 5 इत्यनादिताभ्युपगमे अन्धपरंपराप्रसङ्गात् । आसंसारमनान्त्रातस्य च वेदत्वस्थावा-
 तेनाऽनुमानायोगात् । उत्पत्तितोऽभिव्यक्तितोऽभिप्रायतो वाऽनवच्छिन्नवर्णमात्रस्य
 निरर्थकत्वात् । यदि च शिष्टाचारत्वादिदं हितसाधनं कर्तव्यं वेत्यनुमितं किं
 वेदानुमानेन ? तदर्थस्यानुमानतः²⁸ एव सिद्धेः । न च धर्मवेदनत्वादिदमेवानुमानम्
 —अनुमेयो वेदः, प्रत्यक्षसिद्धत्वात् अशब्दत्वाच्च ।

10

ग्रामोदटीका

प्रलयानुमाने प्रकारान्तरमाह—‘अपि चे’ति । तेन जन्मादिह्लासानामत्यन्तह्लाससाधकत्वात्
 प्रत्येकमेव प्रलयानुमापकत्वम् । अत्र पक्षे ‘सम्प्रदायः’ कार्यप्रवाहः, अथवा सम्प्रदीयते शिष्याय
 गुरुणेति सम्प्रदायो वेदः, तस्यात्यन्तह्लासः साध्यः । जन्मादिह्लासो दृष्टान्तः । स जन्मादि-
 ह्लासोऽपि लिङ्गमेव । यदि शाखोच्छेदो न भवेत्तदा पूर्ववदेव जन्मसंस्काराद्यनुवृत्तिरिदानीमपि
 15 स्यान्न चानुवर्तते । तेनानुमीयते तद्वोधकवेदोच्छेद इति । तत्र जन्मोच्छेदमाह ‘पूर्वमि’ति । ‘अपत्यै-
 के’ति । न च रागानुबन्धोऽपि तत्र । ‘तत’ इति । रागस्य प्राधान्यं पुत्रपण्याया गौणत्वमित्यर्थः ।
 ‘इदानीमि’ति । काममात्रपरत्वं काकतालीयन्यायेनापत्योत्पत्तिरपि इत्यर्थः । ‘पशुधर्म’ति ।
 पशोरिव धर्मो ग्राम्यधर्मः, तत्प्रभवभूयिष्ठाः प्रजाः इत्यनुपङ्गः, ग्राम्यधर्मातिरेकप्रभवा इत्यर्थः ।
 संस्कारह्लासमाह ‘पूर्वं चरुप्रभृतिष्वि’ति । प्रभृतिपदेन पुरोडाशादिग्रहः । संस्कृतापत्योत्पादनार्थं
 20 संस्काराः सम्यगाहिता इत्यर्थः । ‘क्षेत्रे’ योनी, पुत्रेष्ट्यादिना पुरुषे तत् । विद्याह्लासमाह ‘पूर्वमि’ति ।
 ‘व्यस्त’ इति । असम्पूर्ण इत्यर्थः । ‘एक’ इति । वेद इत्यनुपङ्गः । ‘क्वचिदि’ति । कस्मिन्नपि
 पुरुष इत्यर्थः । नानार्थमेकमेवोदाहरणं विद्याशक्तिस्वाध्यायेषु दशितम् । अत एवादपिदन्तु
 शक्तिस्वाध्याये प्रागुक्तमपि तदुदाहरणं पश्चाद्दशितमिति बोध्यम् । आदिपदग्राह्यमाह ‘पूर्वमृते’ति ।

25

ऋतमुच्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ।

सत्यानृतं तु वाणिज्यं कुशीदञ्च फ(क)लान्तरम् ॥

30

‘पाशुपाल्यं’ गोरक्षादिः । ‘श्ववृत्तिः’ सेवा । ‘भूयांस’ इति ब्राह्मणा इत्यनुपङ्गः ।
 ‘वैश्यावेशिनोऽपि’ वैश्यातिथयः । ‘अमृतं’ ‘विघसो’ यज्ञशेषभोजनशेषयोः । ²⁹‘अनुभुजो’
 भृत्यसहभुजः । ‘अधभुजः’ स्वार्थसाधितभुजः । ‘चतुष्पादि’ति । तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारि
 पादाः । ‘त्रिपादि’ति । जानयज्ञदानादयः । ‘द्विपादि’ति । यज्ञदानपादः । श्रूतोत्कोचाद्यागतं
 ‘दुरागतं,’ ‘विपादिका’ पादस्फोटः । शाखोच्छेदमाक्षिपति ‘इदानीमि’ति । ‘अनुष्ठान-
 मा’चारः । ननु स्मृत्याचारावेव कार्यतामिष्टसाधनतां वा बोधयेतां किं वेदेनेत्यत

आह 'स्वातन्त्र्येणे'ति । वेदानुप(1)यज्ञता 'स्वातन्त्र्यम्' । तथा च विवादपदं स्मृतिः स्मृत्यर्थानुभावकवेदमूला, न्यायमूलकमहाजनपरिगृहीतस्मृतित्वात्, प्रत्यक्षवेदमूलकस्मृतिवत् । लोभमूलिका तु या यूपहस्तिबन्धनादिस्मृतिः सा महाजनपदेनैव निरस्ता । एवं मङ्गलाद्याचारो वेदमूलकः, अलौकिकाविगीतशिष्टाचारत्वात्, दर्शाद्याचारवदिति स्मृत्याचारयोरपि वेदमूलत्वानुमानात् । ननु मन्वाद्य एव स्मृत्याचारप्रयोक्तारस्ते च सर्वज्ञा एवेति किं वेदानुमानेनेत्यत आह 5 'मन्वादीनामिति' । ननु स्मृत्याचारयोरेव परस्परमूलमूलिभावोऽस्तु, किं तन्मूलवेदेनेत्यत आह 'आचारादिति' । अपरिचितस्य वेदत्वव्याघातो वेदनाजनकत्वव्याघातश्चेत्याह 'आसंसारमिति' । 'उत्पत्तिरिति स्वमते । 'अभिव्यक्तित' इति परमते । 'अभिप्रायत' इत्युभयमते मोनिश्लोकवत् । 'निरर्थकत्वादिति' अर्थाप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । 'हितसाधनमिति' स्वमते, 'कर्तव्यमिति' गुरुमते । 'तदर्थस्य' वेदनार्थस्य । नन्विदमेवानुमानं वेद इत्येव नित्यानुमेयो वेद इति 10 ब्रूम इत्यत आह 'न चे'ति । 'अनुमानमनुमितिकरणम् । तच्च ज्ञायमानं लिङ्गं, तच्चाचारस्वरूपमेव, तच्च प्रत्यक्षं न त्वनुमेयमित्यर्थः । 'अशब्दत्वादिति' । वेदो हि शब्द उच्यते, आचारश्च न शब्दस्तथा च कथं वेद इत्यर्थः ।

विवेकीका

ननु कालत्वं वेदव्याप्यं कालमात्रवृत्तिधर्मत्वादित्यनुमानेन कालत्वस्य वेदव्याप्यत्वे 15 सिद्धे कालसामान्यं पक्षीकृत्य वेदानुमानमेव प्रलयबाधकं स्यादित्यभिप्रेत्य वेदशून्यं कालं साधयति—'जन्मे'त्यादि ।

संप्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति व्युत्पत्त्या 'संप्रदायो' वेदस्तस्य 'ह्लासः' सजातीयानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं 'मीयताम'नुमीयताम् । जन्मादेर्ह्लासदर्शनात् जन्मादिकं 20 दृष्टान्तीकृत्येति फलितम् । प्रयोगः—वेदत्वम् आश्रयानधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिधर्मत्वात् मानसप्रजाजन्मत्वादिवत् इत्याद्युन्नेयः । अत्र 'शक्ति'पदं ब्रह्माचारिभिः शक्यते इति व्युत्पत्त्या ब्रह्माचारिणामातिव्यश्रवणपरम् । 'ध(क?)र्म'पदं तपश्चर्यादिपरं, तेन न विवरणन्यूनतेति ध्येयम् ।

दृष्टान्तमेव व्याकरोति—'पूर्वमिति'त्यादि । 'मानस्यः' विनैव मैथुनं सङ्कल्पमात्रसम्भवाः 25 'प्रजाः' पुलस्तगादयः पूर्वमासन्, न त्विदानीं वर्तन्ते, तादृशजन्मत्वमस्तीति भावः । एवमग्रेऽपि । आगमिकञ्चैतत् । 'कामावर्जनीय(सन्निधि)जन्मानः' देशकालविषयादिव्यवस्थावत् कामसम्भवाः । 'इदानीमिति' च पूर्वपूर्वेषामत्यन्तह्लासबोधनाय । 'पश्वि'ति । पशोरिव यो धर्मो ग्राम्यधर्मः, तदभवभूयिष्ठास्तत्प्रभवा एव प्रायशो दृश्यन्ते । तथा च ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनः प्राणिनः ब्रह्माण्डसामग्र्यसमवधानकालोत्पत्तिकब्रह्मा[61b]ण्डनाशे म्रियन्ते तदवधिजीवित्वात् । यद्यदेकावधिजीवि तत्तन्नाशे म्रियते इत्यत्र तादृशमशकसमूहो दृष्टान्तः, हेतु- 30 इच्छागमसिद्धः इत्यवधेयम् । एवं 'महादहनदह्यमानत्वात्' इत्यादिहेतुरुन्नेयः । सर्वत्र यथाक्रमं तादृशघुणसंघातादि दृष्टान्तः । प्रजासंस्कारदृष्टान्तं व्याकरोति—'पूर्वमिति'त्यादि । 'चरुप्रभृतिषु' चरुपुरोडाशादिषु । 'समाधायिषते'ति 'व्यवहारमाश्रित्ये'ति पर्यन्तं सर्वत्रानुपङ्गेन विशेष्यम् । अपत्योत्पादनाय 'संस्काराः' 'समाधायिषत' सम्पगाहिताः । 'क्षेत्रप्रभृतिषु' गर्भादिषु । 'आदि'पदात् तद्वत्त्वां स्त्रियाम् । विद्याह्लासमाह—'पूर्वमिति'त्यादि । 'व्यस्तः' द्वित्रा वेदाः । 35

- पङ्क्त्यानि शिक्षाकल्पादीनि अध्येतृज्ञानविषयतया यस्यास्ति 'पङ्क्त' एव 'एकः' ऋगाद्यन्यतमः ।
 'आदि'पदग्राह्यं व्याकरोति—'पूर्वमि'त्यादि । ऋतमुच्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितं ।
 मृतञ्च याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् । सत्पानृतन्तु वाणिज्यं कुषीदञ्च क(ला)न्तरम् ॥
 'पाशुपाल्य'ञ्च गोरक्षा, 'श्ववृत्तिः' सेवा । 'वैश्यावेशिनः' वैश्यातिथयः 'संवृत्ता' इति प्राक्तन-
 5 मेध्वनुषज्यते । 'अमृतभुजः' यद्वृतशेषभुजः, 'विधष(स)भुजः' शेषान्नभोजनाः, ²⁶'अनुभुजः' भृत्यैः
 सहभुजः, 'अघभुजः' स्वार्थसाधितभुजः । 'चतुष्पादि'ति । तपोज्ञानयज्ञदानानि चत्वारि ।
 एवमेषां पूर्वंपूर्वत्यागेन ह्रासः । 'दुरागतं' दू(ष्टू)तोत्कोचाद्यागतं, 'विपादिका' पादस्फोटः ।
 'पूर्वं' सहस्रशाखो वेदोऽध्यगायी'त्यत्र शङ्कते—'इदानीमिवे'ति । * 'इदानीम'ध्ययन-
 विषयादवदत्तं नाध्ययनविषयवेदनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकं स्वव्यापकत्वात् वेदत्व-
 10 वदित्यर्थः । 'स्मृति'रष्टकादिकतं व्यताबोधिका, 'अनुष्ठानं' कर्मव्युत्पत्त्या मङ्गलादि ।
 'शाखानां' वेदानामुच्छेददर्शनात्, 'उच्छेदस्य' प्रामाणिकत्वात्, तथा च बाध इति भावः । ननु
 तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलकत्वमेव नेष्यत इत्यत्राह—'स्वातन्त्र्ये'ति । इतरप्रामाण्यान-
 पेक्षप्रामाण्यकं मूलमकृत्वेत्यर्थः । ननु मन्वादीनां स्वार्थगोचरप्रत्यक्षमेव प्रमाणमस्त्वित्य-
 त्राह—'मन्वादीनामि'ति । इतरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकत्वस्य प्रयोजनं भङ्गग्रा दशयति—
 15 'आचारादि'त्यादि । 'अन्धे'ति । तिमिरपरिसहचारदर्शनबलेन तथा व्यवस्थितेरिति भावः ।
 ननु तादृशस्मृत्याचारमूलीभूतो नित्यानुमेयतया नाध्ययनविषय इति न बाध इत्यत्राह—
 'आसंसार' इति । 'अनाम्नातस्या'नुपूर्वीविशेषविशिष्टतयाऽनवगतस्या'नुमानायोगात्
 प्रमानुमितेर्वेदत्वेन तद्वि[62a]पयकत्वासम्भवात् । 'उत्पत्तित' इति 'स्व'मतेऽभिव्यक्तित'
 इति 'पर'मते, 'अभिप्रायत' इति 'उभय'मते । 'अनवच्छिन्न'त्वम् आनुपूर्वीविशेषानवच्छिन्नत्वं,
 20 'निरर्थकत्वात्' अर्थ(ः?)बोधकत्वात् । ननु वेदाधीनं प्रवर्तकज्ञानमिदानीमपेक्षितम् । आनुपूर्वी-
 ज्ञानस्य तद्वेतुत्वे तु उ(ः?)च्छिन्नवेदादपि तदशक्यमित्यनायत्या अर्थज्ञापकत्वज्ञानमेव तद्वेतुरिति
 वाच्यमित्यत्राह—'यदि चे'ति । 'हितसाधनमि'ति 'स्व'मते । 'उभय'मते त्वाह—'का कर्त्त-'
 व्यमि'ति । 'अनुमितमित्यु'पलक्षणं, स्मृतमित्यपि वाच्यं, 'किमि'त्यस्य 'प्रवर्तकज्ञानार्थमि'ति
 शेषः । 'तदर्थस्य' तत्प्रयोजनस्य । ²⁷'अनुमानादि'ति स्मृतेरप्युपलक्षणम् । 'प्रत्यक्षसिद्ध-
 25 त्वादि'ति । तेन नित्यानुमेयत्वम्, 'अशब्दत्वाद'तो न वेदत्वमिति भावः ।

- अथ शिष्टाचारत्वात्प्रमाणमूलोऽयमिति चेत् ; ततः सिद्धसाधनम्, प्रत्यक्ष-
 मूलत्वाभ्युपगमात् । तदसम्भवेऽप्यनुमानसम्भवात् । नित्यमज्ञायमानत्वात्तदप्रत्यायकं
 कथमनुमानम् ? कथं च मूलमिति चेत् ; वेदः किमज्ञायमानः प्रत्यायकोऽप्रत्यायक
 एव वा मूलं, येन जडतम ! तमाद्रियसे ? अनुमितत्वाज्ज्ञायमान एवेति चेत् ;
 30 लिङ्गमप्येवमेवास्तु । अनुमेयप्रतीतिः प्राक्तनलिङ्गप्रतीतिरपेक्षिता कारणत्वात्,
 न तु पश्चात्तनीति चेत् ; शब्दप्रतीतिरप्येवमेव । आचारस्वरूपेण शब्दमूलत्वमनु-
 मीयते, तेन तु शब्देन कर्तव्यता प्रतीयते इति चेन्न । आचारस्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वेन

मूलान्तरानपेक्षणात् । तस्मात्कर्तव्यतायां प्रत्यक्षाभावादप्रमिततया च शब्दानु-
मानानवकाशात् प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भवाच्छिष्टाचारत्वेनैव कर्तव्यतामनुमाय तथा
मूलशब्दानुमानम् । तथा च किं तेन ? तदर्थस्य प्रागेव सिद्धेः । तथाप्या-
गममूलत्वेनैव तस्य व्याप्तेरिति चेत् ; अत एव तर्हि तस्य प्रत्यक्षानुमानमूलत्व-
मनुमेयम् । आदिमतः तत्त्वं स्यात्, अयं त्वनादिरिति चेत् ; आचारोऽपि तर्हि 5
प्रथमतः तथा स्यात् । अयं त्वनादिर्विनाप्यागमं भविष्यति । आचारकर्तव्यताऽनु-
मानयोरेवमनादित्वमस्तु, किं नञ्छ्रुन्नमिति चेत् ; प्रथमं तावन्नित्यानुमेयो वेद इति ।
द्वितीयश्च देश[श^{२८}]नैव धर्मं प्रमाणमिति ।

ग्रामोदटीका

ननु सामान्यतः प्रमाणमूलत्वं साध्यं तदेव सिद्धयत् पक्षधर्मताबलाद्वेदमूलकत्वे पर्यवस्यतीति 10
शङ्कते 'अथे'ति । ईश्वरप्रत्यक्षमूलकत्वेन सिद्धसाधनमित्याह 'तत' इति । 'तदसम्भवेऽपी'ति ।
'त्वया' तदनभ्युपगमेऽपीत्यर्थः । 'अनुमाने'ति । सामान्यतोदृष्टस्य तत्रैव पर्यवसानादित्यर्थः ।
यदनुमानं मूलत्वेन कल्पनीयं तद्विशिष्य चेन्न ज्ञायते तदाऽनुमितिजनकत्वाभावादानुमानमेव न
भवति, अत एव (मूलमिति ?) शङ्कते 'नित्यमि'ति । 'त्वन्मते' नित्यानुमेयो वेदोऽप्येवमेवेत्याह
'वेदः किमि'ति । ननु विशेषाकारेण वेदो न ज्ञायते, सामान्यतस्तु ज्ञायत इत्याशङ्कते 'अनुमित- 15
त्वादिति । लिङ्गमपि सामान्यत एव ज्ञायत इति परिहरति 'लिङ्गमि'ति । न त्वयमाचार-
कर्तव्यता अनुमानमूला तदाचारकर्तव्यतात्वान्मतवदित्यनुमेयम् । तथा च पक्षीकृतायाः पूर्वमेव
सिद्धेः परिहरति 'शब्द' इति । इयमाचारकर्तव्यता वेदमूलेति न वेदानुमानम्, अपि त्वयमाचारो
वेदमूल इति वेदानुमानम्, अनुमिताच्च वेदात् कर्तव्यताज्ञानमिति न तुल्यतेत्याशङ्कते 'आचारे'ति ।
आचारस्वरूपसिद्धयर्थं यदि वेदानुमानं तदा तद्व्यर्थमिति परिहरति 'आचारस्वरूपस्ये'ति । अथा- 20
चारकर्तव्यताया एव वेदमूलकत्वानुमानं, तथा च सिद्धैव सेति व्यर्थं वेदानुमानम् । मङ्गलं कर्तव्यं
शिष्टाचारत्वादित्यनुमानादेव कर्तव्यतासिद्धेरित्युपसंहरति 'तस्मादि'ति । यद्यप्यनुमानादाचार-
कर्तव्यता सिद्धयति, तथापि व्याप्तिबलात् वेदन(य ?)ापि सेद्व्यव्यम् इत्याह 'तथापी'ति । यथा
शिष्टाचारकर्तव्यताया वेदमूलकत्वेन व्याप्तिस्तथा प्रत्यक्षानुमानमूलकत्वेनापीति ताभ्यामपि
कथं न सेद्व्यमित्याह 'अत एवे'ति । अत्रादिमत्वमुपाधिरित्याह 'आदिमत' इति । आचारस्यागम- 25
मूलत्वेऽप्यादिमत्वमुपाधिर्होलाकायाचारस्त्वनादिरागममन्तरेण स्यादित्याह 'आचारोऽपी'ति ।
ईश्वरसिद्धिभिया प्रत्यक्षमूलकतां निरस्यन्नाशङ्कते- 'आचारे'ति । एवं सति वेदस्तन्मूलं न
सिद्धेरादिति 'नित्यानुमेयो वेद' इति 'तव' सिद्धान्तो भज्येत इत्याह 'प्रथममि'ति । 'द्वितीयमि'ति ।
अनुमानस्यापि धर्मं प्रमाणत्वाभ्युपगमाद्देशनंवे^{२९}त्यवधारणानुपपत्तिरित्यर्थः ।

विवेकटीका

30

'शिष्टाचारत्वात्' अ[प्र]माजन्याचारत्वात्, 'प्रमाणमूलः' प्रमित्यधीनः । अत्र च पक्षधर्मता-
बलात् प्रमायां वेदजन्यत्वसिद्धिरिति भेदः । 'प्रत्यक्षे'त्यस्यास्माभिरीश्वरे'त्यादिः । 'तद-
सम्भवे' तदनभ्युपगमे 'अनुमानसम्भवात्' तन्मूलकत्वोपगमात् । 'नित्यमि'त्यस्य 'विशिष्ये'ति

- शेषः । 'कथमनुमानं' कथमनुमितिकरणं तदजनने तज्जन्या प्रमितिः कथं ('मूलम' ?)। आचारस्य ?
 'अङ्गा(ज्ञा ?)यमानः' विशिष्य तं वेदं प्रमाजननद्वारा 'मूलमा'चारस्य अनुमितित्वात्, तदर्थज्ञापक-
 त्वेन लिङ्गोऽप्येवमेव वल्लिज्ञापकत्वेनेव ज्ञातस्य लिङ्गस्य 'त्वया'गमकत्वोपगमादिति भावः ।
 ननु तदर्थज्ञापकत्वेन लिङ्गस्य ज्ञानं तदर्थप्रतीती स्यात्, सैव कथं लिङ्गं विनेति शङ्कते—'अनु-
 5 मेये'ति । मङ्गलादिकर्तव्यताप्रतीतेरित्यर्थः । 'लिङ्गप्रतीति'विशिष्य 'न पश्चात्तनी' न
 तदर्थप्रतीत्यनन्तरोत्पत्तिका । ननु लौकिकशिष्टाचारत्वेन वेदमूलत्वमेवानुमेयं, नातः प्रत्य-
 क्षादिना अर्थान्तरमित्याशङ्कते—'आचारस्वरूपेणे'ति । तत्फलमाह—'ने'ति । ननु वेदस्य
 तादृशाचारजनकत्वं साक्षात्तत्कारणप्रयत्नजनकज्ञानद्वारा वा ? नाद्यं इत्या'हाचारे'ति ।
 'प्रत्यक्षसिद्धत्वेन' वेदासमवहितमिति भावः । प्रमाणशब्दत्वेन 'मूलान्तरानपेक्षणात्' वेद-
 10 जन्यत्वात्, तथा च बाध इति भावः । द्वितीये त्वाह—'तस्मादि'ति । '[अ]प्रमित(त ?)या'
 मङ्गलादिकर्तव्यतायास्तज्ज्ञा(62b)पकतया 'शब्दानुमानानवकाशात्', 'प्रत्यक्षश्रुतेरसम्भ-
 वात्' विभक्तग्रादिसमभिव्याहृततया ज्ञानयोः श्रुतेरसम्भवात् । 'तदर्थस्य' तत्प्रयोजन-
 कर्तव्यताप्रतीतेः 'प्राक्'सिद्धत्वेऽपि व्याप्तिबलात्तत्रानुमानमित्याह—'तथापी'ति । 'तस्य'
 तादृशाभावस्य । 'अत एव' सहचारदर्शनमात्रप्रवृत्तिव्याप्तनिश्चयादेव, 'तस्य' वेदस्य, लौकिक-
 15 वाक्यवत् । 'प्रत्यक्षे'ति । प्रत्यक्षमूलकत्वोपगमे च सिद्धं नः समीहितमिति भावः । प्रमाण-
 शब्दत्वेन प्रत्यक्षादिमूलकानुमितावुपाधिमाह—'आदिमत' इति । 'शब्दस्ये'ति शेषः । साधन-
 व्यापकत्वं दर्शयति—'अयमि'ति । वेद इत्यर्थः । इदं प्रथमः सादिः 'तथा स्यात्' आगम-
 मूलः स्यात्, दशदिरेव सादित्वमभ्युपेत्यैवम्, 'अयं' मङ्गलाद्याचारः । 'अनादित्वमि'ति ।
 तथा च तयोरेव मूलमूलिभाव इति भावः । एवं मूलमूलिभावापन्नयोः नित्यानुमेयो वेद इति'
 20 तादृशाचारस्य सम्भवन्मूलान्तरत्वेन वेदमूलकत्वादिति भावः । नन्वाचारस्यातथात्वेऽपि तथाविध-
 स्मृतिमूलीभूतवेदस्य तथात्वात्तथात्वं स्यादत आह—'द्वितीयमि'ति । ²⁸'देशनैवे'ति । धर्मत्वा-
 वच्छेदेन देशनाप्रमाणकत्वमित्यर्थः ।

- अथायमाशयः—वैदिका अप्याचाराः राजसूयाश्वमेधादयः समुच्छिद्यमाना
 दृश्यन्ते । यत इदानीं नानुष्ठीयन्ते । न चैते प्रागपि नानुष्ठिता एव । तदर्थस्य
 25 वेदराशेरप्रामाण्यप्रसङ्गात्, समुद्रतरणोपदेशवत् । न चैवमेवास्तु ; दर्शाद्युपदेशेन
 तुल्ययोगचेमत्वात् । एवं पुनः स कश्चित्कालो भविता यद्वैते अनुष्ठास्यन्ते ।
 तथाऽन्येऽप्याचाराः समुच्छेत्स्यन्ते, अनुष्ठास्यन्ते चेति न विच्छेदः । ततस्तद्वदागम-
 मूलतेति चेत् ; एवं तर्हि प्रवाडादौ लिङ्गाऽभावे कर्तव्यत्वागमयोरननुमानादसत्यां
 प्रत्यक्षश्रुतौ, आचारसङ्ख्यापि कथमिति सर्वविप्रवः । तस्मात्प्रत्यक्षश्रुतिरेव
 30 मूलमाचारस्य । सा चेदानीं नास्तीति शास्त्रोच्छेदः । अधुनाऽप्यस्ति साऽन्यत्रेति
 चेत् ; अत्र कथं नास्ति ? किमुपाध्यायवंशानामन्यत्र गमनात् ? तेषामिवो-
 च्छेदाद्वा ? आहोस्वित् स्वाध्यायविच्छेदात् ? न प्रथमद्वितीयौ, सर्वेषामन्यत्र

गमने उच्छेदे वा नियमेन भारतवर्षे शिष्टाचारस्याप्युच्छेदप्रसङ्गात् । तस्याध्येष्ट-
समानकर्तृकत्वात् । अन्यत आगतैराचारप्रवर्तने अध्ययनप्रवर्तनमपि स्यात् ।
न तृतीयः, आध्यात्मिकशक्तिसंपन्नानामन्तेवासिनामविच्छेदे तस्यासम्भवात् ।
तस्मादायुरारोग्यबलवीर्यश्रद्धाशमदमग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् स्वा-
ध्यायानुष्ठाने शीर्यमाणे कथञ्चिदनुवर्तते । विश्वपरिग्रहाच्च न सहसा सर्वोच्छेद 5
इति युक्तमुपश्यामः । गतानुगतिको लोक इत्यप्रामाणिक एव आचारः, न तु
शाखोच्छेदः । अनिकशाखागतेतिकर्तव्यतापूरणोयत्वात् । एकस्मिन्नपि कर्मण्य-
नाश्वासप्रसङ्गादिति चेत् ; एवं हि महाजनपरिग्रहस्योपप्लवसम्भवे वेदा अपि
गतानुगतिकतयेव लोकैः परिगृह्यन्ते इति न वेदाः प्रमाणं स्युः । तथा च
वृश्चिकभिया पलायमानस्य आशोविषमुखे निपातः । एनमेव च कालक्रमभाविन- 10
मनाश्वासमाशङ्कमानेर्महर्षिभिः प्रतिविहितमतो नोक्तदोषोऽपि । न चायमुच्छेदो
ज्ञानक्रमेण येन श्लाघ्यः स्यात् । अपि तु प्रमादमदमानालस्यनास्तिक्यपरिपाक-
क्रमेण । ²⁰ततोच्छेदानन्तरं पुनः प्रवाहः । तदनन्तरञ्च पुनरुच्छेद इति
सारस्वतमिव स्रोतः । अन्यथा कृतहानप्रसङ्गात् । तथा च भाविप्रवाहवद्भवन्त्य-
यमुच्छेदपूर्वक इत्यनुमीयते²⁰ । स्मरति च भगवान् व्यासो गीतासु भगवद्वचनम्— 15

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।

अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे” ॥

आमोदटीका

20

ननु प्रत्यक्षवेदमूलानां राजसूयाश्वमेधादीनाम् इदानीमनुष्ठानेऽपि क्रमेणानुष्ठानं
तावदस्ति, तत्रैव ‘परेषां’ सर्गप्रलयव्यवहारोऽस्माकमियमेव च प्रवाहानादिता राजसूयादि-
दृष्टान्तेनैवाष्टकाहोलाकाद्याचाराणां च वेदमूलत्वमपि सेत्स्यतीत्याशङ्कते ‘अथे’ति । ननु
राजसूयादिपरवेदानामप्रामाण्यमस्तु, को दोष इत्यत आह ‘न चे’ति । तर्हि दर्शादिपराणामपि
तथात्वं स्यादित्यर्थः । यदा पुनरेते विवादविषया आचारा उच्छेदानन्तरमनुष्ठानस्यन्ते तदा 25
केन लिङ्गेन तेषां कर्तव्यताऽनुमीयेत । शिष्टाचारस्य तदानीमभावात् लिङ्गाभावादेव
च नागमोऽनुमानमपीति तदनुष्ठानमेव पर्यवसन्नमिति परिहरति ‘एवं तर्ही’ति ।
प्रकृतमुपसंहरति ‘कस्मादि’ति । भट्टमते प्रच्छन्नशाखतां शङ्कते ‘ऽधुनापी’ति । परिहरति
‘कथमि’ति । अध्ययनयोग्यतायास्तुल्यत्वादिति भावः । ‘तस्ये’ति । आचारस्याध्ये-
तवोत्सर्गतोऽनुष्ठानात् दृष्ट इत्यर्थः । तथा चोच्छिन्नशाखबोधितानुष्ठानेन व्यभिचारः । 30
आध्यात्मिकी शक्तिग्रहणधारणादिसामर्थ्यम् । तथा च भारतवर्षान्यदेशः स्मृत्याचारवेदाध्ययन-

- शून्यः, देशत्वादेतद्देशवदित्यत्र तात्पर्यम् । एतद्देशवदन्यदेशेऽपि वेदाध्ययनशून्यत्वमुपसंहरन्नाह
'तस्मादि'ति । शाखोच्छेदेऽनिष्टमाह 'अनेके'ति । महाजनपरिग्रहादेव तत्राश्वास इत्यभिप्रेत्याह
'एवमि'ति । 'वेदा' इति । तत्रापि महाजनपरिग्रहादेव प्रामाण्यमभ्युपेयमित्यर्थः । उच्छिन्न-
शाखवेदाभ्युपगमे नाश्वासो वृश्चिकभीः । तथा सति सर्ववेदाप्रामाण्यमाशीविषमुखम् । शाखो-
5 च्छेदाहितमनाश्वासं परिहरति 'एनमि'ति । 'महर्षिभिः' स्मृत्याचारप्रणेतृभिः । अन्यथा
शाखान्तरोक्ताङ्गशङ्कया एकशाखाबोधितेऽपि कर्मण्यनाश्वासः स्यादित्यर्थः । नन्वध्येतृभिर-
प्रामाण्यशङ्कया शाखान्तरं त्यक्तम् । अतोऽनुवर्तमानशाखायामप्यप्रामाण्यशङ्का तदवस्था इत्यत
आह 'न चेति' । शाखान्तरमप्यप्रामाण्यशङ्कया न त्यक्तमित्यर्थः । कथंस्तहि त्याग इत्यत आह
'अपि त्वि'ति । तथा च वेदा उच्छेत्स्यन्ति वेदत्वात् उच्छिन्नशाखावत्, ह्यसमानत्वं वा हेतुर्जग्मादि-
10 दृष्टान्त इत्यर्थः । सर्गप्रलयमुपसंहरति 'ततश्चे'ति । 'तदनन्तरं पुनः प्रवाह' इत्यत्रानुकूलतर्कमाह
'अन्यथे'ति । पूर्वजन्माजितानामदृष्टानां हानं भोगाजनकत्वं स्यात्, यद्यपि शरीरप्रवाहो न
स्यादित्यर्थः । 'तथा चे'ति । कुतहानप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । 'आत्मानं सृजामीति' अस्य शरीर-
सम्बन्धं करोमीत्यर्थः । 'सम्भवामी'ति । शरीरवान् भवामीत्यर्थः ।

विवेकटीका

- 15 ननु मङ्गलाद्याचारो वेदमूलकः, उच्छेदानन्तरमप्यनुष्ठीयमानत्वात्, राजसूयवदित्य-
नुमानाद्वेदमूलकत्वं तत्र स्यादित्यभिप्रायेण दृष्टान्ते हेतुमत्त्वं साधयति—'अथे'त्यादि ।
'समुच्छिद्यमानाः' इदानीङ्कालत्वव्यापककादाचित्काभावप्रतियोगिनः । अत्र हेतु'र्यत' इति ।
कृतिसाध्यत्वे सति इदानीन्तनकृत्यफलत्वादित्यर्थः । राजसूयत्वं भविष्यदनुष्ठानविषयवृत्ति,
अनादितावच्छेदकत्वे सति अनुष्ठीयमानमात्रवृत्तित्वात्, सन्ध[न्ध्य]त्ववदित्यनुमाने
20 हेत्वसिद्धिमुद्धरति— 'न चैत' इति । 'नानुष्ठिताः' नानुष्ठानविषयाः । यथाश्रुते
'प्रागपी'त्य[?]त्यस्य वैयर्थ्यात् । 'तदर्थस्या'नुष्ठानैकप्रयोजनस्य । 'अप्रामाण्ये'ति । तद्वोधित-
कृतिसाध्यत्वस्य तत्र बाधः । 'एवं' तदप्रामाण्यमेव । 'दर्शादी'ति । तुल्यवत् प्रमाणत्वे-
नोभयत्र महाजनपरिग्रहादिति भावः । 'एते' राजसूयादयः, 'अन्येऽप्याचारा' होलाकादयः ।
निगमयति—'तत' इति । उच्छेदानन्तरमनुष्ठीयमानत्वादित्यर्थः । 'तद्वदि'ति । उदाहरणै-
25 कदेशानुवादेन तत्सूचनम् । 'प्रवाहादौ' उच्छेदानन्तरं प्राथमिकानुष्ठाने 'लिङ्गाभावे' तथा-
विधाचारविषयत्वस्य लिङ्गस्य तदानीं ज्ञापकाभावे[63a]नाशाने । उपसंहरति—'तस्मादि'ति ।
'शाखोच्छेद' इति । यद्यपि सहस्रशाखाविदो व्यासादयः इदानीमपि सन्ति, तथापि तदध्ययनाभाव
एव तदुच्छेद इति मणिकृतः । भट्टमतं शङ्कते— 'अधुनापी'ति । असौ उ(फि)च्छिन्नत्वेनाभिमत-
शाखावेदवत्त्वेन सम्भाविततत्तद्देशगताप्तवाक्यात्तत्र तदभावनिश्चयो, देशान्तरत्वे तु तत्त्वा-
30 देवेति युक्ति युक्तान्तरेणाप्यु(प)ष्टभ्नाति 'तत्रे'त्यादि । 'तस्य' तादृशाचारस्य, 'अध्येत्रि'-
त्यध्यापयितुरूपलक्षणम् । 'आध्यात्मिकशक्ति'र्मैधादिः, 'तस्य' स्वाध्यायविच्छेदस्या'नुवर्तते'
यत् किञ्चित् साध्यानुष्ठानम् । इदानीं सर्वानुच्छेदे युक्तिमाह—'विश्वे'ति ।

- तटस्थः शङ्कते—'गते'ति । यथा प्रहते वर्त्मनि प्रथममेको गतः, तदनुगतिकश्च तेन
वर्त्मना अन्यो लौकिकस्तथा होलाकाद्याचारमपि कल्पयित्वा प्रथममेकोऽनुष्ठितवान्, तद्दर्शना-
35 च्चान्योऽपीत्यर्थः । 'अप्रामाणिकः' प्रमाणाबोधितकर्तव्यताकः । शाखोच्छेदेऽनिष्टमाह—

‘अनेके’ति । तथा च जैमिनिः “सर्वशाखाप्रत्ययमेकं कर्म”ति । उपप्लवे प्रमाणमूलकत्वा-
ग्राहकत्वे तत्र च वेदशङ्क्याऽभ्युपगतप्रमाणभावकविद्यमानवेदस्याननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यम् ।
‘वृश्चिकभीः’, ‘आशीविषमुखनिपात’श्च वेदमात्रस्यैव प्रमाणमूलत्वापातः ।

‘प्रतिविहितं’ स्मृतिः प्रणीता । मनुशास्त्रोच्छेदोपगमे तस्याः शाखाया महाजनैरप्रमाणत्वेन
निश्चयादेव नाध्ययनमिति स्यात्, तथा च तन्मूलकाचारोऽपि तथा स्यादिति नोच्छेद इत्याह— 5
‘न चे’ति । ‘ज्ञानक्रमेण’प्रमाणत्वनिश्चयेन, अत एव ‘इलाध्यः’ वृथाकर्मणां दुःखैकफलकत्वादिति
भावः । भाविनं प्रलयं सर्गं तदनन्तरञ्च प्रलयमुपसंहरति—²⁹‘अतश्चे’ति । ‘उच्छेदानन्तरं
पुनः प्रवाहः’ सर्गः । तत्प्रलयानन्तरं किमर्थं सर्गं इत्याकाङ्क्षायामाह—‘अन्यथे’ति । कृतानां
कर्मणां धर्माधर्मरूपाणां तादृशकालप्रतिबद्धानां ‘हानप्रसङ्गात्’ फलाजनकत्वात् । तथा च
तच्छङ्क्या अननुष्ठानमापतेदिति भावः । अतीतं प्रलयं भाविसर्गं दृष्टान्तेन साधयति— 10
‘तथा चे’ति । ‘अयं’ विद्यमानः सर्गः ‘उन्नीयते³⁰’ सर्गत्वरूपहेतुना । अत्रोपप्लवकमाह—
‘स्मरति चे’ति ।

‘धर्मस्य ग्लानिः’ प्रलयात्मक[63b]कालविशेषप्रतिबन्धेन फलाजननम्, ‘अधर्मस्य’ प्रलय-
जनकपापस्य ‘अभ्युत्थानं’ प्रलयचरमक्षणोपधानम्, ‘आत्मानं सृजामि’ सर्गानुकूलं शरीरं परि-
गृह्णामि । तत् किमर्थमित्याकाङ्क्षायामाह—‘परित्राणाय’त्वादि । ‘दुष्कृताम’साधूनाम् ।
ततः किमित्यत्राह—‘धर्मे’ति । वेदसामान्यग्राहकत्वेनोक्तम् ।

15

कः पुनरयं महाजनपरिग्रहः ? हेतुदर्शनशून्यैर्यहणधारणार्थानुष्ठानादिः ।
स ह्यत्र न स्यात् ऋते निमित्तम् । न ह्यत्रालस्यादिर्निमित्तं, दुःखमयकर्मप्रधानत्वात् ।
नाप्यन्यत्र सिद्धप्रामाण्येऽभ्युपायेऽनधिकारेणास्मिन्ननन्यगतिकतयाऽनुप्रवेशः, परैः
पूज्यानामप्यत्राप्रवेशात् । नापि भक्ष्यपेयाद्यद्वैतरागः, तद्विभागव्यवस्थापरत्वात् ।
नापि कुतर्काभ्यासाहितव्यामोहः, आकुमारं प्रवृत्तेः । नापि सम्भवद्विप्रलम्भ- 20
पाषण्डसंसर्गः, पित्रादिक्रमेण प्रवर्तनात् । नापि योगाभ्यासाभिमानेनाव्यग्रता-
भिसन्धिः, प्रार्थमिकस्य कर्मकाण्डे सुतरां व्यग्रत्वात् । नापि जीविका, प्रागुक्तेन
न्यायेन दृष्टफलाऽभावात् । नापि कुहकवञ्चना, प्रकृते तदसम्भवात् । सम्भवन्ति
चैते हेतवो बौद्धाद्यागमपरिग्रहे । तथा हि—भूयस्तत्र कर्मलाघवमित्यलसाः ।
इतः पतितानामप्यनुप्रवेश इत्यनन्यगतिकाः । भक्ष्याद्यनियम इति रागिणः । 25
स्वेच्छया परिग्रह इति कुतर्काभ्यासिनः । पित्रादिक्रमाभावात्प्रवृत्तिरिति पाषण्ड-
संसर्गिणः । ‘उभयोरन्तरं ज्ञात्वा कस्य शौचं विधीयते’ इत्यादिश्रवणादव्यग्रता-
भिमानीनः, सप्तघटिकाभोजनादिसिद्धेर्जीविकेत्ययोग्याः, आदित्यस्तम्भनं पाषाणपाटनं
शाखाभङ्गो भूतावेशः प्रतिमाजल्पनं धातुवाद इत्यादिधन्वनात्कुहकवञ्चिताः ।

²⁹ Guṇānanda reads अतश्च for ततश्च.

³⁰ Guṇānanda reads उन्नीयते for अनुमीयते.

ततस्तान् परिगृह्णन्तीति सम्भाव्यते । अतो न ते महाजनपरिगृहीता इति विभागः ।

आमोदटीका

- एवं तर्हि महाजनानां बुद्धर्षभादीनां परिग्रहादस्मदंगम एव प्रमाणमित्यनुशयवान् पृच्छति बुद्धः 'कः पुनरिति । 'हेतुदर्शनं' धर्मातिरिक्तवक्ष्यमाणहेतुदर्शनम् । हेतुदर्शनशून्यतामाह 5 'न हीति । 'नापीति । 'सिद्धप्रामाण्य' ईदृशाभ्युपायान्तराभावादित्यर्थः । 'परैः' पाखण्डैः । 'भक्ष्ये'ति । सर्वं भक्ष्यं सर्वं पेयमित्यद्वैतराग इत्यर्थः । 'कुतकं' क्षणिकत्वाद्यनुकूलतर्काभासः । 'योगाभ्यासे'ति । सन्ध्योपासनादिपरित्यागे सत्यव्यग्रो योगो भवति इत्यभिमानः । 'प्राथमिकस्य' ब्रह्मचारिणः । 'जीविका' धार्मिकत्वस्यापनेन जीवनोपायधनलाभः । 'प्रागुक्तेने'ति । 'यो वै न पूजयिष्यति स किमर्थमिति'त्यादिना । 'कुहकवञ्चना' ऐन्द्रजालिकवञ्चना । 'अलसाः' तद्वन्ध(धन्ध)- 10 व्यार्तीय उदुम्बरगर्तीयतन्त्र(न्तु)वायादयः(?) । 'अनन्यगतिकाः' कीर्तिप्रज्ञाकरादयः । 'रागिणः' शरभादयः । 'कुतर्काभ्यासिनः' काणाचार्या(दा)दयः । 'पाखण्डसंसर्गिणः' शोण्डिकादयो बौद्धविशेषाः । 'अव्यग्रताभिमानिन' सुभूत्यादयो बौद्धाः । 'अयोग्याः' सामान्यश्रवणकादयः । कुहकवञ्चनाहेतूनाह 'आदित्ये'ति । 'तानि'ति । बौद्धागमानित्यर्थः । 'ते' बौद्धागमाः ।

विवेकटीका

- 15 महाजनपरिग्रहं पृच्छति—'कः पुनरिति । 'अयं' वेदप्रामाण्यग्राहकत्वेनाभिमतः । 'हेतवो' बौद्धागमोपग्रहे वक्ष्यमाणाः, 'ग्रहणधारणे' वेदानामनुष्ठानं 'तदर्थस्य' । 'आदि'पदा-त्तन्निषिद्धाननुष्ठानपरिग्रहः । 'निमित्तमिति । सर्वत्राग्रेऽनुषञ्जनीयम् । 'परैः' पाखण्डैः । 'योगे'ति । योगाभ्यास एव कर्तव्यो, न तु तपश्चर्यादिः, तत्र देह-चेतसोः वयग्रप्रादित्यभिमान इत्यर्थः । 'प्राथमिकस्य' ब्रह्मचारिणो 'व्यग्रत्वात्' वेदग्रहणधारणा- 20 दिषु । 'प्रागुक्तेन' 'विफला विश्ववृत्तिर्न [NK. I. 8]³¹'त्यादिना । 'इतः' आस्तिकमार्गात् । 'उभयोरिति । 'अत्यन्तमलिनः कायो देही चात्यन्तनिर्मल' इति पूर्वार्द्धमस्य । 'ते' बौद्धागमाः । किञ्चिद्भावरूपं तेन किञ्चिद्विनश्यतीति अस्य न वैयर्थ्यं, पूर्वमभावोत्पत्ते-रनाशोपादिति ध्येयम् ।

- 25 स्यादेतत् । यद्येवं सर्वकर्मणां वृत्तिनिरोधे[धो], न किञ्चिदुत्पद्यते, न किञ्चिद्विनश्यतीति स्तिमिताकाशकल्पे जगति कुतो विशेषात् पुनः सर्गः ? 'प्रकृतिपरिणते'रिति सांख्यानं शोभते । 'ब्रह्मपरिणतेरिति भास्करगोत्रे युज्यते । 'वासनापरिपाकादि'ति सौगतमतमनुधावति । कालविशेषादिति चोपाधिविशेषा-भावादयुक्तम् । असताञ्चोपलक्षणानां न विशेषकत्वं, सर्वदा तुल्यरूपत्वात् । न 30 च ज्ञानद्वारा, अनित्यस्य तस्य तदानीमभावात् । नित्यस्य च विषयतः स्वरूपतश्च

अविशेषादिति चेन्न । शरीरसंज्ञोभयमजनितनिद्राणां प्राणिनामायुःपरिपाकक्रम-
सम्पादनैकप्रयोजनश्वाससन्तानाऽनुवृत्तिवन्महाभूतसंप्रवसंज्ञोभलब्धसंस्काराणां पर-
माणूनां मन्दतरतमादिभावेन कालावच्छेदैकप्रयोजनस्य प्रचयाख्यसंयोगपर्यन्तस्य
कर्मसंतानस्येश्वरनिःश्वसितस्याऽनुवृत्तेः । कियानसावित्यत्राऽविरोधादागमप्रसिद्धि-
मनतिक्रम्य तावन्तमेव कालमित्यनुमन्यते । ब्रह्माण्डान्तरव्यवहारो वा 5
कालोपाधिः । तदवच्छिन्ने काले पुनः सर्गः । यथा खल्वलाबुलतायां विततानि
फलानि, तथा परमेश्वरशक्तावनुस्यूतानि सहस्रशोऽण्डानोति श्रूयते । एवं
विच्छेदसम्भवे कस्य केन परिग्रहः, यतः प्रामाण्यं स्यात् ? ज्ञापकश्चायमर्थो, न
कारकः । ततः कारकाभावान्निवर्तमानं कार्यं ज्ञापकाभिमतः कथङ्कारमास्थापयेत् ।

प्राप्नोदटीका

10

‘प्रकृतिपरिणतेरिति । सत्त्वरजस्तमःस्वभावा प्रकृतिः पञ्च, चेतनोपरागमन्तरेण
न प्रवर्तते । यदा तु वे(चेत)नस्य पुरुषस्योपरागः प्रकृती स एव परिणामस्तत इत्यर्थः । तदुक्तं
‘पञ्चान्वदुभयोरपि सम्बन्धस्तत्कृतः सर्गः’ [Sk. 21] इति । ‘ब्रह्मे’ति । घटादिभावेन ब्रह्मैव
परिणमत इति भास्करोयास्त्रिदण्डिनः । एकदण्डिनस्तु प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमाहुः ।
‘वासने’ति । अनादिवासनाधीना संवृतिस्तन्मात्राधीना घटादिव्यवहृतिर्न तु घटादिः पारमार्थिक 15
इत्यर्थः । ‘कालविशेषादिति । कालोपाधिरेव कश्चित्तादृशो यत्र पुनः सर्गस्तदा स्याद् यदि
प्रलयावस्थायां सूर्यपरिस्पन्दाः कालोपाधयः स्युरित्यर्थः । ननु सर्वसर्ग एव ये सूर्यस्पन्दास्त
एव कालोपाधयः स्युरित्यत आह ‘असतामि’ति । ते यद्यज्ञाता एव कालमवच्छिन्दुस्तदाऽति-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु ज्ञानद्वाराऽवच्छेत्स्यन्तीत्यत आह ‘ज्ञाने’ति । प्रलये ज्ञानाभावादित्यर्थः ।
ननु नित्यज्ञानमस्त्येव तदानीमपीत्यत आह ‘नित्यस्य चे’ति । यद्युपाधयस्तदा 20
स्युस्तदा नित्येन ज्ञानेन विषयीक्रियेरन्नत एव तु तदानीं न सन्तीत्यर्थः । ‘महाभूते’ति ।
प्रलयोपक्रमे महाभूतानां जलादीनां यः संक्षोभस्तेन नोदनेन परमाणूनां यत् कर्मोत्पन्नं तेन पुन-
र्वेगस्तेन पुनः कर्मोति कर्मसन्तान एवानुवर्तते । तेन कर्मणाऽदृष्टसहकारेण परमाणुद्वयसंयोग-
मुत्पाद्य द्व्यणुकादिप्रक्रमेणारम्भ इत्यर्थः । ‘प्रचयो’ द्रव्यारम्भकसंयोगमात्रमत्र विवक्षितम् ।
‘आगमे’ति । ब्रह्मवर्षस(श ?)तान्तकालस्यैवागमप्रतिपादितत्वादित्यर्थः । ब्रह्माण्डान्तर- 25
सूर्यादिस्पन्दा एव वा तत्रोपाधय इत्याह ‘ब्रह्माण्डान्तरे’ति । ब्रह्माण्डनानात्वे प्रमाणमाह ‘यथा
खल्विति । ‘एवमिति । तथा च प्रलयानन्तरं यथा वेदा ईश्वरेण प्रगीयन्ते तथा महाजना अपि
मन्वाद्यो मनसैव सृज्यन्ते इत्यवश्यमभ्युपेयम् इत्यर्थः । किं च प्रमाया गुणजन्यत्वं साधितमेव ।
तथा च वक्तृवाक्यार्थयथार्थज्ञानं विना वैदिकी प्रमा न स्यादिति श्वरसिद्धिः । सिद्धं प्रामाण्यं
महाजनपरिग्रहेण ज्ञाप्यते इति ‘ज्ञापकश्चायमिति । ‘अयं’ महाजनपरिग्रहः । 30

विवेकटीका

‘स्तिमितं’ निःशब्दं, ‘शोभत’ इति सोपहासं, ‘कुतो विशेषात्’ तदेव तादृशस्तत्परिणाम
इत्याक्षेपस्यानुवृत्तेरिति भावः । एवमग्रेऽपि । ‘वासनापरिपाकः’ स्मृतिस्तत एव घटादि-

- व्यवहारो बाह्यस्तु(न ?) पारमाधिक इत्यर्थः । ननु तदानीङ्कालोपाधेरसम्भवे अतीता एव ते विशेषाः स्युरित्यत्राह—‘असतामि’ति । ‘उपलक्षणानाम्’ उपाधीनाम् । ‘ज्ञानद्वारे’ति । तद्विषयकं ज्ञानमेव तत्तद्विषयकमित्यर्थः । ‘तस्य’ ज्ञानस्य । सिद्धान्तयति—‘ने’ति । ‘सुषुप्तिवदि’ति दृष्टान्तानुसारेणाह—‘शरीरे’ति । ‘महाभूतं’ समुद्रपर्वतादिस्तत्‘संक्षोभ-’
 5 स्तन्नोदनाधीनं कर्म तेन ‘लब्धो’ जनितः ‘संस्कारो’ वेगः । बीजमुक्त्वा प्रयोजनमाह—‘काले’ति । ‘प्रचयाख्यसंयोगपर्यन्तस्य’ द्व्यणुकारम्भकसंयोगसीमकस्या‘नुवृत्तेरित्य’त्राविशेषात् । ‘पुनः सर्ग’ इत्यग्रेतेनमनुष्यते । ‘असौ’ प्रलयात्मकः कालः । ‘आगमे’ति । ब्रह्मवर्षशतात्मक-
 स्तथा रविस्पन्दस्यैव तदुपाधित्वमाह—‘ब्रह्माण्डान्तरे’ति । ‘व्यवहार’ इति । करणव्युत्पत्त्या रविस्पन्दपरः । * नानाब्रह्माण्डे मानमाह—‘यथेति’ । ‘ज्ञापकः’ प्रामाण्यस्य, ‘अयमर्थो’
 10 महाजनपरिग्रहरूपः, तत्कारकं यथार्थवाक्यार्थज्ञानम् ।

- स्यादेतत् । सन्तु कपिलादय एव साक्षात्कृतधर्माणः कर्मयोगसिद्धास्त एव संसाराङ्गारेषु पश्यमानान् प्राणिनः पश्यन्तः परमकारुणिकाः प्रियहितोपदेशेनाऽनु-
 ग्रहीष्यन्ति, कृतं परमेश्वरेणाऽनपेक्षितकौटादिसंख्यापरिज्ञानवर्तेति चेन्न ।
 ‘तदन्यस्मिन्ननाश्वासात्’ । तथा ह्यतीन्द्रियार्थदर्शनोपायो भावनेत्यभ्युपगमेऽपि नाऽसौ
 15 सत्यमेव साक्षात्कारमुत्पादयति, यतः समाश्रयसिद्धिः । प्रमाणान्तरसंवादादिति चेन्न ।
 अहिंसादिहितसाधनमित्यत्र तदभावात् । आगमोऽस्तीति चेन्न । भावनामात्र-
 मूलत्वेन तस्याप्यनाश्वासविषयत्वात् । एकदेशसंवादेनापि प्रवृत्तिरिति चेन्न ।
 स्वप्राख्यानवदन्यथापि सम्भवात् । न चानुपलब्धे भावनाऽपि । चौरसर्पादयो
 ह्युपलब्धा एव भीरुभिर्भाव्यन्ते³² । न च कर्मयोगयोर्हितसाधनत्वं कुतश्चिदुपलब्धम् ।
 20 न चेतयोः स्वरूपेणोपलब्धः कचिदुपयुज्यते, भावनासाध्यो वा । न चास्मिन्नन्वय-
 व्यतिरेकी सम्भवतः । देहान्तरभोग्यत्वात्, फलस्याऽप्रतीततया तदनुष्ठाने
 तदभावाच्च । न च कर्तृभोक्तृरूपोभयदेहप्रतिसन्धानादेव तदुपपद्यते, तदभावात् ।
 न ह्येतस्य पूर्वकर्मणः फलमिदमनुभवामौति कथित् प्रतिसन्धत्ते । केचित्तथा
 भविष्यन्तीति सम्भावनामात्रेऽप्यनाश्वासात्, विनिगमनायां प्रमाणाभावात् ।
 25 प्रतिपन्निशीथनिद्राणप्रातःप्रतिबुद्धसमस्तोपाध्यायवदन्योन्यसंवादात् कपिलादिषु
 समाश्वास इति चेन्न । एकजन्मप्रतिसन्धानवत् जन्मान्तरप्रतिसन्धाने
 प्रमाणाभावात् । तथापि च अधिकारिविशेषेण ब्राह्मणत्वाद्यप्रतिसन्धाने-
 ऽनुष्ठानरूपस्याऽऽश्वासस्याभावात् । न हि पूर्वजन्मनि मातापित्रोर्ब्राह्मण्यात्तदुत्तरव
 ब्राह्मण्यमिति नियमः, येन सर्गादौ वर्णादिधर्मव्यवस्था स्यात् । ईश्वर-
 30 वददृष्टविशेषोपनिबद्धभूतविशेषानुपलब्धात् । अतीन्द्रियार्थदर्शित्वे चाऽनाश्वास-
 स्योक्तत्वात् ।

द्वितीयः स्तवकः

आमोदटीका

‘तदन्यस्मिन्ननाश्वासादि’ति व्याख्यातुमुपक्रमते ‘सन्त्वि’ति । ‘धर्मः’ कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं वा अदृष्टमेव वा निरिन्द्रियप्रदेशे मनसोज्वस्थानं वा, ‘योग’ आत्मचिन्तनाभ्यासजनितः संस्कारः । तेन ‘सिद्धाः’ परमवशीकारमापन्नाः । ‘प्रियमा’ पातरमणीयं, ‘हितमा’यति शुद्धम् । कपिलादीनामतीन्द्रियार्थदशने प्रमाणाभावादित्युपपादयति ‘तथा ही’ति । ‘स्वप्ने’ति । स्वप्नकथनेऽप्येकदेशसंवादोऽस्त्येवेत्यर्थः । ननु हितसाधनत्वं यागादीनामुपलब्धमेव, तैः संस्कारश्च स्यादित्यत आह ‘न चे’ति । ‘कर्म’ त्या(या ?)गादि, ‘योग’श्चापवर्गसाधनत्वम् । ननु यागादि उपलभ्यत एव ‘परेण’ क्रियमाण इति कथमनुपलम्भ इत्यत आह ‘न चैतयोरिति । ‘स्वरूपेण’ हितसाधनत्वप्रकाराभावेन । ननु यागादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव हितसाधनत्वं ग्रहीष्यते दण्डादीनामिव इत्यत आह ‘न चास्मिन्नि’ति । हितसाधनत्वग्रहमन्तरेण यागादावप्रवृत्तेः कस्यान्वयव्यतिरेको ग्राह्यावित्याह ‘अप्रतीते’ति । चैत्रकृतो यागश्चैत्र एव स्वर्गिशरीरेण तत्फलं भुङ्क्ते इति प्रतिसन्धाय हितसाधनत्वप्रहादुपदेशः स्यादित्यत आह ‘न चे’ति । एतादृशं प्रतिसन्धानमेव नास्तीत्यर्थः । ‘केचिदि’ति । क(f?)पलादीनामेवं प्रतिसन्धानं सम्भवत्येवातस्तदुपदेशादस्मदादीनां प्रवृत्तिस्तदा स्याद्यदग्रयमर्थः प्रमितः स्यात् । न चैवमित्यर्थः । ‘विनिगमनायामि’ति । कपिलादीनामिवास्मदादीनामपि तादृशप्रतिसन्धानप्रसङ्गादित्यर्थः । कपिलादयो बहवः सम्भूय संवादेन यागादीनां हितसाधनत्वं ग्रहीष्यन्तीति तेषु समाश्वासः स्यादित्याशङ्कते ‘प्रतिपदि’ति । ननु जन्मान्तरप्रतिसन्धानमपि स्तनपानादौ विलप्तमेवास्ति इत्यनुशयेनाह ‘तथा ही’ति । ‘अनुष्ठानानुरूपस्ये’ति । अनुष्ठानप्रयोजकस्येत्यर्थः । ननु ब्राह्मणत्वादिनिश्चयो हि पूर्वजन्मतद्ब्राह्मणत्वप्रतिसन्धानादेव स्यादित्यत आह ‘न ही’ति । यः पूर्वसर्गे ब्राह्मणशरीरावच्छिन्नः, स एवाग्निमसर्गेऽपि इति यदि नियमो भवेत् तदेदं प्रतिसन्धानं घटेत्, न त्वेवमित्यर्थः । नन्वदृष्टविशेषोपगृहीतभूतभेदारभ्यत्वज्ञानादेव ब्राह्मणत्वादिनिश्चयः स्यादित्यत आह ‘ईश्वरवदि’ति ।

विवेकटीका

‘तदन्यस्मिन्ननाश्वासा[64a]दि’[NK. II. 1]ति कारिकांशं व्याकर्तुमाह—‘सन्त्वि’ति । वेदकर्तृत्वापादकवाक्यार्थज्ञानवत्तामाह—‘साक्षादि’ति । ‘धर्मा’ हिताहितसाधनानि, अदृष्टमात्रपरस्तदिति केचित् । तद्गोचरसाक्षात्कारहेतुमाह—‘योगे’ति । योगेन सिद्धाः योगजप्रत्यासत्तिमन्तः, स चादृष्टविशेषः, संस्कारविशेषो वेत्पग्रे वक्ष्यते । ‘संसाराङ्गारेषु’ संसारात्मकज्वलदङ्गारेषु, ‘पच्यमानान्न’रकभागिनः । उपदेशप्रयोजकमाह—‘परमे’ति । ‘प्रियं’ प्रीतिजनकं स्वर्गादिजनकमग्निष्टोमादि, ‘हितम’निष्टनिवर्तकं प्रायश्चित्तादि, तदुपदेशेन । ‘प्रियमा’ पातरमणीयं, ‘हितं’ परिणतिशुद्धमिति केचित् । ‘अनुग्रहः’ उपकारः । ‘कृतं’ व्यर्थं ‘परमेश्वरेण’ त्वदुपगमसिद्धेन । ‘भावना’ संस्कारविशेषः, चित्ताभिनिवेशो वा । ‘अभ्युपगमेऽपी’त्यनेन तेषामतीन्द्रियदर्शित्वे मानाभावं सूचयति । भगवत्साधकमानादेव तत्सिद्धचुपगमे तु लाघवात्, प्रतिसर्गमेक एव तत्पाविधः कल्प्यते, स एव भगवानीश्वर इति भावः । ‘असौ’ भावना । ‘सत्पमेवे’ति । कामातुरकामिनीसाक्षात्कारस्यासत्पस्यापि दर्शनादिति भावः । प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षादिना ‘संवादात्’ समाश्वासः । अतीन्द्रियार्थं तदसम्भवमाह—‘अहिंसादी’ति । ‘हितं’ प्रत्यवायानुत्पादः, ‘साधनञ्च’ क्षेमसाधारणं, तदनुपगमे तु अतद्गुण-

- संविज्ञानबहुव्रीहिणा यागादिपरन्तत्, 'तदभावात्' प्रमाणान्तरसंवादाभावात् । 'आगमः' समानविषयकवेदान्तरं शाखाभेदेन तेषां नानात्वात्, 'अस्ति' । समाश्वासबीजं शङ्कते— 'एकदेशे'ति । तथा च सूत्रं 'मन्त्रार्था(मन्त्रा?)युर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमि' [NS. II. 1. 68]ति । 'स्वप्ने'ति । तस्याप्यंशे प्रामाण्येऽपि यथाऽप्रामाण्यं तथात्रापि स्यादिति
- 5 'सम्भवे(र?)'दित्यर्थः । ननु महाजनपरिग्रह एव प्रामाण्यग्राहकः स्यादित्यरुचेराह— 'न चे'ति । न वेत्यर्थः । 'वि³²भाव्यन्ते' भावनया साक्षात्क्रियन्ते । 'कर्म' यागादि । 'योग'श्चित्तवृत्तिनिरोधः । तथा चानाश्वासात् कपिलादीनां योग एव प्रवृत्तिर्न स्यात्, कुतस्तदधीनः साक्षात्कारानुकूलो व्यापार इति भावः । 'एतयोः' कर्मयोगयोः, 'स्वरूपेण' यागत्वादि- 'नोपयुज्यते' वाक्यार्थज्ञानतयोपदेशाय प्रभवति । 'भावने'ति । यागत्वादेः प्रत्यक्षत एवोप-
- 10 लम्भसम्भवादिति भावः । 'अस्मिन्' यागादिहितसाधनत्वे 'अन्वयव्यतिरेकौ' ग्राहकौ । कारीर्यादावपि तदस[64b]म्भवमाह—'अप्रतीततये'ति । 'कर्तृभोक्तारौ' यागादिजनक- कृतितज्जन्यभोगावच्छेदकौ 'देहौ' तयोः 'प्रतिसन्धानेन' एकार्थीयत्वप्रत्यभिज्ञानेन 'तत्' अन्वय- व्यतिरेकज्ञानम् । 'तदभावात्' तादृशप्रतिसन्धानस्यासम्भवात् । केचित् कपिलादयः । 'तथा' तादृशप्रतिसन्धानवन्तः । 'विनिगमनायामि'ति । कपिलमन्वादीनां बहुलमेव
- 15 योगसिद्धानां स्मरणात् कस्य तादृशप्रतिसन्धातृत्वं कल्पनीयमित्यत्र विनिगमकाभावादित्यर्थः । कपिलादीनामिवात्मतत्त्वाविशेषादस्मदादीनामपि तादृशप्रतिसन्धातृत्वप्रसङ्गादित्यर्थः इति केचित् । नन्वस्तु विनिगमनाविरहात् सर्वेषां कपिलादीनां तादृशप्रतिसन्धातृत्वं, तेषाञ्च परस्परं सम्बन्धात्तज्ज्ञानेनाप्रामाण्यसन्देह इत्यत्राह—'प्रतिपदि'ति । निद्राणतोपपत्तये निशीथान्तरे अध्ययनव्यासङ्गेन निद्राणतायाः सर्वेषामसम्भवादिति । 'उपाध्यायवदि'ति ।
- 20 पण्ठीसमर्थादिति । जातिस्मरणादौ जन्मान्तरप्रतिसन्धानदर्शनादोपान्तरमाह—'तथापी'ति । वेदाध्ययनतदर्थानुष्ठाने योऽधिकारी' तद्विशेषेण' यद्वाह्यणत्वादि' तदितरत्वेनास्यानिश्चये कपिलादीनां तत्तदनुष्ठानं न स्यात् । तथा च तदधीनानामन्यानुष्ठानानामप्यसम्भवात् (क्व?) हेतुदर्शनशून्यानुष्ठानरूपमहाजनपरिग्रहेण समाश्वास इत्याखण्डलार्थः । 'आश्वासस्य' वेद- प्रामाण्यग्राहकस्य । ननु कर्तृत्वभोक्तृत्वानुसन्धानवत् पूर्वंजन्मशरीरवृत्तिब्राह्मणत्वादेर्जन्मा-
- 25 न्तरेऽपि शरीरान्तरे निश्चयः स्यादित्यत्राह—'न ही'ति । 'उत्तरत्र' जन्मान्तरीणशरीरे । 'ईश्वरवत्' ईश्वरेण इव 'अनुपलम्भात्' । कपिलादीनामतीन्द्रियायं दर्शित्वे' कपिलादीना- 'मनाश्वासस्य' प्रमाणाभावस्य ।

- एतेन ब्रह्माण्डान्तरसञ्चारिवर्णव्यवस्थया सम्प्रदायप्रवर्तनमपास्तम् । सञ्चार- शक्तेरभावात् । वर्षान्तरसञ्चरणमेव हि दुष्करं, कुतो लोकान्तरसञ्चारः, कुतस्तराञ्च
- 30 ब्रह्माण्डान्तरगमनम् ? अणिमादिसम्पत्तेरेवमपि स्यादिति चेन्न । ³³तत्राऽपि प्रमाणाभावात् । सम्भावनामात्रेण समाश्वासानुपपत्तेः । आद्यमहाजनपरि- ग्रहान्यथानुपपत्तिरेवाऽत्र प्रमाणमिति चेत् ; एवम्भूतैककल्पनयैवोपपत्तौ भूयः-

कल्पनायां गौरवप्रसङ्गात् । विदेहनिर्माणशक्तेरणिमादिविभूतेश्चावस्थाभ्युप-
गन्तव्यत्वात् । अस्त्वेक एवेति चेत् ; न तर्हीश्वरमन्तरेणान्यत्र समाश्वास इति ।

आमोदटीका

‘न विधान्तरसम्भव’ इत्युक्तं, तत्र विधान्तराशङ्का() निरस्यति ‘एतेने’ति । ‘वर्षान्तर-
मि’लावृत्तभारतादि ‘लोकान्तरम्’ भुवनान्तरम् । ‘तत्रापी’ति । ईश्वरादन्यत्रेत्यर्थः । ‘आद्ये’ति । 5
यद्यणिमादिसम्पन्नस्यायमुपदेश इति न निश्चयस्तदाद्यमहाजनपरिग्रह एव न स्यादित्य-
नुपपत्तिरेव । तत्र प्रमाणमिति शङ्कते ‘आद्ये’ति । ‘एवमि’ति । तर्हि एक एव लाघवात्
कल्पनीयः, स चेश्वर एवेत्यर्थः । ‘विदेहे’ति । देहविनाकृतस्यैव निर्माणशक्तिरणिमादि-
शक्तिश्च एकस्यैवाभ्युपगम्यतामित्यर्थः । अणिमादावपि करणाद्युपग्रहो नास्तीति भावः ।
‘न तर्ही’ति । तादृशश्चेश्वर एवेति । 10

विवेकटीका

‘न विधान्तरे’[NK. II. 1]ति कारिकांशं व्याकर्तुं‘मेतेने’ति । ‘वर्षान्तरं’ भारतादि ।
‘लोकान्तरं’ भुवनान्तरम् । 33‘अत्रापि’ कपिलादेरणिमादिसम्पत्तावपि अनुपपत्तिं तत्र
प्रमाणयति—‘आद्ये’ति । ‘अत्र’ तेषामणिमादिसम्पत्तौ । ‘विदेहे’ति । देहं विनैव
कर्तृत्वस्येत्यर्थः । विविधदेहनिर्माणशक्तेरित्यर्थ इति तु प्रकाशः । ‘भूयःकल्पनायां’ भूयसां 15
तादृशानां कल्पनायाम् । ‘न ही’ति । स एवास्माकमीश्वर इति भावः ॥३॥

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात्संहरन्
 हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
 तं देवं निरवग्रहस्फुरदभिध्यानाऽनुभावं भवं
 विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयासमन्तेष्वपि ॥४॥

20

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जली द्वितीयस्तवकः ॥

आमोदटीका

कारं कारमिति । २।४

‘अन्तेष्वपि’ ‘तमे’व ‘देवं’ प्रति ‘नमन्’ ‘भूयासम्’ भविष्यामीति योजना । ‘यो’ ‘जगत्’
कार्यजातं ‘कारंकारं’ कृत्वा कृत्वा ‘संहरन्,’ ‘हारं हारं’ हृत्वा हृत्वा सृजन्, ‘क्रीडती’व ‘देवं’ स्तुत्यं, 25
‘निरवग्रहो’ अ(प्र?)तिबद्धः, ‘स्फुरन्ना’विर्भवन्, ‘अभिध्यान’स्य इच्छाया ‘अनुभावो’ यस्येत्यर्थः ।

॥ इति द्वितीयस्तवकः ॥

स्तवकार्यमुपसंहरन् अग्रिमग्रन्थविधनापनुत्तये मङ्गलं कृतमुपनिबध्नाति—

‘कारं कारमि’ति । ‘तं शिवं प्रति नमन् भूयासम्’ । कीदृशन्तम् ? ‘देवं’ स्तुत्यम् । स्तुति-
प्रयोजकं रूपमाह—‘निरवग्रहे’ति । निष्प्रतिबन्धं ‘स्फुरदि’च्छाप्रभावम् अव्याहतेच्छमिति
5 यावत् । ‘विश्वासैकभुवं’ भ्रमप्रमादादिदोषरहितं, ‘भवं’ जगन्मूलकारणं, यः जगतः(ः) कार्य-
जातं कारं(कारं) कृत्वा कृत्वा ‘संहरन्’ ‘हारं हारं’ हृत्वा हृत्वा ‘कुर्वन्’ ‘क्रीडति’ क्रीडतीव ।
कथञ्छ्वारमित्यत्राह—‘अलौकिकाद्भुतमयमि’ति क्रियाविशेषणम् । ‘मायावृशात्’ सृष्टिसं[65a]-
हारहेत्वदृष्टसहकारेण । एतावता सर्गप्रलयसम्भवे नानादिता संसारप्रवाहस्य निरस्ता इति ॥४॥

॥ समाप्तश्चायं द्वितीयस्तवकविवेकः ॥ २ ॥

तृतीयः स्तवकः

नन्वेतदपि कथम् ? तत्र बाधकसम्भवात् । तथा हि—यदि स्यादुपलभ्येत । अयोग्यत्वात् सन्नपि नोपलभ्यते इति चेत् ; एवं तर्हि शशशृङ्गमप्ययोग्यत्वान्नोपलभ्यते इति स्यात् । नैतदेवं, शृङ्गस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वादिति चेत् ; चेतनस्यापि योग्योपाधिमत्तयैव व्याप्तत्वात् । तद्बाधे सोऽपि बाधित एवेति तुल्यम् । व्यापकस्वार्थाद्यनुपलभ्येनाप्यनुमीयते नास्तीति । को हि प्रयोजनमन्तरेण किञ्चित्कुर्यादिति । उच्यते—

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।

कायोग्यं बाध्यते शृङ्गं कानुमानमनाश्रयम् ॥ १ ॥

स्वात्मैव तावत् योग्यानुपलब्ध्या प्रतिषेधं न शक्यते, कुतस्त्वयोग्यः परमात्मा । 10
तथा हि—सुषुप्तप्रवस्थायामात्मानमनुपलभमानो नास्तीत्यवधारयेत् । कस्यापराधेन पुनर्योग्योऽप्यात्मा तदानीं नोपलभ्यते ? सामग्रीवैगुण्यात् । ज्ञानादिक्षणिकगुणोपधानो ह्यात्मा गृह्यते इत्यस्य स्वभावः । ज्ञानमेव कुतो न जायते इति चिन्त्यते । पश्चाद्वा कथमुत्पत्स्यते इति चेत् ; मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नतया अजननात् तत्प्रत्यासत्तौ च पश्चाज्जननात् । मनोवैभववादिनामिदमसम्भूतम् । तथा हि— 15
मनो विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, सर्वदा विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादित्यादेरिति चेन्न । सर्वेषामापाततः स्वरूपासिद्धत्वात् । तथा हि—यदि रूपाद्युपलब्धीनां क्रियात्वेन करणतया मनोऽनुमितिर्न तदा द्रव्यत्वसिद्धिः, अद्रव्यस्यापि करणत्वात् । अथाऽऽसामेव साक्षात्कारितयेन्द्रियत्वेन तदनुमातव्यम्, तथापि व्यापकस्य निरूपाधेर्नेन्द्रियत्वमित्युपाधिर्वक्तव्यः । तत्र यदि कर्णशष्कुलीवन्नियतशरीरावयवस्योपाधित्वं, तदा तावन्मात्रे वृत्तिलाभः । तद्वोपे च वृत्तिरोधः श्रोत्रवत् प्रसज्येत । ततः शरीरमात्रमुपाधिरवसेयः । तथा च तदवच्छेदेन वृत्तिलाभे 'शिरसि मे वेदना, पादे मे सुखमि'त्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीतिविरोधः । असमवायिकारणानुरोधेन विभुकार्याणां प्रादेशिकत्वनियमात् । शरीरतदवयवादिपरमाणुपर्यन्तोपाधिकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गो नियमानुपपत्तिश्चेति । ततोऽन्यदेवैकं सूक्ष्ममुपाधित्वेनातीन्द्रियं कल्पनीयम् । तथा च तस्यैवेन्द्रियत्वे स्वाभाविकेऽधिककल्पनायां प्रमाणाभावाद्भिन्नाहकप्रमाणबाधः । अथ ज्ञानक्रमेणेन्द्रियसहकारितया 20 25

तदनुमानं ततः सुतरां प्रागुक्तदोषः । यदि च मनसो वैभवेऽप्यष्टवशात् क्रम उपपाद्येत तदा मनसोऽसिद्धेराश्रयासिद्धिरेव वैभवहेतूनामिति ।

आमोदटीका

- ‘तदभावावेदके’त्यादि[NK. I. 4] तृतीयां विप्रतिपत्तिं दूषयितुमुपन्यस्यति ‘नन्वि’ति ।
- 5 ‘एतदपी’ति । अन्यथासिद्धिनिराकरणमपीत्यर्थः । प्रकृते बलवद्बाधकसत्त्वात् साधकमप्यप्रयोजकमिति भावः । अत्र योग्यानुपलम्भसहायं प्रत्यक्षमेव बाधकं शङ्कते ‘यदी’ति । यदि क्षित्यादि सकर्तृकं स्यात्तद्वत्तयोपलभ्येतेत्यर्थः । तथा च योग्यानुपलब्ध्या यदि ईश्वरात्यन्ताभावान्योन्याभावौ साध्येते तदा सिद्धसाधनम् । प्रागभावप्रध्वंससाधने तु परस्यापसिद्धान्त इति निरस्तम् । अयोग्ये योग्यानुपलब्धिनं बाधिकेत्याशङ्कते ‘अयोग्यत्वादि’ति । तर्हि
- 10 पशुत्वाच्छशे शृङ्गमपि सिद्धयेदित्याह ‘तर्ही’ति । शृङ्गं योग्यानुपलब्ध्या बाधितुं शक्यते तस्य योग्यतयैव व्याप्तत्वात्, न त्वीश्वर इत्याह ‘नैतदि’ति । शरीरविशिष्ट एव कर्ता, स च योग्य एवेति तत्रापि योग्यानुपलब्धिर्बाधिकेत्याह ‘चेतनस्यापी’ति । ‘तद्बाध’ इति । विशेषणस्य बाधे विशिष्टमपि बाधितमिति तथा प्रत्यक्षत एव बाधः सिद्ध इत्यर्थः । यद्वा, शरीररूपव्यापकानुपलब्धिर्बाधपरोऽयं ग्रन्थोऽग्रे च व्यापकानुपलब्धिर्बाधपरः । अत एव व्यापकदर्शनादित्यग्रे ।
- 15 व्यापकं विशिष्टं ‘स्वार्थादी’ति । स्वप्रयोजनादिव्यापकश्चासौ स्वार्थादिश्चेति कर्मधारयः । स्वेष्ट-साधनताया व्यापकत्वमेव दर्शयति—‘को ही’ति ।

‘योग्याऽदृष्टिः’ इत्यादि ३।१

- ‘योग्याऽदृष्टिः’ योग्यानुपलब्धिः । ‘अयोग्ये’ परमात्मनि । योग्यविशेषगुणोपधानाभावात् परमात्मा अयोग्यः । तत्र योग्यानुपलब्धिर्नाभावग्राहिकेत्यर्थः । शृङ्गं यदि योग्यसंस्थाननियतं
- 20 न भवति तदा तदप्ययोग्यं न बाधते । अथ तन्मात्रनियतं तदा बाध्यत एवेत्याह ‘प्रतिबन्दि(बन्धि)-रि’ति । एतदेवाह ‘क्वायोग्यमि’ति । ईश्वरो न कर्ता अशरीरित्वादित्यादिव्यापकानुपलब्धिलिङ्गकमनुमानं वाच्यं तच्च सिद्ध(च)सिद्धिपराहतमित्याह—‘क्वानुमानमनाश्रयमि’ति । ननु योग्यविशेषगुणोपहितस्यात्मनो ग्रहे चरमलिङ्गपरामर्शोपहितं स्यात्तथा च नानुमितिः काऽपि भवेदिति चेन्न । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्यानुद्भूतत्वेनायोग्यत्वात् आद्यन्तशब्दवत् ।
- 25 यद्वात्मनःसंयोगविशेषस्यात्मग्राहकत्वात्तदानीमभावाद्भात्मग्रहः । स च फलबलकल्पनाय एव । योग्यविशेषगुणोपधानमात्मग्रहे नियामकमिति व्यवस्थापयितुमाह ‘स्वात्मैवे’ति । अन्यथा सुषुप्त्यवस्थायामनुपलम्भात्तद्व्यतिरेको गृह्येतेत्यत आह ‘सुषुप्ती’ति । एतदेव स्पष्टयितुं पृच्छति ‘कस्ये’ति । ‘क्षणिकगुणोपधानः’ क्षणिकगुणविशिष्टः, ‘क्षणिके’ति च परममहत्त्वव्यावृत्तये । ननु यत एव ज्ञानाग्रहस्तत एव नात्मग्रह इत्याह ‘ज्ञानमेवे’ति । द्रव्यसाक्षात्कारे
- 30 सामान्ययोग्यतायां विशेषगुणोपधानस्य तन्त्रत्वेन विलप्तत्वात् । अत्रापि तथैव कल्पयितुमुचितम् । अतस्तदनुत्पादमेव समर्थप्रतिमनस (?) इति । ‘इदमि’ति । इन्द्रियाप्रत्यासन्नत्वमित्यर्थः । आद्यक्षणे घटादेरपि स्पर्शरहितत्वाद्व्यभिचारः स्यादत उक्तम् ‘सर्वदे’ति । गुणादौ व्यभिचारादाह ‘द्रव्यत्वादिति’ । एवमग्रेऽपि । ‘अनारम्भकत्वं’ द्रव्यानारम्भकत्वम् । अन्तर्भावविनि व्यभिचारवारणाय ‘नित्यत्वे सती’ति । हेतुत्रये कालादिश्चतुर्थे त्वात्मा दृष्टान्तः । सुखादिकम् मूर्तसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्, अनित्यत्वे सति

नित्यवृत्तिविशेषगुणत्वात्, शब्दवदिति प्रतिरोध इति चेत्, न। मूर्तत्वस्याप्रयोजकत्वात्। व्यापकभावेऽपि विशेषणानर्थस्योक्तत्वात्। 'आपातत' इति। मनोद्रव्यत्वसिद्धिपर्यन्तमित्यर्थः। क्रमेण तु धर्मिग्राहकमानबाधोऽनुमानानामिति भावः। स्वरूपासिद्धि() तावत् स्पष्टयति 'तथा ही'ति। 'यदे'ति। सुखाद्युपलब्धिः सकरणिका क्रियात्व(त्) छिदिक्रियावदित्यनुमानं न द्रव्यत्वपर्यवसन्नमित्यर्थः। 'अद्रव्यस्यापी'ति। अनुमितौ ज्ञानस्यापि करणत्वादिति भावः। द्रव्यत्वपर्यवसानं शङ्कते 'अथे'ति। 'आसां' सुखाद्युपलब्धीनाम्। सुखसाक्षात्कार इन्द्रियकरणकः साक्षात्कारत्वात् रूपसाक्षात्कारवदित्यनुमानेन करणमिन्द्रियं सिध्यति। इन्द्रियत्वञ्च स्मृत्यननकवृत्तिज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिति सिद्धं मनोद्रव्यत्वमिति न हेतवः स्वरूपासिद्धा इत्यर्थः। 'इन्द्रियत्वेने'ति। मनःसंयोगाश्रयत्वघटितत्वादिन्द्रियत्वस्येति भावः। परिहरति 'तथापी'त्यादिना 'धर्मिग्राहकमानबाध' इत्यन्तेन। ननु शरीरमात्रस्योपाधित्वे को दोष इत्यत आह 'तथा चे'ति। शरीरावच्छेदेनैव सुखोत्पत्तिरिति किमियं राजाज्ञेत्यत आह— 'असमवायी'ति। 'विभुकार्याणां' विभुविशेषगुणानामित्यर्थः। तेन परमाणुवृत्तकत्वासमवायिकारणकाणुत्वादिना न व्यभिचारः। तेन संयोगादिना न व्यभिचारः। विभुकार्यविशेषगुणस्य स्वासमवायिकारणान्यूनदेशत्वं च साध्यते। न मनोवैभववादिनां शरीरावच्छेदेनैव सुखादि न पादादिमात्रावच्छेदेनेति भावः। ननु कश्चिदेवावयवः उपाधिः स्यादिति कुतो गौरवमत आह 'नियमे'ति। पाणिः पादो वेति नियमो न स्यादित्यर्थः। सुखाद्युत्पत्तिनियतदेशत्वेन स्यादित्यर्थ इत्येके। 'धर्मिग्राहके'ति। यद्यपि इन्द्रियत्वेन मनः()सिद्धिर्न वैभवव्यतिरेकपर्यवसन्ना, तथाप्युक्ततर्कसाचिष्येनाणुत्वसिद्धिपर्यवसन्नेवेति ध(f)र्मिग्राहकमानबाध इत्यर्थः। ज्ञानानां क्रमः क्रमिकसहकारिसापेक्ष इति। तच्च सहकारि मन एव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति 'अथे'ति। 'प्रागुक्तदोषः' स्वरूपासिद्धिलक्षणः। न हि तादृशं सहकारिद्रव्यमेव भविष्यतीति नियम इति भावः। अणुनैव मनसा ज्ञानक्रम उपपद्यत इति धर्मिग्राहकमानबाध इत्येके। अदृष्टाधीनश्चेत् ज्ञानक्रमस्तदा मनस्थानेऽदृष्टमेवाभिषिच्यताम्, किं मनसेत्याश्रयासिद्धा एव हेतव इत्याह 'यदि चे'ति।

विवेकटीका

तृतीयां विप्रतिपत्तिं निरसितुमुत्थापयति 'नन्वि'ति। 'इदं' यद्योपदिशितप्रमाणेन ईश्वर-साधनं, 'तत्र' वेदानां सकर्तृकत्वे सति बलवति बाधके साधकसहस्रस्याप्यकिञ्चित्करत्वादिति भावः। 'यदी'ति। वेदो यदि सकर्तृकः स्यात्, सकर्तृकत्वेनोपलभ्येते'ति योग्यानुपलम्भ-सहकृतप्रत्यक्षेण बाधादित्यर्थः। अनुपलम्भमात्रस्य तत्सहकारित्वे अतीन्द्रियमात्रोच्छेद इति योग्यतावच्छेदकविशिष्टस्य तथात्वं वाच्यं, न च तत् प्रकृत इत्याह—'अयोग्यत्वादिति'। 'सन्नपि' वेदः सकर्तृकत्वेन सन्नपि न तद्वत्त्वेनोपलभ्यते, एवं तर्हि अयोग्यं शृङ्गं पशुत्वेन शशे सिद्धेन्द्रित्यादि शङ्कते—'एवञ्चे'ति। 'शशशृङ्गं' शशे धर्मिणि शृङ्गं, 'शृङ्गस्य' शृङ्गत्वस्य तादात्म्येन शृङ्गत्वावच्छिन्नस्यैव वा। 'चेतनस्य' चेतनत्वावच्छिन्नस्य, 'योग्योपाधिः' योग्यस्योपाधिः, योग्यता च तद्वाप्तत्वात्, तद्वाधयोग्यताबोधे 'सोऽपि' अयोग्यचेतनात्मापि 'बाधितः' शृङ्गत्वस्यैव चेतनत्वस्यापि योग्यताव्याप्तत्वात् कथमयोग्यश्चेतनः स्यादित्याखण्डलार्थः। 'योग्योपाधिः'

शरीरत्वमिति तु प्रकाशः । तस्य च कर्तुः शरीरनियमेन शरीरकर्तृकत्वबाध एव कर्तृ-
सामान्यबाधे विश्राम्भति, शरीरकर्तृकत्वञ्च योग्यमेवेत्यभिमानः । व्यापकानुपलम्भबाधं
शङ्कते—‘व्यापके’त्यादि । ‘चेतनस्यापी’त्यपि शरीरित्वव्यापकानुपलम्भ एव । ‘व्यापके’-
त्यादि तु व्यापकान्तरानुपलम्भपरमित्यपरे । स्वार्थः सुखदुःखान्यतराभाववत्तदनुपलम्भेन

- 5 तदभावे‘नानुमीयते’ ‘नास्ती’ति । शरीरभिन्नत्वावच्छेदेन कर्तृत्वाभावोऽनुमेयः, प्रयोजनवत्-
कर्तृकत्वाभावेन सकर्तृकत्वाभावो वा वेदेऽनुमेय इत्यर्थः । अनुकूलतर्कमाह—‘कोऽही’ति ।
चेतनस्यायोग्यताव्याप्यत्वे प्रमाणाभावः, सहचारदर्शनमात्रात्तत्त्वे पृथिवीत्वस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः ।
घ्राणाद्यवच्छेदप्रसङ्ग इति त्वपेक्षितम् । एवं शरीरकर्तृकत्वशून्यत्वं तत्प्रतियोगिकशून्यत्वं तथा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकशून्यत्वं वा । आद्ये, घटादिसाधारण्यम्, अन्त्येऽन्वयेऽप्रसिद्धिः, सकर्तृकत्व-
10 स्यैव तत्रये प्रतियोगिताव[65b]च्छेदकत्वात् । तथा च सकर्तृकत्वाभावः जन्यतया
कर्तुरेवाभावो वा प्रत्यक्षेण गृह्यत इति वक्तव्यम् । तदुपयति—

- ‘योग्ये’ति । ‘अयोग्ये’ प्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टे प्रतियोगिनि वा ‘कुतो’ ‘योग्या-
दृष्टि’र्योग्यानुपलब्धिः, संसर्गाभावग्राहिकेति च शेषः । पिशाचवद् घटाभाववत् मूर्तसामान्या-
भाववच्चेति समुचितो दृष्टान्तोऽपि ध्येयः । नन्वेवं शृङ्गमप्ययोग्यं योग्यानुपलब्ध्या न बाध्येत
15 इत्यत्राह—‘प्रतिबन्दि(बन्धि)रिति । यद्ययोग्यं शृङ्गं प्रामाणिकं स्यात्, बाधो नास्त्येव, कुतो ‘प्रति-
बन्दि(बन्धि):’, पशुत्वादिकञ्च व्याप्तिग्राहकाभावान्न प्रमाणमिति भावः । अथ शृङ्गं प्रमाणमेव
तदा त्वाह—‘क्वे’ति । ‘अयोग्यं’ ‘शृङ्गं’ ‘बाध्यत’ इति यत्त्वयोच्यते तत् ‘कु’ कथमर्थवदित्यर्थः ।
एवं प्रयोजनवत्कर्तृकत्वमिति न तत्प्रतियोगितावच्छेदकमुक्तयुक्तेः । ईश्वरं पक्षीकृत्य
प्रयोजनाभावेन प्रवृत्त्यभावः साध्यत इति व्यापकानुपलम्भार्थो वाच्यस्तत्राह—‘क्वानुमानमिति ।
20 ईश्वरस्याश्रयस्य पक्षस्य सिद्धौ धर्मग्राहकमानबाधः, असिद्धौ चाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

- योग्यानुपलब्धभावं विशदयति—‘स्वात्मैवे’ति । सुषुप्तिसमये आत्मविशेषगुणरूप-
व्यञ्जकाभावात् न प्रतिषिद्धयते नाभावप्रतियोगितया गृह्यते, आत्माभावो न प्रत्यक्ष इति यावत् ।
आशयमविद्वान् पृच्छति—‘कश्चे(स्ये ?)’ति । उत्तरं—‘सामग्री’ति । ‘क्षणिकः’ आशुविनाशी,
चतुर्थक्षणवृत्तिनाशप्रतियोगितामात्रवृत्तिजातिमानिति यावत् । द्वित्वविभागादिवारणाय
25 विशेषत्वेन ‘गुणो’ विशेष्यः, योग्यत्वेन विशेषितन्तु नाशप्रतियोगित्वमात्रं क्षणिकत्वम् इन्द्रियमात्रस्य
स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेण ‘वृत्ति’रिति भावः । ‘ज्ञानमेवे’त्यत्र ‘तदानीमिति प्राक्तन-
मनुपज्यते । ‘अनिन्द्रिये’ति । इन्द्रियाप्रत्यासन्नतयेत्यर्थः । त्वङ्मनोयोगस्य जन्यज्ञान-
मात्रहेतुत्वे इन्द्रियमात्रं त्वगेव, नो चेत् बहिरिन्द्रियजज्ञानानुत्पादेन प्रयोजकत्वमुक्तम्, एवमनु-
मिप्ताद्यनु[त]पादेऽपि परामर्शाद्यभावो बोध्यः । ‘इदं’ मनस इन्द्रियाप्रत्यासन्नत्वं, द्रव्यत्वमात्रं
30 स्पर्शवति व्यभिचारीति ‘स्पर्शरहितत्वम्’ उत्पत्तिकालावच्छेदेनावयविनोऽपि तत्त्वात् तद्वारणाय
‘सर्वदे’ति । [66a]गुणादिवारणाय च विशेष्यं स्पर्शरहितत्वेन विशेषितं, स्वरूपतो द्रव्यत्वमेव
हेतुः । नो चेत्, द्रव्येतरासमवेतत्वे सति समवेतत्वमात्रं द्रव्यत्वं प्रकृते बोध्यं, तन्नये तमसि
रूपवति निष्पक्षे व्यभिचारमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह—‘सर्वदे’ति । अनुद्भूतविशेषगुणानुपगमे
घ्राणादौ व्यभिचारमाशङ्क्य—‘नित्यत्व’ इति । ‘अनारम्भकत्वं’ द्रव्यसमवायग्रन्थत्वं तच्चा-
35 न्तरावयविनि व्यभिचारीति ‘सत्य’न्तं, नित्यं गुणादौ तद्वारणाय विशेष्यं, परमाणुवारणाय च
द्रव्यानारम्भकत्वं, हेतुत्रये कालो दृष्टान्तः । अतिरिक्तकालदिशोरनुपगमे दृष्टान्तासिद्धि-

माशङ्कग्राह—‘ज्ञाने’ति । चक्षुःशरीरादिवारणायां समवायी’ति । आत्मा दृष्टान्तोऽवसेयः । ‘आपातत’ इति । यावन्नो धर्मिणो द्रव्यत्वं सिद्धमित्यर्थः । तत्सिद्धौ च वक्ष्यमाणक्रमेण सर्वेषामेवानुमानानां धर्मिग्राहकमानबाध इति भावः । क्रियात्वं न कार्यत्वेन सुखोपलब्धिः सकरणिका कार्यत्वादिति प्रयोगः । ‘अद्रव्यस्य’ लिङ्गज्ञानादेः ।

इन्द्रियत्वेने’ति । प्रकारत्वं तृतीयार्थः । तथा चैतस्य साध्यतावच्छेदकत्वलाभः । तथा च 5
मुखलौकिकसाक्षात्कार इन्द्रियजः जन्मसाक्षात्कारत्वात् साक्षात्कारत्वाद्वा रूपसाक्षात्कार-
वदिति प्रयोगोऽवसेयः । विषयप्रत्यासन्नतया जन्मत्वञ्च वाच्यं, तेन ज्ञानमात्रस्य त्वगजन्म-
तया नार्थान्तरं, विषयप्रत्यासन्नत्वगजन्मज्ञानस्य च स्पर्शविषयत्वनियमात्, न तादृशजन्मत्यै-
वार्थान्तरमिति ध्येयम् । ‘व्यापकस्य’ विभुनः ‘निरुपाधे’रनवच्छिन्नस्य ।

अनवच्छिन्नस्य श्रोत्रत्वे दूरस्थशब्दसाक्षात्कारापत्त्या ‘कर्णशष्कुलीवद’त्रापि व्यासङ्गा- 10
नुपपत्त्या तत्कल्पनाया आवश्यकत्वादिति भावः । विभुनीन्द्रिये य उपाधिस्तदवच्छेदेनोत्पन्न
एव गुणस्तेन गृह्यत इति श्रोत्रदर्शनात् गुडाभिसन्धिराह—‘तत्रे’त्यादि । ‘शरीरावयवस्य’
हस्तपादादेर्वृत्तिलाभस्तदवच्छेदेनोत्पन्नस्यैव गुणस्य ग्राहकत्वं, ‘प्रसज्येते’त्यग्रेतनेनान्वयो
भविष्यति । ‘वृत्तिनिरोधो’ ग्राहकत्वाभावः । ‘उपाधिः’ शरीरमात्रमवसेयः । ‘तदव-
च्छेदेन’ ‘वृत्तिलाभे’ तस्यैव ग्राह्यगुणावच्छेदकत्वे । ‘विभुकार्याणां’ विभुकार्यविशेषगुणानाम् । 15
‘असमवायी’ति । निमित्तसंयोगविशेषोपलक्षणम् । ‘उपाधिकल्पनायाम्’ उपाधित्वाभ्युपगमे ।
‘नियमे’ति । सर्वस्यैव सुखाद्यभावाय एकमिति नानात्वेनैव ‘नियमानुपपत्ति’रिति भावः ।
एतच्चैकात्मसमवेतसुखाद्युपलम्भनियामकमभिप्रेत्य ‘सूक्ष्मं’ शरीरपरिमाणापकृष्टपरिमाणवत्,
अन्यथा तद्दोषतादवस्थग्रात् । ‘अतीन्द्रियमि’ति योग्यानुपलम्भवारणाय । ‘इन्द्रियत्वे’
सुखग्राहकेन्द्रियत्वे । ‘स्वाभाविक’ इति । 20

उपाध्यन्तरनुप्रवेशवारणाय ‘अधिक’स्य विभुनः इन्द्रियत्वकल्पनायाम् । ‘धर्मी’ति ।
धर्मेणावच्छेदकीभूतोपाधिग्राहकं प्रमाणं तेनोक्तयुक्तग्रा विभुन इन्द्रियत्वबाध इत्यर्थः । ‘ज्ञान-
क्रमेणे’ति । युगपद्विषयप्रत्यासत्त्या सहकारिमत्स्विन्द्रियेषु एकदा साक्षात्काराजनकत्वं
सहकारिर्वकल्पप्रयुक्तं योग्यानां कार्यो(प)जनकत्वादि‘त्यनुमानं’ सहकार्यन्तरवैकल्पबाधसहकारेण
यत् संयोगवैकल्पं विषयीकरोति तदेव मन इत्यर्थः । ‘प्रागुक्तदोषः’ ‘धर्मिग्राहकप्रमाणबाध’रूपो 25
दोषः । विभुत्वे तत्संयोगवैकल्पानुपपत्तेरिति भावः । ननु संयोगवैकल्पासम्भवेऽपि अदृष्ट-
रूपसहकारिर्वकल्पात् क्रमः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—‘यदि चे’त्यादि । ‘तदा’ ज्ञानोप-
पादकतया ‘मनसोऽसिद्धेः’ अदृष्टवशादेव क्रमोत्पत्तेरिति भावः ।

‘अथ यत्रादृष्टस्य दृष्टकारणोपहारेणोपयोगः, तत्र तत्पूर्णतार्था कार्यमुत्पद्यत 30
एव । अन्यथा, अन्यतन्तुसंयोगेभ्योऽपि कदाचित् पटो न जायत, जातोऽपि वा
कदाचिन्निर्गणः स्यात् । बलवता कुलालेन दृढदण्डनुन्नमपि चक्रं न भ्राम्येत ।
यत्र तु दृष्टानुपहारेणादृष्टव्यापारस्तत्र तद्गुण्यात् कार्यानुदयः, यथा परमाणु-
कर्मणः । तदिहापि यदि विषयेन्द्रियात्मनां समवधानमेव ज्ञानहेतुः, तदा
तत्सद्भावे ‘सदैव कार्यं’ स्यात् । न ह्येतदतिरिक्तमप्यदृष्टस्योपहरणीयमस्ति, न च

- सदेव ज्ञानोदयः; ततोऽतिरिक्तमपेक्षितम् । तच्च यद्यपि सर्वाण्येवेन्द्रियाणि व्याप्नोति, तथापि करणधर्मत्वेन क्रियाक्रमः सङ्गच्छते, अकल्पिते तु तस्मिन्नायं न्यायः, प्रतिपत्तुरकरणत्वाच्चक्षुरादीनामनेकत्वादिति चेत्; नन्वेवमपि युगपत् ज्ञानानि मा भूवन् । युगपज्ज्ञानं तु केन वार्यते ? भवत्येव समूहालम्बनमेकं
- 5 ज्ञानमिति चेन्न । एकेन्द्रियग्राह्येष्विव नानेन्द्रियग्राह्येष्वपि प्रसङ्गात् । तेष्वपि भवत्येवेति चेन्न । व्यासङ्गकाले ज्ञानक्रमेण विवादविषये क्रमानुमानात् । बुभुक्षाविशेषेण व्यासङ्गे क्रियाक्रम इति चेन्नैवम् । न ह्येष बुभुक्षाया महिमा यदबुभुक्षिते विषये ज्ञानसामग्र्यां सत्यामपि न ज्ञानम्, अपि तु न तत्र संस्कारा-
तिशयाधायकः प्रत्ययः स्यात् । यदि त्वबुभुक्षिते विषये सामग्रीमेव सा निरु-
10 न्ध्यात्, घटायोन्मीलितं चक्षुः पटं नैव दर्शयेत् । तस्मात् बुभुक्षापौन्द्रियान्तरादा-
कथं बुभुक्षितार्थग्राहिणीन्द्रिये मनो निवेशयन्ती युगपज्ज्ञानानुत्पत्तावुपयुज्यते,
न तु स्वरूपतः । विभुनोऽपि मनसो व्यापारक्रमात् क्रम इति चेन्न । तस्य संयोगातिरिक्तस्य कर्मरूपत्वे वैभवविरोधात् । गुणरूपत्वे नित्यस्य क्रमाऽनुपपत्तेः ।
अनित्यस्य च नित्यैकगुणस्याऽविभुद्रव्यसंयोगासमवायिकारणकत्वेन तदन्तरेणाऽनु-
15 पपत्तेः । तदपि कल्पयिष्यते इति चेत्; तदेव तर्हि मनःस्थाने निवेश्यतां
लाघवाय । तस्मादण्वेव मन इति । तथा च तस्मिन्नतिन्द्रियप्रत्यासन्ने निरुप-
धानत्वादात्मनः सुषुप्तप्रवस्थायामनुपलम्भः । एतदेव मनसः शीलमिति कुतो
निर्णीतमिति चेत्; अन्वयव्यतिरेकाभ्याम् । न केवलं तस्य, किन्तु सर्वेषामे-
वेन्द्रियाणाम् । न हि विशेषगुणमनपेक्ष्य चक्षुराद्यपि 'द्रव्ये प्रवर्तते । स्वापाव-
20 स्थायां कथं ज्ञानमिति चेत्; तत्तत्संस्कारोद्बोधे विषयस्मरणेन स्वप्नविभ्रमाणा-
मुत्पत्तेः । उद्बोध एव कथमिति चेत्; मन्दतरतमादिन्यायेन बाह्यानामेव
शब्दादीनामुपलम्भात्, अन्ततः शरीरस्यैवोष्मादेः प्रतिपत्तेः । यदा च मनः
त्वचमपि परिहृत्य पुरीतति वर्तते तदा सुषुप्तिः ।

आमोदटीका

- 25 ननु नाश्रयासिद्धिर्यतो दृष्टं किञ्चिदुपहृत्यैवादृष्टस्यापि जनकत्वमिह वाच्यम्, तच्च
दृष्टं मन एवेत्याशङ्क्याह 'अथेत्यादि' चेदित्यन्तेन । करणधर्मत्वेन एकं करणमेकैकावच्छेदेनैक-
दैकजातीयामेकामेव क्रियां जनयति न त्वनेकाम् । 'एकत्रेत्यनेन कुञ्जकृतयुगपन्ना(ना ?)तुणच्छेद-
क्रियाव्यभिचारवारणमेकजातीयामित्यग्निसंयोगाद् युगपद्रूपरसादिषु, 'एकावच्छेदेनेत्येकेन शब्देन
युगपदनेकशब्दोत्पत्तौ, 'एकदेत्यनेनायुगपन्नाज्ञानोत्पत्तौ । न चैकामेकावच्छेदेनेत्यनेनैकत्रेति
30 गतार्थं परमाण्ववच्छेदेनैव परमाणुकर्मणा जनितेषु व्यभिचारवारणे तदुपयोगात् । 'नायं न्यायो' न
करणधर्मन्यायः । ननु प्रतिपत्तुरेवायं धर्मः किं न स्यादत आह 'प्रतिपत्तुरिति । एकस्य कर्तुरेतादृश-

नानाक्रियाजनकत्वस्यादृष्टत्वादित्यर्थः । एवं सत्येकमेव ज्ञानं नानाविषयकं स्यादेतावतापि करण-
धर्मत्वानपायादित्याह 'नन्वेवमि'ति । उक्तमबुद्धा शङ्कते 'भवत्येवे'ति । उक्तं स्पष्टयति 'एके'ति ।
दीर्घशङ्कुलीभक्षणे रूपादीनामेकदा ज्ञानमभिप्रेत्याह 'तेष्वपी'ति । तदसिद्धिमाह 'व्यासङ्गे'ति ।
व्यासङ्गानुपपत्तिरेव मनोज्ञतुल्ये प्रमाणमित्यर्थः । विषयसम्बन्धस्य बहिरिन्द्रियस्य मनःसम्बन्ध-
विच्छेदो हि व्यासङ्गः । यतो भवति तूत्पद्यासङ्गि न मया त्वद्भाषितं न एतमिति (?) 'कमानुभावा- 5
(माना)त् । ननु न सम्बन्धविच्छेदो व्यासङ्गपदार्थः, किन्तु प्रतिबन्धः । तथा चान्यसामग्र्यां सत्या-
मपि बुभुत्साप्रतिबन्धेन नान्यत्र ज्ञानं जायते इति व्यासङ्गस्थले न क्रमासिद्धिरित्याह 'बुभुत्से'ति ।
बुभुत्साया नैतादृशं सामर्थ्यमित्याह 'न ह्येष' इति । तर्हि बुभुत्सायाः क उपयोग इत्याह 'अपि
त्वि'ति । बुभुत्सा ज्ञानोत्पत्तिमेव कथं न नियमयतीत्यत आह 'यदी'ति । संस्कारातिशयाधानबुभुत्सा-
प्रयोजने सत्येवं ज्ञानोत्पत्तावप्युपयोगमाह 'तस्मादि'ति । 'न तु स्वरूपत' इति । मनोनिवेशनं द्वारी- 10
कृत्येत्यर्थः । व्यापारं विकल्पयति 'तस्ये'ति । व्यापारः कर्म वा गुणो वा गुणोऽपि नित्यो वाऽनित्यो
वा ? आद्ये, 'कर्म'ति । अन्त्ये, 'नित्ये'ति । तृतीये त्वाह 'अनित्यस्य चे'ति । अनित्यपदं स्नेहे,
एकपं(पदं) द्वित्वादी व्यभिचारवारणाय । विभुमनोव्यापारो यदि नित्यवृत्त्येकवृत्तिगुणः स्यात्तदा
मूलसंयोगासमवायिकारणकगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमान् स्यादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तिमाह
'तदपी'ति । मनोवैभवेऽपि तादृशं मूलं तद्वारणार्थं कल्पनीयमित्यर्थः । 'तदेव तर्ही'ति । 15
मन एव तथास्तु, तद्वैभवकल्पनैव त्यज(ज्य)तामित्याह 'तदेवे'ति । उपसंहरति
'तस्मादि'ति । प्रकृतमुपपादयति 'तथा चे'ति । 'निरुपधानत्वात्' योग्यविशेष्य(प)गुणशून्यत्वात् ।
'एतदेवे'ति । योग्यविशेष्यगुणोपहितात्मग्रहकत्वमित्यर्थः । 'स्वापे'ति । तदा बहिरिन्द्रिय-
सम्बन्धविच्छेदतादवस्थ्यादित्यर्थः । 'स्वप्नविभ्रमाणां' स्वप्नानुभवानाम् । 'उद्बोध एव
कथमि'ति । उद्बोधकं किमित्यर्थः । 'मन्दे'ति । तथा च शब्दाद्यनुभव उष्णस्य स्पर्शानुभवो वा 20
उद्बोधकमि(इ)त्यर्थः । यद्वा, उद्बोध एव कथं स्वप्नानुभवः आरोपविषयाज्ञानात् सादृश्याज्ञानाच्चेति ।
विशेषकत्वादिव्याप्या जातिर्मन्दत्वम् । कदाचिद्वायुना श्रोत्रसम्बन्धि मनः क्रियते, कदाचित्त्वक्ष-
सम्बन्धि अतस्तदारोपविषयस्य शब्दस्पर्शादेर्ग्रहात् स्मृतस्य विषयस्यारोपः, दोषोत्कट्यास्तु
नारोप्यारोपविषयसादृश्यापेक्षेत्यर्थः । उद्बोधिका च निद्रेति भावः । 'ऊष्मादेरि'ति । ऊष्मस्पर्शादे-
रित्यर्थः । स्वापमुपपाद्य सुषुप्तिमुपपादयति 'यदा त्वि'ति । 'पुरीतत्' मनोवहनाङ्गीति शेषः । 25

विवेकटीका

ननु सत्यां दृष्टसम्पत्तौ ज्ञानाद्यनुत्पत्तिर्नादृष्टवैकल्यादृष्टा इति मतेन मनसोज्ञ्यथासिद्धि-
रिति नासिद्धिरित्याशङ्कते—'नन्वि'त्यादि । 'अन्तर्गतन्तुसंयोगे' प्रतिबन्धकद्रव्याभावसहिते-
'दृष्टव्यापारः' अदृष्टस्य जनकता । 'परमाणुकर्मण' इति । खण्डप्रलये सत्यपि परमाणुकर्मणि
अदृष्टाभावादेव नारम्भकसंयोगोत्पत्तिः । न हि तत्र दृष्टवैगुण्यं किञ्चिदस्तीति भावः । 30
'सर्वदैवे'ति । एकदा नानेन्द्रियाणां तादृशज्ञानजननं स्यादित्यर्थः । 'अतिरिक्तं' मनो-
लक्षणम् । 'तथापी'त्यादि । यदात्मसहकारेण यत्कालावच्छेदेन यस्य यज्ज्ञानजनकत्वं

1. Guṇānanda reads ननु for अथ.

2. Guṇānanda reads सर्वदा for सदा.

तदात्मसहकारेण तज्ज्ञानभिन्नज्ञानजनकत्वसामान्याभावस्य तत्र तत्कालावच्छेदेन वृत्तित्व-
नियमात् ज्ञानक्रम इत्यर्थः । एकस्यैवालोकस्य ज्ञायमानलिङ्गस्य वा नानात्मसहकारेण एक-
कालावच्छेदेन नानाज्ञानजनकत्वाद्वाभिचारादाह—‘यदात्मसहकारेण’ इति । तदात्मसहकारेणैव
विभिन्नकालावच्छेदेन नानाज्ञानजनकत्वादाह—‘यत्कालावच्छेदेन’ इत्यादि । ‘तस्मिन्’ मनसि ।

- 5 ‘नायं न्यायः’ एकदा उक्तस्वभावालम्बनेन नानाज्ञानजननाभावोपपादनम् । ‘प्रतिपत्तुरिति’ ।
[66b] तत्रात्मसहकारित्वाभावादेव विशिष्टाभावसत्त्वात् एकदा एककाले नानाज्ञान-
जननेऽपि तत्स्वभावसम्भवादिति भावः । ‘अकरणत्वात्’ आत्मसहकारेण ज्ञानाजनकत्वात्
स्वस्मिन् स्वसहकारित्वाभावादिति भावः । यच्च प्रकाशकृता ज्ञानकरणमेकत्रात्मनि एकदा
10 एकमेव ज्ञानं जनयतीति स्वभावबलाज्ज्ञानक्रम इत्यवष्टम्भेन इदं व्याख्यातं, तत्र व्याप्तौ
करणत्वांशस्य व्यर्थत्वात् ‘प्रतिपत्तुरकरणत्वादि’ति सन्दर्भविरुद्धमिव प्रतिभाति ।
‘चक्षुरादीनामिति’ । तेषां स्वस्वविषये एकदा ज्ञानजननेऽपि उक्तस्वभावाक्षतेरिति ।

गूढाभिसन्धिराह—‘नन्वेवमिति’ । ‘युगपज्ज्ञानं’ नानासन्निकर्षजमेकं ज्ञानम् । आशयम-
विद्वान् शङ्कते—‘भवत्येवे’ति । आशयमुद्धाटयति—‘ने’त्यादि । ‘प्रसङ्गात्’ युगपज्-
ज्ञानस्य । भवत्येव युगपज्ज्ञानं दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ, तथा च तदेव मनोज्ञुत्वे बाधकमिति भावः ।

- 15 ‘व्यासङ्गकाल’ इति । इदमुपलक्षणं, जातिसङ्करापत्तिश्च बोध्या । कर्तुरवत् चित्रज्ञाने च
मानाभाव इति भावः । ‘विवादविषये’ दीर्घशङ्कुलीभक्षणादौ । ‘बुभुत्से’ति । तथा च
बुभुत्सासत्त्वात् तत्र युगपज्ज्ञानोपगमे कुतो मनोज्ञुत्वमिति भावः । ‘सामग्र्यां सत्यां’ फला-
भावस्य ब्रह्मणापि दुरुपपत्तिरिति भावः । एवन्तर्हि बुभुत्सायाः कुत्रोपयोग इत्यत्राह—
‘अपि त्विति’ । ‘तत्राबुभुत्सिते, तथा च विलक्षणसंस्कार एव बुभुत्सातन्त्रमिति भावः ।

- 20 ‘यदि त्विति’ । अबुभुत्सितविषयकज्ञाने इतरबुभुत्सा यदि प्रतिबन्धिका इत्यर्थः । उभय-
बुभुत्सायामुभयत्र ज्ञानोत्पत्तेराह—‘अबुभुत्सित’ इति । ‘घटाय’ घटज्ञानाय घटबुभुत्सायै इति
यावत् । ‘इन्द्रियान्तरादबुभुत्सितानुग्राहकात् । ‘निवेशयन्ती’ संयोजयन्ती । ‘तस्य’ क्रमनियामक-
व्यापारस्य । ‘संयोगातिरिक्तस्ये’ति । तस्य ‘त्वया’ नित्यत्वोपगमेन व्यापारत्वासम्भवा-
दिति भावः । ‘क्रमानुपपत्तेरिति’ । तथा च न तत्क्रमेण ज्ञानक्रम इति भावः । ‘अनित्यस्य

- 25 चे’ति । जलपरमाण्ववयवविस्नेहे व्यभिचारवारणाय—‘नित्यत्व(?)’ नित्यसमवेतत्वे ।
‘गुणे’ति कर्मणि तद्वारणाय । परमाणुवेगे तद्वारणाय वेगान्यत्वेन हेतुविशेष्यः । ‘संयोगा-
सम[67a]वायिकारणत्वञ्च कार्यकारणप्रत्यासत्त्या संयोगकारणत्वं, तेन शब्दविभागज-
शब्दे न व्यभिचारः । तत्रापि निमित्तवायुसंयोगस्य तादृशप्रत्यासत्त्या हेतुत्वात् ‘अविभ्विति’ ।
तस्यानुमितौ विषयतासम्पत्तये संयोगसमवायिकारणकगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य साध्यत्वे तु

- 30 क्रमनियामकव्यापारव्यक्तौ संयोगसमवायिकारणत्वासिद्ध्या प्रकृतानुपयोगो ध्येयः । ‘तदपि’
तादृशव्यापारजनकसंयोगाश्रयविबुद्धव्यमपि । न चादृष्टाकृष्टं स्पर्शवदण्वेव मनोऽस्त्विति
वाच्यं, सुखादिसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रति मनस्त्वेन कारणत्वं, तच्च मनस्त्वं लाघवाज्जाति-
रूपमेव कल्पयते, कल्पने च स्पर्शस्यापि न कल्पनं तुल्यन्यायात् क्लिप्तामु व्यक्तिषु च विनिगमना-
विरहेणाक्लिप्तस्यैव प्रमाणेन विषयीकरणाच्चेति दिक् ।

- 35 मनसोज्ञुत्वे साधकान्तरमुपसंहारव्याजेन दर्शयन्नात्मनोज्ञुपलम्भनं दर्शयति—‘तथा चे’ति ।
‘अनिन्द्रियप्रत्यासन्ने’ इन्द्रियाप्रत्यासन्ने, न च वैभवे तथात्वसम्भव इति भावः । एवञ्च

बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षसामग्री व्युदस्यते । आत्मनोऽनुपलब्धं व्युत्पादयति—‘निरुपधानत्वा-
 दि’ति । मनोयोग्यविशेषगुणोपधानाभावादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं, संस्कारोद्बोधकाभावेन
 स्मृतेः परामशदिरभावाच्चानुमित्यादेरपि सामग्र्यभाव इत्यपि बोध्यम् । तथा चात्मनस्तदानीम-
 प्रत्यक्षत्वमपि मनोऽणुत्व एव सम्भवति । तथा हि क्रियाविभागादिन्यायेन हि मनोयोगो जाय-
 मानोऽसमवायी, तत्र क्रियोत्पत्तिकाले विभागोत्पत्तिकालेऽपि पूर्वोत्पन्नविशेषगुणोपधानेनात्मनः 5
 प्रत्यक्षत्वं सम्भवति, न च संयोगनाशक्षणे विनश्यतस्तथात्वासम्भवात्, एवं संयोगोत्पत्तिक्षणेऽपि
 न तत्सम्भवः पूर्ववर्तिनस्तत्संयोगस्याभावात् । एवञ्च प्रागुक्तविशेषगुणानां तदानीमभावेन
 तदुपधानाभावात् चात्मप्रत्यक्षमिति प्रणाल्या स्वस्वापसम्भवः, न च वैभवे तथा सम्भव इति
 भावः । न च वैभवे त्वङ्मनोयोगाभावादपि स्वस्वापसम्भवः, तदवान्तरजातिभेदोपगमे च
 जातिसङ्कुरः, कर्मसंयोगादिजन्यतावच्छेदकजातिनानात्वकल्पने चातिगौरवमवसेयम् । एतदेव 10
 विशेषगुणोपधानेनैव साक्षात्कारजनकत्वम् । ‘सर्वेषामि’ति । स्वव्यवस्थापकविशेष-
 गुणोपधानेनैव [67b] प्रवृत्तेरित्यर्थः । ‘विशेषगुणं स्वव्यवस्थापकम्’ । ¹‘द्रव्येष्वि’ति तमः-
 प्रत्यक्षेऽप्रसक्तिवारणाय । ननु मनसो बहिरिन्द्रियप्रत्यासत्त्यभावे कथं स्व[प्न?]ज्ञानं मनः-
 प्रत्यासत्त्यभावात् बहिरिन्द्रियाणामसामर्थ्यात्, मनसश्च बहिरस्वातन्त्र्यात् इत्याशयेन शङ्कते
 —‘स्वापे’ति । ‘विषयस्मरणे’ति । तथा चोपनयसहकारेण जनकत्वात् न स्वातन्त्र्यमिति 15
 भावः । ज्ञानस्यैवोद्बोधकत्वमन्वानं शङ्कते—‘उद्बोध(क) एवे’ति । ‘मन्दतरतमे’ति । तथा च
 स एव शब्दानुभव उद्बोधक इति भावः । त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानमात्राहेतुत्वनयमाश्रित्याह—
 ‘अन्तत’ इति । वस्तुतस्तु अदृष्टादेरेव तत्रोद्बोधकत्वमिति ज्ञानाभावेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् ।
 मनोऽणुत्वसाधितं सुषुप्तिमुपसंहारव्याजेन सूचयति—‘यदा चे’ति । ‘त्वचमपी’त्यपि ना
 बहिरिन्द्रियान्तरसमुच्चयः । न च वैभवे तत्परिहार इति भावः । 20

स्यादेतत् । परात्मा तु कथं परस्याऽयोग्यः ? न हि साक्षात्कारिज्ञान-
 विषयतामेवायं न प्राप्नोति, स्वयमप्यदर्शनप्रसङ्गात् । नापि ग्रहीतुरेवायमपराधः,
 तस्यापि हि ज्ञानसमवायिकारणतयैव तदयोग्यता । नापि करणस्य, साधारण-
 त्वात् । न ह्यासंसारमेकमेव मनः एकमेवात्मानं गृह्णातीत्यत्र नियामकमस्ति ।
 स्वभाव इति चेत् ; तर्हि मुक्तौ निःस्वभावत्वप्रसङ्गः, तदेकार्थताया अपायादिति । 25
 न । भोजकादृष्टोपग्रहस्य नियामकत्वात् । यच्च मनो यच्छरीरं यानीन्द्रियाणि
 यस्यादृष्टेनाऽऽकृष्टानि तानि तस्यैवेति नियमः । तदुक्तं प्राक्—‘प्रत्यात्मनियमा-
 ङ्गुक्ते’रिति । एतेन परबुद्ध्यादयो व्याख्याताः । तदेवं योग्यानुपलब्धिः परात्मादौ
 नास्ति । तदितरा तु न बाधिकेति तवापि सम्मतम् । अतः किमधिकृत्य
 प्रतिबन्धिः । न हि शशशृङ्गमयोग्यानुपलब्ध्या कश्चिन्निषेधति । न च प्रकृते 30
 योग्यानुपलब्धिं कश्चिन्नन्यते । अथायमाशयः—अयोग्यशशशृङ्गादावनुपलब्धिर्न

¹ Guṇānanda reads द्रव्येषु for द्रव्ये.

बाधिका स्यादिति । ततः किम् ? तत् सिद्धेदिति चेत् ; एवमस्तु यदि प्रमाण-
मस्ति । पशुत्वादिकमिति चेत् ; परसाधने प्रतिबन्धिस्तर्हि न तद्बाधने । तत्रैव
भविष्यतीति चेत् ; तत्किं तत्र प्रतिबन्धिरेव दूषणम्, अथ कथञ्चित्तुल्यन्यायतया
योग्या एव परात्मबुद्ध्यादयस्ते च बाधिता एवेत्यपहृतविषयत्वम् ? न प्रथमः,
5 अव्याप्तेः । न हि पशुत्वादेः शशशृङ्गसाधकत्वेन कार्यत्वादेः कर्तृमत्त्वादिसाधकत्वं
व्याप्तं, येन तस्मिन्नसति तत्प्रतिसिद्धेत । न द्वितीयः, मिथोऽनुपलभ्यमानत्वस्य
वादिप्रतिवादिस्वीकारात् । तथापि पशुत्वादी को दोष इति चेत् ? न जानौमस्ता-
वत्तद्विचारावसरे चिन्तयिष्यामः ।

ग्रामोदटीका

- 10 कुतस्त्वयोग्य परात्मेति यदुक्तं तत्र पृच्छति 'परात्मे'ति । द्रव्ययोग्यतायाः सर्वसाधारण्या-
दिति भावः । तथा च योग्यानुपलब्ध्या तदभावोऽपि निश्चेय इति हृदयम् । 'तस्यापी'ति । ज्ञान-
समवायिकारणत्वं च सर्वेषामेव ग्रहीतृणामित्यर्थः । मनसः स्वाभाव एव तादृशो यदेकात्म-
ग्राहित्वमित्याह 'स्वभाव' इति । 'मुक्तावि'ति । यद्येकमेव मन एकात्मग्राहकमिति स्वभावस्तदा
'मुक्तौ' जीवन्मुक्तौ 'निःस्वभावत्वप्रसङ्गः', तदा बहूनामेव मनसामेकात्मग्राहकत्वात् । यदि पुनरेकं
15 मन एकमेवात्मानं गृह्णातीति स्वभावस्तदा 'मुक्तौ' परममुक्तौ 'निःस्वभावत्वप्रसङ्ग' इत्यर्थः ।
तदा हि तदात्मनो मोक्षे तदीयमेव मनोऽप्यादृष्टाङ्गमतः(?) अन्यमात्मानं गृह्णातीति निःस्वभावत्व-
मेवाह 'तदेकार्थतये'(ताया इ)ति । तदेकार्थग्राहकत्वापायादित्यर्थः । 'नियामकत्वादिति । स्वादृष्टा-
कृष्टमेव मनसः स्वात्मग्राहकत्वमिति स्वाभाव्यादित्यर्थः । तदेवाह 'यद्वी'ति । 'तस्यैवे'ति ।
तन्मात्रग्राहकाण्येवेत्यर्थः । 'व्याख्याताः' स्वमात्रवेद्यत्वेनेत्यर्थः । प्रकृतमपसंहरति 'तदेवमिति ।
20 'तवापी'ति । तदितरानुपलब्धिमात्रं सम्मतमिति । तथा च चक्षुरादीनामपि विलोपः स्यादिति
भयेनेति भावः । 'अत' इति । योग्यानुपलब्ध्या शशे शृङ्गाभावस्यैव निश्चयादित्यर्थः । एतदेव
सोत्प्राप्तं स्फुटयति 'न ही'ति । 'प्रकृत' इति । परात्मनीत्यर्थः । अयोग्यमेव शृङ्गं शशे सिद्धेदिति
शङ्कते 'अथे'ति । सिद्धान्त्याह 'ततः किमिति । पूर्वपक्षवाद्याह 'तदि'ति । इष्टापत्तिमापाप(त)त-
स्तावदाह 'एवमिति । अपि त्वयोग्यशृङ्गे प्रमाणमेव नास्तीति भावः । आदिपदान्मृगत्वादिग्रहः ।
25 'परसाधनमिति । परस्य नैयायिकस्य ईश्वरसाधने प्रतिबन्दिः(बन्धिः) यदि ईश्वरः सिद्धचेत्,
शशेऽपि शृङ्गं सिद्धयेदित्यर्थः । तथा चार्थान्तरमिति भावः । 'तत्त(न त)द्बाधन' इति । न त्वीश्वर-
साधने किञ्चिदनेन दूषणमभिधीयत इत्यर्थः । 'तत्रैवे'ति । ईश्वरानुमान इत्यर्थः । 'अथे'ति ।
यथा शशे शृङ्गं बाधितं तथा परात्मापि बाधित इत्यर्थः । 'अव्याप्तेरिति । प्रतिबन्दिनात्मा-
हेत्वाभासो नास्त्येव किन्तु शशशृङ्गादिसिद्धिर्यापिका तन्निवृत्तौ क्षितिफलत्वं त्वानुमानमपि निवर्तत
30 इति प्रतिबन्दिदूषणं भवेत्, तादृशी च व्याप्तिर्नास्तीति भावः । व्याप्तिमेव दर्शयति 'न ही'ति ।
'तस्मिन्'ति । शृङ्गसाधनेऽसति कर्तृत्वसाधनं निवर्ततेत्यर्थः । 'तस्मिन् सती'ति पाठे तु तस्मिन्
सकृत् कत्वसाधने सति तच्छशशृङ्गं सिद्धेदित्यर्थः । 'मिथ' इति । तथा च योग्यानु(पलब्धि)-
सिद्ध्या न परात्मव्यतिरेकसिद्धिर्येन बाधः स्यादित्यर्थः । अर्थान्तरं पुरुषदोषो न साधनदोष
इत्याशयेन पृच्छति 'तथापी'ति । शृङ्गस्य योग्यसंस्थाननियतत्वेन प्रत्यक्षबाध एव तत्र स्फुट इति

नागरकोक्तिमाश्रित्याह 'ने'ति । तथाप्यज्ञानमप्रतिभा वेत्याशयेनाह 'तद्विचारे'ति । संशयाभावा-
द्विचार एव तत्र न प्रवर्तते इति भावः ।

विवेकटीका

तत्तदात्मग्राहकतानियमेनापि मनोऽर्ज्वभवं व्यवस्थापयिष्यन् 'प्रत्यात्मनियमाद्भुक्तेरिति'
[NK. I. 4] कारिकाद्वं व्याचिख्यासुः शङ्कामवतारयति—'स्यादेतदि'ति । असौ 'परात्मा' । 5
'स्वयमपि' परस्यापि । 'अपराधः' आत्मविषयकसाक्षात्कारजननायोग्यता । 'तस्यापि'
ग्रहीतुरपि 'तद्योग्यता' आत्मसाक्षात्कारजननयोग्यता, सा चाविशिष्टैवेति आत्मवत् परात्मनोऽपि
ग्रहणप्रसङ्ग इति भावः । 'ग्रहीतु'ग्राह्यत्वाभिमतपरकीयात्मनः 'अपराधः' साक्षात्कारप्रति-
बन्धकात्मत्ववत्त्वं, 'तस्यापि' परात्मनोऽपि 'ज्ञानसमवायित्वं' स्वसाक्षात्कारजनकता, तद्विषयतेति
यावत् । अत एव तद्योग्यतानात्मत्वरूप प्रतिबन्धकवत्तेति 'केचित्' । 'करणस्या'त्म- 10
साक्षात्कारजनकस्य मनसः अयमपराधः इत्यनुपपद्यते । तस्य परात्मगोचरसाक्षात्कार-
जननासामर्थ्यमर्थः । 'साधारणत्वादिति' । निखिलमनसामेव निखिलानुग्रहसामर्थ्यवत्त्वा-
दित्यर्थः । साधारण्ये युक्तिमाह—'न ही'ति । तथा च नियामकाभावादेव साधारण्यमिति
भावः । शङ्कते—'स्वभाव' इति । आत्ममात्रगोचरसाक्षात्कारजनकत्वं मनोविशेष-
स्वभावः, अभावे च न नियमान्तरापेक्षेति भावः । 'मुक्तावि'ति । तदा तद्गोचरज्ञानजनने 15
'निःस्वभावत्वो'पपत्तेः । स्वाभावस्य तु यावद्वस्तुभावित्वादिति । मुक्तिस्तु आत्मगोचर-
साक्षात्कारजननाभावोपलक्षणं, तदेकात्मतया तदेकात्मगोचरसाक्षात्कारजननस्य, यद्वा एवमेव
मन एकात्मग्राहकं, तथा च मनोऽन्तरग्राह्येष्व्वात्मान्तरेष्व्वात्मग्राहकस्य मनसो न सामर्थ्यमिति
(68a) स्वभावादेव नार्थान्तरग्रह इत्याशङ्कते—'स्वभाव' इति । 'मुक्तौ' जीवन्मुक्तौ
'निःस्वभावत्वप्रसङ्गात्' । कुत इत्यत आह—'तदेके'ति । एकस्यात्मनो नानामनोग्राह्यत्वा- 20
भावस्या'द(पा?)यादि'त्यर्थः । तदा नानामनसामेव तत्तच्छरीरावच्छेदेन ज्ञानजनकत्वादिति
भावः । 'आकृष्टानी'ति । न च तद्वैभवे तदाकर्षणसम्भव इति भावः । न चादृष्टविशेषस्य
सम्बन्धतयैवाकर्षणमिति वाच्यम्, एकस्यैव विभुमनसो निखिलात्मसम्बन्धितया अतिप्रसङ्गस्य
दुरुद्धरत्वादिति । 'तदुक्तमिति' । अदृष्टाभावे च केनाकर्षणं नियामकमिति भावः ।
'यच्छरीरं' 'यानीन्द्रियाणी'ति दृष्टान्तार्थम् । तेनाप्यतिप्रसङ्गवारणशक्यतोपदर्शनाय बोधात्तम्, 25
अदृष्टविनाशस्यैव तदीयता, नियामकत्वाच्च कामिन्ध्यादिशरीरस्यापि भोक्त्रदृष्टाकृष्टत्वात् न
तदीयतेति ध्येयम् । 'परबुद्धादय' इति । तत्रापि स्वाश्रयादृष्टाकृष्टत्वस्यैव नियामकत्वमिति
भावः । तथा च भगवद्बुद्धादेर्न योग्यानुपलब्ध्या बाध इति भावः । स्वासमवेतं ज्ञानादिकमेव
साक्षात्कारसामान्यप्रतिबन्धकं तदसमवेतान्तर्ग्रविशेषा वा तथा, इतो न परात्मसाक्षात्कारः
सामानाधिकरण्येन तेषां स्वासमवेतसाक्षात्कारे तथात्वाच्च न ज्ञानादीनां साक्षात्कारः, आत्मत्व- 30
द्रव्यत्वादिकञ्च न स्वासमवेतमिति तत्साक्षात्कार इत्यपि वदन्ति ।

'तदितरा'नुपलब्धिमात्रं 'न बाधिका' नाभावग्राहिका । 'अयोग्यानुपलब्ध्या' अयोग्यया-
ऽनुपलब्ध्या 'निषेधति' नास्तीति प्रतिपद्यते । 'प्रकृते' परात्मपरबुद्ध्यादौ । 'ततः' अनुपलब्धि-
मात्रस्य बाधकत्वे 'किं' का क्षतिः । शङ्कते—'तदि'ति । अयोग्यं शृङ्गं शशे 'सिद्धेयत्' ।
'यदी'ति । तथा च नास्त्येव प्रमाणं, कुतस्तत् सिद्धेयदिति भावः । प्रमाणं शङ्कते— 35

- ‘पशुत्वादिकमि’ति । ‘प्रमाणमस्ती’त्यनुपपद्यते । ‘परे’ति । ‘परस्य’ नैयायिकस्य कार्य-
त्वादिभिर्यदीश्वरसाधनं, तत्र ‘प्रतिबन्दि’स्तदृष्टान्तेन ‘त्वया’ साधनान्तरमुक्तं, तच्चार्थग्रस्त-
मित्यर्थः । ‘न तद्बाधने’ परसाधनबाधने, अनेन तत्र दोषानाधानादिति भावात् । ‘तत्रैव’
परसाधनबाधन एव, तथा च नार्थान्तरमिति भावः । ‘प्रति[68b]बन्दिरेवे’ति । दूषणा-
5 न्तरस्य तेनाधातुमशक्यत्वात् सैव ‘दूषणं’ तत्र तदृष्टान्तेन शृङ्गदृष्टान्तेन कथञ्चित् शृङ्गपरात्म-
मात्रवृत्तिधर्मेण ‘परात्मबुद्ध्यादयो’ योग्यायोग्यतया साध्यन्ते, तथा च योग्यानुपलब्धैव ‘ते’
परात्मबुद्ध्यादयो ‘बाधिताः’ । क्षित्पादावनुमाने को दोष इत्याशङ्क्यामाह—‘अपहृतविषयत्व-
मि’ति । ‘तस्मिन्’ पशुत्वादेः शृङ्गादिसाधकत्वेऽसति तदभावादिति यावत् । तत्कार्यत्वादेः
कर्तृत्वमस्त्वसाधकत्वं व्यापकाभावेन व्याप्याभाववश्यकत्वादिति भावः । ‘मिथ’ इति ।
10 तथा च तेन तत्र योग्यत्वसाधने बाध इति भावः । ‘चिन्तयिष्याम’ इति । शृङ्गत्वस्य
योग्यसंस्थानविशेषव्यङ्ग्यतया योग्यत्वनियमे न बाध एव तत्र दोष इत्यादि ।

- स्यादेतत् । यत्प्रमाणगम्यं हि यत् तदभाव एव तस्याभावमावेदयति । यथा
रूपादिप्रतिपत्तेरभावश्चक्षुरादेरभावम् । कायवाग्व्यापारेकप्रमाणकश्च परात्मा, तद-
भाव एव तस्याऽभावे प्रमाणमङ्गरादिषु । तत्र । तदेकप्रमाणकत्वासिद्धेः । अन्यथा
15 सुषुप्तोऽपि न स्यात् । श्वाससन्तानोऽपि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । निरुद्धपवनोऽपि
न स्यात् । कायसंस्थानविशेषोऽपि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । विषमूर्च्छितोऽपि
न स्यात् । शरीरोष्णापि तत्र प्रमाणमिति चेन्न । जलावसिक्तविषमूर्च्छितोऽपि
न स्यात् । तस्मात् यद्यत्कार्यमुपलभ्यते तत्तदनुगुणयेतनस्तत्र तत्र सिद्धयति । न
च कार्यमात्रस्य कचिद्ग्राह्यत्तिरिति । न च त्वदभ्युपगतेनैव प्रमाणेन भवितव्यं
20 नान्येनेति नियमोऽस्ति । न च प्रमेयस्य प्रमाणेन व्याप्तिः । सा हि कार्यन्येन
वा स्यात्, एकदेशेन वा स्यात् ? न प्रथमः, प्रत्यक्षाद्यन्यतमासङ्गावेऽपि
तत्प्रमेयावस्थितेः । न द्वितीयः, पुरुषनियमेन सर्वप्रमाणव्यावृत्तावपि प्रमेया-
वस्थितेः । अनियमेनासिद्धेः । न हि सर्वस्य सर्वदा सर्वथाऽत्र प्रमाणं नास्तीति
निश्चयः शक्य इति । कथं तर्हि चक्षुरादेरभावो निश्चयः ? व्यापकानुपलब्धेः ।
25 चरमसामग्रीनिवेशिनो हि कार्यमेव व्यापकम् । तन्निवृत्तौ तथाभूतस्यापि
निवृत्तिः । योग्यमात्रस्य कदाचित्कार्यं, तन्निवृत्तौ तथाभूतस्याऽपि निवृत्तिः ।
अन्यथा, तत्रापि सन्देहः । प्रकृतेऽपि व्यापकानुपलब्ध्या तत्प्रतिषेधोऽस्तु । न ।
आश्रयासिद्धत्वात् । न हीश्वरस्तज्ज्ञानं वा कचित् सिद्धम् । आभासप्रतिपन्नमिति
चेन्न । तस्याश्रयत्वानुपपत्तेः, प्रतिषेधत्वानुपपत्तेः ।

‘यत्प्रमाणगम्यमि’ति । यदेकप्रमाणगम्यमित्यर्थः । अतो धूमाभावेऽपि वह्निरिति न
व्यभिचारः । पूर्वं कायविशिष्ट एव कर्तृत्ववत्तम्, इदानीं कायव्यापारविशिष्टः

कर्णेति विशेषणस्य प्रत्यक्षेण बाधात् विशिष्टस्यापि बाध एवेति योग्यानुपलब्धिरेवोक्ता भवति । 'अन्यथे'ति । यदि कायव्यापारमात्रं परात्मनि प्रमाणं भवेदित्यर्थः । 'श्वासे'ति । तदेकप्रमाणगम्यत्वं दूषयित्वा उपपत्तिसौकर्यदितदुक्तम् । 'संस्थानविशेषः' शरीरावयवादिषोष्ठवं जीवित्वलिङ्गं सुषुप्त्याद्यवस्थासु परात्मनि यथा नैकमनुगतं किन्तु क्वचित् किञ्चित्, तथा क्षित्यादिकार्यत्वमपीश्वरेऽप्रमाणमस्तीति न प्रमाणसामान्यनिवृत्तिरित्युपसंहरन्नाह 'तस्मादि'ति । 5
'क्वचिदि'ति । सुषुप्त्याद्यवस्था(दा?)वित्यर्थः । ननु कायवाग्व्यापारादन्यत् परमात्मनि प्रमाणं नास्त्येवेत्यत आह 'न चे'ति । इदानीं प्रमाणनिवृत्तावपि प्रमेयं न निवर्तत इत्याह 'न च प्रमेयस्ये'ति । येन प्रमाणनिवृत्तौ प्रमेयं निवर्ततेति शेषः । 'कात्स्न्ये'ति । सकलप्रमाणसत्त्वे सत्येव प्रमेयसत्त्वमेवंरूपा व्याप्तिरित्यर्थः । 'एकदेशे'ति । एकदेशप्रमाणे सत्येव प्रमेयसत्त्वमित्येवंरूपा व्याप्तिरित्यर्थः । 'न प्रथम' इति । न हि स्वर्गापूर्वादौ प्रमेयं कृत्स्तान्यपि 10
प्रमाणानि सन्तीत्यर्थः । एकदेशः पुरुषापेक्षया प्रमाणापेक्षया वा ? नाद्य इत्याह 'पुरुषे'ति । न हि कस्यचित् पुरुषस्य सर्वाणि प्रमाणानि प्रमेयव्याप्तानि व्यभिचारस्योक्तित्वादित्यर्थः । यत्र यत्र प्रमेयं तत्र किञ्चित् कस्यचित् प्रमाणमस्त्येवेति द्वितीयमाशङ्क्याह 'अनियमेने'ति । कस्यचित् पुरुषस्य किञ्चित् प्रमाणमस्त्येव, तथा च परात्मनि प्रमाणनिवृत्तिरसिद्धेवेत्यर्थः । एतदेवाह 'न ही'ति । 'कथं तर्ही'ति । यदि प्रमाणनिवृत्तौ न प्रमेयनिवृत्तिरित्यर्थः । उन्मीलिताक्षस्यालोकं रूपसाक्षात्- 15
कार एव चक्षुर्व्यापकः । तदभावादेव प्रसन्नान्धस्य चक्षुरभावोऽनुमीयत इत्यर्थः । एवं श्रोत्राद्यभावेऽपि एतदाह 'चरमे'ति । 'तथाभूतस्य चरमसामग्रीनिवेशिनः । 'योग्यमात्रस्य' स्वरूप- योग्यमात्रस्य बीजादेः कदाचिदङ्कुरोत्पत्त्या तज्जातीये स्वरूपयोग्यत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । 'तन्निवृत्तावपी'ति । यत्र कदाचिदपि नाङ्कुरः शिलाशकलादौ तत्र स्वरूपायोग्यत्वं निश्चीयत इत्यर्थः । यद्यप्येवं भुक्तविनष्टबीजादेरपि स्वरूपयोग्यत्वप्रसङ्गः, तथापि तज्जातीयत्वेन तस्यापि स्वरूप- 20
योग्यत्वमिति निश्चय इति भावः । 'अन्यथे'ति । यज्जातीयस्य कदाचिदपि कार्यं न दृश्यते तज्जातीये स्वरूपयोग्यतां प्रत्यापाततः सन्देह एवेत्यर्थः । 'प्रकृत' इति । ईश्वरो न कर्ता शरीरादिरहितत्वात् । न ज्ञानं नित्यं ज्ञानत्वादित्याद्यनुमानम् ईश्वरानुमाने बाधकमित्यर्थः । 'आभासे'ति । असत्कृपात्युपस्थितमित्यर्थः । 'तस्ये'ति । ईश्वरे कर्तृत्वं न निषेद्धं शक्यते निषेधाश्रयस्य प्रमाविषयत्वनियमादित्यर्थः । न त्वीश्वर एव नेष्यते । तेन तु कर्तृत्वं तत्रेत्यत 25
आह 'प्रतिषेध्यत्व' इति । प्रमितस्यैव प्रतियोगित्वादित्यर्थः ।

विवेकटीका

ननु माऽस्तु प्रत्यक्षबाधः, व्यापकानुपलब्धिबाधस्तु स्यादित्याशङ्कते—'स्यादेतदि'ति । 'यत्प्रमाणगम्यं' यदेकप्रमाणगम्यं तेन धूमाभावेऽपि न बह्व्रभावसिद्धिः । 'रूपादि'रित्यादि- 30
पदात् रसादिपरिग्रहः, सत्याञ्चेतरसामग्रामित्यपि बोध्यम् । तेनालोकाद्यसमवधानरूपाद्य- प्रतिपत्तौ न व्यभिचारः । 'अन्यथा' परात्मनो वाग्व्यापारादिव्यवहारैकप्रमाणकत्वे । 'तत्र' परात्मनि । एवमग्रेऽपि ।

'कार्यमात्रस्ये'ति । कारकमधिकृत्य, नो चेत् 'प्रमाणमात्रस्ये'ति वाच्यम् । 'न च' न वा, 'कात्स्न्येन' कृत्स्नप्रमाणेन, 'एकदेशेन' यत्किञ्चित्प्रमाणेन, प्रमाणत्वरूपेण प्रमाणेनेति वा । 'पुरुषे'ति । यत्किञ्चित्पुरुषीयप्रमाणसामान्यव्यावृत्तावपि । 'अनियमेन' पुरुषविशेषा- 35

- नियन्त्रितप्रमाणसामान्ये का वृत्तिः ? 'व्यापकानुपलब्धेः' व्यापकाभावोपलब्धेः । किन्तु द्वापकमित्यत्राह—'तव ने'ति । स्वोत्तरभाविकारणानपेक्ष इत्यर्थः । ¹'एतच्च' व्याप्ति-ग्रहोपयोगिसामग्रीविशिष्टत्वमेव च । ¹'प्रकृतोपयोगिसामग्री'पदं कारणमात्रपरं वा । तथा च चरमकारणत्वविशिष्टत्वलाभः । 'योग्यमात्रस्य' योग्यतावच्छेदकत्वविशिष्टस्य 'कदाचित्'
- 5 'कार्यं' कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोपहितवृत्तित्वं, 'व्यापकमि'ति प्राक्तनमनुषज्यते । यद्वा, 'योग्यमात्रस्य' नित्यत्वे सति योग्यस्य 'कार्यं' फलोपधानं, यथाश्रुते फलानुपहितबीजादि-सत्त्वाद्वाभिचारः । 'अन्यथा' निरुक्तकार्यनिवृत्त्यनिश्चये 'सन्देहः' तन्निवृत्त्यनिश्चयः । 'प्रकृतेऽपी'ति । ईश्वरो न कर्ता मुखादिशून्यत्वात्, ईश्वरसमवेतं न ज्ञानं नित्यत्वात्, ईश्वरज्ञानं न प्रत्यक्षम् इन्द्रियाजन्यत्वादित्यादौ 'क्वचिदि'त्यस्य 'चरम' इति शेषः । 'आभासे'ति ।
- 10 असत्ख्यात्युपस्थितमित्यर्थः । 'तस्य' असत्ख्या[69a]त्युपनीतस्य 'आश्रयत्वानुपपत्तेः' कर्तृ-त्वाभावसाध्यकानुमाने पक्षत्वानुपपत्तेः । ननु मास्तु तथा, क्षितिपक्षकेश्वरकर्तृकत्वाभाव-साध्यकमनुमानं स्यादित्यत्राह—'प्रतिषेध्यत्वे'ति ॥१॥

व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेयता ।

अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता ॥ २ ॥

- 15 न चैतदाभासप्रतिपन्नस्यास्तीति कुतस्तस्य निषेधाधिकरणत्वं निषेध्यता वेति । कथं तर्हि शशशृङ्गस्य निषेधः ? न कथञ्चित् । स ह्यभावप्रत्यय एव । न चायमपारमार्थिकप्रतियोगिकः परमार्थाभावो नाम । न 'चापारमार्थिकविषयं प्रमाणं' नामिति ।

आमोदटीका

- 20 आश्रयः प्रतियोगी च द्वयमपि प्रमितमेवाभावनिरूपकमिति कुत एतदित्यत आह 'व्यावर्त्ये'ति । 'व्यावर्त्ये' निषेध्यस्तदभाववत्तैत्यर्थः । 'भाविकी' स्वाभाविकी । 'अभावविरहात्मत्वम'भाव-विरहात्मस्वाभाव्यमित्यर्थः । तथा च उभयं प्रमितमेव वाच्यमित्यायातमिति भावः । 'न चैतदि'ति । विशेषणत्वं भाविकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः । न चाशरीरकर्तृत्वज्ञानमीश्वरानु- (मि)तिरित्यर्थेति साध्यमिति वाच्यम् । अथार्था ह्याभासाधीनमनेन ज्ञाप्यं तत्राभास-
- 25 निरासादयार्थ्यं बाधितमिति । 'शशशृङ्गस्य' शशीयशृङ्गस्य । 'स ही'ति । स यतोऽभावप्रत्यय एव त्वया वाच्यः, तस्य च प्रतियोगिकत्वव्यवस्थापनादित्यर्थः । ननु शृङ्गमपि प्रामाणिकमस्तु, को दोष इत्यत आह 'न चे'ति । किं च योग्यानुपलब्ध्याऽभावः प्रतीयते । सा च तत्तद्वाप्येतरेत्यादि-रूपा, प्रकृते च शशशृङ्गादिप्रमाणकं नास्त्येवेत्याह—

विवेकटीका

- 30 उभयानुपपत्तिः कुत इत्यपेक्षायामाह—
'व्यावर्त्ये'ति । 'व्यावर्त्ये' प्रतिषेध्यं तस्य योऽभावस्तस्य 'भाविकी' पारमार्थिकी या

¹ Guṇānanda reads these प्रतीकः, so it seems that this portion has been omitted in the text of the NK.

त'द्वत्ता' सैव तस्य 'विशेष्यता' तत्साध्यकानुमानाश्रयता, न चासति भाविकी सत्तेति भावः ।
'अभावविरहात्मत्वं' स्वाभावाभावत्वं, तेन नात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकेऽतिव्याप्तिः ।
तादात्म्यसम्बन्धेन प्रतियोगिनोऽपि अन्योन्याभावाभावत्वात्, तत्प्रतियोगिनि नाव्याप्तिः ।
संसर्गाभावप्रतियोगितैव लक्ष्येत्यपरे । तज्ज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष(य)त्वविरहत्वमित्यपरे ।
वस्तुतस्तु स्वरूपसम्बन्धविशेष एवाननोपलक्षित इति नात्माश्रयाद्यवकाश इति ध्येयम् । 5
'वस्तुन' इति सावधारणम् ।

उत्तरं, 'न कथञ्चिदिति' । 'स ह्यभावप्रत्यय एव' परमार्थसत्प्रतियोगिकाभावस्यैव
प्रत्यय इत्यर्थः । अभावस्य पारमार्थिकत्वेनासत्प्रतियोगिकत्वसम्भवः । सदसतोः सम्बन्धस्य
त्वयाप्यनभ्युपगमादित्याह—'न चे'ति । 'न चापरमार्थे'ति । अपरमार्थविषयकत्वेन प्रमाणत्वं,
न चाप्रमाणादस्तुसिद्धिः, तदविषयकत्वे तु सतो नासत्प्रतियोगित्वं प्रामाणिकमिति 10
भावः । ॥२॥

अपि च—

दुष्टोपलम्भसामग्री शशशृङ्गादियोग्यता ।

न तस्यां नोपलम्भोऽस्ति नास्ति साऽनुपलम्भने ॥ ३ ॥

केन च शशशृङ्गं प्रतिसिद्धयते ? सर्वथाऽनुपलम्भस्य योग्यत्वाऽसिद्धेः । तदितर- 15
सामग्रीसाकल्यं हि तत् । ननूक्तमाभासोपलम्भं हि तत् । अत एवाऽशक्यनिषेध-
मित्युक्तम् । अनुपलम्भकाले आभासोपलम्भसामग्र्या अभावात्तत्काले चानुपलम्भा-
भावादिति । कस्तर्हि शशशृङ्गं नास्तीत्यस्यार्थः ? शशे अधिकरणे विषाणा-
भावोऽस्तीति ।

स्यादेतत् । यद्यपीश्वरो नावगतो, यद्यपि च नाभामसिद्धेन प्रमाणव्याहारः 20
शक्यसम्पादनः । तथाप्यात्मानः सिद्धास्तेषां 'सार्वज्ञं' निषिद्धयते, क्षित्यादिकर्तृत्व-
चेति । तथा हि—मदितरे न सर्वज्ञाद्येतनत्वादहमिव । न च ते क्षित्यादि-
कर्तारः पुरुषत्वादहमिव । एवं वस्तुत्वादेरपीति । तदेतदपि प्रागेव परिहृतम् ।

आमोदटीका

'अपि चे'ति । दुष्टा दोषघटिता उपलम्भसामग्री शशशृङ्गादेर्योग्यता वाच्या, 25
तस्यां सत्यामुपलम्भो नास्ति, अनुपलम्भे च दोषघटिता सामग्री नास्तीति क्व तत्र
योग्यानुपलब्धिरित्यर्थः । 'केन चे'ति । कीदृशेनानुपलम्भेनेत्यर्थः । योग्यानुपलब्धेरभावात्
अनुपलम्भमात्रं त्वतिप्रसक्तमिति भावः । 'केन चे'ति । अपि तु न केनापीत्यर्थं
इत्येके । 'तदितरे'ति । तत्तद्व्याप्येत्यर्थः । अशक्यनिषेधमेवाह 'अनुपलम्भकाल' इति ।
'कस्तर्हि'ति । यदि तत्प्रतिषेद्धुं न शक्यते इत्यर्थः । 'शश' इति । तथा चाधिकरणस्य प्रति- 30

योगिनः स्थ(?) प्रमितत्वमेवेति भावः । उक्तसंकलनाय वृत्तं कीर्तयति 'यद्यपी'ति । दृष्टान्त-
लाभार्थमाह 'मदितर' इति । 'न सर्वज्ञा' इति । किञ्चिदनभिज्ञा इत्यर्थः । अन्यथा मौमांसक-
मते साध्याप्रसिद्धेरिति । न चात्मत्वमसर्वज्ञत्वव्याप्यं ज्ञानत्वमनित्यत्वव्याप्यमित्यादिप्रकारेण
सत्प्रतिपक्षत्वं विपक्षे बाधकाभावात् ।

5

विवेकटीका

ननु कर्तृत्वेन संसारिभिन्नस्य संसारिभिन्नत्वेन कर्तुर्वा नित्यत्वेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन नित्यस्य
वा अभावसिद्धिरेव तद्वत्ता प्रतिबन्धिका बाधिका स्यादित्याशङ्क्य व्यधिकरणधर्मविच्छिन्नप्रति-
योगिताभावे बाधकमाह—'अपि चे'ति । असत्प्रतियोगिताकाभावे बाधकमाह—'अपि चे'ति
अन्ये । असत्प्रतियोगिताकाभावात्तत्र दोषान्तरमाह—'अपि चे'ति प्रकाशः ।

10

'शशशृङ्गादियोग्यता' शशीयत्वेन यः शृङ्गस्याभावो गवि गृह्यते तत्र यानुपलब्धौ विशेषण-
भूता प्रतियोगितद्वयाप्येतरप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारेण प्रतियोग्युपलम्भक'सामग्री' 'सा' दोष-
घटितं त्वया वाच्या, तस्यां दोषघटितायां तादृशसामग्र्या 'नोपलम्भः' प्रतियोगितावच्छेदक-
प्रकारेण प्रतियोगिनोऽनुपलम्भो 'नास्ति', तथा चानुपलब्धिरेवास्ति(?) विशेषणीभूता योग्यता
स्यादिति भावः । अनुपलम्भे प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण प्रतियोगिनोऽनुपलम्भे सति नास्ति

15

सा दोषघटिता तादृशोपलम्भसामग्री, तथा च योग्यता ना[69b]स्ति, न च तद्विहितानुपलब्धि-
भावग्राहिकेति प्रागेव व्यवस्थापितमिति भावः । एवमसत्प्रतियोगिताकाभावं प्रत्यपि बोध्यम् ।

कारिकां विवृणोति—'केन चे'ति । कया सामग्र्या चेत्यर्थः । प्रकाशकारस्तु 'न
केनापी'त्यर्थः । 'अनुपलब्धस्य' शशीयत्वेनानुपलब्धस्य शृङ्गस्य सतः शशशृङ्गस्य'
वा 'योग्यत्वासिद्धेः' प्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टप्रतियोग्युपलब्धिं विना तदुपलम्भकाप्रसिद्ध्या

20

योग्यत्वासिद्धेः । इदमुपलक्षणम्, अभावोपलब्धौ प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टोपलम्भस्य
हेतुत्वात्, तं विना तदनुपपत्तेः । न वा तथोपलम्भाप्रसिद्धौ तदभावसम्भव इति मिथ्याः ।
'तदितरे'ति । प्रतियोगितद्वयाप्येतरप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना(ोप)लम्भकारण'साकल्य-
मि'त्यर्थः । 'साकल्य'पदं वा समवधानपरं तद्योग्यत्वम् । 'नन्वि'ति । तथा च सर्वथानुपल-
म्भत्वमेवासिद्धमिति भावः । उत्तर'मत एवे'ति । यदि च शशीयतया शृङ्गं नास्तीति स्वरस-

25

वाही प्रत्ययस्तदा सर्वानुपपत्तिं परिभूयैव सामग्री कल्पयिष्यत इति तु नव्याः । असत्ख्याति-
निरासाच्च नासत्प्रतियोगिताकाभावसम्भव इति तु ध्येयम् ।

'सर्वज्ञत्वमि'ति । अत्र प्रमेयत्वाव्यापकविषयता प्रतियोगिज्ञानवत्त्वं साध्यमतो नासिद्धिः ।
एवं क्षित्पादिकर्तृत्वप्रतिषेधस्यापि क्षित्याद्यविषयककृतिमत्त्वे तात्पर्यम् । अत एव 'चेतनत्व'-
पर्यन्तहेतुवन्धावनमिति ध्येयम् । 'पुरुषत्वात्' आत्मत्वात् । 'एवमि'ति । अत्र च ज्ञानाभाव-
वत्त्वं साध्यमनुसन्धेयम् । न च नित्यज्ञानादिमति भगवति भवता तथाभ्युपेयते इति भावः ।
'तदेतदि'ति । प्रसिद्धात्मातिरिक्तस्यात्मत्वेन पक्षीकरणे प्रागुक्तो दोषोऽसत्ख्यात्याऽसम्भव-
रूपस्तेनैवेदं 'परिहृतं' परिहृतप्रायम् ॥३॥

30

1 असत्ख्यातिसिद्धय—टिप्पणी ।

2 Guṇānanda reads सर्वज्ञत्वं for सर्वज्ञः ।

तथा हि—

इष्टसिद्धिः प्रसिद्धेऽंशे हेत्वसिद्धिरगोचरे ।

नान्या सामान्यतः सिद्धिर्जातावपि तथैव सा ॥ ४ ॥

प्रमाणप्रतीतानां चेतनानां पक्षीकरणे सिद्धसाधनम् । ततोऽन्येषामसिद्धौ हेतोराश्रयासिद्धत्वम् । आत्मत्वमात्रेण सोऽपि सिद्ध इति चेत् ; कोऽस्यार्थः ? किमात्मत्वेनोपलक्षिता सेव वस्तुगत्या सर्वज्ञविश्वकर्तृव्यक्तिः, अथ तदन्या, आत्मत्वमेव वा पक्षः ? • सर्वत्र पूर्वदोषानतिवृत्तेः । अथायमाशयः—आत्मत्वं न सर्वज्ञसर्वकर्तृव्यक्तिसमवेतं जातित्वात्, गोत्ववदिति । तदसत्, निषेध्यासिद्धेर्निषेधस्याशक्यत्वात् । तथा चाऽप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इत्याश्रयासिद्धिरिति स एव दोषः ।

आमोदटीका

असिद्धानामात्मनां पक्षत्वे सिद्धसाधनमित्याह 'इष्टे'ति । ईश्वरपक्षत्वे तु हेतोराश्रयासिद्धिः 10 इत्याह 'हेत्वसिद्धिरिति । 'अगोचरे' अनुपस्थिते, गोचरतादशायां बाध एवेति भावः । 'नान्ये'ति । आत्मत्वेनाप्रसिद्ध एव पक्षस्तदाश्रयासिद्धिः । अथ सिद्धा एव तदा सिद्धसाधनमित्यर्थः । 'जातावपी'ति । आत्मत्वं सर्वज्ञवृत्ति इति कृतेऽपि साश्रयासिद्धिस्तथैव । पूर्वन्यायेनैव सव(•)ज्ञवृत्तित्वस्य निषेधस्याप्रसिद्धौ सन्देहसिद्धिपक्षयोरभावात् आश्रयासिद्धिरेवेत्यर्थः । 'सर्वत्रे'ति । यदि सैवास्मदभिमतैव सिद्धा तदा बाधस्तदन्या चेत्तदा सिद्धसाधनम् । 15 आत्मत्वं न सर्वज्ञमित्यापि सिद्धसाधनमेवेत्यर्थः । 'जातावपि तथैव से'ति । प्रकारान्तरेण योजयितुमाह 'अथायमिति । आगमश्च लोकश्च इत्यागमलोको, यद्वा आगमस्य लोकः(•) समूहः । आगमो यदि प्रमाणं तदा ईश्वरो न सर्वज्ञ इत्यादौ धर्मिग्राहकमानबाध एव । अथ न प्रमाणं तदा नेश्वरधर्मिसिद्धिरित्याश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

विवेकटीका

20

अस्फुटमर्थं कारिकया संगृह्य स्फुटयति—

'इष्टे'ति । 'प्रसिद्धेऽंशे' प्रसिद्धेष्व्वात्मसु 'इष्टसिद्धिः' सिद्धसाधनं, भवन्मते प्रमाणा- 'गोचरे' भगवति 'हेत्वसिद्धिः' । उक्तानां हेतूनां पक्षवृत्तित्वेनाज्ञानरूपासिद्धिः । ननु विशिष्य तदसिद्धावपि आत्मत्वेन सामान्येन सिद्धे तस्मिन् हेतुसिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह— 'नान्ये'ति । सा 'सिद्धि'र्यदि प्रमारूपा तदा तत एवेश्वरसिद्धिरसत्ख्यातिश्चेत् न सल्लिङ्ग- 25 परामर्श इति कुतः साध्यप्रमा ? न वाऽसत्ख्यातिरपि प्रामाणिकीति भावः । नन्वात्मत्वं पक्षयित्वा ज्ञानाद्यभाववत्त्वं साध्यं तत्राह—'जातावपी'ति । 'तथैव' प्रसिद्धात्म[70a]- पक्षक एव 'सा' इष्टसिद्धिः । यदि च सर्वज्ञक्षित्पादिकर्त्रसमवेतत्वं साध्यते, तदा 'सा' हेत्वसिद्धिः, हेतोः कारणस्य साध्यप्रसिद्धिरूपस्य साध्याप्रसिद्ध्या तदग्राप्यत्वेन हेतोरज्ञानरूपा स्वरूपासिद्धिर्वा ।

'ततोऽन्येषामिति । प्रयोगबाहुल्येन बहुवचनम्, अत एवाप्ये 'सोऽपी'ति वक्ष्यति । 'तदन्या' 30 संसार्यात्मव्यक्तिः । 'आश्रयासिद्धिरिति । साध्यसन्देहरूपायाः पक्षतायाः साध्याप्रसिद्ध्या अभावेन पक्षताविरहादाश्रयासिद्धिः । 'स एव' हेतोः पक्षताविशिष्टवृत्तित्वरूपो 'दोषः' ॥४॥

त्वदुपगतागमलोकप्रसिद्धस्यैवैश्वरस्याऽसर्वज्ञत्वमकर्तृत्वञ्च साध्यते इति चेन्न ।

आगमादेः प्रमाणत्वे बाधनादनिषेधनम् ।

आभासत्वे तु सैव स्यादाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥ ५ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् । चार्वाकस्त्वाह, किं योग्यताविशेषाग्रहेण ? यन्नो-

- 5 पलभ्यते तत्रास्ति, विपरीतमस्ति । न चेश्वरादयस्तथा । ततो न सन्तीत्येतदेव
'न्यायः । एवमनुमानादिविलोप इति चेत् ; नेदमनिष्टम् । तथा च लोकव्यवहारो-
च्छेद इति चेन्न । सम्भावनामात्रेण तत्सिद्धेः । संवादेन च प्रामाण्याभिमानादिति ।

ग्रामोदटीका

- 10 'उद्धता' स्फुटेत्यर्थः । अथवा 'उद्धता' कार्यक्षतिकरीत्यर्थः । 'निगदः' स्वरूपाभिधानं,
तेनैव व्याख्यातमित्यर्थः । 'चार्वाकस्ति'ति । योग्यानुपलब्धेर्निषेधसाधकत्व इति शेषः ।
'विपरीतमि'ति । य उपलभ्यत इत्यर्थः । 'तथे'ति । उपलभ्यन्त इत्यर्थः । 'एवमि'ति ।
अनुपलम्भेन पक्षे साध्याभावावधारणात् क्वानुमानमित्यर्थः । 'तथा चे'ति ।
अनुमानप्रामाण्यानभ्युपगमे इत्यर्थः । 'संभावने'ति । बह्विं सम्भाव्य बह्वर्था प्रवर्तते न तु
निश्चित्येत्यर्थः । 'संवादेने'ति । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेत्यर्थः ।

विवेकटीका

15

'त्वदि'ति । 'त्वदु'पगमेन आगमेन लोकप्रसिद्धा च सिद्धस्य विषयस्य विषय(?)ता
चाद्यन्तिमयोः । प्रतिपत्त्यनुबन्धिनी मध्यमस्य ।

त्वदुपगमस्य शङ्कायां प्रथमोद्दिष्टत्वेऽपि 'आगमादेरि'ति आगमस्य प्राधान्यसूचनाय तथोप-
लभ्यन्ते ।

20

शङ्कते—¹'वरमि'ति । अनुपलभ्यमानस्य बह्वेभ्योऽवधारणादित्यर्थः । 'नेदमनिष्टं'
प्रत्यक्षमात्रप्रमाणतावादिनश्चार्वाकस्य । शङ्कते—'तथा चे'ति । धूमदर्शनानन्तरं बह्वर्था-
व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । 'तत्सिद्धे'र्व्यवहारसिद्धेः, सम्भावना च न प्रमेति भावः । नन्वेवं
तादृशे बह्विज्ञाने प्रमाव्यवहारो न स्यादित्यत्राह—'संवादे'ति । प्रमाविषयविषयकत्वाभिमाने-
नेत्यर्थः । परमार्थसत्(?)लक्षणस्य प्रमाविषयस्य सम्भावनाविषयत्वस्य तैरनुपगमात्, निर्विकल्पक-

25

पृष्ठभाविषयविकल्पकस्यात्र प्रमापदार्थत्वे यथाश्रुतमेव ॥५॥

अत्रोच्यते—

दृष्टदृष्टयोः क सन्देहो भावाभावविनिश्चयात् ।

अदृष्टबाधिते हेतौ प्रत्यक्षमपि दुर्लभम् ॥ ६ ॥

सम्भावना हि सन्देह एव । तस्माच्च व्यवहारस्तस्मिन् सति स्यात् । स एव

30

तु कुतः ? दर्शनदशायां भावनिश्चयात्, अदर्शनदशायामभावावधारणात् ।

तथा च गृहात् बहिर्गतद्यार्वाको वराको न निवर्तत । प्रत्युत, पुत्रदारधनाद्य-
भावावधारणात् सोरस्ताडं शोकविकलो विक्रोशेत् । स्मरणानुभवान्नैवमिति चेन्न ।
प्रतियोगिस्मरण एवाऽभावपरिच्छेदात्, परावृत्तोऽपि कथं पुनरासादयिष्यति ?
सत्त्वादिति चेत्; अनुपलम्भकालेऽपि तर्हि सन्तीति न तावन्मात्रेणाभावाव-
धारणम् । तदैवोत्पन्ना इति चेन्न । अनुपलम्भेन हेतूनां बाधात् । अबाधे वा
स एव दोषः । अत एव प्रत्यक्षमपि न स्यात्, तद्धेतूनां चक्षुरादीनामनुपलम्भ-
बाधितत्वात् । उपलभन्त एव गोलकादय इति चेन्न । तदुपलम्भेः पूर्वं तेषा-
मनुपलम्भात् । न च यौगपद्यनियमः । कार्यकारणभावादिति ।

ग्रामोदटीका

‘दृष्टदृष्टघोरि’ति । ३।६

10

सम्भावनापि प्रवर्तिका नोपपद्यते दृष्टावुपलम्भे भावस्यैव निश्चयात्, अदृष्टावुपलम्भे-
ऽभावस्यैव निश्चयान्न सन्देहः । तथा च साधकबाधकमानान्यतरसत्त्वे सन्देहस्य सम्भावनाया
अनुपपत्तिरित्यर्थः । किं च प्रत्यक्षमपि प्रमाणमभ्युपगतं न स्यादित्याह ‘अदृष्टी’ति । हेतो
चक्षुरादावदृष्टानुपलम्भेन बाधिते (?) क्व प्रत्यक्षमित्यर्थः । ‘न निवर्तते’ति । पुत्रादिभिस्तदनुप-
लम्भेनाभावावधारणादित्यर्थः । ‘प्रत्युते’ति । चार्वाकीणापि बहिर्गतेन पुत्रादीनामभावावधारणा-
दित्यर्थः । ‘स्मरणानुभवादि’ति । स्मरणरूपोपलम्भकसत्त्वादित्यर्थः । यद्वा, अनुभवग्रहणस्मरणे
प्रमाणसूचनाय ‘प्रतियोगी’ति । सुतरामभावावधारणादित्यर्थः । ‘कथं चे’ति । अभावस्यैवाव-
धारणात् प्राप्तिरसम्भवितीत्यर्थः । ‘हेतूनामि’ति । पुत्राद्युत्पादकानामित्यर्थः । ‘स एवे’ति ।
अनुपलम्भमात्रेणाभावानवधारकत्वलक्षण इत्यर्थः । ‘अत एवे’ति । अनुपलम्भेन हेत्वभावाव-
धारणादित्यर्थः । ननु अदृष्टविशेषोपगृहीतं गोलकमेव चक्षुरिति । न तदनुपलम्भ इत्याह ‘उप-
लभ्यन्त’ इति । ‘उपलम्भेरि’ति । यदा गोलकादिप्रत्यक्षमुत्पद्यते तत्पूर्वं गोलकादीनामनुप-
लम्भादित्यर्थः । ननु यदैव गोलकादीनामुपलम्भस्तदैव तत्सत्त्वाधीनं प्रत्यक्षमुत्पद्यत इत्यत
आह ‘न चे’ति । उपलम्भेन्द्रिययोर्युगपदुत्पन्नयोः पौर्वापर्याभावादित्यर्थः ।

15

20

विवेकटीका

‘दृष्टदृष्टघोरि’ति । सप्तम्यन्तं ‘दृष्टि’पदञ्च करणव्युत्पत्त्या दृष्टिसामग्रीपरम् ।
‘अदृष्टि’नुपलब्धिः, तथा च दृष्टिसत्त्वे ‘भावनिश्चयात्’ ‘न सन्देहः’, अ[70b]नुपलब्धिसत्त्वे
‘चाभावनिश्चयात्’ ‘न सन्देहः’ । ननु निश्चयत्वसंशयत्वेन कार्यतावच्छेदके उभयप्रकारकसामग्री-
समाजादुत्पद्यमानं संशयतामाप्नोति । इत्थञ्च दृष्टदृष्टिसमाजात् संशयो भवन्न कामप्युप-
पत्तिमादधाति इत्थनुशयादाह—‘अदृष्टी’ति । अदृष्ट्या अनुपलम्भेन विना दृष्टिं ‘हेतो’
प्रत्यक्षस्य इन्द्रियादी ‘बाधिते’ ‘प्रत्यक्षमपि दुर्लभं’, कारणं विना कार्यसिम्भवादिति । तथा
चात्मतत्त्वविवेकः—‘अतीन्द्रिये इन्द्रियाद्युच्छेदप्रसङ्गादि’ति ।

25

30

‘सन्देह एवे’ति । उत्कटकोटिकसन्देहस्यैव तथात्वादिति भावः । एकमात्रकोटिकत्वे तु
प्रमात्वस्यापत्तिरिति ध्येयम् । ‘तथा चे’ति । अनुपलम्भमात्रस्यैवाभावप्रमापकत्वे पुत्रादिभिः सर्वत्रैव

- देशेऽनुपलम्भेन चार्वाकाभावप्रमातः चार्वाकाभावादसंचार्वाको 'न निवर्त्तते'त्यर्थः । नन्वनुपलम्भोऽभावप्रमापको नोच्यते, अपि तु तदवधारकः, तच्चावधारणमसति बाधके प्रमात्वे पर्यवस्येदित्यत्र च बाधकमेवास्तीत्यत्राह—'प्रत्थुते'ति । 'शोकविकलः' शोकेन कातरः । 'स्मरणानुभवात्' स्मृतिरूपोपलम्भसत्त्वात् । 'नैव', नानुपलम्भहेतुकोऽभावनिश्चयः, स्मरणस्य
- 5 प्रामाणिकत्वबोधनायानुभवपदमिति तु प्रकाशः । 'प्रतियोगी'ति । तथा चाभाववारणाय 'प्रतियोगिस्मरणम'नुकूलमेवोपदर्शितमिति भावः । यद्यपि प्रतियोगिमत्तया तत्तदधिकरणानुपलम्भसम्भवः, तथापि क्षणिकतानये यद्वत्तया यदुपलब्धं तस्येदानीमसत्त्वमेवावधारितम् । इदानीमुत्पन्ने च तादृशस्यानुपलम्भोऽस्त्येवेत्यभिप्रायेणेदम् । 'परावृत्तो'ऽपि वा देशान्तराच्चार्वाकः 'कथं' पुत्रादीनां सादयिष्यति, अनुपलम्भेन तदभावसिद्धेरिति भावः । शङ्कते—'सत्त्वादि'ति ।
- 10 'पुत्रादेरिति'त्यादिः । सन्ति पुत्रादयः, पूर्वोत्तरकालमध्यकालवृत्तितानियमादिति भावः । [71a] 'तदेवे'ति । तथा च पूर्वापरकालसत्त्वम् । नैकस्येति कारिकाद्वितीयार्द्धमत्रापि योजयति—'अनुपलम्भेने'ति । 'हेतूनां' तदोत्पन्नहेतूनां, 'स एव' नानुपलम्भमात्रादभावावधारणमित्यात्मकः । अन्यथापि कारिकाद्वितीयार्द्धं योजयति—'अत एवे'ति । शङ्कते—'उपलभ्यन्त' इति । विभक्तिविपरिणामेन तद्वेतवः । तेषां चक्षुरादीनामस्माभिरस्तीन्द्रियत्वानुपगमादिति भावः ।
- 15 'तदुपलब्धेः' गोलोकाद्युपलब्धेः, 'तेषां' गोलोकानां 'योगपद्यनियमः' गोलोकेतदुपलम्भयोगोपपद्यमेव, तथा च ततः प्रागसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । 'कार्ये'ति । न प्रागसतः कारणत्वसम्भव इति भावः ।

- एतेन न परमाणवः सन्ति, अनुपलब्धेः । न ते नित्या निरवयवा वा, पार्थिवत्वात् घटादिवत् । न पाथसीयपरमाणुरूपादयो नित्याः, रूपादित्वात्,
- 20 दृश्यमानरूपादिवत् । न रूपत्वपार्थिवत्वादि नित्याऽकार्यातीन्द्रियसमवायि, जातित्वात्, शृङ्गत्ववत् । नेन्द्रियाणि सन्ति, योग्यानुपलब्धेः । अयोग्यानि च शशशृङ्गप्रतिबन्धनिरसनीयानीत्येवं स्वर्गापूर्वदेवतानिराकरणं नास्तिकानां निरसनीयम् । मीमांसकश्च तोषयितव्यो भीषयितव्यश्चेति । यद्येवमनुपलम्भेनादृश्यप्रतिषेधो नेष्यते, अनुपलम्भोपाधिप्रतिषेधोऽपि तर्हि नेष्टव्यः । तथा च कथं तथाभूतार्थसिद्धिरपि । अनुमानबीजप्रतिबन्धासिद्धेः । तदभावे शब्दादेरप्यभावः, प्रामाण्यासिद्धेः ।
- 25 सोऽयमुभयतः पाशा रज्जुः । अत्र कश्चिदाह । मा भूदुपाधिविधूननं, चतुःपञ्चरूपसम्पत्तिमात्रेणैव प्रतिबन्धनिर्वाहात् । तस्याथ सपक्षाऽसपक्षदर्शनादर्शनमात्रप्रमाणकत्वात् । यत्र तु तद्गङ्गाः, तत्र प्रमाणभङ्गोऽप्यावश्यकः । न ह्यस्ति सम्भवो दर्शनादर्शनयोरविभवे हेतुरूपप्लवते इति । अप्रयोजकोऽपि तर्हि हेतुः स्यादिति
- 30 चेत् ; भूयोदर्शनाऽविभवे कोऽयमप्रयोजको नाम ? न तावत् साध्यं प्रत्यकार्यमकारणं वा, सामान्यतोदृष्टानुमानस्वीकारात् । नाऽपि सामग्र्यां कारणैकदेशः, पूर्ववदभ्युपगमात् । नापि व्यभिचारी, तदनुपलम्भात् । व्यभिचारोपलम्भे वा

स एव दोषः । न च शङ्कितव्यभिचारः, निर्वीजशङ्कायाः, सर्वत्र सुलभत्वात् । नाऽपि व्याप्यान्तरसहवृत्तिः । एकत्राऽपि साध्येऽनेकसाधनोपगमात् । नाप्यल्प-
विषयः, धूमादेस्तथाभावेऽपि हेतुत्वात् ।

ग्रामोदटीका

‘एतेने’ति । अनुपलम्भमात्रस्य निषेधासाधकत्वेनेत्यर्थः । प्रमाणान्तरं तन्निषेधकं नास्त्येवेति भावः । ‘अनुपलब्धेरिति अनुपलम्भमानत्वादित्यर्थः । ‘पार्थिवत्वादि’ति । पृथिवीत्वजाति-
मत्वादित्यर्थः । ‘नित्ये’ति । नित्यत्वं ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । अकार्यत्वं प्रमाभावाप्रतियोगित्वं
तथात्वप्रागभावप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगि यदतीन्द्रियं तत्समवेतत्वाभावः साध्य इति
निरसनीयमिति । हेतूनामाश्रयासिद्धेर्वाधान्चेति भावः । ‘तोषयितव्यः’ अनुपलम्भमात्रस्याभाव-
साधकत्वनिरासात् स्वर्गापूर्वादीनां सिद्धेः । ‘भीषयितव्य’ इति । योग्यानुपलम्भस्याभावसाधकत्व-
स्थितौ अयोग्यस्य क्षित्यादिकर्तुः सिद्धिरित्यर्थः । ‘यद्येवमि’त्यादिना ‘व्यभिचार’ इति पर्यन्तं 10
शङ्का । यद्यनुपलम्भमात्रादभावो न सिद्धेऽतः तदा उपाध्यभावाग्रहात् प्रतिबन्धोऽपि न सिद्धेऽतः,
तथा चानुमानतो नेश्वरसिद्धिरिति शङ्कार्थः । ‘तथाभूतार्थसिद्धि’नित्यसंबन्धकत्वं सिद्धिः कथं नेत्यत
आह ‘अनुमानेति’ । नन्वनुमानान्मा सैत्सीदागमादेव सेत्स्यतीत्यत आह ‘तदभाव इति’ । ननु
कथमनुभूयमानस्य शब्दादेरभाव इत्यत आह ‘प्रामाण्ये’ति । अनुमेयप्रामाण्यस्य शब्दादेरनुमाना-
भावेऽस्तत्कल्पत्वादित्यर्थः । ‘उभयत इति’ । अनुपलम्भमात्रस्याभावसाधकत्वे स्वर्गाद्यसिद्धिरेकः 15
पाशः । योग्यानुपलम्भस्याभावसाधकत्वे सत्ययोग्योपाधेरनिरासात् प्रतिबन्धासिद्धिरपरः पाशः ।
एकदेशिमतमुपन्यस्य निरस्यति—अत्र कश्चिदिति । चत्वारि रूपाणि केवलान्वयिनि, केवल-
व्यतिरेकिण्यपि चत्वारि, अन्वयव्यतिरेकिणि च पञ्चरूपाणि । ‘तस्या’ इति । रूपसम्पत्तेरित्यर्थः ।
‘तद्भङ्ग’ इति । यत्र सहचारदर्शनव्यभिचारः(?) दर्शनयोः यथाार्थं तत्र प्रमाणस्यापि भङ्ग
इत्यर्थः । ‘कुत एतदि’ति आह ‘न ही’ति । दर्शनादर्शनप्रामाण्याधीनमेवानुमानप्रामाण्यं यत इत्यर्थः । 20
अपव्याख्यानमन्यत् । ‘तर्ही’ति । यद्यनीपाधिकत्वग्रहो न तन्त्रमित्यर्थः । ‘भूय’ इति । भूयोदर्शनं
चेदविप्लुतं यथार्थं तदा चतुःपञ्चरूपसम्पत्तौ क्वाप्रयोजकत्वमित्यर्थः । न तावत् ‘साध्यमि’त्यादि
‘हेतुत्वादि’त्यन्तं ‘मप्रयोजक’ इत्यनुपञ्जनीयम् । ‘सामान्यत इति’ । रसेन रूपानुमानस्वीकारात् ।
‘सामग्र्यामि’ति । सामग्रीमध्यनिविष्टः ‘कारणैकदेश’ एकं कारणं, यद्वा सामग्र्यां व्याप्यभूतायां
कारणमेकमप्रयोजकमित्यर्थः । ‘पूर्ववदि’ति अन्त्यतन्तुसंयोगस्यापि लिङ्गत्वस्वीकारात्, 25
पूर्वं कारणं तल्लिङ्गतया कारणीभूतज्ञानविषयतया यस्यास्तीति तत् पूर्ववदित्यर्थः । ‘तदनुप-
लम्भाद्’ व्यभिचारानुपलम्भादित्यर्थः । ‘निर्वीजे’ति । भूयोदर्शनविप्लवस्तद्बीजं नास्त्येवेत्यर्थः ।
‘अनेके’ति । धूमालोकादित्यर्थः । तथाभूतस्यापीति ‘अल्पविषयो’ बह्व्यधिकरणमव्याप्तो धूमादि-
रपि हेतुरित्यर्थः ।

विवेकटीका

30

‘एतेना’नुपलम्भमात्रस्यानिश्चायकत्वेन हेत्वन्तराणाञ्चाप्रयोजकत्वेन आश्रयासिद्धत्वेन
साध्याप्रसिद्धादिना च यथायोगमनुपलब्धेरिति तत्र शशविषाणादिकं दृष्टान्तोऽवसेयः । ‘पार्थिव-
त्वात्’ पृथिवीत्वात् । ‘पार्थिवत्वादि’ पृथिवीत्वादि । ‘न नित्ये’त्यादि । ‘न नित्यसमवेत’,

‘नाकार्यसमवेतं’ नातीन्द्रिय^१समवेतमिति प्रत्येकं साध्यम् । ‘जातित्वात्’ धर्मत्वात्, तेषां तन्मात्र-
स्यैव साध्यव्याप्यत्वात् । ननु योग्यानुपलब्धग्राह्ययोग्यानि तानि स्थास्यन्ति इत्यत्राह—
‘अयोग्यानि चे’ति । मीमांसकश्चेति । अनुपलम्भमात्रस्य साधकत्वनिरासात्, स्वर्गा-
पूर्वादिसिद्ध्या ‘तोषणं’ तेनेश्वरबाधनाच्च ‘भीषणम्’ ।

- 5 ‘तथाभूतार्थसिद्धिः’ अतीन्द्रियेश्वराद्यनुमानम् ‘अनुमानस्यानुमितेर्वा बीजस्य’ प्रतिबन्धा-
सिद्धेर्व्याप्तिनिश्चयस्यायोग्योपाधिशङ्काया अभावात् । ननु मा भूदनुमानेन तत्सिद्धिरागमात्तु
स्यात्तत्राह—‘तदभाव’ इति । अनुमानाप्रामाण्ये शब्दादेरप्यभावः, न प्रामाण्यं, ‘प्रामाण्यसिद्धेः’
तत्प्रामाण्ये मानाभावात्, तस्यानुमेयत्वादिति भावः । यद्वा, तस्य शब्दस्य प्रामाण्यं, प्रमाजननौ-
पयिकः सम्बन्धः समयरूपस्तस्यासिद्धेराद्यव्युत्पत्तेरनुमानाधीनत्वादिति भावः । ‘उभयत’
10 इति । अनुपलम्भस्य बाधक[71b]त्वे तत् एव ईश्वरादिवारणम्, अबाधकत्वे अयोग्यो-
पाधिशङ्काया प्रतिबन्धानिश्चय(इ?)ति नानुमानेन तत्सिद्धिरिति उभयर्थैव नेश्वरसिद्धिरिति
भावः ।

- ‘चतुरिति । पक्ष-सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि पञ्चरूपाणि,
तेषु केवलव्यतिरेकिणि न सपक्षसत्त्वं, केवलान्वयिनि च न विपक्षासत्त्वमङ्गमिति तयोश्चत्वारि
15 रूपाणि, अन्वयव्यतिरेकिणि तु पञ्चैव । ‘प्रतिबन्धस्य’ निर्वहः’ निश्चयः, तस्याः सपक्षसत्त्व-
विपक्षासत्त्वरूपायाः सम्पत्तेः, ‘तद्भङ्गः’ सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोर्भङ्गः, ‘प्रमाणभङ्गः,’ दर्शना-
दर्शनरूपप्रमाणभङ्गः, तत्र तयोरप्रामाण्यमिति यावत् । तदेवाह—‘न ही’ति । ग्राहकस्य
प्रामाण्ये ग्राह्याबाधादिति भावः । हेतुरूपं हेतो रूपद्वयं सपक्षविपक्षसत्त्वासत्त्वरूपम् । यद्वा,
यत्र ‘तद्भङ्ग’ उक्तसम्पत्तिभङ्गस्तत्र ‘प्रमाणभङ्गः’ तत्रैव लिङ्गस्याप्रामाण्यम् । तदेवाह—
20 ‘न ही’ति । ‘दर्शनादर्शनयो’रिति । सम्पत्तिपञ्चकोपलक्षणम् । हेतुरूपविप्लवः हेतोर-
प्रामाण्यम् । ‘भूयोदर्शनाविप्लवे’ व्याप्तिग्राहकाविप्लवे । ‘सामान्यत’ इति । रसेन रूपस्य
पृथिवीत्वादिना द्रव्यत्वादेरनुमानाभ्युपगमादित्यर्थः । ‘सामग्र्यामिति । ‘सामग्र्याम्’
साध्यायां कारणैकदेशो नाप्रयोजक इत्यर्थः । ‘पूर्ववदिति । पूर्व कारणं प्रतिबन्धकाभाव-
विशिष्टमन्तर्गतसंयोगादि तद्विषयतया यस्यास्ति लिङ्गज्ञानस्य तस्य पटाद्यनुमितिजनकत्वो-
25 पगमात्, पटादेश्च सामग्री व्यापिका, तथा च व्यापकव्यापकस्य सुतरां व्यापकत्वाद्वाप्रयोजकत्वं
तत्रेत्यर्थः । यद्वा, ‘सामग्र्यां’ प्रयोजकत्वेनाभ्युपगतायां पटादौ साध्ये ‘कारणैकदेश’स्तथा ।
इत्यञ्च यथाश्रुतमेव सम्यक् । ‘स एव’ व्यभिचार एव, न त्वप्रयोजकनामा तदन्यः ।
‘निर्वीजे’ति । उपाधिज्ञानाद्यनाहितायास्तच्छङ्कापिशाच्याः ‘सर्वत्र’ सम्भवादित्यर्थः ।
‘स्वल्पविषयः’ साध्यव्यापकः ।

- 30 ननु धूमो वज्रिमात्रे अप्रयोजक एव, तन्निवृत्तावपि तदनिवृत्तेः । आर्द्रेभ्यनवन्तं
वज्रिविशेषं प्रति तु प्रयोजकः, तन्निवृत्तौ तस्यैव निवृत्तेरित्येतदप्ययुक्तम् । सामान्या-
प्रयोजकतायां विशेषसाधकत्वायोगात्तदसिद्धौ तस्यासिद्धिनियमात् । सिद्धौ वा

^१ Guṇānanda reads समवेतं for समवायि.

^२ Guṇānanda reads स्वल्प for अल्प.

सामान्यविशेषभावानुपपत्तेः । नाऽपि कृतसामर्थ्येऽन्यस्मिन् कल्पनीयसामर्थ्याऽप्रयोजकः, नाशे कार्यत्वसावयवत्वयोरपि हेतुभावादिति । तदेतदपेशलम् । कथं हि विशेषाभावात्, कश्चिद्व्यभिचरति कश्चिच्च नेति शक्यमवगन्तुम् । ततो निर्णायकाभावे सति साहित्यदर्शनमेव शङ्काबीजमिति कासौ निर्बीजा । एवं सत्यतिप्र-
'सक्तिरपि चार्वाकनन्दिनी नोपालम्भाय । स्वभावादेव कश्चित् किञ्चिद्व्यभिचरति, 5
कश्चिच्च नेति स्वभाव एव विशेष इति चेत् ; केन चिद्व्यभिचरेण पुनरसौ निर्णय इति निपुणेन भावनीयम् । भूयीदर्शनस्य शतशः प्रवृत्तस्यापि भङ्गदर्शनात् । यत्र भङ्गो न दृश्यते तत्र तथेति चेत् ; आपाततो न दृश्यते इति सर्वत्र कालक्रमेणापि न दृश्यते इति को नियन्तेति ? तस्मादुपाधितद्विरहावेव व्यभिचाराऽव्यभिचारनिवन्धनं तदवधारणश्चाशक्यमिति ।

ननु यः सर्वैः प्रमाणैः सर्वदाऽस्मदादिभिर्यद्वृत्तया नोपलभ्यते नासौ तद्वान् । यथा बकः श्यामिकया नोपलभ्यते च वङ्गौ धूम उपाधिमत्तयेति शक्यमिति चेन्न । अस्याप्यनुमानतया तदपेक्षायामनवस्थानात् । सर्वादृष्टेय सन्देहात् स्वादृष्टेर्व्यभि-
चारतः, सर्वदेत्यसिद्धेः ।

तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नियम इत्यन्ये । तत्र तादात्म्यं विपक्षे बाधकाद्भवति । 15
तदुत्पत्तिश्च पौर्वापर्येण प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम् । न ह्येवं सति शङ्कापिशाचवकाश-
मासादयति, आशङ्क्यमानकारणभावस्यापि पिशाचादेरेतज्ज्ञानाविरोधेनैव तत्त्व-
निर्वाहादिति । न । एवमप्युभयगामिनोऽव्यभिचारनिवन्धनस्यैकस्याऽविवेचनात्,
प्रत्येकं चाव्यापकत्वात् । कुतश्च कार्यात्मानौ कारणमात्मानश्च न व्यभिचरत इति ?

ग्रामोदटीका

ननु धूमो हि स्वकारणीभूतमाद्रन्धनप्रभवं बल्लि साधयति, तथा च बल्लिसामान्ये तस्याप्रयो-
जकत्वमित्याशङ्कते 'नत्वि(न्वि)'ति । 'तन्निवृत्तौ' धूमनिवृत्तौ तस्यैव बल्लिविशेषस्यैव बल्लिसामान्य-
स्यायोगोलकादौ धूमनिवृत्तावपि दर्शनात् । यदि च बल्लिसामान्यं प्रति धूमः प्रयोजकः स्यात्तदा
धूमनिवृत्तौ निवर्ततेत्यर्थः । 'सामान्ये'ति । धूमाद्बल्लिविशेषः सिद्धग्रन् सामान्याक्रान्त एव सिद्धग्रति, 25
तथा च बल्लिमात्रेऽपि स प्रयोजक इत्यर्थः । 'तदसिद्धावि'ति । सामान्याव्याप्यत्व इत्यर्थः । विशेषस्य
सामान्यव्याप्यत्वात् विशेषव्याप्यत्वं सामान्यव्याप्यस्य सुतरामित्यर्थः । 'सामर्थ्यं' इति । प्रथमं यस्य
लिङ्गत्वग्रह इत्यर्थः । तथा च व्याप्यात्तत्र सहवृत्तिरित्यनेन न पौनरुक्त्यम् । 'नाश' इति । ध्वंस-
प्रतियोगित्वे गुणादिसाधारणे भावकार्यत्वस्य हेतुत्वे गृहीते द्रव्ये ध्वंसप्रतियोगित्वे सावयवत्वमपि
हेतुरनुमत एवेत्यर्थः । 'तदेतदि'ति । मा भूदुपाधिविधूननमित्यादिरित्यर्थः । 'अपेशलम'मनोहरं
तच्च युक्त्यसहत्वात्तदेवाह 'कथं ही'ति । 'विशेषाभावादिति' । सोपाधित्वानुपाधित्वलक्षण- 30
विशेषाभावादित्यर्थः । निर्बीजशङ्कायाः 'सर्वत्रे'ति यदुक्तं आह 'तत' इति । सहचारदर्शत(न)मेव

- शङ्काबीजमित्यर्थः । चार्वाकनन्दिनी अनुमानप्रतिद्वन्द्वित्वेन चार्वाकाह्लादिकेत्यर्थः । 'स्वभावादेवे'ति । यथा किञ्चिदेव कस्यचित् कारणं कार्यं वा तथा किञ्चिदेव कस्यचिद्व्याप्यं व्यापकं चेत्यर्थः । 'केने'ति । स्वभावविशेषोऽपि निरुपाधित्वग्रहनिरूपणीय एवेत्यर्थः । ननु भूयोदर्शनेनैव निर्णय इत्याह 'भूयोदर्शनस्ये'ति । पार्थिवत्वं लोहलेख्यत्वादावित्यर्थः । ननु तत्र भङ्गस्यैव दर्शनात् भूयोदर्शनमतन्त्रं, तथा च भङ्गादर्शनसहितं भूयोदर्शनमेव स्वभाव-
 5 ग्राहकमिति शङ्कते 'यत्रे'ति । 'नियन्ते'ति । अनौपाधिकत्वनिश्चयं विनेत्यर्थः । उपाधितद्विरह-
 निश्चयावेव व्यभिचाराव्यभिचारग्रहनिबन्धनमिति उपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'तदवधारणमि'ति ।
 उपाधितदभावनिश्चय इत्यर्थः । उपाधितद्विरहावधारणस्य शक्यतामाशङ्कते 'नन्वि'ति ।
 'तदपेक्षायामि'ति । उपाधिविरहावधारणापेक्षायामित्यर्थः । सर्वे प्रमाणैरित्यनुमाने दूषणान्तर-
 10 माह 'सर्वादृष्ट'इवेति । सकलानुपलम्भः स्वानुपलम्भहेतुरसिद्ध इत्यर्थः । बौद्धमतमुपन्यस्य
 निरस्यति 'तादात्म्ये'ति । एतदवधारणप्रकारमाह 'तत्रे'ति । यदि शिंषपा वृक्षत्वं व्यभिचरेत्
 स्वात्मानमपि व्यभिचरेत् इति विपक्षबाधकादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्' अन्वय-
 व्यतिरेकाभ्याम् । 'आशङ्क्यमाने'ति । बह्निमन्तरेण पिशाचादेव धूमोत्पत्तिस्तदाशङ्क्येत यदि
 पिशाचान्वयव्यतिरेको स्यात्ताम् इत्यर्थः । इदमपि चार्वाको दूषयति 'एवमपि' इति ।
 15 ग्राहकाननुगम इत्यर्थः । ग्राहकाननुगमो न दोष इत्यत आह 'कुत' इति । विपक्षबाधके
 विपक्षबाधकापेक्षायामनवस्थानादित्यर्थः ।

विवेकटीका

- 'तन्निवृत्तौ' धूमसामान्यनिवृत्तौ, 'तदनिवृत्ते' बह्निसामान्य(ऽ)निवृत्तेः । 'आर्द्धेन्धनवन्तम्'
 आर्द्धेन्धनप्रभवं 'बह्नि[72a]विशेषं' दाहसमर्थं, तेन न तन्निवृत्तावपि न तादृश-
 20 बह्निद्वयणुकादिनिवृत्तिः । यद्वा, 'विशेष'स्यैवार्थविवरणम् 'आर्द्धेन्धनवन्तमि'ति । 'सामान्ये'ति ।
 बह्निसामान्यव्याप्यस्य तद्विशेषानुमापकत्वायोगादित्यर्थः । 'तदसिद्धौ' सामान्यासत्त्वे विशेषा-
 सत्त्वनियमात्, तथा च विशेषव्यभिचारिणः कथं तत्साधकत्वमित्यर्थः । 'सिद्धौ' सामान्या-
 सत्त्वेऽपि विशेषस्य सत्त्वे । 'सामान्यविशेषे'ति भावपरम् । 'नाश' इति । भाव'कार्यत्व'स्य
 गुणादिनाशानुमापकत्वेन सामान्यतस्तद्वेतुत्वे विलप्तेऽपि 'सावयवत्व'स्य समवेतद्रव्यत्वरूपस्यापि
 25 नाशानुमापकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

- 'कथं ही'ति । तथा च यो विशेषो वाच्यः, स एव प्रयोजक इति भावः । 'निर्णायकं'
 विशेषदर्शनादि, 'साहित्यदर्शनं' भूयोदर्शनसमानधर्मदर्शनतया व्यभिचार'शङ्काबीजं', सर्वत्र
 तस्याऽमुलभत्वादिति या प्रसक्तिरूप्याभिहिता, सानुमानप्रामाण्यविद्वेषिणश्चार्वाकस्यानन्द-
 जननी । शङ्कते—'स्वभावादि'ति । स्वभावविशेषो नियामकः । अत्र यथा कारणत्व-
 30 स्वरूपविशेषः नियतपूर्ववर्तित्वादिभिर्व्यञ्ज्यते, तथा व्याप्यव्यापकभावोऽपि ग्राहकाणि अनुगतानि
 वक्तव्यानि । अत एवानुमितौ नानियतहेतुकत्वं कारणत्ववच्च स्वरूपाणामननुगमेऽपि न
 क्षतिरित्यस्य भावं वर्णयन्ति । 'भङ्गो' व्यभिचारिसाधारण्यं तत् भूयोदर्शनं 'तथा' स्वभाव-
 विशेषनिर्णायकम् । 'अशक्यम्' अयोग्यस्यापि तस्य सम्भवात्, न योग्यानुपलब्ध्या तदवधारणम्,
 अनुपलब्धिमात्रन्तु नावधारकमभ्युपेयते भवतेति भावः ।

हेतोरज्ञानरूपामसिद्धिञ्चाह—‘सर्वे’ति । ‘स्वादृष्टेर्व्यभिचारात्¹ सर्वदा’ स्वादृष्टे रसिद्धेः ।
 बोद्धोक्तं नियमग्राहकमाह—‘तादात्म्ये’ति । ‘नियम’ इत्यस्य ‘निश्चीयत’ इति शेषः ।
 ‘तादात्म्यं’ शिष्याया वृक्षतादात्म्यं, ‘विपक्षे बाधकात्’ तत्सामग्रीजन्यत्वस्वरूपविशेषदर्शनात्
 ‘प्रत्यक्षानुपलम्भौ’ अन्वयव्यतिरेकौ ‘आशङ्क्यमानकारणभावस्य’ ‘एतल्लक्षणाविरोधेन’*
 साध्यनि(?) व्याप्यताग्राहकतादात्म्यतदुत्पत्तिविरोधेन ‘तत्त्वनिर्वाहात्’ उपाधित्वनिर्वाहात् । 5
 ‘एतल्लक्षणाविरोधेनान्वयव्यतिरेकयोः कारणताग्राहकत्वाविरोधेनेति प्रकाशः । उभय-
 सम्बन्धिनस्तादात्म्यतदुत्पत्तिसाधारणस्याव्यभिचारनिबन्धनस्य’ व्याप्तिग्राहकता(व?)च्छेदकस्य
 निर्वचनात् स्वनिरुक्तेः किन्तावतेत्यत्राह—‘प्र[72b]त्येकञ्चे’ति । ‘च’कारात् समुदितस्यापि
 तथात्वं समुचितम् । ननु ग्राहकाननुगमो न दोषायेत्याशङ्क्याह—‘कुतश्चे’ति । तर्को-
 स्थापकतया तद्वेदुः, तस्यापि व्याप्तिग्रहमूलत्वेनानवस्था स्यादिति भावः । ६ ॥ 10

अत्रोच्यते—

शङ्का चेदनुमाऽस्त्येव न चेच्छङ्का ततस्ताराम् ।

व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्काऽवधिर्मतः ॥ ७ ॥

कालान्तरे कदाचिद्व्यभिचरिष्यतीति कालं भाविनमाकलय्य शङ्केत । तदा-
 कलनञ्च नानुमानमवधीर्य कस्यचित् । मुहूर्तयामाऽहोरात्रपक्षमासर्तुवर्षसंवत्सरा- 15
 दयो हि भाविनो भवन्मुहूर्ताद्यनुमेया एव । अनवगतेषु स्मरणस्याप्यनाशङ्कनीय-
 त्वात् । अनाकलने वा, कमाश्रित्य व्यभिचारः शङ्केत ? तथा च सुतरामनु-
 मानस्वीकारः । एवञ्च देशान्तरेऽपि वक्तव्यम् । स्वीकृतमनुमानम् । सुहृद्भावेन
 पृच्छामः, कथमाशङ्का निवर्तनीया इति चेन्न । यावदाशङ्कं तर्कप्रवृत्तेः । तेन
 हि वर्तमानेनोपाधिकोटी तदायत्तव्यभिचारकोटी वाऽनिष्टमुपनयतेच्छा विच्छिद्यते । 20
 विच्छिन्नविपक्षेच्छा प्रमाता भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं लिङ्गमनाकुलोऽधितिष्ठति,
 अधिष्ठिताच्च करणात् क्रियापरिनिष्पत्तिरिति किमनुपपन्नम् ?

ननु तर्कोऽप्यविनाभावमपेक्ष्य प्रवर्तते, ततोऽनवस्थया भविष्यम् । न । शङ्काया
 व्याघातावधित्वात् । तदेव ह्याशङ्कते, यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो
 दोषा नावतरन्तीति लोकमर्यादा । न हि हेतुफलभावो न भविष्यतीति शङ्कितुमपि 25
 शक्यते । तथा सति शङ्केव न स्यात्, सर्वं मिथ्या भविष्यतीत्यादिवत् । तथापि अती-
 न्द्रियोपाधिनिषेधे किं प्रमाणमित्युच्यतामिति चेत् ; न वै कश्चिदतीन्द्रियोपाधिः
 प्रमाणसिद्धोस्ति, यस्याभावे प्रमाणमन्वेषणीयम् । केवलं¹ साहचर्यं निबन्धनान्तर-
 मात्रं¹ शङ्कते । ततः शङ्केव फलतः स्वरूपतश्च निवर्तनीया । तत्र फलमस्या-
 विपक्षस्यापि जिज्ञासा तर्कादाहत्य निवर्तते । ततोऽनुमानप्रवृत्तौ शङ्कास्वरूपम- 30

पीति सर्वं सुस्थम् । न चैतदनागमं, न्यायाङ्गतया तर्कं व्युत्पादयतः सूत्रकार-
स्याभिमतत्वात् । अन्यथा तदुत्पादनवैयर्थ्यात् । तदयं संचेपः—यवानुकूलतर्को
नास्ति सोऽप्रयोजकः । स च द्विविधः, शङ्कितोपाधिर्निश्चितोपाधिश्च ।

आमोदटीका

5 तदेव चार्वाकमतमवस्कन्दति—

‘शङ्का चेदिति । ३।७

- देशान्तरकालान्तराश्रयधूमस्य व्यभिचारशङ्का तयोरुपस्थितौ स्यात् । उपस्थितिश्च तयोरनु-
मानादेवेत्यर्थः । न चेद्व्यभिचारशङ्का तदा निःप्रत्यूहमेवानुमानम् । शङ्कानिवृत्त्युपायं मुहूर्त-
भावेन पृष्टः सन्नाह ‘तर्क’ इति । शङ्कायाः ‘अवधि’ निवर्तकस्तर्क इत्यर्थः । ननु तर्कमूलभूतायामपि
10 व्याप्तौ शङ्का तदवस्थेत्याह ‘व्याघाते’ति । तर्कमूलव्याप्तौ स्वक्रियाव्याघात एव शङ्कोत्पत्तिविरो-
धीत्यर्थः । न हि धूमार्थं वह्निमुपाददानस्य वह्निं विना धूम इति शङ्कोदेतीति भावः । ‘मुहूर्ते’ति ।
अयं मुहूर्तो भाविमुहूर्तपूर्ववर्तो मुहूर्तत्वात् पूर्वमुहूर्तवत् इत्यनुमानादेवं यामादिष्वपि । ननु स्मृत-
देशकालावाश्रित्य शङ्का स्यादत आह ‘अनवगतेष्विति’ । ननु सामान्यलक्षणयोपस्थितौ देशकाला-
वाश्रित्य शङ्का स्यात् साध्यात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं साधने वर्तते न वेति वा शङ्का स्यात् ।
15 न ह्यत्र देशकालान्तर्भाव इति चेत्, न । व्याप्तिग्रहाभावव्यभिचारशङ्कयोश्चार्वाकेण व्याप्त्य-
नभ्युपगमे दोषानवकाशात् । सामान्यलक्षणायाश्च तेनाभ्युपगमात् । प्रत्यक्षप्रामाण्य-
ग्रहार्थमप्यनुमानस्वीकारात् । इदमसाधकमनुपलभ्यमानव्यभिचारशङ्काग्रस्तत्वात् इत्यस्य
स्वव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वात् । अयथार्थं वा एतस्यैवानुमानस्य स्वीकारादिति भावः । ननु
तर्कात् कथं शङ्कानिवृत्तिरित्यत आह ‘तेन ही’ति । धूमस्य वह्निसम्बन्धः सोपाधिर्न वा धूमो वह्नि
20 व्यभिचरेष वा इति संशयेन वह्निं विनापि धूमोऽस्तीति विपक्षजिज्ञासा जन्यते, सा च यदि वह्निं
विनापि धूमः स्यात्, वह्न्यकारणकः स्यात् । तथा च धूमाधिनां वह्नी नियता प्रवृत्तिर्न स्यात्
इत्यनिष्टप्रसङ्गेन निवर्तत इत्यर्थः । ‘निराकुलो’ निःशङ्कः । अधितिष्ठति व्याप्यत्वेन पक्षत्वेन
चावधारयति । ‘अधिष्ठितात्’ परामृश्यमानात्, ‘क्रिया’ अत्रानुमितिः । कारिकायाः तृतीयं पदं
व्याख्यातुमाशङ्कते ‘नन्वि’ति । ‘स्वक्रिये’ति । धूमार्थं वह्नुपादानं स्वक्रिया, सा व्याहता भवत्यतः
25 शङ्कैवेतादृशी न भवतीति । नानवस्थेत्यर्थः । ‘तथा सती’ति । हेतुफलभावाभावे हेतुमन्तरेण
शङ्कैव नोत्पद्येत्यर्थः । शङ्कायामपि फलत्वादिति भावः । ‘सर्वमिति’ । अनया शङ्कया
निश्चयेन वा क्वचिदपि प्रवृत्तिनिवृत्ति न स्यातामिति नैतादृशो निश्चयः, तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः ।
‘तथापी’ति । योग्यानुपलब्ध्या योग्योपाधीनाम् अभावनिश्चयेऽपीत्यर्थः । ‘न वै’ इति । परमाण्वादि-
लक्षणमिहोपाधिः स्यादिति शङ्कायास्तस्य वस्तुनः साध्याव्यापकत्वग्रहेण साधनव्यापकत्वग्रहेण वा
30 निरासः सुकर एवेति भावः । ‘केवलमिति’ । धूमस्य वह्निसम्बन्धे कश्चिदुपाधिः स्यादिति या शङ्का
तस्याः फलं या विपक्षजिज्ञासा वह्नीतरजन्यो धूमो यदि वह्निजन्यः स्यादजन्यः स्यात्तथा च कदाचित्
को न स्यान्नवा नियमतस्तदुपादानं स्यादित्यादि । साऽपि तर्केणापनीयत इत्यर्थः । ‘तत’
इति । विरोधिजिज्ञासानिवृत्तावित्यर्थः । शङ्कास्वरूपं शङ्कायोग्यता निवर्तत इत्यर्थः ।
जिज्ञासापि विरोधिविषयत्वेन संशयवदनुमितिप्रतिबन्धिकेति भावः । तथा चानुमाने वर्तमाने
35 शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति भावः । ननु त्वया स्वातन्त्र्येणोक्ते कः श्रद्धास्यतीत्यत आह ‘नैतदि’ति ।

मदुक्तप्रकारमन्तरेण न्यायाङ्गतैव तर्कस्य न स्यात् इत्याह 'अन्यथे'ति । ननु भूयोदर्शनाविप्लवोऽयमप्रयोजक इत्यत्र किमुत्तरम् इत्यत आह 'तदयमिति' । व्याप्यत्वासिद्ध एवाप्रयोजकसन्दिग्धानैकान्तिको वा इति हृदयम् । 'स चे'ति । अनवतीर्णानुकूलतर्को हेतुरित्यर्थः । 'शङ्कितोपाधिरिति' । साधनव्यापकत्वेन शङ्कितो यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकपाकजत्वं, साध्याव्यापकत्वेन शङ्कितो यथा तुल्ययोगक्षेमत्वे उभयत्र वा, यथा शाकपाकजत्वस्यैव औत्पत्तिकनवश्यामत्वं प्रति कारणत्वाग्रहदशायां शाकपाकजत्वस्येव निश्चितोपाधिराद्रेन्धनादि यत्र शङ्कितोपाधौ अव्यतिरेकित्वमन्वयः ।

5

विवेकटीका

कालान्तरे देशान्तरे च वर्तमानधूमादौ व्यभिचारस्य, पिशाचादेरुपाधित्वस्य वा 'शङ्का चेत्' तदा कालान्तरदेशान्तरयोः पिशाचादेशचोपस्थितये 'ऽनुमा'वश्यमस्त्येवे'ति वाच्यं, 'न चेत्ता'दृशी 'शङ्का' 'ततस्तराम्' अनुमा इति जल्पेन प्रतिवादिनं निरस्य तत्त्वमुत्सुं प्रत्याह—'व्याघाते'ति । यत्र धूमादौ व्याप्ति(-मूलके तदनुपपत्तये तर्कान्तरा?)पेक्षायामनवस्था स्यादित्येवमात्मिका शङ्का)-ग्रहे जायमाने व्यभिचार'शङ्का', तस्या'स्तर्क'ए'वावधिः' सामग्रीविघटकः । ननु सर्वत्रैव व्याप्तिग्रहे जायमानेऽवश्यमेव व्यभिचार'शङ्का' स्यात्, ततस्तर्कैऽपि व्याप्तिमूलके तदुपपत्तये तर्कान्तरापेक्षायामनवस्था स्यादित्येवमात्मिका 'शङ्का' पूर्वपक्षो यस्त'दवधि'व्याघातः' व्याघातेन तन्निरासः कर्तव्यः । यदि सर्वत्र एतच्छङ्का(२)ते तदा धूमाद्यर्थं बह्विधादौ तवैव प्रवृत्तिर्न स्यादित्यनेन तस्य पूर्वपक्षस्य निरसनं कार्यमित्याखण्डलार्थः ।

10

15

'भाविनि'ति । अतीतस्याप्युपलक्षणम्, एवमग्रेऽपि । कालस्यातीन्द्रियत्वनियततया वर्तमानकालस्याप्यनुमेयत्वमेवेति ध्येयम् । 'शाब्दे(शङ्का?)त' धूमादौ व्यभिचारः । 'भवदि'ति । विद्यमाना मुहूर्तादयः मुहूर्तादिप्रागभावावच्छिन्नाश्चरममुहूर्ताद्यन्धमुहूर्तादित्वात् अतीतमुहूर्तादिव(दि?)त्यनुमाने ज्ञेया इत्यर्थः । ननु मास्त्वनुमानं तेषां स्मृतिस्तु स्यादित्यत्राह—'अनवगते(ष्वि?)'ति । न च सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्याऽवगतेषु शङ्का स्यात्, सामान्यप्रत्यासत्तेस्तैरनुपगमात्, उपगमेऽपि सिद्धान्तत्वात् ।

20

'यावदि'ति । तर्कभावातिरिक्तनिखिलसंशयहेतुसमवधाने तर्केण प्रतिबन्धादेव संशयानुपपत्तेरित्यर्थः । ननु विरोध्यविषयकेण तर्केण कथं तत्प्रतिबन्ध इत्याकाङ्क्षायामाह—'तेन ही'ति । अयमर्थः—लाघवज्ञानादिसहकारेण धूमत्वावच्छेदेन बल्लिजन्यताग्रहात्तमुपजीव्य तदवच्छेदेन बल्लिव्याप्यत्वग्रहेण स्वारसिकव्यभिचारसंशयादेः का वार्ता विरोधिनिश्चयस्य जागरूकत्वादित्याहार्यसंशय एव तथा वाच्यस्तस्य च सत्येव विशेषदर्शने उत्तेजकेच्छाधीनोत्पत्तेः सम्भवोत्तत्र स एव संशयः प्रतिबन्धकः, इच्छाघटित्वा तत्सामग्री वेत्त्यन्वदेतत् । तत्र तेन प्रवर्तमानेन तर्केण[73a]संशयकोटावनिष्टमुपजनयता धूमादिग्राहकप्रमाणविरोधित्वज्ञानमुत्थापयता 'इच्छा' तादृशहेतु'विच्छिद्यते' प्रतिबद्धते, द्वेषस्येव प्रमाणविरोधित्वज्ञानस्यापीच्छा प्रति प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । विभिन्न'विपक्षेच्छः' तेन विगतविपक्षवृत्तित्वादिज्ञानानुकूलेच्छासामग्रीकः 'भूयोदर्शनोपलब्धसाहचर्यं' भूयोदर्शनेन विषयीकृतसहचारम् 'अधितिष्ठति' व्याप्तिमत्तया निश्चिनोति । वस्तुतस्तु साहचर्यं व्याप्तिः, अधिष्ठानञ्च पक्षधर्मतया निश्चयः, 'क्रिया'या अनुमितेनिष्पत्ति'रुत्पादः' ।

25

30

35

- ननु मास्त्वाहार्यशङ्कया व्याप्तिग्रहपरिभवः स्वरसबाहिन्वातीन्द्रियोपाधिशङ्कया तस्मात् तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावादित्पाशङ्कते—‘तथापी’ति । तत्र साध्यव्यापकतया साधनव्यापकतया वा निश्चितेऽतीन्द्रिये साधनाव्यापकत्वस्य साध्यव्यापकत्वस्य वा संशयात्तत्संशयः, किं वा सामान्यत एव कश्चिदुपाधिरत्र भविष्यतीत्येवमाकारो, नाथ इत्याह—‘न वै कश्चिदि’ति । तादृशस्य
- 5 गुस्तादृष्टादेस्तत्प्रमाणेन साध्याव्यापकत्वस्य साधनव्यापकत्वस्य वाऽग्रहात्तत्र तच्छङ्कया एवाभावादिति भावः । ‘साहचर्यनिबन्धनमात्रं’¹ हेतौ सामानाधिकरण्यनियामकमात्रं, ‘मात्र’पदेन विशिष्य तदुपस्थितिव्यावृत्तिः । विपक्षवृत्तित्व‘जिज्ञासा’ व्यभिचारसंशयः कार्ये कारणोपचारात्, सत्तर्काद्विपर्ययपर्यवसानद्वारा ‘निवर्तते’ प्रतिबध्यते । ‘निवर्तते’ इति पाठे नोत्पद्येत इत्यर्थः । एवमग्रेऽपि । ततोऽनुमानप्राप्तौ व्याप्तिनिश्चये जाते उपाधिसंशयोऽपि तेन
- 10 निवर्तते, व्याप्ये उपाध्यसम्भवादिति भावः । सत्तर्कस्य व्याप्तिग्रहोपयोगित्वम् ‘अनागमं’ न सिद्धान्तसिद्धम् ।

यत्वेदमुच्यते—

‘यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते ।

विपक्षस्य कुतस्तावत् हेतोर्गमनिकाबलम्’ ? ॥

- 15 तत्रोपाधिस्तु, साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः । तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्ततेव स्फटिके साधनाभिमतं चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते इति । तदिदमाहुः—

‘अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।

तैर्दंष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशाऽवधारणा’ ॥ इति ।

- 20 तदनेन विपक्षदण्डभूतेन तर्केण सनाथे भूयोदर्शने, कार्यं वा, कारणं वा, ततोऽन्यद्वा, समवायि वा, संयोगि वा, अन्यथा वा, भावोऽभावो वा, सविशेषणं वा, निर्विशेषणं वा लिङ्गमिति निःशङ्कमवधारणीयम् । अन्यथा तदाभास इति रहस्यम् ।

- 25 तादात्म्यतदुत्पत्त्योरप्येतदेव बीजम् । यदि कार्यात्मानौ कारणमात्मानञ्चातिपतेतां, तदा तयोस्तत्त्वं व्याहन्येत । अत एव सामग्रीनिवेशिनश्चरमकारणादपि कार्यमनुमिमते सौगता अपि । तस्माद्विपक्षबाधकमेव प्रतिबन्धलक्षणम् । तथा हि—शाकाद्याहारपरिणतिविरहिणि मित्रातनये न किञ्चिदनिष्टमिति नासौ तस्य व्यापिका । व्यापिका तु श्यामिकायाः कारणत्वावधारणात् । कारणञ्च तत् तस्य, तदतिपत्य भवति चेति व्याहृतम् । एवमन्यत्राप्युचनीयमिति ।

¹ Guṇānanda reads साहचर्यनिबन्धनमात्रं for साहचर्य निबन्धनान्तरमात्रं.

‘विपक्षस्ये’ति । सप्तम्यर्थे पठ्ठी । ‘शतांशेनापी’ति । अनवतीर्णतर्कस्य विपक्षगामितां प्रत्यनुत्कटापि शङ्का यावत् स्यादित्यर्थः । ‘गमनिकावलं’ गमकत्वसामर्थ्यम् । उपाधिपद-
प्रसिद्धिमाश्रित्याह ‘तद्धर्मे’ति । एतेन समव्याप्त एव उपाधिपदशक्तिः, विषमव्याप्तौ तु
दूषकत्वं भक्तिनिबन्धन उपाधिकोपाधिपदप्रयोग इत्युक्तं भवति । अत्र ‘प्राचीनसम्मति’माह ‘अन्य’ 5
इति । सोपाधय इत्यर्थः । ‘पर’प्रयुक्तानाम् उपाधिगतानाम् । ‘तैरि’ति । सोपाधिभिरित्यर्थः ।
दृष्टैरपि ‘व्यापकांश’स्या‘वधारणा’ । अनुमितिस्तु नेष्टेत्यर्थः । स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्ति-
रित्यनुगमकं सर्वसाधारणम् । अतः परेषां व्याप्तिप्रकारकपरिसंख्यानमनुक्तमित्यभिप्रेत्य तर्को-
पयोगमुपसंहरन्नाह ‘तदनेने’ति । ‘विपक्षदण्डभूतेन’ विपक्षशङ्कानिवर्तकेन । ‘अन्यथा त्वि’ति । यत्र
विपक्षदण्डभूतो नास्ति तर्कस्तदित्यर्थः । बीजभूतं तर्कमाह ‘यदि ही’ति । ननु बौद्धानां 10
तादात्म्यतदुत्पन्नस्वरूपमेव व्याप्तिर्न तु तद्ग्राहकं, तथा च कथं तदुभयरूपानुकूलतर्केन तदुभयग्रह
इत्यत आह ‘तस्मादि’ति । प्रतिबन्धलक्षणं प्रतिबन्धग्राहकेण तु तत्स्वरूपमित्यर्थः । ‘अत एवे’ति ।
तादात्म्यतदुत्पत्ति अन्तरेणापि स्वाभाविकसम्बन्धबलेनैवानुमानमित्यर्थः । लक्षणस्यातिव्याप्ति
निरस्यति ‘शाके’ति । तत्रोपाधिसम्भवात् स्वाभाविकत्वलक्षणमेव नास्तीत्यर्थः । शाकाद्या-
हारपरिणते उपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह ‘शाकाद्याहारे’ति । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र 15
मित्रातनयत्वस्य उपाधी व्यभिचारशङ्कानिवर्तकस्तर्को नास्ति येन व्यापकता गृह्येतेत्यर्थः । साध्य-
व्यापकतामाह ‘व्यापिका त्वि’ति । अत्र विपक्षबाधकमाह ‘कारणं चे’ति । ‘एवमि’ति ।
यथाऽर्धेन्धनं धूमस्य व्यापकं बह्वैरव्यापकमित्यर्थः ।

शङ्कितोपाधेरनुमानप्रत्यूहत्वे प्राचां सम्मतिमाह—‘यत्रेदमि’ति । 20
‘विपक्षस्य’ साध्याभाववतो ‘हेतो’ (र?) ध्यतिरेकित्वं हेतुव्यतिरेकशून्यत्वं हेतुमत्त्वमिति
यावत् । ‘शतांशेनापी’ति । तदंशेऽनुत्कटकोटिकसंशयस्यापि विरोधितालाभाय इति
मणिकारः । ‘बलं’ व्याप्तिनिश्चयः ।
‘साधनाव्यापकत्व’ इति । यद्धर्मावच्छिन्नसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रति-
योगितावच्छेदकं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्ववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानव- 25
च्छेदकं ‘तत्र’ तदवच्छिन्ने तेन रूपेण तस्योपाधित्वं, यथाश्रुते साध्यव्यापकत्वस्य साधनाद्यवच्छिन्न-
तद्व्याप(73b)काव्यापकत्वं यत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नतद्व्यापकत्वञ्च बह्विसाध्यके धूमादिहेतो
व्यञ्जनवत्तातिप्रसक्तमिति ध्येयम् । गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् सत्त्वादित्यत्र जन्यत्वा-
वच्छिन्नविशिष्टसत्ताव्यापके स्पर्शवत्तादौ जन्यत्वावच्छिन्नसत्ताव्यापकेऽव्याप्तिवारणाय ‘साध्य-
तावच्छेदके’ति । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्पादौ तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय च ‘साधनतावच्छेद- 30
के’ति, साध्यसाधनयोः तद्धर्मावच्छिन्नत्वञ्च एकसम्बन्धेन सामानाधिकरण्येन च तेन विशेषणता-
सम्बन्धेन जन्यत्वाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टव्यापके कालिकसम्बन्धेन च तदधिकरणवृत्तित्व-
विशिष्टसाधनाव्यापके तत्रैव नातिव्याप्तिः । न वा स्पर्शवान् परिमाणात् मनोऽन्यत्वे सति
अणुत्वादित्यत्र नित्यत्वाधिकरणसाध्यसाधनाव्यापके पृथि(वी)त्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः,
साध्यवत्त्वसाधनवत्त्वे साध्यत्वसाधनत्वावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगित्वे च एकसम्बन्धावच्छिन्ने, 35

तेन न सम्बन्धभेदनिबन्धनो दोषः । प्रपञ्चितमिदम् अनुमानमणिपरीक्षायाम् । दूषणोपयिकं रूपं निरूप्य उपाधिपदस्य योगार्थमाह—‘तदमे’ति । विषमव्याप्ते तु दूषणोपयिकमात्रमादाय प्रयोगः, शक्त्या लक्षणया वेत्तव्यदेतत् ।

5 अन्ये निरुपाधितो भिन्नाः, सोपाधय इति यावत्, ‘परप्रयुक्तानाम्’ उपाधिवृत्तीनाम् ‘उप-जीवकाः’ परम्परया तत्प्रकारकज्ञानविषयाः, ‘तैः’ सोपाधिभिर्हेतुभिः पक्षे ‘दृष्टंरपि’ ‘न’ साध्यस्य निश्चयः, व्याप्यत्वेन तेषामनवधारणादिति भावः ।

प्रागुक्तमननुगममुद्धरति—‘तदनेने’ति । ‘विपक्षदण्डभूतेन’ व्यभिचारबाधप्रतिबन्धकेन ‘सनाथे’ व्यभिचारज्ञानविरहरूपसहकारिसम्पन्ने । अन्यथा ‘कार्यकारणान्धत्’ उवतेष्वेव त्रिषु प्रपञ्चमाह—‘समवायी’त्वादि । असमवायि समवायभिन्नं लिङ्गमिति व्याप्तिपक्षधर्मता-
10 वदिति ‘निःशङ्कमवधारणीयं’ निश्चेयम्, ‘अन्यथा’ व्याप्तिपक्षधर्मताशून्यं, ‘तदाभासो’ लिङ्गाभासः ।

परोक्त‘तादात्म्य’तदुत्पत्तावपि’ व्याप्तिग्राहकत्वे ‘एतदेव बीजं’ व्यभिचारशङ्कानिरासकम् । तत्कंस्योपपादकत्वमेव दर्शयति—‘सामग्रीनिवेशिनः’ इति । सामग्रीव्याप्यात्, अत एव ‘चरम-कारणात्’ स्वोत्तरभाविकारणानपेक्षात् द्वक्ताताडनादितः ‘कार्यं’ शब्दादिप्रतिबन्धलक्षणम् ।
15 व्याप्तिग्राहकतत्कंस्य सत्त्वासत्त्व(74a)योर्व्याप्तिग्राहकत्वेऽन्वयव्यतिरेको दर्शयति—‘तथा ही’ति । तस्य व्यतिरेकात् तद्व्यतिरेकम् अन्वयात्तदन्वयमाह—‘व्यापिका त्वि’ति ।

क पुनरप्रयोजकोऽन्तर्भवति ? न क्वचिदित्येके । यथा हि सिद्धसाधनं न बाधितविषयं, विषयापहाराभावात् । नापि निर्णये सति पक्षत्वातिपातादपक्ष-धर्मः । कालातीतविलोपप्रसङ्गात् । न चानैकान्तिकादिः, व्यभिचाराद्यभावात् ।
20 तथाऽयमपि । सूत्रं तूपलक्षणपरमिति ।

तदसत् । विभागस्य न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेदफलत्वात् । क तर्हि द्वयोरन्त-र्निवेशः ? असिद्ध एव । व्याप्तस्य हि पक्षधर्मताप्रतीतिः सिद्धिः । तदभावो-
ऽसिद्धिः । इयञ्च व्याप्तिपक्षधर्मतास्वरूपाणामन्यतमा प्रतीत्या भवन्ती यथासङ्-
ख्यमन्यथासिद्धिरात्रयसिद्धिः स्वरूपासिद्धिरित्याख्यायते । मध्यमाऽप्यात्रयस्वरू-
पाप्रतीत्या तद्विशेषणपक्षत्वाप्रतीत्या वेति द्वयी । तत्र चरमा सिद्धसाधनमिति
25 व्यपदिश्यते । व्याप्तिस्थितौ पक्षत्वस्याहत्य विघटनात् । न त्वेवं बाधे, व्याप्तेरेव प्रथमं विघटनादिति विशेषः ।

ग्रामोदटीका

अप्रयोजकस्य व्याप्यत्वासिद्धेऽन्तर्भावं सिद्धान्तिहृदिस्थम् अवबुद्धा पूर्वपक्षयति ‘वव
30 पुनरिति । एके मौमांस(क)। नैयायिकैकदेशिनश्च । तेषां तस्य स्वातन्त्र्यग्रन्थप-
गमात् । एकदेशी प्रपञ्चयति ‘यथा ही’ति । सिद्धसाधनवदयमपि स्वतन्त्र एवेत्यर्थः ।
‘कालातीते’ति । एवं सति बाधस्याप्यपक्षतान्तर्भाव एव स्यादित्यर्थः । ‘अनैकान्तिकादिरित्य’दि-

पदादिरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षाणामुपग्रहः । 'व्यभिचारादी'ति । साध्यभाववदुत्तित्वादीत्यर्थः ।
 'आदि'पदात् सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वादिसंग्रहः । 'तथायमपी'ति । सिद्धसाधनवदयमप्रयोजकोऽपि
 स्वतन्त्र एवेत्यर्थः । एकदेशी सूत्रविरोधं परिहरति 'सूत्रमि'ति । हेत्वाभासपञ्चकपरिगणन-
 सूत्रं सिद्धसाधनाप्रयोजकावुपलक्षणतया संगृह्णातीत्यर्थः । 'विभागस्ये'ति । विभागपरं सूत्रं
 न्यूनाधिकसंख्याव्यवच्छेद(क?)फलकमेव । अन्यथा परिगणनवैयर्थ्यापत्तेः । प्रमाणादिविभाग- 5
 सूत्रेऽप्यनास्थाप्रसङ्गात् । न च तत्रार्थापत्त्यादीनामुपलक्षणतया सूत्रेण संग्रहोऽपि सूत्रकृता पृथग्
 निषिद्धत्वात् । न च तत् प्रामाण्यम्, सिद्धसाधनाप्रयोजकयोस्तु हेत्वाभासत्वं सूत्रकृता न
 निषिद्धमित्पुपलक्षणभाषामेव सूत्रतात्पर्यमिति वाच्यम् । अन्तर्भावो सति बहिर्भावायोगात् ।
 तथा च अर्थापत्त्यादीनाम् अन्येषां मतसिद्धप्रामाण्यानां सूत्रकृता निषेधः । ननु तेषामपि सूत्रकृता
 प्रमाणत्वमङ्गीकृतं सिद्धसाधनाप्रयोजकयोस्तु न केनापि हेत्वाभासत्वं स्वीक्रियते येन सूत्रकृता 10
 निषिद्धपेतेति भावः । अन्तर्भावयितुं पृच्छति 'क्व तर्ही'ति । 'असिद्ध एवे'ति । व्याप्यत्वासिद्धे
 आश्रयासिद्धे चैवेत्यर्थः । विशेषद्वयं निःकट्टुमसिद्धसामान्यलक्षणमाह 'व्याप्यस्ये'ति । 'प्रतीतिः'
 प्रमितिः । 'सिद्धि'लिङ्गस्येति । 'इयमि'ति । एतादृशी असिद्धिरित्यर्थः । 'अन्यतमे'ति । सति ज्ञाने
 विषयाभावात्, सति विषये ज्ञानाभावाद्वा । 'मध्यमापी'ति । आश्रयासिद्धिरपीत्यर्थः । 'आश्रय-
 स्वरूपे'ति । यथा गगनकमलं सुरभीति । तद्विशेषणमाश्रयविशेषणं सन्देहः सिषाधयिषा वा 15
 तदप्रतीत्या तद्योग्यताविरहेण । यद्वा सन्देहसिषाधयिषायोग्यताप्रतीतिगर्भेव पक्षतेत्यर्थः । चरमा
 पक्षतारूपपक्षताविशेषणाप्रतीत्या या सा सिद्धसाधनमित्यर्थः । नन्विदमपि व्याप्यत्वासिद्धावेव
 किमिति न प्रवेश्यत इत्यत आह 'व्याप्तिस्थितावि'ति । ननु बाधोऽपि सिद्धसाधनवत् पृथग्
 न स्यात् इत्यत आह 'न त्वेवमि'ति । 'व्याप्तेरेवे'ति । यद्यप्येवमपि व्याप्यत्वासिद्धौ
 व्यभिचारे बाधस्यान्तर्भाव आयाति तथाप्युपजीव्यत्वमिति भावः । सिद्धसाधनं तूपजीव्यमपि 20
 न स्वतो दूषकमित्यन्यत्र विस्तरः ।

विवेकटीका

पञ्चसु हेत्वाभासेषु 'क्वाप्रयोजकोऽन्तर्भवति' 'न क्वचिदि'ति । अतिरिक्त एव हेत्वा-
 भास इत्यर्थः । 'न बाधितविषय' न बाधरूपहेत्वाभासान्तर्गतम् । 'विषयापहारः' साध्या-
 भाववत्पक्षकत्वं, तस्य पक्षकत्वाभावात् । 'कालातीते'ति । बाधेऽपि तादृशपक्षाभावात् 25
 तस्यापि स्वरूपासिद्धिविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः । 'अनेकान्तिकादि'पदादप्रसिद्धहेत्वाभासान्तर-
 परिग्रहः । 'व्यभिचारादि(दी?)'त्य'दि'पदात् तत्पक्षग्रहणम् । 'सूत्रं' [NS. I. 2. 4]
 'व्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमातीतकालाः' इत्यात्मकम् । 'उपलक्षण'मिति । सिद्धसाधनानुरोधेन
 तथात्वस्यावश्यकत्वादिति भावः ।

'न्यूने'ति । न्यूनताया उद्देशबलेनाधिकस्य निवृत्तिश्च सामान्यतः प्राप्तस्य विशेषरूपेणा- 30
 भिधानस्य, इतरव्यवच्छेदपरत्वव्युत्पत्तिबलेन प्राप्तत्वादिति भावः । पृच्छति—'क्वे'ति ।
 'द्वयोः' सिद्धसाधनाप्रयोजकत्वयोः, उत्तर'मसिद्ध एवे'ति । पूर्वापरकालवत्पक्षभेदरूपं स्मरणाभि-
 व्याप्यस्येति तदभावत्वं तत्प्रतिबध्यज्ञानविषयत्वं, तथा च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चयप्रति-
 बध्यज्ञानविषयत्वं फलितम् । प्रतिबध्नीतश्च व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयो व्याप्यत्वाभावव्याप्ति-
 निश्चयाभावपक्षधर्मत्वाभावपक्षधर्मत्वनिश्चयाभावान्, तन्निश्चये सति तदभावनिश्चयस्येव 35

तन्निश्चयाभावस्याप्यनुपपत्तेः, तत्र व्याप्त्यभावव्याप्तिनिश्चयाभावो व्याप्यत्वासिद्धिः, पक्ष-
धर्मत्वाभावतन्निश्चयाभावो च स्वरूपासिद्धिरिति विभागः । अनैकान्तिकत्वविरुद्धान्यत्वस्य
च निवेशाच्च तत्रातिप्रसङ्गः । सिद्ध्यभावनिश्चयविरोधित्वञ्च सिद्धावस्तीति तत्संग्रहः ।
'अन्यतमाप्रतीत्या' अन्यतमप्रतीतिविरोधितया 'अन्यथासिद्धिः', 'आश्रयासिद्धिः' आश्रयः पक्षः
5 तद्विशेषणस्यासिद्धिः, तदपि विशेषणं द्विरूपं ज्ञायमानमज्ञायमानञ्च, ज्ञायमानं पर्वते काञ्चन-
मयत्वादि, इतरञ्च सिद्ध्यभावात्मकं, तदभावश्च 'सिद्धि'रिति ध्येयम् । 'तद्विशेषणपक्षत्वा-
प्रतीत्या', तदभावेन 'प्रतीति'पदं प्रामाणिकत्वसूचनाय । साधकबाधकमानाभावरूपपक्षत्व-
माशङ्क्य सिद्ध्यभावमात्रस्य तत्त्वमालम्ब्य निराकरोति—'न त्व'ति । 'व्याप्तेरेवे'त्येवे'तेन
पक्षत्वव्यवच्छेदः, उपजीव्यत्वाच्च पृथगाभासत्वमिति भावः ।

- 10 यत्त्वप्रयोजकः सन्दिग्धानैकान्तिक इत्यनैकान्तिकेऽन्तर्भाव्यते, तदसत् ।
व्याप्त्यसिद्ध्या हि निमित्तेन व्यभिचारः शङ्कनीयाऽन्यथा वा ? प्रथमे असिद्धिरेव
दूषणमुपजीव्यत्वात्, नाऽनैकान्तिकमुपजीवकत्वात् । अन्यथा शङ्का त्वदूषणमेव,
निर्णीति तदनवकाशादिति ।

आमोदटीका

- 15 एकदेशीमतमाह 'यत्त्व'ति । विपक्षबाधकतर्कानवतारे हेतोर्विपक्षगामिताशङ्कायाम-
प्रयोजकसन्दिग्धानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । व्यभिचारशङ्कायामपि व्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्येति
तत्रैवाप्रयोजकान्तर्भाव इत्यर्थः । 'अन्यथा शङ्का त्व'ति । निर्वीजशङ्काप्यतिप्रसङ्गादेव न
दूषिकेत्पुक्तमिति भावः ।

विवेकटीका

- 20 'व्याप्त्यसिद्ध्या ही'ति । यद्यप्यनैकान्तिकत्वसन्देहाद्व्याप्त्यसिद्धिवत् अनैकान्तिकत्व-
धियापि व्याप्त्यसिद्धिः, अन्यथा निश्चितव्यभिचारस्याप्यदोषत्वप्रसङ्गः, तथापि व्याप्त्यसिद्धेर-
प्याभासत्वमवर्जनीयमेव, परिभाषामात्रे विवादस्त्वप्रयोजक इति ध्येयम् । 'अन्यथे'ति ।
दूषणत्वेनाभिमतयाः शङ्काया नेत्यर्थः । अत एवाह—'निर्णीत' इति ॥७॥

उपमानं तु बाधकमनाशङ्कनीयमेव, विषयानतिरेकादिति केचित् । तथा
हि—न तावदस्य विषयः सादृश्यव्यपदेश्यं पदार्थान्तरमेव सम्भावनीयम् ।

- 25 परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः ।

नैकताऽपि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधतः ॥ ८ ॥

न हि भावाभावाभ्यामन्यः प्रकारः संभावनीयः, परस्परविधিনিषेधरूपत्वात् ।
न भाव इति निषेधमात्रेणैवाभावविधिः । ततस्तं विहाय कथं स्ववचनेनैव पुनः
सहृदयो निषेधेनाभाव इति । एवं नाभाव इति निषेध एव भावविधिः । ततस्तं
30 विहाय स्ववाचैवानुक्तः कथं पुनर्निषेधेन भाव इति । अत एवभूतानामेकताऽ-
प्यशक्यप्रतिपत्तिः, प्रतिषेधविध्योरेकत्वासंभवात् । तस्माद्भावाभावावेव तत्त्वम् ।

भावत्वेऽपि गुणवन्निर्गुणं वेति द्वयमेव पूर्ववत् । पूर्वं द्रव्यमेव । उत्तरश्चाश्रित-
मनाश्रितं वेति द्वयमेव, पूर्ववत् । तत्रोत्तरं समवाय एव, अनवस्थाभयात् । आश्रितन्तु
सामान्यवन्निःसामान्यश्चेति पूर्ववत् द्वयमेव । तत्र प्रथममपि स्पन्दोऽस्पन्द इति द्वयमेव ।
एतच्च यथासंख्यं कर्म गुण इति व्यपदिश्यते । निःसामान्यं निर्गुणमाश्रितत्वे काश्रित-
मनेकाश्रितं वेति प्रागिव द्वयमेव । एतदपि यथासंख्यं विशेषः सामान्यत्वेत्य- 5
भिधीयते । तदेतत्सादृश्यमेतास्वेकां विधामासादयन्नातिरिच्यते । अनासादयन्न
पदार्थिभूय स्यातुमुक्तं इति । एतेन शक्तिसंख्यादयो व्याख्याताः । ततोऽभावेन सङ्ग
समेव पदार्था इति नियमः । अतो नोपमानविषयोऽर्थान्तरमिति ।

स्यादेतत् । भवतु सामान्यमेव सादृश्यं, तदेव तस्य विषयः स्यात् । तत्सादृश्यो-
ऽयमिति हि प्रत्ययो नेन्द्रियजन्यः, तदापातमात्रेणाऽनुत्पत्तेरिति चेन्न । पूर्वपिण्डानु- 10
सन्धानरूपसहकारिवैधुर्येणानुत्पत्तेः, सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञानवदिति । नन्वेतत्सादृश्यः
स इति नेन्द्रियजन्यं, तेन तस्यासम्बन्धात् । न चेदं स्मरणं, तत्पिण्डानुभवेऽपि
विशिष्टस्याऽननुभवात् । न चैतदपि, 'अयं स' इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानवदुपपा-
दनीयम् । तत्तेदन्तापस्थापनक्रमविपर्ययेऽपि विशेष्यस्येन्द्रियेण सन्निकर्षाविरोधात् ।
तस्य सन्निकृष्टवर्तमानगोचरत्वात्, प्रकृते तु 'तदभावात् । तस्मात् तत्पिण्डस्मरण- 15
सहायमेतत्पिण्डवर्तिसादृश्यज्ञानमेव तथाविधं ज्ञानमुत्पादयदुपमानं प्रमाणमिति ।

ग्रामोदटीका

केचिदिति । वैशेषिकादयः । भवदभिमतोऽयमिति विषयस्यानुमानिकत्वमेवेति तेषा-
माशयः । विषयाभावमेवोपपादयति 'य(त)था ही'ति । जरन्मौमांसकाभिमतमुपमानं
निराकरोति 'न तावदि'ति । सादृश्यपदार्थान्तरत्वं निराकर्तुं भूमिमारचयति 'परस्परे'ति । 20
कारिकां व्याचष्टे 'न ही'ति । 'एवंभूतानामि'ति । परस्परविरुद्धानामित्यर्थः । न
हि य एव भावः स एवाभाव इति सम्भवतीति भावः । 'उत्तरमि'ति । अनाश्रितो
निर्गुणो भावः समवाय एवेत्यर्थः । समवायस्यानाश्रितत्वे मानमाह 'अनवस्थे'ति । 'समवाये'
समवायाङ्गीकारेऽनवस्था क्वचिदनङ्गीकारे प्रथम एव विश्राम इत्यर्थः । 'एतच्चे'ति । यथाश्रितः
सामान्यवान् निर्गुणः स्पन्दात्मा तदा कर्मेव । अथ आश्रितः सामान्यवान् निर्गुणः स एवास्पन्दात्मा 25
तदा गुण एवेत्यर्थः । 'यथासंख्यमि'ति । निःसामान्यं निर्गुणमेकाश्रितं चेत् तदा
विशेषः । एतादृशमनेकाश्रितं तदा सामान्यमेवेति । कथं सादृश्यं पदार्थान्तरं स्यादित्यर्थः ।
एतदेवाह 'तदेतदि'ति । 'नातिरिच्यत' इति । षट्पदार्थाबहिर्भूतं न भवतीत्यर्थः । यद्यप्ययं
परिशेषः कर्माद्यपि हापयति, तथापि तत्र प्रमाणमन्यत्रोक्तमनुसन्धेयम् । अत्र तु प्रमाणाभाव
एव परिशेषेण दर्शित इति भावः । 'एतेने'ति । प्रमाणाभावेनैव परिशेषमुखेन दर्शितेनेत्यर्थः । 30
आदिपदात् सांख्याभिमतप्रधानादिसंग्रहः । 'अर्थान्तरमि'ति । पदार्थान्तरमित्यर्थः । 'सामान्य-
मेवे'ति । तद्वर्तमानसामान्यवत्त्वमित्यर्थः । 'नेन्द्रियज' इत्युपलक्षणम् । नानुमानिको न

शाब्द इति द्रष्टव्यम् । तत्र च शब्दलिङ्गानुसन्धानमन्तरेणापि जायमानत्वादिति द्रष्टव्यम् । इन्द्रियजत्वमेव व्यवस्थापयति 'पूर्वे'ति । प्रतियोगिस्मरणविलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः । शावरमुपमानं शङ्कते 'नन्वि'ति । गवये दृष्टे गवयसदृशो गौरिति प्रतीतिर्भवति । सैवोपमितिरिति भावः । 'तेने'ति । विशेष्ये गवीत्यर्थः । 'विशिष्टस्ये'ति । गवयसादृश्यविशिष्टस्य पिण्डस्य पूर्वमननु-
 5 भवादित्यर्थः । न त्वयं स इति विपरीतप्रत्यभिज्ञानं यथाऽसन्निकृष्टविशेष्यकं तथा प्रकृतमपि स्यादत आह 'न चे'ति । तत्र य एवेदन्ताश्रयः इन्द्रियसन्निकृष्टः स एव तत्ताश्रयोऽपीति विशेष्यसन्निकर्षोऽस्त्येवेति भावः । 'तस्ये'ति । प्रत्यक्षस्येति भावः । प्रकृते प्रत्यभिज्ञानस्य वा । अत्र करणफले विवेचयति 'तस्मादि'ति ।

विवेकटीका

10 'उपमानन्वि'ति । उपमानत्वेन यदभिमतं तन्न क्लिप्तप्रमाणाबाध्यबाधकं, क्लिप्तप्रमिति-सामग्र्यसमवधानकाले ज्ञानाजनकत्वा(दा?)त्मवत् इत्यर्थः । केचिद्वैशेषिकादयः । जरन्मीमांसक-मतमुत्थाप्यत एव । निराकुर्वन्ते—'तथा ही'ति । तथा च क्लिप्तप्रमितिसामग्र्यसमवधानकाले प्रमित्यजनकत्वं स्वरूपासिद्धमिति भावः । न तत् प्रत्यक्षं, सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षादौ तदग्रहात्, नानुमेयं, लिङ्गाप्रतिसन्धानेऽपि प्रथनादित्यादि 'पदार्थान्तरमि'ति । तन्न भावषट्कं जातिवृत्ति-त्वात्, नाभावस्तत्समवेतत्वादिति भावः ।

15 'परस्परविरोधे' परस्पराभावरूपत्वविरोधशालिनि 'प्रकारान्तर'स्य व्यवस्थिति'ने'त्यर्थः । ननु विधिनियेधात्मकं चित्रमेवास्तु इत्यत आह—'नैकतापी'ति । प्रतियोग्यभावयो'नैकता'तादात्म्यसम्भव इत्यर्थः ।

'पूर्ववत्' असम्भवत् प्रकारान्तरम्, एवमग्रेऽपि । 'आश्रितं' समवेतम् ।

20 'तत' इति । यद्यप्येवं विकल्पेनाक्लिप्तपदार्थकल्पनमेव दुःशकं तथापि तदन्यत्वे सति तद्वृत्तिधर्मवत्त्वेनैवोपाधिना तद्बुद्ध्युपपत्तेरतिरिक्तकल्पने मानाभावे तात्पर्यम् ।

ननु निरुक्तसादृश्यग्राहकतयैव उपमानं सिद्धग्रतु इत्याशङ्कते—'स्यादेतदि'ति । 'सामान्य-मु'क्तोपाधिरूपम् । 'पूर्वे'ति । उपमानेऽपि तत्सहकारितायाः परिणाभ्युपेयत्वादिति भावः । 'सोऽयमि'ति । अन्यथा तद्ग्राहकत्वेनापि अतिरिक्तमानं स्यादिति भावः ।

25 असन्निकृष्टविशेष्यकसन्निकृष्टप्रतियोगिकसादृश्यपरिच्छेदार्थमुपमानं प्रमाणमिति शावरं मतमाह—'नन्वि'ति । 'तेन' विशेष्यभूतेन, 'तस्य' इन्द्रियस्य । 'विशिष्टस्य' सादृश्य-विशिष्टस्य । 'एतदपि' तद्विशेष्यकं सादृश्यज्ञानम् । 'तत्तेदन्ते'ति । उद्देश्यविधेयभाव-विपर्ययेऽपीत्यर्थः । 'तस्य' बहिरिन्द्रियस्यालौकिकसन्निकृष्टवर्तमान'विशेष्यस्यैव ज्ञानजनक-त्वात् । ¹'तदसम्भवात्' विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षाभावात् । 'प्रमाणमि'ति । निर्व्यापारस्य फलायोगव्यवच्छिन्नस्य करणत्वमभिप्रेत्य, अन्यथा तत्तत्पिण्डज्ञानमेव पुरोवर्तिविशेष्यक-
 30 सादृश्यधीव्यापारकं प्रमाणमिति ध्येयम् ॥८॥

एतदपि नास्ति ।

साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेव प्रसज्यते ।

पर्यापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेन्नकृतं न किम् ? ॥९॥

¹ Guṇānanda reads तदसम्भवात् for तदभावात्.

यदा हि 'एतद्विसदृशोऽसौ' इति प्रत्येति, तत्रापि तुल्यमेतत् । न हि तत्प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविषयत्वात् । न स्मरणम्, विशिष्टस्थाननुभवात् । नोपमान-
मसादृश्यविषयत्वात् । नन्वेतद्वर्माभावविशिष्टत्वमेव तस्य वैधर्म्यं, तच्चाभाव-
गम्यमेवेत्यते । न च प्रकृतेऽपि तथाऽस्तु, सादृश्यस्य भावरूपत्वादिति चेन्न । इतो
व्यावृत्तधर्मविशिष्टताया अपि वैधर्म्यरूपत्वात् । तस्य च भावरूपत्वात् । 5

स्यादेतत् । तद्वर्मा इह न सन्तीत्यवगते, अर्थादापद्यते इहाऽविद्यमानास्तत्र
सन्तीति । न हि 'तद्विधर्मत्वमेतस्योपपद्यते, यद्येतद्विधर्माऽसौ न भवतीति चेत् ;
एवं तर्हि प्रकृतमप्यर्थापत्तिरेव । न हि तत्सादृश्यविशिष्टत्वमेतस्य प्रत्यक्षसिद्धमपि
तस्यैतत्सादृश्यविशिष्टत्वं विनोपपद्यते ।

एतेन दृष्टासन्निकृष्टप्रत्यभिज्ञानं व्याख्यातम् । तत्रापि तद्वर्मशालित्वं तस्य 10
स्मरणभिव्यक्तमनुपपद्यमानं तदिदन्तास्सदस्यैकतां व्यवस्थापयति तस्मान्नोपमान-
मधिकमिति ।

श्रामोदटीका

एवं सत्येतद्विधर्मा स इत्यपि मानान्तरं स्यादित्याह 'साधर्म्यमिति । ननु तत्प्रतियोगिकमत्र
वैधर्म्यम् एतत्प्रतियोगिकतन्निष्ठवैधर्म्यमन्तरेण नोपपद्यत इत्यर्थापत्त्यैवासन्निकृष्टवैधर्म्यग्रह इत्यतः 15
आह 'अर्थापत्तिरिति । एवं तर्हि गवयगतं गोसादृश्यं गवि गवयसादृश्यमन्तरेणानुपपद्यमानं
तदाक्षिपेदिति । त्वदभिमतमप्युपमानमर्थापत्तिरेवेत्यर्थः ।

'तुल्यमेतदिति । तदाप्युपमानं स्यादित्यर्थः । गत्यन्तरं निरस्यति 'न ही'ति । 'विशिष्टस्येति ।
वैधर्म्यं विशिष्टस्येत्यर्थः । ननु तद्गतधर्मभावः स्मृत्युपनीते करभादावभावाख्यप्रमाणगम्य
एवेति तत्रोपमानमित्याशङ्कते 'नन्वि'ति । 'इत' इति । गवये धर्मिणि सुग्रीवत्वादयो 20
न सन्ति तद्वत्त्वमपि गोवैधर्म्यं करभे तच्च नाभावाख्यप्रमाणगम्यमित्यर्थः । द्वितीयार्धं
व्याख्यातुमाशङ्कते 'स्यादेतदिति । 'तद्वर्मा' इति । करभधर्मा गवि न सन्तीत्यवगते ।
गवि ये धर्मा न सन्ति ते करभे सन्तीति ज्ञानमेव गोविधर्मा करभ इति ज्ञानपर्यवसन्न-
मित्यर्थापत्तिश्चेत्तदा प्रकृतेऽप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् । 'एतेने'ति ।
दृष्ट एव योऽसन्निकृष्टस्तस्य मध्ये प्रत्यभिज्ञानमर्थापत्तिफलतयेत्यर्थः । एतदेवाह 'तत्रापी'ति । 25
'तद्वर्मशालित्वं' यावन्त(तद्?)धर्मशालित्वं तत्तावच्छिन्नयावत्तद्वर्मवत्त्वमिदन्तावच्छिन्नस्य
तत्तेदन्तावच्छिन्नधर्मभेदमन्तरेणानुपपद्यमानं तदभेदं विषयीकरोतीत्यर्थः । एतच्च सोऽयमयं स
इत्युभयत्र समानम् ।

विवेकटीका

तद्विधर्मा एष इति प्रत्ययानन्तरम् एतद्विधर्मा स इति प्रत्ययबलान्मानान्तरं स्यादित्याह— 30
'साधर्म्यमिवे'ति । 'साधर्म्यं' सादृश्यज्ञानं 'वैधर्म्यं' वैधर्म्यज्ञानं, 'मानं' मानान्तरम् ।
ननु पुरोवर्तिनि तद्वैधर्म्यं तस्यैतद्वैधर्म्यं विनानुपपद्यमानं तत् प्रत्याययति इत्याशङ्क्य

तुल्यत्वमाह—‘अर्थापत्तिरिति । ‘प्रकृत(म् ?)’ इति । एतन्निष्ठतत्सादृश्यस्यापि तत्रैतत्-
सादृश्यं विनानुपपत्तेस्तस्यापि प्रत्यायकत्वमित्यर्थः ।

- ‘असादृश्यविषयत्वात्’ सादृश्याविषयकत्वात् । ‘अभावगम्यम्’ अनुपलब्धिरु(रु)पमानगम्यम् ।
‘इत’ इति । एतदवृत्तिभावभूतधर्मस्येत्यर्थः । यथा ‘धक्करभमि’त्यादि । वैधर्म्यज्ञाना-
धीनमप्युपमानं नैयायिकैरूपेयते, तथा तद्वैधर्म्यधीरपि स्यात् । अननुगमश्चोभयसमाधेय इति
5 चेत्, न । यो यत्सदृशो विधर्मा वा स तत्सदृशस्तद्विधर्मा चेति सामान्यतो व्या[74b]-
प्तप्रवधारणादनुमानेनैव तदर्थसिद्धेर्मानान्तरकल्पनात् । न च पक्षविशेष्यकलिङ्गपरामर्शसम्भवात्
न तदिति वाच्यम्, अवर्तमानासन्निकृष्टलिङ्गपक्षकानुमानाभावमनसैव(?) तदुपपत्तेः लिङ्ग-
पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानादेव पक्षविशेष्यकानुमितेरुपगमात् साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यज्ञानस्य
10 प्रतिबन्धकत्वात् भावसाध्यविशेष्यकानुमितेरसिद्ध्या तद्विधेयकानुमितित्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे-
नान्पादृशानुमितेरयोगाच्चेति भावात् । ननु पूर्वं यो दृष्ट इदानीञ्च स्मृतिविषयस्तत्र दर्शन-
विषये स्मृतिविषयाभेदः प्रतीयते तदेवोपमानफलं स्यादिति मतं निराकरोति—

- ‘एतेने’ति । ‘तत्रापि प्रागुक्तप्रणाल्या तद्वृत्तियावद्धर्मरूपवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानादभेदोऽनुमीयत
इत्यर्थ इति केचित् । प्रकाशकतस्तु ननु सोऽ(य)मिति प्रत्यभिज्ञानान्तरम् अनुभवस्मृति-
15 कालयोर्मध्यकालावस्थानं तस्य प्रतीयते तदेवोपमानफलं स्यादित्याशङ्क्याह—‘एतेने’ति ।
‘दृष्ट’स्य प्रत्यभिज्ञाविषयस्य यद‘सन्निकृष्ट’ मध्यकालावस्थानं तस्य ‘प्रत्यभिज्ञानं’ निश्चयः ।
‘तद्धर्मशालित्वं’ पूर्वापरकालवर्त्यभेदरूपं ‘स्मरणाभि’व्याप्यस्येति [75a] ‘व्यक्तं’ प्रत्यभिज्ञाय-
मानम्, ‘अनुपपद्यमानम्’, ‘एकतां’ मध्यकालावस्थानं, ‘व्यवस्थापयति’ निश्चाययतीत्यर्थः ॥९॥

एवं प्राप्ते अभिधीयते—

- 20 सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह ।

प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदुः ॥ १० ॥

- ‘यथा गोस्तथा गवय’ इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः
स्मरतश्च वाक्यार्थमयमसौ गवयशब्दवाच्य इति भवति मतिः । सेयं न तावत्
वाक्यमात्रफलं, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षफलम्, ‘अश्रुत-
25 वाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहारफलं, वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात् ।
वाक्यतदर्थयोः स्मृतिहारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापीन्द्रियेण तद्वत्सादृश्यानु-
पलब्धे समयपरिच्छेदासिद्धेः । फलसमाहारे तु तदन्तर्भावे अनुमानादेरपि प्रत्यक्ष-
त्वप्रसङ्गः । तत् किं तत्फलस्य तत्प्रमाणबहिर्भाव एव ? अन्तर्भावे वा कियतो
सीमा ? तत्तदसाधारणेन्द्रियादिसाहित्यम् । अस्ति तर्हि सादृश्यादिज्ञानकाले
30 विस्फारितस्य चक्षुषो व्यापारः । न । उपलब्धगोसादृश्यविशिष्टगवयपिण्डस्य
वाक्यतदर्थस्मृतिमतः कालान्तरेऽप्यनुसन्धानबलात् समयपरिच्छेदोपपत्तेः ।

ननु च वाक्यादेवाऽनेन समयः परिच्छिन्नः, गोसदृशस्य गवयशब्दः संज्ञेति ।
केवलमिदानीं प्रत्यभिज्ञानाख्यमसाविति । प्रयोगाद्वाऽनुमितः, यो यत्राऽसति

वृत्त्यन्तरे वृद्धेः प्रयुज्यते स तस्य वाचको, यथा गोशब्द एव गोः । प्रयुज्यते चायं गोसदृशे इति किमुपमानेनेति । न ।

ग्रामोदटीका

विषयाभावेनोपमानाक्षेप्तारं प्रत्याह 'एवं प्राप्त' इति ।

'सम्बन्धस्ये'ति । गव(य)त्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्योऽयमित्याकारः, गवयत्व- 5
विशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्योऽयमित्याकारो वा, गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकमित्याकारको वा 'उपमानफलं विकुरि'ति पदद्वयमध्ये इति पूरणीयः ।

उपमानप्रवृत्तिप्रकारमुपदशयति—'यथे'ति । फलं दर्शयति 'अयमसावि'ति । नन्वे-
तद्वाक्यस्यैव फलं स्यादित्याह 'सोऽयमि'ति । अनुपलब्धपिण्डस्य गोसदृशोऽयमिति शब्दोपलम्भेऽपि
सम्बन्धापरिच्छेदादित्यर्थः । ननु वाक्यप्रत्यक्षयोर्मिलितयोरेवंतत्फलं स्यादित्याह 'नापी'ति । 10
'भिन्नकालत्वादि'ति । तथा च समाहारभाव इति भावः । ननु स्मृत्याख्येन वाक्येन सह प्रत्यक्षस्य
समाहारः स्यादित्यत आह 'वाक्यतदर्थयोरिति' । पिण्डप्रत्यक्षतायामपि गवयगतगोसादृश्याग्रहे
समयग्रहो नोक्तसमाहारे सत्यपीति न तत्फलसिद्धिरित्यर्थः । 'फलसमाहारे त्वि'ति । स्मृत्याख्ये
वाक्यस्य फलं सादृश्यस्य स्मरणं प्रत्यक्षस्य च इन्द्रियस्य सन्निकर्षस्य यत् फलं गवये स्मर्यमाण-
सादृश्यानुभवः, तत् समाहारस्योपमितिकरणत्वेन यदि तस्यास्तत्तत्प्रमाणत्वम्, तदानुमितिरपि 15
प्रत्यक्षलिङ्गपरामर्शजन्या प्रत्यक्षप्रमाणफलमेव स्यादित्यर्थः । तत्र सापेक्षमाह 'तत् किमि'ति ।
एवं सति प्रत्यक्षफलेनालोचनेन जनित(ं) सविकल्पकं प्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः । सविकल्पकं प्रत्यक्ष-
फलजन्यं प्रत्यक्षमेव, न तूपमिति । प्रत्यक्षफलजन्यापि प्रत्यक्षान्तर्भूतेति किमत्र नियामकमित्याह
'अन्तर्भाव' इति । अत्र नियामकमाह 'तत्तदि'ति । सविकल्पककाले चक्षुर्व्यापारप्रौच्यं(दृग् ?),
उपमितिकाले तु नैवमित्यर्थः । एतदेवाह 'उपलब्धे'ति । स्वगोत्रविमतिमुत्थापयति 'नन्वि'ति । 20
'प्रत्यभिजानाती'ति । यो गोसदृशो धर्मी गवयशब्दवाच्यतयाऽवगतः, तमिदानीं साक्षात्करो-
मीत्यर्थः । शब्दविधयाऽनुमानेऽन्तर्भावमुक्त्वा साक्षादेवानुमानान्तर्भावमाह 'प्रयोगे त्वि'ति ।
प्रयोगमाह 'यो यत्रे'ति ।

विवेकटीका

'सम्बन्धस्य' शक्तेः 'संज्ञायाः' गवयपदादेः 'संज्ञिता' गवयत्वविशिष्टादिना । 'विदु'रिति च 25
वाक्यार्थकर्मकत्वम् ।

'अयमसावि'ति । अयं गवयत्वविशिष्ट इत्यर्थः । अत्र चेदन्तवमुपलक्षणं, विशेषण-
मितरदित्यवधेयम् । 'वाक्य[75b]स्य' गोसदृशो गवय इत्यतिदेशवाक्यस्य । 'मात्रे'-
त्यनेन सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानव्यवच्छेदः । 'अश्रुतातिदेशवाक्यस्या'नवगतातिदेशवाक्यार्थस्य ।
'समाहार'स्य शब्देन्द्रिययोः परस्परसहकृतयोः । 'वाक्ये'ति । वाक्येन स्वार्थानुभवस्तेन च 30
तत्'स्मृति'रिति 'तद्द्वारा'ऽस्ततोऽपि शब्दस्य इन्द्रियसहकारित्वमित्याखण्डलार्थः । 'तद्गते'ति ।

1. Guṇānanda reads अश्रुतातिदेशवाक्यस्य for अश्रुतवाक्यस्य.

2. Śaṅkara Miśra reads प्रयोगे तु for प्रयोगाद् वा.

- इन्द्रियस्य विषयसन्निकर्षातिरिक्तव्यापारकत्वमदृष्टचरमिति भावः । प्रत्यक्षफलस्य सादृश्य-
विशिष्टपिण्डधियः समाहारे सहकारितामात्रेण प्रत्यक्षप्रमाणान्तर्भावे प्रत्यक्षात्मकपरामर्श-
जन्यतयानुमितेस्तत्कारणस्यापि प्रत्यक्षत्वापत्तिः । आशयमुद्धाटयितुं शङ्कते—‘तदि’ति ।
‘तत्फलस्य’ प्रत्यक्षफलस्य ‘तत्प्रमाणबहिर्भावः’ साक्षात्कारभिन्नत्वं, तथा च निर्विकल्पकफलस्य
5 विशिष्टधियोऽपि तद्वहिर्भावापत्तेरिति भावः । निर्विकल्पकफलस्यापि साक्षात्कार्यं(?) न्तर्भावे
‘कियती’ मर्यादा य(त्?) सादृश्यप्रत्यक्षफलस्य तद्वहिर्भावः । उत्तरं—‘तत्तदि’ति ।
इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमित्यर्थः । आत्मानुमित्यादेरपि मनःसंयोगजन्यतयातिप्रसक्तेराह—
‘असाधारणे’ति । कारणताविशेषलाभाय शङ्कते—‘अस्ती’ति । ‘व्यापारः’ गवात्मसंयोग-
रूपः । तथा च तज्जन्यतया तदपि ज्ञानं साक्षात्कारि स्यादिति भावः ।
10 इन्द्रियसन्निकर्षविगमेऽपि तत्तज्ज्ञानवतः समयपरिच्छेदादिन्द्रियसन्निधेर्व्यभिचारितया
नाहत्तत्त्व(?)मित्याह—पति(?)‘वाक्यात्’ अतिदेशरूपात् । परिच्छेदकस्याकारमाह—‘गोसदृशस्ये’-
त्यादि । ‘अयमसावि’ति । यो मया गवयशब्दवाच्यत्वेनावगतः, स एवायमिति ।
‘अनुमितः’ समयः ‘लक्ष्ये व्यभिचारादाह—‘असति वृत्त्यन्तर’ इति ॥१०॥

सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतिः ।

15

समयो दुर्यहः पूर्वं शब्देनानुमयाऽपि वा ॥ ११ ॥

- न हि गवयशब्दस्य सादृश्यं प्रवृत्तिनिमित्तम्, अप्रतीतगूनामव्यवहारप्रसङ्गात् ।
न चोभयमपि निमित्तं, स्वयंप्रतीतसमयसंक्रान्तये अतिदेशवाक्यप्रयोगानुपपत्तेः ।
गवयत्वे ह्ययं व्युत्पन्नो वृद्धव्यवहारान्न सादृश्ये । कथमेतन्निर्धारणीयमिति चेत् ;
वस्तुगतिस्तावदियम् । तदापाततः सन्देहेऽपि न फलसिद्धिः । गन्धवत्त्वमिव
20 पृथिवीत्वस्य, गोसादृश्यं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्योपलक्षणमिदमेव वा निमित्तमित्य-
निर्धारणात् ।

- स्यादेतत् । पूर्वं निमित्तानुपलब्धेर्न फलसिद्धिः, इदानीं तु तस्मिन्नुपलब्धे तदेव
वाक्यं स्मृतिसमारूढं फलिष्यति, अध्ययनसमयगृहीत इव वेदराशिरङ्गीपाङ्गपर्यव-
दातस्य कालान्तरे । न च वाच्यं वाक्येन स्वार्थस्य प्रागेव बोधितत्वात् प्रागेव
25 पर्यवसितमिति । गोसादृश्यस्योपलक्षणनिमित्तत्वयोरन्यतरत्र तात्पर्यं सन्देहात् ।
इदानीं तु गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् सादृश्यस्योपलक्षणतायां व्यवस्थितायां,
‘गङ्गायां घोष’ इतिवदन्वयप्रतिपत्तिरिति चेन्न ।

ग्रामोदटीका

- ‘सादृश्यस्ये’ति । उपाधित्वेन गुरुत्वादप्रवृत्तिनिमित्तत्वमित्यर्थः । तर्हि गवयत्वं
30 प्रवृत्तिनिमित्तमादाय समयग्रहः स्यादत आह ‘निमित्तस्ये’ति । तदुपस्थापकाभावात् तदप्रतीति-

रित्यर्थः। 'समय' इति। गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदवाच्योऽयमित्याकार इत्यर्थः। गवयपदस्यागृहीतसमयतया गवयत्वानुपस्थापकत्वादिति भावः। 'पूर्वमिति'। अतिदेशवाक्य-
श्रवणसमय इत्यर्थः।

ननु सादृश्यमेव प्रवृत्तिनिमित्तं स्यादित्यत आह 'न हीति'। 'अप्रतीतेति'।
आरण्यकेन गोरग्रहे तत्सादृश्याग्रहादित्यर्थः। मिलितस्यानिमित्तत्वे हेतुमाह 'स्वयमिति'। 5
'अयमिति'। अतिदेशवाक्यप्रयोक्तेत्यर्थः। 'वस्तुगतिरिति'। सादृश्यस्य गुरुत्वेन प्रवृत्ति-
निमित्तत्वानुपपत्तेः। अप्रतीतपूर्वमपि समयपरिच्छेदाच्चेति भावः। 'न फलसिद्धिरिति'। न
समयनिश्चय इत्यर्थः। सन्देहाकारमाह 'गन्धवत्त्वमिति'। 'इदानीमिति'। गवयपिण्डोपलम्भकाल
इत्यर्थः। 'अङ्ग' शिक्षाकल्पव्याकरणादि। 'उपाङ्ग' तद्विवरणमहाभाष्यादि। 'प्रागेव'
वाक्यश्रवणकाल एव। 'तर्केति'। गवयत्वदर्शनानन्तरं गौरवाक्यतर्कावतारादित्यर्थः। तथा च 10
गोसदृशपदमेव लक्षणया गवयत्वोपस्थापकमित्यर्थः।

विवेकटीका

'सादृश्यस्येति' निगदव्याख्यातम्।

'अव्यवहारप्रसङ्गात्' गवयपदजन्यशब्दप्रत्ययाद्व्यवहारो न स्यात्। 'उभयं' सादृश्यं
गवयत्वञ्च। 'अपि'रेवार्थः। 'स्वयंप्रतीतस्य' गवयत्वविशिष्टे 'समयस्य' 'संक्रान्तये' 15
बोधनाय। 'अयम्' अतिदेष्टा। 'वस्तुगतिरिति'। लाघवसहकारेण जातावेव तत्परिच्छेदादिति
भावः। 'सन्देहेऽपीति'। यद्यपि योग्यतासन्देहे जायत एव शब्दबोधस्तथापि तात्पर्य-
सन्देहेऽस्य तात्पर्यम्। 'इत्यनिर्द्धारणादित्यस्य' तात्पर्यनिर्णयादित्यर्थोऽवसेयः।

'न फल[76a]सिद्धिर्न समयपरिच्छेदः। 'इदानीं' गवयत्वसन्धिकर्षोत्तरं, 'तस्मिन्नि'-
मित्ते गवयत्वरूपे 'फलप्यति' समयं परिच्छेत्स्यति। 'अङ्गे'ति। व्याकरणमहाभाष्या- 20
दिज्ञानसंस्कृतान्तःकरणस्येत्यर्थः। अन्यथा तत्रापि प्रमाणान्तरमापतेदिति भावः इति 'वाच्यं,
न च'। 'तर्कपुरस्कारात्' लाघवज्ञानवशात् ॥११॥

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति।

पदार्थान्वयवधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः १२ ॥

'गोसदृशो गवयशब्दवाच्य' इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ विशेष- 25
सन्देहेऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वेन मानान्तरोपनीतानपेक्षणात्, रक्ताशक्तसन्देहेऽपि
'घटो भवति' इति वाक्यवत्। अन्यथा वाक्यभेददोषात्। न च 'गङ्गायां घोष'
इतिवत् पदार्थाऽएवान्वयाऽयोग्याः, येन प्रमाणान्तरोपनीतेनान्वयः स्यात्। प्रतीत-
वाक्यार्थवत्तायातोऽप्यर्थो यदि वाक्यस्यैव, दिवाभोजननिषेधवाक्यस्यापि रात्रिभो-
जनमर्थः स्यात्। तस्माद्यथा गवयशब्दः कस्यचित् वाचकः शिष्टप्रयोगादिति 30
सामान्यतो निश्चितेऽपि विशेषे मानान्तरापेक्षा, तथा 'गोसदृशस्य गवयशब्दो वाचक'
इति वाक्यानिश्चितेऽपि सामान्ये विशेषवाचकत्वेऽस्य मानान्तरमनुसरणीयमिति।

अस्वनुमानम् । तथा हि—गवयशब्दो गवयस्य वाचकः, असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्, गवि गोशब्दवदिति चेन्न । असिद्धेः । न ह्यसति वृत्त्यन्तरे तद्विषयतया प्रयोगः सङ्गतिमविज्ञाय ज्ञातुं शक्यते । सामानाधिकरण्यादिति चेन्न । पिण्डपात्रे सिद्धसाधनात्, निमित्ते चासिद्धेः, 'सादृश्यस्या-

5 निमित्तत्वादि'त्युक्तम् ।

ननु व्याप्तिपरमिदं वाक्यं स्यात् । “यो गोसदृशः स गवयपदार्थः” इति । तथा च वाक्यादवगतप्रतिबन्धोऽनुमिन्यात् । अयमसौ गवयो, गोसदृशत्वादतिदेशवाक्यावगतपिण्डवदिति । न । विपर्ययात् । न हि गोसदृशं बुद्धावारोप्याऽनेन पृष्टः स किंशब्दवाच्य इति, किन्तु सामान्यतो गवयपदार्थमवगम्य स

10 कौटुकिगतिः । तथा च यद्योगप्राथम्याभ्यां तस्यैव व्याप्यत्वं, ततः किं तेन ? प्रकृतानुपयोगात् ।

अथ किंलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः, तदा व्यतिरेकपरं स्यात् । लक्षणस्य तथाभावात् । तथा च “गोसदृशो गवयः” इत्यस्यार्थो यो गवय इति न व्यवहियते नाऽसौ गोसदृश इति । एवञ्च प्रयोक्तव्यम्, अयमसौ गवय इति व्यवहर्तव्यः,

15 गोसदृशत्वात् । यस्तु न तथा नासौ गोसदृशो, यथा हस्ती । न च हस्त्यादीनां विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति, सर्वाप्रयोगस्य दुरवधारणत्वात् । कतिपयाव्यवहारस्य चानैकान्तिकत्वात् ।

ननु लिङ्गमात्रे प्रश्नो भविष्यति, कौटुक् किं लिङ्गमिति । न । न ह्यनेन लिङ्गमविज्ञाय गवयशब्दस्य वाचकत्वं कस्यचिद्वाच्यत्वं वाऽवगतं, येन तदर्थं प्रश्नः

20 स्यात् । प्रवृत्तिनिमित्तविशेषलिङ्गे प्रश्नो, येन निमित्तेन गवयशब्दः प्रवर्तते तस्य किं लिङ्गमिति चेन्न । न हि तदवश्यमनुमेयमेवेत्यनेन निश्चितं, यत इदं स्यात् । ज्ञानोपायमात्रप्रश्ने तद्विशेषणोत्तरमिति चेन्न । अविशेषादिन्द्रिय-

सन्निकर्षमप्युत्तरयेत्, पर्यायान्तरं वा । यथा गवयमहं कथं जानीयामिति प्रश्ने, 'वनं गतो दृश्यसौ'ति । यथा वा, कः पिक इत्यत्र कोकिल इति । तस्मान्नि-

25 मित्तभेदप्रश्न एवायं, 'गवयो गवयपदवाच्यः' कौटुक् केन निमित्तेनेति युक्तमुत्पश्यामः । तस्य च निमित्तविशेषस्य साक्षादुपदर्शयितुमशक्यत्वात् पृष्टस्तदुपलक्षणं किञ्चिदाचष्टे । तच्चोपमानसामग्रीसमुत्थापनमेव । तस्य च प्रमाणस्य सतस्तर्कः सहायता-

मापद्यते । सादृश्यस्यैव निमित्ततायां कल्पनागौरवम् । निमित्तान्तरकल्पने च क्लृप्तकल्पविरोध इति तदेव निमित्तमवगच्छतीति । लक्षणत्वस्याऽनवगत-

30 सङ्गतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानम् । वाक्यार्थस्य

कचित् साधर्म्यं, क्वचिद्वैधर्म्यमतो नाध्यापकम् । तस्मान्नियतविषयत्वादेव न तेन बाधो, न त्वनतिरेकादिति स्थितिः ।

शब्दोऽपि न बाधकमनुमानानतिरेकादिति वैशेषिकादयः । तथा हि—
यद्यप्येते पदार्था मिथः संसर्गवन्तो, वाक्यत्वादिति व्यधिकरणं, पदार्थत्वादिति चाऽनैकान्तिकं, पदेः स्मारितत्वादित्यपि तथा । यद्यपि चैतानि पदानि 5
स्मारितार्थसंसर्गवन्ति तत्स्मारकत्वादित्यादौ साध्याभावः । न ह्यत्र मत्वर्थः संयोगः समवायस्तादात्म्यं • विशेषणविशेष्यभावो वा संभवति । ज्ञाप्यज्ञापकभावस्तु स्वातन्त्र्येणानुमानान्तर्भाववादिभिर्नेष्यते । न च लिङ्गतया ज्ञापकत्वं, यत्किञ्चस्य विषयस्तदेव तस्य, परस्परान्वयप्रसङ्गात् । तदुपलब्धे हि व्याप्तिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदनुमानमिति । तथाप्याकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः स्मारितत्वात् 'गामभ्याजे'ति 10
पदार्थवदिति स्यात् । न च विशेषासिद्धिर्दीर्घः, संसर्गस्य संसृज्यमानविशेषादेव विशिष्टत्वात् । यद्वा, एतानि पदानि स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि, आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति तत्स्मारकत्वात्, गामभ्याजेति पदवत् । न चैवमर्थसिद्धिः, ज्ञानावच्छेदकतयैव तत्सिद्धेः । तस्य च संसृज्यमानोपहितस्यैवावच्छेदकत्वाच्च विशेषाप्रतिलम्भ इति । 15

प्रामोदटीका

'श्रुतान्वयादि'ति । श्रूयमाणपदकदम्बेऽत्रैवान्वयोपपत्तौ न लक्षणाकल्पनेत्यर्थः । लक्षणा-
स्थलमाह 'पदार्थे'ति । गङ्गायां घोष इत्यत्र पदार्थान्वयानुपपत्त्या 'तदाक्षिप्तेन' तदुपलक्षितेन तीरेण सङ्गतिरन्वयबोध इत्यर्थः ।

'मानान्तरेण' प्रत्यक्षेण यदुपनीतं गवयत्वं तदपेक्षणादित्यर्थः । 'रक्तारक्ते'ति । 20
प्रवृत्तिनिमित्तसन्देहोऽपि वाक्यस्य पर्यवसितत्वादिति भावः । 'अन्यथे'ति । पर्यवसितेऽपि वाक्ये पुनरन्वयबोधकतायामित्यर्थः । लक्षणाबैलक्षण्यमाह 'न वे'ति । ननु वाक्यार्थ-
प्रतीत्यनन्तरं गौरवावतारेण तदेव वाक्यं गवयत्वमादायान्वयबोधकं स्याद् इत्यत आह 'प्रतीते'ति । विशेषानिश्चयेऽपि सामान्यतो ज्ञानं नानुपपन्नमित्याह 'तस्मादि'ति । 'विशेष-
वाचकत्वं' इति । गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे मानान्तरमुपमानमनुसरणीयमित्यर्थः । न च यष्टीः 25
प्रवेशयेत्यत्रेव तात्पर्यानुपपत्तिरत्र लक्षणाबीजमस्तु, व्युत्पित्सुव्युत्पादनायातिदेशवाक्यं कथं गोसादृश्यं गुरु गृहीत्वा पर्यवस्येत्तथा च गवयत्वे लाक्षणिकं वाक्यमेव गोसदृशपदद्वयात्मकं गोपदं सदृशपदं वा लाक्षणिकमस्तु, पदान्तरं तन्नियामकमिति वाच्यम्, प्रवृत्तिबोधने तात्पर्यं विनापि स्वरूपाख्यानमात्रेऽपि समयग्रहसम्भवात्, 'धिककरभमि'ति निन्दावाक्यश्रवणानन्तरमपि करभ-
पदसमयसम्भवात् । यत्तु 'यष्टीः प्रवेशये'त्यादावप्यन्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम्, तत्तुच्छम् । 30
प्रथमं तात्पर्यज्ञाने तदनुपपत्तिरेव तद्बीजमुपजीव्यत्वात् । तदज्ञाने च नान्वयानुपपत्तिरपि । 'अत्रे'ति । गवयत्वविशिष्टे पिण्ड इत्यर्थः । 'गोशब्दवदि'ति । 'असति वृत्त्यन्तरे' वृद्धयः शब्दो

- यत्र प्रयुज्यते स तस्य वाचक इति सामान्यव्याप्तौ दृष्टान्तः । 'असिद्धेरिति । विशेषण-
विशेष्यभागयोः समयग्रहात् पूर्वमज्ञानादित्यर्थः । एतदेवाह 'न ही'ति । ननु यो गोसदृशः स गवय-
शब्दवाच्य इति सामानाधिकरण्यादेव तत्र प्रयुज्यमानत्वं प्रतीतमिति नासिद्धिरित्याह 'सामानाधि-
करण्यादि'ति । स पिण्डो गवयपदवाच्य इति यदि साध्यं, तदा सिद्धसाधनम् इत्याह 'पिण्डमात्र'
5 इति । गवयत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन गवयपदस्य वृद्धिः प्रयुज्यमानत्वमज्ञातमेवेत्याह 'निमित्ते चे'ति ।
प्रकारान्तरेणानुमानमत्र शङ्कते 'नत्व(न्व)'ति । 'विपर्ययादि'ति । व्याप्यव्यापकभावस्य प्रकृते
वैपरीत्यादित्यर्थः । वैपरीत्यमेवाह 'न ही'ति । यो गोसदृशः स किशब्दवाच्य इति यदि
प्रश्नः स्यात्तदा यो गोसदृशः स गवयशब्दवाच्य इत्युत्तरं स्यात्, न त्वेवमिदमर्थः । 'यद्योगे'ति ।
यच्छब्दप्रयोगः प्रथमाभिधानं च व्याप्यस्यैव तस्योद्देश्यत्वात्, व्यापकस्य च विधेयत्वादित्यर्थः ।
10 'तथाभावादिति । व्यतिरेक्यनुमानरूपत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्त्यनुसारेण प्रयोगमाह
'एवं चे'ति । 'न चे'ति । तथा च व्यतिरेकदृष्टान्ताभावात् व्याप्तिग्रह इत्यर्थः । ननु हस्तिनि
गवयपदं बहुभिन्नं प्रयुज्यते इति स एव व्यतिरेकदृष्टान्त इत्यत आह 'सर्वे'ति । 'अनैकान्तिक-
त्वादिति । वीणादीनां बहूनां गोपदाव्यवहारेऽपि गोपदवाच्यत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । न च
व्यवहारसाध्यकलक्षणोच्छेदः स्यादिति वाच्यम् । यथा पृथिवीत्वं पृथिवीपदवाच्यत्वे निमित्त-
15 मुपलब्धं, तथा न पूर्वं गवयत्वमुपस्थितमित्यर्थः । 'न ही'ति । यदि गवयपदं वाचकं किञ्चिच्च
तस्य वाच्यमिति सामान्यतो ज्ञानं स्यात्, तदा विशेषे तत्र लिङ्गे प्रश्नः स्यादित्यर्थः । 'प्रवृत्ती'ति ।
तथा च गोसादृश्योपन्यासस्तल्लिङ्गतयोचित इति शङ्कायः । 'न ही'ति । एवं सति प्रमाण-
मात्रे उचितो, न तु लिङ्ग इत्यर्थः । अत्रैव प्रश्न इति शङ्कते 'ज्ञाने'ति । सामान्यप्रश्ने विशेषान्त-
रेणाप्युचितमुत्तरमिति लिङ्गोपन्यासमात्रमयुक्तमित्याह 'ने'ति । इन्द्रियसन्निकर्षणोत्तरमाह
20 'यथाबलमिति । पर्यायान्तरेणाह 'यथे'ति । 'केन निमित्तेने'ति । केन निमित्तावच्छिन्नो धर्मी गवय-
पदवाच्य इति प्रश्नार्थ इत्यर्थः । 'साक्षादि'ति । प्रत्यक्षत इत्यर्थः । 'किञ्चिदि'ति । गोसादृश्या-
दित्यर्थः । 'उपमानसामग्री'ति । तस्योपलक्षणस्यातिदेशवाक्यावगतस्य संज्ञिन्यनुसन्धानमित्यर्थः ।
तर्कमेव दर्शयति 'सादृश्ये'ति । 'विलप्ते'ति । गवयत्वं दृश्यमानमन्यत्तु कल्पनीयमित्यर्थः ।
'तदेवे'ति । दृश्यमानं गवयत्वमित्यर्थः । न च सादृश्यनिमित्तता गौरवपराहता चेत्, तदा गवयपदं
25 गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तत्वे सति प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्, यन्नैवमित्यनुमानमस्त्विति
वाच्यं, गवयत्वे प्रत्यक्षीकृते फलस्यैव सिद्धेस्तदानीं व्यतिरेकव्याप्तादिप्रतिसन्धाने प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः । 'अनवगते'ति । अनवगतसङ्गतिर्या संज्ञा गवयपदं करभपदं वा तत्समभिव्याहृतं
यद्वाक्यं साधर्म्यं परं वैधर्म्यं परं वा तस्य योऽर्थः साधर्म्यं वा वैधर्म्यं वा तस्य संगि(ज्ञि ?)नि वा(ग)वयत्व-
विशिष्टे गवयपिण्डे करभत्वविशिष्टे करभपिण्डे वाऽनुसन्धानं प्रत्यक्षेणानुभव इत्यर्थः । अत्र
30 सादृश्यज्ञानं करणं ज्ञायमानं सादृश्यं वेति मतभेदः । प्रकृतमुपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'शब्दोऽपी'ति ।
'अनुमानानतिरेकादि'ति । तथा चानुमाननिरासेनैव तद्वाधनिरासादित्यर्थः । शेषो वा-
ऽन्यथाऽबाधकत्वे तद्वेतुत्वानुपपत्तेः । यद्वा, शब्दोऽपि न बाधको न विपरीतप्रमाजनकः, 'अनु-
मानानतिरेकाद'नुमानाभिन्नत्वादित्यर्थः । यद्वा, लघ्वलोपे पञ्चमी, अनुमानानतिरेकं प्राप्य शब्दो
न बाधकः, तस्य च पूर्वं बाधकत्वनिरासात् । न चानुमानाभिन्नानामा(?) चाप्रकृतेरित्यादीनां

बाधकत्वमेवेति वाच्यं, तद्बाधकाभिमतशब्दानाम् अन्यप्रवा(मा)करणादित्यर्थः । वैशेषिकाद्यनु-
मानाभासमाशङ्कते 'व्यधिकरणमि'ति । स्वरूपासिद्धमित्यर्थः । 'तथे'ति । अनैकान्तिकमित्यर्थः ।
बह्विना सिञ्चतीत्यादाविति भावः । पदपक्षतामाशङ्कते 'यद्यपी'ति । साध्याभावः सिपाधयिषा-
विषयधर्माभाव इत्यर्थः । तदेवाह 'न ही'ति । विषयणविशेष्यभावः पदार्थनिष्ठो न तु पदनिष्ठ
इति भावः । ननु पदानि ज्ञापकानि ज्ञाप्यश्च संसर्गं इत्येवं संसर्गवस्त्वं स्यादत आह 'ज्ञाप्ये'ति । 5
ननु लिङ्गतया ज्ञापकत्वमङ्गीक्रियत एव, स एव मत्वर्थः स्यादत आह 'लिङ्गतये'ति । लिङ्गतस्य तत्-
स्मारकत्वादित्यस्य यल्लिङ्गतया ज्ञापकत्वं तदेव तस्य विषयः कर्मसाध्यमिति यावत्, न भवितु-
मर्हतीति योजना । परस्परश्रयमेवाह 'तदि'ति । लिङ्गतया ज्ञापकत्वं यदि सिद्धं स्यात्, तदा व्याप्तिः
सिद्धयेत्, तत्सिद्धौ च साध्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः । पराभिप्रेतं प्रयोगमाह—'आकाङ्क्षे'ति । एते
पदार्थास्तात्पर्यविषयस्मारितार्थसंसर्गवन्तः इति पक्षसाध्ये । नन्वनभिमतसंसर्गसिद्ध्याऽर्थान्तरं 10
स्यादित्यत आह 'न वे'ति । अनभिमतः संसर्गो द्विधा, अपक्षीकृतपदार्थसंसर्गः, पक्षीकृतपदार्थविपरीत-
संसर्गश्च । तत्र आद्य आह 'संसर्गस्ये'ति । ये पदार्थाः पक्षीकृतास्तेषामेव पक्षधर्मताबलात् संसर्गपरि-
चायकत्वं, द्वितीयस्तु 'तात्पर्यविषये'ति विशेषणादेव निरस्त इति भावः । पदपक्षकानुमानमाह—
'एतानी'ति । अन्योदीरितवाक्येऽन्योदीरितपदकदम्बस्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वं नास्तीति
व्यभिचारः स्यादत उक्तम् 'तत्स्मारकत्वादिति । निराकाङ्क्षादौ व्यभिचारवारणायाद्यं 15
विशेषणम् । 'अर्थासिद्धिरिति । संसर्गसिद्धिरित्यर्थः । 'ज्ञाने'ति । ज्ञानं सिद्धेऽध्यत्
स्वविषयमादायैव सिद्धतीत्यर्थः । ननु यः कश्चित् संसर्गः सिद्धयेदित्यत आह 'तस्ये'ति । तथा
च पक्षधर्मबलात् तत्तत्पदकदम्बस्मारिततत्तत्पदार्थसंसर्गविषयकज्ञानपूर्वकत्वं सिद्धतीत्यर्थः ।

विवेकटीका

'श्रुते'ति । श्रुतानां गवयपदवाच्यगोसदृशानां तादात्म्येन सम्बन्धेन योऽन्वयबोधस्तस्य 20
जननात् पर्यवसितं वाक्यं नान्यत् गवयत्वस्य गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं 'नेच्छति' नाकाङ्क्षति,
बुद्धीनामिति न्यायादिति भावः । नन्वेवं गङ्गायां घोष इत्यादौ इत्याह—'पदार्थे'ति ।
'पदार्थे' स्वशक्ये प्रवाहरूपे घोषवसतेरयोग्यतयाऽन्वयवैधुर्यात् 'अन्वयबोधाजननात् 'तदाक्षिप्तेन'
शक्यसम्बन्धेनोपस्थापितेन तीरेण 'सङ्गतिः' ।

अन्वयबोधजननं 'सामानाधिकरण्य'मत्र शाब्दमार्थञ्चानुसन्धेयम् । 'विशेष-सन्देहेऽपि' 25
यथोक्ततात्पर्यसन्देहेऽपि । 'मानान्तरे'ति । शक्यसम्बन्धोपस्थापितगवयत्वगोचरशाब्द-
बोधाजनकत्वादित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यद्वाक्यमन्वयबोधमजीजनत्, यच्च जनयिष्यति तत्र
साकाङ्क्षत्वनिराकाङ्क्षत्वविरुद्धधर्माध्यासे वाक्यस्य भेदः स्यात्, तथा च तदेव वाक्यमित्युक्तं
भग्नं स्यादिति भावः । वाक्यार्थभेदात् पारिभाषिको वा वाक्यभेदोऽत्रार्थः जनितान्वयबोधतया
पर्यवसितस्यापीतरबोधजनकत्वे पीनो देवदत्त इत्यादिवाक्यस्यापि रात्रिभोजित्वरूपार्थभेद- 30
प्रसङ्गात्, वाक्यभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । अपभ्रंशवारणाय—'शिष्टे'ति । 'निश्चितेऽपि'
सामान्ये 'सामान्यतो निश्चितेऽपि' यद्यपि तात्पर्यवशात् सादृश्यसामानाधिकरण्ये नान्वयोप-
पत्तावपि 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यत्रेव लक्षणा स्यादेव, तथापि उपलक्षणीभूतसादृश्यप्रकारकान्वये
गृहीततात्पर्यस्यापि तथा फलसिद्धेरानुभविकत्वे तात्पर्यम् । 'अस्य' गवयत्वविशिष्टस्य ।

१'अत्र' गवयत्ववति, 'असिद्धे' निरुक्तहेतोस्तदानीं पक्षवृत्तित्वनिश्चयात्, शङ्कते—'सामानाधिकरण्यादि'ति । अतिदेशवाक्यादेव तत्सिद्धिर्भविष्यतीत्यर्थः । 'सिद्धसाधनादि'ति । तथा च नानुमानमिति भावः । 'सादृश्यस्ये'ति । इदञ्च सम्पातायातं, तन्निमित्तत्वेऽनुमानवैफल्यात् शब्दादेव तदुपपत्तेरिति ध्येयम् ।

5 प्रकारान्तरेणानुमानमाशङ्कते—'नन्वि'ति । गवयो गवयपदवाच्यः, 'विपर्ययात्' व्याप्यव्यापकयोरुद्देश्यविधे[76b]यभाव'पि(वि?)पर्ययात्' तमेवाह—'न ही'ति । 'यद्योगे'ति । यद्यपि प्रकृते यद्योगवार्तापि न 'प्राथम्य'ञ्च गोसदृश इत्यस्यैव, तथापि यत् प्राक् प्रतीतं, तत्रैव 'यद्योगप्राथम्याभ्यां' व्याप्तिग्रहो न सादृश्यं तथेति भावः । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यमात्रे गृहीततात्पर्यस्य फलसिद्धावस्य तात्पर्यम् ।

10 'अथे'ति । गन्धवती पृथिवीतिवदिति भावः । 'तथाभावात्' व्यवहारसाध्यकव्यतिरेकिणोऽपि लक्षणत्वतात्पर्यवशायातां व्यतिरेकव्याप्तिमुपदर्शयति—'यो गवय इती'त्यादि । स्वार्थानुमाने प्रयोगस्याप्रयोजकत्वेऽपि परार्थानुमानमभिप्रेत्याह—'एवमि'ति । दूषयति—'न चे'ति । तेषां विपक्षत्वनिश्चयदशायामपि फलमानुभविकमिति भावः ।

15 'न ही'ति । बह्वेः किं लिङ्गमिति प्रश्ने धूम इतिवत् गोसादृश्यमात्रमभिदध्यात्, न गवयपदवाच्यत्वमपीति भावः । 'इदं' लिङ्गप्रश्नविषयः 'स्यात्' । 'अविशेषादि'ति । तथा च तत्रापि फलं स्यादिति भावः । प्रश्नार्थं विवृणोति—'गवय' इत्यादि ।

नन्वेवं साक्षादेव प्रवृत्तिनिमित्तमुपदर्शयेत्तत्राह—'तस्ये'ति । 'तच्च' वाक्यम् । 'तस्य चे'ति । तर्कमात्रञ्च न निश्चायकमिति भावः । वस्तुतस्तु इदमुपमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको जातिविशेषस्तत्रास्त्येव, तत्र च सादृश्यज्ञानादिकमवश्यं कारणमभ्युपेयम् । अन्यत्र 20 तथा । ननु त (?) तत्र च व्याप्तिज्ञानादिकसाहचर्यकल्पनैव गरीयसी न वा शाब्दत्वानुमितित्वयोरन्यतरकल्पनायां तत्र विनिगमनापि, अत एवेदं ज्ञानम् अनुमितित्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वतद्भिन्नत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वान्यतरवत् वस्तुत्वादित्यनुमानं लाघवसहकारात्तत्रानुमितित्वे पर्यवस्यतीति परास्तम् । एवं शाब्दत्वजातेरपि तत्र साधनसम्भवात् इतरप्रमाणसमाहारतुल्ययोगक्षेमश्च, प्रमाणान्तरेणास्य समाह(र) इति समासः ।

25 कारणलक्षणमाह—'अनवगते'ति । 'अनवगता' 'सङ्गति'र्यस्या एवंभूतायाः 'संज्ञा' गवयपदात्मिका, 'तत्समभिव्याहृतवाक्यार्थः' तत्पदवाच्यत्वसामानाधिकरण्येन प्रतिपादितो वाक्यार्थः, सादृश्यं वैधर्म्यं वा तस्य । 'संज्ञिनि' गवयत्वादिविशिष्टे 'अनुसन्धानं' निश्चयः । 'अन(व)गते'त्यनेनात्रापि सिद्धेर्विरोधित्वं ध्वनितम् । 'वाक्यार्थश्चे'ति । साधर्म्यं-वैधर्म्ययोः संशयकारणताविशेषावच्छेदकत्वेनानुगम इति कैचित् । यदि च किं ज्वरप्रशमन[77a]-हेतुरिति प्रश्ने बृहती सदृशी तथेत्युत्तरिते सादृश्यादिप्रतिसन्धानानन्तरं जातिविशेषस्य तद्धेतु- 30 तावच्छेदकत्वादिपरिच्छितावप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायः, तदा सङ्गत्वादिपदं सम्बन्धिकपरमिति ध्येयम् । अत्र च सादृश्यवत्तया पिण्डधीः करणं संस्कारोद्बोधद्वाराऽतिदेशवाक्यार्थस्मृतिव्यापार इति मिथ्याः । एतन्नये चातिदेशवाक्यार्थस्मरणव्यवहितोत्तरं सादृश्यविशिष्टज्ञानेऽपि नोपमिति रिति ध्येयम् । सादृश्यज्ञानं करणं, तद्विशिष्टधीव्यापारः, अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिश्चोप-

तृतीयः स्तवकः

मितौ सहकारि इत्यपरे । नव्यास्तु अतिदेशवाक्यार्थधीरेव करणं, तथाविधस्मरणमेव व्यापारः, सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानञ्चाबाधितत्वज्ञानवत् सहकारीति वदन्ति । अत्राप्यतिदेशवाक्यार्थानुभवव्यवहितोत्तरं सादृश्यविशिष्टज्ञानेऽप्युपमितिदुष्करेव प्रतिभाति, वाक्यार्थज्ञाने च तादृशशब्दत्वमेव कारणतावच्छेदकं ज्ञानत्वस्य लघुत्वेऽपि संशयान्धत्वप्रवेशे गौरवात् । न च स्मरणात्मकव्यापाराभावादेव संशयव्यावृत्तिरिति वाच्यं, व्यापारं प्रति स्वरूपायोग्यवृत्तिर्न तथात्वमित्यपि वदन्ति । मणिकृतस्तु उपमितिकरणत्वमेव लक्षणम्, उपमितित्वजातिविशेषोऽनुभवसाक्षिकः, तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वे यत्किञ्चिदुपमितिमादाय तद्वृत्तिप्रत्यक्षावृत्तिधर्मसमवायिकारणत्वमेव लक्षणमिति तदभिसन्धिर्दीधितिः कृद्-वर्णना ज्ञेयः । 'तेन' उपमानेन, 'बाधः' कर्तुः ।

'शब्द' इति । शब्दो नानुमानवाध्यवाधकः, अनुमानाभिन्नत्वादित्यर्थः । अत्र शाब्दत्वम् अनुमितिभिन्नवृत्ति न वेत्याद्या विप्रतिपत्तयः विधिकोटौ अनुमितिसामग्रीजन्यमात्रवृत्तित्वादित्यादयः प्रयोगाः । तत्र यादृशानुमितिसामग्र्यव्यभिचारस्तत्र तत्परिशेषेण दर्शयति— 'तथा ही'त्यादि । 'व्यधिकरण' पक्षतया । केचित् साध्येनापि सेकवह्निकरणकफलत्वादौ तथा । 'अनैकान्तिक' पदानि तज्ज्ञानानि वा । 'तत्स्मारकत्वादि'ति । अत्र योग्यतया विशेषणान्नानैकान्तिकत्वं प्रागुक्तं, तत्रापि यदि योग्यता न भ्रमज्ञापकत्वरूपसाध्यसत्त्वं, तदा स्वरूपायोग्यवारणमवश्यं कार्यम् । [77b] घटो घटभिन्न इत्यादौ योग्यताभ्रमेणापि तदसत्त्वाच्चेति ध्येयम् । 'ज्ञाप्ये'ति । 'ज्ञाप्यो' ज्ञाप्यत्वेनाभिमतः संसर्गस्तस्य 'ज्ञापकभाव' इत्यर्थः । 'स्वातन्त्र्येणानुमिति'सामग्रीनैरपेक्षयेण । 'न चे'ति । 'लिङ्गस्य' 'तत्स्मारकत्वादि'त्यस्य य'ल्लिङ्गतया ज्ञापकत्वं 'तदेव तस्य' लिङ्गस्य । कर्मसाध्ये तु 'ने'ति योग्यम् । 'परस्पर'े'ति । फलीभूतानुमितिमात्राधीनाव्यभिचारसम्पल्लिङ्गं न गमकं, तथा दर्शनादिति केचित् । अत्र ज्ञापकत्वमात्रं साध्यं, प्रमाण(प ?)कत्वं वा ? आद्ये, संसर्गासिद्धिः, अन्त्ये, प्रमात्वस्यार्थतथात्वघटिततया साध्यप्रसिद्धौ अनुमानप्रवृत्तिः, तत्प्रवृत्तौ च सेत्यर्थ इति केचित् । मिथ्यास्तु प्रकृतानुमितौ जातायां विशेषणज्ञानं तज्ज्ञाने च तथात्वं, सामान्यलक्षणया तदुपगमे तु प्रमापकत्वे साध्ये अनाप्तोक्ते व्यभिचारो ध्येय इत्याहुः ।

'तथापी'ति । अत्र 'एते पदार्था मिथः संसर्गवन्तः' इति प्राक्तनी प्रतिज्ञा बोध्या । पदार्थसंसर्गयोस्तात्पर्यविषयत्वविशेषणाच्च नानभिमतपदार्थयोरनभिमतसंसर्गेण चार्थान्तरं विशेष्यीभूतं पदार्थं पक्षयित्वा विवक्षितसम्बन्धेन विधेयपदार्थसाध्यकेऽस्य तात्पर्यम् । तेन नोद्देश्यप्रतीत्यलाभः । अत्र योग्यतावत्पदस्मारितत्वादित्येव व्यभिचारवारकं शाब्दानुमिति() प्रति चाकाङ्क्षादिमत्त्वेन पदज्ञानमपि हेतुरिति तदुपात्तम् । सामान्यमुखी च व्याप्तिर्नातो दृष्टान्तासिद्ध्यादि । आश्रयमविद्वान् शङ्कते—'न चे'ति । आशयमुद्घाटयति—'संसर्गस्ये'ति । तादृश-संसर्गस्य व्यापकतावच्छेदकत्वं पक्षधर्मताबलात् पदार्थो भासते, तदीय एव संसर्गविशेषो भासते प्रसिद्धानुमानवदिति भावः । प्रकारान्तरमाह—'यत्रे(द्वे ?)त्यादि । 'एतानि' पदानि, विशिष्य तानि तानि । 'स्मारिते'ति । अत्रापि तात्पर्यविषयत्वेन पदार्थसंसर्गो विशेष्यो, तेन नार्थान्तरं, निरुक्तपरामर्शस्य च तात्पर्यादिज्ञानसहकारेण तादृशविशेष्यविशेषणभावापन्नधीजनकत्वं कल्प्यते लाघवादित्यभिमानेनेदं, तत्रापि तादृश ज्ञानविशेषे आकाङ्क्षादिज्ञानानां हेतुत्वेन तद्विशेषणमिति ध्येयम् । 'अवच्छेदकत्वात्' व्यापकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वात् ॥१२॥

अत्रोच्यते—

अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ।

आकाङ्क्षा सत्तया हेतुर्योग्यासत्तिरबन्धना ॥ १३ ॥

- एते पदार्था मिथः संसर्गवन्त इति संसृष्टा एवेति नियमो वा साध्यः,
- 5 सम्भावितसंसर्गा इति वा ? न प्रथमः, अनाप्तोक्तपदकदम्बस्मारितैरनैकान्तात् ।
 आप्तोक्त्या विशेषणीयमिति चेन्न । वाक्यार्थप्रतीतिः प्राक् तदोसधेः । न ह्यवि-
 प्रलम्भकत्वमात्रमिहाप्तशब्देन विवक्षितं, तदुक्तेरपि पदार्थसंसर्गव्यभिचारात्
 अपि तु तदनुभवप्रामाण्यमपि । न चैतच्छक्यमसर्वज्ञेन सर्वदा सर्वविषये
 सत्यज्ञानवानयमिति निश्चेतुम् । भ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वात् । तत्र कचिदाप्तत्वमनाप्त-
- 10 स्याप्यस्तीति न तेनोपयोगः । ततोऽस्मिन्नर्थेऽयमभ्रान्त इति केनचिदुपायेन ग्राह्यम् ।
 न चैतत् संसर्गविशेषमप्रतीत्य शक्यम् ; बुद्धेरर्थभेदमन्तरेण निरूपयितुमशक्यत्वात् ।
 पदार्थमात्रे चाऽभ्रान्तत्वसिद्धौ न किञ्चित्, अनाप्तसाधारण्यात् । एतेषां संसर्गेऽय-
 मभ्रान्त इति शक्यमिति चेन्न । एतेषां संसर्गे इत्यस्या एव बुद्धेरसिद्धेः । अननुभूतचरे
 स्मरणायोगात्, तदनुभवस्य लिङ्गाधीनतया तस्य च विशेषणासिद्धत्वेनानुपपत्तेरिति ।
- 15 नापि द्वितीयः, योग्यतामात्रसिद्धावपि संसर्गानिश्चयात्, वाक्यस्य च
 तदेकफलत्वात्, योग्यतामात्रस्य प्रागेव सिद्धेः । अन्यथा तदसिद्धावासन्नसाकाङ्क्ष-
 पदस्मारितत्वादित्येव हेतुः स्यात् । तथा च 'अग्निना सिञ्चेदि'त्यादिना स्मारि-
 तैरनैकान्तः, तथाविधानां सर्वथा संसर्गायोग्यत्वादिति । द्वितीयेऽपि प्रयोगे
 हेतुराकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीति । तत्र केयमाकाङ्क्षा नाम ? न तावद्विशेषण-
- 20 विशेष्यभावः, तस्य संसर्गस्वभावतया साध्यत्वात् । नाऽपि तद्योग्यता, योग्यतयैव
 गतार्थत्वात् । नाप्यविनाभावः, नीलं सरोजमित्यादौ तदभावेऽपि वाक्यार्थ-
 प्रत्ययात् । तत्रापि विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरविनाभावोऽस्तीति चेन्न । 'अहो
 विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषधरतो'त्यादौ वाक्यभेदानुपपत्तिप्रसङ्गात् । नापि
 प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, पटो भवतीत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासायां 'रक्तः पटो भवती'-
- 25 त्यस्यैकदेशवत् सर्वदा वाक्यार्थपर्यवसानप्रसङ्गात् । गुणक्रियाद्यशेषविशेषजिज्ञासाया-
 मपि पदस्मारितविशेषजिज्ञासा आकाङ्क्षा । पट इत्युक्ते किंरूपः कुत्र किं
 करोतीत्यादिरूपजिज्ञासा । तत्र भवतीत्युक्ते किं करोतीत्येवैव पदस्मारितविषया,
 न तु किंरूप इत्यादिरपि । यदा तु रक्त इत्युच्यते तदा किंरूप इत्येषापि
 स्मारितविषया स्यादिति न किञ्चिदनुपपन्नमिति चेत् ; एवं तर्हि चक्षुषी निमोल्य
- 33 परिभावयतु भवान्, किमस्या जातायामन्वयप्रत्ययोऽथ ज्ञातायामिति ।

तत्र प्रथमे नाऽनया व्यभिचारव्यावर्तनाय हेतुर्विशेषणीयः, मनःसंयोगादिवत् सत्तामात्रेणोपयोगात् । आसत्तियोग्यतामात्रेण विशिष्टस्तु निश्चितोऽपि न गमकः ; 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि'त्यादौ व्यभिचारात् । द्वितीयस्तु स्यादपि, यद्यनुमानान्तरवत्तत्सद्भावेऽपि तज्ज्ञानवैधुर्यादन्वयप्रत्ययो न जायते । न त्वेतदस्ति, आसत्तियोग्यतामात्रप्रतिसन्धानादेव साकाङ्क्षस्य सर्वत्र वाक्यार्थप्रत्ययात् । 5 निवृत्ताकाङ्क्षस्य च तदभावात् ।

कथमेष निश्चयः, साकाङ्क्ष एव प्रत्येति, न तु ज्ञाताकाङ्क्ष इति चेत् ; तावन्मात्रेणोपपत्तावनुपलभ्यमानज्ञानकल्पनाऽनुपपत्तेः । अन्यत्र तथा दर्शनाच्च । यदा हि दूरात् दृष्टसामान्यो जिज्ञासते कोऽयमिति, प्रत्यासौदंश्च स्थाणुरयमिति प्रत्येति, तदाऽस्य ज्ञातुमहमिच्छामीत्यनुव्यसायाभावेऽपि स्थाणुरयमित्यर्थप्रत्ययो भवति, 10 तथेहाप्यविशेषात् विशेषोपस्थानकाले संसर्गावगतिरेव जायते, न तु जिज्ञासावगतिरिति । न च विशेषोपस्थानात्प्रागेव जिज्ञासावगतिः प्रकृतोपयोगिना, तावन्मात्रस्यानाकाङ्क्षत्वात् । न चैवम्भूतोऽप्ययमैकान्तिको हेतुः यदा 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि'ति वक्ता उच्चारयति, श्रोता च व्यासङ्गादिना निमित्तेनाऽयमेति पुत्र इत्यश्रुत्वैव 'राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामि'ति शृणोति, 15 तदाऽस्याकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्बकत्वं, न च स्मारितार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वमिति ।

स्यादेतत् । यावत्समभिव्याहृतत्वेन विशेषिते हेतौ नायं दोषः, तथाविधस्य व्यभिचारोदाहरणासंस्पर्शात् । कुतस्तर्हि कतिपयपदश्राविणः संसर्गप्रत्ययः ? अलिङ्ग एव लिङ्गत्वाध्यारोपात् । एतावानेवायं समभिव्याहार इति तत्र 20 श्रोतुरभिमानः । न । तत्सन्देहेऽपि श्रुतानुरूपसंसर्गावगमात् । भवति हि तत्र प्रत्ययो, न जाने किमपरमनेनोक्तमेतावदेव श्रुतं, यद्राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामिति । भ्रान्तिरसाविति चेत् ; न तावदसौ दुष्टेन्द्रियजा, परोक्षाकारत्वात् । न लिङ्गाऽऽभासजा, लिङ्गाभिमानाभावेऽपि जायमानत्वात् । एतादृक्पदकदम्बप्रतिसंधानमेव तां जनयतीति चेत् ; यद्येवमेतदेवादुष्टं सदभ्रान्तिं जनयत् केन वारणीयम् । 25 व्याप्तिप्रतिसन्धानं विनाऽपि तस्य संसर्गप्रत्यायने सामर्थ्याऽवधारणात्, चक्षुरादिवत् ।

नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययः, असंसर्गाग्रहमात्रेण तु तथा व्यवहार इति चेत् ; तर्हि यावत्समभिव्याहारेणापि विशेषणेनाप्रतिकारः, तथाभूतस्यानाप्तवाक्यस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावात् असंसर्गाग्रहपूर्वकत्वमात्रे साध्ये न व्यभिचार इति चेत् ; एवं तर्हि संसर्गो न सिद्धेत् । आप्तवाक्येषु सेव्यतीति चेन्न । सर्वविषयाऽऽप्त- 30

त्वस्यासिद्धेः । यत्र कचिदासत्वस्यानैकान्तिकत्वात् । प्रकृतविषये चाऽऽसत्वसिद्धौ संसर्गविशेषस्य प्रागेव सिद्धाभ्युपगमादित्युक्तम् । न च सर्वत्र जिज्ञासा निवन्धनम्, अजिज्ञासोरपि वाक्यार्थप्रत्ययात् ।

ग्रामोदटीका

- 5 'परिच्छेदे' नियमे, साध्य इति शेषः । फलोपधाने साध्य इति यावत् । एवं 'सम्भवे' स्वरूप-योग्यत्वे साध्य इत्यर्थः । द्वितीयानुमाने दूषणमाह 'आकाङ्क्षे'ति । 'अव्यन्धना' अव्याप्येत्यर्थः । 'अनैकान्तादि'ति । स्थिरजलादौ सेकादिसंसर्गफलोपधानाभावादित्यर्थः । 'वाक्यार्थे'ति । प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवत्त्वरूपाप्तत्वस्य प्रथममग्रहादित्यर्थः । नन्वविप्रलम्भक-त्वमेवाप्तत्वं, तच्च संसर्गसिद्धेः पूर्वमपि सुग्रहमित्यत्राह 'न ही'ति । पित्रादिवचनेऽपि
- 10 कदाचिद्वाभिचारदर्शनात्तेन हेतुविशेषणेऽपि व्यभिचारतादवस्थग्रादित्यर्थः । 'अपि त्वि'ति । प्रकृतवाक्यार्थप्रमावत्त्वमित्यर्थः । क्वचित् प्रमावत्त्वमतन्त्रमेव, व्यभिचारानिवर्तकत्वादित्यत आह 'यत्रे'ति । ननु पदार्थेऽयमभ्रान्त इति सुग्रहमेवेत्यत आह 'पदार्थमात्र' इति । 'असिद्धेरि'ति । वाक्यार्थानुभवात् पूर्वमिति शेषः । नन्वनुभवो मास्तु, स्मृत्यैवोपपत्तेरित्यत आह 'अनुभूते'ति । तर्हि अनुभव एवास्तु को दोष इत्यत आह 'तदनुभवस्ये'ति । 'विशेषणे'ति । आप्तोक्तत्व-
- 15 लक्षणविशेषणासिद्धेरित्यर्थः । तथा च व्यभिचार एवेति भावः । 'द्वितीय' इति । सम्भावितसंसर्गा इति साध्यपक्ष इत्यर्थः । 'संसर्गानिश्चयादि'ति । तथा च निष्कम्पप्रवृत्त्यनुपपत्तिरेवेत्यर्थः । स्वरूपयोग्यताज्ञानेऽपि संसर्गाधिनां निष्कम्पप्रवृत्त्यदर्शनादिति भावः । किं च अन्यप्रयोजक-रूपवत्त्वमिह योग्यता साध्या । सा च प्रागेव ज्ञातेति सिद्धसाधनमित्याह 'योग्यतामात्रस्य चे'ति । सैव योग्यता हेतुविशेषणमिति भावः । 'अन्यथे'ति । योग्यताया एवासिद्धौ हेतुविशेषणा-
- 20 सिद्धेरित्यर्थः । पदपक्षके दोषं पूर्वमुक्तं स्फुटयति 'एवमि'ति । आकाङ्क्षायाः सत्तया हेतुतां व्यवस्थापयितुम् आकाङ्क्षास्वरूपं परिच्छेत्तुमाह 'तत्रे'ति । 'तस्येति' विशेषणविशेष्यभावस्येत्यर्थः । 'योग्यतर्ये'ति । तस्या हेतुविशेषणतया पूर्वमेव ज्ञातत्वादित्यर्थः । ननु नीलं सरोज-मित्यत्रापि नीलगुणविशेषसरोजद्रव्यविशेषाभ्यामाक्षिप्तयोर्गुणद्रव्ययोरविनाभावोऽस्त्येवेत्याह 'नापि विशेषे'ति । अत्रातिव्याप्तिमाह 'अहो' इति । नदीकच्छयोरविनाभावेऽपि आकाङ्क्षाया
- 25 अभावात् । अन्यथा तत्र वाक्यभेदप्रसिद्धिर्न स्यादित्यर्थः । 'प्रतिपत्तुरि'ति । प्रतिपाद्यपुरुषस्ये-त्यर्थः । एवं सति पटो भवतीत्यपि वाक्यपरिपूर्णमेव स्यात्, गुणविशेषे क्रियाविशेषे च प्रतिपत्त-जिज्ञासायाः सत्त्वात् । अन्यथा रक्तो पटो भवतीत्यत्रापि वाक्यभेदः स्यात् । अत्रापि पटो भवतीत्येतावतैव पर्यवसानसम्भवादित्यर्थः । जिज्ञासाविशेष आकाङ्क्षा । तत्र विशेषं दर्शयति 'पदस्मारिते'ति । या जिज्ञासा तद्वाक्यस्थपदस्मारितमर्थं विषयीकरोति सेत्यर्थः ।
- 30 एतदेवाह 'पट' इति । अभ्युपगम्योत्तरयति 'एवं तर्ही'ति । जिज्ञासाज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभावात् स्वरूपसत्त्वे सा हेतुर्वाच्यः । तथा च तया हेतुविशेषणमनुपपन्नमित्यर्थः । नन्वासत्तियोग्यते एव हेतुविशेषणे स्यातां, न हि ते अपि स्वरूपसत्तयो तन्त्रे तयोर्भेदादन्वयबोधानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यत आह 'आसत्ती'ति । निराकाङ्क्षे व्यभिचारतादवस्थग्रादित्यर्थः । 'व्यभिचारादि'ति । राजपदार्थ-पुरुषपदार्थयोः संसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावादित्यर्थः । 'द्वितीय' इति । आकाङ्क्षाज्ञानपक्ष इत्यर्थः ।

जिज्ञासाज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभावादित्यर्थः । 'प्रतिसन्धानादेवे'त्यभ्युपगमवादः । तयोरपि स्वरूपसत्त्वोरेव तन्त्रत्वात् । 'तावन्मात्रे'ति । जिज्ञासाज्ञानं यदि तन्त्रं स्यात्, तदानुभूयेतेत्यर्थः । जिज्ञासायाः स्वरूपसत्त्वा हेतुत्वं दृष्टान्तेनाह 'दूरादि'ति । ननु तथापि जिज्ञासाज्ञानमान्तरालिकं स्वीक्रियतां, को दोष इत्यत आह 'विशेषे'ति । जिज्ञासावगतिर्यदापेक्षिता, तदा सम्भूत-सामग्रीकेण शब्देन संसर्गधीरेव जन्यत इत्यर्थः । ननु विशेषान्वयप्रतियोगिपदार्थान्तरस्मरण-कालात् पूर्वमेव जिज्ञासावगतिः स्यादित्यत आह 'न चे'ति । 'तावन्मात्रस्ये'ति । पदस्मारित-तत्तत्पदार्थसार्थगोचरजिज्ञासा तावदेकैव वक्तव्या, तदवगमाभिमतकाले चान्वयधीरेव जायत इत्यर्थः । 'एवम्भूतोऽप्यु'ति । आकाङ्क्षया विशेषितोऽपीत्यर्थः । हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावं दर्शयति 'तदे'ति । अत्र च साध्याभावः पदस्मारितत्वांशवृत्तिरेका(?)मिति बोध्यम् । 'तथाविधस्ये'ति । यावत्समभिव्याहृताकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् । यद्यप्येवमपि न व्यभिचारोद्धारः, तथापि तस्य तद्भावनाशक्यत्वं हेतुज्ञानकालेऽवश्यं साध्यस्य सत्त्वादित्यर्थः । गूढाभिसन्धिराह 'कुतस्तर्ही'ति । 'अलिङ्ग एवे'ति । कतिपयपदमात्रस्यालिङ्गत्वात् । तत्रैव यावत्समभिव्याहृतत्वमारोपयतीत्यर्थः । 'श्रुतार्थरूपे'ति । यदेव श्रुतं तावत्पदार्थसंसर्गानुभवादित्यर्थः । न च लिङ्गविशेषणसन्देहेऽनुमिति-र्भवतीति भावः । सन्देहाकारमेवाह 'भवति ही'ति । 'असावि'ति । कतिपयपदश्राविणो या संसर्गावगतिरित्यर्थः । लिङ्गाभिमानिनो लिङ्गनिश्चयः । स च विशेषणांशसंशयात् प्रकृते नास्तीत्यर्थः । एकदेशश्राविणो या भ्रान्तिः सा शब्दादेव जायते, न तु प्रमापि, येन तत् प्रमाणं स्याद् इत्याह 'एतादृगि'ति । आशयमुद्धाटयति 'यद्येवमि'ति । 'व्याप्ती'ति । एकदेशश्राविणः शब्दादेव संसर्गप्रत्ययाभ्युपगमादित्यर्थः । नास्त्येव तत्र संसर्गप्रत्ययो येन तद्वदन्यत्र संसर्ग-प्रमा स्यादित्यर्थः । अनाप्तोक्ते संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं साध्यं नास्ति यावत्समभिव्याहृताकाङ्क्षादि-मत्पदकदम्बत्वं हेतुरस्तीति व्यभिचारमाह 'तथाभूतस्ये'ति । एतच्चान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्य-त्वमभिप्रेत्य । नन्वसंसर्गाग्रहपूर्वकाणी(ति ?) साध्यम् । तच्चानाप्तोक्तत्वेऽप्यस्तीति न व्यभिचार इत्याह 'असंसर्ग' इति । 'एवं तर्ही'ति । ज्ञानावच्छेदकतया हि संसर्गः सिद्धयेत्, न चात्र ज्ञान-पूर्वकत्वं साध्यमस्तीत्यर्थः । 'आप्ते'ति । तत्र संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं न बाधितमित्यर्थः । तर्ह्याप्तोक्तत्वेन हेतुर्विशेषणीयः, संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं च तत्राभिमतं साध्यं, तत्राह 'सर्वविषये'ति । 'यत्र क्वचिदि'ति । अनाप्तोक्तत्वस्य तथात्वात् तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । 'प्रागेवे'ति । आप्तत्वग्रह-दशायामित्यर्थः । तथा च न तेन हेतुं विशिष्य संसर्गसाधनम् । संसर्गस्य प्रागेव सिद्धेरिति भावः । पूर्वं सर्वमभ्युपगमवादेनोक्तमिति स्फुटयन्नाह 'न चे'ति ।

विवेकटीका

अत्रोद्देश्यतावच्छेदकव्यापकतासम्बन्धेन विधेयविशिष्टं, साध्यसामानाधि[78a]करण्य-मात्रेण वा ? (आ)द्य आह—

'अनैकान्तिक(न्त ?)' इति । द्रव्यं गन्धवदित्यादौ व्यभिचार इत्यर्थः । द्वितीये त्वाह— 'सम्भव' इति । 'न निश्चयः' उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन निश्चय इत्यर्थः । यद्वा, तादृश-पदार्थवत्त्वं साध्यं, तद्योग्यत्वम्, आद्ये—'अनैकान्तः' पयसा सिञ्चतीत्यादौ, अन्वयप्रयोजकरूप-योग्यतावत्पदस्मारिते स्थिरजले व्यभिचारः । अन्त्ये—'न निश्चयः' न तत्पदार्थवत्त्वावधारणम् । ननु तत्रापि क्वचित् पदार्थतावच्छेदेन बोधः, क्वचिदन्त्येत्थं यथा, बाधाबाधो नियामको, तथा समापि बाधाभावरूपयोग्यताया एव हेतुविशेषणत्वमिति नानैकान्तोऽपीत्यनुमानद्वयमेव

दूषयति—‘आकाङ्क्षे’ति । ‘अहो विमलं जलं नद्याः कच्छे’ इत्यादी व्यभिचारात्, तात्पर्य-
गर्भसाध्याभावाद्बन्धनं[1] व्याप्यत्वाभावः । नन्वाकाङ्क्षाया हेतुनिवेशात् तथा, तत्राह—
‘आकाङ्क्षे’ति । तथा च न तस्या हेतुविशेषणत्वसम्भव इति भावः ।

शङ्कते—‘आप्तोक्त्ये’ति । वाक्यार्थे, तथा च प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवत्त्वघटितं तत्
5 न हेतुविशेषणमिति भावः । ‘अविप्रलम्भकत्वम्’ इतरदोषाभावस्याप्युपलक्षणम्, अयथार्थबुबो-
धयिषैव वा विप्रलम्भः । ‘तदुक्तेः’ शुकाद्युदीरिततादृशवाक्यार्थस्य । ‘तदनुभवे’ति ।
तद्भूतिज्ञानसामान्ये भ्रमत्वाभावो वा, यत्र क्वचिद् भ्रान्तत्वाभावो वा, प्रकृतवाक्यार्थज्ञानप्रामाण्यं
वा ? आद्ये, 1‘सर्वत्रायमि’ति ।

द्वितीये त्वाह—‘य(त?)त्र क्वचिदि’ति । ‘उपयोगो’ व्यभिचारवारणम् । तृतीये त्वाह—
10 ‘अ(त)त’ इति । ‘बुद्धेस्तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्त्या ‘अर्थभेदं’ प्रकृतवाक्यार्थज्ञानं
‘निरूपयितुम्’ । चतुर्थे त्वाह—‘पदार्थे’ति । ननु प्रमात्वगर्भमाप्तोक्तत्वं न निवेश्यं
किन्त्वेतेषां यः संसर्गस्तज्ज्ञानवदुक्तत्वमात्रम् । न चानाप्तोक्ते तेषां यः कश्चित् संसर्गः सिद्ध
इति न व्यभिचार इत्यत्राह—‘(ए?)तेषामि’ति । ‘अयमभ्रान्तः’ तज्ज्ञानवान् । ‘शक्यमि’त्यत्र
‘निश्चेतुमि’ति प्राक्तनमनुपज्यते । संसर्गप्रसिद्ध्या दुर्ज्ञेयत्वमाह—‘ने’ति । ननु तस्य
15 स्मरणात्तथा धीः स्यादित्यत्राह—‘अनन्वि’ति । ‘लिङ्गाधीनतया’ प्रकृतलिङ्गज्ञानाधीनतया,
तथा च परस्पराश्रय इति भावः ।

‘तदेकफलत्वात्’ तन्निश्चयैकफलत्वात् । तृतीयव्याख्यामनुसृत्याह—‘योग्यतामात्रस्ये’ति ।
तस्या हेतुविशेषणत्वादिति भावः । तथा च सिद्धसाधनमपीति भावः । ‘अन्यथा’ तस्या हेतावप्रवेशे ।

‘द्वितीयेऽपि’त्यपि ना प्रथमसमुच्चयः । ‘तद्योग्यता’ विवक्षितसंसर्गयोग्यता । ‘विशेषे’ति ।
20 विशेषो नीलसरोज[78b]त्वाभ्यामाक्षिप्ते’ गुणद्रव्यसामान्ये । ‘वाक्ये’ति । ‘नद्या’
इत्युभयसाकाङ्क्षः स्यादित्यर्थः । रक्तपट इत्यत्र यथा ‘पट’पदं ‘रक्त’साकाङ्क्षं, तथा पटो
भविष्यतीत्यत्रापि ‘पट’पदं शुक्लादिसाकाङ्क्षं, तथा च समभिव्याहृतपदस्मारितविषयजिज्ञासैव
सा वाच्येत्याखण्डलार्थः ।

‘किं करोति’ कीदृशघात्वर्थवान् ।

25 ‘अनुमानान्तरवदि’ति । व्यतिरेके दृष्टान्तः । ‘तत्सद्भावेऽपि’ स्वरूपसदाकाङ्क्षा-
सद्भावेऽपि ।

शङ्कते—‘कथमि’ति । ‘तथा दर्शनात्’ स्वरूपसत्त्वा एव जिज्ञासायाः प्रयोजकत्वदर्शनात् ।
‘विशेषोपस्थापनकाले’ तत्तत्पदार्थोपस्थितिकाले ‘न’ ‘जिज्ञासावगतिरिति’ । मानसप्रत्यक्ष-
ामय्यां प्रमाणमात्रापेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः । ‘तावन्मात्रे’ति । समभिव्याहृत-
30 पदोपस्थापितगोचरजिज्ञासाया एव तत्त्वोपगमादिति भावः । ‘न च’ न वा । ‘एवम्भूतोऽपि’
आकाङ्क्षया विशेषितोऽपि । ‘अश्रुत्वे’ति । अजनितान्वयेऽपि तथा जिज्ञासायाः सम्पत्तये ।

‘यावदि’ति । श्रूयमाण‘यावत्समभिव्याहृत’कत्वेनेत्यर्थः । ‘तथे’ति । ‘व्यभिचारो-
दाहरणं’ यदुक्तं तत्र ‘तथाविधस्य’ हेतोरभावादित्यर्थः । शङ्कते—‘कुत’ इति । उत्तर-
‘मलिङ्ग’ इति । अपक्षवृत्तौ पक्षवृत्तित्वज्ञानादित्यर्थः । दूषयति—‘ने’ति । संशया-

कारमाह—‘न जान’ इत्यादि । पुनः शङ्कते—‘भ्रान्ति’रिति । ‘असौ भ्रान्तिः’ ‘लिङ्ग’स्य निरुक्तविशिष्टस्य ‘अभिमानो’ निश्चयः । ‘एतावदिति । ‘एव’-कारेण व्याप्तिज्ञानादिव्यवच्छेदः । ‘तत्र’ तथाविधसंशयकाले । ‘तर्हि’ असंसर्गाग्रहादपि व्यवहारे ‘तथाभूतस्या’-संसर्गाग्रहपूर्वकस्य ‘अनाप्तवाक्यस्य’ आप्तीयभिन्नवाक्यस्य संसर्गज्ञानवदनुक्तस्येति यावत् । नन्वसंसर्गाग्रहपूर्वकत्वमेव साध्यमित्याह—‘असंसर्गे’ति । शङ्कते—‘आप्ते’ति । तथा 5 चाप्तोक्तमेव हेतुकार्यमिति भावः ।

दूषणान्तरमाह—‘न चे’ति । शाब्दज्ञानसामान्याव्यवहितपूर्ववृत्तिमत्त्वचिज्जिज्ञासेत्यनन्तरं ‘निबन्धनमिति’ पाठः । अत्र ‘सर्वत्र’ शाब्दबोधसामान्य इत्यर्थः ।

आकाङ्क्षापदार्थस्तर्हि कः ? जिज्ञासां प्रति योग्यता । सा च स्मारित-तदाक्षिप्तयोरविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावः । न चेष्टोऽपि 10 ज्ञानमपेक्षते, प्रतियोगिनिरूपणाधोननिरूपणत्वात्, तदभावनिरूपणस्य च विषयनिरूप्यत्वादिति ।

प्राभाकरास्तु, लोकवेदसाधारणव्युत्पत्तिबलेनाऽन्विताभिधानं प्रसाध्य वेदस्य पौरुषेयतया वक्तृज्ञानानुमानानवकाशात् संसर्गं शब्दस्यैव स्वातन्त्र्येण प्रामाण्य-मास्थिषत । लोके त्वनुमानत एव वक्तृज्ञानोपसर्जनतया संसर्गस्य सिद्धेरन्विता- 15 भिधानबलायातेऽपि प्रतिपादकत्वे अनुवादकतामात्रं वाक्यस्येति निर्णीतवन्तः । तदतिस्थवीयः ।

प्राभोदटीका

‘जिज्ञासामिति । सा चाजिज्ञासोरपि न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । ‘संसर्गावगमे’ति । संसर्गप्रमेत्यर्थः । स्मारितयोरविनाभावो गुण(वद् ?)द्रव्यमित्यादौ, तदाक्षिप्तयोरविनाभावो नीलं 20 सरोजमित्यादौ, विशेषाक्षिप्तसामान्ययोः । ‘श्रोतरी’ति । वक्तरि संसर्गावगमप्रागभावस्यानाकाङ्क्षत्वश्रोतनार्थम् । ‘तदुत्पाद्ये’ति । वाक्यान्तरोत्पाद्यसंसर्गावगमप्रागभावस्य निराकाङ्क्षेऽपि सत्त्वात् तद्व्यवहारार्थं ‘स्मारिततदाक्षिप्ताविनाभावे सती’ति जिज्ञासायोग्यतामाविष्कर्तुं, न तु व्यावर्तनार्थम्, एतादृशस्थले जिज्ञासोत्पत्तुमर्हतीत्येतत्परं (?) साधारणहेतुरपि प्रतियो(र्)गविशेषाङ्कितोऽत्रासाधारणः । न च प्रागभावादेव कार्यानुत्पत्तौ योग्यतासत्त्पोर- 25 कारणतापत्तिः । एवं सति दण्डादेरप्यकारणतापत्तेः । न च यत्र यत्र प्रागभावाभावस्तत्र कारणान्तराभाव आवश्यक इति तत एव कार्यानुत्पत्तौ किमाकाङ्क्षयेति वाच्यम् ? अन्यत्रापि प्रागभावस्याकारणतापत्तेः । न च तदुच्चारणजन्यसंसर्गावगम-प्रागभावसिद्धसिद्धिव्याघातो निराकाङ्क्षे तत्र प्रागभावस्यासिद्धिः । न च तदुत्पाद्यसंसर्ग-ज्ञानाभावे तत्प्रागभावाभावोऽपि दुनिरूप इति वाच्यम् । संसर्गावगमत्वेनैव प्रतियोगिसिद्धिः । 30 दुःखप्रागभावाधिकायां युक्तौ यथा दुःखत्वेनैव प्रतियोगिता, न तु तदा मे भाविदुःखत्वेन, तस्मादेतदनुशयेन यत् किञ्चिदुक्तम् अभिधानापयंवसानमाकाङ्क्षेति तत्तुच्छम् । येन विना यस्य न स्वार्थान्वयानुभावकत्वं तदपयंवसानमित्यपि संसर्गावगमप्रागभावपयंवसानमेव । अभिधानं

- हि न शब्दप्रयोगः । तस्य निराकाङ्क्षेऽपि पर्यवसानात्, किन्त्वन्वयबोधः तदपर्यवसानं तदनुत्पत्तिः । सा च प्रागभाव एवेति घट्टकुट्टां प्रभातं प्रत्यूषे चाधिकमन्वेष्टव्यम् । ननु प्रागभावोऽप्याकाङ्क्षा ज्ञायतामत आह 'न चे'ति । संसर्गविगमस्य प्रागभावप्रतियोगिनः संसर्गसिद्धिमन्तरेण दुर्ग्रहत्वादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह 'प्राभाकरास्त्विति । 'अन्विताभिधानमिति ।
- 5 'इतरान्विताभिधानमिति । इतरान्विता एव हि पदार्थाः पदैरभिधीयन्ते कथमन्यथाव्यवहाराद् व्युत्पत्तिग्रह इत्यादि शब्दखण्डे [TC.] बहुशः । नन्व(नु?) यद्यनुमानभावेन शब्दो गमकस्तदा कथमनुवादकत्वप्रसिद्धिरत आह 'अन्विताभिधाने'ति । शब्दस्यापि तत्रार्थे सामर्थ्यादनुवादकतेत्यर्थः ।

विवेकटीका

- 10 'सा चे'त्यादि । तेन वाक्येन 'उत्पाद्यो' यः 'संसर्गविगमः' तत् 'प्रागभावः', घटः कर्मत्वमित्यादौ, तेन वाक्येनोत्पाद्यत्वाभावादेव जनितान्वयबोधे च इतरवाक्यजतत्प्रागभावसत्त्वेऽपि च न प्रसङ्गः । यत्र तादृशप्रागभावस्तत्पुरुषीयार्थबोधं प्रति तत्प्रयोजक[79a]त्वमित्यर्थलाभाय 'श्रोतरी'ति, स च प्रायशः कुत्रास्तीति आकाङ्क्षायामाह—'स्मारिते'ति । 'स्मारित'यो- 'रविनाभावो' द्रव्यं गुणवदित्यादौ, 'तदाक्षिप्तयो'श्च नीलं सरोजमित्यादौ । एतच्च दिग्दर्शन-
- 15 मात्रं, न तु लक्षणप्रविष्टं, व्यर्थत्वादिति ध्येयम् । ननु एतादृश्येव लिङ्गविशेषणमस्तु इत्यत्राह— 'न चे'ति । तस्यावगमरूपस्य प्रतियोगिनः विषयः संसर्गरूपः । वस्तुतस्तु शाब्दयामीत्यनु- व्यवसायसाक्षिको जातिविशेषस्तावत् सिद्ध एव, तत्र चाकाङ्क्षादिधियोऽपि अन्वयव्यतिरेकात् कारणत्वमवश्यमुपेयं, तत्र चानुमानाभावः । न चानुमितित्वतदभावान्यतरसाधकं मानं लाघ- वादनुमितित्वं विषयीकरोतीति वाच्यं, व्याप्तिज्ञानादिकल्पनागौरवेण तत्कल्पनाया असम्भवात्,
- 20 फलमुखगौरवज्ञानस्य क्वचित् कल्पनाबाधकत्वोपगमात् । वस्तुतस्तु तदव्यवहितप्राक्काले तत्रात्मनि परामर्शतदभावान्यतरसाध(ध?)कानुमानं क्लिप्तपरामर्शाभावमेव गोचरयतीति ध्येयम् । न वा तत्रानुमिनोमीति स्वरसवाही कस्यचिदनुभवः, इत्थञ्चानुमिताविव विशेषदर्शन- जन्वतया शाब्दबोधेऽप्यप्रामाण्यसंशयो न स्यादित्य'प्याहः' । किञ्च, घटो नास्तीत्यादौ अभावे- ऽनुयोगितासम्बन्धेन घटादिकं साध्यं, न च तादृशसम्बन्धस्य व्यापकताघटकत्वं क्वचित् सिद्धम्,
- 25 एवं घट इवेत्यादौ अनुसन्धेयमिति दिक् ।
- 'व्युत्पत्तिबलेन' शक्तिज्ञानसहकारे'णान्विताभिधानम्' अन्वितगोचरशाब्दबोधजनकत्वं 'प्रसाध्य' निर्णयि । पदार्थानां प्रागवगतेराह—'संसिद्ध (सर्ग?)' इति ॥१३॥

निर्णीतशक्तेर्वाक्याच्च प्रागेवार्थस्य निर्णये ।

व्याप्तिस्मृतिविलम्बेन लिङ्गस्थैवानुवादिता ॥ १४ ॥

- 30 यावतो हि वेदे सामग्री, तावत्येव लोकेऽपि भवन्ती कथमिव नार्थं गमयेत् ? न ह्यपेक्षणीयान्तरमस्ति, लिङ्गे तु परिपूर्णोऽप्यवगते व्याप्तिस्मृतिरपेक्षणीयाऽस्त्येति विलम्बेन किं निर्णयम् ? 'अन्वयस्य प्रागेव प्रतीतिः । लोके वक्तुरासत्वनिश्चयो- ऽपेक्षणीय इति चेन्न । तद्रहितस्यापि स्वार्थप्रत्यायने शब्दस्य शक्तेरवधारणात् ।

अन्यथा वेदेऽप्यर्थप्रत्ययो न स्यात्, तदभावात् । न च लोके अन्यान्येव पदानि, येन शक्तिवैचित्र्यं स्यात् । अनाप्तोक्तौ व्यभिचारदर्शनात् तुल्याऽपि सामग्री सन्देहेन शिथिलायते इति चेन्न । चक्षुरादौ व्यभिचारदर्शनेन शङ्कायामपि सत्यां ज्ञानसामग्रीतस्तदुत्पत्तिदर्शनात् । ज्ञायमानस्यायं विधिर्यत् सन्देहे सति निश्चायकं यथा लिङ्गं, चक्षुरादि तु सत्तयेति चेन्न । वाक्यस्य निश्चितत्वात् । फलप्रामाण्य- 5 सन्देहस्य च फलोत्तरकालीनत्वात् । आप्तोक्तत्वस्य चार्थप्रत्ययं प्रत्यनङ्गत्वात् । लोकेऽपि चाप्तत्वानिश्चयेऽपि वाक्यार्थप्रतीतिः । भवति हि वेदानुकारेण पठ्यमानेषु मन्वादिवाक्येषु अपौरुषेयत्वाभिमानिनो गौडमीमांसकस्यार्थनिश्चयः । न चासौ भ्रान्तिः, पौरुषेयत्वनिश्चयदशायामपि तथा निश्चयादिति ।

स्यादेतत् । नाऽऽप्तोक्तत्वमर्थप्रतीतिरङ्गमिति ब्रूमः ; किन्त्वनाप्तोक्तत्वशङ्का- 10 निरासः । स च क्वचिदपौरुषेयत्वनिश्चयात्, क्वचिदाप्तोक्तत्वावधारणादिति चेत् ; तत्किमपौरुषेयत्वस्याप्रतीतौ सन्देहे वा वेदवाक्याद्विदितपदार्थसङ्गतेरर्थप्रत्यय एव न भवेत् ; भवन्नपि वा न शङ्केयः ? प्रथमे सत्यादय एव प्रमाणम् । न चासंसर्गाग्रहे तदानों संसर्गव्यवहारो बाधकस्यात्यन्तमभावात् । तथापि तत्कल्प- नायामन्वयोच्छेदप्रसङ्गात् ।

15

द्वितीये त्वशङ्का प्रत्यक्षवन्निमित्तान्तरान्निवर्त्यतोति वेदे यदि, लोकेऽपि तथा स्यादविशेषात् । अन्यथा वेदस्याप्यनुवादकताप्रसङ्गः ।

आप्तोदटीका

‘निर्णीत’शक्तेरिति । (३।१४)

वेदे शब्दशक्तिनिर्णयादित्यर्थः । ‘प्रागिति । अनुमानात् पूर्वमित्यर्थः । कथमेवमित्याह 20 ‘व्याप्ती’ति । निर्णीतशक्तित्वमाह ‘यावती’ति । द्वितीयार्थं व्याचष्टे ‘लिङ्ग’ इति । ‘लोक’ इति । तथा च लोके भिन्नैव सामग्रीति तद्विलम्बेन प्रथमं शब्दो मूक एवेत्यर्थः । ‘तद्रहितस्यापी’ति । वेद आप्तोक्तनिश्चयं विनापि प्रत्यायकत्वदर्शनादित्यर्थः । संसर्गज्ञानपूर्वकाणीति साध्यसिद्धावपि न प्रवृत्तिः । न हि ज्ञानाज्ञानं प्रवर्तकं किन्त्विष्टना(का?)बद्धोदकप्रकारकं ज्ञानं, तच्च न प्रकृते घटः, संसर्गज्ञानपूर्वकत्वसिद्धावपि घटसंसर्गस्य ताद्रूप्येणासिद्धिरिति शब्दप्रमाणमिति 25 भावः । ‘शिथिलायत’ इति । स्वघटितप्रतीति न घनयतीत्यर्थः । ‘ज्ञानसामग्रीत’ इति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षे सति शैथिल्यादर्शनादित्यर्थः । ‘सन्देहेन शिथिलायत’ इति । सन्देह- विषयं विवेचयति । ‘वाक्यस्ये’ति । वाक्यं न सन्देहविषय इत्यर्थः । ‘फले’ति । फलं संसर्गबोधः, तत्प्रामाण्ये च सन्देहः फलोत्पत्तौ सत्यां भवेदेवेत्यर्थः । ‘अनङ्गत्वादिति । वेदे व्यभिचार- दर्शनादित्यर्थः । ननु लौकिकत्वावच्छेदेनाप्तोक्तत्वनिश्चयो हेतुः स्यादित्यत आह ‘लोकेऽपि 30 चे’ति । वाक्यार्थप्रतीतिस्थलं दर्शयति ‘भवति ही’ति । गौडमीमांसकस्येति । वेदानभिज्ञत्व- स्थापनाय तथात्वनिश्चयादिति बाधानवतारादित्यर्थः । ‘निरासमिति ‘ब्रूम’ इत्यनपङ्गः ।

अपौरुषेयत्वनिश्चयो न वाक्यार्थप्रतीतावङ्गमित्याह 'तत् किमि'ति । 'सत्त्वादय' इति । वाक्यार्थ-
प्रत्ययस्यानुभूयमानत्वेनापलापानहंत्वादित्यर्थः । न त्वसंसर्गग्रहमात्रं तत्रेत्याह 'न चे'ति । संसर्गग्रहे
बाधकाभावात् सामग्र्या स्वयंबोपपादितत्वादिति भावः । अन्यथा प्रत्यक्षादावपि असंसर्गग्रहादेव
व्यवहारोपपत्तौ संसर्गग्रहः क्वापि न सिद्धेदित्याह 'तथापी'ति । अन्वयग्रहोच्छेदात् प्रमाणाभावा-
दन्वयस्यैवोच्छेद इत्युक्तम'न्वयोच्छेद' इति । 'निमित्तान्तरादि'ति । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वादि-
5 लिङ्गादित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यद्यपौरुषेयत्वप्रतीतिः शाब्दान्वयबोधे हेतुस्तदेत्यर्थः ।

विवेकटीका

'निर्णीते'(ति ?) । निगदव्याख्यातमेतत् ।

'परिपूर्ण' लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्ने'ज्वगते' पक्षवृत्तितया तन्निश्चितेऽपि । एतच्च
'प्रभाकर'मतमाश्रित्य । 'अस्माकन्तु' परामर्शविलम्बोऽवसेयः । 'किं निर्णय' कथमनुमेयम्,
उत्तरकालमपि सिद्धसाधनान्नानुमितिरित्याह—'अर्थस्ये'ति¹ ।

10 शङ्कते—'लोक' इति । अत्र हितस्याप्तोक्तत्वेनानिश्चितस्य 'शब्दस्य' अप्तोक्तत्वनिश्चय-
रहितस्य पुंसो वा 'शक्तेः' सामर्थ्यस्य । 'अन्यानी'ति । अत्र फलतावच्छेदकं वैजात्याभावे
तात्पर्यं, 'व्यभिचार'स्य भ्रमजनकत्वस्य प्रमित्यजनकस्य वा 'दर्शनात्' 'तुल्यापि' वेदतुल्यापि,
'नि(शि?)खि(थ?)लायते' न निश्चायिका । लोके 'विधिः' स्वभावः सत्ताया गमकम् ।
ननु लौकिकशब्दजन्यशाब्दत्वमेव कार्यतावच्छेदकं तस्य स्यादित्यत्राह—'लोक' इति ।

'आप्तोक्तत्वं' तन्निश्चयः [79b] अङ्गत्वं वावच्छेदकम्, 'अनाप्तोक्तत्वशङ्का' तज्ज्ञानं कुचिद्वेदे
15 क्वचिदलौकिकानां स्वतःसिद्धानाप्तोक्तत्वज्ञानाभावे लौकिकवाक्यस्यापि प्रामाण्यमवर्जनीयम् । यदि
च पौरुषेयत्वादिनिश्चयाधीन एव तन्निरासस्तथा तत्राह—'तत् किमि'त्यादि । 'सत्त्वादय' इति ।
तत्र संसर्गप्रत्ययानुभवादिति भावः । तत्र शङ्कते—'न चे'ति । 'अश्रद्धा' भ्रमत्वज्ञानं,
त'न्निमित्तान्तरात्' स्वतःसिद्धकारणाभावादितोऽन्यथाऽपौरुषेयत्वनिश्चयादेव तन्निरासे । अयं
भावः—अपौरुषेयत्वस्य प्रामाण्यव्याप्यतया निश्चयदशायां तन्निरासकत्वमन्यथा वा पौरुषेयत्वस्या-
प्रामाण्यव्याप्यतया निश्चयदशायामपि तन्निरासकत्वप्रसङ्गः ? आदेः त्वाह—

20 'अन्यथे'ति । अनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वात्तत्रानुमितेरेवोदयप्रसङ्ग इति भावः ।
'अनुवादकत्वमि'त्युपलक्षणं, ज्ञानजनकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥१४॥

*तदुच्यते—

व्यस्तपुंदूषणाशङ्कैः स्मारितत्वात्पदैरमो ।

अन्विता इति निर्णीते वेदस्यापि न तत्कुतः ॥१५॥

25

यदा ह्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् प्राक् वेदो न किञ्चिदभिधत्ते इति पक्षः, तदाऽ-
ऽप्तोक्तत्वनिश्चयोत्तरकालं लोकवत् वेदेऽप्यपौरुषेयत्वनिश्चयात् पश्चादनुमानावतारः ।
इयांस्तु विशेषो यदत्र पदार्थानिव पक्षोक्तत्वं निरस्तपुंदूषणाशङ्कैराकाङ्क्षादिमङ्गिः

पदैः स्मारितत्वादामोक्तपदकदम्बकस्मारितपदार्थवत् संसर्ग एवाहृत्य साध्यो, बुद्धिश्चवहितस्त्वितरवेति फलतो न कश्चिद्विशेष इति । तथा चान्विताभिधानेऽपि जघन्यत्वाद्देदस्यानुवादकत्वप्रसङ्गः । न चैवं सति तत्र प्रमाणमस्ति । विशिष्ट-प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या हि शब्दस्य तत्र शक्तिः परिकल्पनीया । सा चानुमाने-नैवोपपन्नेति वृथा प्रयासः । तस्मात्तोके शब्दस्यानुवादकतेति विपरीतकल्पनेय- 5 मायुष्मताम् ।

किं चेदमन्वितभिधानं नाम ? न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम्, अविवादात् । नापि स्वार्थाभिधायास्तत्र तात्पर्यम्, अविवादादेव । नापि सङ्गतिबलेन तत्प्रति-पादनं, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् । नापि स्वार्थसङ्गतिबलेन, तस्य स्वार्थ एवोपपत्त्यात् । नापि सैव सङ्गतिरुभयप्रतिपादिका, प्रतीतिक्रमानुपपत्तेः । यौगपद्याभ्युपगमे तु 10 'योग्यत्वादिप्रतिसन्धानशून्यस्यापि पदार्थप्रत्ययवत् वाक्यार्थप्रत्ययप्रमङ्गात् । नापि सैव सङ्गतिः स्वार्थे निरपेक्षा, वाक्यार्थे तु पदार्थप्रतिपादनाऽवान्तरव्यापारेति युक्तं, तस्याः स्वयमकरणत्वात् । सङ्गतानि पदानि हि करणं, न तु सङ्गतिः । तथापि तत्प्रतिपादनानुगुणसङ्गतिशालीनि पदानीति चेत् ; न तावद्वाक्यार्थ-प्रतिपादनानुगुणता सङ्गतेस्तदाश्रयत्वेन, 'सामान्यमात्रगोचरत्वात्, तद्वन्मात्र- 15 गोचरत्वाद्वा । नाऽपि तदनुगुणव्यापारवत्त्वेन, अकरणत्वादित्युक्तम् । तदनुगुण-करणव्यापारोत्थापकत्वात्तदनुगुणत्वे न नो विवादः । अन्वित एव शक्तिरिति चेत् ; उक्तमत्र वाक्यार्थस्यापूर्वत्वात् प्रतीतिक्रमानुपपत्तेरिति स्मृतक्रियान्विते कारके स्मृतकारकान्वितायाश्च क्रियायां सङ्गतिरतो नोक्तदोषावकाशः । नाऽपि पर्याय-तापत्तिः, प्राधान्येन नियमात् । नापि पौनरुक्त्यं, विशेषान्वये तात्पर्यात् । 20 नापोतरेतराश्रयत्वम्, स्वार्थस्मृतावनपेक्षणात् । नापि वाक्यमेदापत्तिः, परस्पर-पदार्थस्मृतिसन्निधौ तदितरानपेक्षणादिति चेन्न । अन्विते सङ्गतिग्रह इति कोऽर्थः ? यदि यत्र सङ्गतिस्तद्वस्तुगत्या पदार्थान्वितं, न किञ्चित् प्रकृतोपयोगि । न हि यत्र चक्षुषः सामर्थ्यमवगतं तद्वस्तुगत्या स्पर्शवदिति तद्वत्ताऽपि तस्य विषयः । अथाऽन्विततयैव तत्र व्युत्पत्तिरित्यर्थः । तदसत्, प्रमाणाभावात् । अन्वितार्थ- 25 प्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरिति चेन्न । अनन्विताभिधानेनाप्युपपत्तेः । आकाङ्क्षा-ऽनुपपत्तिरस्तु । न हि सामान्यतोऽन्वितानवगमेऽन्वयविशेषे जिज्ञासा स्यात् । न । दृष्टे फलविशेषे रसविशेषजिज्ञासावदाक्षेपतोऽप्युपपत्तेः । शब्दमहिमान-मन्तरेण यतः कुतश्चिदपि स्मृतेषु पदार्थेषु अन्वयप्रतीतिः स्यात् । न चैवम् । ततः शब्दशक्तिरवश्यं कल्पनीयेति चेत् ? 30

- तदेवाह 'व्यस्ते' (३।१५)ति । अपौरुषेयत्वनिश्चयेन पुंदोपशङ्काया निरासादेते पदार्था मिथः संसर्ग-
वन्तः 'व्यस्तपुंदुपणाशङ्क' पदकदम्बस्मारितत्वादिति वेदेऽप्यनुमानस्यैव सम्भृतसामग्रीत्वादनुवादकमेव
पर्यवसन्नमित्यर्थः । 'तदि'ति । अनुवादकत्वमित्यर्थः । कारिकायांमाह 'यदी'ति । न किञ्चिदभिधत्ते
5 नान्वयानुभावकः । 'पश्चादि'ति । उत्तरकालमित्यर्थः । ननु तथापि वक्तृज्ञानावच्छेदकतया
न संसर्गसिद्धिरित्यत आह 'इयानि'ति । 'बुद्धी'ति । वक्तृज्ञानावच्छेदकतयेत्यर्थः । तथा च
वाक्यार्थज्ञानस्यानुमानादेव सर्वत्रोत्पत्तेः शब्दो न मानान्तरमिति भावः । 'इतरत्रे'ति ।
लोक इत्यर्थः । 'फलत' इति । लोके वेदे चानुमानादेव * संसर्गसिद्धेरित्यर्थः ।
'अधन्यत्वादि'ति । अनुमानप्रवृत्त्यनन्तरप्रवृत्तिकत्वादित्यर्थः । अनुवादकतेत्यापा(त)तः, वस्तुतस्तु
10 शब्दप्रमाणमेव न सर्वत्रानुमानादेव संसर्गसिद्धेः । 'न चैवमि'ति । अनुमानादेवावयवबोधोत्पत्तौ
नान्विताभिधाने प्रमाणमस्तीत्यर्थः । तदेवाह 'विशिष्टे'ति । अन्वितप्रतिपत्तिरन्विताभिधाने
प्रमाणं, स(ः) चानुमानाधीनैवेत्यर्थः । 'विपरीते'ति । लिङ्गस्यैव व्याप्तिस्मृतिविलम्बेनानुवाद-
कताव्यवस्थापनादित्यर्थः । यद्वा, अन्विते शक्तिरिति विरुद्धलक्षणेत्यर्थः, अन्विताभिधानं प्रसङ्गतो
विकल्पादुपपद्यति 'किञ्चे'ति । 'अविवादादि'ति । मयापि पदानामनुभावकत्वस्वीकारादित्यर्थः ।
15 'नापी'ति । स्वार्थशक्तेरितरान्वितपदार्थानामनुभवात्तात्पर्यकत्वमप्युभयसिद्धमेवेत्यर्थः । नन्व-
न्वयांशेऽपि शक्तिरित्येवान्विताभिधानम् इत्यत आह 'नापी'ति । अन्वयांशस्यापूर्वतया तत्र
शक्तिग्रहादित्यर्थः । 'स्वार्थसङ्गतिबलेने'त्यत्र वाक्यार्थप्रतिपादनमित्यनुपपन्नः । तत्र 'अविवादादि'ति
दूषणे सत्येवाह 'तस्ये'ति । सङ्गतिबलस्य स्वार्थस्मारकत्वमित्यर्थः । ननु स्वार्थसङ्गतिरेवान्वयं
पदार्थं बोधस्थापयतीत्येवान्विताभिधानमित्याह 'नापि सैवे'ति । ननु योगपक्षे को दोष इत्यत
20 आह 'योगपक्षे'ति । पदार्थोपस्थितौ योग्यताज्ञानमतन्त्रं, तथा वाक्यार्थोपस्थितावपि स्यादित्यर्थः ।
'नापी'ति । 'पदार्थप्रतिपादनावान्तरे'त्युपलक्षणं, योग्यतादिज्ञानसापेक्षेत्यपि द्रष्टव्यम् । 'तस्या'
इति । स्वतन्त्रेण तस्याः करणत्वे शब्दाप्रामाण्यापत्तेरिति भावः । तदेवाह 'सङ्गतानी'ति ।
ननु न पदान्येव करणं, किन्तु वाक्यार्थप्रतिपादनानुगुणसङ्गतिविशिष्टानीत्यायातान्वितेऽपि
शक्तिरित्याह 'तथापी'ति । 'तदाश्रयत्वेने'ति । वाक्यार्थाश्रयत्वेनेत्यर्थः । तथा च ववाह्यांशेऽपि
25 शक्तिरिति भावः । तर्हि किमाश्रया सङ्गतिरत आह 'सामान्ये'ति । परमते ते हि जातिमात्रं (त्रे ?)
पदार्थं अर्थं (?)वादिनः । 'तद्वन्मात्रे'ति 'स्मृतेनापी'ति । 'तदनुगुणे'ति । वाक्यार्थानुगुणेत्यर्थः ।
पदार्थस्मरणं हि व्यापारः । स च पदार्थानां, न सङ्गतेरिति भावः । ननु पदानामपि पदाथस्मरणं
व्यापारो वाक्यार्थानुभवं प्रति 'सङ्गतिबलादेवे'ति, कथं नान्वयेऽपि शक्तिरित्याह 'तदनुगुणे'ति ।
एतादृशमन्वयाभिधानमस्मादभिमतमेवेत्यर्थः । ननु चान्वयविशिष्टे पदार्थे शक्तिरस्मदभिमतमिति
30 कुतो न विवाद इत्याह 'अन्वित एवे'ति । 'उक्तमि'ति । तत्र शक्तिग्रह एव न सम्भवतीत्यर्थः ।
पदार्थस्मरणान्वयप्रतीत्योयोगपक्षमेवं स्यादित्याह 'प्रतीती'ति । 'उक्तदोषे'ति । वाक्यार्थ-
स्यापूर्वत्वान्न तत्र शक्तिग्रहो योगपक्षश्च प्रतीत्योः स्यादित्युक्तदोषो न भवतः । अन्वयसामान्य-
ज्ञानस्य पूर्वं जातत्वेऽपि विशेषग्रहो वाक्यादिति भावः । नन्वेवं घटशब्दानयनशब्दयोरेकार्थप्रति-
पादकत्वात् पर्यायता स्यादित्यत आह 'नापी'ति । कारकपदस्य प्राधान्येन कारकवाचकत्वं, त्रिया-
35 पदस्य प्राधान्येन त्रियावाचकत्वमित्यर्थभेदान्न पर्यायतेत्यर्थः । ननु त्रियापदेनापि कारकमभिहितं
कारकपदेनापीति पौनरुक्त्यमित्यत आह 'नापी'ति । 'विशेषे'ति । विशेषप्रतिपत्तिमभिप्रेत्य

विशेषपदोपादानमतो न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । ननु कारकपदेन कारकपदोपस्थितौ क्रियापदेन तदुपरक्तक्रियोपस्थितिः, क्रियापदेन च क्रियोपस्थितौ कारकपदेन तदुपरक्तकारकोपस्थितिरित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह 'नापी'ति । स्मृतकारकपदमहिम्नैव क्रियोपरक्तकारकस्मृतिर्न तत्र क्रियापदापेक्षेति नान्योन्याश्रय इत्यर्थः । ननु कारकान्विता क्रिया, क्रियान्वितं च कारकमिति विशेषणविशेष्यभावभेदेन वाक्यभेद इत्यत आह 'नापी'ति । वाक्यार्थयोः प्रत्येकं पर्यवसाने वाक्यभेदः, प्रकृते न तथा । न ह्यत्रान्वयद्वयं किन्त्वेकमेव वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः । 'तदितरानपेक्षणादि'ति । वाक्यभेदे हि द्वितीयवाक्यार्थबोधे तदितरापेक्षणविलम्बः, प्रकृते तु न तथेत्यर्थः । 'अन्वित' इति । यदन्वितं तत्र शक्तिरिति यदि, तदा न विवादः । अथान्वयांशेऽपि शक्तिरिति तन्न, प्रमाणाभावादित्यर्थः । 'तद्वत्तापी'ति । स्पर्शवत्तापीत्यर्थः । न च व्यवहारादन्वित एव शक्तिरिति वाच्यं, पदार्थमात्रशक्त्यैवान्वयबोधाव्यवहारोपपत्तेः । 'अन्विते'ति । पदार्थमात्रशक्त्यैवेत्यर्थः । 'आकाङ्क्षे'ति । जिज्ञासेत्यर्थः । जिज्ञासानुपपत्तिमेवाह 'न ही'ति । 'दृष्टे न(र?)सविशेषे'ति । दृष्टवीजपूरोदाववश्यमत्र न(र?)सोऽस्ति, स किं मधुरस्तिक्तो वेति यथा जिज्ञासा, तथा घटमित्युक्ते क्रियान्वयस्तावदस्त्येव, सा चानयामि पश्यामि वेति जिज्ञासाविषय एवेत्यर्थः । 'शब्दमहिमानमि'ति । प्रकारान्तरोपस्थितिमादायापि चेदाकाङ्क्षा तदा पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षाद्युपस्थितेन कलायादिनाप्यन्वयबोधः स्यात् । तथा च शब्दोपस्थापितक्रिया- 15
द्याकाङ्क्षयैवान्वयबोध इत्यन्विताभिधानमायातमित्यर्थः । 'शब्दशक्तिरिति । अन्वयांश इति शेषः ।

विवेकटीका

इतरत्र पौरुषेयत्वेन ज्ञाते तत्र अनुवादकत्वे प्रसङ्गादभिहितान्वयवादं व्यवस्थापयितुम् अन्विताभिधानं प्रश्नपूर्वकं विकल्प्य निरस्यति—*किञ्चे'त्यादि । 'अन्विते'ति । वस्तुतो यदन्वितं तत्प्रतिपादनमात्रम् । 'नापी'ति । इदं पदम् इतरान्वितं स्वार्थं प्रतिपादयतु, एवंभूतं यदुक्ततात्पर्यं उपयोग्यन्वयस्य तद्विषयत्वमित्यर्थः । 'सङ्गती'ति । पदार्थवदन्वयस्यापि शक्तिविषयत्वमित्यर्थः । 'वाक्यार्थस्ये'ति । तथा च न तत्र सङ्गतिग्रहसम्भव इति भावः । ननु पदार्थसङ्गतिग्रहस्यैवायं महिमा यदपूर्वमपि वाक्यार्थमुपस्थापयति इति शङ्कते—'नापि स्वार्थे'ति । 'तत्प्रतिपादनमित्यनुपज्यते । 'प्रतिपादनं' स्मरणमनुभावनं वा ? तदपीतर- (1)पेक्षमन्यथा वा ? आद्ये, 'तस्ये'ति । 'तस्य' पदार्थसङ्गतिग्रहस्याननुभूते स्मरणा- 25
सम्भवादिति भावः । द्वितीयं शङ्कते—'नापि सैवे'ति । प्रतीत्योः पदार्थस्मरणान्वयानुभवयोः क्रमो न स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तावाह—'योगपद्ये'ति । तथा च घटः कर्मत्वं, बह्विना सिञ्चतीत्यादावपि अन्वयबोधः स्यादित्यर्थः । ¹'पदार्थप्रतिसन्धाने'ति । योग्यतादिज्ञानसहकार्यपेक्षेत्यपि बोध्यम् । तत्र सङ्गतिज्ञानमेव कारणं, पदोपसर्जनीभूततज्ज्ञानं वा ? आद्ये, तस्या अपि पदानुरक्ततादृशज्ञानसत्त्वेऽपि शाब्दबोधानुदयादिति भावः । तत्रानुभवं प्रमाणयति— 30
'सङ्गतानी'ति । द्वितीयं शङ्कते—'तथापी'ति । 'पदानी'त्यत्र 'कारणमित्यनुपज्यते । 'तदाश्रयत्वेन' वाक्यार्थविषयकत्वेन, 'सामान्य'मात्राश्रयत्वादिति 'मीमांसक'मते । 'तत्तदि'ति

* Guṇānanda reads किञ्च for तदुच्यते, it seems.

¹ Guṇānanda reads पदार्थप्रतिसम्भान- for योग्यत्वादिप्रतिसम्भान-.

² Guṇānanda reads सामान्यमात्राश्रयत्वात् for सामान्यमात्रशोचरत्वात्.

- 'स्व'मतेऽन्वयस्यापूर्वत्वा[80a] तत्र सङ्गतिज्ञानासम्भवादित्युक्तत्वादिति । 'तदि'ति ।
 अन्वयानुभवानुगुणो व्यापारः पदार्थस्मरणं, 'तद्वत्त्वेन' तज्जनकत्वेन, 'तदनुगुणव्यापारकत्वेने'ति
 पाठः सुगम एव । तत्र स्वातन्त्र्येण सङ्गतिज्ञानमेव तथा, पदोपसर्जनतया वा ? आद्ये-
 'ऽकरणत्वादिति । द्वितीये त्वाह—'तदनुगुणे'ति । 'न नो' इति । अभिहितान्वयवाद
 5 एवान्वयमिति भावः । गुडाभिसन्धिः शङ्कते—'अन्वित एवे'ति । आशयमविद्वान् इवाह—
 'उक्तानामिति । आशयमुद्धाटयति—'स्मृते'ति । सामान्यतो नापूर्वत्वं, शिष्यफलत्व-
 मिति भावः । ननु क्रियाकारकान्वितशक्तत्वे द्वयोः पर्यायिता, न वाऽभेदान्वयसम्भवे इत्याशङ्का-
 माह—'नापी'ति । 'प्राधान्येने'ति । क्रियापदं कारकान्वितक्रियाशक्तं, कारकपदञ्च
 10 क्रियान्वितकारकशक्तमित्यर्थः । 'पौनरुक्त्यमिति । पदार्थोपस्थितिकाल एवान्वयस्योप-
 स्थितत्वान्निराकाङ्क्षत्वमित्यर्थः । 'विशेषे'ति । समानाकारसिद्धेरेव निराकाङ्क्षत्व-
 सम्पादकत्वादिति भावः । 'नापी'ति । कारकपदात् कारकोपस्थितौ तामपेक्ष्य क्रियापदं
 कारकान्वितां क्रियाम् उपस्थापयेत्, क्रियापदात् तदुपस्थितौ च कारकपदं तदन्वितं स्वार्थमिति यः
 परस्पराश्रयः स नत्यर्थः । 'स्मृती' इतरान्वितस्वार्थस्मृतिजनने इतरपदजन्यस्मृत्यनपेक्षत्वा-
 दित्यर्थः । ननु क्रियाकारकपदे इतरान्वितस्वार्थविशेष्यकज्ञानजनके यदि, तदा विशेषण-
 15 विशेष्यभावभेदेन वाक्यार्थयोर्भेदाद्वाक्यभेदः स्यादित्याह—'नापी'ति । 'परस्परे'ति । सामान्य
 इतरान्वितस्वार्थस्मृत्यनन्तरम् आकाङ्क्षादिवशाच्चद्विशेष्यको यद्विशेषणकश्चान्वयबोधोऽनुभवसिद्ध-
 स्तद्विपरीतान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षादेस्तत्राभावे'नानपेक्षणात्' तदभावादिति यावत् । तथा च
 विशिष्टपदार्थोपस्थितेर्भिन्नरूपत्वेऽपि अन्वयानुभवस्यैकरूप्यान्वयवाक्यभेद इति भावः । अन्विते
 शक्तिग्रह इत्यग्रहे विषयतयाऽन्वय इत्युपलक्षणं, विशेषणं वा ? आद्ये, 'यदी'ति । यत्र
 20 पदार्थे व्युत्पत्तिः सङ्गतिग्रहः । 'न किञ्चिदिति । नाभिहितान्वयवैलक्षण्यसम्पादन-
 मित्यर्थः । तद्वत्तास्पर्श इति यावत्, तस्य चक्षुषः । द्वितीयं शङ्कते—'अथे'ति । 'प्रमाणा-
 भावात्' पदार्थमात्रशक्ततया ज्ञातादेवाकाङ्क्षादिवशादन्वयप्रतीत्युपपत्तौ तद्गोचरशक्तिज्ञानस्या-
 प्रयोजकत्वादित्यर्थः । 'अनुपपत्तिरिति'त्यस्य 'प्रमाणमिति' शेषः । एवमग्रेऽपि । ननु [80b]
 तद्विषयकशब्दबोधस्य तद्गोचरवृत्तिज्ञानजन्यत्वनियमात्तथात्वमिति चेन्न । तेन रूपेणान्वय-
 25 बोधं प्रति तेन रूपेण तदधीनोपस्थितेरवश्यं वक्तव्यतया सामान्यतस्तथा हेतुत्वे मानाभावात् ।
 किञ्च यत्संयोगेन समवायेन विशेषणतयैव वा इतरान्विते शक्तिग्रहस्तत्र सम्बन्धान्तरेण बोधो न
 स्यात्, अन्वयत्वस्यैकस्याभावात्, भावे वा शक्तिग्रहेऽन्वयस्य संसर्गतयैव भानात्तस्याप्रयोजकत्वात् ।
 एवं संयोगादिव्यक्तिविशेषमादायापि व्यभिचारोऽनुसन्धेयः । आकाङ्क्षा जिज्ञासारूपा, दृष्टे
 द्रव्ये यथा त्व(रस)विशेषगोचरा जिज्ञासेत्यर्थः । ननु समभिव्याहृतपदार्थगोचरजिज्ञासाया
 30 एवाकाङ्क्षात्वेनाक्षेपाद्युपस्थितान्वयगोचरवशाच्छब्दबोधोपयोगिनी न स्यादित्याशङ्कते—
 'शब्दमहिमानमिति । शङ्का चेयमर्थाध्याहारमतमना(दु?)त्येति ध्येयम् ।

- कुतस्तर्हि कविकाव्यानि विलसन्ति ? न हि संसर्गविशेषमप्रतीत्य वाक्य-
 रचना नाम । न च स्वोत्प्रेक्षायां प्रत्यक्षमनुमानं शब्दस्तदाभासा वा संभवन्ति,
 अन्यत्र चिन्तावशेन पदार्थस्मरणेभ्यः । असंसर्गाग्रहोऽसाविति चेत् ; मम तावत्
 35 संसर्गग्रह एवासौ । तवाऽपि सैव पदावली कचिदन्वये पर्यवस्यति, कचिद-

नन्वयाग्रहे इति कुतो विशेषात् । आप्तानामवक्तृकतयेति चेत् ; किं तथाविधेन वक्त्रा तत्र कश्चिद्विशेषः आहितः, आहो वक्तृवावच्छेदकतया विशेषः ? प्रथमे, अभिहितान्वयवादिनामिव तवापि शक्तिकल्पनागौरवम् । द्वितीये तु, वक्तुरिव पदानामप्यवच्छेदकतयेव विशेषकत्वमस्तु । एवं तर्हि पदानामप्यन्वयप्रतीतावस्थुपयोगः । कः सन्देहः, परं पदार्थाभिधानेन, न त्वन्यथा । यथा तवैवाप्तस्य संसर्ग- 5 परतया पदसमभिव्याहारमात्रेण, न त्वन्यथा । अन्यथा ²गुरुमतविदामिव श्लोक आप्तपदप्रक्षेपेण पठनीयः—

“प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।

आप्तानामेव सा शक्तिर्वरमभ्युपगम्यताम्” ॥ इति ।

तस्मात्प्रकारान्तरेण संसर्गप्रत्ययो भवतु मा वा, पदार्थानामाकाङ्क्षादिमर्त्वे 10 सति अभिहितानामवश्यमन्वय इति कुतोऽतिप्रसङ्गः ? न चैवं सति पदार्था एव करणं, तेषामनागतादिरूपतया कारकत्वानुपपत्तौ तद्विशेषस्य करणत्वस्यायोगात् । तत्संसर्गं प्रमाणान्तरासङ्कीर्णदाहरणाभावाच्च । पदानां तु पूर्वभावनियमेन पदार्थस्मरणाऽवान्तरव्यापारवत्तया तदुपपत्तेः, व्यापारस्याव्यवधायकत्वादिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अस्तु तर्हि शब्द एव बाधकं सर्वज्ञे कर्तरि । 15 तथा हि—

“प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते” ॥ इत्यादि पठन्ति ।

अस्यायमर्थः—न पारमार्थिकं चेतनस्य कर्तृत्वमस्ति, आभिमानिकं तु तत् । न च सर्वज्ञस्याभिमानो, न चासर्वज्ञस्य जगत्कर्तृत्वमस्ति । 20

आमोदटीका

अत्र ‘प्राभाकरमते’ऽनुशयानो ‘भट्ट’ आह ‘कुतस्तर्ही’ति । यदि प्रकारान्तरोपस्थितेन नान्वयबोधस्तदा रामो राजा बभूवेति कवीनां कथं संसर्गबोधो येन वाच्यनिष्पत्तिः स्यात् । तथा च चित्त(न्त)वशोपस्थिताः पदार्था एव संसर्गबोधे करणमित्यर्थः । ‘स्वोत्प्रेक्षायामिति । कवेः काव्यनिष्पादकसंसर्गबोध इत्यर्थः । ‘असंसर्गग्रह’ इति । वाक्यरचनाहेतुरिति शेषः । भट्ट आह 25 ‘ममे’ति । संसर्गग्रहे बाधकाभावादित्यर्थः । असंसर्गग्रहमूलकपदावलीश्रवणमेव क्वचिदसंसर्गग्रहप्रयोजकम् । क्वचित्तु संसर्गग्रहप्रयोजकमित्यत्र किं नियामकमित्यर्थः । ननु तवापि कथं प्रत्यक्षोपस्थितं कलायमादाय नान्वयबोध इति चेत्, न । ‘शब्दी ह्याकाङ्क्षे’ति न्यायात् । शब्दोपस्थापितपदार्थान्वयबोधे शब्दोपस्थापितत्वस्यैव तन्त्रत्वात् । यत्र च पश्यतः श्वेतमारूपदित्याह, तत्र प्रकारान्तरोपस्थिता एव पदार्था(अ)न्वयबोधमापादयन्तीत्यर्थः । विनिगमकमाह गुरुः ‘आप्ते’ति । 30 आप्तवाक्यं संसर्गज्ञानपूर्वकं संसर्गज्ञानहेतुः । अनाप्तवाक्यत्वसंसर्गग्रहग्राहकमसंसर्गग्रह-

- हेतुरित्यर्थः । 'कश्चिदतिशय¹' इति । स्ववाक्ये काचिच्छक्तिराहितेत्यर्थः । 'अवच्छेदकतये'ति । आप्तोक्तत्वमेव वा तन्त्रमित्यर्थः । 'अभिहितान्वयवादिनामिवे'ति । नैयायिकादीनां यथा पदार्थे शक्तिः, पदजन्यपदार्थोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात्, तत्रान्वयधीहेत्वतिशयाधाने शक्तिर्वाक्यार्थ-धीशक्तिश्चेति गौरवम्, तथा तत्राप्याप्तोक्ते शक्त्यन्तरकल्पनमिति गौरवमित्यर्थः । 'अव-
 5 च्छेदकतये'ति । पदोपस्थापितत्वं तन्त्रमित्यर्थः । अयमभ्युपगमवादः । 'एवं तर्ही'ति । अवच्छेदक-तया पदानामपि करणकोटी प्रवेशादित्यर्थः । 'न त्वन्यथे'ति । पदार्थोपस्थापन एव पदानामन्यथा-सिद्धत्वं, न तु करणत्वमपीत्यर्थः । 'यथे'ति । 'अन्यथा'वच्छेदकस्य करणकोटिप्रवेशेन वाप्तानामपि करणत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यद्यवच्छेदकेऽपि शक्तिरित्यर्थः ।
- 'प्रायम्भादि'ति । अवच्छेदकतया यथा पदानां प्रथमोपस्थितत्वं तथा त्वन्मते आप्तानामपी-
 10 त्यर्थः । 'अभिधातृत्वादिति' । यथा पदानामभिधायकत्वं वाचकत्वं तथाऽप्तानामप्यभिधायकत्वं वक्तृत्वमित्यर्थः । 'तात्पर्योपगमादि'ति । यथा वाक्यार्थप्रतीतिप्रयोजनकत्वं तात्पर्यं पदानां तथाऽप्तानामपीत्यर्थः । 'वरमि'ति । स्वानभ्युपगमख्यापनाय पदार्थकरणत्वं भट्ट उपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'प्रकारान्तरेणे'ति । कविकाव्यस्थले संसर्गग्रहो वास्तु, असंसर्गग्रहो वा । वाक्य-स्थले पदस्मारिताः पदार्था एव करणमित्यर्थः । 'अतिप्रसङ्गः' इति । प्रत्यक्षाद्युपस्थितैः कलाया-
 15 दिभिरित्यर्थः । तत्र पदोपस्थापितत्वाभावाद्भातिप्रसङ्ग इति भावः । 'भट्ट'मुखेन 'प्रभाकरे' निरस्य भट्ट निरस्यति 'न चे'ति । 'तत्संसर्ग' इति । कविकाव्यस्थले तावदुत्प्रेक्षासहकृतं मन एव संसर्गबोधहेतुः । व्यापाराभावाच्च नोत्प्रेक्षा मानान्तरमिति भावः । अन्यत्र तु श्वेतरूपोऽयं धर्मी धावन्नश्वः खुरविक्षेपशब्दकारित्वे सति ह्येषाकारित्वात् परिदृष्टतथाश्व-वदित्पनुमानादेव तथासंसर्गसिद्धिरित्यर्थः । नन्वनेकपदघटिते वाक्ये यदान्यप्यतीतान्येवेत्यत
 20 आह 'पदानान्वित्व'ति । स्मृतिसमारूढानि पदानि समूहालम्बनेनैकप्रत्येकपदस्मारिततत्तदु-त्तरैकनानापदार्थस्मृतिरूपव्यापारशालीनि करणमित्यर्थः । 'कृतमि'ति । शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गा-गतमन्विताभिधाननिराकरणं तदनुप्रसवतं च पदार्थकरणत्वनिराकरणं तत्र च विस्तराभिधाने बहुगौरवं स्यादिति भावः । 'तर्ही'ति । शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्ये सतीत्यर्थः । 'प्रकृतेरिति' । 'प्रकृते'रादिकारणस्य 'गुणैः' सत्त्वरजस्तमोभिः 'क्रियमाणानि' भूतभौतिकानि गोघटादीनि
 25 'अहङ्कारेण' बुद्धितत्त्वप्रथमविकारेण 'विमूढः' आपादितमोह 'आत्मा' चेतनः 'कर्ताऽहमिति' 'मन्यते'ऽभिमन्यत इत्यर्थः । तथा च पारमार्थिकं कर्तृत्वं प्रकृतेः, पुरुषस्य चितिशक्तेन(र)भि-मानिकमिति भावः । 'न चे'ति । दोषाभावादिति भावः । 'जगदि'ति । तावदुपादानगोचरा-परोक्षज्ञानाभावादिति भावः ।

विवेकटीका

- 30 अन्तरा 'गुरु'मतमसहिष्णु'भट्टः' प्रत्यवतिष्ठते—'कुत' इति । 'स्वोत्प्रे(कां ?)क्षायां' तादृशवाक्यार्थबोधे । 'प्रत्यक्षमि'त्यादौ इन्द्रियसन्निधानादप्राप्तग्रहात् पदादनुपस्थितेरित्यादयोऽनुसन्धेयाः । 'पदार्थे'ति । बहुवचनं नानास्थलमभिप्रेत्य, स्मृतीनां युगपदनवस्थानात्, करणत्वा-सम्भवात् । 'असौ' वाक्यरचनाहेतुः । 'मम' व्यवस्थापितान्यथाख्यातेः 'संसर्गग्रह' एव व्यवहार-

हेतुरिति। 'तथा (वा ?) पी'ति । संसर्गाग्रहस्यैव वाक्यरचनाहेतुत्वेनाप्तोक्तवदाप्तोक्तमपि वाक्यं तादृगेव । तथा चानाप्तोक्तस्यापि संसर्गबोध(क ?)त्वेऽन्यथास्यात्यापत्तिः, आप्तोक्तत्वस्य वा विशिष्टाबोधकत्वं स्यादिति विशिष्टप्रत्यायकवाक्यस्य विशिष्टधीपूर्वकत्वमवश्यं वाच्यं, तथा च तदर्थमेव पदार्थाः करणमिति भावः । 'आप्ते'ति । अत्रासदसंसर्गाग्रहवानाप्तो ध्येय एव । स्वोक्ते पदसमूहे 'कश्चित्' शाब्दबोधानुकूलोऽतिशयः शक्तिविशेष 'आहितः' जनितः । 'वक्तुंवे'ति । आप्तोक्तपदत्वेन तद्वेतुत्वमित्यर्थः । 'अभिहिते'ति । पदेन स्वजन्यपदार्थोपस्थितौ शक्तिविशेषाधीनात्तज्जन्यैवोपस्थितिः शाब्दबोधजनिकेत्यभ्युपगमे यथा गौरवं 'त्वयो'क्तं, तत्त्वन्मतेऽप्यापतितमित्यर्थः । 'द्वितीये त्वि'ति । तथा च साधुशब्दाध्याहारनिराकरणमिति भावः । 'अस्त्युपयोगो' 'भट्टनये'ऽपि । 'पदार्थाभिधान' इति । तथा च यत्र प्रकारान्तरेणैव पदार्थोपस्थितिस्तत्र किमर्थं पदापेक्षेति भावः । 'पदसमभिव्याहारे'ति । संसर्गप्रत्यायकपदज्ञाननिष्ठ-कारणतावच्छेदकतयेत्यर्थः । यद्यप्येतावता प्रकारान्तरेणोपस्थितानां पदार्थानां शाब्दबोधविषयत्वं दुरुप(1 ?)दमेव 'भट्टानां', तथाप्योत्प्रेक्षिकबोधे प्रकारान्तरासम्भवात् शाब्दबोधसामान्ये पदजन्यत्वमप्रयोजकम्, अस्ति च तदवान्तरविशेषे शाब्दाद्याकाङ्क्षेति न्यायादिति भावः । 'अन्वये'ति । 'गुरुमतवादी ही'ति । 'पदार्थकरणतावादं पदानामेवे'ति श्लोके प्रवेशेन दूषितवान्, पदार्थकरणतावाद्यपि 'आप्तानामेवे'ति पठित्वा तद्दूषयेदित्यर्थः ।

5

10

15

20

25

30

'प्राथम्यं' कारणताग्रहे विशेषणतया प्रथमोपस्थितत्वं, तच्च पदाप्तयोस्तुल्यम्, 'अभिधातृत्वञ्च' पदपदार्थोपस्थित्यनुकूलशक्तिमत्त्वम्, आप्ते च पदोच्चारयितृत्वं, 'तात्पर्यं' पदे तादृशेच्छाविषयताविशेषः, आप्ते च तादृशेच्छावत्त्वम् ।

'भट्टः' स्वमतमुपसंहरति—'तस्मादि'ति । कविकाव्यादिस्थले संसर्गानुभवः प्रकारान्तरेण उपनयादिवशाद्भूयतु 'मा वा' प्रकारान्तरं विना शाब्दबोधो वा, 'मा वा' असंसर्गाग्रहो वेति 'प्रकाशः' । इदञ्चापाततो न विचारणीयमिति भावः । अत्र पदेनोपस्थापित(1)ः पदार्थाः, तत्रापि त एव करणं, न तु पदानि, अवच्छेदकतयाऽन्यथासिद्धेरित्यर्थः । स(प्र)काङ्क्षादिमत्त्वमर्थानामेव धर्म इति नयेनेदम्, 'अभिहितानां' पदेनोपस्थितानाम् । 'भट्टमतं' दूषयति—'न चैवमि'ति । ननु पदार्थानामकरणत्वे कथमोत्प्रेक्षिकं ज्ञानं कथं वा श्वेतोऽश्वो धावतीति च धीरित्यत्राह—'तदि'ति । अत्रोपनयसहकारेण प्रत्यक्षस्यानुमानस्य वा प्रमाणस्यैव सम्भवादित्यर्थः । ननु मास्तु पदार्थाः करणं तज्ज(?)ानं तु स्यादित्यत्राह—'पदानामि'ति । व्यापारवत्तया पदज्ञानस्यैव करणत्वं, न तदधीनार्थोपस्थितिव्यापारत्वादिति भावः । 'अव्यवधायकत्वात्' अन्यथासिद्धि-सम्पादकत्वात् । यद्वा, करणताघटकाव्यवधाननिर्वाहकत्वादित्यर्थः । तेनाव्यवहितपूर्वं तदसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । 'कृतमि'ति । व्यर्थमित्यर्थकमव्ययम् । 'प्रसक्ते'ति । शब्दप्रमाणप्रस्तावप्रसक्तमन्विताभिधाननिराकरणं तदर्थप्रसक्तमर्थकरणतानिवारणम् ।

'प्रकृते(रि ?)त्यादि । कारणस्य 'गुणैः' सत्त्वादिभिः 'क्रियमाणानि' 'कर्माणि' भूत-भौतिकानि 'अहंकारेण' बुद्धितत्त्वप्रथमविकारेण मोहवानात्मा मूढबुद्धिस्तत्त्वप्रतिपत्तिरहित-श्चेतनः 'मन्यते', तादृशाभिमानवदगृहीतासंसर्गः, तथा च कथमात्मत्वेनाभिमतस्य जगत्कर्तृत्व-मित्यर्थः ।

नत्व(न्व)ानुमानिकमेव जगत्कर्तृत्वमात्मनः स्यादित्यत्राह—‘आभिमानिकमि’ति ।
‘न चे’ति । तस्य दोषाभावात् जगन्निर्मातृत्वम्, अनाहार्यंस्तद[81b]भिमानः ॥१५॥

उच्यते—

न ^१प्रमाणमनाप्तोक्तिर्नादृष्टे क्वचिदासता ।

5

अदृश्यदृष्टौ सर्वज्ञो न च नित्यागमः क्षमः ॥१६॥

यदि हि सर्वज्ञकर्तृभावावेदकः शब्दो नाप्तोक्तः, न तर्हि प्रमाणम् । अथाप्तोऽस्य
वक्ता, कथं ^२‘न तदर्थदर्शी’ ? अतीन्द्रियार्थदर्शीति चेत् ; कथमसर्वज्ञः ? कथं
वा न कर्ता ? आगमस्यैव प्रणयनात् । न च नित्यागमसम्भवो विच्छेदादि-
त्यावेदितम् ।

10

आमोदटीका

‘न प्रामाण्यमि’ति^१ । अयमुपदर्शित आगम आप्तोक्तो न वा ? अन्त्ये, न प्रमाणम् । आद्ये, प्रकृत-
वाक्यार्थागोचरसंसर्गयथार्थज्ञानवत्त्वमस्याभ्युपेयम् । अभ्युपेयतां, को दोष इत्यत आह ‘अदृश्ये’ति ।
अदृश्यानि एतद्वाक्यप्रतिपादितानि प्रकृतिपुरुषभूतानि यदि पश्यति नूनं सर्वज्ञ एवेत्यर्थः ।
नन्वयं नाप्तोक्तः, किन्तु नित्य इत्यत आह ‘न चे’ति । वाक्यत्वादिना पौरुषेयत्वसाधनात्
सर्गप्रलयसाधनाच्चेति भावः ।

15

विवेकटीका

बाधकत्वेनाभिमत आगम आप्तोक्तो न वा ?

अन्त्ये, ‘न प्रमाणमनाप्तोक्तिः’ अनाप्तोक्तं प्रमाणं न, तथा च कथं तेन बाध इति भावः ।
आद्ये, ‘नादृष्ट’ इति । ननु भवतु तदर्थदर्शी कश्चिदेतावता भगवत्सिद्धिरित्यत्राह—
^२‘अदृश्ये’ति । अतीन्द्रियदर्शित्वोपगम इत्यर्थः । ननु विनाप्याप्तनित्यनिर्दोषत्वेनैवास्य
प्रामाण्यं स्यादित्यत्राह—‘न च नित्ये’ति । ‘क्षमः’ वक्तुं योग्यः । द्वितीयस्तवक एव
दूषितत्वादिति भावः ।

20

^३‘अतदर्थदर्शी’ अतथादर्शी ॥१६॥

अपि च,

25

न चासी क्वचिदेकान्तः सत्त्वस्यापि प्रवेदनात् ।

निरञ्जनावबोधार्था न च सन्नपि तत्परः ॥१७॥

न ह्यसत्त्वपक्ष एवाऽऽगमो नियतः, ईश्वरसद्भावस्यैव ^१‘भूयःसु प्रदेशेषु’
प्रतिपादनात् । तथा चाद्ये दर्शयिष्यामः । तथा च सति क्वचिदसत्त्व-
प्रतिपादनमनेकान्तं न बाधकम् । सत्त्वप्रतिपादनमपि तर्हि न साधनमिति

30

^१ Saṅkara Miśra reads प्रामाण्यम् for प्रमाणम्.

^२ Guṇānanda reads ‘अतदर्थदर्शी’ for ‘न तदर्थदर्शी’.

चेत् ; आपाततस्तावदेवमेतत् । यदा तु निःशेषविशेषगुणशून्यात्मस्वरूपप्रति-
पादनार्थत्वमकर्तृकत्वागमानामवधारयिष्यते, तदा न तन्निषेधे तात्पर्यम-
सौषामिति सत्त्वप्रतिपादकानामेवाऽऽगमानां प्रामाण्यं भविष्यतीति । न च
तेषामप्यन्यत्र तात्पर्यमिति वक्ष्यामः । अस्वर्थापत्तिस्तर्हि बाधिका । तथा हि—
यद्यभविष्यन्नोपादेयत्वं, न ह्यसावनुपदिश्य प्रवर्तयितुं न जानाति । ^१अतः 5
उपदेश एवान्यथानुपपद्यमानस्तथाविधस्याभावमोदासीन्यं वाऽऽवेदयति । न ।
अन्यथैवोपपत्तेः । *

आमोदटीका

नन्वागमप्रतिपादितोऽर्थः कथमन्यथाकर्तुं शक्यते इत्याह 'न चे'ति । 'असावागमो वेद
एकान्ततः कर्तृभावमेव नाभिधत्ते, किन्तु कर्तारमपि प्रतिपादयत्येवेत्यर्थः । ननु परस्परविरोधेना- 10
गमो न प्रमाणम् एव तर्हीत्यत आह 'निरञ्जने'ति । अञ्जना धर्मान्तरवैशिष्ट्यं बोधयति, अतः
सन्नप्ययमागमश्चेतनस्य कर्तृत्वाभावपरो न भवति इत्यर्थः ; किन्तु निरञ्जनत्वेन ध्येयतया
बोधयतीति भावः । 'अग्र' इति । पञ्चमस्तवक इत्यर्थः । यद्यभविष्यत् ईश्वर इति शेषः ।
'न ह्यसावि'ति । असर्वज्ञत्वापत्तेरिति भावः । अर्थापत्ति स्फुटयति 'ततः' इति । 'अन्यथ'ति ।
ईश्वराभावमन्तरेणेत्यर्थः । 'ओदासीन्यमिति । अनुपदेष्टृत्वमित्यर्थः । इमामर्थापत्तिमा- 15
भासीकरोति 'नेति' ।

विवेकटीका

दूषणान्तरमाह—

'अपि चे'ति ।

'असौ' आगमः, 'क्वचित्' शाखायां, पुराणादौ वा । यद्वा, 'क्वचित्' अनिर्वचनीयगुण- 20
गरिमणि भगवति, 'एकान्तो' न असत्त्वमात्रवेदकः । नन्वेवं परस्परविरोधेनागमानां प्रामाण्यमेव
भज्येतेत्यत्राह—'निरञ्जने'ति । 'निरञ्जन'त्वं निर्धर्मत्वम्, 'अवबोधत्वं' ज्ञानात्मकत्वं, बोधकः
अ(नु ?)प्यागमः 'न तत्परः' न यथाश्रुतार्थकः, किन्तु तद्रूपतया ध्येय इति तात्पर्यकः, नियामकः
न्याय एवेति भावः ।

'बहुप्रदेशेष्वित्यनेनाधिकरणत्वमाविष्कृतम् । 'आपातत' इति । मया वेद एव साधक- 25
त्वेन नोच्यते, त्वदभिमतन्तु 'बाधक' बाधितमेवेति भावः । 'प्रतिपादनार्थत्वं' तेन रूपेण ध्येयत्व-
बोधनार्थकत्वं, 'तेषां' सत्त्वप्रतिपादकानाम् ।

'असौ' ईश्वरः । आश्रयासिद्धसिद्धिव्याघातानाशङ्कग्राह—'ओदासीन्यमिति । अस्मिन्
कर्तृत्वमित्यर्थः । तथा च वेदकर्तृत्वा न तत्सिद्धिरिति भावः । 'अन्यथैव' भवदुक्तसाध्यं
विनैवोपपत्तेः ॥१७॥

^१ Guṇānanda reads बहुप्रदेशेषु for मयःसु प्रदेशेषु.

^२ Śaṅkara Miśra reads ततः for अतः.

हेत्वभावे ^१फलाभावात्प्रमाणेऽसति न प्रमा ।

तदभावात्प्रवृत्तिर्ना कर्मवादेऽप्ययं विधिः ॥१८॥

- बुद्धिपूर्वा हि प्रवृत्तिर्न बुद्धिमनुत्पाद्य शक्यसम्पादना । न च प्रकृते बुद्धिरप्युपदेशमन्तरेण शक्यसिद्धिः ; तस्यैव तत्कारणत्वात् । भूतावेशन्यायेन
- 5 प्रवर्तयेदिति चेत् ; प्रवर्तयेदेव यदि तथा फलसिद्धिः स्यात् । न त्वेवम् । कुत एतदवसितम् ? उपदेशान्यथानुपपत्त्यैव । यस्यापि मते अदृष्टवशादेव भूतानां प्रवृत्तिस्तस्यापि तुल्यमेतत् । यद्यस्ति प्रवृत्तिनिमित्तमदृष्टं, किमुपदेशेन^२ ? तत एव प्रवृत्तिसिद्धेः । न चेत् ; तथापि किमुपदेशेन^३ ? तदभावे तस्मिन् सत्यप्यप्रवृत्तेः । नित्यः स्वतन्त्र उपदेशो न पर्यनुयोज्य इति चेत् ; यूयं पर्यनुयोज्याः,
- 10 ये तमवधानतो धारयन्ति विचारयन्ति चेति । न चार्थापत्तिरनुमानतो भिद्यते, लोके तदसंकौर्णोदाहरणाभावात्, प्रकारान्तराभावाच्च ।

आमोदटीका

- तदेवाह 'हेत्व'ति । उपदेशमन्तरेण प्रवृत्तिनिवृत्ती न स्यातामिति ईश्वरेणोपदेष्टव्यमवश्यमित्यर्थः । कुत एतदित्याह 'हेत्वभाव' इति । ननु प्रवृत्तिरिष्टसाधनता प्रमासाध्या
- 15 तत्र किमायातमत आह प्रमाणसामान्यसिद्धौ विशेषसिद्धिरावश्यकीत्यर्थः । 'कर्मवाद' इति । 'कर्मा'दृष्टम्, अदृष्टस्य प्रवर्तकत्वे किमुपदेशेनेति तुल्यमित्यर्थः । 'न चे'ति । यागादीष्टसाधनताबुद्धेः 'स्वर्गकामो यजेते'ति उपदेशमात्रसाध्यत्वादित्यर्थः । 'भूतावेशे'ति । स्वयमधिष्ठाय परमनुष्ठापयत्वित्यर्थः । 'प्रवर्तयेदेवे'ति । तावदनुष्ठानकलापापेक्षया उपदेशस्यैव लघुत्वादिति भावः । 'एतदि'ति । 'भूतावेशन्यायेन' प्रवर्तने फलसिद्धिर्न भवतीत्येतदित्यर्थः । 'उपदेशे'ति । प्रकारान्तरे-
- 20 णोपपत्तिं पश्यन्नोपदिशेदित्यर्थः । 'कर्मवादे'ति योजयति 'यस्यापी'ति । नित्यत्व (?) उपदेशस्य निरस्तमपि दोषान्तराभिधानाय शङ्कते 'नित्य' इति । 'यूयमि'ति । अदृष्टाधीनैव चेत् प्रवृत्तिस्तदा कथमुपदेशः प्रवृत्त्यर्थमाद्रियत इत्यर्थः । 'लोक' इति । यदर्थापत्ताबुदाहरणत्वेन प्रसिद्धं तदनुमानान्तर्गतमेवेत्यर्थः । ननुदाहरणान्तरं भविष्यतीत्याह 'प्रकारान्तरे'ति । फलव्यापारयोर्वैजात्यं प्रमाणभेदकं, तच्च प्रकृते नास्तीति भावः ।

25

विवेकटीका

उपदेशस्य वेदार्थगोचरे 'प्रमाणेऽसति न प्रमा' । तत्रानुकूलतर्कमाह—

'हेत्वभावे ^१फलाभाव' इति । 'तदभावात्' प्रमाया अभावात् । 'न प्रवृत्तिः' संवा(f)दनी । 'प्रमा'पदं वा निश्चयमात्रपरम् । पूर्वक एव तर्कः । विनापीश्वरं कर्मक(व ?) प्रवर्तयति इति 'वादेऽपि' 'अयं' 'विधि'रुपदेशवैयर्थ्यसार्थक्यम् उक्तयुक्त्यैव वाच्यम् ।

30

प्रकृते वेदार्थे 'शक्यसिद्धिः' शक्योत्पादना, 'तस्यैव' उपदेशस्यैव 'तत्कारणत्वात्' उपजीव्यत्वात् यदि, तदेति । स्वज्ञानचिकीर्षाधीनकृतिजन्यान्या(ना)मेव कर्मणां फलजनकत्वादिति

^१ Guṇānanda reads फलाभावः for फलाभावात्.

भावः। 'उपदेशे' तथा कारणताबोधकवेदप्रामाण्यान्यथानुपपत्तौ' वेत्यर्थः। 'केचित्तु' तदा 'भूतावेशन्यायेन' 'फलसिद्धिः' प्रवृत्तिसम्भवः। 'एतत्' तत्फलसिद्धिस्वरूपम्। 'उपदेशे'ति। तदा उपदेशं न कुर्यादित्यर्थः इत्याहुः। 'प्रवृत्तिनिमित्तं' प्रवृत्तेः कारणं, 'तत एव' अदृष्टादेव। 'न चेद'दृष्टं, 'तेन' उपदेशेन, 'तस्मिन्' उपदेशे, 'अप्रवृत्तेः' कार्यमात्रं प्रत्यदृ[82a]ष्टस्य निमित्तत्वादिति भावः। 'यूयमि'ति। प्रवृत्त्यर्थं तेषां कारण- 5 विचारादि किमर्थं तच्च (भ)वद्भिः क्रियते, प्रवृत्तौ तेषामनुपयोगादिति भावः।

'न चे'ति। तथा च कथम् अनुमानाबाध्यबाधकत्वमिति भावः। 'तदि'ति। अनुमिति-सामग्रीव्यभिचारादिति भावः। ननु सत्यामप्यनुमितिसामग्र्यां नानुमिनोमि, अपि तु अर्थापयामीत्यनुभवात् सिद्धे फलवैजात्ये प्रमाणान्तरसमाहारवदनुमित्युत्पादः कल्पनीय अत आह 'प्रकारान्तरे'ति। अनुमितित्वव्यधिकरणफलवैजात्याभावात्। तथा च तादृशो नास्त्येवेति 10 भावः। 'केचित्तु' लोके प्रसिद्धानि यान्यर्थापत्युदाहरणानि अनुमितिसामग्र्यसङ्कीर्णानि तत्रा-प्रसिद्धाः। न्युदाहरणानि तथा भविष्यन्तीत्यत आह—'प्रकारान्तरे'ति। तथोदाहरणं नास्त्येवेत्यर्थं इत्याहुः ॥१८॥

तथा हि—

अनियम्यस्य नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः।

15

न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे वाऽप्यसौ समः ॥१९॥

'जीवंचैवो गृहे नास्ती'त्यनुपपद्यमानमसति बहिःसद्भावे तमापादयती'-त्युदाहरन्ति। तत्र चिन्त्यते, किमनुपपन्नं जीवतो गृहाभावस्येति। न ह्यनियम्य-स्यानियामकं विना किञ्चिदनुपपन्नम्, अतिप्रसङ्गात्। ननु स्वरूपमेव तत् न 20 तावद्बहिःसत्त्वेन कर्तव्यं, तदकार्यत्वात्तस्य।

ग्रामोदटीका

'अनियम्यस्ये'ति ॥३॥१९

'अनियम्यस्या'व्याप्यस्य 'नायुक्ति'र्नानुपपत्तिः। 'अनियन्ता' अव्यापको 'नोपपादकः'। तथा च व्याप्येन व्यापकानुमानमित्यर्थः। विरोधकरलि(णि)कायामर्थापत्तौ व्याप्यव्यापकभावस्फुरणं नास्तीति मतान्तरमाशङ्क्य विरोधाभावेन प्रतिबन्ध्या च दूषयति 'न मानयोरि'ति। एतच्चाग्रे स्फुटीभविष्यति।

'अतिप्रसङ्गादि'ति। एवं सति रासभं विना धूमोऽप्यनुपपन्नः स्यादित्यर्थः। 'ननु स्वरूप- 25 मेवे'ति। तेन विनाऽनुपपन्नमित्यनुपपन्नः। 'तन्ने'ति। चैत्रस्वरूपमेव बहिःसत्त्वेन क्रियत इत्य-सम्भवतीत्यर्थः। यद्वा, चैत्रस्य गृहाभावस्वरूपमेव बहिःसत्त्वेन क्रियत इत्यसम्भवतीत्यर्थः।

विवेकटीका

'अनियम्यस्य' अव्याप्यस्य अव्यापकं विना नानुपपत्तिरपि तु व्याप्यस्यैव व्यापकं विना, तथा च व्याप्यपरामर्शादनुमितिरेव स्यादिति भावः। व्यापकताज्ञानस्यानुमितिजनकताम(न)य- 30

माभित्पाह—‘नानियन्ते’ति । तथा च व्यापकताज्ञानादेव स्यादिति भावः । प्रमाणयोर्विरोधज्ञान-
करलि(सु)कामर्चापत्तिमपवदति—‘न मानयोरिति । विरोधविषयकयोरन्तराप्रामाण्य-
नियमादिति भावः । प्रतिबन्दिमाह—‘प्रसिद्धे वे’ति । धूमलिङ्गकवह्नानुमितेरप्यर्थापत्तिः
स्यादित्यर्थः ।

- 5 ‘त’ बहिःसम्भ(द्रु)ावम् ¹‘उपपादयति’ कल्पयति । ‘अतिप्रसङ्गादिति । विनापि
(रासभं ?) धूमस्यानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘स्वरूपमेवे’त्यत्र ‘जीवतो गृहाभावस्ये’त्यनुपपद्यते ।
‘तत्’ स्वरूपम्, ‘तदकार्यत्वादिति । अल्पन्ताभावस्याकार्यत्वादेव ध्वंसादेस्तत्कार्यत्वात् ।

- स्थितिरेवास्य तेन विना न स्यादित्यस्य स्वभाव इति चेत् ; एवं तर्हि
तन्नियतस्वभाव एवासौ व्याप्तेरेव अतिरेकमुखनिरूप्यायास्तथा व्यपदेशात् । कथं
10 वा बहिःसत्त्वमस्योपपादकम् ? न हि अनियामको भवन्नप्यनियम्यमुपपादयति,
अतिप्रसङ्गादेव । स्वभावोऽस्य यदनेन बहिःसत्त्वेन गेहासत्त्वं क्रोडोक्तत्वं स्यातव्य-
मिति चेत् ; सेयं व्याप्तिरेवान्वयमुखनिरूप्या तथा व्यपदिश्यते इति । न वय-
मविनाभावमर्थापत्तावपजानीमहे, किन्तु तज्ज्ञानम् । न चाऽसौ सत्तामात्रेण
तदनुमानत्वमापादयतीति चेन्न । अनुपपत्तिप्रतिसम्भानस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वात् ।
15 अन्यथा त्वतिप्रसङ्गात् । अर्थापत्त्याभासाऽनवकाशाच्च ।

- यदा ह्यन्यथैवोपपन्नमन्यथाऽनुपपन्नमिति मन्यते तदाऽस्य विपर्ययो, न
त्वन्वयेति । तथापि कथमत्र व्याप्तिर्गृह्येतेति चेत् ; यदाऽहमिह तदा नान्यत्र,
यदाऽन्यत्र तदा नेहेति सर्वप्रत्यक्षसिद्धमेतत् । का तत्रापि कथन्ता ? सर्वदेशा-
प्रत्यक्षत्वे तत्राभावो दुरवधारण इत्यपि नास्ति, तेषामेव संसर्गस्याऽऽत्मनि
20 ‘प्रतिषेधात् । अयोग्यानां प्रतिषेधे का वार्तेति चेत् ; तदवयवानां तत्संसर्ग-
‘प्रतिषेधादेवानुमानादन्येषां न काचित् । न ह्यकारणीभूतेन परमाणुना नेदं
संसृष्टमिति निवेतुं शक्यमिति । न चाऽविनाभावनिययेनापि गमयन्नपक्ष-
धर्मोऽर्थापत्तिरिति युक्तम् ; पक्षधर्मताया अनिमित्तत्वप्रसङ्गात्, अविशेषात् ।
अधिकरणेनाविनाभावनिययायोगाच्च । यत् यत्र यदेति प्रकारानुपपत्तेः ।

- 25 प्रमाणयोर्विरोधे अर्थापत्तिरविरोधोपपादिका, न त्वेवमनुमानमित्यपि नास्ति ।
विरोधे हि रज्जुसर्पादिवदेकस्य बाध एव स्यान्न तूभयोः प्रामाण्यम् । प्रामाण्ये
वा न विरोधः । स्थूलमिदमेकमिति वत् सहसंभवात् । चैत्रोऽयमयं तु मेव
इति वद्वा विषयभेदात् । प्रकृते ह्यप्यस्तीति सामान्यतो गेहस्यापि प्रवेशादेक-
विषयताऽप्यस्तीति चेत् ; यद्येवं कचिदस्ति कचिन्नास्तीति वन्न विरोधः । अत्रापि

विरोध एवेति चेत् ; एकं तर्हि भज्येत । न भज्येत, अर्थापत्त्या उभयोरप्युपपादनादिति चेत् ; किमनुपपद्यमानम् ? विरोध एवान्यथानुपपद्यमानो विभिन्नविषयतया व्यवस्थापयतीति चेत् ; अथाऽभिन्नविषयतयैव किं न व्यवस्थापयेत् ? व्यवस्थापनमविरोधापादनम् । एकविषयतयैव चाऽनयोर्विरोधः । स कथं तयैव शमयितव्यः ? न हि यो यदिषयमूर्च्छितः स तेनैवोत्थाप्यते इति चेत् ; एकविषयतया अनयोर्विरोध इत्येतदेव कुतः ? विभिन्नदेशस्त्रभावतयेव सर्वदोषलभ्यादिति चेत् ; नन्वियं व्याप्तिरेव । तथा च घटकुत्स्यां प्रभातमिति । धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वज्रं गमयेत् । न हि तेन विना असावुपपद्यते । विरोधोऽपि धूमाद्वज्रिणा भवितव्यम्, अनुपलब्धेन न भवितव्यमिति । तथा चानुपलब्धेरर्वाग्भागव्यवस्थापनं, धूमस्य च व्यवधानेनानुपलब्धवज्रविषयत्वस्थितिरर्थापत्तिरिति कुतोऽनुमानम् ? 5 वज्रिमानयमित्यनुमानं व्याप्तेः । अन्यथाऽनुमानाभावे विरोधासिद्धेः । अर्वाग्भागानुपलब्धिविरोधेन परभागेऽस्य वज्रिरित्यर्थापत्तिरेवेति चेन्न । व्याप्तिग्राहकेन प्रमाणेन विरोधस्योक्तत्वात् ।

नाप्युत्तरार्थापत्तिः । अन्यथा पाण्डुरत्वस्याऽपालालत्वविरोधेन पालालत्वस्थितिरप्यर्थापत्तिरेव स्यात् । तद्विशिष्टस्य तेनैव व्याप्तेर्नैवमिति चेत् ; यद्येवमर्वाग्भागानुपलब्धमानवज्रित्वेन विशिष्टस्य धूमस्य तेनैव व्याप्तेः कथमेवं भविष्यतीति तुल्यम् । केवलव्यतिरेकानुमानं पराभिमतमर्थापत्तिरन्वयाभावादिति चेत् ; एवमेतावता विशेषेणानुमानेऽर्थापत्तिव्यवहारं न वारयामः । तवानुमानव्यवहारः कुत इति चेत् ; अविनाभूतलिङ्गसमुत्पन्नत्वात् । साध्यधर्मेण विना ह्यभवनमन्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टं, तन्निश्चयस्याऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यतरेण वेति । 15 तस्मादर्थपत्तिरित्यनुमानस्य पर्यायोऽयं, तद्विशेषवचनं वा पूर्ववदादिवदिति युक्तम् । अनुपलब्धिस्तु न बाधिकेति चिन्तितम् । न च प्रत्यक्षादेरतिरिच्यते ।

ग्रामोदटीका

‘स्थितिरेवास्ये’ति । ‘अस्य’ चैत्रस्य । गृहेऽसन्नयं यदि बहिरपि न स्यान्न स्यादेवेति । यद्वा, ‘अस्य’ गृहनिष्ठचैत्राभावस्येत्यर्थः । ‘तन्नियते’ति । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगी चैत्रो बहिःसत्त्वनियतस्वभावः । तथा च यदि चैत्रो बहिनं स्यात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे सति जीवी न स्यादिति व्यतिरेकव्याप्तिरेवेत्यर्थः । गृहासत्त्वस्य उपपादकत्वमुक्त्वा अन्वयव्याप्तिं व्यवस्थापयन् बहिःसत्त्वस्य उपपादकत्वमाह ‘कथमिति । ‘कोडीकृत्ये’ति । यत्र यत्र जीविगृहासत्त्वं तत्रावश्यं बहिःसत्त्वम् इति व्याप्तिरावश्यकीत्यर्थः । ‘तथा व्यपदिश्यते’ इति । उपपाद्योपपादकभावेनोच्यते इत्यर्थः । अज्ञाता व्याप्तिरर्थापत्तौ तन्त्रमित्यनुमानादस्याभेद इत्याह ‘न वयमिति । अनुपपत्तिज्ञानमेव व्याप्तिज्ञानम् । तच्च त्वयाऽवश्यं मन्तव्यमित्याह ‘अनुपपत्ती’ति । 25 30

- ‘अतिप्रसङ्गादि’ति । सर्वदेव कल्पनाप्रसङ्गादित्यर्थः । एवं हि स्वरूपसती यत्र व्याप्तिस्तत्रैव कल्पना स्यान्न तु व्याप्तिभ्रमेणापि येनार्थापत्त्याभासः स्यादित्यत आह ‘अर्थापत्त्ये’ति । ‘अन्व-
यैवे’ति । यत्र धूमेन रासभमनुपपत्तिभ्रमेण कल्पयति तत्रान्वयैवोपपन्नम् । ‘अन्वथापी’ति । यत्र मृते
देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्पयति तत्रान्वथाप्युपपन्नमित्यर्थः । ‘कथमि’ति । गृहासत्त्वबहिःसत्त्वयो-
5 वैयधिकरण्यादित्यर्थः । स्वशरीरव्याप्तिग्रहमाह ‘यदे’ति । अधिकरणयोग्यतया तत्र तत्र स्वशरीर-
संसर्गाभावः कथं प्रत्येतव्य इत्यत आह ‘सर्वदेशे’ति । ‘तेषामेवे’ति । प्रतियोगिनां स्मृतानामात्म-
शरीरसंसर्गनिषेधादित्यर्थः । ननु स्मृतस्यापि योग्यस्य प्रतियोगिनः संसर्गो निषिध्यते, न त्व-
योग्यस्यापीत्याह ‘अयोग्यानामि’ति । ‘तदवयवानामि’ति । योग्यप्रतियोग्यवयवानामित्यर्थः ।
‘अन्वेषामि’ति । उदासीनपरमाणादीनामित्यर्थः । तत्संसर्गसम्भावनैव नास्तीति तत्संसर्ग-
10 निषेधाभावेऽपि न दोष इति भावः । ननु गृहाभावो हेतुर्गृहवृत्तिनं देवदत्तवृत्ति देवदत्तबहिःसत्त्व-
मपक्षधर्मतया नानुमातुमलमत आह ‘न चे’ति । देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभाव-
प्रतियोगित्वादिति पक्षधर्मताज्ज्तेऽवेत्याह ‘पक्षे’ति । पक्षधर्मतां विनाऽर्थापत्तेरप्यनुपपत्तेरित्यर्थः ।
‘अविशेषादि’ति । अनुमानार्थापत्त्योरुभयोरपि पक्षधर्मताया अविशेषादित्यर्थः । अविनाभावग्रहार्थं
सामानाधिकरण्यापेक्षायां पक्षधर्मताया अपि आवश्यकत्वं तदवृत्तेस्तत्राकल्पकत्वादिति
15 भावः । उपरि सवितेत्यादावपि भूमि(ः?) सन्निहितसवितुका आलोकवत्त्वादित्यादिना
सामानाधिकरण्योपगमादिति भावः । यदि सामानाधिकरण्यं नोपेयं तदा यद् धूमवत्तद् वह्नि-
मदित्यन्वोन्वाभावगर्भा, यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति देशगर्भा, यदा धूमस्तदा वह्निरिति कालगर्भा च
व्याप्तिः कथं गृह्येत इत्याह ‘यद्यत्रे’ति । ननु जीवी क्वचिदस्ति गेहे च नास्तीति प्रमाणयोर्विरोध-
ज्ञानाद्विहरस्तीति या कल्पना सा विरोधकरणिकाऽर्थापत्तिरस्तु । न ह्यत्रानुपपत्तिज्ञानं तन्त्रम्,
20 येन व्याप्तिज्ञानं स्यादित्यत आह ‘प्रमाणयोरि’ति । यद्येते प्रमाणे तदा न विरोधः, यदि तु विरोध-
स्तदान्यतरत् प्रमाणमित्याह ‘विरोधे ही’ति । अन्यथा वस्तु द्विरूपं स्यादिति भावः । नन्वत्र
विषयभेदेऽपि चेत् प्रमाणयोः प्रवृत्तिस्तदा विरोध एवेत्यत आह ‘प्रकृत’ इति । ‘यद्येवमि’ति
‘क्वचिदि’त्यनेन उभयत्रापि परस्परभिन्नस्यैव देशस्य विषयीकरणादित्यर्थः । ‘न विरोध’ इति ।
वास्तवविरोधप्रतिसन्धाने सत्येवार्थापत्त्याऽविरोधेनोपपादनमित्यर्थः । तथाप्यर्थापत्तावनुपपद्य-
25 मानार्थज्ञानमावश्यकमित्यभिप्रेत्याह ‘किमि’ति । एष विषयताप्रतिसन्धानाधीनो विरोधो भिन्न-
विषयतया व्यवस्थापनाधियत(?) इत्याह ‘विरोध एवे’ति । गृहाभिसन्धिराह ‘अथे’ति । वास्तवो
विरोधो यथा भिन्नविषयतया प्रतिसन्धानाधीनो दुष्परिहरः, तथा भिन्नविषयतयापीति भावः ।
अभिन्नविषयतैव विरोधापादिका तत्कल्पना न तत्परीहारायेत्याशङ्कते ‘व्यवस्थापनमि’ति ।
भिन्नविषयतया व्यवस्थापनमविरोधापादनं चेत्तदा वास्तवो मानयोर्विरोध एव नास्ति ।
30 क्वचिदस्ति इत्यस्य नेहातिरिक्तविषयमादाय पर्यवसितत्वादिति दोषेऽसावविरोधप्रतिसन्धानेऽपि
व्याप्तिज्ञानमावश्यकमित्यत्राप्यनुमानप्रवेश एवेत्याशयेनाह ‘एके’ति । ‘घट्टुकुट्टामि’त्यादि
स्फुटम् । ‘प्रसिद्धे वाप्यसौ सम’ इति कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे ‘धूमोऽपी’ति । अनुपपत्ति-
करणिकायामर्थापत्तावनुमानमन्तर्भाव्य विरोधकरणिकायामन्तर्भावयति ‘विरोधोऽपी’ति । ‘अवाग्-

भागावस्थापनमिति । बह्व्यवस्थापनस्येति शेषः । ननु पर्वते बह्व्यवस्थापनसंसर्गज्ञानमनुमितिः परभागा-
 वच्छेदेन पर्वते बह्व्यवस्थापनसंसर्गज्ञानं यत्र तत्र विरोधकरणिकाऽर्थापत्तिरेव । किं च यद्यनुमानं न प्रमाणं
 तदानुपलब्धेः प्रमाणस्य केन प्रमाणेन सह विरोधो वक्तव्य इत्याशङ्कते 'बह्व्यवस्थापनमिति' ।
 अन्यथाऽनुमानाभाव इत्यादि यदुक्तं तत्तावत् परिहरति 'व्याप्ती'ति । सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या
 बह्व्यवस्थया प्रत्यक्षेण पर्वतस्यापि विषयीकरणादित्यर्थः । विरोधकरणिकामिह परिहरति 5
 'नापी'ति । 'अन्यथे'ति । यद्यपि बह्व्यवस्थापने साध्ये पाण्डरत्वादि विशेषणत्वादाभासं पालालवह्नी
 च साध्ये क्व विरोधकरणकत्वं, तथापि प्रतीयमानपाण्डरत्वेन धूममात्रेण पालालत्वविशिष्टबह्व्य-
 सिद्धिः स्यादिति भाषः । 'तद्विशिष्टस्ये'ति । पाण्डरत्वविशिष्टस्येत्यर्थः । 'तेनैवे'ति ।
 प(1)ालालत्वविशिष्टबह्व्यवस्थेत्यर्थः । 'तेनैवे'ति । परभागवतिबह्व्यवस्थेत्यर्थः । अन्वयसहचार एव
 व्याप्तिग्राहको न तु व्यतिरेकसहचारोऽपीति केवलव्यतिरेकधनुमानमेव न भवति कित्त्वर्थापत्तिः स 10
 इत्याह 'केवले'ति । 'कुत' इति । साध्याप्रसिद्ध्या पक्षधर्मतोपनयनवैयर्थ्याद्यनुमानवैयर्थ्यादित्यर्थः ।
 'साध्यधर्मे'ति । अविनाभाव उभयत्रापि तुल्यः । स च क्वचिद् अन्वयमात्रादनौपाधिकात्,
 क्वचिदन्वयव्यतिरेकाभ्यां, क्वचिच्च व्यतिरेकमात्रादेव गृह्यत इत्यर्थः । उपसंहरति 'तस्मादि'ति ।
 तद्विशेषवचनमिति । अनुमानविशेषवचनं, केवलव्यतिरेकवचनमिति यावत् । 'पूर्ववदादी'ति । यथा
 पारमर्प सूत्रं "पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चे"ति [N.S. 1.1.5] विशेषाभिधानमित्यर्थः । 15
 'चिन्तितमिति' । 'योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये' [NK. III.1] इत्यादिनेत्यर्थः । प्रसङ्गादाह
 'न चे'ति ।

विवेकटीका

अत्यन्ताभावेऽपि तत्रास्य गृहाभावस्य । 'तथा व्यपदेशात्' तेन विना तदनुपपन्नमिति
 व्यपदेशात् । ननु व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे तद्विना व्यतिरेकव्याप्ति- 20
 ग्रहाधीनार्थापत्तिरेव स्यादित्यनुशयेनाह—'कथं वे'ति । तथा च व्यतिरेकसहचारेणान्वय-
 व्याप्तेरेव ग्रहान्न कारणबाधोऽनुमितिरिति भावः । 'अनियामको'ऽव्यापकः 'भवन्नपि' पक्षे सन्नपि ।
 तथापि 'तथा व्यपदिश्यते' उपपाद्योपपादकभावतया व्यपदिश्यते । 'अनुमानं(नत्वम्)' अनुमितम् ।
 'अतिप्रसङ्गात्' विनाप्यनुमितिज्ञानमर्थापत्तेः प्रसङ्गात् । इष्टापत्तावाह—'स्व(अ)र्थापत्ती'ति ।
 'अनवकाशात्' तदनवकाशप्रसङ्गात् । 'क्वचित्त'थैव पाठः । 'विपर्यय' उपपादकभ्रमः । 25
 अन्वयव्याप्तिं दर्शयति—'यदे'ति । यदा नाहमिह तदान्वयनेत्यर्थः । जीवित्वे सतीति विशेषणान्न
 तदितरत्र व्यभिचारः, तथा च यत्र जीवित्वे सति यदा गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं तत्र गृहातिरिक्त-
 सत्त्वं, यथाहमित्युदाहरणशरीरम् । व्यतिरेकव्याप्ति() दर्शयति—[82b] 'यदे'ति । 'यदा'
 गृहा'दन्वय' 'न तदान्वय' गृहे इत्युभयत्र नङ्(अ)व्यत्यासेनेयम् । 'प्रकाशकृतस्तु' यत्त-
 दोर्व्यत्यासेन यदा नान्वय' यदा गृहे तदा गृहादन्वय', यदा नेह यदा न बहिः(ः) स न तदान्वय' 30
 तदा गृह इति योजयन्ति । शङ्कते—'सर्वदेशे'ति । गृहभिन्नानां निखिलदेशानाम् अप्रत्यक्षत्वे
 प्रत्यक्षसामग्र्यभावे कथं तद्विशेष्यकोऽभावसाक्षात्कारः, तथा च न व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपणमिति
 भावः । 'तेषां' योग्यानां गृहातिरिक्तदेशाधीनो यः 'संसर्ग'स्तस्या'त्मनि' अशरीरे ¹'निषेधात्' ।

¹ Guṇānanda reads निषेधात् for प्रतिषेधात्.

² Śaṅkara Miśra reads अवस्थापनम् for व्यवस्थापनम्.

- योग्यानुपलब्ध्याऽभावसाक्षात्कारात् शङ्कते—‘अयोग्यानामिति । ‘तदवयवानां’ योग्या-
योग्यावयवानां ‘तत्संसर्ग’निषेधादेव’ अवयविसंसर्गनिषेधादेव, सति कारणाकारणसंयोगे अवि-
नश्यदवस्थकार्यसंयोगनियमादिति भावः । ‘अन्येषामु’दासीनायोग्यानां ‘का वार्त्ता’ तत्संसर्ग-
निषेधावगमः कथं, न कदाचिदिति यादृशदेशसत्त्वं प्रकृते तत् कल्पनीयं तद्देशवृत्तित्वा-
5 भावस्यैव व्याप्यत्वात् अन्यादृशदेव संसर्गाभावनियेधाग्रहेऽपि न क्षतिरिति भावः । ‘परमाणुने’ति ।
अयोग्यदेशलक्षणं शक्यमिति च तत्सत्त्वमपि न कल्पनीयमिति भावः । विनापि पक्षधर्मता-
निश्चयम् अविनाभावमात्रबलेन गृहनिष्ठाभावस्य देवदत्ते बहिःसत्त्वनिश्चायकत्वे धूमोऽपि बह्नि
तथैव गमयेदित्याह—‘पक्षधर्मताया’ इति । ²‘अविशेषो’ गृहाभावेन धूमस्य । नन्वनुमिनो-
मीत्यनुव्यवसायसाक्षिकजात्पवच्छिन्नं प्रति पक्षधर्मतानिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकान्नियामकमस्त्व-
10 त्पनुशयादाह—‘व्यधिकरणेने’ति । साध्याभावाधिकरणं गृहमात्रवृत्ति तद्वृत्तिना गृहाभावेन
बहिःसत्त्वनिरूपितव्याप्तेरनिश्चयात्, व्यभिचारनिश्चयादित्यर्थः ।
ननु जीवी क्वचिदस्ति गृहे नास्तीति प्रमाणयोर्विरोधज्ञानाद्बहिरस्तीति या कल्पना सा
विरोधिरोधकरिणिकाऽर्थापत्तिरस्तु इत्यत्राह—‘प्रमाणयोरिति । अबाधिताभेदान्वयदर्शनादिति
अर्थः । ‘विषय भेदादिति । तथा च विरोध एव नेति भावः । शङ्कते—‘प्रकृत’ इति ।
15 ‘यद्येवमिति । उभयत्र । ‘क्वचिदिति । भिन्नभिन्नदेशपरमिति न विरोध इति भावः । ‘उपपादनात्’
विभिन्नदेशतया व्यवस्थापनात् । ‘उपपादनादित्य’त्रोपपाद्याकाङ्क्षायां पृच्छति—‘किमिति ।
व्यवस्थापयति—मानद्वयं(?) घट्टेति अर्थापत्तिप्रमाणरक्षणाय व्याप्तिरूपा घट्टकृट्पां(टी?) परि-
जिहीषंतस्तव तत्रैव प्रभातं, तत्रैव ज्ञानं पर्यवसन्नमित्यर्थः । ‘प्रसिद्धे वे’ति कारिकांशं व्याकरोति
—‘धूमोऽपि वे’ति । ‘तेन’ बह्निना, ‘असौ’ धूमः, ‘अर्वागुभागव्यवस्थापनं’ बह्निभावस्य । ननु
20 पर्वतो बह्नि[83a]मानिति ज्ञानमनुमानाधीनमेव वाच्यम्, अन्यथानुमानप्रमाणाभावे कयोः
प्रमाणयोर्विरोधज्ञानकवलिक(त)परभागावच्छेदेन बह्निव्यवस्थापिकाऽर्थापत्तिः स्यादित्याह—
‘बह्निमानयमित्यादि । ‘व्याप्ती’ति । धूमत्वावच्छेदेन बह्निमत्ताग्राहकप्रमाणेन पर्वतेऽपि
बह्निसत्ताया विषयीकरणादित्यर्थः । ‘नापी’ति । उत्तरं—परभागावच्छेदेन बह्निसिद्धिरपि
अर्थापत्तिर्नेत्यर्थः । ‘अन्यथे’ति । अत्र विषयविरोधेन तद्ग्राहकमानयोरपि विरोधो
25 ध्वनितः । शङ्कते—यदि पाण्डरत्वविशिष्टधूमस्य पालालत्वविशिष्टबह्निर्नैव व्याप्तेस्तत्र एव
तत्सिद्धिरिति सा नार्थापत्तिरित्यर्थः । ‘तेनैव’ परभागावह्नित्व(वच्छिन्न?)बह्निर्नैव, ‘एवं’
ततः सिद्धेरर्थापत्तित्वम् । शङ्कते—‘केवले’ति । ‘अन्यथाभावात्’ व्याप्तिप्रकारकपक्ष-
धर्मताज्ञानाभावात् । ‘एतावता’ऽन्वयव्याप्तिज्ञानाजन्यत्वेन । शङ्कते—‘तत्रे’ति ।
‘अविने’ति । व्यभिचारज्ञानविरोधिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसमुत्पन्नेनेत्यर्थः । व्यतिरेक-
30 सहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते इत्यनुसृत्याह—‘साध्यधर्मेण’ साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेन
विना तदवच्छिन्नाभाववतीति यावत् । ‘अभवनं’ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावः अयं सहचारो
व्याप्तिग्राहकोऽनुमाने अन्वयसहचार इव व्यतिरेकिणोऽप्यविशिष्टः, ‘तन्निश्चयो’ऽविनाभाव-
निश्चयः । ‘अन्यथे’त्यादि । तथा च सहचारगर्भाण्येव तल्लक्षणानि, साध्यसाधनसहचार-
मात्रग्राह्यव्याप्तिकत्वमन्वयिनः, साध्याभावसाधनाभावसहचारमात्रग्राह्यव्याप्तिकत्वं व्यति-

रेकिणः, उभयसहचारग्राह्यव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकिणो लक्षणानीति ध्येयम् । 'अनुमाने'ति । केवलान्वय्यनुमान(f)मत्पुपगम्भ । तद्वपगमे त्वाह—'तद्विषये'ति । केवलान्वय्यनुमानातिरिक्तानुमानमर्थापत्तिरित्यर्थः । 'न चे'ति । 'प्रत्यक्षादे'रित्यादिपदादनुमानपरिग्रहः । ज्ञातानुपलब्धेः तत्रैवान्तर्भावयिष्यमाणत्वादिति भावः ॥१९॥

तदुच्यते—

5

प्रतिपत्तेरापारोक्ष्यादिन्द्रियस्थानुपपत्त्यात् ।

अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ॥२०॥

या हि साक्षात्कारिणी प्रतीतिः सेन्द्रियकरणिका, यथा रूपादिप्रतीतिः । तथेह भूतले घटो नास्त्येव । 'साक्षात्कारित्वमस्या अविद्वमिति चेन्न । एकजातीयत्वे ज्ञाताज्ञातकरणत्वानुपपत्तेः । न हि तस्मिन्नेव कार्ये तदेव करणमेकदा 10 ज्ञातमज्ञातचैकदोपयुज्यते, लिङ्गेन्द्रिययोरपि व्यत्ययप्रसङ्गात्, ज्ञानस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च । न हि तदतिपत्त्यापि भवतस्तत्कारणत्वम्, व्याघातात् । तस्माज्ज्ञातानुपलब्धिजन्यस्यासाक्षात्कारित्वात्, तद्विपरीतकारणकमिदं तद्विपरीतजातीयमिति न्याय्यम् ।

ग्रामोदटीका

15

'तदुच्यते' इति । प्रत्यक्षाद्यनतिरेकित्वमुच्यते इत्यर्थः । विवादपदमानुपलब्धं ज्ञानं प्रत्यक्षम् इन्द्रियकरणकं वा अपरोक्षत्वात्, अन्यत्रानुपक्षीणेन्द्रियजन्यत्वात्, अक्षर('अज्ञात')करणत्वात् 'भावावेशाच्चे'ति । अस्मदादिराज्यानुभवस्य भावभूतकरणसहकृतमनोजन्य(न्म?)त्वनियमादित्यर्थः । अत्र प्रथमं हेतुं साधयति 'या ही'ति । ननु(न्व?)परोक्षत्वं साक्षात्त्वं तच्चासिद्धमिति शङ्कते 'साक्षादि'ति । परिहरति 'ने'ति । अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायसत्त्वेऽपि गत्यन्तरमाह 'एके'ति । 20 एकजातीयमेवाभावज्ञानं ज्ञातयाऽनुपलब्ध्या क्वचिदनुपलब्ध्या च जन्यते इत्यज्ञातानुपलब्धिजन्यप्र(म)भावज्ञानं साक्षात्कारिजातीयमिन्द्रियकरणकमेवेत्यर्थः । 'व्यत्यये'ति । लिङ्गमज्ञातम् इन्द्रियं च ज्ञातं करणं स्यादित्येवमपि प्रसज्यते इत्यर्थः । 'ज्ञानस्ये'ति । ज्ञातानुपलब्धिस्थले च स्वरूपसत्येव जनिका स्यात् । तथैव सामर्थ्योपलब्धेरित्यर्थः । 'न ही'ति । ज्ञानं विनापि चेदानुपलब्धं ज्ञानमङ्गीकृतं तदा ज्ञातत्वमनुपलब्धेरतन्त्रमेवेत्यर्थः । 'तद्विपरीतकारणकमि'ति । 25 स्वरूपसदनुपलब्धिजन्यमित्यर्थः । 'तद्विपरीतजातीयमि'ति । साक्षात्कारिजातीयमित्यर्थः । तथा च सिद्धमिन्द्रियकरणकत्वमिति भावः ।

विवेकटीका

'प्रतिपत्तेरित्यादि । योग्यानुपलब्धिकरणकत्वेनाभिमतं ज्ञानम् इन्द्रियकरणकं जन्यत्वे सति अपरोक्षत्वात् अनुपक्षीणेन्द्रियानुविधायित्वात् । 'अज्ञातकरण(क?)त्वाच्च', भावभूतासाधारण- 30

करणञ्च तज्जन्य[83b]ज्ञानत्वात् । मनसार्थान्तरवारणाया'साधारणे'ति । अत्र चेतरेवाधादन्वयव्यतिरेकशालीन्द्रियस्यैव करणत्वं विषयीकरोतीति भावः । 'चेतसो' जन्य-ज्ञानमात्रस्य 'भावावेशाद्भू'त्वभूतकरणत्वनियमात् । यद्वा, चेतसो मनसो मानसज्ञानातिरिक्ते ज्ञाने भावभूतकरणसहकारेण ज्ञानजनकत्वनियमादित्यर्थोऽवसेयः ।

- 5 शङ्कते—¹'साक्षात्त्वमिति । 'अस्याः' पक्षीभूतप्रतिपत्तेः । एतेनानुपलब्धत्वं यदि ज्ञानत्व-व्याप्यजातिः स्यात्, तथा च तदज्ञातकरणकवृत्तिर्न स्यात् । अन्यथा इन्द्रियमपि तदा तं साक्षात्-कारिप्रत्ययम् अज्ञातमपि वा लिङ्गमनुमिति जनयेदित्यर्थः । 'तदेव करणं' यद्यज्ञातमेव तज्जातीय-कार्यजनकं तदा ज्ञातं तत् करणं न स्यात्, ज्ञानात् पूर्वमेव स्वरूपसलस्तस्मात् फलोत्पत्तेः । 'ज्ञानस्ये'ति चेत्यर्थकं 'करणत्वे'त्यस्य वा करणतावच्छेदकमर्थः । यथाश्रुते तस्य सत्त्वे
- 10 तज्ज्ञानं करणं तस्य(?) नित्यप्रसङ्गो ध्येयः । यद्वा, 'ज्ञानस्ये'ति स्वरूपसतोऽप्युपलक्षणं, तथा च मिथो व्यभिचारात् उभयसाधारणानुगतधर्माभावाच्च तदवच्छिन्नं प्रति कारणत्वासम्भवादित्यर्थः । अत एवाह—'न ही'ति । 'तद्विपरीतक(र)णं(कम्)' अज्ञातक(र)णकं, 'तद्विपरीतजातीयम्' असाक्षात्कारविपरीतज(र)तीयं, साक्षात्कारीति यावत् ।

- ननु क्व नाम ज्ञातानुपलब्धिरसाक्षात्कारिणीमभावप्रतीतिं जनयति ? तद् यथा
- 15 निपुणतरमनुसृतो मया मन्दिरे चैत्रो न चोपलब्ध इति श्रुत्वा श्रोताऽनुमिनोति, नूनं नासीदेवेति । एतेन प्राङ्नास्तिताऽपि व्याख्याता । ननु तथाप्यवान्तर-जातिभेदोऽस्तु, अज्ञातानुपलब्धिजन्ये साक्षात्कारस्तु कुत इति चेत् ; कारणविरोधात् कार्यविरोधेन भवितव्यमित्युक्तमेव । अनन्यत्रोपक्षेपेन्द्रियव्यापारानन्तरभावित्वाच्च । अधिकरणग्रहणे तदुपक्षेपमिति चेन्न । अन्यस्यापि त्वगिन्द्रियोपनीते घटादौ
- 20 रूपविशेषाभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । अस्ति हि तस्याधिकरणग्रहणम्, अस्ति च प्रतियोगिस्मरणम्, अस्ति च श्यामे रक्तत्वस्य योग्यस्याभावोऽनुपलब्धिश्च । अधिकरणग्राहकेन्द्रियग्राह्याभाववादिनोऽपि समानमेतदिति चेन्न । प्रतियोगि-ग्राहकेन्द्रियग्राह्योऽभाव इत्यभ्युपगमात् । ममापि प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीते-ऽधिकरणे अनुपलब्धिः प्रमाणमित्यभ्युपगम इति चेन्न । वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते
- 25 रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात् । तथापि तत्तत्र सन्निकृष्टमिति चेत् ; हन्तवमनन्यत्र चरितार्थमिन्द्रियमवश्यमपेक्षणीयं रूपाभावानुभवेन ।

- स्यादेतत् । तथापि वस्त्वन्तरग्रह एव तस्योपयोग इति चेन्न । तस्य तं प्रत्यकारणत्वात् । कारणत्वे वा महान्धकारे करपरामर्शेन स्पर्शवद्बुद्ध्याभावं न प्रतीयात् । प्रतीयाच्च पुरोविस्फारिताक्षः पृष्ठलग्नस्याऽश्यामत्वम् । आर्जवा-
- 30 वस्थानमप्यधिकरणस्योपयुज्यते इति चेत् ; तर्हि नयनसन्निकर्षोऽप्युपयोच्यते ।

तदेकसहकारिप्रभासन्निकर्षापेक्षणात् । अन्यथा वातायनविवरविसारिकर-
परामृष्टेऽप्यधिकरणे तदुपलब्धप्रसङ्गाच्च । तथापि योग्यताऽऽपादनोपक्षीणञ्चक्षुः ।
यदितरसामग्रीसाकल्ये ह्यनुपलभ्यमानस्याभावो निश्चीयते, तच्च चक्षुष्यधिकरण-
सन्निकृष्टे सति स्यादिति चेत् ; ननु परिपूर्णानि कारणान्येव साकल्यम् । तथा च
किं कुत्रोपक्षीणम् ? अथान्योन्यमेलकं मिथः प्रत्यासत्त्यादिशब्दवाच्यं तदुपलब्धः, 5
न तर्हि क्वचिच्चक्षुः कारणं स्यादिति । न हि रूपाद्युपलब्धिमप्यसन्निकृष्टमेत-
दुपजनयति । * अथाऽधिकरणसमवेतकिञ्चिदुपलब्धोऽपि तद्विषयाभावग्रहे-
ऽनुपलब्धेरपेक्षणीयः, ततस्तत्वेदं चरितार्थम् । वायादिषु तु रूपाद्यभाव-
प्रतीतिरानुमानिकी ।

तथा हि—अनुपलब्धग ह्यनुमीयते, अयं नीरूपो वायुरिति । न । असिद्धेः । 10
न ह्युपलब्धाभावो भवतामभावोपलब्धः, उपलब्धस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।
प्राकट्याभावेनानुमेय इति चेन्न । 'वायौ रूपवत्ताप्राकट्याभावस्याप्यसिद्धेः ।
रूपाभावेन समानत्वात् । व्यवहाराभावेनानुमेय इति चेन्न । कायवाग्वश-
पाराभावेऽप्युपेक्षाज्ञानाभावाभ्युपगमात् । मूकस्वप्नोपपत्तेय । न च व्यवहारा-
भावमात्रेणाऽनुमातुमपि शक्यते, अनैकान्तिकत्वादसिद्धेय । तद्विषयस्तु व्यवहार- 15
स्तद्विषयज्ञानजन्यो वा ? तद्विषयज्ञानजनको वा ? तदाश्रयधर्मजनको वा ?
तदभावश्च तज्ज्ञानतदाश्रयधर्माभावान्तर्भूत एवेत्यशक्यनिश्चय एव । आत्माश्रये-
तरेतराश्रयचक्रकप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न चाऽज्ञातस्योपलब्धाद्यभावस्य लिङ्गता ।
न च प्राकट्याभावः सत्तामात्रेणोपलब्धाभावमावेदयतीति युक्तम् ; लिङ्गाभावस्य
तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् । अविनाभावबलेन तु नियमे तत्प्रतिसन्धानापत्तेः । न 20
ह्यविनाभावः सत्तामात्रेण ज्ञानहेतुं नियमयति, धूमादावपि तथाभावप्रसङ्गादिति ।
ज्ञानप्रत्यक्षत्वेन तद्विशा भविष्यतीति चेन्न । शब्दध्वंसादिनोक्तोत्तरत्वात् ।

अपि च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणाधिकरणधर्मप्रतीतिरनुपलब्धेरङ्गमिति, तद्व-
हितायास्तस्याः कार्यव्यभिचाराद्यवस्थाप्येत, व्याप्तिबलाद्वा ? न तावदुक्तरूपा-
नुपलब्धिस्तां विना अभावप्रत्ययमजनयन्ती दृश्यते । नापि व्याप्तेः । तथा 25
सति वायौ रूपाभावप्रत्ययस्तामाक्षिपेत्, एवम्भूतत्वात् । अनाक्षिपे वा, न
तत्कारणको भवेत्, न वा भवेत् । ततो न भवत्येव, लिङ्गात्तदुत्पत्तिरिति चेत् ;
ननु लिङ्गमपि सैव, न तत्त्वान्तरम् । यथा योनिसम्बन्धोऽलिङ्गदशायामिन्द्रिय-
सन्निकर्षमपेक्षते, लिङ्गदशायां तु तदनपेक्ष एव ब्राह्मण्यज्ञाने, तथैतत् स्यादिति
चेन्न । कार्यजातिभेदात्तदुपपत्तेः । प्रकृते च तदनभ्युपगमात् । पारोक्ष्यापारोक्ष्ये 30

विहायान्यथाऽप्यसौ भविष्यतीति चेन्न । अनुपलम्भात् । सम्भाव्यते तावदिति चेत् ; सम्भाव्यतां, न त्वेतावताऽपि तमाश्रित्य करणनियमनिश्चयः ।

अज्ञातकरणत्वाच्च । यदज्ञायमानकरणजं ज्ञानं तत्साक्षादिन्द्रियजं, यथा रूपप्रत्यक्षम् । तथा चेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानमिति । यथा वा स्मरण-
5 मज्ञायमानकरणजं साक्षान्मनोजन्म । कुतस्तर्हि न साक्षात्कार्यनुभवरूपम् ? संस्कारातिरिक्तसन्निकर्षाभावादिति वक्ष्यामः ।

तथापि भावविषये इयं व्यवस्था, अभावज्ञानं त्वज्ञातकरणत्वेऽपि न साक्षादिन्द्रियजं भविष्यतीति चेन्न । उत्सर्गस्य बाधकाभावेन सङ्कोचानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वव्याप्तीनां भावमात्रविषयत्वप्रसङ्गोऽविशेषात् । तथापि विपक्षे किं
10 बाधकमिति चेत् ; नन्विदमेव तावत् । अन्यदप्युच्यमानमाकर्ण्य । तद् यथा— अकारणककार्यप्रसङ्गो, रूपाद्युपलब्धीनामपि दाऽनिन्द्रियकरणत्वप्रसङ्गः । न ह्यनु-
मित्यादिभिरुपलभ्यमानकरणिकाभिश्चक्षुरादिव्यवस्थापनम्, अपि त्वनुपलभ्यमान-
करणिकाभी रूपाद्युपलब्धिभिरेव । यद्यपि साक्षात्कारिताऽपि तत्रैव पर्यवस्यति,
तथापि प्रथमतोऽनुपलभ्यमानकरणत्वमेव प्रयोजकं चक्षुरादिकल्पने । न ह्युप-
15 लभ्यमाने करणान्तरे साक्षात्कारिणीष्वपि तासु चक्षुराद्यनुपलभ्यमानं कश्चिद-
कल्पयिष्यत् । अत एव साक्षात्कारित्वेऽपि स्मृतर्मन एव करणमुपागमन् धीराः । संस्कारस्वर्यविशेषप्रत्यासत्तावुपयुज्यते, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनात् ।

भावावेशाच्च चेतसः । सर्वत्र हि बाह्या^२र्थानुभवे जनयितव्ये भावभूतप्रमाणा-
विष्टमेव चेत उपयुज्यते, नातोऽन्यथेति व्याप्तिः । तथैव शक्तेरवधारणात् । न
20 ह्यनुपलब्धिमात्रसहायं तदभावेऽप्यनुभवमाधातुमुक्तहते । शब्दलिङ्गादेरपेक्षादर्श-
नात् । न च यत्र यदपेक्षं यस्य जनकत्वमुपलब्धं, तदेव तस्यैव तदनपेक्षं
जनकमिति न्यायसहम् ; आर्द्रस्थनसंबन्धमन्तरेणापि दहनात् धूमसम्भावनापत्तेः ।
तथा च गतं कार्यकारणभावपरिग्रहव्यसनेन ।

ग्रामोदटीका

25 निपुणतरमिति । शब्दान्मंत्रानुपलब्धिज्ञानवतश्चैत्रस्य मंत्राभावानुमानमित्यर्थः । अनुमिति-
स्वरूपमाह 'नूनमिति' । 'एतेने'ति यत्रानुपलब्धिनं शाब्दी किन्तु मंत्राभावं पृष्टः
स्वयमेवानुपलब्धिं ज्ञात्वाऽनुमिनोति नासीत्तत्र चैत्र इति । अत्र हि स्मरणार्हस्य स्मरणाभावो
लिङ्गं तेन प्राक्कालीना नास्तित्वा सिद्धमिति । अत्राभावानुमितिकाले चैत्रस्य तत्र सत्त्वेऽपि
न दोष इति भावः । नन् वा ज्ञातानुपलब्धिजन्ये ज्ञाने आनुपलब्धत्वं जात्यन्तरमेवास्तु, किं
30 साक्षात्त्वेनेत्याशङ्कते 'नन्वि'ति । पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणधर्मभेदश्चेत् कार्यं, तदा साक्षात्त्वमाया-
तमित्यर्थः । न ह्यज्ञातकरणजन्यं ज्ञानं न साक्षात्कारीति सम्भवति । तथा च कारणविरोध

एवेति भावः । द्वितीयं हेतुं विवृणोति 'अन्यत्रे'ति । इन्द्रियस्याधिकरणग्रहे उपक्षय इत्याह
 'अधिकरणे'ति । परिहरति 'ने'ति । अधिकरणग्रहस्य प्रकृते जातत्वाद्भीलघटे पीतरूपाभावोऽन्येनापि
 गृह्येतेत्यर्थः । कारणान्तरविलम्बोऽपि नात्रेत्याह 'अस्ति ही'ति । ननु तत्रापि त्वगिन्द्रियेण कथं
 तत्र न रूपाभावग्रह इति शङ्कते 'अधिकरणे'ति । परिहरति 'ने'ति । त्वगिन्द्रियं न रूपग्राहकमतो
 न तेन रूपाभावो गृह्यत इत्यर्थः । 'ममापी'ति । प्रकृते त्वगिन्द्रियं न रूपग्राहकमतो न तदुपनीते- 5
 ऽधिकरणे रूपाभावग्रह इत्यर्थः । 'वायावि'ति । तत्र प्रतियोगिग्राहकेनेन्द्रियेणाधिकरणानुपस्थिते-
 रित्यर्थः । ननु प्रतियोगिग्राहकमिन्द्रियं वायुसन्निकृष्टमेतावतैव तत्र रूपाभावोऽनुपलम्भेन
 गृह्यत इति शङ्कते 'तथापी'ति । अधिकरणसन्निकर्षमात्रेणाधिकरणग्रहोपक्षीणता न सम्भवति,
 अतस्तदभावग्राहकमेव वक्तव्यमित्यर्थः । तत्रान्यथासिद्धिं प्रकारान्तरेणाशङ्कते 'तथापी'ति ।
 'तस्ये'ति । वस्त्वन्तरग्रहणस्य रूपाभावोपलम्भं प्रत्यनुपयोगात् न तेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । 10
 ननु वस्त्वन्तरग्रहणस्यापि कारणत्वं स्यादित्यत आह 'करणत्व' इति । 'न प्रतीयादि'ति । तत्र
 वस्त्वन्तरस्य त्वगिन्द्रियेण ग्रहणादिति भावः । ननु तत्रापि स्पर्शवद्द्रव्याभावं चक्षुरेवं कथं न
 प्रत्येति इत्यत आह 'महान्धकार' इति । इदं चक्षुःसामर्थ्याभावबोधनाय । अन्यथा चक्षुर्ष्वेव
 तत्राभावप्रत्यय इत्यस्यापि वक्तुं मुकृत्वादिति भावः । 'स्पर्शवदि'ति च त्वगिन्द्रिययोग्यता-
 घटनाय । दोषान्तरमाह 'प्रतीयाच्चे'ति । 'पुरोविस्फारिताक्ष' इति । 'वस्त्वन्तरग्रहणाय पृष्ठ- 15
 लग्नस्ये'त्यधिकरणग्रहणायाभिहितम् । शङ्कते 'आजंवे'ति । परिहरति 'तर्ही'ति । आजंवा-
 वस्थानस्य सन्निकर्षमात्रफलकत्वादित्यर्थः । 'तदेके'ति । अन्यथा विस्फारिताक्षस्य वस्त्वन्तर-
 ग्रहणमपि न स्यादित्यर्थः । आजंवावस्थाने व्यभिचारमाह 'वातायने'ति । 'तदुपलम्भे'ति ।
 पीते घटे श्यामाभावोपलम्भप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तथापी'ति । यद्यपि प्रकारान्तरोप-
 क्षीणत्वमभावग्रहे नेन्द्रियस्य, तथापि तत्तद्व्याप्येतरयावत्तदुपलम्भकसामग्रीसमवधाने सत्यनुपलम्भो 20
 योग्यानुपलम्भः, स चाभावग्रहे हेतुः । अयञ्चाधिकरणे यत्र तिष्ठति तत्राभावग्रहस्तथा
 चाधिकरणे इन्द्रियसम्बन्धो योग्यताघटकत्वेनोपक्षीणो न स्वतन्त्र इत्यर्थः । 'नन्वि'ति । एवं
 सतीन्द्रियसन्निकर्षोऽभावग्रहकारणमित्यायातमित्यर्थः । ननु कारणमेलकं घटयति चक्षुर्न तु
 कारणमपीत्याह 'अथे'ति । एवमन्यत्रापि रूपादिग्रहे चक्षुः कारणं न स्यात्, मेलकघटकतयैवान्यथा-
 सिद्धेः । एतदेवाह 'न ही'ति । ननु वातायनादावाजंवावस्थानसत्त्वेऽपि अधिकरणवृत्तिधर्मस्य 25
 चक्षुषा ग्रहणाद्भावो गृह्यते, तस्य तत्र सहकारित्वस्य वक्तव्यत्वात् । तथा च चक्षुस्तत्रैवोपक्षीण-
 मित्याह 'अथे'ति । नन्वेवं वायावपि रूपाभावो न गृह्यते, चक्षुषा तद्वृत्तिधर्मान्तरग्रहात् इत्यत
 आह 'वाय्वादिवि'ति । तत्रानुपलब्धिः प्रमाणमेव न भवति किन्त्वनुमानमेवेत्यर्थः । 'असिद्धेरि'ति ।
 ज्ञायमानानुपलम्भो लिङ्गं तज्ज्ञानं च दुरुपपादमित्यर्थः । ननु वायू रूपवत्तया नानुपलम्भविषयः,
 ताद्रूप्येण प्राकट्याभाववत्त्वात् इत्यनुमानमुपलम्भे स्यादित्याह 'प्राकट्ये'ति । रूपवत्ताप्राकट्यस्यापि 30
 अभावो वायुधर्मिको दुर्ग्रह एव इत्याह 'वायावि'ति । 'प्राकट्य' ज्ञातता । 'रूपाभावेने'ति । प्राकट्या-
 भाववत् रूपाभाव एव कुतो न गृह्यत इत्यर्थः । ज्ञानाभावानुमाने हेत्वन्तरमाह 'व्यवहारा-
 भावेने'ति । अत्र व्यवहारविशेषाभिप्रायेणैकान्तिकत्वमाह 'काये'ति । ननु व्यवहारमात्राभावो
 लिङ्गं स्यादत आह 'न चे'ति । स्वीयव्यवहाराभावोऽनैकान्तिकः सकलव्यवहाराभावश्चासिद्ध
 इत्यर्थः । ननु स्वकीयरूपवत्ताभावः स्वकीयरूपवत्ताव्यवहाराभावेनानुमेयस्तत्र च उपेक्षणीयज्ञाने- 35
 ऽनैकान्तिकत्वे सत्येवाह 'तद्विषय' इति । तत्राद्ययोस्तद्विषयकज्ञानाभावान्तर्भूतत्वेन साध्याविशेष

- एव । अन्त्ये तदाश्रयो धर्मो ज्ञातता, तदभावस्तदन्तर्भूत इति दुष्यं एवेत्युक्तम् । 'आत्माश्रये'ति । व्यवहाराभावान्तर्गतस्तद्विषयकज्ञानाभावः तेनैव तदनुमानं चेत्, तदाप्रमाश्रयः, तेन व्यवहाराभावो, व्यवहाराभावेन च तद्विषयकज्ञानाभाव एव चेदनुमेयस्तदा अन्वोन्माश्रयः । ज्ञानाभावेन प्राकट्याभावः, तेन च व्यवहाराभावः व्यवहाराभावेन च ज्ञानाभाव एव चेदनुमेयस्तदा चक्र(क)-
- 5 मित्यर्थः । 'न चे'ति । तथा चातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । 'न च प्राकट्याभाव' इति । तस्यैवं स्वभाव-कल्पने मानाभाव इति भावः । एतदेव विशदयति 'लिङ्गे'ति । स्वरूपताल्लिङ्गाभावेन यत्र कुत्रचिद् बह्वनुमानप्रसङ्गात् । यद्वा, समव्याप्तिस्थले लिङ्गाभावोऽपि साध्याभावबोधक इति प्रकृतानुरूपमिति भावः । अविनाभावोऽपि तत्र बलं(?) ज्ञात एव वाच्योऽन्वयाऽनुमानाभासान-वकाशोऽतिप्रसङ्गश्चेत्पाह 'अविनाभावे'ति । ननु ज्ञानं योग्यमस्तु तदभावं योग्यानुपलम्भेन
- 10 स्वरूपसत्तां गृहीत्वा तेन रूपाभावो वायावनुमीयताम् इत्याह 'ज्ञाने'ति । 'स्वदिशे'त्यपसिद्धान्त-वारणाय । 'शब्दध्वंसादी'ति । पक्षादिविकल्पस्तत्त्वादिति भावः । अधिकरणागतधर्मान्तर-ग्रहे चक्षुरन्यथासिद्धमिति यदुक्तं तत्प्रकारान्तरेण दूषयति 'अपि चे'ति । 'तामि'ति । अधिकरण-वृत्तिधर्मप्रतीतिमित्यर्थः । 'तथा सती'ति । रूपाभावप्रतीतिस्तावदुभयसित(द्व)व्याप्ति-श्चेत्तदाधिकरणवृत्तिधर्मान्तरप्रतीति संवाक्षिपेदित्यर्थः । यदि नाक्षिपेत् तदा कारणमेव
- 15 न स्यादथवा रूपाभावप्रतीतिरेव न स्यादित्याह 'अनाक्षेप' इति । 'तत' इति । स्वरूपसदनुपलब्धे-रित्यर्थः । 'लिङ्गादि'ति । ज्ञायमानानुपलब्धेरित्यर्थः । 'संवे'ति । अनुपलब्धेरिवेत्यर्थः । तद्-ग्रहानुपपत्तिश्चोक्तेति भावः । 'यथे'ति । विशुद्धमानापि(?) नृयोनिजत्वं स्वरूपसत् प्रत्यक्षसहकारि ज्ञातं तु लिङ्गं यथा त्वयोल्लसते तथानुपलब्धिरपि ज्ञाता चाज्ञाता भावधियं जनयेदित्यर्थः । 'कार्ये'ति । दृष्टान्ते साक्षात्त्वमनुमितित्वं जातिभेदोऽस्ति । प्रकृते तु नास्तीत्यर्थः । 'अन्वथापी'ति ।
- 20 पारोक्ष्यमानु(प)लब्धं च जातिभेदः प्रकृतेऽपीति शङ्कते 'पारोक्ष्ये'ति । 'अनुपलम्भादि'ति । बायो रूपाभावग्रहे भूतले घटाद्यभावग्रहे च साक्षात्त्वस्यैवोपलम्भात् । वैजात्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । 'करणे'ति । एकत्र ज्ञाताऽन्वयाज्ञाताऽनुपलब्धिः करणमिति वैजात्यमन्तरेण व्यवस्थापयितु-मशक्यमित्यर्थः । अभावज्ञानस्य इन्द्रियकरणकत्वे साध्ये कारिकया संगृहीतम् 'अज्ञातकरणत्वा-दि'ति । हेतुं विवृणोति 'अज्ञाते'ति । 'यदज्ञायमाने'ति । ज्ञायमानकरणाजन्यं यदज्ञायमानकरणजन्यं
- 25 तत् साक्षादिन्द्रियजमिति व्याप्तिः । तेनाज्ञायमानमनोजन्धानुमित्यादौ न व्यभिचार इति भावः । 'कुतस्तर्ही'ति । साक्षान्मनोजन्धत्वे स्मृतिरपि साक्षात्कारिणी स्यादित्यर्थः । 'संस्कारे'ति । स्मृतौ संयुक्तसमवेतविशेषणतासंस्कारद्वारैव मनःप्रत्यासत्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा तु चक्षुरादिसन्निकर्षजन्या तन्नाशेऽपि संयुक्तविशेषणतायाः प्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । असन्निकृष्टं वा तन्नाभासते । न हि यावत्प्रत्येतव्येन्द्रियसन्निकर्षः कारणमिति 'टीकाकृद'भिधानादिति भावः ।
- 30 'इयमि'ति । यदज्ञातकरणकं तत् साक्षात्कारीति व्यवस्थेत्यर्थः । 'उत्सर्गस्ये'ति । भावाभाव-साधारणव्यवस्थायां बाधकाभावादित्यर्थः । 'अन्वथे'ति । कार्यं सकारणकमेवेत्पादिव्याप्तीनामपि इत्यर्थः । तथा च तद्दुःसंज्ञि कारणापेक्षा न स्यादिति भावः । 'विपक्ष' इति । अभावज्ञानमज्ञात-करणजमप्यस्तु, साक्षात्कारि च न स्यादित्यत्र किं बाधकमित्यर्थः । 'ननु इदमेवे'ति । निर्बीज-शङ्क्याप्यनोपाधिकत्वमज्ञप्रसङ्ग एवेत्यर्थः । उत्सर्गस्य बाधकं विनाप्यपवादप्रसङ्गश्चेति
- 35 वार्थः । 'अकारणके'ति । अज्ञातकरणकं ज्ञानमिन्द्रियमक्ष(न्त?)रेण भवत् कारणं विनैव स्यादित्यर्थः । 'रूपादी'ति । एवं रूपाद्युपलब्धावपीन्द्रियं कारणं न स्यादित्यर्थः । तस्मादनुप-

लभ्यमानकरणकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येवेन्द्रियजन्यकल्पनभावस्यकं, तथा चाज्ञातानुपलब्धिजन्य-
मभावज्ञानमपि तथा स्यादित्याह 'न ही'त्यादि। नन्वनुपलब्ध्यमानकरणत्वं नेन्द्रियकल्पने
तन्त्रं, किन्तु साक्षात्कारित्वं, तच्चानुपलब्ध्यमानानुपलब्धिजन्यभावज्ञाने नास्तीति तत्रेन्द्रिय-
जन्यत्वं न स्यादित्याह 'यद्यपी'ति। 'तत्रैवे'ति। इन्द्रियकल्पन एवेत्यर्थः। 'तथापी'ति। उप-
लब्ध्यमानकरणस्थलेऽनुपलब्ध्यमानस्य करणस्य केनाप्यकल्पनादननुपलब्ध्यमानकरणकत्वमेवेन्द्रिय- 5
कल्पकमित्यर्थः। नन्वनुपलब्ध्यमानकरणकत्वेन चेदिन्द्रियजन्यत्वं साक्षात्त्वं वा, तदा स्मृतिरपि
तथा स्यादित्यत आह 'अत एवे'ति। इन्द्रियजन्यत्वं तु तत्रास्त्येव, ननु (तु) साक्षात्त्वं तु मनसः,
पोढाप्रत्यासत्तिविरहादिति भावः। ननु संस्कारस्तत्र न कुतः करणमत आह 'संस्कारस्त्विति।
निर्व्यापारत्वेन तस्याकरणत्वादिति भावः। ननु मनोजन्यायां स्मृतौ संस्कारः किमिति कल्पप्रत
इत्यत आह 'इन्द्रियाणामिति। ननु पोढाप्रत्यासत्तिविरहेऽप्यलौकिकप्रत्यक्षत्वं स्मृतौ स्यादिति 10
चेन्न, इन्द्रियजत्वेऽपि स्मृतौ जनकत्वावच्छेदकं नेन्द्रियत्वं, किन्तु मनस्त्वमिति न साक्षात्त्वं तत्रेति
भावः। 'भावावेशादिति। भावस्यासाधारणकरणस्यावेशः प्रवेश इत्यर्थः। तथा च बहिः
प्रमायां मनसो भावरूपकरणसहकारित्वनियमस्य दृष्टत्वादिन्द्रियलिङ्गसादृश्येष्वपि तदेव
कल्पनीयमिति भावः। एवं च घटाभावो भूतल इत्यभावप्रमा मनोभिन्नभावरूपकरणजन्य-
प्रमात्वान्मतवत् इत्यनुमानादिन्द्रियकरणत्वसिद्धिः। तदेवाह 'सर्वत्र ही'ति। आविष्टं 15
सहकृतं कथमेवमत आह 'तथैवे'ति। अवधारणस्थलमाह 'न ही'ति। 'तदि'ति। मन इत्यर्थः।
ननु शाब्दज्ञानादौ मनसो भावसहकारित्वमस्तु, अभावप्रमान्तु भावनिरपेक्षमनुपलब्धिमात्रसहायं
जनयतु, को दोष इत्यत आह 'न वे(चे)'ति। यत्र यस्य यत्सहकारि तन्निरपेक्षेणापि तज्जातीय-
जन्यजनकविप्लव इत्यर्थः। तथा च बहिः प्रमात्वावच्छेदेनैव भावसापेक्षत्वमित्यर्थः। यद्यपि
परामृष्यमाणलिङ्गकरणतापक्षेऽभावस्यापि सहकारित्वं, तथापि भावघटितकरणसापेक्षत्व- 20
मित्यर्थः। प्रकृते परामृष्यताघटितत्वाच्च दोषः। अनुपलब्धिस्तु न परामृष्यताघटितेति
न सा कारणमिति भावः।

विवेकटीका

'एतेने'ति। सापि न ज्ञातानुपलब्धिजेत्यर्थः। 'व्याख्याता' अनुमितिबिजातीयभिन्नत्वेन,
तत्र मैत्राभावप्रश्नानन्तरमसत्यपि तदानीं गूहादिसन्निकर्षे तद्वत्तया स्मरणाहंस्य इदानीमस्मरणेन 25
प्रतिसंहितेन तत्र मैत्राभावं प्रतीत्योत्तरयति—'नासीत्तत्र मैत्र' इति विस्मृतमिदमत्यत्र। 'तथापि'
ज्ञातानुपलब्धिजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे 'नावान्तरजातिभेदः' साक्षात्काराद्यवृत्तिः। 'कारणे'ति।
साक्षात्कारिविजातीये ज्ञानकरणकत्वनियमेन तद्विपरीते साक्षात्कारित्वनियमादित्यर्थः।
ननु यथा ज्ञानकरणकत्वाविशेषेऽपि अनुमितिशाब्दादाववान्तरत्वंलक्षणं, तथा ज्ञातकरणकत्वेऽप्यस्तु
इत्यनुशयादुक्तं द्वितीयं हेतुं व्याकरोति—'अन्ये'ति। असिद्धिं शङ्कते—'अधिकरणे'ति। 30
'तत्' इन्द्रियम्। रूपसामान्याभावस्य घटे बाधितत्वादाह—'विशेषे'ति। तद्वृत्तियोग्यत्वमेव
वैशिष्ट्यम्। शङ्कते—'ममे'ति। [84a] तत्प्रतियोगिग्राहकमिन्द्रियं, ततः 'वायी',
तथा च प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाधिकरणसन्निकर्षस्तत्सहकारी वाच्य इति भावः।

'तथापी'ति। 'वस्त्वन्तर'स्यालोकादे'ग्रहणे' प्रतियोगिग्राहकेन्द्रिय'स्योपयोगः', 'तस्य'
वस्त्वन्तरग्रहस्य 'त' भावग्रहं, तथा च उक्तन(1)नेन्द्रियमन्यथासिद्धमित्यर्थः। वस्त्वन्तर- 35

ग्रहणस्य भावग्रहं प्रति 'कारणत्वे वा' 'न प्रतीयादि'ति । त्वच्चा तत्र वस्त्वन्तरग्रहादिति भावः । ननु तत्र स्वशरीरप्रत्यक्षमेव त्वार्चं फलबलात् कल्पयतामित्युक्तेराह—'प्रतीयाच्चे'ति । तत्र तदिन्द्रियजन्यवस्त्वन्तरग्रहणस्य भावात् । 'पृष्ठे'ति । इष्टापत्तिनिरासाय शङ्कते— 'आर्जवे'ति । 'सन्निकर्षोऽपी'ति । सत्पण्यार्जवावस्थाने सन्निकृष्टे भावाग्रहादिति भावः ।

- 5 इन्द्रियसन्निकर्षस्योपयोगे युक्तान्तरमाह—'तदेके'ति । चक्षुःसन्निकर्षमात्रं सहकारीत्यर्थः । ननु चक्षुःसन्निकर्षावच्छेदेनालोकसन्निकर्षो यत्र हेतुस्तत्र चक्षुःसन्निकर्षस्यापि विनिगमनाविरहेण हेतुत्वात् साक्षात्वम्, अत्र चार्जवावस्थानमधिकरणस्य, तत्र चालोकसन्निकर्षः चाक्षु(प)त्वं वस्त्वन्तरग्रहणञ्चापेक्षते, न चैतावता साक्षात्वमित्यत्राह—'वातायने'त्यादि । चक्षुःसन्निकर्षावच्छेदेनालोकसन्निकर्षस्याप्रयोजकत्वे तदुपलम्भप्रसङ्गात् । 'वातायनविसारिते'त्यनेनाधिकरणज्ञानरूपसहकारिप्रदर्शनं, चक्षुरसन्निकर्षश्चाधिकरणेन सूचितम्, अत्र सति चालोकेनाधिकरणसन्निकर्षे, सति च चाक्षुषे वस्त्वन्तरग्रहण इत्यपि बोध्यम् ।

- चक्षुःसन्निकर्षादिरनुपलब्धिनिष्ठयोग्यताघटकतावच्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिं शङ्कते— 'तथापी'ति । 'त(व)दितरे'ति । प्रतियोगितद्वयाप्येतरेत्यर्थः, तेन विनापि प्रतियोगितदिन्द्रियसन्निकर्षाभावग्रहणम् । यद्यपि संयोगसाक्षात्कारे तदाश्रयप्रत्यक्षस्यापि हेतुत्वात् तेन विनापि च संयोगानुपलब्धेर्योग्यतास्थेवेत्यव्याप्तिः, तथापि येन प्रतियोगिग्राहकेण विनापि यत्र यदभावस्योपलम्भो दृश्यते तदितरत्वमेव तत्र निवेद्यम्, उक्तैक्यस्यानुपादेयत्वात् । एतन्नये च योग्यप्रतियोगिकस्यैव संसर्गाभावस्य ग्रहणं, तेन न प्रतियोगिग्राहकाप्रसिद्धिः । विवेचितमिदमन्धत्र भूयतेति, नेह तन्पते । 'निश्चीयते' अज्ञातकरणेनानुभूयते । 'तत्' योग्यतोपपादनम्, अ(व)च्छेद्यावच्छेदकभावे विनिगमनाविरहात् नान्यथासिद्धिरिन्द्रियस्येत्याह—'नन्वि'ति । ननु फलोपधान-
- 20 नियामकं कारणानाम्मेलकं, न तु मिलितं कारणं कदाचिन्मिलनविशिष्टात् यत्किञ्चित्कारणादेव तदा[84b]पत्तेः कारणतावच्छेदकपूर्ववर्तिताया अनपेक्षणीयत्वात्, अतस्तत्रेन्द्रियमन्यथासिद्धमित्याह—'अथे'ति । एवं सति घटादिसाक्षात्कारेऽपि तथापत्तिरित्याह—'तदि'ति । 'स्व(त)द्' इन्द्रियम् । 'वातायने'त्यादिदोषं परिहरति—'अथे'ति । 'अधिकरणे'त्यस्य 'प्रतियोगिग्राहकेनेन्द्रिये'त्यादिः । तदधिकरणघटितसन्निकर्षेणेति च बोध्यम्, तेन द्रव्यत्वादेस्तदा तथा-

- 25 ग्रहसत्त्वेऽपि न दोषः । यद्यप्यधिकरणग्रहस्य तदिन्द्रियजन्यत्वमपेक्षणीयमित्येव शक्यं वायौ रूपाभावस्य चानुमेयत्वमिव, तथाप्यसुरभी सौरभाभावस्य प्रभायां रक्ताभावादेरुपलम्भस्योपपत्तिरत्र ध्येया । तथानुपलब्धता निरुक्तयोग्यानुपलब्ध्या असिद्धेः, अनुपलब्धिरुपलिङ्गस्याज्ञानरूपासिद्धेः तामेवोपपादयति—'न ही'ति । 'अभावोपलम्भ(म्भ)ः' योग्यानुपलब्धिगम्यः । 'प्राकट्याभावेन' रूपप्रकारकज्ञातताया अभावेन, 'अनुमेयः' रूपवत्वोपलम्भाभावः । निरुक्ताधिकरणवृत्तिधर्मग्रहाभावेन न तस्यापि निश्चयो वायोरित्याह—¹'वायोरि'ति । 'अनुमेयः' वायावुपलम्भाभावः । यद्यपि व्यवहाराभावोऽपि वायावुक्तयुक्त्या दुनिरूपः, तथापि स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य दोषान्तरमाह—'न काये'ति । नन्वनुपेक्षणीयः तत्पुरुषीयोपलम्भाभाव एव तत्पुरुषीयतथाव्यवहाराभावे नानुमेयः विषयमाहात्म्यादिति चानुपेक्षणीयत्वम् इत्यनुशयादाह—'मूके'ति । तथा च न तेनानुपेक्षोपलम्भाभावानुमानसम्भव इति भावः । ननु तत्तत्पुरुषीय-

तदातनव्यवहाराभावस्य व्यभिचारित्वेऽपि व्यवहारसामान्याभावेन तदनुमानं स्यादित्याह—
'न चे'ति । 'अनेकान्तिकत्वादि'ति । व्यवहारसामान्यशून्येऽपि उपलम्भसत्त्वादित्यर्थः ।
ननु निश्चिते व्यवहारशून्यत्वे तत्रोपलम्भसत्त्वाद्वाव्यभिचारनिश्चयः स्यात्तद्विशेष्यत्वात्तत्र
इत्यत्राह—'अविदेस्वे'ति । विपक्षवत् पक्षेऽपि तद्विशेष्यभावात् कथमनुमेत्यर्थः ।

किञ्च व्यवहारसामान्याभावो हेतुस्तद्विशेष्यभावो वा ? आद्येऽसिद्धिः, वायोः स्पर्शवत्तादि- 5
व्यवहारस्य सत्त्वात्, अतस्तद्विशेष्यभावो वाच्यः, विशेष्यस्य रूपवत्ताविषयकमेव व्यवहारस्य च
सविषयकत्वाभावात् । तद्विषयकज्ञानजन्यत्वं तद्विषयकज्ञानजनकत्वं वा तद्वाच्यं, ज्ञानस्यापि
तद्विषयकत्वं यदि तद्विशिष्टज्ञानजनकत्वं, तदा तदाश्रयप्राकट्यजनकज्ञानजन्यत्वादिकमेव तद्वाच्यं,
तत्र च विशेष्यीभूततद्व्यवहारवति विशेष्यणीभूतस्य ज्ञानस्य ज्ञाततया भावात्(दत्त ?) एव तत्पर्य-
वसानं वाच्यं, तत्राद्यद्वयं तज्ज्ञानाभावे पर्यवसन्नम्, अन्त्यञ्च तत्प्राकट्याभावेन । तत्र यदि ज्ञाना- 10
भावानुमानं तदात्माश्रयः, यदि च व्यवहाराभावेन ज्ञानाभावस्य ज्ञानाभावेन च व्यवहाराभाव-
स्यानुमितस्तदान्व्योन्याश्रयः, यदि च प्राकट्याभावेन ज्ञानाभा[85a]वस्य ज्ञानाभावेन व्यवहारा-
भावस्य व्यवहाराभावेन च प्राकट्याभावस्य प्राकट्याभावेन ज्ञानाभावस्यानु(मिति)मानं तदा चक्र-
कमित्याखण्डितार्थः । ननुपलम्भाभावोऽज्ञात एव रूपाभावानुमापकः स्यादित्याह—'न चे'ति ।
तदनुमान एवानुपलब्धिप्रमाणान्तर्भावात्प्रातिरेकतेति भावः । 'तयात्वे' गमकत्वे बह्विधलिङ्गा- 15
भावेनापि स्वरूपसत्ता बह्व्यभावगमकत्वप्रसङ्गात् । ननु धूमाभावो न बह्व्यभावव्याप्य
इति न तथा प्राकट्याभावस्य ज्ञानाभावव्याप्यतया तं गमयेदित्याह—'अविनाभावे'ति । तस्य
लिङ्गस्य ज्ञानापत्तेः 'ज्ञानहेतु' 'नियमयति' आश्रयमनुमापकीकरोति । 'ज्ञानप्रत्यक्षेणे'ति ।
तथा च योग्यानुपलब्ध्या गृहीतेनैव ज्ञानाभावेन रूपाभावानुमानमित्यर्थः । 'शब्दे'ति ।
शब्दध्वंसप्रत्यक्षताव्यवस्थापनेनायोग्याधिकरणकाभावस्यापि अनुपसिद्धि(लब्धि)गम्यत्वात्, 20
न वायौ रूपाभावस्यानुमेयत्वमेवेति 'केचित्' । 'परे'तु तद् यथा पक्षादिविकल्पेनानुमानं दूषितं,
तथात्राप्यित्यर्थ इत्याहुः । तत्र चोपलम्भाभावस्य अग्रहत्वे रूपाभावेन किमपरादमिति भावः
इत्यपरे । 'तद्वहिताया' इति । तथाविधधर्मग्रहाभावप्रयुक्तस्याभावोपलब्धिव्यतिरेकग्रहादि-
त्यर्थः । प्रयुक्तञ्च 'क्षेमसाधारणकार्यताविशेषः व्याप्ती'ति । एषा चान्वयमुखी नातः पौनरुक्त्य-
मिति ध्येयम् । ('ताम्') निरुक्तधर्मप्रतीतिम्, 'एवंभूतत्वात्' व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्, 25
'तत्कारणकः' निरुक्तधर्मप्रतीतिहेतुकः, तद्वाच्यको वा न भवेत् । 'ततः' अनुपलब्धेः 'न भवति'
वायौ रूपाभावप्रत्ययः, तत्करणज्ञान एव तस्या हेतुत्वात् व्यापकत्वाच्चेति भावः । तर्हि कुतः
सेत्यत्राह—'लिङ्गादि'ति । ज्ञानानुपलब्धिरूपादित्यर्थः । 'सैव' अनुपलब्धिरेव, तथा च
व्यभिचार एवेति भावः । तस्याश्चोपलम्भो न सम्भवतीति प्र(ग)ेबोक्तम् यद्यपि, तथापि
स्फुटत्वात्तदुपेक्ष्य व्यभिचार एवोपदर्शित इति ध्येयम् । 'न(त)त्त्वान्तरमि'ति । तद(ग)नी 30
जायमानं लिङ्गान्तरं नास्तीत्यर्थः । व्यभिचारमुद्धरति—'यथे'ति । 'योनिस्त्वन्धः'
ब्राह्मणमातापितृकत्वज्ञानम् 'अलिङ्गदशायाम्' अनुमितिसामग्र्यप्रविष्टत्वदशायां तं ब्राह्मणेन्द्रिय-
सन्निकर्षं 'तदनपेक्षः' ब्राह्मणेन्द्रियसन्निकर्षानपेक्षः 'तथैव' स्यात्, अनुपलब्धिरप्यजायमानता-
दशायां निरुक्तधर्मप्रतीतिमपेक्षते, न जायमानतादशायामिति स्यात् । 'कार्ये'ति । ब्राह्मण्य-
ज्ञानरूपं यत् कार्यं तत्र प्रत्यक्षत्वानुमितित्वरूपजातिभेदादिन्द्रियसन्निकर्षापेक्षत्वात् नापेक्षयो- 35
'रूप[85b]ते'रित्यर्थः । 'तदनभ्युपगमात्' कार्ये जातिभेदानुपगमात् । 'पारोक्ष्या-

पारोक्ष्ये' (इ)ति । दृष्टान्ते यदनुमितिरूपं परोक्षं प्रत्यक्षरूपपरोक्षजातिभेदः, अनुपलब्धज्ञाने तदभावेऽपि भूतले घटाभावप्रतीती अवान्तरजातिभेदोऽस्ति, यत्र निरुक्तधर्माग्रहापेक्षा वायौ रूपाभावप्रत्यये तदनपेक्षेत्यर्थः । 'असौ' अनुपलब्धप्रत्ययः । 'अनुपलम्भादि'ति । प्रत्यक्षत्व-जातिविरुद्धानुपलब्धत्वजातिरनुपलम्भादित्यर्थः । त्वानुपलब्धेः करणत्वमिति भावः । यद्वा,
 5 भूतले योग्यघटाभावोपलम्भस्तत्र वायौ रूपाभावप्रतीतिव्यावृत्तजातिभेदानुपलम्भात्, तथा च कुत्र तथाविधधर्मप्रतीतेर्हेतुत्वमिति भावः । सन्दिह्यते ('सम्भाव्यते') निरुक्तजातिभेदः । 'सम्भाव्य-तामि'ति । कार्यजातिभेदसम्भावनया तत्करणसम्भावनायामपि न प्रमाणान्तरावधारण-मित्यर्थः ।

तृतीयं हेतुं व्याकरोति—'अज्ञाते'ति । 'यदि'ति । ज्ञायमानकरणाजन्यं यद्यज्ञानं
 10 'तत्साक्षादिन्द्रियजं' (न ?) असाधारणेन्द्रियकरणकवृत्तिज्ञानव्याप्यजातिमत्त्वं साध्यं, तथा च हेतावनुपादेयं जन्यत्वम् । 'यथा वे'ति । एतच्च स्मृतौ मनसोऽसाधारणकरणतानयमाश्रित्य । 'कुतस्तर्ही'त्यनन्तरं 'स्मरणमि'त्यनुपपद्यते । निरुक्तहेतुना साक्षात्त्वे साध्ये संस्काराजन्यत्व-मुपाधिरित्यर्थः ।

¹'प्रकृते' (इ)ति । उपाधि शङ्कते—'भावे'ति । अभावाविषयत्वमित्यर्थः । अभावा-
 15 ज्ञानजन्यत्वपक्षधर्मतावच्छिन्नसाध्यव्यापकं चेदं तेनोपनयवशादभावस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन न साध्याव्यापकत्वं, नोपेयेते च तैः सामान्यलक्षणायोगजप्रत्यासत्ती, अतो न तज्जन्यतज्ज्ञाने साध्यव्यापकत्वमिति ध्येयम् । 'अन्यथे'ति । परामर्शादिजन्यत्वे नाभावानुमितावनुमिति-त्वादिसाधनेऽपि तस्योपाधित्वं स्यादित्यर्थः । 'इदमेव' औत्सर्गिकत्वमेव । 'अकारणके'ति । अज्ञातकरणकज्ञानसामान्ये इन्द्रियस्य कारणत्वात् तद्विनाऽभावप्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । इत्थम-
 20 ननुगमे 'रूपाद्युपलब्धीनामपि' इन्द्रियकरणत्वं (न ?) प्रामाणिकं स्यादित्यर्थः । 'तत्रैव पर्यवस्यति' इन्द्रियकरणत्वे पर्यवस्यत्येव साधकतामाप्नोत्येव 'तथाप्य'भावोपलब्धौ साक्षात्कारित्वस्य सन्दिग्ध-तयाऽज्ञातकरणकानुभवत्वेन तत्तत्र प्रसाध्य हेतूकर्तव्यं, तथा चावश्यकत्वात्तदेव तत्र हेतुकृत-मित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह—'तथापी'ति । व्याप्तिग्राहकं तर्कमाह—'न ही'त्यादि । 'उप-लम्भमान' इत्यादि । न हि ज्ञानकारणके आत्मतत्त्वसाक्षात्कारादौ साक्षात्त्वे सत्यपि इन्द्रियं
 25 तेन कल्पयितुं शक्यते परिशेषासम्भवात्, अपि तु अज्ञातकरणके रूपाद्युपलम्भे एव तत्त्वेन तथा चेन्द्रियकल्पने तदेव प्रयोजकमि[86a]त्यर्थः । यत एव इन्द्रियकल्पने तत् प्रयोजकम्, अत एव विनापि साक्षात्त्वमज्ञातकरणत्वेन स्मृतेरपि मनःकरणकत्वमिच्छन्तीत्याह—'अत एवे'ति । ननु विना प्रत्यासत्तिं कथमिन्द्रियस्य कारणतेत्याह—'संस्कारस्त्व'ति ।

चतुर्थं हेतुं व्याचष्टे—'भावावेशान्चे'ति । भावभूतासाधारणकरणसहकारेणैव मनसो
 30 मानसातिरिक्तानुभवजनकत्वमिति व्याप्तेः, भावभूतकरणत्वमवश्यमभावोपलब्धौ वाच्यं, तथा चानुपलब्धेः सहकारित्वमात्रं कल्प्यते, न तु करणत्वमित्यर्थः । ²'वाच्य(ह्य?)'ानुभवे' मानसभिन्नानुभवे, तेन तदसहकारेण मानसाज्ञानस्मृतिजनकतया चेतसो न व्यभिचार इति भावः । 'प्रमाणाविष्टं' तत्सहकृतं, 'तथैव' तादृशकरणसहकारेणैव चेतसः 'शक्तेः' निरुक्तज्ञानजनकत्वस्या-

¹ Guṇānanda reads प्रकृते before न्यापि, it seems.

² Guṇānanda reads वाच्यान्- for वाच्यार्थान्-.

नव्यव्यतिरेकाभ्यां निश्चयात् । ननु भाव एव तस्य भावभूतकरणसहकारित्वं न त्वभाव इत्या-
शङ्क्याह—‘न ही’ति । ‘अनुपलब्धिमात्रेण भावभूतासाधारणव्यवच्छेदः । ‘अभाव’ इत्यत्र
सप्तम्यर्थो विपर्ययः । यद्यपि व्याप्ती भावांशस्य व्यर्थताऽप्यथा क्वचिदिन्द्रियसहकारित्व-
दर्शनात् व्याप्तिज्ञानादेरपि करणता न स्यात्, तथाप्युक्तवक्ष्यमाणयुक्तप्रवृत्त्यभेदेनैवमपि प्रमाण-
तामासादयति इत्यभिप्रायणेदमिति ध्येयम् ॥२०॥

5

अपि च—

प्रतियोगिनि सामर्थ्याद्व्यापाराव्यवधानतः ।

अज्ञाद्ययत्वाद्दोषाणामिन्द्रियाणि विकल्पनात् ॥२१॥

यद्वि प्रमाणं यद्भावावगाहि, तत् तदभावावगाहि, यथा लिङ्गं शब्दो वा ।
घटाद्यवगाहि चेन्द्रियमिति । अन्यथा हि शब्दादिकमपि नाऽभावमावेदयेत्, 10
भाव एव सामर्थ्यावधारणात् । न चैवमेव न्याय्यम् । ‘देवदत्तो गेहे नास्ती’ति
शब्दात्, मया तत्र जिज्ञासमानेनापि न दृष्टो मैत्र इत्यवगतानुपलब्ध्या-
ऽनुमानादप्यवगतेः । ग्राहयतु वाऽऽद्यमिन्द्रियम् । तथापि न तेनेदं
व्यवधीयते, व्यापारत्वात् । अन्यथा सर्वसविकल्पकानां प्रत्यक्षत्वाय दत्तो
जलाञ्जलिः स्यात् । 15

नन्वेवं सति धूमोपलब्धोऽप्यस्य व्यापारः स्यात् । तथा च गतमनुमानेनापोति
चेन्न । यथा क्रियया विना यस्य यत्कारणत्वं न निर्वहति, तं प्रति तस्या एव
व्यापारत्वात् । न च धूमाद्युपलब्धिमन्तरेण चक्षुषो वङ्गिज्ञानकारणत्वं न
निर्वहति, संयोगवदिति ।

अस्ति च भावाभावविपर्ययः । सोऽयं यस्य दोषमनुविधत्ते, तदेवात्र 20
करणमिति न्याय्यम् । न चानुपलब्धिः ¹स्वभावतो दुष्टा, ¹नाप्यधिकरणग्रहणं
प्रतियोगिस्मरणं वा स्वभावतो दुष्टम् । अनुत्पत्तिदशायामनुत्पत्तेरुत्पत्तिदशयाश्च
स्वार्थप्रकाशनस्वभावताया अपरावृत्तेः । असंसृष्टयोरधिकरणप्रतियोगिनोः संसृष्ट-
तया प्रतिभानं दुष्टम् । संसृष्टयोश्चासंसृष्टतयेति चेत् ; नन्वयमेव विपर्ययः ।
तथा च आत्माद्ययो दोषः । तस्मात्, दुष्टेन्द्रियस्य तद्विपर्ययसामर्थ्यं अदुष्टस्य 25
तत्समीचीनज्ञानसामर्थ्यमपि । तथा च प्रयोगः—इन्द्रियमभावप्रमाकरणं, तद्विपर्यय-
करणत्वात् । यत् तद्विपर्ययकरणं तत् तत्प्रमाकरणं, यथा रूपप्रमाकरणं
चक्षुरिति ।

विकल्पनात् ²स्वल्पपि । ‘अघटं भूतलमि’ति हि विशिष्टधोरवश्यमिन्द्रिय-
करणिका स्वीकर्तव्या, प्रमाणान्तरं वा सप्तममाख्येयम् । यथा हि, विशेष्यमात्रो- 30
पक्षीणमिन्द्रियमकरणमत्र, तथा विशेषणमात्रोपक्षीणा अनुपलब्धिरपि न करणं

- स्यात् । स्वस्वविषयमात्रप्रवृत्तयोः प्रमाणयोः समाहारः कारणमिति चेन्न । विषयभेदे फलवैजात्ये च तदनुपपत्तेः । न हि सृत्सु तन्तुषु च व्याप्रियमाणयोः कुलालकुविन्दयोः समाहारः स्यात् । नापि घटपटादिकारिणां चक्रवेमादोनां समाहारः कचिदुपयुज्यते । तत्र कर्त्तृकार्याभावान्न तथा । प्रकृते तु विशिष्ट-
 5 प्रत्ययस्य परोक्षापरोक्षरूपस्य दर्शनात्तथेति चेन्न । विरुद्धजातिसमावेशाभावात् । भावे वा करस्वित एव कार्ये द्वयोरपि शक्तिरभ्युपगन्तव्या, दर्शनवत्त्वात् । न हि नियतविषयेण सामर्थ्येन कर्त्तृकार्यसिद्धिः ; अन्यत्रापि तथाप्रसङ्गात् । ननूभयोरप्युभयत्र सामर्थ्यं कोऽर्थो मिथः सन्निधानेनेति चेन्न । तत्सहितस्यैव तस्य तत्र सामर्थ्यादिति । एतेन 'सुरभि चन्दनमि'त्यादयो व्याख्याताः । तथा
 10 चाभावविषयेऽपीन्द्रियसामर्थ्यस्य दुरपक्रवत्वादलमसदग्रहेणेति ।

- स्यादेतत् । नागृहीते विशेषणे विशिष्टबुद्धिरुदेति, तत्कार्यत्वात् । न च विशिष्टसामर्थ्यं केवलविशेषणेऽपि सामर्थ्यम् ; केवलसौरभेऽपि चक्षुषो वृत्तिप्रसङ्गात् । अतोऽभावविशेषणग्रहणाय मानान्तरसम्भवः । अपि च कथमनालोचितोऽर्थ इन्द्रियेण विकल्पेयः ? न च मानान्तरस्याप्येषा रीतिः ; अनुमानादिभिरना-
 15 लोचितस्याप्यर्थस्य विकल्पनात्, अप्राप्तेः । न ह्यभावेनेन्द्रियस्य संयोगादिः संभवति । न च विशेषणत्वं, संबन्धान्तरपूर्वकत्वात्तस्य । अवस्थाभ्युपगन्तव्यत्वाच्चानुपलब्धेः । न हि तदुपलब्धौ तस्याभावोपलम्भ इति चेत् ?

ग्रामोदटीका

- किञ्चाभावप्रमायामिन्द्रियाण्येव करणमित्याह 'प्रतियोगिनी'ति । अधिकरणग्रहे
 20 च नेन्द्रियमन्वथासिद्धमित्याह 'व्यापारे'ति । 'अक्षाश्रयत्वादिति । येन दुष्टेन यदप्रमा जन्यते तेनैवादुष्टेन तत्प्रमापीत्यन्वयः दृष्टमिह च इन्द्रियमेव दुष्टमभावाप्रमाजनक-
 मनुपलब्धेर्दोषाभावात् ; तथा चाभावप्रमापि तेनैव जननीयेत्यर्थः । इन्द्रियाणि करणमिति शेषः । 'विकल्पनादि'ति । घटाभाववद् भूतलमिति विशिष्टज्ञानस्य भावविषयत्वेनानुप-
 लब्धजन्यत्वाभावादिन्द्रियमेव करणं वाच्यम् । तथा चाभावांशेऽपि तदेव करणमित्यर्थः ।
 25 'यदी'ति । उपमानभिन्नमिति शेषः । तेनोपमानेन व्यभिचारः । घटाद्यभाववगाहि चेन्द्रियमित्युपनयः । तस्मात्तदभाववगाहीति निगमनं बोध्यम् । 'अन्वथा ही'ति । तत्रापि प्रमाणान्तरं कल्पनीयं स्यादित्यर्थः । 'न चैवमेवे'ति । शब्दादीनामभावा-
 ग्राहकत्वमेवेत्यर्थः । 'ग्राहयतु वे'त्यनास्थायाम्, अधिकरणसाहित्येनैवाभावग्रहणादधिकरणग्रह-
 पुरःसरमेवाभावज्ञानमिति भावः । अन्यथा इन्द्रियसन्निकर्षेण निविकल्पकेन वा व्यवहित-
 30 मिन्द्रियमपि सविकल्पकं न जनयेदित्याह 'अन्वथे'ति । 'धूमोपलम्भ' इति । तृतीयलिङ्गपरामर्श इत्यर्थः । 'अस्ये'ति । चक्षुष इत्यर्थः । लिङ्गपरामर्शो न चक्षुर्व्यापारः, तेन विनापि इन्द्रियेण लैङ्गिकज्ञानजननादित्याह 'यये'ति । त्रियापदं व्यापारपरम् । 'संयोगवदि'ति । व्यतिरेकदृष्टान्तः ।

इन्द्रियसंयोगवदित्यर्थः । तन्तुसंयोगवदिति वा । 'अक्षाश्रयत्वादि'ति व्याचष्टे 'अस्ति चे'ति ।
 अनुपलब्धिरेव दुष्टा स्यादित्याह 'न चे'ति । 'स्वभावत' इति । इन्द्रियगतदोषद्वारा तु दुष्टत्वेत्यर्थः ।
 एवमुत्तरत्रापि । न च चक्षुर्गन्तपित्तादिसहकारित्वानुपलब्धेर्दुष्टत्वमिति वाच्यम् । विवाद-
 पदमभावभ्रम इन्द्रियजन्यः लिङ्गाभासाद्यजन्यभ्रमत्वादित्यत्र तात्पर्यात् । 'अनुत्पत्ती'ति ।
 अभावादेव तदा दुष्टत्वाभावादित्यर्थः । 'उत्पत्ती'ति । स्वार्थविषयकस्य तदानपायात् क्व 5
 दुष्टत्वमित्यर्थः । अभाववति भावविपर्ययमधिकृत्य दोषमाह 'असंसृष्टयोरिति । भाववत्त्वभाव-
 विपर्यये दुष्टत्वमाह 'संसृष्टयोरिति । 'नत्व(न्व)'ति । सम्बोधने प्रतिभासनमिह विपर्ययः, न च
 स एव दोषः सन् आत्मानमपि जनयतीत्यर्थः । स्वाभिमतमुपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'अभाव-
 प्रमाकरणमिति । विवादाध्यासिताभावप्रमाकरणमित्यर्थः । अतो न भागबाधः ।
 'यद् यदि'ति । दोषस्य करणत्वाभावात् तेन व्यभिचार इति भावः । 'इदं खल्वपी'ति निपात- 10
 समुदाय उदाह्रियत इत्यर्थः । 'अघटमिति । भावविशेष्यका अभावविशेषणिका धीरित्यर्थः ।
 'यथे'ति । इन्द्रियानुपलम्भयोः प्रत्येकमात्रसामर्थ्यादित्यर्थः । नत्व(न्व)न्द्रियसंस्कारयोर्यथा प्रत्यभि-
 ज्ञानजनकत्वं तथेहेन्द्रियानुपलम्भयोः स्यादित्याह 'स्वस्वे'ति । 'विषयभेद' इति । घटयो-
 र्भावाभावमात्रविषयपर्यवसन्नत्वात् न विशिष्टावगाहनसामर्थ्यमित्यर्थः । 'फलभेद' इति ।
 इन्द्रियस्यापरोक्षज्ञानं फलम्, अनुपलब्धेस्तु परोक्षमित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञाने तु संस्कारस्य करणत्वा- 15
 भावादिन्द्रियस्यैव करणत्वमतः सर्वांशे साक्षात्कारित्वम् । तत्त्वांशे च इन्द्रियसम्बन्ध(द्ध?)-
 विशेषणतैव प्रत्यासत्तिरिति भावः । विषयभेदोदाहरणमाह 'मृदि'ति । फलभेदोदाहरण-
 माह 'घटे'ति । 'तत्रे'ति । अर्कबुर्त्वं घटपटात्मकस्य कार्यस्य, प्रकृते तु कर्बुरत्वमेवेत्याह
 'प्रकृत' इति । अत्रापि न कर्बुरत्वं बाधादित्याह 'विरुद्धे'ति । अभ्युपेत्याह 'भावे वे'ति । तथा च
 अभावांशेऽपि चक्षुषः सामर्थ्यं त्वयावगतमिति सिद्धं समीहितमित्यर्थः । 'अन्यत्रापि'ति । घट- 20
 पटादावपीत्यर्थः । 'कोऽर्थ' इति । केवलेनेन्द्रियेणानुपलम्भेनैव वा विशिष्टप्रत्ययसम्भवादित्यर्थः ।
 'तत्सहितस्यैवे'ति । अनुपलब्धिसहितस्यैवेन्द्रियस्य विशिष्टबुद्धौ सामर्थ्यादित्यर्थः । 'एतेने'ति ।
 सौरभविशेषणत्वेऽपि चन्दनविशेष्यकत्वेन तदपि चाक्षुषमित्यर्थः । 'तथा चे'ति । यथा सुरभि
 चन्दनमित्यत्र सौरभांशेऽपि चाक्षुषत्वं तथात्राप्यभावांशेऽपि चाक्षुषत्वमित्यर्थः । ननु सौरभस्य
 चाक्षुषत्वेऽपि तदुपनायकं घ्राणं प्रमाणान्तरमेव तथाभावस्य विशेषणस्य ग्रहार्थमनुपलब्धि(ः?) प्रमाणं 25
 स्यादिति शङ्कते 'स्यादेतदि'ति । किञ्चेन्द्रियजे विशिष्टज्ञाने तदाभावो विशेषणं भासेत यदि
 पूर्वं निर्विकल्पकविषयता स्यान्न चैवमित्याह 'अपि चे'ति । न वा इन्द्रियेण सहास्य प्रत्यासत्तिः
 संयोगसमवायात्मिका सम्भवतीत्याह 'अप्राप्तिश्चे'ति । तदेवाह 'न ही'ति । समवायस्तु
 नातिरिक्तो न वा प्रत्यक्ष इति न तदर्थमपि विशेषणताकल्पनमिति भावः । किञ्चानुपलब्धि-
 स्त्वयापि तत्राभ्युपगन्तव्येत्याह 'अव याभ्युपगन्तव्य(त्व)दि'ति । 30

विवेकटीका

यद्वा, इत एवारुचेराह—

'प्रतियोगिनि' इत्यादि । इन्द्रियाणि अभावोपलब्धिकरणतावच्छेदकवन्ति इति च
 प्राकरणिकं साध्यम् बोध्यम् । 'प्रतियोगिनि सामर्थ्यात्' प्रतियोगिग्राहकवृत्तिप्रमाणतावच्छे-

- दकवत्त्वादित्थं । साध्येऽवच्छेदकोपादानात् न व्यक्तिविशेषे व्यभिचारः । अत्र च विशिष्य रूपतदभावौ हेतुसाध्ययोः अभावप्रतियोगितया निवेश्यौ, तेन शक्यतावच्छेदकत्वाभावग्राहकता-वच्छेदकशून्य उपमाने न व्यभिचारः । नन्वधिकरणग्राहकान्यथासिद्धस्येन्द्रियस्य तत्र कारणता-भावात् कथमनुमितिर्दत्तवाह—‘व्यापारे’ति । ‘अक्षे’ति । तदभ्रमकारणीभूतदोषाश्रय-
 5 त्वादित्थं । दृश्यते हि शैत्याभावमात्रे तु पित्तदोषाश्रयत्वं चक्षुरादेरिति घटाभाववद् भूतल-मिति बुद्धिविशेषः, न इन्द्रियातिरिक्तकरणकः, इन्द्रियासाधारणकरणकत्वात् रूपप्रत्यक्षवदित्थं स्वरूपासिद्धप्रयोजकत्वशङ्कायामाह—‘विकल्पनादि’ति । स चेदनुपलब्धिमात्रकरणकः, तदा भूतलविषयता न स्यात्, यदि बोभयकरणक एव तदा जात्योः सङ्करो व्याप्यवृत्तित्वं वा इति इन्द्रियकरणकत्वम् इन्द्रियातिरिक्ताकरणकत्वञ्च तत्रावश्यमुपेयमिति नोक्तदोष इति भावः ।
 10 ‘व्यापारत्वादिति । अधिकरणज्ञानं नेन्द्रियव्यवधायकं [861] तद्व्यापारत्वादिति ‘संयोगवदि’त्थं । अन्यथा तज्जनकतयैवान्यथासिद्धत्वे सविकल्पकस्य इन्द्रियजन्य-निविकल्पकजन्यत्वेन तत्र इन्द्रियाहेतुत्वप्रत्यक्षत्वं न स्यादित्थं । ‘अस्य’ इन्द्रियस्य, ‘त्रियया’-ऽजननेन, तथा च यद्वर्मावच्छिन्नं जनयित्वैव यद्वर्मावच्छिन्नं जनयति तदेव तत्र तस्य व्यापारो न चक्षुरादेर्धूमोपलम्भस्तथेत्यर्थः । ‘संयोगवदि’ति ध्यतिरेकदृष्टान्तः । वस्तुद्वयसंयोगवदि-
 15 ‘त्येके’ । यद्यपि विनापि संयोगं धूमोपलम्भद्वारापि इन्द्रियस्य हेतुत्वात् संयोगोऽप्यव्यवधायको न स्यात् इति शक्यत एव वक्तुं, तथापि अतीतानागतस्थले धूमोपलम्भस्य व्यापारत्वासम्भवे तात्पर्यम् ।
 ‘अस्ति चे’ति । यद्यपि दृष्ट(?)दुष्टत्वं दोषसहकारेण तत्तदभ्रमजनकत्वं तच्चाप्यविशिष्टम्, अन्यथा पदज्ञानादेर्दुष्टत्वं स्यात्, स्वरूपतो विषयतः वैलक्षण्याभावात्, तथापि शङ्को न श्वेत
 20 इति ज्ञाने चक्षुर्निष्ठपित्तदोषजन्यत्वेन पीतः शङ्ख इति भ्रमवच्चक्षुर्जन्यत्वानुमाने तात्पर्यम् । ‘स्वभावदुष्टा’ पित्तदोषवती । ‘स्वार्थे’ति । तथा च न विषयकृतं दुष्टत्वमिति भावः । ‘असंसृष्टयोरिति । तथा च बाधितविषयतया विषयकृतमेव तदिति भावः । ‘नत्व(न्व?)य-मि’ति । अधिकरणप्रतियोगिनोरुपादानं दृष्टान्ततया, न तु प्रकृते तस्य तथात्वं विवक्षितमिति ध्येयम् । ‘तद्विपर्यये’ति । अभावविपर्ययेत्यर्थः । ‘यदि’ति । चक्षुष्टमभावप्रमाकरण-
 25 वृत्ति अभावभ्रमकरणवृत्तिजातित्वात् ज्ञानत्ववदित्थं । यथाश्रुते व्यक्तिभेदव्यभिचारात्, अभावभ्रमदोषमात्रजातिविशेषसम्भवे तु न तस्यास्तदभ्रमकरणवृत्तित्वमिति न व्यभिचारः । इन्द्रियानुपलब्धोरधिकरणाभावरूपज्ञानजनकं परस्परसहकारेणार्थसमाजसिद्धमित्थाशङ्कते ‘स्वस्वे’ति । करणं फलोपधाननियामकं, यद्वा ‘कृदभिहितो भावः’ इति न्यायात् समाहृते प्रमाणे तथेत्यर्थः । ‘विषयभेद’ इति । इन्द्रियस्याभावेऽनुपलब्धेश्च भावपर्यवसन्नत्वात् सहकारित्व-
 30 मनयोः । ‘फले’ति । तज्जातीयज्ञानं प्रति तस्य करणत्वात्, न त्वेकं ज्ञानं तादृशोभयजातीयं जात्योः सङ्करप्रसङ्गात् अव्याप्यवृत्तित्वप्रसङ्गाद्वेत्यर्थः । विषयाभावे फलाभावोदाहरणमाह ‘य(त)दि’ति ।

फलवैजात्येन च तदाह—‘नापी’ति । शङ्कते—‘तत्रे’ति । कर्तुं(र्वं)रत्वं घटपट-मे(ल)कत्वम् । ‘विरुद्धे’ति । परस्परात्पन्ताभावसमानाधिकरणेत्यर्थः । परोक्षत्वस्य जाति-

त्वाभावेऽपि परोक्षत्वव्याप्यानुपलब्धत्वस्य तैस्तथात्वमुपेयत इति भावः । अव्याप्यवृत्तित्वे वा तात्पर्यम् । 'करम्बित एवे'ति । तथा चाभावांशेऽपिन्द्रियस्य करणत्वोपलम्भे सिद्धमेवेहितमिति भावः । 'अन्यत्र' घटपटादावपि, तथाच क्व साङ्ख्यस्या[87a]पि दोषत्वमिति भावः । 'कोऽयं' इति । एकेनाप्युभयत्र समर्थेन फलसम्भवादिति भावः । 'एतेने'ति । तत्रापि सौरभांशे चक्षुष एव प्रमाणत्वादिति भावः ।

5

'तत्कार्यत्वाद्भि'शिष्टधियः । 'अत' इति । अभावज्ञानात्मकविशेषणज्ञाने समर्थतया रु(ड)पलब्धेरुपनयसहकारेणाधिकरणेऽपि सामर्थ्यमिति भावः । 'अपि चे'ति । अलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य निर्विकल्पकविषयत्वव्याप्तिरिति भावः । 'अप्राप्तेऽप्ये'ति । अभावो नेन्द्रियग्राह्य इन्द्रियाप्रत्यासन्नत्वादित्यर्थः । 'न ही'ति । अभावो नेन्द्रियसंयोगी, न वा तत्समवायी अभावत्वादिति प्रयोगः । 'न चे'ति । अभावो नेन्द्रियेण साक्षात् परम्परया 10 विशेषणतावान् सम्बन्धान्तररहितत्वात्, यद् येन सम्बन्धान्तररहितं, तेन तद्विशेषणतावत्, यथा मेरुणा विन्ध्य इति सामान्यतः प्रयोगः । समवायस्तु तत्र ये नातिरिच्यते अतो न तत्र व्यभिचारः, 'सम्बन्धान्तरपूर्व(क)त्वात्' तद्व्याप्यत्वात्, न त्वभावप्रत्ययान्ध्यानुपपत्त्या विनैव सम्बन्धान्तरं विशेषणता स्वीक्रियतां, तथा व्याप्तिबलात् सम्बन्धान्तरं वा सिद्धेदित्यत्राह—'अवश्ये'ति । अनुपलब्धेरेवावश्यविलिप्ताया अभावप्रत्ययोपपत्ती न ततस्तादृशी कल्पनेति भावः । आवश्यकत्व- 15 मेवाह—'न ही'ति ॥२१॥

उच्यते—

अवच्छेदग्रहधौव्यादधौव्ये सिद्धसाधनात् ।

प्राप्तान्तरेऽनवस्थानाच्च चेदन्योऽपि दुर्घटः ॥२२॥

स ह्यर्थविशेषणीभविष्यन् केवलोऽपि विस्फुरेत्, यस्यावच्छेदकज्ञानं 'न व्यञ्जकम्' । 20 स च विकल्पयितव्य आलोच्यते, यो विशेषणज्ञाननिरपेक्षेणैन्द्रियेण विज्ञाप्यते । यस्तु तत्पुरःसर एव प्रकाशते, तत्र तस्य विकल्पसामग्रीसमवधानवत् एव सामर्थ्याच्चायं विधिः । स्वभावप्राप्तौ सत्यामप्यधिका प्राप्तिः प्रतिपत्तिबलेन रूपादावभ्युपगता । इह त्वनवस्थादुस्यतया न तदभ्युपगमो, न तु स्वभावप्रत्यासत्तिरेतावतेव विफलायते । न चेदेवं, प्रमाणान्तरेऽपि सर्वमेतदुर्घटं स्यात् । 25 तथा हि—सर्वमेव मानं साक्षात्परं परया वा निर्विकल्पकविज्ञानान्तम् । न ह्यनुमानादिकमप्यनालोचनपूर्वकम् । ततोऽनालोचितोऽभावः कथमनुपलब्ध्याऽपि विकल्पेयत । न च तथा तदालोचनमेव जन्यते, प्रतियोग्यनवच्छिन्नस्य तस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा किमपराहमिन्द्रियेण ? तथा, सम्बन्धान्तरगर्भत्वनियमेन विशेषणत्वस्य, मानान्तरेऽपि कः प्रतीकारः ? तदभावस्य 30 तदानीमपि समानत्वात् ।

परस्य तादात्म्यमस्तीति चेत् ; ननु यद्यसावस्ति, अस्त्येव, न चेन्नैव । न

अभ्युपगमेनार्थाः क्रियन्ते, अनभ्युपगमेन वा निवर्तन्ते इति । अवस्थाभ्युप-
गन्तव्यत्वे कारणत्वं सिद्धेयत्, न तु मानान्तरत्वम् । अन्यथा भावोपलब्धेऽप्यभावा-
नुपलब्धिरेव प्रमाणं स्यात्, नेन्द्रियम् । अभावोपलब्धे भावानुपलब्धवत् भावोपलब्धे
अभावानुपलब्धस्यापि वञ्चलेपायमानत्वादिति ।

5

प्रामोदटीका

- अभावस्य निर्विकल्पकवेद्यताप्रसङ्गमपाकरोति 'अवच्छेदे'ति । प्रतियोग्यादिविशिष्ट
एव तत्र प्रमाणप्रवृत्तेः प्राथमिकविशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वान्निर्विकल्पकवेद्यतैव नेत्यर्थः । ननु
प्रतियोगिस्मरणं तदस्यम् अधिकरणोपरागोऽपि नावश्यक इति केवलाभावोऽपि निर्विकल्पकेन
गृह्यतां, को दोष इत्याह 'अधोव्य' इति । तर्हि इन्द्रियेण तन्निर्विकल्पकमस्तु, को दोष इत्यर्थः ।
10 विषयमुखी व्याधि- (प्लि ?) माह 'स ही'ति । प्रमाणमुखी व्याप्तिमाह 'स चे'ति । व्याप्त्यो-
स्त्ववच्छेदमात्रं फलतस्तु न कोऽपि विशेषः, निर्विकल्पकविषयोऽप्यभावश्चाक्षुषज्ञाने विशेषणतया
भासत इत्युभयत्रैव विवक्षितम् । 'नाय' विधिरिति । निर्विकल्पकपूर्वकत्वनियम इत्यर्थः ।
'व्या(प्रा)प्तान्तरेऽनवस्थानादि'त्युपपादयति 'स्वभावे'ति । स्वभावसम्बन्धेनैवाभावो भूतलादौ
विशेषणं रूपादौ च प्राप्तान्तरमनुभवबलादित्यर्थः । ननु इहापि वैशिष्ट्यानुभवबलात् सम्बन्धान्तरं
15 स्यादित्यत आह 'इह त्वि'ति । अत एव समवायेऽपि न समवायान्तरं तद्विरहेऽपि स्वभाव-
विशेषणतैवेति भावः । यद्यप्येवं समवायवद् वैशिष्ट्यमप्यायाति तथाप्यन्धत्र विस्तरेण
प्रतिपादितमनुसन्धेयम् । निर्विकल्पकागोचरोऽभावोऽनुपलब्ध्याऽपि प्रमाणेन ग्रहितुं शक्य इत्याह
'सर्वमेवे'ति । यद् यत् प्रमाणं तत् सर्वं निर्विकल्प(क)विषयविषयकमेवेति व्याप्तेरित्यर्थः । 'अना-
लोचनपूर्वकमिति । निर्विकल्पकविषयविषयकमित्यर्थः । यद्वा, प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे तत्रापि
20 निर्विकल्पकापेक्षाऽस्तेऽवेत्यनुमानमपि निर्विकल्पकपूर्वकमेव परम्परयेत्यर्थः । अन्यत्रापि
दुर्घटत्वं पोजयति 'सम्बन्धान्तरे'ति । तवाप्यनुपलब्ध्या अभाववैशिष्ट्यप्रतीतिः स्वरूप-
सम्बन्धेनैव निबन्हेत्, न तु वैशिष्ट्येऽन, तत्रापि वैशिष्ट्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्थानादित्यर्थः । 'परस्य'
भट्टस्य । तन्मतेऽधिकरणरूपत्वादभावस्य । 'अस्त्येवे'ति । ममापि तेनैवाभिमतनिर्वाहात् परन्तु
भावाभावयोस्तादात्म्यं नास्तीति भावः । ननुक्तं त्वयाप्यनुपलब्धिरेवस्याभ्युपगन्तव्या इत्यत
25 आह 'अवश्ये'ति । सहकारिता तस्या अस्त्येवेति भावः । ननु भावोपलब्धौ कथमभावोपलब्धिः
कारणमत आह 'वञ्चलेपे'ति । नियतपूर्ववर्तित्वादित्यर्थः ।

विवेकटीका

प्रत्यक्षत्वस्य निर्विक(ल्पक)विषयत्वसम्बन्धे इतरज्ञानाजन्यज्ञानविषयत्वस्योपाधेः पक्षे
साधनाव्यापकत्वमाह—

- 30 'अवच्छेदे'ति । अभावे प्रतियोगिज्ञानाधीनविषयत्वनियमादित्यर्थः । 'अधोव्य'
प्रतियोगिज्ञानस्याभावप्रत्ययाहेतुत्वे प्रसिद्धे 'सिद्धसाधनात्' इष्टापत्तेः, विषयं च स्वरूपासिद्धेः
सम्बन्धो हि न सम्बन्ध एव, तत्सम्बन्धता नाप्नोति इति क्वचित् सम्बन्धे शुद्धा विशेषणतैव
वाच्या, तत्रापि च सम्बन्धान्तराभ्युपगमेऽनवस्थेत्याह—'प्राप्तान्तर' इति ।

- प्रथमतो विशिष्टधीसामग्रीसत्त्वे सैव तन्निर्विकल्पकमिति व्यवस्था इत्यनुपगम्य यदि
35 सहचारदर्शनमात्रबलेन प्रत्यक्षविषयत्वनिर्विकल्पकविषयत्वयोर्व्याप्तिरूपेयते तदज्ञानविषयत्वेन

अज्ञातकरणकज्ञानविषयत्वेनैव वा तद्व्याप्तेरिन्द्रियादन्योऽनुपलम्भोऽपि अभावप्राहकतया 'दुर्घटः' स्यादित्याह—'न चे(दि)'ति ।

'न(स ?) ही'ति । न च व्याप्त्योरविशेषः, अभावस्य सविकल्पकवेद्यता हि प्रतियोगिनमभाव-
त्वञ्चादाय, तत्राद्यमादाय प्रथमव्याप्तिरत एवोक्तं 'यस्यावच्छेदकज्ञान'मव्यञ्जकमिति । द्वितीये,
'स चे'ति । विशेषणज्ञाननिरपेक्षेण विशेषणप्रकारकसामग्र्यसमवहितेन अभावत्वञ्च[87b] 5
पूर्वानुपस्थितमपि प्रकारीभूय भासत इति साक्षात्कारकालेऽभावत्वविशिष्टज्ञानसामग्रीनिव-
माद्वेन्द्रियस्य तद्व्याहकत्वदशायात्र तदसमवधानमिति भावः । 'तत्पुनर एव' विशिष्ट
ज्ञानसामग्र्यन्तरमेव, 'तत्र' विषये, 'तस्य' इन्द्रियस्य 'नार्यं विधिः' आलोचितायं व्याहकत्वम् ।
नन्वभावस्य ज्ञानमात्रे प्रतियोगिधीर्हेतुः, तत्प्रत्यक्षसामान्ये वा, लौकिकत्वेन विशेषिते तत्र वा ?
आद्ये, अभाववान् इत्यनुमितौ व्यभिचारः । द्वितीये, तदनुव्यवसायादावेव तथा । तृतीये 10
इदमालमिति तमोविशेष्यकप्रत्यक्षे सः, तत्रापि तेजोऽभावत्वभाने च इदमभावो न वेति संशयो
न स्यात्, अभावत्वेन च लौकिकप्रत्यक्षे तदुपगमे तु विना प्रतियोगिज्ञानमभावत्वेन प्रत्यक्षं मास्तु,
शुद्धाभावगोचरन्तु निर्विकल्पकं को वारयति ? एतेन तमसि तेजोऽभावत्वभानेऽपि दोषवशादि-
दन्त्वावच्छेदेन तद्व्याहृत् तथा संशयसमर्थनं प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । किञ्च प्रतियोगिज्ञानम्,
अप्रतियोगिज्ञानं वा, यत्किञ्चित्तज्ज्ञानं वा? आद्ये, न्यायाभावेऽप्यायत्वेन भाव(न)ानुपपत्तिः, अन्त्ये, 15
प्रतियोग्यशर्वव्यर्थं ज्ञानमात्रस्यैव प्रति(योगि)विषयत्वात्, यस्य च ज्ञानं तस्य प्रतियोगितासम्बन्धेना-
संसर्गग्रहेऽपि तदनुपस्थितस्य शुद्धाभावस्य प्रत्यक्षापत्तिः । एतेनाधिकरणज्ञानमपि व्याख्यातम् ।
ननु योग्यानुपलब्धिरभावप्रत्यक्षे सहकारिणी, तस्याश्च तत्तदवच्छेदेन षटाभावत्वादिप्रकारक-
प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं, ताश्च विशेषसामग्र्य इति तत्सहकारेणैव सामान्यसामग्र्याः कार्यार्जक-
त्वात् प्रतियोगिनाभावत्वेन वा अनुपहितस्य नाध्यक्षमिति चेन्न । भूतलत्वाद्यवच्छेदेन षटत्वेन 20
प(ष)टोपलम्भाभावस्याह—षटाभावत्वादिना भूतलत्वाद्यवच्छेदेन ज्ञानत्वमेव कार्यतावच्छेदकं,
योग्यता च तल्लौकिकप्रत्यक्षे तत्तद्देशकालप्रतिनियतान्वयव्यतिरेकनियतसिद्धा प्रतियोगिकाऽनु-
गतिबलत्वं उपलब्ध (?) अ(व)च्छेदिका, मानाभावात् विनिगमनाविरहाच्च । तथा च योग्यताबलात्
शुद्धतत्प्रत्यक्षं दुर्वारमेव । एतेनानुपलब्धेर्मानान्तर(त्वं)मपि प्रतिक्षिप्तं ध्येयम् । अत्राह—
अभावस्य लौकिकप्रत्यक्षे स्वप्रतियोगिज्ञानं हेतुः, येन तज्ज्ञानं तेन रूपेण तेन सह प्रतियोगिता- 25
सम्बन्धेन संसर्गग्रहोऽपि सहकारी अभावत्वञ्चानुयोगिताविशेषः, पूर्वानुपस्थितमेव प्रकारीभूत(ष)
भासते इतरीयाभावे चेतरीयतया प्रत्यक्षे भानं नेष्यते प्रमेयत्वप्रास्तीत्यादौ च सम्बन्धान्तरा-
वच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयत्वाभा[88a]वो विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितया भासते,
न त्वभावान्तरं सम्बन्धश्च प्रतियोगितावच्छेदकोऽभावप्रतियोगिनोः सम्बन्धमर्यादयैव भासते
षट्त्वावच्छिन्नतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता(या ?)स्तादृशानुमितायास्तत्सम्बन्धाभ्युपगमात्, 30
विलक्षणप्रतियोगिताविशेष एव तथा भासत इत्यपि 'केचित्' । इदञ्च प्रमेयमित्यत्र
चाप्रमेयप्रतियोगिताको भेद एव प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन भासत इति ध्येयम् । यदि
चेतराभावस्यापि इतरीयत्वेन भानं तदा प्रतियोगितासम्बन्धेन विशिष्टविशिष्टभानसामग्री
तल्लौकिकप्रत्यक्षे हेतुर्वाच्या । सामग्री च विशिष्टस्यासाधारणतत्तत्कारणान्येवेति न तत्र

साधारणकारणप्रवेशवैयर्थ्यदोषः । अत एव विशिष्टज्ञाने विशिष्टभानसामग्री हेतुमुपगच्छन्ति । यद्वा, भावग्राहकेन्द्रियसन्निकर्षस्यैव घटाभावत्वादिना प्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकं विना च प्रति-योगितावच्छेदकप्रकारेण विशषणज्ञानं सामान्यसामग्र्यभावादेव न तथा बोधः, इत्थञ्चेदन्त्वादि-नापि प्रत्यक्षविशेषणतात्वं फलबलात् कल्प्यते । न च घटे घटाभावाभावत्वेन प्रत्ययवत्

- 5 सन्निकर्षवशाद्वैत्याकारापत्तिरिति वाच्यम्, अभावाभावस्यातिरिक्तस्यैवोपगमात्, अन्यथा तु घटाभावो नास्तीति प्रतीतिनियामकदेशिकत्वस्य विशेषाभाववद्भावेऽपीष्यते, यतो नास्तीत्या-कारोऽवभासः । तथा च तादृशप्रत्यासत्तिर्घटाभावाभावत्वादिना प्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदक-मिति न कश्चिद्विशेषः । यदि च ज्ञानादाविव नृसिंहाकारज्ञानमभावेऽपीष्यते तथा भवत्वभावस्य तथाविधनिर्विकल्पकविषयता सविकल्पककवेद्यताप्रसिद्धिस्तु ज्ञानादेरिव सम्बन्धिनमादायैवेति
- 10 समासः । 'सत्त्वा' सम्भवत्पामधिकरण'प्राप्तिः' अधिकरणसंयोगादिरूपा, 'प्रतिपत्तिबलेन' प्रमाणबलेन । 'अनवस्थे'ति । अतिरिक्तसम्बन्धे बाधकसत्त्वेनेत्यर्थः । 'एतावता' सम्बन्धान्तरविरहेणानुमानादिकमपीति तथा चातीन्द्रियाणामनुमानादिविषयतापि भज्येतेति भावः । 'तया'ऽनुपलब्ध्या, 'तस्या'भावस्यालोचनजन्य एव, 'न चेदेवमि'ति वैशिष्ट्यान्तराभ्युप-गमेऽपि योजयति । 'तथे'ति । तन्मतेऽपि विशिष्टधीवलेनाभावस्य विशषणतास्वीकारा-
- 15 वश्यम्भावादिति भावः । 'परस्य' 'भट्टस्य' धर्मधर्मभेदवादिनः । 'असौ' अधिकरणतादात्म्य-रूपः सम्बन्धः, 'अस्त्येव' तद्वत्भावप्रत्यक्षं संयोगादेरेव सम्भवात् । 'न चेन्ना'स्ति चेत्तादात्म्यं, तदा 'न', विशषणतायाः सम्बन्धान्तरव्याप्तेः । वस्तुतस्तु अधिकरणेनाभावतादात्म्यं नास्त्येव, प्रमाणबाधितत्वात् । न हि प्रमाणबाधितं 'भवद'भ्युपगममात्रेणैव सिद्ध्यति, 'मया' वा नाभ्युपेयते तत्रै(त)ावता निवर्तते, न वा 'त्वद'नभ्युपगमेनैव शुद्धा विशषणता निवर्तते, 'भवद'-
- 20 भ्युपगममात्रेणैव सिद्ध्यति, अपि तु व्यवस्थायाः प्रमाणमेव सी[88b]मेत्याह—'न ही'ति । तस्या अनुपलब्धेरभावप्रतीती कारणत्वं सिद्ध्यतु मानान्तरत्वमनुपलब्धेः । 'अन्यथे'ति । यद्यप्यधिकरणप्रतियोग्यनुपलब्धताभावप्रत्ययविशेषानुपगमात् तत्रावश्यं प्रतियोग्यनुपलम्भस्येव भावोपलम्भे तथात्वाभावः, सत्पप्यभावोपलम्भे भावानां निर्विकल्पोपगमात्, तथापि पृथक्त्व-परत्वादिभावाभिप्रायकमेतत् । तत्र च तथाविधनिर्विकल्पके मानाभावादित्यन्धत्र विस्तरः ॥२२॥

25

प्रत्यक्षादिभिरिभिरिवमधरो दूरे विरोधोदयः

प्रायो यन्मुखवोचणैकविधुरैरात्माऽपि नासाद्यते ।

तं सर्वानुविधेयमेकमसमस्वच्छन्दलीलोत्सवं

देवानामपि देवमुद्भवदतिश्रद्धाः प्रपद्यामहे ॥२३॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जली तृतीयस्तवकः ॥

30

आमोदटीका

'प्रत्यक्षादिभिरि'ति ॥३॥२३॥

'एभिः' 'प्रत्यक्षादिभि' 'यन्मुखवोचणैकविधुरै' धर्मिग्राहकमानवाधितं 'रात्मापि' 'नासाद्यते' स्वरूप-मपि न लभ्यते, तै'विरोधोदय'स्ताव'दूरे'मधरो'ऽमः, एवं प्रमाणविरोधे निरस्ते 'उद्भवदतिश्रद्धाः'

तृतीयः स्तवकः

वयं 'तमेव(कं)' प्रपद्यामहे । 'देवानाम'पीन्द्रोपेन्द्रादीनां 'देव'भारार्घ्यं सर्व'मनुविधेयं' व्याप्यं यस्य 'असमा' विलक्षणा 'स्वच्छन्दा'अप्रतिहता 'लीला' इच्छा कृतिर्वा सैव 'उत्सवो' यस्य ।

॥ इति तृतीयस्तवकः ॥

विवेकटीका

बहुविघ्नशङ्कया मध्यमङ्गलमाचरन् स्तवकार्यमुपसंहरति—

'प्रत्यक्षादिभिरिति । 'यन्मुखवीक्षणैकविधुरं'यद्ग्राहकप्रमाणविरुद्धं, 'प्रत्यक्षादिभि-
रात्मा' स्वस्वरूपमेव न लभ्यते । 'प्राय' इति । प्रत्यक्षस्य तद्ग्राहकप्रमाणोपजीवकता-
निरासाय । 'एभि'स्तैः प्रत्यक्षादिभिरेव उपजीव्यविरोधादिदोषादप्राप्तस्वरूपतया दुर्बल-
'विरोधोदयः' ईश्वरबाधनं ('दूरे') नास्त्येव । एवं निरस्ते प्रमाणविरोधे 'उद्भव'न्ती 'अति'शयिता
'श्रद्धा' मुक्तिरूपफलावश्यम्भावनिर्णयो येषां ते वयं 'तमेव' 'प्रपद्यामहे' उपास्महे । 'तं' कीदृशम् ?
'देवानामि'न्द्रादीनां'मपि' 'देव'ं स्तुत्यं, 'सर्वानुविधेयं' सर्वाणि अनुविधेयानि(ग्रहीनानि) यस्य
तम् । यद्वा, सर्वत्रानुविधेयम्' अनुविधानमधिष्ठानं यस्य तम्, 'एकं' क्षितिकर्तृनिष्ठान्पोन्पाभावा-
प्रतियोगिनम्, 'असमा' इतरविलक्षणा सर्वविषयत्वादिशालिनी('स्वच्छन्दा') अप्रतिहता या
'लीला' इच्छा कृतिर्वा, 'उत्सवो' नित्यं दुःखामत्त्वं च यस्य तम् ॥२३॥

॥ इति तृतीयस्तवकविवेकः समाप्तः ॥३॥

चतुर्थः स्तवकः

ननु सद्पोश्वरज्ञानं न प्रमाणम् ; तद्वक्षणायोगात् । अनधिगतार्थगन्तु-
स्तथाभावात् । अन्यथा स्मृतेरपि प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न च नित्यस्य सर्वविषयस्य
चानधिगतार्थता ; व्याघातात् । अत्रोच्यते—

अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।

5

यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ॥१॥

न ह्यधिगतेऽर्थे अधिगतिरेव नोत्पद्यते, कारणानामप्रतिबन्धात् । न चोत्पद्य-
मानाऽपि प्रमातुरनपेक्षितेति न प्रमा ; प्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । नापि पूर्वा-
विशिष्टतामात्रेणाप्रामाण्यम् ; उत्तराविशिष्टतया पूर्वस्याप्यप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
तदनपेक्षत्वेन तु तस्य प्रामाण्ये तदुत्तरस्यापि तथैव स्यादविशेषात् । हिन्ने
10 कुठारादीनामिव परिच्छिन्ने नयनादीनां साधकतमत्वमेव नास्तीत्यपि नास्ति ;
फलतोत्पादानुत्पादाभ्यां विशेषात् । तत्फलं प्रमेव न भवति, गृहीतमात्रगोचरत्वात्
स्मृतिवदिति चेन्न । यथार्थानुभवत्वनिषेधे साध्ये बाधितत्वात् । अनधिगतार्थत्वे
सिद्धसाधनात्, साध्यसमत्वाच्च । व्यवहारनिषेधे तन्निमित्तविरहोपाधिकत्वात्,
बाधितत्वाच्च । न चानधिगतार्थत्वमेव तन्निमित्तम् ; विपर्ययेऽपि प्रमाव्यवहार-
15 प्रसङ्गात् ।

नापि यथार्थत्वविशिष्टमेतदेव ; धारावहनबुद्ध्याव्याप्तेः । न च तत्तत्काल-
कलाविशिष्टतया तत्राप्यनधिगतार्थत्वमुपपादनयौम् ; क्षणोपाधीनामनाकलनात् ।
न चाज्ञातेष्वपि विशेषणेषु तज्जनितविशिष्टता प्रकाशते इति कल्पनीयम् ;
स्वरूपेण तज्जननेऽनागतादिविशिष्टताऽनुभवविरोधात् । तज्ज्ञानेन तु तज्जनने
20 सूर्यगत्यादीनामज्ञाने तद्विशिष्टताऽनुत्पादात् । न चैतस्यां प्रमाणमस्ति । नन्वनु-
पकार्यानुपकारकयोर्विशेषणविशेष्यभावे कथमतिप्रसङ्गो वारणीयः ? व्यवच्छिन्ति-
प्रत्यायनेन व्यवच्छिन्तो स्वभावेन । अन्यथा तत्राप्यनवस्थानादिति ।

ज्ञाततैवोपाधिरिति चेन्न । निराकरिष्यमाणत्वात् । तत्सद्भावेऽपि वा
स्मृतेरपि तथैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । जनकागोचरत्वेऽप्युत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मरण-
25 जनितज्ञातताऽवभासनात् । अस्तु वा प्रत्यक्षे यथा तथा, गृहीतविस्मृतार्थश्रुतौ क
वार्ता ? अप्रमेवासाविति चेत् ; गतमिदानीं वेदप्रामाण्यप्रत्याशया । न ह्यनादौ
संसारे 'स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यार्थः केनचिन्नावगतः । सन्देहेऽपि प्रामाण्य-

सन्देहात् । न च तत्रापि कालकलाविशेषाः परिस्फुरन्ति । न चैकजन्मावच्छेद-
परिभाषयेदं लक्षणम् । तत्राप्यनुभूतविस्मृतवेदार्थं प्रति अप्रामाण्यप्रसङ्गात् ।
कथं तर्हि स्मृत्यवच्छेदः ? ¹अननुभवत्वेनैव । यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः
पश्यन्ति । 'तत्त्वज्ञानात्' इति सूत्रात् । 'अव्यभिचारि ज्ञानमि'ति च ।

ननु स्मृतिः प्रमेव किं न स्यात् ; यथार्थज्ञानत्वात्, प्रत्यक्षाद्यनुभूतिवदिति 5
चेन्न । सिद्धे व्यवहारे निमित्तानुसरणात् । न ²च स्वेच्छाकल्पितेन निमित्तेन
लोकव्यवहारनियमनम् ; अव्यवस्थया लोकव्यवहारविप्लवप्रसङ्गात् । न च स्मृति-
हेतौ प्रमाणाभियुक्तानां महर्षीणां प्रमाणव्यवहारोऽस्ति, पृथगनुपदेशात् । उक्ते-
ष्वन्तर्भावादनुपदेश इति चेन्न । प्रत्यक्षस्यासाक्षात्कारिफलत्वानुपपत्तेः, लिङ्गशब्दा-
देश सत्तामात्रेण प्रतीत्यसाधनत्वादिति । 10

एवं व्यवस्थिते तर्क्यतेऽपि । यदियमनुभवैकविषया सती तन्मुखनिरी-
क्षणेन तद्यथार्थत्वायथार्थत्वे अनुविधीयमाना तत्प्रामाण्यमव्यवस्थाप्य न यथार्थतया
व्यवहर्तुं शक्यते इति । व्यवहारेऽपि पूर्वानुभव एव प्रमातिरनपेक्षत्वात् ; न तु
स्मृतिः, नित्यं तदपेक्षणात् । असमीचीने ह्यनुभवे स्मृतिरपि तथैव ।

नन्वेवमनुमानमप्यप्रमाणमापद्येत, मूलप्रत्यक्षानुविधानात् । न । विषय- 15
भेदात् । आगमस्तर्हि न प्रमाणं, तद्विषयमानान्तरानुविधानात् । न । प्रमाद-
भेदात् । धारावाहिकबुद्ध्यस्तर्हि न प्रमाणम्, आद्यप्रमाणानुविधानात् । न ।
कारणविशुद्धिमात्रापेक्षया प्रथमवदुत्तरासामपि पूर्वमुखनिरीक्षणाभावात् । कारण-
बलायातं काकतालीयं पौर्वापर्यमिति ।

यदि हि स्मृतिर्न प्रमितिः, पूर्वानुभवे किं प्रमाणम् ? स्मृत्यन्यथाऽनुपपत्तिरिति 20
चेन्न । तथा कारणमात्रसिद्धेः, न तु तेनानुभवेनैव भवितव्यमिति नियामक-
मस्ति । अननुभूतेऽपि तर्हि स्मरणं स्यादिति चेत् ; किं न स्यात् ? न ह्यत्र
प्रमाणमस्ति । ³पूर्वानुभवाकारोऽस्त्वयः स्मृतेर्दृश्यते, सोऽन्यथा न स्यादिति चेत् ;
तत्किं बौद्धवद्विषयाकारान्यथाऽनुपपत्त्या विषयसिद्धिस्त्वयाऽपीष्यते, तथाभूतं ज्ञानमेव
वा तत्सिद्धिः ? । आद्ये, तद्वदेवानैकान्तिकत्वम् । न हि यदाकारं ज्ञानं, तत्पूर्वकत्वं 25
तस्येति नियमः ; अनागतज्ञाने विभ्रमे च व्यभिचारात् । द्वितीये तु, स्मृति-
प्रामाण्यमवर्जनोपपत्तिः ।

मा भूत्पूर्वानुभवसिद्धिः, किं नञ्छिन्नमिति चेत् ; न तर्हि स्मृत्यनुभवयोः
कार्यकारणभावसिद्धिरिति । न । तदप्रामाण्येऽपि पूर्वापरावस्थावदात्मप्रत्यभि-
ज्ञानप्रामाण्यादेव तदुपपत्तेः । 'योऽहमन्वभवमसुमर्थं सोऽहं स्मरामी'ति मानस- 30

प्रत्यक्षमस्तीति । न च गृहीतग्राहित्वमीश्वरज्ञानस्य ; तदीयज्ञानान्तरागोचरत्वा-
द्विश्वस्य । न च तदेव ज्ञानं कालभेदेनाप्रमाणम्, अनपेक्षत्वस्यापरावृत्तेः ।
तथापि वा अप्रामाण्येऽतिप्रसङ्गादिति ।

स्यादेतत् । अनुपकारकं विषयस्य, तदीयमेतदीयं वा न भवितुमर्हत्यविशेषात् ।

- 5 न च तस्येत्यनियतं तत्र प्रमाणमतिप्रसङ्गात् । न च तदभिन्नमन्तरेण तदुपकार-
स्योत्पत्तिः, तथाऽनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा, कार्यत्वस्यानैकान्तिकत्वात् ॥१॥

ग्रामोदटीका

‘सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वादिति’ चतुर्थी विप्रतिपत्तिमुपस्थाप्य निराकरोति ।—‘नन्वि’ति ।
‘न प्रमाणमिति’ । न प्रमेत्यर्थः । तथा चाप्रामाण्यलक्षणात् वेदः प्रमाणमित्यर्थः । न वा तन्मात्र-
10 प्रमाणकं स्वर्गापूर्वाद्यपि परमार्थसदित्यायातम्, अलौकिकं परलोकसाधनं नास्तीति भावः ।
‘अनधिगतार्थगन्तुरिति’ अगृहीतग्राहिणो ज्ञानस्येत्यर्थः । ‘तथाभावात्’ प्रमात्वात् ।
अनधिगतार्थत्वविशेषणव्यावृत्त्यर्थमाह ‘अन्यथे’ति । ‘व्याघातादि’ति । अनधिगतार्थत्वे
नित्यत्वव्याघातादित्यर्थः ।

- 15 ‘अव्याप्तेरिति’ । धाराव(ह)नबुद्धिषु । ‘अधिकव्याप्तेरिति’ । संशयविपर्ययस्वप्नबुद्धिषु ।
‘अपूर्वदृग्’ति । अपूर्वार्थदशनमित्यर्थः । परमतं दूषयित्वा सूत्रमते लक्षणमाह ‘यथार्थ’ इति ।
‘यथार्थ’ इति विपर्ययव्यावर्तनाय । ‘अनुभव’ इति स्मृतिव्यावर्तनाय । विशेष्यावृत्तप्रकारकं ज्ञानम्,
व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नविषयताप्रतियोगिज्ञानं वा, यत्र यदस्ति तत्र तस्यानुभवो वेत्यर्थः ।
ननु स्मृतिरपि यथार्था प्रमास्तु, किमनुभवपदेन इत्यत आह ‘अनपेक्षतये’ति । स्वजनकानु-
भवयाधार्यान्पेक्षस्येत्यर्थः । स्मृतेस्तु तत्सापेक्षत्वमिति भावः ।

- 20 नन्वधिगतेऽर्थेऽधिगत्यन्तरोत्पादे पिष्टपेषणं स्यादत आह ‘न ही’ति । कारणबलेन तथा
सम्भवादित्यर्थः । ननु द्वितीयज्ञानकर्तव्यं प्रथमेनैव कृतमिति न तत् प्रमाणं प्रमातुरपेक्षित-
मित्याह ‘न चे’ति । प्रामाण्यस्य स्वकारणाधीनस्य प्रमातुरपेक्षामन्तरेणाप्युपपत्तेरन्यथा
शत्रुवैभवादिज्ञानमप्रमेव स्यादित्यर्थः । ‘पूर्वाविशिष्टे’ति । पूर्वज्ञानान्यूनानतिरिक्तविषयतेत्यर्थः ।
ननु ‘त्वयै’वोक्त ‘मनपेक्षतये’ति, तथा च सर्वज्ञानं द्वितीयानपेक्षं प्रमाद्वितीयं तु पूर्वपेक्षमिति
25 न प्रमेत्यत आह ‘तदि’ति । उत्तरज्ञानस्यापि पूर्वज्ञानानपेक्षतया प्रामाण्यं स्यादेव ।
तन्मते विशिष्टज्ञानस्याव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यत्वाभावात् । ननु निष्पादितक्रिये कर्मणि
साधनस्य साधनन्धायातिपातात्, द्वितीयादिज्ञानं यद्युत्पद्यते, तदा प्रमाणाजन्यत्वान्न
प्रमा इत्यत आह ‘छिन्ने’ति । ‘गृहीतमात्रे’ति । मात्रपदमनुमित्यादौ व्यभिचार-
वारणार्थम् । ‘बाधितत्वादिति’ । द्वितीयादिज्ञानेऽपि यथार्थत्वस्यानुभवत्वस्य चानुभव-

- 30 सिद्धत्वादित्यर्थः । ननु धारावहने द्वितीयादिज्ञानं प्रमात्वेन न व्यवहर्तव्यम्, अधिगतार्थगन्तृत्वात्
स्मृतिवदित्यभिमतम्, अत आह ‘व्यवहारे’ति । निमित्तं च यथार्थानुभवत्वं तत्रास्तेऽवेत्यर्थः ।
‘बाधितत्वादिति’ । तत्र प्रामाण्यव्यवहारस्य सर्वसिद्धत्वादित्यर्थः । ‘विपर्यय’ इति । तद्विशिष्टांश
इत्यर्थः । ‘नापी’ति । यथार्थत्वे सत्यगृहीतग्राहित्वमित्यर्थः । ननु स्वोत्पत्तिक्षणगोचरत्वात्
धाराबाहिकबुद्धिष्वप्यगृहीतार्थगन्तृत्वमस्त्येवेत्याह ‘न चे’ति । ‘अनाकलनात्’ अप्रत्यक्षत्वात् ।

ननु कालकलाज्जाकलनेऽपि तद्वैशिष्ट्याकलनादगृहीतग्राहित्वं स्यादित्यत आह 'न चे'ति । विशेषणानां स्वसत्तामात्रेण स्वविशिष्टप्रत्ययजननेऽजागतविशेषणवैशिष्ट्यं क्वापि नानुभूयतेत्यर्थः । ननु ज्ञानमात्रं विशेषणस्य तन्त्रं, न तु तत्स्वरूपमपीत्यदोष इत्यत आह 'तदि'ति । सूर्यगत्यादीनां क्षणावच्छेदकानां भट्टाभिमतविशिष्टतां दूषयति 'न चे'ति । ननु विशेषणेन विशेष्ये वैशिष्ट्य-
मुपकारो यदि नाधीयते, तदा विशेषणविशेष्यभाव एव न स्यादित्याह 'नन्वि'ति । विशेषण-
विशेष्यभावेऽन्यथोपपत्तिमाह 'व्यवच्छिती'ति । 'व्यवच्छित्तिर'तद्व्यावृत्तिः, विशेषणात्पन्ता-
भाववदन्योन्याभाव इति यावत् । विशेषणस्य चोपकारकत्वम् अतद्व्यावृत्तिबोधजनकज्ञान-
विषयत्वमिति भावः । ननु वैशिष्ट्याधानमन्तरे(ण) व्यवच्छित्तिप्रत्यायनमेव कथं स्यादित्यत आह
'व्यवच्छित्तावि'ति । विशेषणस्वाभाव्यादेव तदुत्पत्तेरित्यर्थः । 'तत्रापी'ति । वैशिष्ट्येऽपि
वैशिष्ट्यान्तराधानेऽनवस्थानादन्वया वैशिष्ट्यस्यापि तदीयत्वनिर्णयमो न स्यादिति भावः । ननु 10
भूतलादौ स्वभाववैशिष्ट्यं प्रतीयते, न तु संयोगसमवायी तत्र सम्भवत इति चेन्न ;
'स्वरूपसम्बन्धेनैव तद्व्यावहारोपपत्तेः । अन्यथा वैशिष्ट्यस्यैकत्वे घटवत्यादि(पि ?) घटाभाव-
वैशिष्ट्याधीनो घटाभावव्यवहारोऽपि स्यात् । प्रत्यभावव्यक्ति वैशिष्ट्यभेदे च स्वरूप-
सम्बन्धेनैवान्वयथासिद्धौ किमनन्तवैशिष्ट्यकल्पनया ? न चात्र समवायप्रतिबन्धिः, वैशिष्ट्ये
वैशिष्ट्याभावप्रतीतिः स्वरूपसम्बन्धेनैव त्वयाप्युत्(प ?)पादनात् । अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात् । 15
वस्तुतस्तु प्रत्यक्षमपि सखेऽन्वेष्टव्यम् । न चाभाववैशिष्ट्यानुभवादस्तु समवाय इति वाच्यम् ।
प्रध्वंसस्यापि समवेतकार्यत्वेन नाशे भावो मज्जनापत्तेरिति धाराबाहिकबुद्धिषु पूर्वपूर्वशा-
नादिना ज्ञाततैवानधिगतार्था भासते इति शङ्कते 'ज्ञाततैवे'ति । 'स्मृतेरपी'ति ।
तत्राप्यनुभवाहितज्ञातताभावात् अनधिगतार्थगन्तृत्वं स्यादित्यर्थः । ननु जनकीभूतानु-
भवविषयस्यैव स्मरणे भानम् । तथा च कथं ज्ञातता स्मरणे भासतामित्यत आह 20
'जनके'ति । अनुभवेन स्मरणजननेऽयं नियमो यदनुभवविषयस्यैव स्मरणे भानं, न तु स्मृत्या
स्मृतिजनन इति भावः । ननु स्मरणजनने जनकस्मरणाविषयस्य अन्यस्मृतिविषयत्वेऽति-
प्रसङ्ग इत्याह 'अस्तु वे'ति । 'का वार्ते'ति । सा प्रमाऽप्रमेवेत्यर्थः । किञ्चित्समया-
गृहीतग्राहित्वेन प्रमा चेत्तदा व्याप्तिरिति । सर्वपूर्वकालागृहीतग्राहित्वमेव प्रामाण्यं तस्याञ्च
तदभावात् अस्या अपि अप्रमात्वमेवेत्याह 'अप्रमैवे'ति । 'गतमि'ति । वेदार्थस्यापि 25
कस्मिंश्चिज्जन्मनि पुरुषेणानुभवात् । 'न चा(च त)त्रापी'ति । कालकलानामपदार्थत्वेन वाक्यार्था-
विषयत्वादित्यर्थः । ननु तज्जन्मनि अगृहीतग्राहित्वं लक्षणं विवक्षितमत आह 'न वे(चे)'ति ।
'अनुभूते'ति । तज्जन्मन्धेवानुभूतः अप्यविस्मृतो येन पुंसा यस्य वेदस्यार्थस्तं प्रति तस्य वेदस्या-
प्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । 'कथमि'ति । यद्यनधिगतार्थत्वं न विशेषणमित्यर्थः । 'अनुभवत्वेने'ति ।
तद्व्यावच्छेदार्थमेव लक्षणऽनुभवत्वप्रक्षेपादित्यर्थः । 'अननुभवत्वेने'त्यपि क्वचित् पाठः । स्मृतेरन- 30
नुभवत्वादनुभवत्वविशेषणेनैव वारणादित्यर्थः । 'प्रामाणिका' इति । प्रामाणिकानाम् एतादृशं
दर्शनमित्यर्थः । 'तत्त्वज्ञानादि'ति । तत्त्वं ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रस्याभिधानात्, शास्त्रञ्च
वाक्यतयाऽनुभवमेव जनयतीति भावः । 'अव्यभिचारि ज्ञानमि'ति । 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं
ज्ञानमव्यभिचारी'ति (न्यायसूत्र० १।१।४) प्रत्यक्षलक्षणे ज्ञानपदस्यानुभवपरत्वस्यावश्यकत्वात्,
स्मृतेः प्रत्यक्षभिन्नत्वादिति भावः । 'नन्वि'ति । तथा च किमनुभवोपादानेन इत्यर्थः । 35
स्मृतौ प्रमाव्यवहाराभावात् तत्करणे संस्कारे प्रमाणव्यवहाराभावाच्च न तथेत्याह 'सिद्ध' इति ।

- ‘अव्यवस्थये’ति । अनुभवपदवद् यथार्थपदमपि तर्हि त्यज्यताम् । अस्तु ज्ञानत्वमेव प्रमात्वम्, एवं सति भ्रमेऽपि किञ्च स्यात् प्रामाण्यमित्यर्थः । ‘पृथगिति । प्रत्यक्षादिभ्य इत्यर्थः । ‘उक्तेष्विति । प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः । ‘प्रत्यक्षस्ये’ति । स्मृतेरसाक्षात्कारित्वस्य सर्वमतसिद्धत्वादित्यर्थः । ‘लिङ्गशब्दादेरिति । ज्ञायमानलिङ्गादेः स्मृती व्यभिचारादिति भावः । ‘अनपेक्षतये’ति विवृणोति ‘तत्त्वतेऽपी’ति । ‘अनुविधीयमाने’ति कर्तरि प्रत्ययः । ‘व्यवहारेऽपी’ति । यथार्थ-
 5 व्यवहारेऽपीत्यर्थः । ‘असमीचीन’ इति । रज्जुं भुजङ्गयथाऽनुभूतपलायितस्य तथैव स्मृतिदर्शना-
 दित्यर्थः । अनुमानेऽप्यतादृशं सापेक्षत्वमस्तीत्यप्रामाण्यापत्तिरित्याह ‘नन्वि’ति । ‘विषये’ति । जनकज्ञानस्य लिङ्गविषयत्वात् जन्यस्य च लङ्गिकविषयत्वादित्यर्थः । ‘आगम’ इति । शब्दजन्य-
 ज्ञानस्य मूलभूतकर्तृज्ञानसमानविषयत्वादित्यर्थः । परिहरति ‘प्रमात्रे(त्रि?)’ति । स्मृती त्वेक-
 10 प्रमातृकत्वमिति भावः । ननु विषयप्रमातृभेदाद्वारावाहिधियः पूर्वं व्यपेक्षाः प्रमाणं स्युरित्यत आह
 ‘धारे’ति । न चात्र मानाभावः । अयं वक्तृज्ञानान्धनानतिरिक्तविषयकतद्भिन्नतत्समानकालीन-
 तादृशज्ञानवान्, अनीश्वरात्मत्वात्, मैव(त्र?)वदिति धारावहनबुद्धौ मानात् । यद्वेन्द्रियार्थसन्निकर्षा-
 धारस्तृतीयक्षणः तदिन्द्रियार्थसन्निकर्षजज्ञानोत्पत्त्याधारः, अव्यासक्तमनसो यावत्सहकारि-
 साकल्ये सत्पनाद्येन्द्रियसन्निकर्षाधारत्वात्, द्वितीयक्षणवदित्यनुमानात् । तत्रापि स्मृतिवत्
 15 सापेक्षत्वात् । ‘प्रमातृभेदादि’ति वक्तुरेव तादृशं ज्ञानं न तु श्रोतुः, तथा च श्रोतारं प्रति तत्-
 प्रमाणमेवेति भावः । ‘कारणे’ति । विशेषणांशविषयत्वमत्र कारणविशद्विः । विशेष्यांशविषयत्वं
 तु नोत्तरोत्तरज्ञाने प्रयोजकं, तस्य स्वकारणबलाप(य)ातत्वात् । एतदेवाह ‘कारणवशादि’ति ।
 ‘यदि ही’ति । पूर्वानुभवः स्मृतिरूपप्रमाविषयतयैव सिद्धयति, पूर्वानुभववैशिष्ट्यं हि तत्ता, तथा च
 स्मृतेरप्रामाण्ये स कथं सिद्धेऽदित्यर्थः । न हि तत्तायां पूर्वानुभववैशिष्ट्यरूपायां न प्रमा इति भावः ।
 20 ‘स्मृती’ति । पूर्वानुभवं विना स्मृतिरेव नोत्पद्यत इत्यर्थापत्तिरेव तत्र मानमित्यर्थः । अर्थापत्ता-
 वन्वयोपपत्तिमाह ‘तवे’ति । ‘किञ्च स्यादिति । स्मृतानुभवजन्यत्वस्यासिद्धेरित्यर्थः । एतदेवाह
 ‘न ह्यस्ती’ति । ³‘पूर्वानुभवोल्लेख’स्तत्तोल्लेख इत्यर्थः । ‘तत् किमिति । यथा ‘सौत्रान्तिक’-
 नीलाद्याकारकादाचित्कत्वान्धनानुपपत्त्याऽनुभवस्य नीलादेः सिद्धिरिष्यते, तथा ‘नैयायिके’-
 नापीष्यते । ‘तथाभूतं ज्ञानमिति । तद्विषयकज्ञानमित्यर्थः । आद्ये ‘तद्वदेवे’ति । यथा ‘सौत्रान्तिक’-
 25 मतेऽनैकान्तिकत्वं, तथा ‘तव’पि मते तत् प्रसज्यत इत्यर्थः । अनैकान्तिकत्वमेवाह ‘न ही’ति ।
 अतीतानागताकारं ज्ञानं न तु तत्पूर्वकमित्याकारकादा(चित्?)कत्वं विषयसत्त्वेऽनैकान्तिक-
 मित्यर्थः । ‘विभ्रम’ इति । रजताकारस्य रजताजन्यत्वाद् व्यभिचार इत्यर्थः । ‘स्मृतिप्रामाण्य-
 मि’ति । तत्रा(त्तां)शं(ः) स्मृतिविषयतयैव प्रमेय इति स्मृतिरेव तत्र प्रमेत्यर्थः । ननु पूर्वानुभव-
 वैशिष्ट्यं न तत्ता, किन्त्वतीतधर्मवैशिष्ट्यम् । तथा च तत्तांशे न स्मृतिः प्रमा स्यादित्याह ‘मा
 30 भूदि’ति । एवं सति अनुभवः स्मृतिजनक इत्यत्र प्रमाणमेव सिद्धान्तिनो न किमपि स्यादिति स्मृति-
 प्रामाण्यवादी पूर्वपक्षमाह ‘न तर्ही’ति । सिद्धान्ती सिद्धान्तमुपक्रमते ‘ने’ति । प्रत्यभिज्ञानस्वरूपमाह
 ‘योऽहमिति । तथा च पूर्वानुभववैशिष्ट्यमेव तत्ता प्रत्यभिज्ञान एव भासते तत्प्रामाण्यादेवानुभव-
 सिद्धिर्न तदर्थं स्मृतिप्रामाण्यापेक्षेति । अनुभवानन्तरमनुव्यवसायेन संस्कारजननान्ते(त्ते)न च
 ‘स्मृतिजननम्, ततः प्रत्यभिज्ञानं, तदुक्तं ‘तृतीयाध्याये टीकाकृता’ ‘प्रागनुभवः, पुनरनुभवोऽप्य

संस्कारोऽथ स्मृतिरथ प्रत्यभिज्ञानमिति ।" वस्तुतस्तु स्मृतेः पारिभाषिकाप्रामाण्यविरहेऽपि तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं वस्तुसाधकं प्रमात्वमस्त्येवेति नोक्तदोषः । ईश्वरज्ञानेऽगृहीतग्राहित्वमुपपादयति 'न चे'ति । गृहीतत्वं चातीतग्रहणविषयत्वमेव वाच्यं प्रत्ययानुरोधात् । अतीतत्वं च ईश्वरज्ञाने नास्तीत्यर्थः ।

'अतिप्रसङ्गादि'ति । द्वितीयलक्षणे सर्वज्ञानाप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यर्थः । पूर्वं ज्ञाततानिराकरण प्रतिज्ञातम्, इदानीमवसरं प्राप्य तां निराकर्तुं 'भट्टमत'मुत्थापयति 'स्यादेतदि'ति । यदि घटज्ञानेन घटविषये कश्चिदुपकारो ज्ञाततालक्षणो न जननीयः, तदा घटज्ञानस्य घटविषयता किञ्चन स्यान्नियामकाभावादित्यर्थः । ननु किं नियामकेनेत्यत आह 'न चे'ति । एवं सर्वं ज्ञानं सर्वविषयकं स्यादित्यर्थः । ननु घटज्ञानं घटे ज्ञाततां मा जनयतु, चक्षुरादिना ज्ञानजनकेनैव ज्ञातता जन्पतामत् आह 'न चे'ति । यस्मिन्मुपादाने ज्ञाततालक्षणं कार्यं स्यात् तज्ज्ञानमावश्यकमित्यर्थः । 'कार्यत्वस्ये'ति । क्षित्यादिकमुपादानगोचरज्ञानजन्यं कार्यत्वादिति । तज्ज्ञाततायामनैकान्तिकं स्यादित्यर्थः ॥१॥

विवेकटीका

'सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वादिति चतुर्थीं विप्रतिपत्तिमवतारयति—'नन्वि'ति । 'प्रमाणं' 'न' प्रमितिः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—'अनधिगते'ति । 'गन्तु'विषयिणः, स्वोत्पत्तिकालीन-ज्ञानाविषयविषयिण एव तथाभावात्, प्रमात्वात्, न च नित्ये तत्सम्भव इति भावः । 'अन्यथा' एतस्य प्रमात्वाघटकत्वेन स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालवृत्त्यविषयकत्वं तद्वाच्यं, तथा च तत्प्रागभावासत्त्वेऽपि न क्षतिरित्यनुशयादाह—'न चे'ति ।

नन्विदं लक्षणं यथार्थत्वेन विक्षपितं न वा ? आद्ये, धाराबाहिकबुद्धावव्याप्तिद्वितीये, भ्रमेऽतिव्याप्तेश्च ।

'अपूर्वदृक्' अगृहीतग्राहिज्ञानत्वम्, 'अलक्षणं' न प्रमालक्षणघटकं, तर्हि किं लक्षणमित्यत्राह—'यथार्थे'ति । नन्वनुभवत्वमुपादाय स्मृतिः किमर्थं वायंते, तत्क(१ ?)रणमेव वा ह्यभियुक्तं किमर्थं न प्रमाणत्वेनोपेयते, अत आह—'अनपेक्षतये'ति । (यत्)सापेक्षा स्मृतिः, तत् एवावश्यकाद(कत्वे व)स्तुव्यवस्थोपपत्तौ वस्त्वव्यवस्थापकतया न तत्करणेषु प्रमाणत्वोपगम इति सापि न प्रमेति भावः । सापेक्षत्वञ्च स्वसमानप्रकारकस्वसमानविशेष्यकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिक-कार्यताशालित्वं, निश्चयत्वोपादानात् योग्यताधीजन्यशाब्दबोधनिरासः, वक्तृवाक्यार्थनिश्चयत्वेन तथा वं निवेश्यतां वा । सामानाधिकरण्यमपि प्रत्यासत्तितया जन्पतायां कार्यतावच्छेदकप्रविष्ट-विषयतायाः कारणताव[89a]च्छेदकव्यापकत्वं वाच्यं, तेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषण-तावच्छेदकप्रकारनिश्चयत्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । धाराबाहिकस्थले च विशेषणज्ञानत्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन चोत्तरज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति नाव्याप्तिः ।

'न ही'ति । यद्यपि धाराबाहिकस्थले पूर्वपूर्वानुभवेनानुव्यवसायः प्रमाणं, तत्र तदभावात् नेन्द्रियसन्निकर्षस्तावन्मात्रस्य फलोपधानाप्रयोजकत्वात्, सामग्र्याश्चातीन्द्रियतया सन्दिग्धत्वात्, संस्कारप्रवृत्त्यादेश्वरमत्वेनाभिमतज्ञानादेरेवोपपत्तिस्तथापि सामग्रीसन्देहात् सन्दिग्धे सन्दिग्धा-व्याप्तिर्ध्येया । मास्तु धाराबाहिकं कालान्तरोत्पन्ने तादृशि ज्ञानेऽव्याप्ते(दुर)वगमत्वमेव, अत एव 'मणिकुता' वेदजन्ये इदानीन्तनज्ञानेऽप्यव्याप्तिरुक्ता । 'अनपेक्षिते'ति । प्रथमयैव

- कृतिकर्तृव्यत्वादिति भावः । ('अ?') तदधीनत्वात्, अन्यथा दुःखाद्यनुभवस्याप्यप्रमाणत्वा-
पत्तिरिति भावः । 'पूर्वाविशिष्टता' पूर्वज्ञानविषयतातिरिक्ता(?) विषयतया 'प्रामाण्यम्' उत्तराधि-
गतेः । 'तदनपेक्षत्वेन' उत्तरज्ञानानधीनत्वेन 'तस्य' पूर्वज्ञानस्य 'तथैव स्यात्' पूर्वानपेक्षत्वेन
प्रामाण्यं स्यात्, तथा च तत्र लक्षणमव्याप्तमिति भावः । 'अविशेषादि'ति । एतच्च धारा-
5 वाहिकातिरिक्तोत्तरज्ञाने यथाश्रुतमेव, धारावाहिकेऽपि तन्नये विशेषणधियोऽजनकत्वात् यथा-
श्रुतमेव ज्याय इति 'केचित्' । 'साधकतमत्वं' ज्ञानरूपक्रियाकरणकत्वम् । 'फले'ति । तत्र तस्य
धर्मिणोरभावादेरनवच्छिन्नान्तरम्, इह तु न तथेति भावः । 'तत्फलं' गृहीतगोचरं ज्ञानम् ।
'मात्रे'ति विशिष्टज्ञाने व्यभिचारवारणाय । ननु सिद्धभावदशायां साध्यते इत्यत्राह—
'साध्यस(म)त्वाच्चे'ति । [तस्यैव हेतुतया सन्दिग्धासिद्धतया (न) तेन साधनसम्भव इति भावः ।
10 'व्यवहारनिषेधे' प्रमात्वव्यवहारनिषेधे । 'तन्निमित्ते'ति । प्रमात्वव्यवहारनिमित्तविरहे-
त्यर्थः । तच्च व्यवहर्तव्यतावच्छेदकं, सत्यपि तदवच्छेदके व्यवजिहीर्षाविरहादपि तदभाव-
सम्भवात् । साध्यव्यापकत्वमाशङ्क्याह—'बाधितत्वाच्चे'ति । पक्षे साधनाव्यापकता-
सम्भवमुपाधेर्निरस्यति 'न चे'ति । 'एतदेव' अगृहीतग्राहित्वमेव 'तन्निमित्तमि'त्यनुपज्यते ।
'बाधे'ति(?) । तत्र च व्यवहारः प्रामाणिक एवेति भावः । तत्कालाविशिष्टतया 'तत्तत्-
15 कालकला'विषयतयाऽनधिगतत्वम् अनधिगतगन्तु(कृतु?)त्वं कालकलाप्रकारेण विषयाणामेव
वाऽनधिगतत्वम्, 'अनाकलनात्' विशेष(ण)ज्ञानरूपकारणाभावादिति शेषः । ननु विशेषणज्ञानं
न तथाऽपि तु विशेषणं तच्च पूर्वक्षणरूपम् उत्तरज्ञाने भासते स्वोत्तरक्षणाधारतैव हि
संसर्गं इत्याशङ्कते—'न चे'ति । 'जनिते'ति । विशेषणजनितेत्यर्थः । 'स्वरूपेण तज्-
जनने' स्वरूपसतो विशेषणस्य विशिष्टधीजनकत्वे । ननु विशेषणज्ञानं विशेष्य[89b]-
20 विशिष्टतां जनयति, सैव च विशिष्टता तत्फलस्य विषय इति तमेवादायागृहीतग्राहिता स्यादित्या-
शङ्क्य विशिष्टतामेव निराकरोति—'न चे'ति(?) 'न चैतस्यामि'ति । ननूपकार्यं विशेष्यम्,
उपकारकञ्च विशेषणमित्यवश्यं विशेषण(तत्त्व)ज्ञानेन विशेष्ये कश्चिदुपकार आधेयः, सैव च
विशिष्टतेत्याह—'न चे'ति । उत्तरं 'व्यवच्छिती'ति । येन यत्र यद्व्यवच्छि(न?)त्तिप्रत्ययजनकं
तत्तत्र विशेषणमित्येतावतैवानतिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु तदेव तत्रैव व्यवच्छित्तिप्रत्यायक-
25 मित्यत्रैव किन्नियामकमित्यत्राह—'व्यवच्छित्तावि'ति । अन्यथा तत्रैव विशिष्टतामादधाति
नान्यत्रेति (अत्र?) किं नियामकं, तत्रापि नियामकान्तरापेक्षयाञ्चानवस्थेत्याह—'अन्यथे'ति ।
ननु धारावाहिकस्थले पूर्वज्ञानं स्वजन्यज्ञातताविषयकमेव द्वितीयादिज्ञानं जनयति 'स्वप्रकाश-
वादिनां' स्वमिव स्वजनकज्ञानाहिता ज्ञातता प्रमा(सम)समयोत्पत्तिकापि प्रत्यक्षे भासेत इत्यभि-
प्रेत्याह—'ज्ञाततैवे'ति । 'उपाधि'द्वितीयादिज्ञानानां विषयीभूय(त-) भे(वे)दकः । नन्वेवं धारा-
30 वाहिकस्मृतावपि उत्तरोत्तरस्मृतौ पूर्वपूर्वस्मृतताभानात् प्रामाण्यं स्यात्, प्रत्यक्षे सन्निकृष्टाया
इवानुभवाविषयस्यापि तस्या भानेऽविरोधादित्याह—'तत्सद्भावेऽपी'ति । ननु मास्तु उक्तप्रणाल्या
प्रत्यक्षे ज्ञातताभानं, किन्तु प्राथमिकज्ञानकारणीभूतज्ञानाहिता ज्ञातता प्रथमज्ञानोत्पत्तिक्षणोत्-
पत्तिका धीर्वा द्वितीयादिज्ञाने भासेत, इन्द्रियसन्निकषदिः सत्त्वात्, स्मृतौ च नानुभवाविषयज्ञात-
ता(भानं) कारणानुपपत्तेरित्यत आह—'अस्तु वे'ति । 'गृहीतो' 'विस्मृतो' 'ऽर्थो' यस्या एवंभूता
35 या 'श्रुतिः' शाब्दबोधस्तस्याः का गतिः ? सा प्रमाऽप्रमा वेति विस्मृतत्वाव(नु)धार(व)णं(नं) स्मृतेरेव
तत्र प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः, शाब्दज्ञानानुपपत्तेरपि(रिति) न क्षतिरिति शङ्काव्युदासाय । यद्वा, इदानीं

विशिष्टज्ञानानुत्पत्ती अनन्तरं स्मृतिर्न स्यात्, विस्मृतत्वेन पूर्वज्ञानाधीनस्मृतेरसम्भवादिति बोधनाय । तत् प्रमेवेति उपस्थितानां पदार्थानां तत्रासंसर्गाग्रहमात्रं, तत एव च तत्र प्रवृत्त्यादिरिति स्मृतिरपि न तत्र विशिष्टज्ञानम्, अपि तूपस्थितानामसंसर्गाग्रहमात्रमिति भावः । 'केनचिदिति । येन पुरुषेणाधिगतस्तत्रैव तत् प्रामाण्यं स्यादिति शङ्कते—'न चे'ति । प्राथमिकस्तनपानादिष्ट-साधनतावति प्रसङ्गव्यवच्छेदाय 'तत्रापि' शाब्दबोधेऽपि तदानुपस्थितत्वादिति भावः । ननु 5 त(ज्जन्म)न्यगृह(ति)यथाग्रहित्वं वाच्यं, तज्जन्मनि प्राथमिकशाब्दबोधमादाय श्रुतेः प्रामाण्यं स्यादिति शङ्कते—'न चे'ति । प्राथमिकस्तनपानेष्टसाधनतास्मृतावतिप्रसङ्गं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दोषान्तरमाह—'तत्रापि'ति । तज्जन्मन्यपीत्यर्थः । तत्र च प्रामाण्यव्यवहारः(ः) प्रामाणिका-नामस्तीति तद्व्यवच्छेदो नोचित इति भावः । अत एव वक्ष्यति—'सिद्धे व्यवहार' इत्यादि । 'अनुभवत्वेन' लक्षणप्रविष्टेन । न्व[90a]चि'द(न)नुभवत्वेने'ति पाठः । तत्र स्मृतिरप्रामाण्यम्, 10 अ(न)नुभवत्वेनेत्यर्थः । 'तत्त्वज्ञानादि'ति । यथार्थज्ञानत्वेन यत् प्रमाणं साध्यते । किं तत् ? यदि यथार्थज्ञानत्वं, तदा साध्याविशेषः । यदि यथार्थानुभवत्वं, तदा बाधः । यदि प्रामाणिक-तादृशव्यवहारविषयत्वं, तदा तादृशव्यवहारविषयतावच्छेदकधर्मवस्त्वमुपाधिरित्यभिप्रायेणाह—'सिद्ध' इति । 'न चे'ति । तद्व्यवहारविषयतया यत् स्वेच्छाकल्पितं, तेन प्रामाणिकानां 'व्यवहार'-नियमः, तेन तत्साधनम् । 'अव्यवस्थये'ति । मयाऽप्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वेन यत् कल्पितं, 15 ततोऽप्रामाण्यं स्यात्, यथा चैकस्य विरुद्धव्यवहारविषयत्वं स्यादित्यर्थः । ननु प्रामाणिक-व्यवहारविषयतावच्छेदकमपि यथार्थज्ञानत्वमेव न कुत इति कुतो निर्णीतमित्यत्राह—'न चे'ति । यदि च सा प्रमा स्यात्तदा तत्करणस्य प्रमाणान्तरत्वमापद्यत इति भावः । शङ्कते—'उक्तेष्व'ति । प्रत्यक्षादिष्वित्यर्थः । 'अनुपदेशः' पृथगुपदेशान्तर(भावः) । 'प्रत्यक्षे(क्षस्ये)'ति । 'असाक्षात्कारि-फलत्वं' साक्षात्कारिभिन्नज्ञानासाधारणकारणत्वं, स्मृतेष्व(श्च ?) साक्षात्कारित्वं सर्वमत- 20 सिद्धमिति भावः । 'सद्भाव(सत्ता)मात्रेणे'ति । प्रतिसन्धानञ्च तदा तस्यानुभवस्य ।

'प्रामाण्यम्' 'अव्यवस्थाप्य' स्थिता 'व्यवहर्तु' 'न शक्यते', 'व्यवहारेऽपि' स्मृतौ प्रमात्व-व्यवहारे सत्यपि । याथार्थेऽनुविधानमुक्त्वाऽयाथार्थेऽपि तदाह—'असमीचीने (ही'ति) ।

यद्यप्येवमप्रमाव्यवहारोऽपि न स्यादिति शक्यते एव वक्तुं, तथापि 'सिद्धे ही'त्याद्युपष्ट-म्भकतयेदमभिहितं, न चाप्रामाण्यव्यवहारे तथा, अत एवोक्तम् 'एवं सिद्ध' इति । 'मूलप्रत्यक्षं' 25 हेतुभूतं, 'तदनुविधानात्' । 'तदि'ति । स्वसमानविषयकवक्तृज्ञानयाथार्थानुविहितं याथार्थ्यं- (वाक्यार्थ)त्वात् । 'कारणे'ति । तस्य विशेषणज्ञानत्वेन तत्त्वेन वा तत्र हेतुत्वं, न तु स्वसमानविषयकनिश्चयत्वेनेत्यर्थः ।

ननु यदि स्मृतिर्नागृहीतग्राहिणी तदानुभव एव किम्मानमिति अतीतानुभवविषयत्वरूपां तत्तामुल्लिखन्ती स्मृतिरेव तत्र मानं, न च 'स्वप्रकाशवादिनो'ऽनुभवोऽपि तद्विषय इत्यभिप्रेत्या- 30 शङ्कते—'यदी'त्यादि । उत्तरं 'स्मृत्यन्यथे'ति । तथा च तादृशी तत्ता न तस्या विषय इति भावः । 'तया' कार्यरूपस्मृत्या । 'अननुभूते'ऽज्ञाते । 'बोद्धाना'मुत्तरम् 'किमिति । तथा च, 'वीतरागजन्मादर्शनादि'[NS. III. 1. 24]ति 'न्यायेन' मानादेवात्मनः सिद्धिरिति भावः ।

1 Śaṅkara Miśra and Guṇānanda read अनुभवत्वेन for अननुभवत्वेन.

2 Guṇānanda reads न तु for न च.

- 3'पूर्वानुभवोल्लेखः' तत्ताकारतया । 'अन्वया' पूर्वानुभवं विना । 'बौद्ध'वत् 'सौत्रान्तिक'वत् विषया-
कारस्यानुभवे नीलाद्याकारस्या'नुपपत्त्या' कादाचित्कत्वस्यान्वयानुपपत्त्या कारणीभूतस्य 'विषय'-
स्य नीलादेः 'सिद्धिः' 'त्वया'पि 'नैयायिकेना'पि । 'तथाभूत' तद्विषयकं, यथा'न्याय'सिद्धान्तं, 'तत्-
सिद्धिः' पूर्वानुभवसिद्धिः । 'आकरे' कादाचित्कत्वान्वयानुपपत्त्या कारणतया विषयाक्षेपे
- 5 तन्नये यथानु(ना)गताकारविज्ञानेऽनैकान्तिकत्वं दोषस्तथान्वये [90b] च, तथा च नानुभवसिद्धि-
रिति भावः । ननु कारणतया न तदाक्षेपः, अपि तु 'आकर'स्य पारमार्थिकविषयत्वव्याप्यतया ।
न चानागताकारज्ञाने तद्व्यभिचार इत्यनुशयादाह—'विभ्रमे चे'ति । तन्नये सद्विषयकस्यैव
तत्त्वादिति भावः । वस्तुतस्तु तन्नये गृहीतग्राहित्वम् अतीतज्ञानाकारातिरिक्ताकारत्वमेव
वाच्यम्, इतरस्य गृहीतत्वस्य दुर्वारत्वात् । तथा च तत्ताकारतामादाय तत्त्वं दुर्वारमेवेति ध्येयम् ।
- 10 तस्याः स्मृतेरनुभवाग्राहितयाऽप्रमात्वेऽपि तस्यानुभवस्य उपपत्तेः, निरुक्तप्रत्यभिज्ञेवानुभवे
प्रमेत्याखण्डलार्थः । न च तदेवेति ध्येयम्, अन्वया प्रमात्वेन 'त्वद'भिमतस्यापि ज्ञानस्य स्थिति-
क्षणेऽप्रामाण्यं स्यात्, उत्पत्तिक्षणे विषयीकृतस्य विषयीकरणादिति भावः ।
- 'निराकरिष्यमाणत्वादि'त्यनेनोक्तं चिकीर्षुः शङ्कते—'स्यादेतदि'ति । 'अनुपकारक'
विषयतानियामकस्य तन्निष्ठस्याजनकम् 'एतदीय' तदीयभिन्नं यद् यदीयं तत्तद्विधीयमिति वा
- 15 'अविशेषात्' ज्ञानात्मत्वेन निखिलज्ञानानामभेदात् । 'न चे'ति । 'अनियतं' नियामकरहितं
ज्ञानं 'तस्य' विषयस्येत्यत्र प्रमाणमस्तीति योजना । यद्वा, 'तस्ये'त्यनियतस्यैव तदिति नियामक-
शून्यं ज्ञानं 'तत्र' 'प्रमाणं' तत्सिद्धिरूपम् 'अतिप्रसङ्गात्' निखिलधियां सर्वत्र प्रमाणत्वापातात् ।
ननु तादृशज्ञानसामग्र्यैव तन्नियामकमुपकारं जनयतीति नातिप्रसङ्ग इत्याह—'न चे'ति ।
'तदभिन्न(जं)' तदभिज्ञाततोपपादकत्वेनाभिमतम् । ननु प्राथमिकतद्गोचरज्ञानसामग्रीत एव
- 20 निखिलधाराबाहिकज्ञानीयतानियामकस्य विषयसमवेतकार्यस्योप(त्)पत्तिरस्तु, स चोपकारः प्रथम-
वित्तेरपि विषय इति द्वितीयादिज्ञानानां नागृहीतग्राहिता इत्याशङ्क्य निराकरोति 'तदभि(जं)'
तद्गोचरं ज्ञानं ज्ञानसामग्रे(ग्र) एव तादृश उपकारजनकत्वस्य 'भवद्भि'रनुपगमात् ।
'कार्यत्वस्ये'ति । नित्यभगवद्ज्ञानसामग्र्या अभावात्, तस्य तदविषयकत्वे क्षित्याशुपादानस्य
ज्ञानविषयकत्वाभावात्, कार्यत्वस्य उपादानगोचरज्ञानजन्यत्वव्याप्तिर्न स्यादित्यर्थः । तथा
- 25 चोपगतेनापि भगवता किमिति भावः ॥१॥

अत्रोच्यते—

स्वभावनियमाभावादुपकारोऽपि दुर्घटः ।

सुघटत्वेऽपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथा ॥ २ ॥

- विशेषाभावात्तत्रैव फलं नान्यत्रेत्यस्यापि नियमस्यानुपपत्तेः । स्वभाव-
- 30 नियमेन चोपपत्तौ तथैव विषयव्यवस्थोपपत्तेः । अवश्यञ्चैतदनुमन्तव्यम्, अतीता-
दिविषयत्वानुरोधात् । न हि तत्र ज्ञानेन किञ्चित् क्रियते इति शक्यमवगन्तुम्,
असत्त्वात् । न च तद्धर्मसामान्याधारं किञ्चित् क्रियते इति युक्तम्, तेन तस्यैव
विषयत्वप्राप्तेः । तादात्म्यादिशेषस्यापि सैव ज्ञाततेति चेत्; तत्किं चक्षुषा घटे

ज्ञायमाने रसोऽपि ज्ञायते, तादात्म्यात् ? घटाकारेण ज्ञायत एवासौ रस इति चेत् ; अथ रसाकारेण किं न ज्ञायते ? तेन रूपेण ज्ञातताऽनाधारत्वादिति चेत् ; न तर्हि वर्तमानसामान्यज्ञानेऽप्यतीतानागतादिज्ञानम्, तेनाकारेण प्राक्-
ज्ञानाधारत्वादिति ॥२॥

आमोदटीका

5

‘स्वभावे’ति । स्वभावसम्बन्धो यदि न नियामकः, तदा ज्ञाततापि घटीया न स्यात् । न हि सा सम्बन्धान्तरेण तस्य, तथा सति अनवस्थाप्रसङ्गात् । तथा च स्वभावसम्बन्धेन ज्ञानमेव घटीयमस्तु, किमुपकारेणेत्यर्थः । ननु घटो ज्ञात इत्यनुभवबलात् तत्रैव स्वभाव-
सम्बन्धोऽस्तु, न तु ज्ञानविषययोरपीत्यत आह ‘सुघटत्वेऽपि’ति । ‘सति’ति । विद्यमान
इत्यर्थः । ‘असति’ अतीतेऽनागते वा । ‘का गति’रिति । समवायिकारणं विना 10
कार्यानुत्पत्तेरित्यर्थः ।

ननु द्रव्यत्वं घटत्वं वा यद्विद्यमानं तत्रैव ज्ञातताधानमस्तु इत्याह ‘न चे’ति । तादात्म्याच्च
ज्ञाततैव तत्त्वतो ज्ञातता स्यादित्याह ‘तादात्म्यादि’ति । ‘तत् किमि’ति । घटघटत्वयोरिव
घटरसयोरपि तादात्म्याविशेषादित्यर्थः । ‘अथे’ति । तेनाप्याकारेण तादात्म्यादित्यर्थः ।
ननु येन रूपेण ज्ञातताधानं तेनैव तादात्म्यबलात्तज्ज्ञानं भवति, न त्वन्येनेति शङ्कते 15
‘तेने’ति । ‘वर्तमानसामान्ये’ति । वर्तमानञ्च तत्सामान्यञ्चेत्यर्थः । ‘तेनाकारेणे’ति ।
अतीतानागताकारेणेत्यर्थः । ‘प्राकट्यं’ ज्ञातता ॥२॥

विवेकटीका

इदं ज्ञानमत्रैवोपकारमादधातीत्यत्र यः स्वभावो नियामकः, स एव विषयतायामप्यस्तु,
अन्यथा तन्नियतोपकारोऽपि दुर्घट आपद्येत, एवमुपकारस्य स्वभाव एव सम्बन्धो वाच्यः, सम्बन्धा- 20
न्तरेऽनवस्थानात्, तथा च ज्ञानविषययोरपि स्वभाव एव सम्बन्धोऽस्त्वित्याह—

‘स्वभावे’ति । ननु तत्रोपकाराधाने द्वित्वादाविव प्रागभाव एव नियामको वाच्यः,
सम्बन्धस्य स्वरूपसम्बन्धेनान्यथासिद्धिश्च समवायसिद्धेरपि विरोधिनी स्यादित्यनुशयादाह—
‘सुघटत्वेऽपि’ इति । ‘सति’ ज्ञानकालवृत्तित्वे सति तत्प्राक्कालवृत्तौ, ‘असति’ निरुक्तभिन्ने
तत्र तेनोपकारस्योत्पादयितुमशक्यत्वात् । 25

‘विशेषो’ नियामकः, ‘फलं’ ज्ञातता । ‘स्वभावनियमेन’ स्व[91a]भावात्मकनियामकेन
तस्य निरुक्तनियमस्योपपत्तौ । द्वितीयं कारिकाद्वं व्याकरोति—‘अवश्यमि’ति । ‘अतीते’ति ।
अतीतादेर्विषयताव्यवस्थानुरोधादित्यर्थः । ‘न चे’ति । ‘तस्यातीतादेर्यो धर्मो’
जातिरूपस्तदाधारः तदाधेयं ‘क्रियत’ इत्यत्र ‘ज्ञानेने’ति प्राक्तनमनुषज्यते । तेन सामान्या-
धेयफलेन तस्यैव सामान्यस्यैव, न तु धर्मिणः तादात्म्यात् सामान्यतत्त्व(द्व)तोरभेदात् विशेष्यस्य 30
धर्मिणस्तादात्म्यात् रसतत्त्व(द्व)तोरभेदात् । उत्तरं—‘घटाकारेणे’त्यादि । अत्राकारः तत्तद्वि-
लक्षणज्ञाततोपलक्षणं, तत्र (च) विलक्षणसामग्रीप्रभवज्ञानमेव जनकमिति हृदयम् । ‘वर्तमानं’
यत् ‘सामान्यं’ तज्ज्ञानेऽपि तदाकारज्ञाततोत्पत्तावपि । वस्तुतो भेदाभेदस्यैवाप्रामाणिकत्व-
मवसेयम् ॥२॥

ननु क्रियया कर्मणि किञ्चित् कर्तव्यमिति व्याप्तेरस्त्वनुमानम् ? न ।

'अनेकान्त्यादसिद्धेर्वा न च लिङ्गमिह क्रिया ।

तद्वैशिष्ट्यप्रकाशत्वान्नाध्यक्षानुभवोऽधिके ॥ ३ ॥

- धात्वर्थमात्राभिप्रायेण प्रयोगे संयोगादिभिरनेकान्तात् । न हि शरसंयोगेन
5 गगने किञ्चित् क्रियते, अन्त्यशब्दाभिव्यक्त्या वा । स्पन्दाभिप्रायेणासिद्धेः । व्यापारा-
भिप्रायेण शब्दलिङ्गेन्द्रियव्यापारैर्व्यभिचारात् । न हि तैः प्रमेये, किञ्चित् क्रियते,
अपि तु प्रमातृत्वेव । फलाभिप्रायेणापि तथा । अन्ततस्तेनैवानेकान्तात्, अन-
वस्थानाच्च । आशुविनाशिधर्माभिप्रायेण हित्वादिभिरनियमात् । आशुकारका-
भिप्रायेण कर्मण्यसिद्धेः । कर्मण्याशुकारकं ज्ञानमित्येव हि साध्यम् । कर्तर्याशुका-
10 रकत्वस्य कर्मोपकारत्वेनाव्याप्तेः । शब्दादिव्यापारैरेवानेकान्तात् ।

व्यादेतत् । अनुभवसिद्धमेव प्राकट्यम् । तथा हि—ज्ञातोऽयमर्थ इति सामान्यतः,
साक्षात्कृतोऽयमर्थ इति विशेषतो विषयविशेषणमेव किञ्चित् परिस्फुरतीति चेत् ;
तदसत् ॥३॥

ग्रामोदटीका

- 15 ज्ञाततासाधकं प्रकारान्तरं शङ्कते 'नन्वि'ति । ज्ञानस्यापि क्रियात्वेन तेनापि कर्मणि
विषये घटादौ किमपि जननीयं तेन धात्वर्थावच्छेदकपरसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं
विषयस्य निर्वहतीत्यर्थः । 'अनेकान्तादसिद्धेर्वे'ति व्यवस्थितो विकल्पः । धात्वर्थविवक्षायाम-
नैकान्तिकत्वमेव, स्पन्दविवक्षायां स्वरूपासिद्धिरेव । ननु ज्ञातो घट इत्यनुभव एव
ज्ञाततायां प्रमाणमित्यत आह 'तद्वैशिष्ट्ये'ति । 'तदि'ति ज्ञानं परामृषति । तेन
20 ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानवैशिष्ट्यमेव प्रकाशते, न तु ज्ञाततावैशिष्ट्यम् । 'अधिके'
ज्ञाततायाम् ।

- 'न ही'ति । शरेण संयुज्यते गगनमित्यत्र धात्वर्थः संयोगः, न तु तेन गगने
कर्मणि धात्वर्थावच्छेदकं किञ्चित् फलं जन्यत इत्यर्थः । 'अन्त्यशब्दाभिव्यक्तेरि-
(क्त्या वे')ति । अत्राभिव्यक्तिरुत्पत्तिः । अनन्त्यशब्देन गगने शब्दस्य जननाद्व्यभिचारः
25 स्यादेवेति भावः । अपव्याख्यानमन्यत्, अन्तःशब्दस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् । 'असिद्धेरि'ति ।
ज्ञानस्पन्दत्वाभावादिति भावः । 'शब्दे(ब्दलिङ्गे)न्द्रिये'ति । पदार्थस्मरणसन्निकर्षलिङ्गपरामर्शः
प्रमेये किमपि न जन्यत इति भवति व्यभिचार इति भावः । 'फले'ति । शब्दादिव्यापाराणामपि
फलरूपत्वात् तत्रैव व्यभिचार इत्यर्थः । 'तेनैवे'ति । प्राकट्येनैवेत्यर्थः, फलेनैव वा ।
ननु फलेनैव किञ्चित् किञ्चित् क्रियतामत आह 'अनवस्थानादि'ति । 'अनियमादि'ति ।
30 व्यभिचारादित्यर्थः । 'असिद्धेरि'ति । कर्मण्याशुकारकत्वस्य हेतोः साध्याविशिष्टत्वादित्यर्थः ।
कर्तर्याशुकारकत्वं च हेतुः शब्दादिव्यापारे व्यभिचारीत्याह 'कर्तरी'ति । द्वितीयार्थं(र्थं)
व्याख्यातुं शङ्कते 'अनुभवे'ति ॥३॥

ननु घटं जानातीत्यत्र घटस्य ज्ञानकर्मता क्रियाजन्यफलसमवायं विनानुपपद्यमानज्ञातता-
रूपं तदाक्षिपति, अतीतादौ तु भाक्तस्तद्व्यवहार इत्यभिप्रायेणाह—‘नन्वि’ति । ननु (या) क्रिया
सा परसमवेतजनिकेत्यत्र यदि क्रियात्वं धात्वर्थादिकं, तदा अनेकान्तः, शरगगनसंयोगादौ यदि
च स्पन्दत्वं, तदा प्रकृते स्वरूपासिद्धिरित्याह—

5

‘अनेकान्तादि’त्यादि । क्रिया क्रियात्वतादात्म्येन सैव वा तथा । ननु ज्ञातो घट इत्यनु-
भवे ज्ञातता भासते इति स एव तत्र मानमित्यत्राह—‘तदि’ति । तस्य ज्ञानस्य स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकवैशिष्ट्यविषयकत्वात् । ‘अधिके’ तदभिमतं प्रत्यक्षानुभव इन्द्रियजन्यं ज्ञानं ‘न प्रमाणमि’ति
शेषः ।

‘प्रयोगे’ क्रियात्वादिति हेतोः समवेतं संयोगेन शब्दविभागाजनके शरस्य चान्तग्रावयवितया
न संयोगजनकता । यथाश्रुतेऽरुचेराह—‘अन्त्ये’ति । तस्य क्षणिकतया तदभिव्यक्त्या
तत्र ज्ञातताया अन(व)धानादिति भावः । ‘असिद्धेः’ स्वरूपासिद्धेः । यः प्रमाणव्यापारः, स
प्रमेयसमवेतं किञ्चिज्जनयति, यथा आत्मज्ञानं तत्र संस्कारजनकमित्यभिप्रायेणोक्तं ‘शब्दे’ति ।
घटस्मृतिघटेन्द्रियसंयोगतद्विशेष्यकलिङ्गपरामर्शस्तत्समवेतजनकैः । अत्र पदार्थस्मृतिपरामर्शो
अविद्यमानविषयो, संयोगश्च विभागाजनको बोध्यः, तेन ‘तल्लये’ ज्ञाततया, ‘स्वनये’ विभागेन,
साध्यसम्पदिति ध्येयम् । ननु यत् प्रमाणव्यापारफलं तत् प्रमेये किञ्चिज्जनयतीति वाच्यमित्याह
—‘फले’ति । तेनैव ‘भवद’भिमतप्राकट्येनैव स्वतोऽसिद्धव्याप्तिकतया न तेन तत्साधनं
शक्यमिति भावः । ननु तेनापि तत्र किञ्चिज्जन्यत एवेत्यत्राह—‘अनवस्थानादि’ति । एतच्च
प्रमाणव्यापारत्वस्य तत्फलत्वस्य वा साधारण्यमभिप्रेत्य । ननु प्रमाणाधीनाशुविनाशिधर्मत्वेन
प्रमेये किञ्चिज्जनकत्वं साध्यं, न च प्राकट्यं तथेत्याशङ्क्याह—‘आश्वि’ति । ‘द्वित्वादिभि’-
रिन्द्रियजन्यैरनियमात् व्यभिचारात् । न स्वोत्पत्तिक्षणानन्तरं कारकत्वे सति यः प्रमाणव्यापारः
स प्रमेये किञ्चिज्जनयतीति नियमः, न च द्वित्वादिकं [91b] तथेत्यत्राह—‘आश्वि’ति ।
अत्र कारकत्वं यत्र कुत्रापि, कर्मणीति वा ? अन्तर्ग्राह—‘कर्मणी’ति । ‘असिद्धेः’ स्वरूपा-
सिद्धेः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह—‘कर्मणी’ति । तस्यैव साध्यत्वात्, सिद्धौ वा आश्रया-
सिद्धेः सिद्धसाधनात् । आद्य आह—‘कर्तरी’ति । अधिकरणान्तर्भावपरं ‘कर्मे’ति । कर्मणिष्ठ-
किञ्चिज्जनकत्वव्याप्तिशून्यत्वात् न तेन तदनुमानमित्यर्थः । व्याप्तिविरहे तस्य तदव्याप्य(प्ति)-
त्वे हेतुमाह—‘शब्दादी’ति ।

10

15

20

25

कारिकाया द्वितीयाह व्याकर्तुमाह—‘अनुभवे’ति । सामान्यतो ज्ञातत्वेन । ‘साक्षादि’ति ।
साक्षात्कृतत्वेन, उपलक्षणमिदम् ॥३॥

यथा हि—

अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम् ।

30

तथा—

क्रिययैव विशेषो हि व्यवहारेषु कर्मणाम् ॥ ४ ॥

किं न पश्यसि, घटक्रिया घटक्रियेतिवत् कृतो घटः, करिष्यते घट इत्यादि । तथैव गृहाण, घटज्ञानं पटज्ञानमिति वत् ज्ञातो घटो ज्ञास्यते ज्ञायते इति । कथमसम्बन्धयोर्धर्मधर्मिभाव इति चेत् ; ध्वस्तो घट इति यथा । एतदपि कथमिति चेत् ; नूनं ध्वंसेनापि घटे किञ्चित् क्रियते इति बहुमध्यवसितोऽसि । तन्निरूपणा-
धीननिरूपणो ध्वंसः स्वभावादेव तदीय इति किमत्र सम्बन्धान्तरेणेति चेत् ; 5
प्रकृतेऽप्येवमेव । एतेन फलानाधारत्वादर्थः कथं कर्मेति निरस्तम् । विनाशवत्-
करणव्यापारविषयत्वेन तदुपपत्तेः । स्वाभाविकफलनिरूपकत्वञ्च तुल्यम् ।

ननु ज्ञानमतीन्द्रियत्वादसाधारणकार्यानुमेयं तदभावे कथमनुमीयेत ? अप्रतीतञ्च कथं व्यवहारपथमवतरेदिति ज्ञानव्यवहारान्यथाऽनुपपत्तया ज्ञातता-
कल्पनम् । तदप्यसत् । परस्परान्ययप्रसङ्गात् । ज्ञाततया हि ज्ञानमनुमीयेत, 10
ज्ञाते च तद्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिस्तां ज्ञापयेत् । कुतश्च ज्ञानमतीन्द्रियम् ? ।
इन्द्रियेणानुपलभ्यमानत्वादिति चेन्न । अनुमानोपन्यासे साध्याविशिष्टत्वात् । अनु-
पलब्धिमात्रोपन्यासे तु योग्यताऽविशेषिताऽसौ कथमैन्द्रियकोपलम्भाभावं गमयेत् ?
तद्विशेषणे तु कथमतीन्द्रियं ज्ञानमिति ? तथाविधज्ञातताऽनाश्रयत्वादिति चेन्न ।
आश्रयामिहेः । व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तैव सिद्ध आश्रय इति चेन्न । ज्ञानहेतु- 15
नैव तदुपपत्तेः । तस्याऽऽत्मनःसंयोगादिरूपस्य सत्त्वेऽपि सुषुप्तिदशायामर्थ-
व्यवहाराभावाच्चैवमिति चेन्न । तावन्मात्रस्य व्यवहाराहेतुत्वात् । अन्यथा ज्ञान-
स्वीकारेऽपि तुल्यत्वात् । स्मरणान्यथाऽनुपपत्तेरिति चेन्न । तस्याप्यसिद्धेः ।

अस्ति तावद्व्यवहारनिमित्तं किञ्चिदिति चेत् ; किमतः ? न ह्येतावता ज्ञानं
तदिति सिद्धयति, तस्येवासिद्धेः । तथापि नियतस्य कर्तुः प्रवृत्तेः कर्तृधर्मेणैव 20
केनचित्प्रवृत्तिहेतुना भवितव्यमिति चेत् ; अस्त्वच्छा प्रत्यक्षसिद्धा, न तु ज्ञानम् ।
सैव कथं नियताधिकरणे उत्पद्यतामिति चेन्न । ज्ञानाभ्युपगमेऽपि तुल्यत्वात् ।
स्वहेतोः कुतश्चिदिति चेत् ; तत एव इच्छा अस्तु, किं ज्ञानकल्पनयेति ?

स्यादेतत् । प्रकाशमाने खल्वर्थे तदुपादिक्सादिरूपजायते, न तु सुषुप्त-
वस्थायामप्रकाशमानेऽप्यर्थे इत्यनुभवसिद्धम् । तत इच्छायाः कारणं विलक्षणमेव 25
किञ्चित्परिकल्पनीयं, यस्मिन् सति सुखापलक्षणमौदासीन्यमर्थविषयमात्मनो
निवर्तते इति चेत् ; हन्तैवं सुखापनिवृत्तिमनुभवसिद्धां प्रतिजानानेन ज्ञानमेवा-
परोक्षमिष्यते । अचेतयन्नेव हि सुषुप्त इत्युच्यते, अचेतन्यनिवृत्तिरेव हि चैतन्यं
ज्ञानमिति । तथा च कालात्ययापदिष्टो हेतुः । एतेन क्षणिकत्वादिति
निरस्तम् ।

अपि च—किमिदं क्षणिकत्वं नाम ? । यद्याशुतरविनाशित्वं, तदाऽनैकान्तिकम् । अथैकक्षणावस्थायित्वं, तदसिद्धं प्रमाणाभावात् ।

ननु स्थायिविज्ञानं यादृशमर्थक्षणं गृह्यदुत्पद्यते, द्वितीयेऽपि क्षणे किं तादृशमेव गृह्णाति, अन्यादृशं वा, न वा कमपीति ? । न प्रथमः, तस्य क्षणस्यातीतत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानस्य च वर्तमानाभत्वात् । न चातीतमेव वर्तमानाभतयोक्निष्वति; भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, विरम्य व्यापारायोगात् । प्रथमतोऽपि तथाऽभ्युपगमेऽनागतावेक्षणप्रसङ्गात् । न तृतीयः, ज्ञानत्वहानेरिति महाव्रतीया: । 5

तदसत् । ज्ञानं गृह्णातीत्यस्यैवार्थस्थानभ्युपगमात् । अपि तु तदेव ग्रहणमित्यभ्युपगमः । तथा च ज्ञानं प्रथमे क्षणे यमर्थमालम्ब्य जातं, द्वितीयेऽपि क्षणे तदालम्बनमेव तत्र वेति प्रश्नार्थः । तत्र तदालम्बनमेव तदिति परमार्थः । न चैवं भ्रान्तत्वम् ; विपरीतानवगाहनात् । तथापि ज्ञेयनिवृत्तौ कथं ज्ञानाऽनुवृत्तिः ? तदनुवृत्तौ वा कथं ज्ञेयनिवृत्तिरिति चेत् ; किमस्मिन्ननुपपन्नम् ? न हि ज्ञानमर्थश्लेष्मेकं तत्त्वमेकायुष्कं वेति । 10

सत्यपि वा क्षणिकत्वे कथमप्रत्यक्षम् ? इत्थं, यथोच्यते—न स्वप्रकाशं, वस्तुत्वादितरवस्तुवत् । न च ज्ञानान्तरग्राह्यम् ; ज्ञानयौगपद्यनिषेधेन समानकालस्य तस्याभावात् । ग्राहककाले ग्राह्यस्यातीतत्वेन वर्तमानाभत्वानुपपत्तेः । ग्राह्यकाले च ग्राहकस्यानागतत्वादिति चेत् ; नन्वेवं ज्ञातताऽपि न प्रत्यक्षा स्यात्, क्षणिकत्वात् । कथम् ? इत्थम्—न स्वप्रकाशा, वस्तुत्वात् । न जनकग्राह्या ; अनागतत्वात्, विरम्य व्यापारायोगाच्च । न समसमयज्ञानग्राह्या ; ज्ञानजनकेन्द्रियसम्बन्धानुभवात् । न च तदुत्तरज्ञानग्राह्या ; तदानीमतीतत्वादिति । क्षणिकत्वमेव तस्याः कुत इति चेत् ; त्वदुक्तयुक्तेरेव । तथा हि—यं क्षणमाश्रित्य जाता, ततः परमपि तमेवाऽऽश्रयतिऽन्यं वा, न वा कमपीति ? तत्र न प्रथमः, तस्य तदानीमसत्त्वात् । न द्वितीयः, अप्रतिसंक्रमात् । एकक्षणावगाहिनि च ज्ञाने तदन्यक्षणाऽऽश्रयज्ञातताफलत्वेन भ्रान्तत्वप्रसङ्गात्, रजतावगाहिनि पुरोवर्तिवृत्तिज्ञातताफल इव । न चान्यमपि क्षणं ज्ञानमवगाहते ; तदानीं तस्यासत्त्वात् । न तृतीयः, निःस्वभावताप्रसङ्गात् । न ह्यसौ तदानीं तदोया अन्यदोया वेति । अतीतेनापि तेनैव क्षणेनोपलक्षिताऽनुवर्तते इति चेत् ; एवं तर्हि वर्तमानार्थता प्रकाशस्य न स्यात् । अन्यथा ज्ञानस्यापि तथाऽनुवृत्तेः को दोषः ? न हि वर्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धमन्तरेण ज्ञानस्यान्या वर्तमानावभासता नाम । अर्थनिरपेक्षप्रकाशनानुवृत्तिमात्रेण तथात्वे भूतभाविविषयस्यापि ज्ञानस्य तथाभावः 15 20 25 30

प्रसङ्गात् । अथ मा भूदयं दोष इति स्थूल एव वर्तमानः प्रकाशेनाऽऽधीयते इत्यभ्युपगमः, तदा तज्ज्ञानस्यापि स एव विषय इति तस्यापि न चणिकत्वमिति ।

- ननु ज्ञानमैन्द्रियकं चेत् ; विषयसञ्चारो न स्यात्, सञ्जातसम्बन्धत्वात् । न
 5 च जिज्ञासानियमान्रियमः ; तस्याः संशयपूर्वकत्वात्, तस्य च धर्मिज्ञानपूर्व-
 कत्वात्, धर्मिणश्च सन्निधिमात्रेण ज्ञाने जिज्ञासाऽपेक्षणे वा उभयथाऽप्यनवस्थाना-
 दिति । तन्न । ज्ञाततापक्षेऽपि तुल्यत्वात् । तस्या अपि हि ज्ञेयत्वे तत्परम्परा-
 ज्ञानापाताज्जिज्ञासानियमस्य च तद्वदनुपपत्तेः । न च इन्द्रियसम्बन्धविच्छेदा-
 हिराम इति युक्तम् ; आत्मप्राकट्याव्यापनात् । स्वभावत एव काचिदसाव-
 10 जिज्ञासिताऽपि ज्ञायते, न तु सर्वेति चेत्तुल्यम् । प्रागुत्पन्नज्ञाततास्मरणजनित-
 जिज्ञासः समुन्मीलितनयनः सञ्जातज्ञानसमुत्पादितप्राकट्यं जिज्ञासुरेव प्रतिपद्यते
 इत्यतो नानवस्थेति चेत् ; तुल्यमेतत् ।

- ननु ज्ञानं न सविकल्पकग्राह्यं, तस्य निर्विकल्पकपूर्वकत्वात्, निर्विकल्पक-
 गृहीतस्य तावत्कालानवस्थानात्, तस्य तेनैव विनाशात् । नाऽपि केवलनिर्वि-
 15 कल्पकवेद्यम् ; तस्य सविकल्पकोन्नेयत्वेन तदभावे प्रमाणाभावात् । न च सम-
 वायाभाववन्निर्विकल्पकनिरपेक्षसविकल्पकगोचरत्वं ज्ञानस्येति साम्प्रतम् ; तयो-
 विशेषणांशस्य प्रागग्रहणादनुमानादिवत्तदुपपत्तेः । प्रकृते तु ज्ञानत्वादेरनुपलब्धेर-
 गृहीतविशेषणायाच बुद्धेर्विशेष्यानुपसंक्रमात्कथमेवं स्यात् ? न । उत्पन्नमात्रस्यैव बाह्य-
 विषयज्ञानस्यालोचनात् । ततस्तत्पुरःसरं प्रथमत एव तज्जातीयस्य ज्ञानान्तरस्य
 20 विकल्पनात् । इन्द्रियसन्निकर्षस्य तदेव विशेषणग्रहणलक्षणसहकारिसम्पत्तेः ।
 व्यक्त्यन्तरसमवेतमपि हि सामान्यं तदेवेत्युपयुज्यते । अन्यथा अनुमानादिवि-
 कल्पानामनुत्पादप्रसङ्गः । तद्वतस्य विशेषणस्याग्रहणात्, अन्यगतस्य चानुपयोगात्,
 किं लिङ्गग्रहणसहकारि स्यादिति । एतेन शब्दादिप्रत्यक्षं व्याख्यातमिति ।

- स्यादेतत् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमिष्यते । न चातीन्द्रियस्य परमाण्वादे-
 25 र्मनसा वेदनमस्ति । न चाऽगृहीतस्य विशेषणत्वम् । न च नित्यपरोक्षस्यापरो-
 क्षविशिष्टबुद्धिविषयत्वम् ; व्याघातादिति । न । बाह्येन्द्रियग्राह्यस्याग्राह्यस्य वा
 पूर्वज्ञानोपनीतस्यैव मनसा वेदनात् । अन्यथाऽतीन्द्रियस्मरणस्याप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
 इयांस्तु विशेषः— तस्मिन् सति तद्वत्तादेव, असति तु तज्जनितवासनावलात् । न
 चैवं सति स्मरणमेतत्, अगृहीतज्ञानगोचरत्वात् । न च विषयांशे तत्तथा स्यादिति
 30 युक्तम् ; अवच्छेदकतया प्रागवस्थावदवभासनात् । न च प्रत्यभिज्ञानमपि ग्रहण

स्मरणाकारम् ; विरोधात् । अथ ग्रहणस्मरणयोः कियती सामग्री ? अधिकोऽर्थ-
सन्निकर्षो ग्रहणस्य, संस्कारमात्रं सन्निकर्षः स्मरणस्य ।

अथ ग्रहणत्वेऽपि कुत एतदपरोक्षाकारम् ? कारणान्तरनिरपेक्षेण संस्कारा-
धिकसन्निकर्षवतेन्द्रियेण जनितत्वात् । अथ कः सन्निकर्षः ? ज्ञानेन संयुक्त-
समवायः, तदर्थेन संयुक्तसमवेतविशेषणत्वमिति । मनसो निरपेक्षस्य बहिर्य्यापारे- 5
ऽन्ववधिराद्यभावप्रसङ्ग इति चेत् ; ज्ञानावच्छेदकं प्रति नाऽयं दोषः । न च
ज्ञानापेक्षया बहिरित्यस्ति । नाऽपि तद्विषयापेक्षया निरपेक्षत्वम् ; तस्यैव ज्ञान-
स्यापेक्षणात् । अथाऽपि ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यत्र किं प्रमाणम् ? प्रत्यक्षमेव ।
यदसूत्रयत्—‘ज्ञानविकल्पानां (च) भावाभावसंवेदनादध्यात्मम्’ (न्याय०,
५-१-३१) इति ॥४॥

10

ग्रामोदटीका

प्रत्यक्षमन्यथोपपादयति ‘यथा ही’ति । यथा यदस्य ज्ञानमित्यत्रार्थो ज्ञानविशेषणं,
तथा ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानमेवार्थविशेषणमित्यर्थः । ननु ज्ञाननिष्ठं घटत्वं ज्ञानाकार इति
तदेव ज्ञानं विशेषयति न त्वर्थं इत्यत आह ‘निराकारतये’ति । न हि घटत्वादिकमपि
ज्ञानाकारो येन ज्ञानं विशिष्यादित्यर्थः ।

15

‘कृतो घट’ इति । अन्यथा ज्ञाततावत् कृततादीनामपि स्वीकारापत्तेरिति भावः ।
न च यथापेक्षाबुद्धिः द्वित्वादिकमाधत्ते, तथा ज्ञानावच्छेदेनैवं कर्मणि किञ्चिदाधायक-
त्वमङ्गीकर्तव्यमिति वाच्यम् । तत्रानुभववलात् तथास्तु, अन्यत्रानुभवोऽन्यथासिद्धो
ज्ञानत्वञ्च हेतुरप्रयोजक इति भावः । ‘असम्बद्धयोर्ज्ञानार्थयोरित्यर्थः । ‘ध्वस्त’ इति ।
तत्राप्यसम्बन्धेन भिन्नकालेनैव ध्वंसेन यथा धर्मधर्मिभाव इत्यर्थः । परमुखेन प्रकृते धर्मधर्मिभावं 20
समर्थयति ‘स्वभावादेवे’ति । स्वरूपसम्बन्धादेवेत्यर्थः । ‘स्वरूपादेवे’ति क्वचित् पाठः,
तस्याप्ययमर्थः । ‘एतेने’ति । परसमवेतक्रियाफलशालिन एव कर्मत्वादित्यर्थः । ‘विनाश्यवदि’ति ।
मुद्गरेण घटं नाशयतीत्यत्र मुद्गरस्य करणस्य यो व्यापारो नाशस्तेन सह स्वरूपसम्बन्धेन
तद्विषयत्वं यथोपपाद्यते तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । यथात्र द्वितीया प्रयोगमात्रसाधुस्तथा प्रकृतेऽपि
स्यादिति भावः । न च घटपटयोरेकज्ञानविषयत्वे घटो ज्ञातः पटो ज्ञात इति भिन्नभिन्न- 25
ज्ञाततानुभवः कथमिति चेत्, न । तत्रैकस्यैव ज्ञानस्योभयविशेषणत्वेन प्रतीतेरिति भावः ।
‘असाधारणे’ति । स चासाधारणो धर्मः प्राकट्यमेवेत्यर्थः । ननु याज्ञायि (?) ज्ञानं किमतः
स्यादित्याह ‘अप्रतीतमि’ति । ‘अनुपलब्धिमात्रे’ति । अनुपलब्धिमात्रमेवैन्द्रियकस्य उपलम्भस्याभावं
गमयेद् यदि, तदा परमाण्वाद्यभावमपि गमयेदित्यर्थः । अनुपलब्धिमात्रमुपलम्भाभावः न गमयति,
किन्तुवैन्द्रियकत्वाभावं गमयतीति चेत्, न । ऐन्द्रियकत्वस्याप्यतीन्द्रियतया अनुपलब्धि- 30
मात्रेण तदभावावगमे परमाण्वाद्यभावमपि गमयेदिति भावः । योग्यान्न(नुप)लम्भस्य
तूपलम्भाभावबोधकत्वाभ्युपगमे ज्ञानयोग्यत्वस्य ‘त्वयैव’ स्वीकारादित्याह ‘तद्विशेषणे स्वि’ति ।
ननु ज्ञानमतीन्द्रियं तथाविधज्ञाततानाधारत्वादित्यनुमानमस्तु इत्याह ‘तथाविधे’ति ।

- साक्षात्कृततानाधारत्वादिति हेत्वर्थः । ज्ञानस्य पक्षस्यासिद्धेरित्याह 'आश्रये'ति ।
 'व्यवहारे'ति । ज्ञानमन्तरेण घटादिव्यवहारोऽपि न स्यादिति सिद्धं ज्ञानमित्यर्थः ।
 तद्वेतोरेव तत्सम्भव इत्याह 'ने'ति । व्यवहारं प्रति ज्ञानहेतोरन्वयव्यभिचारं दर्शयति
 'तस्ये'ति । अन्वयव्यभिचारो न दोषः इत्याह 'तावन्मात्रस्ये'ति । आत्मनः संयोगमात्रस्ये-
 5 त्यर्थः । 'अन्यथे'ति । सैव चेत् ज्ञानसामग्री तदा सुषुप्तावस्थायां ज्ञानमेव कुतो नोत्पद्यत इत्यर्थः ।
 'स्मरणे'ति । ज्ञानं विना स्मरणमनुपपन्नमिति ज्ञानकल्पनेत्यर्थः । 'तस्यापी'ति । स्मरणस्यापि
 ज्ञानत्वेनाद्याप्यसिद्धेरित्यर्थः । 'अस्ति तावदि'ति । तच्च ज्ञानमेव पर्यवस्यतीति भावः । गूढाभि-
 सन्धिराह 'न ही'ति । 'तस्यैवे'ति । व्यवहारो ज्ञानजन्य इति कार्यकारणभावग्रहे सति व्यवहार-
 रूपं कार्यं स्वकारणतया ज्ञानं गमयेत्, अयञ्च कार्यकारणभावग्रहो ज्ञानसिद्ध्या सिद्धेऽतः, तदेव नु
 10 न सिद्धमस्तीत्यर्थः । 'कर्तृधर्मे'ति । ज्ञानसामग्री च न कर्तृधर्म इति न तयाऽन्यथासिद्धिः ।
 कर्तृधर्मो हि तत्समवेत इष्यत इत्यर्थः । 'प्रत्यक्षसिद्धा' तन्मतेऽपीति शेषः । 'कथमि'ति ।
 ज्ञानमन्तरेणेत्यर्थः । 'ज्ञाने'ति । ज्ञानमप्यनियताधिकरणं कथमुत्पद्यतामिति तुल्यमित्यर्थः ।
 'कुतश्चिदि'ति नियतादित्यर्थः । इच्छोत्पत्तिरेव तस्मान्नियामकात् किं न स्यादित्याह 'तत'
 इति । 'विलक्षणमि'ति । येनार्थस्य प्रकाशमानता सम्भवति, इच्छादिकं तु न तथेत्यर्थः ।
 15 'अनुभवसिद्धमि'ति । पूर्वपक्षिणा यदुक्तं तत्रानुभवपदं प्रत्यक्षपरतया गृहीत्वा दूषयति 'हन्ते'ति ।
 सुस्वापनिवृत्तेर्ज्ञानपरतामाह 'अचेतयन्नि'ति । 'तथा चे'ति । ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वे सिद्धे
 ज्ञानातीन्द्रियत्वसाधकं तथाविधज्ञाततानाश्रयत्वं हेतुर्वाधितमित्यर्थः । 'एतेने'ति । बाधेनेत्यर्थः ।
 'अनेकान्तिकमि'ति । शब्दविभागादाविति शेषः । 'एकक्षणावस्थायित्वम्' एकक्षणमात्रावस्थायित्व-
 मित्यर्थः । 'तदसिद्धमि'ति । ज्ञानस्यापि तत्क्षणद्वयावस्थायित्वादिति भावः । ज्ञानस्य क्षणिकत्वं
 20 प्रमाणयन्नाशङ्कते 'नन्वि'ति । 'स्थायिविज्ञानमि'ति यद्युपनिबन्धेन । 'अर्थक्षणमि'ति । अर्था-
 वच्छेदकं कालोपाधिम् अर्थस्वरूपं वा । 'वर्तमानास(भ)त्वात्' वर्तमानाकारत्वात् । 'भ्रान्तत्वे'ति ।
 अयथार्थविषयत्वादित्यर्थः । 'विरम्ये'ति । यमर्थमालम्ब्योत्पद्यते यज्ज्ञानं तस्य
 तदतिरिक्तार्थानवगाहनस्वाभाव्यापरित्यागादित्यर्थः । 'ज्ञानत्वे'ति । अर्थप्रवणस्यैव
 ज्ञानत्वादिति भावः । 'महाव्रतीयाः' 'भट्टकदेशिनः' । शब्दाकोशलमाह 'ज्ञानमि'ति ।
 25 धात्वर्थस्य क्रियायाः कर्तृत्वविरोधादिति भावः । यमर्थमालम्ब्य ज्ञानमुत्पन्नं द्वितीयेऽपि
 क्षणे सोऽर्थो वर्तत एवेति तत्रापि तज्ज्ञानस्य वर्तमानाभत्वं न निरुद्धं, न चातिरिक्ता-
 वगाहित्वं येन विरम्य व्यापारत्वापत्तिर्न बाध्या (?) दृश्यत्वेन तदर्थज्ञानं येन
 भ्रान्तत्वापत्तिरिति समाधत्ते 'तत्र चे'ति । 'ज्ञेयनिवृत्तावित्यभ्युपगमवादः । शब्दविभागादि-
 विषयकज्ञानाभिप्रायं वा शब्दादिनाशक्षणेऽपि ज्ञानसत्त्वात्, क्षणस्य तु कालोपाधेरज्ञेयत्वान्न
 30 तदभिप्रायकम् । 'न ही'ति । येन ज्ञेयनिवृत्तौ नावतिष्ठेतेति शेषः । अतीन्द्रियतासाधकस्य
 क्षणिकत्वस्य के(हे)तोरभ्युपगमवादेनाप्रयोजकत्वमाह 'सत्यपि चे'ति । पूर्वपक्ष्याह 'इत्थमि'ति ।
 'यथोच्यते' इत्थं क्षणिकत्वे ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वमिति योजना । स्वप्रकाशत्वं चेश्वरज्ञाने योगिज्ञाने
 च सिद्धमिह निषिध्यते । यद्वा, घटज्ञानं नैतज्ज्ञानविषयः ज्ञानत्वादिति स्वप्रकाशनिषेधः, इतर-
 वादिनि घटवदित्यर्थः । 'तस्ये'ति । ग्राहकज्ञानस्येत्यर्थः । 'वर्तमानाभत्वे'ति । 'जानामी'ति ।

वर्तमानाभत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । परमुखेन स्वसिद्धान्तमाविष्कर्तुं गुडाभिसन्धिराह सिद्धान्ती
 'नन्वेवमि'ति । 'विरम्ये'ति । घटाद्यालम्ब्य जातस्य ज्ञानस्योत्पत्त्युत्पत्त्यमानजातताग्रहे विरम्य
 व्यापारत्वापत्तेरित्यर्थः । 'अननभवादि'ति । भू प्राप्तावित्यस्य धातोः प्रयोगः, तेनाप्राप्तेरित्यर्थः ।
 'तदुत्तरे'ति । ज्ञाततानन्तरोत्पत्तिकज्ञानग्राह्येत्यर्थः । 'अतीतत्वात्' ज्ञातताया इत्यनुपपन्नः ।
 'त्वदुक्ते'ति । ज्ञानस्य यथा युक्त्या क्षणिकत्वं साधितं तथेत्यर्थः । तामेवाह 'तथा ही'ति । 5
 'तस्ये'ति । ज्ञातताश्रयस्येत्यर्थः । 'अप्रतिसंज्ञमादि'ति । आश्रयान्तरागमनादित्यर्थः । 'एकक्षणे'ति ।
 अन्यविषयकज्ञानेनान्यत्र ज्ञातताधाने ज्ञाताज्ञातव्यवहारविप्लवप्रसङ्ग इत्यर्थः । यद्वा, जनक-
 ज्ञानस्य भ्रान्तत्वापत्तिरिति मूल एव स्फुटम् । 'ज्ञातताफल(त्व ?) इवे'ति । ज्ञाततालक्षणं फलं यस्य
 ज्ञानस्य तत्त्वादित्यर्थः । नन्वागामिक्षणो ज्ञानविषयत्वादेव ज्ञातताश्रयः स्यादित्यत आह 'न
 चे'ति । 'तदानीमि'ति । उत्तरक्षणस्य पूर्वक्षणेऽवर्तमानत्वादित्यर्थः । 'न ही'ति । स्वजनकाविषये 10
 ज्ञायमानत्वादिति भावः । 'अतीतेनापी'ति । सैव ज्ञातता स्वगोचरमपि स्वोत्तरक्षणमुपलक्षयति ।
 न चातिप्रसङ्गः, स्वोत्तरक्षणत्वस्यैवोपलक्ष्यतावच्छेदकत्वादित्यर्थः । 'एवं नही(तर्ही ?)'ति ।
 जनकज्ञानगोचरस्य क्षणस्यातीतत्वेऽपि या विज्ञाततानुवृत्तिः स्यादित्यर्थः । 'प्रकाशस्ये'ति ।
 ज्ञातताया इत्यर्थः । 'अन्यथे'ति । ज्ञानमप्यतीते विषयक्षणेऽनुवर्ततामिति कुतः क्षणिकतेत्यर्थः ।
 ननु विषयवर्तमानाधीनत्वं न ज्ञाततावर्तमानत्वं, किन्तु ज्ञानवर्तमानत्वाधीनमेव वरमभ्युपगन्तव्य- 15
 मित्यत आह 'न ही'ति । वर्तमानेऽर्थे वर्तने(ते) यः 'प्रकाशः' प्राकट्य तेन सह यः सम्बन्धो जन्य-
 जनकलक्षणं ज्ञानस्य, सैव वर्तमानाभताज्ज्ञा नास्तीति 'त्वद'भ्युपगमादित्यर्थः । ननुवर्तमानाभताज्ज्ञा
 उपलक्षणतया ज्ञाततानुवर्तत एव । तथा च तत्सम्बन्ध एव ज्ञानस्य वर्तमानाभता भवेदत
 आह 'अर्थे'ति । अर्थो ज्ञानजनकज्ञानविषयो वर्तमानः । 'भूते'ति । अतीतानागते विषये
 ज्ञातता ज्ञानेनाधीयते, तत्सम्बन्धेन तदपि ज्ञानं वर्तमानाभं स्यादित्यर्थः । तत्रापि सामान्याश्रय- 20
 ज्ञातताया 'स्तुया'भ्युपगमादित्यर्थः । 'पर'द्वारा 'स्व'शयमुद्घाटयति—'अथे'ति । स एव विषयो
 वर्तमानतथेत्यर्थः । '(सं)जाते'ति । संयुक्तसमवायेन जातमात्रमेव ज्ञानमनुव्यवसीयते, 'एवं तदपि' ।
 'एवं तदपि' इति 'विषयसञ्चार'भाव इत्यर्थः । ननु सम्बन्धसत्त्वेऽपि जिज्ञासालक्षणसहकारि-
 विरहात् ज्ञानग्रहप्रौढमित्यत आह 'न चे'ति । ज्ञानसामान्यज्ञानाधीना ज्ञानविशेषे जिज्ञासा
 वाच्या । ज्ञानसामान्यज्ञानमपि जिज्ञासाधीनम्, एवं सापि ज्ञानसामान्यज्ञानाधीना । जिज्ञासा- 25
 पेक्षायामूढं धावतीत्यादावनवस्था । अथ ज्ञानसामान्यज्ञानानपेक्षम्, तथापि विशेष-
 ज्ञानेऽपि तथैव स्यादिति सैवानवस्थेत्यर्थः । यद्वा, अहमिदानीं घटज्ञानवानिति जिज्ञासा
 ज्ञानवत्त्वेनात्मज्ञाने सति स्यात्तत्रापि जिज्ञासापेक्षायामनवस्थेत्यर्थः । 'धर्मिण' इति ।
 ज्ञानस्येत्यर्थः । 'उभयथे'ति । घटज्ञानं जानीयामिति जिज्ञासा घटज्ञानपूर्वसंशयाधीना, स च
 संशयो घटज्ञाने ज्ञाते स्यात्तदपि घटज्ञानज्ञानं जिज्ञासाज्ञानापेक्षम् इत्येवमनवस्था । तदनपेक्षं 30
 चेत्तदा ज्ञानधारैवेति सुतरामनवस्थेत्यर्थः । गुडाभिसन्धिः प्रतिबन्दिमुखेन तावत् परिहरति
 'ज्ञातते'ति । 'यथा ज्ञातते'ति(?) । यथा ज्ञातताया नावश्यजेयता तथा ज्ञानस्यापीत्यर्थः । ननु
 घटादेर्ज्ञातताधारस्य नाशादन्यत्र गमनाद्वा न संयुक्तसमवायलक्षणः सन्निकर्ष इति न
 ज्ञातताज्ञानध्रौव्यम्, ज्ञाने तु सन्निकर्षस्य ध्रौव्यमित्याह 'न चे'ति । 'आत्मे'ति । आत्मसमवेत-

- ज्ञातताया ज्ञानतुल्ययोगक्षेमत्वमेवेत्यर्थः । आत्मनिष्ठज्ञाततायां सन्निकर्षे सत्यपि नावश्यज्येतेति यदि, तदपि तुल्यमेवेत्याह 'तुल्यमिति । ज्ञाततायाः सामान्यतो ज्ञानं षट्ज्ञाततामपि विषयीकृत्य ज्ञातमिति तत्र जिज्ञासया नयनोन्मीलनं ज्ञातताज्ञानञ्चेति यदि, तदेव ज्ञानेऽपि समानमिति शङ्कोत्तराभ्यामाह 'प्रागिति । वस्तुतो ज्ञानग्रहे ज्ञानान्तरसामग्री
- 5 प्रतिबन्धिका चरमज्ञानमनुद्भूतं वा जायते ज्ञानान्तरजनने स्वरूपायोग्यं वा अन्तर्गतावदवत् । बहिरिन्द्रियकरणकज्ञानसामग्री मानसज्ञानसामग्री इति वा फलबलात् कल्प्यते । किञ्च बहिःप्रमा- सामग्र्याः एव मानसज्ञानप्रतिबन्धकत्वमत एवानुमित्यादिसम्भवः । अत एव प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनु- मितिसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थः । ननु ज्ञानत्वनिर्विकल्पकेन ग्राह्यज्ञानस्य नाशात् विशेष्यनाशे च विशिष्टप्रत्यक्षानुदयात् ज्ञानमप्रत्यक्षमेव स्वीकर्तुमर्हतीत्याह 'नन्वि'ति । तस्य ग्राह्यज्ञानस्य
- 10 तेनैव निर्विकल्पकेनैव तदभाव इति सविकल्पकाभाव इत्यर्थः । 'समवायाभाववदि'ति समवाय- वदभाववच्चेत्यर्थः । 'तयो'रिति । समवाये सम्बन्धिनोऽभावे च प्रतियोगिनो विशेषणस्य संब- भानाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः । 'अनुमानादिवदि'ति । तत्र व्याप्तिज्ञान एव साध्यस्य विशेषणस्य पूर्वं ज्ञानादित्यर्थः । 'ज्ञानत्वादे'रित्यादिपदादनुभवत्वस्मृतित्वपरिग्रहः । 'कथमेवं स्यादिति' कथं ज्ञानं प्रत्यक्षं स्यादित्यर्थः । 'वाह्यविषये'त्पुलक्षणम्, अक्षरविषयस्यापि तुल्यत्वात् ।
- 15 प्रथमं षट्ज्ञानं ततो ज्ञानत्वनिर्विकल्पकं, ततः पूर्वोत्पन्नविशिष्टज्ञाननाशतज्जातीयज्ञानान्तरोत्- पादो, ततो द्वितीयज्ञाने ज्ञानत्वविशिष्टग्रह इत्यर्थः । ननु विशेष्यनिष्ठतया विशेषणं न गृहीतमिति कथं ज्ञानान्तरे तद्विशिष्टग्रह इत्यत आह 'व्यक्तग्रन्तरे'ति । 'अन्यथे'ति । यदि तद्गत- तयैव विशेषणज्ञानमुपयुक्तं स्यादित्यर्थः । तत्रापि महानसादौ गृहीतं बह्विमत्त्वं पवंते विशेषणतया न भासेत इति भावः । अन्यत्र गृहीतं विशेषणमन्यत्र भासते इत्यभ्युपगमे
- 20 प्रथमोत्पन्नकारगतं कत्वं द्वितीये ककारे भासते इत्युपपादितं स्यादन्यथा अणुद्वयावस्थायिनः ककारादेर्विशिष्टज्ञानविषयतैव नोपपद्येतेत्यर्थः । अनुमितौ तदानीमनुमित्यन्तरान्नैवं, न वा सर्वत्र तत्सजातीयज्ञानसामग्रीसमवहितस्यैव ज्ञानस्यैव ग्रहात् । अभावत्वे प्रतियोगित्ववद् विशेषणज्ञानत्वादिदं पूर्वागृहीतमेव भासते फलवत्त्वात् तथाकल्पनादित्येके । ज्ञानज्ञानत्वनिर्वि- कल्पकानन्तरं ज्ञाने ज्ञानत्वमात्मनि च ज्ञानं विशेषणतया भासते इत्यपरे । विषयविशेषणकमेव
- 25 ज्ञानं गृह्यते, तदेव ज्ञानं ज्ञानत्वेन निर्विकल्पकरूपमित्यपरे । गकारादिग्रहेऽप्येवमेवोत्पन्नोऽय- मिति । परमाणुमहं जानामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिं शङ्कते 'स्यादेतदि'ति । परमाण्वादि- विषयकस्य विशेषणांशयोग्यतया मनसा गृहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः । 'वाह्ये'ति । सम्पाता- यातं, विशेषणस्य योग्यता न तन्न किन्तु ज्ञानमात्रम् । अतोऽनुमानाद्युपनीतस्य तस्य मनसा ग्रहणं नानुपपन्नमित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यद्युपनीतं मनसा न गृह्येतेत्यर्थः । ननु स्मरणमपि यदि
- 30 मानसमेव, तदा साक्षात्कारिज्ञानात् भिद्येत इत्यत आह 'इयानिति । तस्मिन्ननुभवे विद्यमाने तदुपनीतो विषयो मनसा यदि गृह्यते, तदा तज्ज्ञानं साक्षात्कारि । यत्र त्वनुभवः संस्कारं जनयित्वा निवृत्तस्तत्र संस्कारोपनीतविषयगोचरं ज्ञानं स्मरणमेवेत्यर्थः । 'एवं सती'ति । यदि पूर्वगृहीतमेव मनसा गृह्यते इत्यर्थः । तथा चास्य भेदस्य परिभाषामात्रत्वादितदपि ज्ञानं स्मरणमेव, गृहीतग्राहित्वादित्यर्थः । 'अगृहीते'ति । विषयांशे गृहीतग्राहित्वेऽपि ज्ञानांशे-
- 35 गृहीतग्राहित्वेन प्रामाण्यमित्यर्थः । 'अवच्छेदकतये'ति । विशेष्यतया यत्र गृहीतस्य ग्रहणं तत् स्मरणं, यथा स षट् इति अवच्छेदकतयानुगृहीतस्यापि ग्रहणमनुभव एव प्रत्यभिज्ञायां तत्त्वांशस्ये-

वेत्यर्थः । अवच्छेदकत्वं च विशेषणत्वम् । 'विरोधादि'ति । जातिसङ्कुरप्रसङ्गादित्यर्थः ।
'कियती सामग्री'ति । कः सामग्रीभेद इत्यर्थः । 'अधिक' इति । संस्कारापेक्षया सन्निकर्षं इति
उपनायकत्वाभिप्रायेण, न तु षोढासन्निकर्षाभिप्रायेण । 'ग्रहणत्वेऽपि'ति । अनुभवत्वेऽपि प्रत्यभि-
ज्ञानस्य साक्षात्त्वं 'कुतः', प्रत्युत स्मृतिवत्परोक्षत्वमेवोचितमित्यर्थः । इन्द्रियेण मनसा
स्मृतिरपि जन्यते इत्यत उक्तं 'संस्काराधिकसन्निकर्षवते'ति । तथाप्यनुमानादौ मनोजन्ये साक्षात्त्वं 5
स्यादत उक्तं 'कारणान्तरनिरपेक्षेण'ति । तथा चेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेन प्रत्यभिज्ञानं साक्षात्-
कारीत्यर्थः । 'अथ कः सन्निकर्षो' ज्ञानेन येन प्रत्यक्षं स्यादिति शेषः । उत्तरं 'संयुक्ते'ति ।
मनःसंयुक्त आत्मा तत्समवाय इत्यर्थः । विषयेण सन्निकर्षमाह 'तदर्थेने'ति । उपपादितं विस्मृत्य
शङ्कते 'मनस' इति । 'ज्ञानावच्छेदकम्' इति । येन विषयेण ज्ञानमवच्छिद्यते तं विषयं प्रति
न निरपेक्षत्वदोषो, न वा तत्प्रयुक्तोऽन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गदोष इत्यर्थः । 'ज्ञानापेक्षये'ति । 10
ज्ञानक्रोडीकृतो विषयो बाह्योऽप्यवान्तर एवेत्यर्थः । 'नापी'ति । तथा च निरपेक्षबहिर्व्यापार-
वत्वमन्धबधिराद्यभावप्रसङ्गकं स्वरूपासिद्धमित्यर्थः । 'तथापी'ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वेऽपि
ज्ञानं निविकल्पकवदप्रत्यक्षमेव स्यादित्यर्थः । 'प्रत्यक्षमि'ति । प्रत्यक्षवेद्यमित्यर्थः । 'प्रत्यक्ष-
मेवे'ति । घटमहं जानामीति प्रत्यक्षमेव ज्ञानप्रत्यक्षत्वे प्रमाणमित्यर्थः । अन्यथा घट-
प्रत्यक्षतायामपि विवादः स्यादिति भावः । 'सूत्रकार'सम्मतमित्याह 'यदि'ति । - 'अध्यात्मं' 15
प्रत्यात्मनि 'ज्ञानविकल्पानां' ज्ञानभेदानाम् अस्ति मे ज्ञानं नास्ति मे ज्ञानमिति 'भावाभाव-
संवेदनादि'ति 'सूत्र'ार्थः । किञ्च ज्ञानत्वं प्रत्यक्षवृत्ति आद्युत्तरविनाश्यात्मविशेषगुणवृत्ति
जातित्वात् सुखत्ववदित्यनुमानमत्रेति भावः ॥४॥

विवेकटीका

अनुमितित्वादेरिति घटज्ञानमित्यत्र यथा ज्ञाने ग्रथो विशेषणं, तथा ज्ञातोऽर्थ इत्यत्र ज्ञातता 20
विशेषणम् आर्थज्ञानमित्याह—'यथा ही'ति ।

'अर्थेने'ति । अभेदे तृतीया, धान्येन धनमिति वत्, तथा चार्थ एव 'विशेषो' विशिष्यते-
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या विशेषणं व्यावृत्तिप्रतीतेः विशेषशब्दाद्यर्थत्वे । 'अर्थेने'ति तृतीया करण एव,
ज्ञान(य)मानकरणतानये चाविरोधः । नत्वा(न्वा)कार एव ज्ञानस्य विशेषोऽस्तिवत्प्राह—
'निराकारे'ति । 'त्रियया' प्रकृते ज्ञानेन । 'व्यावहारेष्व'ति । व्यवहियतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या 25
कर्मणां व्यवहारो ज्ञातो घट इत्यादिवोधास्तेषु 'विशेषो' विशेषणम् ।

'घटक्रिया' घटाकृतिः । एवमग्रेऽपि । अन्यथा तत्रापि कृत(त)ातिरिक्ता सिद्धेदिति भावः ।
'(अ)सम्बन्ध(द)योर्ज्ञानार्थयोस्तथा च विशेषणीभूय तत्प्रत्ययात् सा न सिद्धातु, सम्बद्धतया तु
स्यादिति भावः ।

'एतेने'ति । धात्वर्थावच्छेदकफलशालिन एव कर्मत्वादिति भावः । मुख्यकर्मत्वा- 30
भावेऽपि भाक्तं तदुपपादयति—'विनाश्ये'ति । यथा मुद्गरेण घटं नाशयति इत्यत्र नाशि-
धात्वर्थावच्छेदकफलेन घटस्य समवायाभावेऽपि भाक्तं कर्मत्वं तथ(त्र)ापीत्यर्थः । तत्र(अत्र) बोभय-
साधारणी भक्तिमाह—'करणे'ति । 'करणस्य' मुद्गरादेश्चक्षुरादेश्च 'व्यापारो' विनाशो
ज्ञानञ्च त'द्विषयत्वेन' तत्स्वरूपसम्बन्धित्वेन । ननु नाशेन समं प्रतियोगिनः स्वभावः सम्बन्धो-

ऽस्तु तन्निरूपकत्वात् ज्ञानेनार्थस्य तु कुत इत्यत्राह—‘स्वाभाविके’ति । ‘तुल्यं’ प्रतियोगिवदर्थ-
स्थाप्यस्तीत्यर्थः ।

- ज्ञानानुमानान्यथानुपपत्त्या प्राकट्यं साधयति—‘नन्वि’ति । ‘तदभावे’ असाधारणतादृश-
कार्यान्त(रा)भावे । ननु भास्तु ज्ञानज्ञानं, किन्तावतेत्यत्राह—‘अप्रतीतञ्चे’ति । ‘स्मरस्परे’ति ।
5 चैत्रं जानामीति तावदनुभूयतेऽनुभवः, तत्र चैत्रज्ञाने प्रसिद्धे तदनुमानाप्रसिद्ध्या ज्ञाततानुमानं
‘ज्ञाततया’ च चैत्रज्ञानम् । यद्वा, ज्ञाते ज्ञान(ने ?) यो व्यवहारः ज्ञानज्ञानाधीनो यो व्यवहारः
इति यावत्, त‘दनुपपत्त्या’ ज्ञाततानुमानम्, इत्थं ज्ञाततया ज्ञानानुमानाधीनस्त(तत्त)द्वयवहार इति
स इत्यर्थः । ननु प्रत्यक्षसिद्धया ज्ञाततया ज्ञानानुमानं ततस्तद्वयवहारः स्वरसवाही विप्रतिपन्नं
प्रति च इयमनुपपत्तिर्मानितयोच्यते इति क्व स इत्यरुचेराह—[92a] ‘कुतश्चे’ति । ननु
10 ज्ञाने इन्द्रियजन्योपलम्भविषयत्वाभावो विषयतया तदभावो वाऽनुपलब्ध्या स्वरूपसत्त्या गृह्यत
इत्याशङ्क्य निराकरोति—‘अनुपलब्धि’ति । अनुपलब्धिः केवलैवाभावगमिका योग्यता-
ऽविशे(f)पता वा ? आद्ये, ‘कथमि’ति । अतीन्द्रियमात्रविलोपापत्त्याऽनुपलब्धिमात्रं नाभावगमकम्,
अन्यथा ‘भवतां’ ज्ञानमेव न वस्तु, कुत(त्र) (ए)तदभावग्रह इति भावः । तथा योग्यतयाऽविशेषणे-
ऽनुपलब्धेः । ‘कथमि’ति । न ह्यतीन्द्रियेऽतीन्द्रियस्यानुपलब्धिर्योग्या सम्भवतीति भावः । ननु
15 ज्ञानमतीन्द्रियं साक्षात्कृत(त)नाधारत्वादित्यनुमानमस्त्वित्याशङ्कते—‘त(था)विधे’ति । साक्षात्-
कृतेत्यर्थः । ‘आश्रयस्य’ पक्षीभूतज्ञानस्य ‘असिद्धेः’ । प्रमाणाभावेनाज्ञानात् ‘तदुपपत्तेः’
व्यवहारस्योपपत्तेः, ‘तद्वेतो’रिति ‘न्याया’दिति भावः । एकशक्तिमत्त्वेन च तैः कारणत्वोप-
गमात् तद्वेतूनामननुगमेऽपि न क्षतिरिति ध्येयम् । तद्वेतुमात्रस्य व्यवहारकारणत्वोपगमे
अन्वयव्यभिचारं शङ्कते—‘तस्ये’ति । ‘तावन्मात्रस्य’ ज्ञानहेतुमात्रस्य, अपि तु तत्सामग्र्याः,
20 न च तद्दशायां सेत्यर्थः । अन्यथा तावन्मात्रस्य तत्सामग्रीत्वोपगमे ततस्तद्दशायां ज्ञानस्वीकारे
व्यवहार एव । वस्तुतः ‘कुत’ इति ‘स्मरणे’ति ‘सिद्ध आश्रय’ इति प्राक्तनमनुपपद्यते । ननु
व्यवहारस्य कार्यतया साधारणहेतुजन्यानुमानं पक्षधर्मतावलाज्ज्ञानं गमयतीत्याह—‘अस्ती’ति ।
‘तस्यैव’ ज्ञानरूपस्य वस्तुनः ‘प्र(अ ?)सिद्धेः’ अप्रसिद्धेः । ननु प्रवृत्तिनियताधिकरणताया
उत्पत्तिः समानाधिकरण(साधारणकारण)प्रयोज्याऽन्यथातिप्रसङ्गात्, तदेव च ज्ञानमितराधीनं
25 सिद्धयति इत्याह—‘तथापी’ति । ‘अस्त्व’ति । तथा चोक्तानुमाने इच्छयाऽर्थान्तरत्वमिति भावः ।
‘ज्ञाने’ति । ज्ञानमेव नियताधिकरणमितीच्छया सह तुल्यमित्यर्थः । ‘तत एव’ अ(स्व ?)हेतुत
एव, ‘इच्छा(ऽस्तु)’ नियताधिकरणा ।

- नन्विच्छोत्पत्तेः पूर्वं स्वस्वापदशाव्यावृत्तमर्थप्रकाशकं किमप्यनुभूयते तदेवेच्छाया नियता-
धिकरणतानियामकम् इच्छा(ति ?) शङ्कते—‘स्यादेतदि’ति । ‘ततो’ऽनुभवबलात्, ‘यस्मिन्न’र्थ-
30 प्रकाशात्मनि । ‘अनुभव’पदं प्रकारान्तरासम्भवात् ‘प्रत्यक्ष’परमभ्युपेत्य स्वमतसिद्धयोत्(क)पमा-
विषु(ष्कु)बन्नाह—‘हन्तैवमि’त्यादि । ‘कालात्ययापदिष्टो हेतु’रतीन्द्रियत्वसाध्यकः ।

- ‘एतेनै’(व)कालात्ययापदिष्टदोषेण, ‘अनैकान्तिकम्’, इच्छादो ‘एकक्ष(ण)’मात्रावस्थायित्वम् ।
ज्ञानस्य क्षणिकत्वे प्रमाणमाह—‘नन्वि’त्यादि । ‘स्थायी’ति । पराभ्युपगमेन तेषाञ्चा-
सत्ख्यात्पुपनीत‘मर्थक्षणं’ क्षणावच्छिन्नमर्थं तत्रये क्षणरूपमर्थं सर्वेषामेव तेषां क्षणिकत्वात् ।
35 ‘द्वितीयेऽपि’ति । तं क्षणं ‘द्वितीयेऽपि क्षणे’ [92b] ‘तादृश’ वर्त्तमानमेव वर्त्तमानत्वेनैव
तं क्षणं ‘गृह्णाती’त्यर्थः । ‘अन्ये’ति । अन्यं वा क्षणं द्वितीयक्षणरूपं वर्त्तमानत्वेन गृह्णाति,

न वा किमपि तज्ज्ञानं द्वितीयक्षणे गृह्णाति, तस्य उत्पत्तिक्षणे वर्तमानक्षणस्य तद्वितीयक्षणे-
 जीतत्वात् तत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वात् । ननु क्षणत्वेन तं गोचरयति, स तु क्षणो भवत्येवे-
 त्यत्राह—‘प्रत्यक्षस्ये’ति । ‘वर्तमानाभत्वात्’ वर्तमान(त्व)विषय(ता)त्वात् । नत्व(न्व)तीतमेव क्षणं
 तदा वर्तमानत्वेनैव विषयीकरोतीत्यत्राह—‘भ्रान्तत्वे’ति । तथा च भ्रान्तत्वाभ्रान्तत्वविरुद्ध-
 धर्माध्यासादेन(व) (क्षणभेदेन) ज्ञानभेदसिद्धिरिति भावः । ‘विरम्ये’ति । यमर्थमालम्ब्य यज्- 5
 ज्ञानमुत्पन्नं तस्य न तदतिरिक्तालम्बनसामर्थ्यमित्यर्थः । ‘प्रथमत’ उत्पत्तिक्षण एव,
 ‘तथाभ्युपगमे’ स्थितिक्षणस्य वर्तमानतया ग्रहणाभ्युपगमे । ‘तथ(द)। तदपि भ्रान्तत्वेन(त्वात्)
 लक्षणभेदेनाभ्रान्तत्वमिति नोक्तविरुद्धाध्यासाद्भेद इति भावः । ‘अनागते’ति । न चानागतं
 सामान्यं सामग्रीमयादया भातीति भावः । ‘ज्ञानत्वहाने’रित्यस्य प्रसङ्गादिति शेषः ।
 तदानीमर्थप्रवणत्वाभावात् नियतस्याप्यभावप्रसङ्गः । इदमुपलक्षणम्, अर्थप्रवणत्वविरुद्ध- 10
 धर्माध्यासादपि असिद्धा क्षणिकत्वे पर्यवसानादित्यपि बोध्यम् ।

ग्रहधातुं ज्ञानार्थकं मन्वानो दूषयति—‘ज्ञानमि’ति । ‘तदेव’ ज्ञानमेव । ‘विपरीते’ति ।
 येन समर्थमालम्ब्य ज्ञानमुत्पन्नं तस्य तथात्वादेवेत्यर्थः ; स्थूलकालस्यैव तद(।)नीं भानात्,
 तस्य च न द्वितीयक्षणेऽवर्तमानता, न वा विषयः क्षणिक इति भावः । ननु ज्ञानोत्पत्तिद्वितीयक्षणे
 यस्य विषयस्य विनाशस्तज्ज्ञानं विषयनिवृत्तिक्षणे न स्थातुमर्हति, क्षणिकमेवोपेयमित्याह— 15
 ‘तथापी’ति ।

अभ्युपेत्य पक्षधर्मतां व्याप्यत्वासिद्ध्या दूषयति—‘सत्यपि वे’ति । ‘न स्वप्रकाशमि’ति ।
 साधु . . . ती(?)निषेध्यप्रसिद्धिः । ज्ञानयो‘यौ’गपद्यनिषेधेन’ एकस्मिन्नात्मनि एकक्षणवृत्तित्वानभ्युप-
 गमेन कायावन्यो(?)पगमे एकावच्छेदेनेत्यपि बोध्यम् । ‘समानकालस्य’ ग्राहकज्ञानाधिकरणक्षण-
 वृत्तेर्ग्राह्यज्ञानस्य, ‘ग्राहककाले’ ग्राहकत्वाभिमतज्ञानाधिकरणक्षणे ग्राह्यतत्क्षणवृत्तिध्वंसप्रति- 20
 योगित्वात् । किमेतावतेत्यत्राह—‘वर्तमानाभे’ति । ग्राहकज्ञानस्य वर्तमानाकारतानुपपत्ते-
 रित्यर्थः । यदा च विषयस्य वर्तमानत्वं तदा योगपक्षविरोधेन ग्राहकमेव नोपपत्तु(त्पत्ति)मर्हति,
 किं वर्तमानाकारं स्यादिति ‘पर’रीत्या ‘स्व’।भिमतं साधयितुं सिद्धान्ती शङ्कते—‘नन्वेवमि’ति ।
 अत्र ‘क्षणिकत्वादिति’ न तद्वत्तुत्तरज्ञानग्राह्ये’त्यत्र यो हेतुस्तत्रोपयोक्ष्यते । ‘परः’ पृच्छति—
 ‘कथमि’ति । उत्तर’मित्यमि’ति । ‘न (स्व)प्रकाश(।)’ इत्यत्र प्राक्तनी ज्ञाततानुपपद्यते, 25
 एवमग्रेऽपि । ‘जनके’(93a)त्यस्य ‘स्वे’त्यादि, तथा च न स्वजनकप्रत्यक्षविषयः । ‘अना-
 गतत्वात्’ तद्व्यक्तिकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात् । सुलभो दृष्टान्तः । यदा तस्या-
 नागतता तदा तेनाविषयीकरणेऽपि वर्तमानदशायां विषयीकरणे न दोषः । उक्तानुमाने च
 स्वाकालीनत्वमुपाधिरित्यत्राह—‘विरम्ये’ति । एतज्(च्च)ज्ञानस्य क्षणद्वयावस्थानमभ्युपेत्यान्यथा
 द्वितीयक्षणज्ञानस्यैवाभावात्, कस्य तद्विषयि(ता) स्यादिति ध्येयम् । ‘न समे’ति । ज्ञात(त)। न 30
 स्वोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकप्रत्यक्षविषयः, तदानीमिन्द्रियासम्बन्धादित्यर्थः । अनुभवोपादानं
 सम्बन्धे प्रमाणाभावबोधनाय, भूधातोः प्राप्तार्थकतया इन्द्रियसम्बन्धाप्राप्तेरित्यर्थ इति ‘केचित्’ ।
 तच्च सम्बन्धांशे (अनु)प्रवेशवैयर्थ्यादुपेक्षितम् । ‘अतीतत्वादिति’ । प्रत्यक्षेण वर्तमानस्यैव
 विषयीकरणादिति भावः । पृच्छति—‘क्षणिकत्वमेवे’ति । तथा च स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्-
 पत्तिकज्ञानेनैव तद्ग्र(।?)हः स्यादिति भावः । ‘त्वदुक्ते’ति । ज्ञानस्य क्षणिकतायां ‘त्वया’ या 35
 युक्तिरुक्ता तत्प्रतिरूपयुक्तैवेत्यर्थः ।

- ‘तथा ही’त्यादि । ‘यं क्षणं’ यत्क्षणावच्छिन्नं वा ज्ञात इति प्रत्ययनियामकेन सम्बन्धेनाश्रित्य
‘जाता’ ज्ञातता, ‘ततः परं’ ततः क्षणादुत्तरं ‘तमेव’ क्षणं तेन सम्बन्धेनाश्रयते । ‘तस्य’ क्षणस्य ।
‘अप्रतिसंक्रमादि’ति । उत्पत्तिकाले स्वसमवायिनि समवायासम्भवादित्यर्थः । समवायश्चातिरिक्तो-
ऽनतिरिक्तो वेत्तव्यदेतत् । ननु ज्ञातव(त)ति(पि) व्यवहारनिमित्तमे(मु ?)पेयं उत्पत्तिक्षणे च
5 तेन सम्बन्धेनासम्बन्धिन्यपि सम्बन्धो निःस्वभाव(त्व)ापत्तिभयादेवोपेय इत्यनुशङ्गादेवाह—‘एक-
क्षणं’ति । एकक्षणमात्रवृत्तिप्रकारक इत्यर्थः । ‘भ्रान्तत्वे’ति । तत्र ये स्वप्रकारानधिकरण-
वृत्तिज्ञातताकत्वस्यैव भ्रम(त)क्षणादिति भावः । ‘अन्यमपि क्षणं’ तत्तत्क्षणत्वेन, तथा च न प्रकारा-
नधिकरणत्वं तस्येति भावः । ‘तदानीं’ ज्ञानोत्पत्तिक्षणे ‘तस्य’ तदेवाह—‘न ही’ति । ‘असी’
ज्ञातता, ‘तदीया’ भ्रमक्षणीयप्रथमक्षणीया ‘ऽन्यदीया’ तदन्यक्षणीया वा इत्यनागतक्षणस्य ‘अ-
10 सत्त्वात्’ अविद्यमानत्वात्, ‘निःस्वभावव(त)ापसङ्गात्’ निराश्रयत्वप्रसङ्गात् । न च जन्यं
तथाभ्युपेयत इति भावः । ननु ज्ञातता न स्वोत्पत्तिज्ञाणाव्यवहितक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिन्धु-
पेयते निराश्रयस्यापि विनश्यदवस्थस्य सत्त्वोपगमादित्यभिप्रायेणाह—‘अतीतेनापी’ति ।
‘वर्तमानार्थता’ स्वाधिकरणक्षणे वर्तमानो योऽर्थस्तद्वृत्तिता, ‘प्रकाशस्य’ ज्ञातत(ा ?)या ‘न स्यात्’,
द्वितीयक्षण एव तदसम्भवात् इति भावः । ‘तथानु(प्र)वृत्तेः’ स्वोत्पत्तिक्षणे यो वर्तमानस्तद्विषय-
15 त्वेनोपलब्धिः, तस्य द्वितीयक्षणेऽप्यनुवृत्तेः सम्भवात् । ‘वर्तमानार्थप्रकाशसम्बन्धं’ वर्तमानार्थीय-
ज्ञातताकत्वं, यद्वा वर्तमानार्थवृत्तिज्ञातताजनकत्वविशेष एव सः । ननु ज्ञातता वर्तमानत्वाधी-
नैव ज्ञानस्य वर्तमानता वाच्या इत्या[93b]ह—‘अर्थे’ति । अर्थस्य वर्तमानतां विना
प्रकाशस्य वर्तमानतां विनैव ‘तथात्वे’ ज्ञानस्य वर्तमानतात्वे । ‘भूते’ति । तत्रापि तद्वृत्ति-
सामान्याद्याश्रितप्राकट्यस्य वर्तमानतायास्त्वनुपगमात् । ‘स्थूल एव’ क्षणोपाधिः, न तु क्षणः
20 ‘प्रकाशेन’ प्राकट्येन ‘तज्ज्ञानस्यापि’ तादृशप्राकट्यजनकत्वेनाभिमतज्ञानस्यापि ‘स’ एव
स्थूलकाल एव ‘तस्यापि’ ज्ञानस्यापि ।
‘(सं)ज्ञातसम्बन्धत्वात्’ उत्पन्नस्यैव ज्ञानस्य मनःसंयुक्तसमवेतत्वात्, तथा च सुखादेरितरस्यैव
प्रत्यक्षं, नेष्टसाधनताज्ञानादेव स भवितुमर्हति, संशयस्य क्वचिदुपयोगः संशयजन्यदुःखे
द्वेपात् तादृशदुःखाभावरूपेष्टसाधनताग्रहोपक्षीणः, तथापि सामान्यतो ज्ञातेऽज्ञाते च
25 विशेषतो विशेषप्रकारेण तत्र सा जायते ज्ञानज्ञानत्वे नेष्टसाधनताज्ञानस्य ज्ञाने ज्ञानं
विनाऽनुपपत्तेः, तदेव सामान्यतो ज्ञानं यदि जिज्ञासाधीनं तदोर्ध्वमुख्यनवस्था,
तदनपेक्षञ्चेत्तदा जिज्ञासाया व्यभिचारेणाहेतुतयाऽधोमुखी सा, विशेषतो ज्ञाने
जिज्ञासाया उपयोगित्वेऽपि सामान्यतो ज्ञानमादायैव सा त्व(दु)रुद्धरेति
ध्येयम् । गूढाभिसन्धिः प्रतिबन्दिमुखेनोद्धरति—‘ज्ञातते’ति । ‘तद्वत्’ ज्ञान इव उक्तान-
30 वस्थादोषा‘नुपपत्तेः’ घटादिवृत्तिज्ञातताया घटादिना सममिन्द्रियसन्निधिविच्छेदाद्विषयान्तर-
सञ्चारः स्यादित्याशङ्कते—‘न चे’ति । ‘आत्मे’ति । आत्मसमवेतप्राकट्येऽपि इन्द्रियसम्बन्ध-
विच्छेदस्याव्यापनादभावात्, तथा च तत्रैव विषयान्तरसञ्चारानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘स्वभावतः’
स्व(प्र)वृत्तिना उद्भवत्वेनानुद्भवत्वाभावेन व‘ाऽसी’ ज्ञातता ‘ज्ञात(य)ते’ साक्षात्क्रियते, ‘तुल्यं’
ज्ञानेऽपि, स्वभावत एव नियमः साक्षात्कारे वाच्य इत्यर्थः । ननु यदि सामान्यतो ज्ञातता-
35 ज्ञानं साक्षात्कारिरूपं जिज्ञासोपयोग्यपेयते तदैवानवस्था, किन्तु तत्स्मरणमेव (न) तथेति
नानवस्थे(त्या)शङ्क्य ज्ञाने तुल्यतया निषेधति—‘प्रागि’ति ।

‘न (स)विकल्पक(ज्ञानं) ग्राह्यं’ न सविकल्पकरूपलौकिकसाक्षात्कारविषयः । नन्वस्तु प्रकृतेऽपि निविकल्पक(म्) इत्यत्राह—‘तत्तत्कालानवस्थानादि’ति । तज्जन्यसविकल्पककालानवस्थानादित्यर्थः । ‘तस्य’ ग्राह्यज्ञानस्य ‘तेनैव’ निविकल्पकेनैव स्वाधिकरणक्षणावर्तमानस्य च लौकिकप्रत्यक्षागोचरत्वादिति भावः । ‘केवले’ति । साक्षात्कारिसविकल्पकावेद्यत्वे सति निविकल्पकवेद्यमित्यर्थः । ‘तस्य’ निविकल्पकस्य । ‘समवायाभाववदि’ति । द्वन्द्वोत्तरं वतिः । ‘तयोः’ समवायाभावयोर्विशेषणांशस्य सम्बन्धिप्रतियोगिरूपस्य । ‘अनुमानादिवदि’ति । यथा तत्र पूर्वं निविकल्पकाभावेऽपि साध्यस्य विशेषणस्य प्राग्ग्रहणादनुमितिस्तथा त(स्य)त्रापीत्यर्थः । ¹‘तज्ज्ञान(त्व)ादेरि’ति । ‘आदि’पदान्तदवान्तरजातिपरिग्रहः । ‘अनुपलब्धेः’ प्राग्ग्रहात् [94a] *‘कथमेवं स्यात्’ कथं घटं जानामीत्यनुव्यवसायः स्यात्, ज्ञाने जाते तस्य विषयस्योपहितविषयकं ज्ञानत्वांशे निविकल्पकरूपं नृसिंहाकारं ज्ञानमुत्पद्यते, अथ त(व)देव ज्ञानं विषयज्ञानत्वाभ्यामुपरक्तं, प्रथमव्यवसायतृतीयक्षणोत्पन्नज्ञानेन विषयीक्रियते, द्वितीयज्ञानस्यापि (विषय)विषयकत्वात् ज्ञानत्ववत्त्वाच्च नायथार्थत्वमित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह ने’त्यादि । ‘तत्पुरःसरं’ तदालोक(च)नपूर्वकं ‘प्रथमत एव’ उत्पत्त्यन्तरमेव, ‘तज्जातीयस्य’ प्राथमिकव्यवसायविषयकद्वितीयज्ञानस्य ‘विकल्पनात्’ घटं जानामीति तृतीयक्षणे विकल्पसम्भवात् । ‘इन्द्रियसन्निकर्षस्य’ द्वितीयज्ञानेन विषय(शेष)ग्रहणस्य ज्ञानत्वज्ञानस्य, ‘व्यक्चन्तरसमवेतमपि’ सामान्यं गृहीतं व्यक्तग्रन्तरघटितसन्निकर्षेण गृहीतमपि सामान्यं व्यक्तग्रन्तरे यद् गृह्यते तत्तदेव, तेन नाप्रमात्वमिति भावः । ‘अन्यथा’ फलीभूतज्ञानविशेष्यघटितसन्निकर्षेणेति श्यावत् । ‘अन्यगतस्य’ अन्यघटितसन्निकर्षेण गृहीतस्य ²‘अनुपयोगात्’ फलीभूतप्रमायां प्रकारत्वानुपगमात् । ‘किमि’ति । लिङ्गज्ञानसहकारेण कीदृशं विशेषणज्ञानं प्रमारूपामनुमितिं जनयेत् ? ‘एतेन’ एकव्यक्तिघटितसन्निकर्षेण गृहीतकत्वादेर्व्यक्तग्रन्तरविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वोपगमेन । इत्थञ्च तादृशज्ञानस्यात्मविशेष्यकज्ञाने भानं ज्ञानलक्षणमेव, वर्तमानता तु स्थूलकालमादायैवेति ध्येयम् । ‘इत्थमि’ति । यद्यप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य नोपपत्तिस्तत्र(व) तादृशि द्वितीयज्ञानेऽनुमितित्वाभावात् ; तथापि तदवगाहित्वे भ्रमत्वापातः, तथापि तथा भ्रमत्वोपगमेऽपि न क्षतिरित्यत्र तात्पर्यम् । ‘मणिकृतस्तु’ अव्यवहितप्राक्कालसत्तामात्रेणैव विषयस्य प्रत्यक्षजनकत्वोपगमेन कार्यकालवृत्तिता न प्रयोजिका, तथा च द्वितीयक्षणे विषयांशे सविकल्पकमनुमितित्वांशे निविकल्पकं ज्ञानमुत्पद्यते, ततोऽनुमितिविशेष्यका घटानुमितिरिति ज्ञानं, तत् उपनयमयादया घटमनुमिनोमीति धीर्यं चानुमितिश्चा(नुमितित्वादिनाऽनुमित्यादेनं विशिष्टवैशिष्ट्यस्वीकारः, तदा तादृशनृसिंहाकारज्ञानोत्तरं लौकिकप्रत्यासत्त्यैवात्मविशेष्यका तादृशधीरित्याहुः । अभावत्वप्रतियोगित्ववदन्परिधितस्यैव ज्ञानत्वादेः प्रकारत्वमिति तु ‘स्वतन्त्राः’ ।

‘विषयनिरूप्यं’ विषयाविषयलौकिकसाक्षात्कार(ः) विषयः ‘इष्यते’ भवद्भिः । ‘मनसा वेदनं’ मानसप्रत्यक्षे भानं गृहीतस्य विशिष्टज्ञानाविषयस्य ‘नित्यपरोक्षस्य’ नित्यं परोक्षस्य (94b) साक्षात्कारायोग्यस्येति यावत् । ‘अपरोक्षे’ति । विशिष्टत्वं सम्पा(ता)यातं सामान्य-

¹ MS. B reads तज्ज्ञानादेः for ज्ञानत्वादेः.

² MS. A reads ‘ग्रहीतस्यैव सामान्यप्रमायां प्रकारलोपगमेन तदगतस्य फलीभूतज्ञानविशेष्यसन्निकर्षस्य तादृशसन्निकर्षेण ग्रहीतस्य’ ।

- लक्षणाजन्यज्ञानविषयतामादाय बाधवारणाय, विशेषणीभूय प्रत्यक्षे भानलाभाय वा तत् । अथाद्य(ग्राह्य)स्य, 'अन्वया' प्रमाणान्तरासहकृतस्य तज्ज्ञानसहकारेण मनसा(ी)ऽतीन्द्रियगोचर-ज्ञानजननासामर्थ्ये । 'तस्मिन्' तद्गोचरज्ञाने 'ऽगृहीतं' यद् द्वितीयं 'ज्ञानं' 'तद्गोचरत्वात्' । इदमुपलक्षणं, संस्काराभावेन ज्ञानत्वभानं न स्यादित्यपि ध्येयम् । 'ज्ञानत्वे'ति । प्राक् संस्कारो-
- 5 ऽस्त्येवेति 'केचित्' । 'तत्' अनुव्यवसायरूपं ज्ञानं 'तथा' स्मरणम् । 'अवच्छेदकतया'त्म(-पि)- (अ)-विषयकज्ञानसहकारेण विशेषणीभूय प्रागवस्थस्य विषयस्यैवा'ध(व)भासनात्', न तु ज्ञानस्य, तथा च तद्विषयकज्ञानजन्यत्वेन तत्स्मृतित्वसाधने अज्ञाताविषयत्वमुपाधिरिति भावः । तत्र साध्याव्यापकत्वं शङ्कते—'न चे'ति । अत्राज्ञातस्येदन्त्वस्य भानादिति भावः । 'विरोधादि'ति । तथा च तत्र स्मृतित्वाभावादेव न साध्याव्यापकत्वमिति भावः । 'अधिकः' संस्क(र)राति-
- 10 रिक्त'ग्रहणस्य' ।
- प्रत्यक्षस्य 'ग्रहणत्वे'ऽपि अनुभवत्वेऽपि 'एतत्' अनुव्यवसायस्वरूपम्, 'अपरोक्षाकारं' साक्षात्-कारि । उत्तरं, 'कारणान्तरे'ति । स्मृतौ व्यभिचारवारणाय 'संस्काराधिके'ति । संस्कारा-जन्यत्वमात्रं विवक्षितं, तच्चानुमित्यादिसाधारणमत उक्तं 'कारणान्तरनिरपेक्षणे'(ति) । मानान्तराजन्यत्वे सतीत्यर्थकमेतत् । 'जनितत्वात्' जनितज्ञानत्वात् । प्रत्यभिज्ञायान्तत्ता-
- 15 स्मृतिरेव हेतुरिति भावः । 'सन्निकर्षवतेन्द्रियेणे'ति तु स्वरूपकथनं, यथाश्रुते 'प्रमाणान्तरान-पेक्षणे'त्यस्य व्यर्थत्वापत्तेः । यद्वा, संस्कारे भिन्नेन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वोक्तौ आत्मानुमित्यादौ गतमत उक्तं 'कारणान्तरनिरपेक्षणे'ति । शङ्कते—'मनस' इति । प्रमाणान्तर'निरपेक्षस्य' 'मनसो' बहिरर्थगोचरज्ञानजनकत्वे अन्धवधिरादेरपि रूपशब्दादिसाक्षात्कारात् तत्त्वाभाव-प्रसङ्गः । 'ज्ञानावच्छेदकं' विषयतया ज्ञाने विशेषणं, ज्ञानोपनीतमिति यावत् । तं प्रति
- 20 तस्य मानसज्ञाने भानेऽपि नासम्बन्धः बधिराद्यभावरूपो दोषः, तेषां रूपाद्यनुमितिवत्तादृश-तद्भानेऽपि न तत्त्वहानिरिति भावः । 'ज्ञानापेक्षया' तद्विषय(क)ज्ञानापेक्षस्य मनसः 'बहिरित्यस्ति' अयोग्यमस्ति । 'न मनसो बहिरस्वातन्त्र्यमि'ति ग्रन्थं योजयति—'तदि'ति । तथा च तद्विषय-ज्ञानानपेक्षत्वमेव स्वातन्त्र्यं, तच्च नास्तीत्यर्थः । 'प्रत्यक्षं' प्रत्यक्षविषयकम् 'इत्थत्र 'किम्मानम्' ? उत्तरं, 'प्रत्यक्षमेवे'ति । विनापि लिङ्गादिसंस्कारं जायमानं जानामीत्याकारं
- 25 ज्ञानमेव । अत्र 'सूत्रकार'सम्प्रतिमाह—'यदि'ति । 'ज्ञानविकल्पानां' (NS. V. 1. 31) ज्ञानभेदानाम् 'अध्यात्मम्' आत्मानं धर्माकृत्य, 'भावाभाव(सं)वेदनात्' घटं साक्षात्करोमि, घटं न साक्षात्करोमीति वेदनात् । ज्ञानं प्रत्यक्षमिति प्रकृतं, ज्ञानत्वम् ऐन्द्रियकवृत्ति आशुविनापि- (शि ? मात्र)वृत्तिगुणत्वसाक्षाद्ग्राप्यजातित्वात्, सुखत्ववत् । (95a)आशुविनाशिमात्रवृत्ति-जातित्वं स्वोत्पत्तिक्षणावधिकपञ्चमक्षणोत्पत्तिकनाशप्रतियोग्यवृत्तित्वं, गुरुत्वधर्मत्ववारणाय
- 30 वृत्त्यन्तं, जीवनयोनियत्नत्ववारणाय गुणत्वसाक्षाद्ग्राप्येत्यप्याहुः ॥४॥

ननु नेश्वरज्ञानं प्रमा, नित्यत्वेनाफलत्वात् । नाऽपि प्रमाणम्, अकारकत्वात् । अत एव च न तदाययः प्रमातेति । उच्यते—

मितिः सम्यक्परिच्छित्तिस्तद्वत्ता च प्रमावता ।

तदयोग्यवच्छेदः प्रामाण्यं गौतमे मते ॥ ५ ॥

समौचीनो ह्यनुभवः प्रमेति व्यवस्थितम् । तथा चानित्यत्वेन विशेषणमनर्थकम् । नित्यानुभवसिद्धौ तद्व्यवच्छेदस्यानिष्टत्वात्, असिद्धौ च व्यवच्छेदाभावात् । न चेदमनुमानम् ; आश्रयासिद्धिबाधयोरन्यतराक्रान्तत्वात् । न तत्प्रमाकरणमिति त्विथ्यत एव, प्रमया सम्बन्धाभावात् । तदाश्रयस्य तु प्रमात्वमेतदेव, यत् तत्समवायः । कारकत्वे सतीति तु विशेषणं पूर्ववन्निरर्थकमनुसन्धेयम् । यद्येवम्, 5
'आप्तप्रामाण्यात्' (न्याय०. २-१-६८) इति सूत्रविरोधः । तेन हीश्वरस्य प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते, न तु प्रमात्वमिति चेन्न । निमित्तसमावेशेन व्यवहारसमावेशा-
विरोधात् । प्रमासमवायो हि प्रमात्वव्यवहारनिमित्तं, प्रमया त्वयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धः प्रमाणव्यवहारनिमित्तं, तदुभयश्चेश्वर । अत्रापि 'कार्ये'ति विशेषणं पूर्व-
वदनर्थकमूहनीयम् । 10

स्यादेतत् । प्रमोयतेऽनेनेति प्रमाणं, प्रमिणोतीति प्रमातेति कारकशब्दत्व-
मनयोः । तथा च कथमकारकमर्थ इति चेन्न । एतस्य व्युत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तं तु यथोपदर्शितमेव, व्यवस्थापनात् । अन्यथा अस्मदादिषु न प्रमात्व-
व्यवहारः स्यात् । सर्वत्र स्वातन्त्र्याभावात् । कारणव्यवहारस्त्वन्यत्र यद्यप्यन्य-
निमित्तकोऽपि, तथापीहोक्तनिमित्तविवक्षयैवेति । एवं तर्हि पञ्चमप्रमाणाभ्युपगमे 15
ऽपसिद्धान्तः । न हि तत्प्रत्यक्षमनुमानमागमो वा, अनिन्द्रियलिङ्गशब्दकरणत्वात् ।
न । साक्षात्कारिप्रमावत्तया प्रत्यक्षान्तर्भावात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वस्य च
लौकिकमात्रविषयत्वात् ।

स्यादेतत् । तथापीश्वरज्ञानं न प्रमा, विपर्ययत्वात् । यदा 'खल्वेतदस्मदा-
दिविभ्रमानालम्बते, तदैतस्य विषयमस्पृशतो न ज्ञानावगाहनसम्भव इति तदर्थोऽप्या- 20
लम्बनमभ्युपेयम् । तथा च तदपि विपर्ययः, विपरीतार्थालम्बनत्वात् । तदनवगाहने
वा अस्मदादेर्विभ्रमानविदुषस्तदुपशमायोपदेशानामसर्वज्ञपूर्वकत्वमिति । न ।
विभ्रमस्याप्रामाण्येऽपि तद्विषयस्य तत्त्वमुल्लिखतोऽभ्रान्तत्वात् । अन्यथा भ्रान्ति-
समुच्छेदप्रसङ्गः, प्रमाणाभावात् । तथाऽप्यारोपितार्थावच्छिन्नज्ञानाऽऽलम्बनत्वेन
कथं न भ्रान्तत्वमिति चेन्न । यत् यत्र नास्ति, तत्र तस्यावगतिरिति भ्रान्त्यर्थत्वात् । 25
एतदालम्बनस्य चैवमुल्लिखतः सर्वत्र यथार्थत्वात् । न हि न तद्रजतं, नाऽपि
तत्रासत्, नाऽपि तत्रावगतमिति ।

आमोदटीका

'अफलत्वादिति । अफलरूपत्वादित्यर्थः । 'अकरणत्वादिति । अस्मदादिप्रमां प्रति
कारणत्वेऽपि करणत्वाभावादित्यर्थः । 'अत एवेति । प्रमाया नित्यत्वादेव तदाश्रयस्य 30

तत्राकर्तृत्वादित्यर्थः । 'तद्वत्ता चे'ति । प्रमासमवायित्वमेव प्रमातृत्वं, न तु कारकत्वे सति इत्यर्थः । 'तदयोगे'ति । प्रमाया अयोगव्यवच्छेदेन सम्बन्धि प्रमाणमीश्वरोऽपीत्यर्थः ।

'व्यवस्थितमि'ति । 'पराभिमतलक्षणान्तरनिराकरणेनेत्यर्थः । 'तथा चे'ति । नित्येऽप्यनुभवे लक्षणस्य गतत्वादित्यर्थः । प्रत्युतानित्यपददाने तत्राव्याप्तिः स्यादित्याह 'नित्ये'ति ।

- 5 उभयथापि नित्यपदमनर्थकमित्यर्थः । नन्वीश्वरज्ञानं न प्रमा अफलत्वात्, न प्रमाणमकरणत्वादित्यनुमाने को दोष इत्यत आह 'न चे'ति । ईश्वरप्रामाण्यमाह 'तदाश्रयस्ये'ति । 'पूर्ववदि'ति । अनित्यपदवदित्यर्थः । 'यद्येवमि'ति । यदीश्वरो न प्रमाकरणमित्यर्थः । 'मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमाप्तप्रामाण्यादि'(ति) 'द्वितीयाध्याये' सूत्रविरोध [N.S. II.1.68.] इत्यर्थः । कथं विरोध इत्याह 'तेन ही'ति । निमित्तसमावेशमाह 'प्रमये'ति । ननु 'कार्यया' प्रमया
- 10 समवायः प्रमातृत्वम्, एवमग्रेऽपीति कथं निमित्तसमावेश इत्यत आह 'अत्रापी'ति । अनित्यपदवदिदमप्यनर्थकमित्यर्थः । ईश्वरव्यावृत्त निमित्तान्तरं शङ्कते 'प्रमीयत' इति । 'एतस्ये'ति । वैयाकरणव्युत्पत्तिमात्रमिदमित्यर्थः । 'व्यवस्थापनादि'ति । नित्यप्रमासाधकैः प्रमाणैरित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । यदि शाब्दिकप्रवृत्तिनिमित्तानुसरणं, तदा 'स्वतन्त्रः कर्ते'त्यनुशासनात् (पा० सू०) प्रयोज्यस्य कर्तृत्वं न स्यादित्यर्थः (cf. महाभाष्यम्) । यदि कर्तृत्वं फलानुकूलकृतिमत्त्वं, तत्र च
- 15 कृति विना प्रमोत्पत्तौ प्रमातृत्वमस्मदादीनामपि सर्वत्र न स्यादित्यर्थः । 'अन्यनिमित्तकः' कर्तृ व्यापारविषयत्वादिनिमित्तकः । 'उक्ते'ति । फलायोगव्यवच्छेदेनेत्यादीत्यर्थः । 'पञ्चमे'ति । ईश्वर उक्तप्रमाणातिरिक्तमेव प्रमाणमित्यर्थः । उक्तबहिर्भाविमाह 'न ही'ति । अन्तर्भावयति 'साक्षादि'ति । सूत्रविरोधं परिहरति—'इन्द्रिये'ति । अस्मदादिभ्रमविषयकमीश्वरज्ञानमपि भ्रमः स्यादिति आशङ्कते 'तथापी'ति । भ्रमाविद्वत्तायां दोषमाह 'तदनवगाहन'
- 20 इति । 'तदुपशमाये'ति । अस्मदादिमोहोपशमायेत्यर्थः । 'विभ्रमस्ये'ति । रजतत्वप्रकारकं शुक्तावस्य ज्ञानमितीश्वरज्ञानं व्यधिकरणप्रकारतानवच्छिन्नं प्रमेवेत्यर्थः । 'अन्यथे'ति । भ्रमविषयकस्याप्रामाण्ये भ्रमः सर्वत्राप्रामाणिक एव स्यादित्यर्थः । 'एवमुल्लिखत' इति । यत्र यन्नास्ति तत्र तस्यावगतिरस्येति 'एवमुल्लिखत' इत्यर्थः । अयं तूल्लेखो यथार्थ एवेति भावः । भ्रमे च ज्ञानस्यायाथाव्ययमाह 'न ही'ति ॥५॥

25

विवेकटीका

'नित्यत्वेन' सत्त्वे (सति) ध्वंसाप्रतियोगित्वेन 'अफलत्वात्', तथा च तद्विशेषणज्ञानजन्यत्वरूपप्रकारत्वाभावात् न प्रमात्वमिति भावः । 'अक(र)ण(क)त्वादि'ति । यद्यपि अस्मदादिप्रमां प्रति करणत्वमप्यस्ति, तथापि कारणत्वेऽपि नियतव्यापाराभावेनातथात्वं बोध्यम् । 'अत एव' तस्याफलत्वादेव तदाश्रयस्य तदकर्तृत्वादित्यर्थः ।

30

'सम्यक्परिच्छित्तित्वात् तत्प्रकारकोऽनुभवः, 'मिति'मिति व्यवहारविषयः, प्रकारित्वञ्च विष(ि)यताविशेषो विशेषणज्ञानाजन्येऽप्यक्षतं, 'तद्वत्ता' समवायेन प्रमावत्त्वं, 'प्रमातृता' तद्व्यवहारविषयः । नन्वाप्तप्रामाण्याद्वेदस्य प्रामाण्यमभिहितं, तच्चेश्वरस्य प्रामाण्य एव सम्भवति, न चेश्वरः स्ववृत्तिप्रमाकरणमित्यत्राह—'तदयोगे'ति । अ(स्वा)धिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणत्वव्यापकप्रमितिकत्वमेव प्रमितिचरमकारणनित्यप्रमासमवायिसाधारणम् । 'प्रामाण्यं गौतमे

35

मते' तत्र 'सूत्रे' 'गौतमा'भिप्रायविषयस्तच्च तत्रास्त्येवेति भावः ।

‘अनिष्टत्वात्’ धर्मग्राहकमाने तस्य प्रमात्वेनैव सिद्धेरिति भावः । ईश्वरज्ञानं न प्रमा फलत्वादित्यनुमानं बाधाश्रयासिद्धिदूषणान्यतरग्रस्तमित्यर्थः । ‘प्रमये’ति । स्वनिष्ठ- प्रमया करणतासम्बन्धेनासम्बन्धित्वादित्यर्थः । ‘(ए)तदेवे’त्येवकारेण कारकत्वव्यवच्छेदः । ‘पूर्ववत्’ सिद्धासिद्धिभ्यां बाधाश्रयासिद्धिदोषग्रस्ततया । ‘निमित्ते’ति । प्रमातृत्वप्रमा(ण)त्वयो- (द्वयो)र्ये निमित्ते तयोस्तत्र वृत्तेरित्यर्थः । ‘विशेषणं’ प्रमायाः ।

5

‘स्यादेतदि’ति । तथा च निमित्तयोर्न कस्यापि तत्र सम्भव इति भावः । अन्यथा प्रमा- कर्तृत्वस्य प्रमातृत्वे सर्वत्र स्वनिष्ठप्रमासामान्ये ‘स्वातन्त्र्याभावात्’ (तदनुकूलकृत्यभावात्), ‘अन्यत्र’ इन्द्रियवास्यादौ, ‘अन्यनिमित्तकः’ क्रियाकरणकत्वसमुच्चयकः, अकरण(क)त्वात् अति- देशवाक्यकरणकान्यत्वादिति तदर्थः । ‘साक्षात्कारी’ति । ज्ञानस्यान्तर्भावः साक्षात्कारिणि, प्रमाकरणत्वनिबन्धनं तु प्रामाण्यं न चेश्वरस्येति नाधिक्यमिति भावः ।

10

विपर्ययत्वमेव साधयति—‘यदा तावदि’ति । ‘अस्पृशतो’ विषयीकुर्वन्तः, ‘अर्थो’ऽस्मदादि- विपर्ययस्य विषयः, ‘तदपि’ ईश्वरज्ञानमपि । ननु तल्लौकिकाध्यक्षस्यैव तद्विषयकत्वनियमो न चेश्वरज्ञान(न्त)थेत्यत आह—‘तदनवगाहने’ इति । तस्य भ्रान्तत्वानवगाहन इत्यर्थः । तदवगाहने चासद्विषयत्वभानेऽसतोऽपि भानाद् भ्रान्तत्वमवर्जनीयमिति भावः । व्यधिकरण- प्रकारकत्वमेव भ्रमत्वमित्यभि() प्रत्याह—‘ने’ति । ‘एवमि’ति । रजतत्वप्रकारकत्वं 15 पुरोर्वत्तिविशेष्यकत्वञ्च भ्रमस्य भ्रान्तिज्ञानविषयस्तच्चास्त्येवेत्याखण्डलार्थः ॥५॥

साक्षात्कारिणि नित्ययोगिनि परद्वारानपेक्षस्थितौ

भूतार्थानुभवे निविष्टनिखिलप्रस्ताविवस्तुक्रमः ।

लेशाऽदृष्टिनिमित्तदुष्टविगमप्रभ्रष्टशङ्कातुषः

शङ्कोन्मेषकलङ्किभिः किमपरैस्तन्मेषे प्रमाणं शिवः ॥ ६ ॥

20

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जली चतुर्थस्तवकः ॥४॥

ग्रामोदटीका

‘साक्षात्कारिणी’ति । ‘तत्’ तस्मान्मम ‘शिवः प्रमाणम्’ । कीदृशः शिव इत्याह ‘भूतार्थे’ति । यथार्थानुभवे ‘निविष्टः’ विषयीभूतो ‘निखिलः’ ‘प्रस्तावी’ प्रपञ्चरूपो वस्तूनां ‘क्रमो’ यस्य स तथोक्तः । ‘साक्षात्कारिणी’ति अनुभवविशेषणं, साक्षात्कारपदस्य धर्मपरतया योज्यम् । नित्यं 25 योगो यस्य । ‘परद्वारे’ति । ‘परमि’न्द्रियशब्दलिङ्गादि, तदेव द्वारम्, तदनपेक्षा स्थितिर्यस्यानु- भवस्येऽत्यर्थः । ‘लेशा’ स्वल्पा या ‘दृष्टि’रदर्शनं तन्निमित्ता या ‘दुष्टि’दोषस्तस्य विगमेन ‘(प्र)भ्रष्टः’ ‘शङ्कातुषो’ प्रामाण्यशङ्कालेशो यस्मिन्नित्यर्थः । ‘शङ्कोन्मेष’ एव अप्रामाण्यशङ्का- प्रादुर्भाव एव ‘कलङ्को’ येषां ‘बौद्धा’दीनां ‘तैः किम्’? तेषां विमतिरतन्त्रमित्यर्थः । ‘भूतार्थानुभव’ इति बहुव्रीहिणा ईश्वरज्ञानपरं वा विशेषणान्तरमपि तत्परतया योज्यम् ॥६॥ 30

॥ इति चतुर्थः स्तवकः ॥४॥

स्तवकार्थमुपसंहरन् भगवन्तं स्तौति—

‘साक्षादि’ति । [95b] ‘तत्त’स्मात्(?) ‘मे’ मम ईश्वरः प्रभः ‘शिवः’ ‘प्रमाणम्’ ।

कीदृशः स इत्याकाङ्क्षायामाह—‘भूते’ति । ‘भूतार्थानुभवे’ यथार्थे स्वनिष्ठेऽनुभवे ‘निविष्टो’

5 विषयतामाप्तो ‘निखिला’नां ‘प्रस्तावि’वस्तूनां जगतः प्रपञ्चस्य ‘क्रमः’ स्वाभाविको धर्मो यस्य ।

कीदृश्यनुभवे ? ‘साक्षात्कारिणि’ साक्षात्कारित्वनिरूपितविषयताशालिनि, तथैव धर्मि-

ग्राहकमानेन सिद्धेरिति भावः । ननु तस्येन्द्रियाभावात् कथं साक्षात्कारिविज्ञानसम्भव इत्यत्राह—

—‘नित्ययोगिनि’ नित्यत्ववतीत्यर्थः । गृहीतग्राहितालक्षणमप्रामाण्यं निराकरो(ति)—‘परे’(ति) ।

समानाधिकरणसमानविषयताशालिज्ञानत्वेन (तादृशि) नियमत्वेन तदजन्धे इन्द्रियादिव्यापारान-

10 धीन इति ‘केचित्’ । पुनः शिवः कीदृशः इत्याह—‘लेशे’ति । ‘लेशा’ अल्पापि या ‘दृष्टि’-

विशेषादशनं ‘तन्निमित्त’का या ‘दृष्टि’दो(दु)ष्टयो दो)पा भ्रमप्रमादा(द)यस्तेषां ‘विगम’स्तदत्यन्ता-

भावसम्बन्धस्तेन तज्ज्ञानेन ‘प्रभ्रष्टा’ निरस्ता अप्रामाण्यशङ्का’रूपा’स्तुषा’ यत्र स तथा । एवंभूते

तत्राप्रामाण्यशङ्का(नि ?)रूपकलङ्कवस्ति(द्)ः पाप(ख)ण्डैः ‘किम्मे’ कर्तव्यमिति ? अथवाऽप्रामाण्य-

शङ्काकलङ्कविषये ‘मन्व’ादिभिः कि, नास्य तैरन्यथासिद्धिरिति भावः । यद्वा, ‘निविष्टः’ कृति-

15 विषयतामाप्तो निखिलानां प्रस्ताविनां वस्तूनां ‘क्रमो’ यस्य, क्रमवन्ति तानि वस्तूनीति यावत्,

‘कृदभिहित’ इति ‘न्यायात्’, तत्र भगवति ‘शङ्कोन्मेषकलङ्क’कारिभिः पापण्डैः किं कर्तव्यम् ?

तत्र कीदृशि ? ‘साक्षात्कारिणि’ निखिलगोचरसाक्षात्कारवति, ‘नित्ययोगिनि’ नित्यमणि-

माद्यष्टविधैश्वर्यशालिनि, ‘परद्वारानपेक्षस्थितौ’ इतरोपदेशाद्यनपेक्षघटादिविश्वनिर्माणसमर्थं,

‘भूतार्थो’ यथार्थोऽनुभवो यस्य स तथा ॥६॥

पञ्चमः स्तवकः

नन्वीश्वरे प्रमाणोपपत्तौ सत्यां सर्वमेतदेवं स्यात्, तदेव तु न पश्याम इति चेत् ;
न ह्येष स्याणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति । तथा हि--

कार्यायोजनधृत्यादेः पदान्प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यासंख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥१॥

5

चित्यादि कर्तृपूर्वकं, कार्यत्वादिति ॥१॥

आमोदटीका

‘तत्साधकप्रमाणाभावादिति पञ्चमीं विप्रतिपत्तिमीश्वरे प्रमाणमभिधाय निराकर्तुमुपक्रमते
‘नन्वि’ति । ‘सर्वमि’ति । पूर्वोक्तान्यथासिद्धादिनिराकरणरूपमित्यर्थः । ‘स्थाणु’रीश्वरो
दारुविशेषः । ‘अन्धो’ युक्तिहीनो नेत्रहीनश्च । ‘कार्ये’ति । क्षित्यादिलक्षणात् कार्यात् 10
ईश्वरोऽनुमेय इत्यर्थः । ‘आयोजनं’ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकोत्पादकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म ।
तद्वि परमाणुद्वयं संघट्टयति इत्यर्थः । ‘स्मृ(धृ)ति’ब्रह्माण्डभूगोलकादिधारणम्, आदिपदात्
संहरणं गृह्यते । न हि तदपि ईश्वरादन्यस्मात् सम्भाव्यते । ‘पदादि’ति । व्यवहारादित्यर्थः ।
पद्यते हि व्यवहाराङ्गमर्थस्तेन पटादिनिर्माणे नैपुण्यं कुविन्दादीनां वाग्व्यवहारश्चाद्यो नेश्वरं
विनेत्यर्थः । ‘प्रत्ययत’ इति । विश्वासादित्यर्थः । न ह्यन्यत्र विश्वासः सम्भवतीत्यर्थः । 15
‘श्रुतेरि’ति । सर्वज्ञेन प्रणीता वेदा वेदत्वात् ; यन्नैवं तन्नैवमिति व्यतिरेकी । ‘वाक्यादि’ति ।
वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वादस्मदादिवाक्यवदित्यन्वयी वा हेतुरभिमतः । ‘संख्याविशेषादि’ति ।
द्व्यणुकत्रयणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रित्वादिसंख्याविशेषादित्यर्थः । न हि साऽस्मदाद्यपेक्षा-
बुद्धिजन्येति भावः । यद्वा, ‘कार्यं’ तात्पर्यं ततोऽपि ईश्वरसिद्धिः । ‘आयोजनं’ सहस्रशाखवेद-
योजना । न हि साऽर्वाचीनसाध्येति भावः । ‘धृतिः’ समस्तवेदधारणं, न तदप्यस्मदाद्यधीनम् । 20
आदिपदात् सहस्रशाखवेदाध्यापनं संगृहीतम् । ‘पदादि’ति । ईश्वरादिपदमीश्वरवाचकं पदं
प्रमाणम् । ‘प्रत्ययत’ इति । लिङ्ग(ङ)ादिप्रत्ययात् पुमभिप्रायपरादित्यर्थः । ‘श्रुतेरि’ति । श्रुतिरेव
‘विष्णुसंहिता’-‘रुद्राध्याय’रूपात्र प्रमाणमित्यर्थः । ‘वाक्यादि’ति । यद्वाक्यं यत्संसर्गप्रतिपादकं
तत्तज्ज्ञानपूर्वकम् । तच्च वेदार्थगोचरज्ञानमीश्वरनिष्ठमेवेत्यर्थः । ‘संख्याविशेषादि’ति ।
‘संख्या’ समाख्या कठकालापादिरूपा, सा च तत्तद्रूपेण तत्तच्छाखाध्ययनाधीना, तत्र 25
चेश्वरादन्यो न क्षमः । तदुक्तं ‘समाख्यापि च शास्त्राणां नाद्यप्रवचनादृते’ इति ।
‘सर्वविदव्यय’ इति । नित्यसर्वज्ञ इत्यर्थः ।

‘क्षित्यादी’ति । जन्यकृत्यजन्यं जन्यमित्यर्थः । न च क्षित्यादीनामप्यदृष्टद्वारकजन्य-
कृत्यजन्यत्वमस्तीति वाच्यम् । अदृष्टजनककृतेन दृष्टेनैवान्यथासिद्धत्वेनाजनकत्वात् ।
‘कर्तृपूर्वकमि’ति । उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविषयीभवदुपादानकमित्यर्थः । ‘कार्यत्वादिति’ 30
समवेतत्वादित्यर्थः ॥१॥

विवेकटीका

- ‘तत्साधकप्रमाणाभावादिति’ पञ्चमीं विप्रतिपत्तिमुत्थापयति—‘नन्वि’ति । ‘ईश्वरे’ तत्त्वेन त्वदभिमते प्रमाणसम्भवे ‘सर्वमेतत्’ तत्र बाधकनिराकरणादि । ‘तदेव’ तत्र प्रमाणमेव । ‘भा(स्था)णो’ भंगवत् उच्चैः काष्ठस्य च ‘नापराधो’ न दोषः । अर्थयुक्त्या नेत्रेण च हीनः । ‘स्थातुं(णुं)’ य(द्यपि प्रमाणं) ‘न पश्याम’ इति । ‘एनमि’त्वनु(यु)क्तोपालम्भः । तथापि प्रमाणदर्शनवति स्थाणुप्रमाणो(प)दर्शनं स्थाणुदर्शनपरमित्यभिप्रायेणेदम् । ननूपालम्भमात्रान्न वस्तुसिद्धिरत आह—‘तथा ही’ति ।
- ‘कार्ये’त्यादि । एभ्यो हेतुभ्यः परोक्षेभ्यो वा अनुमितिकारणीभूतपक्षधर्मताज्ञान-विषयत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वात् तस्य च पक्षसाधारण्यात् ‘विश्ववित्’साध्ये ज्ञाप्यः वेदनसम-
 10 वायिनैवाव्ययस्य प्राप्तत्वेऽपि वेदनविशिष्टेऽव्ययत्वविधानाद्देदन[96a]स्याप्यव्ययत्वलाभायोक्तम् ‘अव्यय’ इति । तत्र क्षित्यादिकं पक्षीकृत्य कर्तृजन्यत्वानुमानपक्षविधया तदुपादानं पक्षयित्वा प्रत्यक्षादिविषयत्वानुमाने हेतुविधया कार्यस्य ज्ञापकत्वम्, एवमाने(यो)जनादावपि यथायथं बोध्यम् । अत्र कार्यादिपदस्य प्रत्येकमर्थद्वैविध्यात् अष्टादशपदपदस्यार्थभेदमादाया-धिका अपि हेतवो बोध्याः । अत्र क्षित्यादिकं क्षितिर्वा कार्यम(1)त्रं वा साक्षात्कारित्वनिरूपक-
 15 विषयताशालिज्ञानचिकीर्षाकृतिविषयवृत्तित्वे सति प्रागभावप्रतियोगित्वात् योगिज्ञानस्यापि तथात्वोपगमे संस्काराजन्यत्वेन साक्षाददृष्टाजन्यत्वेन वा ज्ञानं विशेष्यं, निरुक्तोपादानादि वा तद्विषयः कार्यात् तन्तुवदिति प्रयोगः । क्षित्यादित्व(क)ञ्च स्वजनकादृष्टजनकभिन्नकृतिजन्य-भिन्नत्वं स्वस्य प्रतियोगिपरत्वेऽजन्यवारणाय जन्यत्वमपि निवेश्य, जन्यताविशेषणवशात्(विशेष-निवेशाच्च) न कृतिसाक्षात्काराद्यसंग्रहः, क्षितिमात्रस्य पक्षत्वे च पक्षसमे व्यभिचारसंशयः पक्ष इव न
 20 दोषाय, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वाच्च कार्यमात्रस्य पक्षत्वेऽपि नांशतः सिद्धसाधनं, पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वेऽपि कार्यत्वं साध्यसमानाधिकरणमिति ज्ञानेऽपि कार्यं सकर्तृकमिति बुद्धेरभावान्न सिद्धसाधनम् । सत्त्वविशेषितयोः ध्वंसप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वयोरन्यतरस्य पक्षतावच्छेदकत्वेऽन्यतरस्य वा हेतुत्वे ध्वंसत्वप्रागभावत्वे चाखण्डोपाधी अनुयोगिताविशेषो वा गन्धानाधारसमयावृत्त्यभावत्वं प्रागभावत्वं कादाचित्कत्वे सति गन्धानाधारसमयवृत्तिध्वंसत्वम् ।
 25 ‘आयोजनं’ सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकासमवायिकारणजनकम् कर्म प्रयत्नवत्संयोगजं स्पन्दत्वात्, चेष्टावत् । तत्समवायी वा तदनुकूलप्रयत्नवत्संयोगी, तादृशप्रयत्नविषय एव वा तादृशक्रियावत्त्वात् शरीरवदित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं गुरुद्रव्यापतनं प्रयत्नाधीनं गुरुद्रव्यपतनत्वात् वियति विहङ्गमापतनवत् तादृशं वा द्रव्यम् आपातप्रयोजकप्रयत्नविषयः, गुरुत्वे सति अपतनवत्त्वात्, वियति विहङ्गमवत् । ‘आदि’पदात् संहरणग्रहणम् । तत्र ब्रह्माण्डादिद्व्यणुकपर्यन्तस्य नाशः
 30 प्रयत्नाधीनः नाशत्वात् पाट्यमानपटनाशवत् । तादृशं (वा) वस्तु प्रयत्नाधीननाशप्रतियोगि विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत् । ‘पदं’ पश्यते प्राप्यते ज्ञायते (वा) व्यवहाराङ्गमर्थोऽननेति व्युत्पत्त्या पटादिनिर्माणम्, पटादिपदसङ्केतस्तत्त्वा(?)ल्लिपितत्क्रमव्यवहारश्च सजातीय-ज्ञानाधीनज्ञानपूर्वकः तत्त्वात् इदानीन्तनस्वयंकल्पितनिर्माणवत् ; इदानीन्तन-पदसङ्केतवत् इदानींकल्पितलिपितत्क्रमव्यवहारवच्चेति वा । ‘प्रत्ययः’ प्रामाण्यं
 35 निष्कम्पव्यवहारविषयजातीयं निर्माणकर्मत्वात् सङ्केतवत्त्वात् तथाविधव्यवहारवि(प)य-त्वात् शिल्पिविशेषनिर्मि[96b]तापूर्वपदार्थवत्, इदानीन्तनसङ्केतविषयवत्, इदानीन्तन-

कल्पितलिपितत्कमव्यवहाराच्चेति वा । 'प्रत्ययः' प्रामाण्यं, निष्पन्न(ष्कम्प)व्यवहारानुकूल-
प्रतीतिरेव तदधीनत्वात् । वेदा यक्तृयथार्थज्ञानपूर्वकाः प्रमाणशब्दत्वात् तादृशलौकिकवाक्यवत्
वेदजन्या वा शाब्दप्रमावत् यथार्थधीजन्यशब्दप्रमात्वादिति वा लौकिकवाक्यजप्रमावत् ।
'श्रुति'वेदः । तथा च वेदाः सर्वज्ञपूर्वकाः वेदत्वात्, यो न सर्वज्ञपूर्वको नासौ पूर्वको वेदः, यथा
आकाशमिति व्यतिरेकी । यद्वा, वेदकर्ता सर्वज्ञः वेदकर्तृत्वात् ; यो न सर्वज्ञः नासौ वेदकर्ता- 5
ऽहमिव । 'वाक्यं' वेदरूपं, वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात्, तादात्म्येन वाक्यमेव वा हेतुः, अस्मदादि-
वाक्यवत् । 'संख्याविशेषः' सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकत्र्यणुकपरिमाणासमवायिकारणद्वित्व-
त्रित्वानि अपेक्षाबुद्धानि एकत्वान्यसंख्यात्वात् मतवत्, तादृशद्व्यणुकत्र्यणुकानि वा अपेक्षाबुद्धि-
विपर्ययकत्वान्ति, एकत्वान्यसंख्यावत्त्वात् घटवदिति वा । पक्षान्तरे, 'कार्यं' तात्पर्यं, कृति-
वाचकधातोः 'कृत्ययु(त्यु)टोज्यत्रापि चे'त्यनुशासनात् । कृतिकारणेच्छैव कार्यं, तच्च विशेष- 10
परमिति तात्पर्यलाभः । तथा च वेदाः तात्पर्यपूर्वकाः प्रमाणशब्दत्वात् मतवत्, तात्पर्यं क्वचिदा-
श्रितम्, इच्छात्वात् मतवदित्यनुमानादितरबाधसहकारेण भगवत्सिद्धिः । 'आयोजनं' वेदानां
मिथोयोजना (तद्)व्याख्येति यावत् । तथा च वेदाः केनचिद्व्याख्याताः महाजनपरिगृहीत-
वाक्यत्वात् सन्वादिबत् इत्यनुमानेन सिद्धव्याख्याकर्तृतया तत्सिद्धिः । 'धृति'धारणं, यन्मेधेति 15
गीयते । तथा च वेदाः तादृशज्ञानविषयाः महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वात्, न स्मृतिवत् इत्यनुमानं
लाघवात्तादृशज्ञानविषयतां विषयीकरोति । तादृशज्ञानाश्रयतया च तत्सिद्धिः । 'आदि'-
पदादध्यापनग्रहणम् । वेदाः स्वतन्त्राध्यापनविषयजातीयाः अध्यापनविषयत्वात् मतवदित्यनु-
माने तादृशाध्यापनाश्रयतया तत्सिद्धिः । 'पदम्' ईश्वरादिपदम् । तानि पदानि एकार्थप्रतिपादकानि
पर्यायतया तदभियुक्तैरनुशासितत्वात् अक्षादिपदवदित्यनुमानम्, इतरबाधसहकाराद्यमर्थमालम्बते,
स एव भगवान्, एवं वेदेऽपि अस्मदादिपदं दृश्यते, तस्य च स्वतन्त्रस्योच्चारयितृवाचक(व्य)तया 20
ततोऽपि (तत्)सिद्धिः । 'प्रत्ययो' लिङ्प्रत्ययः, स चाप्तेच्छावाचकः । तथा(च) वैदिका 'लिङ् आप्ते-
च्छावाचिके'ति विधिलिङ्त्वात् मतवदित्यनुमानम् (आप्तं) भगवन्तमालम्बत इति । 'श्रुति'वेदः, स
एव भगवति प्रमाणं, वक्ष्यमाणनिखिलवेदानां तत्र तात्पर्यावधारणात् । 'वाक्यं' स्वर्गकामादिवाक्यं
वाक्यार्थज्ञानवद्वक्तृकं सतात्पर्यकवाक्यत्वात् मतवदित्यनुमितवाक्यार्थज्ञानाश्रयतया तत्सिद्धिः ।
'संख्या' क(ठ)कालापादिशाखाव्यवस्थावत् कर्तृतयापि तत्सिद्धिः ॥१॥ 25

न बाधोऽस्योपजोव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।

सिद्धसिद्धाविरोधो नो नासिद्धिरनिबन्धना ॥२॥

तथा हि—अत्र ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ति, कस्तेषामाशयः ? किमोश्वरं
पक्षयित्वा कर्तृत्वाच्छरीरित्वम् ; ततः शरीरव्यावृत्तेरकर्तृत्वम् । अथ चित्त्वा-
दिकमेव पक्षयित्वा कार्यत्वाच्छरीरिकर्तृकत्वम् । यद्वा, शरीराजन्यत्वाद- 30
कार्यत्वं, तत एव वाऽकर्तृकत्वं, परव्याप्तिस्तन्मनार्थं विपरीतव्याप्तिपददर्शन-
मात्रं वेति ? तत्र प्रथमद्वितीययोरान्यथासिद्धिबाधापसिद्धान्तप्रतिज्ञाविरोधाः ।
तृतीये तु व्याप्ता सत्यां नेदमनिष्टम्, असत्यां तु न प्रसङ्गः । चतुर्थे बाधानैका-
न्तिको । पञ्चमे त्वसमर्थविशेषणत्वम् । षष्ठेऽपि नागृह्यमाणविशेषया व्याप्ता

बाधः । न चागृह्यमाणाविशेषव्याप्ता गृह्यमाणविशेषायाः सत्प्रतिपक्षत्वम् । अस्ति च कार्यत्वव्याप्तेः पक्षधर्मतापरिग्रहो विशेषः । कर्ता शरीरी, विपरीतो न कर्तेति चाऽनयोस्तद्विरहः ।

ननु यत् बुद्धिमहेतुकं तच्छरीरहेतुकमिति नियमे, यच्छरीरहेतुकं न भवति तद्बुद्धिमहेतुकमपि न भवतीति विपर्ययनियमोऽपि स्यात् । तथा च पक्षधर्मताऽपि लभ्यते इति चेन्न । गगनादेः सपक्षभागस्यापि सम्भवात् केवलव्यतिरेकित्वानुपपत्तेः । अन्वये तु विशेषणासामर्थ्यात् । हेतुव्यावृत्तिमात्रमेव हि तत्र कर्तृव्यावृत्तिव्याप्तं, न तु शरीररूपहेतुव्यावृत्तिरित्युक्तम् । व्याप्तश्च पक्षधर्म उपयुज्यते, न त्वन्योऽतिप्रसङ्गात् ।

एतेन तद्व्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारस्यासिद्धत्वं वेदितव्यम् । न हि यद्व्यावृत्तिर्यदभावेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपसंहर्तुमशक्या, तत् तस्य व्यापकं नामेति । विशेषविरोधस्तु विशेषसिद्धौ सहोपलब्धेन, तदसिद्धौ मिथोधर्मिपरिहारानुपलब्धेन निरस्तो नाशङ्कामप्यधिरोहतीति ।

स्यादेतत् । अस्ति तावत् कार्यस्यावान्तरविशेषो यतः शरीरिकर्तृकत्वमनु-
मोयते । तथा च तत्प्रयुक्तामेव व्याप्तिमुपजीवेत् कार्यत्वसामान्यमिति स्यात् । न
स्यात् । न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकम् । तथा सति सौरभकटुत्व-
नीलिमाऽऽदिविशेषे सति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् । किं नाम साधकसामान्ये
साध्यसामान्यमाश्रित्य प्रवर्तमाने तद्विशेषः साध्यविशेषव्याप्तिमाश्रयेत्, न तु
विशेषे सति सामान्यमकिञ्चित्करम् ; तस्यापि विशेषान्तरापेक्षयाऽकिञ्चित्करत्व-
प्रसङ्गात् । सौरभादिविशेषं विहायापि धूमे वज्रिर्दृष्टो, न तु विशेषं विहाय कार्यं
कर्तेति चेन्न । कार्यविशेषः कारणविशेषे व्यवतिष्ठते, न तु कार्यकारणसामान्ययोः
प्रतिबन्धमन्यथा कुर्यादिति । किं न दृष्टं कार्यं कारणमात्रे, अङ्गुरो बीजे, तद्विशेषो
धान्ये, तद्विशेषः शालौ, तद्विशेषः कलमे इत्यादि बहुलं लोके । क्व वा दृष्टमणु-
द्व्यारभ्यं द्रव्यं नित्यरूपाद्यारब्धं रूपादि । तथापि सामान्यव्याप्तेरविरोधात्सिद्धा-
त्येव । अवश्यञ्चैतदेवमङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा कार्यत्वस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् ।

स्यादेतत् । अन्वयव्यतिरेकि तावदिदं कार्यत्वमिति परमार्थः । तत्राऽऽकाशा-
देर्विपक्षात् किं कर्तृव्यावृत्तेः कार्यत्वव्यावृत्तिराहोस्वित् कारणमात्रव्यावृत्तेरिति
सन्दिह्यते । तदसत् । कर्तुरपि कारणत्वात् । कारणेषु चान्यतमव्यतिरेकस्यापि
कार्यानुत्पत्तिं प्रति प्रयोजकत्वात् । अन्यथा कारणत्वव्याघातात्, करणादिविशेष-
व्यतिरेकसन्देहप्रसङ्गाच्च । कथं हि निश्चीयते किमाकाशात् कारणव्यावृत्त्या

कार्यत्वव्यावृत्तिः, उत करणव्यावृत्त्या ? एवं किमुपादानव्यावृत्त्या, किमसमवायि-
व्यावृत्त्या, किं निमित्तव्यावृत्त्येति । कार्यत्वात्करणमुपादानमसमवायि निमित्तं वा
बुद्ध्यादिषु न सिध्येत् । कर्तुः कारणत्वे सिद्धे सर्वमेतदुचितम्, तदेव त्वसिद्धमिति
चेत् ; किं पटादौ कुविन्दादिरकारणमेव कर्ता, प्रस्तुते वोदासीन एव साधयितु-
मुपक्रान्तः ? तस्माद् यत्किञ्चिदेतदपीति ।

5

ननु कर्ता कारणानामधिष्ठाता साक्षाद्वा शरीरवत्, साध्यपरम्परया वा दण्डा-
दिवत् ? तत्र न पूर्वः, परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, द्वारा-
भावात् । न हि कस्यचित् साक्षादधिष्ठेयस्याऽभावे परम्परया अधिष्ठानं सम्भवति ।

तदर्थं प्रमाणार्थः—परमाण्वादयो न साक्षाच्चेतनाधिष्ठेयाः, शरीरेतरत्वात् ।

यत्पुनः साक्षादधिष्ठेयं न तदेवं, यथाऽस्मच्छरीरमिति । नापि परम्परया अधिष्ठेयाः, 10
स्वव्यापारे शरीरानपेक्षत्वात्, स्वचेष्टायामस्मच्छरीरवत् । व्यतिरेकेण वा दण्डा-
द्युदाहरणम् । एवं चित्यादि 'न चेतनाधिष्ठितहेतुकं', शरीरेतरहेतुकत्वादित्यति-
पीडया सप्रतिपक्षत्वम् । अपि च— पटादौ कुविन्दादेः किं कारकाधिष्ठानार्थ-
मपेक्षा, तेषामचेतनानां स्वतोऽप्रवृत्तेः, आहो कारकत्वेन ? न पूर्वः, तेषां पर-
मेश्वरेणैवाधिष्ठानात् । न ह्यस्य ज्ञानमिच्छा प्रयत्नो वा वेमादीन् न व्याप्नोतीति 15
सम्भवति । न चाधिष्ठितानामधिष्ठातृन्तरापेक्षा, तदर्थमेव । तथा सत्यनवस्था-
नादेवाऽविशेषात् । न द्वितीयः, अधिष्ठातृत्वस्याऽनङ्गत्वप्रसङ्गे दृष्टान्तस्य साध्य-
विकलत्वापत्तेः । न च हेतुत्वेनेव तस्यापेक्षाऽस्त्विति वाच्यम् । एवं तर्हि यत्कार्यं
तत्सहेतुकमिति व्याप्तिः, न तु सकर्तृकमिति । तथा च तथैव प्रयोगे सिद्धसाधनात् ।
किञ्चाऽनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वप्रयुक्तां व्याप्तिमुपजीवत् कार्यत्वं न बुद्धिमत्पूर्वकत्वेन 20
स्वभावप्रतिबद्धम् । न ह्यनित्यप्रयत्नोऽपि बुद्ध्या शरीरवत् कारणत्वेनापेक्ष्यते, येन
तन्निवृत्तावप्यकार्यबुद्धिर्न निवर्तते इति ।

तदेतत् प्रागेव निरस्तप्रायं नोत्तरान्तरमपेक्षते । तथा हि—साक्षादधिष्ठातरि
साध्ये परमाण्वादीनां शरीरत्वप्रसङ्ग इति किमिदं शरीरत्वं, यत् प्रसज्यते ? यदि
साक्षात्प्रयत्नवदधिष्ठेयत्वं, तदिष्यत एव । न च ततोऽन्यत्प्रसञ्जकमपि । अथे- 25
न्द्रियाश्रयत्वम् ? तन्न । तदवच्छिन्नप्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छिन्नज्ञानजननद्वारेण-
न्द्रियाणामुपयोगात् । अनवच्छिन्ने प्रयत्ने नाऽयं विधिः, नित्यत्वात् । अत एव
नाऽर्थान्तरयत्वम् । न हि नित्यज्ञानं भोगरूपमभोगरूपं वा यत्नमपेक्षते, तस्य
कारणविशेषत्वात् । न च नित्यसर्वज्ञस्य भोगसम्भावनाऽपि ; विशेषादर्शनाभावे
मिथ्याज्ञानानवकाशे दोषानुत्पत्तौ धर्माधर्मयोरसत्त्वात् ।

30

- तस्मात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वात्, स्वध्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति द्वयं साध्या-
विशिष्टम् । अनिन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वात् स्वध्यापारे तदनपेक्षत्वाच्चेति
त्रयमप्यन्यथासिद्धम् । अभोगायतनत्वादनिन्द्रियाश्रयोऽपि, भोक्तृकर्मानुपग्रहाद-
भोगायतनमपि, स्पर्शवद्देगवद्ब्यानुद्यत्वात्तदनपेक्षमपि स्यात् । अचेतनत्वाच्चेतना-
5 धिष्ठितमपि स्यादिति को विरोधः ? तथा च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरजन्यत्वादिति
साध्यसमः । इन्द्रियाश्रयेतरजन्यत्वात् भोगायतनेतरजन्यत्वादिति द्वयमप्यन्यथा-
सिद्धम् । कार्यज्ञानाद्यनपेक्षत्वाच्छरीरेतरजन्यमपि स्यात् । अचेतनहेतुकत्वाच्चे-
तनाधिष्ठितमपीति को विरोधः ? अप्रसिद्धविशेषणश्च पक्षः । न हि चेतनान-
धिष्ठितहेतुकत्वं कचिन्नप्रमाणसिद्धम् । न च चेतनाऽधिष्ठितहेतुकत्वनिषेधः साध्यः,
10 हेतोरसाधारण्यप्रसङ्गात् । गगनादेरपि सपक्षाद्यावृत्तेः ।

यत्पुनरुक्तं, कुविन्दादेः पटादौ कथमपेक्षेति, तत्र कारकतयेति कः सन्देहः ?
किन्तु कारकत्वमेव तस्य ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतो न स्वरूपतः । तत्रैव चाधिष्ठातृ-
त्वम् ।

- यत्त्वधिष्ठिते किमधिष्ठानेनेति । तत्किं कुविन्द उद्धार्यते, ईश्वरो वा, अनवस्था
15 वाऽऽपाद्यते ? न प्रथमः, अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वात् । न द्वितीयः, परमाण्व-
दृष्टाद्यधिष्ठातृत्वसिद्धौ ज्ञानादोनां सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिष्ठानस्यापि न्यायप्राप्त-
त्वात्, न तु तदधिष्ठानार्थमेवेश्वरसिद्धिः । न तृतीयः, तस्मिन् प्रमाणाभावात् ।
तथाऽप्येकाधिष्ठितमपरः किमर्थमधिष्ठिततीति प्रश्ने किमुत्तरमिति चेत् ; हेतु-
प्रश्नोऽयं, प्रयोजनप्रश्नो वा ? । नाद्यः, ईश्वराधिष्ठानस्य नित्यत्वात् । कुविन्दाद्य-
20 धिष्ठानस्य स्वहेत्वधीनत्वात् । न द्वितीयः, कार्यनिष्पादनेन भोगसिद्धेः स्पष्टत्वात् ।
एकाधिष्ठानेनेव कार्यं स्यादिति चेत् ; स्यादेव । तथापि न सम्भेदेऽन्यतरवैयर्थ्यम् ।
परिमाणं प्रति सङ्ख्यापरिमाणप्रचयवत् प्रत्येकं सामर्थ्योपलब्धौ सम्भूयकारित्वो-
पपत्तेः । अस्ति तत्र वैजात्यमिति चेत् ; इहापि किञ्चिद्विध्यतीति । न चाकुर्वतः
कुलालादेः कायसंचोभादिसाध्यो भोगः सिद्धेदिति तदर्थमस्य कर्तृत्वमीश्वरोऽनु-
25 मन्यते ; तदर्थमावृत्तादैश्वर्यस्येति ।

यत्त्वनित्यप्रयत्नेत्यादि, भवेदप्येवं यद्यनित्यप्रयत्ननिवृत्तावेव बुद्धिरपि निवर्तते ।
न त्वेतदस्ति, उदासीनस्य प्रयत्नाभावेऽपि बुद्धिसङ्गावात् । हेतुभूता बुद्धिर्निवर्तते
इति चेन्न । उदासीनबुद्धेरपि संस्कारं प्रति हेतुत्वात् । कारकविषया बुद्धि-
निवर्तते इति चेन्न । उदासीनस्यापि कारकबोद्धृत्वात् । न हि घटादिकमकुर्वन्त-

- 30 यक्रादिकं नेत्तामहे । हेतुभूता कारकबुद्धिर्निवर्तते इति चेन्न । अयतमानस्यापि

दुःखहेतुभूताया अपि तदेतुकण्टकस्पर्शबुद्धेरभावात् । चिकीर्षाहेतुभूतोऽनुभवो निव-
र्तते इति चेन्न । केनचिन्निमित्तेनाकुर्वतोऽपि चिकीर्षाहेतुबुद्धिसम्भवात् । अन-
पेक्षकतिहेतुचिकीर्षाकारणं बुद्धिनिवर्तते इति चेत् ; न तर्हि बुद्धिमात्रम् । तथा
चानित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं विशिष्टप्रयत्नचिकीर्षाहेतुबुद्धिमत्पूर्वकत्वमिति तन्निवृत्तौ
तदेव निवर्ततां, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रम् । तत्र तस्याप्रयोजकत्वादिति बुद्धि- 5
मत्पूर्वकत्वसाध्यपक्षे परीहारः । सकर्तृकमिति प्रयत्नप्रधानपक्षे शङ्कैव नास्ति,
तस्यैव तद्वानुपाधित्वात् । एतेन शरीरसम्बन्धे बुद्धिगतकार्यत्ववत् बुद्धिसम्बन्धे
प्रयत्नगतकार्यत्वमुपाधिरिति निरस्तम् । यो हि बुद्ध्या शरीरवच्छरीरनिवृत्त्या
बुद्धिनिवृत्तिवद्वा प्रयत्नेन बुद्धिं, बुद्धिनिवृत्त्या प्रयत्ननिवृत्तिं साधयेत्, स एवं कदा-
चिदुपालभ्यः । वयं त्ववगतहेतुभावं कलितसकलशक्तिकारकप्रयोक्तारं कार्यादेवा- 10
नुमिमाना नैवमास्कन्दनीयाः, तत्र तस्यानुपाधित्वात् । न च प्रयत्न आत्म-
लाभार्थमेव मतिमपेक्षते ; विषयलाभार्थमप्यपेक्षणात् । ततः प्रयत्नाबुद्धिः,
तन्निवृत्तेष्वप्रयत्ननिवृत्तिः सिद्ध्यत्येवेति विस्तृतमन्यत्र । कार्यबुद्धिनिवृत्त्या तु कार्य
एव प्रयत्नो निवर्तते, न नित्यः । नित्ये च प्रयत्ने नित्यैव बुद्धिः प्रवर्तते, नानित्या ।
न हि तथा तस्य विषयलाभसम्भवः, शरीरादेः प्राक् तदसम्भवे देहानुपपत्तौ सर्वा- 15
नुपपत्तेः । शरीराजन्यत्ववच्चाऽनित्यप्रयत्नाजन्यत्वमिति संक्षेपः ॥२॥

आमोदटीका

अत्र 'कण्टकोद्धार'प्रकारमाह 'न बाध' इति । ईश्वरो न कर्ता अशरीरत्वादिति व्यापकानु-
पलब्धिबाधस्तावन्न भवति, 'अस्य' कार्यत्वस्य हेतोरीश्वररूपधर्मिसिद्धार्थं 'मुपजीव्यत्वात्' । न च
क्षित्यादि न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वादित्यादि वा प्रतिरोधोऽपि अस्य व्यर्थविशेषणतया 20
दुर्बलत्वात् । व्याप्त्या शरीरी कर्ता विषयीक्रियत इति 'विरोधो'ऽपि ईश्वरसिद्धौ सिद्धत्वादेव,
असिद्धौ तु विरोधनिरूपकाभावादेव नास्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्निबन्धनं विषयबाधकाभाव
उपाधिशङ्का च, तदुभयाभावात् साऽपि नास्ति । आश्रयासिद्धेस्तु ति(नि ?)बन्धनमाश्रयाभावः,
सन्देहसिद्धिप्राप्यपयोश्चाभावः, सोऽपि नास्तीति भावः ।

'शरीरप्रसङ्गमिति' । ईश्वरो यदि कर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिप्रसङ्गमित्यर्थः । 25
'अ(त)त एवे'ति । शरीराजन्यत्वादेवेत्यर्थः । यद् यत् कार्यं तत्तत् सकर्तृकमिति 'परव्याप्तिः',
यच्छरीराजन्यं तन्न सकर्तृकमिति 'तद्विपरीतव्याप्तिः', 'स्तम्भनं' फलाजनकत्वम् । ईश्वर-
पक्षकयोरनुमानयोरीश्वरासिद्ध्या वाश्रयासिद्धिः, तत्सिद्धौ धर्मिग्राहकमानबाधः, ईश्वरस्य
शरीरित्वसाधनेऽपसिद्धान्तः, ईश्वरस्यापि कर्तृ पदार्थत्वात् प्रतिज्ञाविरोधश्चेत्याह 'प्रथमे'ति ।
'तृतीय' इति । क्षित्यादिकं शरीरकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्रेत्यर्थः । व्याप्तिरेव तादृशी 30
नास्तीत्यर्थः । 'चतुर्थ' इति । क्षित्यादिकमकार्यं शरीराजन्यत्वात् इति बाधितमङ्कुरा-
दावनैकान्तिकमेवमभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तश्चेत्यर्थः । 'पञ्चम' इति । क्षित्यादिकं न सकर्तृकं

- शरीराजन्यत्वात् । अत्राजन्यत्वमात्रं व्याप्य शरीरन्तु विशेषणं व्यर्थमित्यर्थः । 'पष्ठ' इति । परव्याप्तिस्तम्भनं बाधनं वा प्रतिरोधो वा । आद्ये (च) बलवत्ताभावः, अन्त्ये पक्षधर्मताऽनुपग्राहेण हीनबलत्वमित्यर्थः । एतदेवाह 'कर्ते'ति । क्षित्यादिकं न बुद्धिमद्वेतुकं शरीराहेतुकत्वादिति व्यतिरेकिणि पक्षधर्मतासम्पत्तिरस्त्येवेत्याशङ्कते 'नन्वि'ति । नेदमनुमानं
- 5 केवलव्यतिरेकि गगनादावन्वयदर्शनादित्याह 'गगने'ति । नन्विदमन्वयव्यतिरेकि स्यात्, को दोष इत्यत आह 'अन्वये वे'ति । विशेषणासामर्थ्यं स्फुटयति 'हेतुव्यावृत्ती'ति । ननु विशेषणासामर्थ्येन किमाप(य)तमत आह 'व्याप्त' इति । विशेषणान्तर्भावेण व्याप्तिरेव नास्तीति भावः । 'न त्वन्य' इति । व्याप्तिरहित इत्यर्थः । ननु क्षित्यादिकं न सकर्तृकं कर्तृव्यापकरहितत्वादिति सामान्योपसंहारेण व्यापकानुपलब्धिबाधः सत्प्रतिपक्षो वाऽस्तु
- 10 इत्यत आह 'एतेने'ति । शरीरादीनां व्यापकत्वमभिप्रेत्य यदि व्यापकानुपलब्धिरुच्यते, तदा विशेषणासामर्थ्यं व्यापकान्तरं चानिर्णीतमिति तद्रहितत्वं सन्दिग्धासिद्धमित्यर्थः । एतदेवाह—'न ही'ति । यस्य व्यापकस्य व्यावृत्तिर्यदभावे स कर्तृत्वाभावे सामान्यस्यानिर्णयात् स्वरूपासिद्धेर्विशेष्यशरीराजन्यत्वादौ प्रयुक्ते व्यर्थविशेषणत्वान्नोपसंहारः सम्भवतीत्यर्थः । यद्यपि पक्षधर्मतासम्पादकमेव शरीरं विशेषणमस्तु क्षित्यादावजन्यत्वाभावात्, तथापि हेतौ विशेषणं
- 15 यदुपादीयते तद्व्यभिचारवारकमेव । अत एव गन्धादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्राप्येवकारान्तर्भावेणैव गन्धादिषु मध्य इत्यस्यापि विशेषणत्वम् । अन्यथा गन्धमात्रव्यञ्जकत्वं विशेष्यमेव नास्ति यस्येदं विशेषणं स्यात् । अत एव 'येन विशेषणेने'त्यभिधानमतीव तुच्छमेव । लक्षणन्तु अयोगान्ययोगव्यवच्छिन्नमेव व्यवहारमितरभेदं वा साधयति । तेनायोगव्यवच्छेदायंमव्याप्तिवारकमपि विशेषणमुचितम् । यथा 'शब्देतरोद्भूतविशेषगुणाना(श्च)यत्वे सति ज्ञानकरणमनः-
- 20 संयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यत्र 'शब्देतरे'ति विशेषणम् । 'सिद्धसिद्धचोरि'ति कारिकाप्रतीकं व्याचष्टे 'विशेषे'ति । 'अवान्तरे'ति । घटत्वपटत्वादिवेत्यर्थः । 'उपजीवेदि'ति । कार्यत्वमपि तत्र सकर्तृकत्वं साधयेदित्यर्थः । 'न ही'ति । कार्यत्वसकर्तृकत्वयोर्बाधकं नास्ति, विशेषस्योपाधित्वमेव यदि बाधकं तदा धूमाद्यनुमानं न स्यादित्यर्थः । ननु सुरभिधूमत्वादिकमपि लिङ्गमनुमापकमेव, तथा च कुतोऽत्र व्यर्थविशेषणत्वमत आह 'किन्नामे'ति । वह्निमात्रं यत्रानुमेयं
- 25 तत्र सुरभिधूमत्वं व्यर्थविशेषणत्वादलिङ्गमेव, चन्दनप्रभववह्निविशेषानुमितौ तु तल्लिङ्गमेवेत्यर्थः । तदेवाह—'तद्विशेष' इति । ननु विशेषयोरेव व्याप्तौ किं सामान्यव्याप्त्या इत्यत आह—'नन्वि'ति । 'विशेषान्तरे'ति । तथा च तदेव विशेषान्तरं तत्रोपाधिः स्यादिति अपर्यवसानमित्यर्थः । ननु यत्र यं विशेषमपहाय सामान्यं दृष्टं तत्र स विशेषो न तन्त्रम् । प्रकृते शरीराजन्यत्वं विशेषमपहाय कर्तृसामान्यं न दृष्टमिति स विशेषस्तत्र तन्त्रमेवेत्याह 'सौरभे'ति ।
- 30 'कार्यविशेष' इति । घटत्वादिकं कुलालादिजन्यत्वे व्यवतिष्ठतां कार्यत्वसामान्यं कर्तृसामान्यमनुमापयत् नाभासमित्यर्थः । विशेषव्याप्तेः सामान्यव्याप्त्यपवादकत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति 'किन्ने'ति । 'कारणमात्र' इति । लिङ्गमित्यध्याहारः । एवमुत्तरत्रापि । 'तद्विशेषो' धान्याङ्कुरः, 'तद्विशेषः' शाल्यङ्कुरः 'तद्विशेषः' कलमाङ्कुरः । नत्व(न्व)शरीरः कर्ता चेति दुष्यन्तं, कुत्राप्यदर्शनादत आह 'क्व चे(वे)'ति । अणुश्च द्रव्यसमवायिकारणञ्च नित्यञ्च रूपं
- 35 रूपासमवायिकारणञ्चेति यथान्यत्रादृष्टमपि पक्षधर्मतावलम्ब्यं तथा प्रकृतेऽपीत्यर्थः । 'सिद्धत्येवे'ति । अणुद्रव्यं नित्यञ्च रूपमित्यनुपपन्नः । अनङ्गीकारे दण्डमाह 'अन्यथे'ति । कार्यत्वा-

वच्छिन्नं यदि कारणजन्यं न स्यादित्यर्थः । सकर्तृकत्वे साध्ये कार्यत्वमन्यथासिद्धमिति शङ्कते
 'स्यादेतदि'ति । यद्व्यावृत्तग्रा यस्य व्यावृत्तिस्तदेव तस्य व्यापकमिति भावः । 'करणादी'ति ।
 एवं सन्देहे करणाद्यपि कार्यव्यापकं न स्यादिति कार्यत्वात् सकरणत्वादिकमपि नानुमीयेतेत्यर्थः ।
 'सर्वमिदमि'ति । कर्तृव्यावृत्तग्रा कार्यव्यावृत्तग्रादिकमित्यर्थः । कर्ता न कारणं किन्तु कृतिः
 कारणमिति भावः । 'तत् किमि'ति । कुलालेन कृतोऽयं घटः, कुबिन्देन कृतोऽयं पट इति लौकिक- 5
 परीक्षकप्रतीतिबलात् कर्तुरपि कारणत्वादित्यर्थः । 'प्रस्तुत' इति । क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वा-
 दित्यनुमानादुदासीन एव कर्ता किञ्च सिद्धप्रतीति वाभिमतमित्यर्थः । 'एतदि'ति । कर्तुरकरणत्वा-
 भिधानमित्यर्थः । * 'शरीरवदि'ति । तद् यथा साक्षादधिष्ठितीत्यर्थः । 'दण्डादि-
 वदि'ति । यथा दण्डादि शरीरद्वाराधिष्ठितीत्यर्थः । 'परमाण्वादीनामि'ति । साक्षादधि-
 ष्टेयस्यैव शरीरत्वादित्यर्थः । 'द्वाराभावादिति'ति । तत्र शरीरस्य द्वारस्य त्वयाज्जन्म्युपगमा- 10
 दित्यर्थः । 'साक्षादधिष्ठेयस्ये'ति । शरीरस्येत्यर्थः । 'शरीरेतरत्वादिति'ति । शरीर-
 तदवयवेतरत्वे सति रूपवत्त्वादित्यर्थः । तथा च मनसि प्राणवायो शरीरावयवे च न व्यभिचारः ।
 साक्षादधिष्ठेयत्वं च शरीरक्रियामद्वारीकृत्याधिष्ठेयत्वम् । शरीरक्रियानपेक्षव्यापाराश्रयत्वं
 नैयायिकमतेज्ज्वयाभावाद्व्यतिरेकमाह 'यदि'ति । 'न तदेवमि'ति । न तच्छरीरतदवयवे-
 तरदित्यर्थः । 'नाऽपि परम्पराधिष्ठेया' इति । शरीरद्वाराऽपि नाधिष्ठेया इत्यर्थः । 'स्वव्यापार' 15
 इति । द्व्यणुकारम्भकसंयोगजनकक्रियायाम् । न हि तत्र शरीरं द्वारं त्वयेष्यत इत्यर्थः । 'व्यति-
 रेकेणे'ति । यत् परम्पराधिष्ठेयं तत् स्वव्यापारे शरीरापेक्षं यथा दण्डादिः । कारणपक्षकमुक्त्वा
 कार्यपक्षकमाह 'एवमि'ति । 'शरीरेतरहेतुकत्वादिति'ति । शरीराहेतुकत्वादित्यर्थः । अन्यथा
 घटादौ व्यभिचारः स्यात् । 'अतिपीडये'ति । यथाश्रुतहेतौ व्यभिचारस्य शरीराहेतुकत्वा-
 दिति हेतौ विशेषणवैयर्थ्यस्य स्फुटत्वात् यद्यपि न सत्प्रतिपक्षता, तथापि परमाण्वादीनां 20
 साक्षादधिष्ठेयत्वपरम्पराधिष्ठेयत्वनिरासादयं सत्प्रतिपक्षो निर्वहेदित्यतिपीडार्थः । सिद्ध-
 साधनमभिधातुमुपक्रमते 'अपि चे'ति । कुबिन्दादीनामधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमात्रेण वाऽपेक्षेति
 विकल्पार्थः । नन्वीश्वरः पटादिकरणं कथमधिष्ठेदित्यत आह 'न ही'ति । 'न व्याप्नोती'ति ।
 न विषयीकरोतीत्यर्थः । नन्वीश्वराधिष्ठितमपि कुबिन्दोऽधिष्ठेदित्यत आह 'ने'ति ।
 'अविशेषादि'ति । अधिष्ठिताधिष्ठानं प्रत्यविशेषात् चेतनानन्तमेकस्मिन्नपि कार्ये स्यादित्यर्थः । 25
 'अनङ्गत्वे'ति । अधिष्ठातृपूर्वकत्वं क्षित्यादौ साध्यते । तच्च पटादौ नास्ति, तत्र तेषां
 कारणत्वेनैवापेक्षणादिति साध्यवैकल्यमित्यर्थः । ननु कुबिन्दादयोऽपि हेतुत्वेनैव पटादिभिरपेक्ष्यतां,
 तथापि चेतनपूर्वकत्वं तत्र पर्यवस्यतीत्याह 'न चे'ति । इदानीमुपक्रान्तं सिद्धसाधनं स्फुटयति 'एवं
 तर्ही'ति । क्षित्यादिकं बुद्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वादित्यत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिमाह 'किञ्चे'ति ।
 ननु नित्यप्रयत्नपूर्वकत्वं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये तदोपाधिः स्यात्, यदि स्वव्यतिरेकेण साध्य- 30
 व्यतिरेकं साधयेत् । अनित्यप्रयत्नस्य च बुद्धिं प्रत्यकारणत्वेन तन्निवृत्तौ कथं बुद्धिनिवर्तताम्? भवतु
 कारणत्वं, तथापि तन्निवृत्तौ कार्या बुद्धिनिवर्ततां न त्वकार्येत्यत आह 'न ही'ति । अनित्यप्रयत्नो
 बुद्धेः कारणत्वे न व्यापकः, किन्तु स्वभावसम्बन्धादेव रूपरसादिवत् ; तथा च व्यापकनिवृत्तौ
 बुद्धिमत्पूर्वकत्वमपि निवर्तिष्यत एव ; सा च बुद्धिः कार्याऽकार्या वा स्यादित्यर्थः । शरीर-
 निवृत्तावपि अकार्या बुद्धिर्न निवर्तत इति त्वया यथोच्यते तथाऽत्र वक्तुमशक्यम् । अनित्यप्रयत्नस्य 35
 बुद्ध्या स्वभावप्रतिबद्ध(न्ध)ादित्यर्थः । 'प्रागेवे'ति । 'ये शरीरप्रसङ्गमुद्घाटयन्ती'त्यादिना ।

- ‘किमिदमि’ति । परमाणवो यदि साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयाः स्युरितीश्वरवादिभिरभ्युपगम्यत एव । न चापाद्यापादकयोरत्र भेद इत्यर्थः । ननु तद्भिन्नमेव प्रसज्जकं वक्तव्यं, तथा च नापाद्यापादकयोरभेद इत्यत आह ‘न चे’ति । नत्वि(न्वि)न्द्रियाश्रयत्वमेव परमाणूनां साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वेनापाद्यं, तथा च नाभेद इत्यत आह ‘अथे’ति । अत्रान्यथासिद्धिमाह
- 5 ‘तदवच्छिन्ने’ति । यदवच्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते तदवच्छेदेन ज्ञानजनने भवेदिन्द्रियाणामुपयोगः । प्रकृते तु परमाण्ववच्छिन्ने स्वात्मनि प्रयत्न एव नोत्पाद्य इति कथमिन्द्रियाश्रयत्वं स्यादित्यर्थः । ‘विधिरि’ति । इन्द्रियोपयोग इत्यर्थः । ‘अत एवे’ति । अथाश्रयत्वलक्षणमपि शरीरत्वं परमाणूनामापाद्यमित्यर्थः । अर्थाश्रयत्वं हि भोगायतनत्वं वाच्यं, तच्चेश्वरे भोगाभावान्नास्तीत्याह ‘न ही’ति । ‘तस्ये’ति । आयतनस्येत्यर्थः । ‘न चे’ति । यद्यप्यापाद्यबाधोऽनुगुण एव, तथापि
- 10 परमाणो भोगायतनत्वमापाद्यं तत्र वा दृष्टवत् साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमुपाधिरिति भावः । भोगसम्भावनां निरस्यति ‘विशेषे’ति । तर्कं दूषयित्वा तदुपष्टम्भनं यत् प्रमाणमुक्तं तद् दूषयति ‘साक्षादि’ति । साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वमेव हि शरीरेतरत्वेन हेतुना विवक्षितम् । तच्च साध्यमेव । एवं परमाणवो न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयाः इति साध्ये स्वव्यापारे साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वमेव हेतुत्वेन विवक्षितं, तदपि साध्याविशिष्टमेवेत्यर्थः । यदि चेन्द्रियाश्रयत्वं भोगायतनत्वं वा
- 15 शरीरत्वं विवक्षितं, तदा ‘शरीरेतरत्वादि’त्यस्य हेतोरतीन्द्रियाश्रयत्वादभोगायतनत्वादित्यर्थः सम्पद्यते, तदा नैतदुभयं साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयत्वं साधयितुमर्हति, अन्यथासिद्धत्वात् । ‘स्वव्यापारे तदनपेक्षत्वादि’त्यस्यापि द्वितीयहेतोः स्वव्यापारे इन्द्रियाश्रयानपेक्षत्वात् भोगायतनानपेक्षत्वादित्यर्थः सम्पद्यते । न चानेनापि परम्परानधिष्ठेयत्वं साधयितुं शक्यतेऽन्यथासिद्ध(त्व)ादित्यर्थः । त्रयाणामन्यथासिद्धि क्रमेणाह ‘अभोगे’ति । ईश्वरे भोगाभावात् परमाण्वादभोगा-
- 20 नवच्छेदकः स्यात्, अतीन्द्रियाश्रयः स्यात्, साक्षात्प्रयत्नानधिष्ठेयोऽपि स्यात्, न विरोध इत्यर्थः । ‘स्पर्शवदि’ति । स्पर्शवद्भेदगवद्द्व्यान्तराप्रत्येयत्वादेव शरीरानपेक्षक्रियः स्यादित्यर्थः । क्षित्यादि चेतनाधिष्ठितहेतुकं शरीरेतरहेतुकत्वात्(त्) इत्यतिपीड्या सत्प्रतिपक्षत्वमुक्तम् । तदपि शरीरपदार्थविकल्पद्वारकं साध्याविशिष्टमन्यथासिद्धञ्च । तत् क्रमेणाह ‘तथा चे’ति । अन्यथा सिद्धिमाह ‘कार्ये’ति । अचेतनहेतुकं चेतनाधिष्ठितहेतुकं भवत्येवेति व्याप्तिः । शरीरेतरजन्यत्वं च
- 25 कार्यज्ञानानपेक्षत्वप्रयुक्तमतोऽन्यथासिद्धमित्यर्थः । दोषान्तरमाह ‘अप्रसिद्धेरि’ति । विशेषणं साध्यं, तथा च न तद्विशेषणिकाऽनुमितिर्न वा व्याप्तिग्रहो न वा सन्देहसिपाधयिषयोरभावात् पक्षत्वमिति । ननु गगनादौ प्रसिद्धश्चेतनाधिष्ठितहेतुकत्वाभाव एव साध्य इत्यत आह ‘न चे’ति । ननु कारकत्वेनैव चेत् कुविन्दादीनां कारणत्वं तदा क्षित्यादौ बुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्ये पटादिदृष्टान्तः साध्यविकलः स्यात् ; कुविन्दादेरेव तत्र कारणत्वात्, न तु तज्ज्ञानादेरित्यत आह ‘किन्त्वि’ति ।
- 30 ‘न स्वरूपत’ इति । इन्द्रादिवदित्यर्थः । ‘कुविन्द उद्धार्यत’ इति । पटादौ कुविन्दस्याकर्तृत्वप्रसङ्गः क्रियते, किमीश्वरस्येति विकल्पायः । ‘अनवस्था चे’ति । अधिष्ठिताधिष्ठानविश्रान्तप्रभावात् चेतनानन्त्यं स्यादित्यर्थः । कुविन्दाधिष्ठानमन्वयव्यतिरेकायातमीश्वराधिष्ठानं चावर्जनीयसिद्धमित्युभयकर्तृकं घटादीत्यर्थः । ‘तत्रे’ति । द्वितीयेऽधिष्ठातरीत्यर्थः । ननु परतः प्रमुक्तिं पश्यंश्चेतनः स्वयमुदास्ते, तथा चेश्वरः कुविन्दो वा पटादिकं
- 35 किमर्थमधिष्ठतीति शङ्कते ‘तथापी’ति । केन हेतुना पटोपादानगोचरमस्य ज्ञानं क्रियत इति प्रश्ने तावदुत्तरमाह ‘ईश्वरे’ति । प्रयोजनप्रश्नमुत्तरयति ‘कार्ये’ति । तथाप्यन्यतरवैयर्थ्यं शङ्कते

‘एके’ति । प्रत्येकदृष्टसामर्थ्ययोः सम्भेदे द्वयोरपि कारणत्वं दृष्टचरमेवेत्याह ‘स्यादेवे’ति । कुत्र दृष्टमिदमित्यत आह ‘परिमाणमि’ति । ननु(नु) दृष्टान्ते केवलसंख्याया इच्छापेक्षया समुदिता बद्धे(?) परिमाणे वैजात्यमवश्यं कल्पनीयम् । अन्यथा परस्परव्यभिचारेण तेषां कारणत्वमेव न स्यात् । प्रकृते तु वैजात्यं नानुभूयत इति शङ्कते ‘अस्ती’ति । एककर्तृकक्षित्पाद्यपेक्षया द्विकर्तृकपटादौ तुणारणिमणिजन्यबलिवद्वैजात्यस्यावश्यं कल्पनीयत्वादाह ‘इहापी’ति । ननु तथापीश्वरः कुविन्दादेः कर्तृत्वं कथं सहते, तद्व्यतिरेकेणापि पटं निष्पादयेत् इत्यत आह ‘न चे’ति ।

5

बुद्धिमद्वेतुकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नहेतुकत्वस्य उपाधित्वं यदुक्तं तत्राह ‘यत्त्वि’ति । साध्या- व्यापकत्वमाह ‘यदी’ति । न हि यन्नित्यवत्तावपि यत्र निवर्तते तत्तस्य व्यापकमित्यर्थः । साध्यं विशिनष्टि ‘हेत्व’ति । यथाश्रुते दोषमाह ‘उदासीने’ति । उदासीनबुद्धेः कारकविषयत्वमाह ‘न ही’ति । ‘अयतमानस्ये’ति । कण्टकस्पर्शजन्यदुःखसहिष्णोरित्यर्थः । तत्र कृतिश्चे- श्रोतृपक्षे नूनं चिकीर्षापि नाभूदतस्तथा विशेषयति ‘चिकीर्षे’ति । ‘केनचिदि’ति । निषिद्ध- कर्मचिकीर्षोरपि पापभयात् कृतिः परं नोत्पद्यते, यत्र तत्र तादृशशुद्धेः प्रयत्नं विनापि सत्त्वादि- त्यर्थः । ‘अनपेक्षे’ति । यत्र चिकीर्षायामुत्पन्नायां कृतिरुत्पद्यत एव तादृशचिकीर्षहेतु- बुद्धिनिवर्तत इत्यर्थः । निरपेक्षकृतिहेतुचिकीर्षाकारणबुद्धिमत्पूर्वकत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्न- हेतुकत्वमुपाधिः, न तु बुद्धिमत्पूर्वकत्वमात्रे साध्ये इत्याह ‘न तर्ही’ति । ‘तस्यैवे’ति । यद्यपि क्षित्पादिकं कृतिमद्वेतुकम्, अत्रानित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिः सम्भवत्येव, तथापि ‘अनित्यप्रयत्न’ इत्यत्र व्यर्थविशेषणत्वं व्यावर्त्यं सिद्धसिद्धिव्याघातश्चेति भावः । ‘एतेने’ति । तदेव शरीरहेतुकं यत् कार्यं मुक्तिहेतुकमिति यथा त्वयोच्यते तथा तदेव बुद्धिमत्पूर्वकं यत् कार्यं प्रयत्न- हेतुकमिति मयाप्युच्यते इति निरस्तमित्यर्थः । पूर्वनिरस्तमप्येतत् प्रकारान्तरेणाशङ्क्य निरस्यत इत्यपोनिरुक्तम् । प्रयत्नेन बुद्धिरत्र न साध्यते येन तद्गतकार्यत्वमुपाधिः स्यात्, किन्तु कार्यत्वाद्धेतोस्त्रितयमप्येकवारेण साधयाम इति न परस्परमुपाध्युपाधिमद्भाव इत्यर्थः । ननु(नु)क्तं जन्ये प्रयत्ने बुद्धापेक्षा नाजन्येऽपीत्यत आह ‘न चे’ति । बुद्धिविषय एव प्रयत्नविषय इति नियमात् । बुद्धिमन्तरेण यत्नस्य विषयलाभ एव न सम्भवतीत्यर्थः । ‘ततश्चे’ति । विषय- नियमार्थं बुद्धापेक्षाया आवश्यकत्वेन बुद्धिः प्रयत्नव्यापिकेति व्यापकनिवृत्तेर्व्याप्यनिवृत्तिरिति सकर्तृकत्वे साध्येऽपि बुद्धिसिद्धिरित्यर्थः । ‘अन्धत्रे’ति । ‘किरणावल्घामात्मतत्त्वविवेके चतुर्थाध्याय- निबन्धे’ चेत्यर्थः । ‘न हि तये’ति । ‘तया’ अनित्यबुद्ध्या, ‘तस्य’ नित्यप्रयत्नस्येत्यर्थः । बुद्धिश्चेद- नित्या, तदा शरीरात् प्राक् सा न स्यात्, तया च विना शरीरं न स्यादिति बुद्धेरनुत्पाद एवायात इत्याह ‘शरीरादेरि’ति । ननु चानित्यप्रयत्नवत्त्वं न चेदुपाधिस्तदाह नित्यप्रयत्नाजन्यत्वात् क्षित्पादिकमकर्तृकमिति सत्प्रतिपक्षः स्यात् इत्यत आह ‘शरीरे’ति । अत्रापि व्यर्थविशेषणत्व- मेवेत्यर्थः ॥२॥

10

15

20

25

30

विवेकटीका

पक्षधर्मताबलादशरीरिकर्तृसाध्यकानुमानस्य ‘न बाधो’ न कर्तृत्व(I?)व्यापक- शरीरबाधात् ईश्वरे कर्तृत्वबाधो ‘न,’ ईश्वरो न कर्त्ताऽशरीरि[97a]त्वादि- त्पादिरूपो न । ‘उपजीव्यत्वात्’ एतदनुमानात् सिद्धं पक्षयित्वा कर्तृत्वाभावः साध्यधर्मिग्राहकेण कर्तृतयैव तत्सिद्धेर्नेदमुपजीव्यं बाधितुमिष्ट इति(-महंति?), असिद्धौ

35

चाश्रयासिद्धिरिति भावः। ननु क्षित्यादिकं पक्षयित्वा शरीराजन्यत्वादिभिः सत्-
प्रतिपक्षोऽस्तु, तत्राह—‘प्रतिबन्ध’ इति। प्रतिरोधो ‘न दुर्बलै’ व्यर्थविशेषणत्वादिभिरसिद्धैः।
ननु शरीरिकर्तृत्वाभावव्याप्येन हेतुना पक्षधर्मतासाहाय्येनापि कथं तादृशसाध्य इत्यत्राह
‘सिद्धी’ति। सिद्धिश्चेदशरीरी कर्ता न तत्कर्तृत्वाभावव्याप्यतया कार्यत्वग्रहः, पक्ष एव
5 व्यभिचारात्, तदसिद्धो च कथं तादृशकर्तृत्वाभावव्याप्यतया कार्यत्वग्रहः? नन तव हेतापि
व्याप्यत्वासिद्धिराश्रयासिद्धिर्वा भविष्य(ति) इत्यत्राह—‘नासिद्धिरिति’। व्याप्यत्वासिद्धि-
‘निबन्धनम्’ अनुकूलतर्कभाव उपाधिशङ्का भे(च)(त)दभावान्नाद्या आश्रयविशेषणासिद्धिः,
सिद्धसाधने चाश्रयासिद्धिनिबन्धनेन च तत् प्रकृत इत्यर्थः।

‘शरीरित्वमि’त्पनन्तरम् ‘आपाद्यते’ ‘साध्यते’ वेति शेषः। एवमग्रेऽपि। ‘शरीरि-

10 कर्तृकत्वमि’त्पनन्तरं ‘साध्यत’ इति च। ‘तत एव’ शरीराजन्यत्वादेव। ‘शरीराजन्यत्वा-
देवे’ति क्वचित् पाठः। ‘परव्याप्तिः’ पराभिमतता व्याप्तिः कार्यत्वेन कर्तृत्वनिरूपिता, तस्या-
‘स्तम्भना’वधिप्रतिरोधान्पतरोत्थापनेन फलाजननाय। ‘विपरीते’ति। कर्तृत्वनिरूपिता य
व्याप्तिस्तदुपदर्शनमात्रं वेत्यर्थः। ‘प्रथमद्वितीययो’यत्रेश्वरस्य पक्षत्वं तत्रेश्वरस्यासिद्धिराश्रया-
सिद्धिः, तत्सिद्धो धर्मग्राहकमान‘बाधः’, तस्य तच्छरीरस्य वा उपगमे भवता‘मपसिद्धान्तः’, तत्-

15 कर्तुरीश्वरपदार्थत्वात्, माता बन्ध्येतिवत्। अकर्तृत्वसाधने ‘प्रतिज्ञा’पदद्वयो‘विरोधः’। क्षित्पादो
अकार्यत्वबाधस्य (कार्यत्वस्य) प्रमाणसिद्धत्वात्, प्रत्येकपक्षतायामङ्कुरादा‘वनैकान्तः’। ‘पञ्चमे’
शरीराजन्यत्वेनाकर्तृत्वसाधने‘समर्थविशेषणत्वं’ व्यभिचारवारणासमर्थशरीररूपविशेषणवत्त्वम्।
यद्यपि शरीरं नाभावे विशेषणं, किन्तु प्रतियोगिनि जन्यत्व एव, तथा चाखण्डाभावनिराहकतया
न वैयर्थ्यशङ्कापि, तथापि धर्म्यन्योन्याभावाद्वर्मात्यन्ताभावो नातिरिच्यते, नातिरिच्यते च

20 ऐकाधिकरण्यावच्छिन्नविशेषाभावकूटात् सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभाव इति नये जन्य-
भेदकूटस्यैव सम्भव(दु)व्याप्तिभावस्य सङ्कोचकं शरीरविशेषणं व्यर्थमेव, अतिरिक्तसामान्या-
भावाभिप्रायेणोक्तौ अजन्यत्वमुपाधिः, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वेऽपि व्यापकताग्रहेण (ग्राहक)ानुकूलतर्क-
सम्भवादुपाधितायामिव वापवादत्वादिति ध्येयम्। अगृह्यमाणविषया पक्षधर्मता निश्चयरूप-
सहकारिशून्यायाम्, एवमग्रेऽपि। (97b) ‘बाधः’ प्रकृतसाध्याभावनिश्चयः। प्रकृतव्याप्ते-

25 गृह्यमाणविशेष(ण्य)त्वं दर्शयति—‘अस्ति चे’ति। ‘तद्विरहः’ विशेषविरहः।

नन्विदं केवलव्यतिरेकि वा अन्वयव्यतिरेकि वा? आद्येऽन्वयव्याप्तौ व्यर्थविशेषणत्वेऽपि
व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाधीनैव प्रतिरोधता स्यादित्यतस्तदादौ दूषयति—‘न गगनादेरिति’।
इदमुपलक्षणं, केवलव्यतिरेकिणो भवद्भिरनु(प)गमाद्वे(च्चे)त्यपि बोध्यम्। ‘हेतुव्यावृत्तिमात्रं’
हेतुतानिरूपकभेदमात्रं, ‘तत्र’ हेतुत्वे शरीरस्याधेयताविशेषणत्वे व्यर्थत्वं, हेतुत्वञ्चावधिताविशेष

30 इति ध्येयम्। यथाश्रुते शरीरजन्यत्वस्य शरीरनियतोत्तरवर्तित्वरूपस्य जन्यत्वागर्भतया
तत्प्रसङ्गाभावादिति। अत एव ‘शरीरहेतुकमित्ये’वोक्तम्। परे तु शरीरप्रागभावव्यापक-
प्रागभावप्रतियोगित्वमेव शरीरजन्यत्वं, तत्(त्र) प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं जन्यत्वं निविशत एवेति
वदन्ति। ननु व्यर्थविशेष(ण)तया माऽस्तु व्याप्तिः, किमेतावतेत्यत्राह—‘व्याधा(त)श्चे’ति
चतुर्थः।

35 ‘तद्व्यापकरहितत्वात्’ सकर्तृकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वात्, ‘सामान्योप-
संहारः’ सामान्येन हेतूकरणम्। ‘न ही’ति। व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिसाध्यनिरूपितान्वय-

व्याप्तेन व्यतिरेकव्याप्तिनियतत्वेन व्यतिरेके च व्यर्थविशेषणतया व्याप्तेरभावात्, अन्येऽपि न व्याप्तिरिति शरीरजन्यत्वं सकर्तृकत्वव्यापकतावच्छेदकान्तरावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावश्च न पक्षधर्म इति स्वरूपासिद्धिरित्याखण्डलायः । 'यद्व्यावृत्ति'यंदभावोऽन्वयव्यतिरेकसहचार-ग्रहसहकारेण 'उपसंहृतुं' व्याप्यतया निश्चेतुं न शक्यते विशेषस्याशरीरकर्तृकत्वस्य क्षित्पादौ सिद्धौ कार्यत्वेन 'सहोपलम्भेन' एकाधिकरणे कार्यत्वशरीरिकर्तृत्वाभावयोरुपलम्भेनेति यावत् । तेन कार्यत्वस्य तदभावव्याप्यत्वरूपो विरोधो निरस्तः, व्यभिचारोपलम्भात् तदसिद्धौ तदभाव-ग्रहान्न तद्व्याप्यत्वग्रह इत्यर्थः ।

ननु शरीराजन्यत्वेऽसमर्थविशेषणवत्त्वेऽपि शरीरजन्यतावच्छेदकमखण्डधर्मान्तरमस्ति, स एवोपाधिस्तथा च तन्निबन्धना व्याप्यत्वासिद्धिस्तथापि इत्याशङ्कते--'स्यादेतदि'ति । 'अवान्तर-विशेषः' कार्यत्वन्यूनवृत्तिरेतावता साधनाव्यापकत्वविशिष्टसाधनसामान्यव्यापकमित्यभि-प्रायेणाह--'न स्यादि'ति । 'विशेषो' घटत्वादिः कर्तृविशेषानुमापकोऽस्तीति स एव सकर्तृकत्वानुमापक इत्यर्थः । 'सौरभादी'ति । सौरभविशेषवदमोऽग्निविशेषानुमापको-ऽस्तीत्यर्थः । 'साधकसामान्ये'ऽसति बाधके साध्ये सामान्यस्य व्याप्यीभूय ज्ञापके 'तद्विशेषः' साधनविशेषः, 'तस्यापि' भवद्भिमतविशेष[98a]स्यापि ; तथा च तेनापि विशेषेण कर्तृत्वानु-मानं न स्यात्, तत्रापि 'विशेषान्तर'स्य तत्तद्व्यक्तित्वादेः सम्भवादित्यर्थः । 'धूमे' सति विशेषं शरीरनिष्ठकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं, लाघवात् कर्तृसामान्यजन्यतावच्छेदकं कार्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह--'न कार्यविशेष' इति । 'कार्यकारणसामान्ययोः' कार्यसामान्यकर्तृ-सामान्ययोः 'प्रतिबन्ध' व्याप्तिम् 'अन्यथा कुर्यात्' धर्मान्तरावच्छिन्नं कुर्यात् ; अन्यथा कार्यसामान्येन कारणसामान्यानुमानमपि न स्यादिति भावः । तदेव 'किन्ने'ति । 'व्यवतिष्ठते' इति । क्षि(कि?)या प्राक्तनी, सर्वत्रानुपज्यते । ननु शरीरे कर्तृत्वस्या-दशनात् कथं सामान्यव्याप्त्यापि तत्सिद्धिरित्यत्राह--'क्व वे'ति । अत्र यथा पक्षधर्मताबलाद-दृष्टजातीयस्यैव सिद्धिस्तथा तत्राप्यित्यर्थः । सिद्धयत्येवारम्भकमणु'द्रव्यं' 'नित्यञ्च' 'रूपम्' । 'आकस्मिकत्वे'ति । असति बाधके कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वमिति व्याप्तेर्भङ्ग-प्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च यथा समवायिकारणादिजन्यतावच्छेदकमपीति भावः ।

अनुकूलतर्क(भाव)निबन्धनां व्याप्यत्वासिद्धि शङ्कते--'स्यादेतदि'ति । कर्तुः कार्यत्वमेव जन्यतावच्छेदकं करणादेरित्यभिप्रेत्याह--'कर्तुरपी'ति 'कारणेषु' कारणादिति, तथा च कार्यसामान्यं क(र)णसामान्यमपि न गमयेदिति भावः । 'तत् किमि'ति सोपहासं, कुविन्दात् पटः कुलालाद् घट इत्यादिलौकिकपरीक्षकव्यवहारादेव तत्सिद्धिरिति भावः । 'प्रस्तुते वा' क्षित्पादौ वा, 'उदासीन एव' कारणभिन्न एव । 'एतत्' कर्तुरकारणत्वाभिधानेनोपस्थानं, 'यत्किञ्चिन्नि'रर्थकम् ।

'कारणानां' 'साक्षादधिष्ठाता' यः 'कर्ता' स क्षित्पादौ साध्यः । 'शरीरवदि'ति पष्ठान्तादिति । यथा शरीरस्य साक्षादधिष्ठाता तथेत्यर्थः । कारणानां परम्परया बाधि-ष्ठितो दण्डादिरिव शरीरत्वप्रसङ्गात् । अत्र शरीरत्वतदवयवत्वसाधारणमापाद्यं, साक्षात्कर्त्र-धिष्ठितत्वमापादकम् । 'द्वाराभावादि'ति । साक्षादधिष्ठितस्य शरीरस्य योग्यानुपलम्भ-बाधात्, सर्गादौ तदसम्भवाच्चेति भावः ।

- प्रसङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् उपकार्यं मानमाह—‘तदयमि’ति । ‘शरीरेतरत्वात्’ शरीर-
तदवयवेतरत्वात् । अवयवत्वमपि साक्षात्परम्परासाधारणं तेन न व्यभिचारः । न्यायनये
साक्षाच्चेतनानधिष्ठितत्वस्याप्रसिद्ध्या केवलव्यतिरेकिणमभ्युपेत्य भावात्मकव्यतिरेकयोर्व्यंति-
रेकमाह (व्याप्तिमाह ?)—‘यत् पुनरि’ति । ‘न तदेवं’ न शरीरतदवयवेतरवत् शरीरतदवयवान्य-
5 तरवदिति यावत् । ‘न परम्परये’ति । न शरीरव्यापारान(धीन)व्यापारानाश्रयत्वे सति व्यापारा-
श्रयाः, शरीरव्यापाराजन्यव्यापारवत्त्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षैक्यस्योपादेयत्वे कार्यपक्ष(क)ानुमान-
प्रतिरोधतया तादृगाह—‘एवमि’ति । ‘चेतनानधिष्ठितहेतुकं’ चेतनाधिष्ठिताहेतुकं, ‘शरीरेतर-
हेतुकत्वात्’ शरीरप्रयोज्यत्वे सति शरीरसमवेतत्वादित्यर्थः । सत्यन्तेन • घटादौ विशेष्येण
चेष्टायां व्यभिचारनिरासः, यथाभ्युक्ते सहेतुकतया तस्यैव शरीरेतर[98b]हेतुकत्वेन व्यभिचारात्,
10 शरीरहेतुकान्यपरत्वे चोक्तव्यर्थविशेषणताया अनुद्धार इति ध्येयम् । ‘शरीरेतरहेतुकत्वात्’
शरीरभेदव्याप्यकारणताकत्वादित्यर्थ इति ‘केचित्’ । ‘अतिपीड(य)ा’(ऽति)कारणकत्वेन,
कारणत्वेन कार्यत्वस्य सहेतुकत्वनियमादिति भावः ।

- ‘तेषां’ पटकारणानां परमेश्वरेण ‘भवद’भ्युपगतेन । ‘त(अ)स्य’ भगवतः, ‘न व्याप्नोति’ न
विषयीकरोति, तेषां कारणानधीनतया सर्वविषयत्वोपगमादिति भावः । ‘तदर्थमेव’ अधि-
15 ष्ठानार्थमेव, ‘तथा सति’ अधिष्ठाना(ना)मपि अधिष्ठानान्तरापेक्षायाम्, ‘अविशेषात्’ ईश्वराधि-
ष्ठिते कुविन्दाधिष्ठानवत्, तदुभयाधिष्ठितानां निष्कर्षः । वस्तुतस्तु शरीराहेतुकत्वस्याखण्डा-
भावतया न व्यर्थताशङ्का । ‘साक्षादित्याद्युक्ततत्कार्यव्याप्तिग्राहकस्य सत्त्वान्न तत्रो-
पाध्यन्तरशङ्केति ध्येयम् ।

- सिद्धसाधनमभिधातुं भूमिकां रचयति—‘अपि चे’ति । अधिष्ठानं किमित्यपेक्षितमित्य-
20 त्राह—‘तेषामि’ति । ‘सर्वमचेतनं ही’ति नियमादित्यर्थः । ‘स्वतः’ विना चेतनाधिष्ठानम्
‘अप्रवृत्तेः’ अधिष्ठाना(न)न्तरं स्यादित्यर्थः । दृष्टान्तस्य घटादेः साध्यविकलत्वात् कर्तृजन्यत्वा-
निश्चितत्वात्, तथा च न व्याप्तिग्रह इति भावः । ननु दण्डादिवत् कुविन्दादिरप्यन्वयव्यतिरेकाद्
गृहीतहेतुभावोऽस्तु इत्याशङ्कते—‘न चे’ति । ‘एवं तर्ही’ति । दण्डवत् कुविन्द इति
क्षितौ तत्कर्तृत्वाभावेऽपि न क्षतिरिति भावः । ‘तथैव’ हेतुकमित्यस्यैव साध्यत्वे ।

- 25 कार्यत्वेन बुद्धिमत्पूर्वकत्वे नित्यप्रयत्नपूर्वकत्वमुपाधिमाह—‘किञ्चे’ति । अत्र रागजन्य-
तावच्छेदकजातिविशेषोऽनित्यप्रयत्नत्वं नातो व्यावर्त्याप्रसिद्धादि । ननु यथा कारणत्वे-
नापेक्षणीयशरीरनिवृत्तावप्यकार्या बुद्धिर्न निवर्तते, तद्वत् कारणत्वेनापेक्षणीयानित्यप्रयत्ननिवृत्ता-
वनित्यबुद्धिनिवृत्तावपि नित्या बुद्धिर्न निवर्तस्यत इत्यत्राह—‘न ही’ति । ‘शरीरवत्’ शरीरमिव,
तथा च स्पर्शनिवृत्त्या नित्यानित्यसाधारणरूपनिवृत्तिवत् स्वभावनियमबलात् नित्यानित्यसाधारणं
30 बुद्धिसामान्यमेव तन्निवृत्त्या निवर्तत इति भावः ।

‘न च ततोऽप्यदि’ति । प्रतिप(व)ाद्यभ्युपगमविषयस्यैव तर्को आपादकत्वम्, इष्टापत्तेः, प्रागेव
स्फूर्तिरिति भावः । ‘इन्द्रियाश्रयत्वं’ ज्ञाननिरूपितमनःसंयोगनिष्ठकारणताया अवच्छेदकता-
सम्बन्धेनावच्छेदकत्वं शरीरावच्छेदेन तत्संयोगस्यैव तद्वेतुत्वादिति । ‘तदवच्छिन्ने(नत्वे?)’ति ।
यद्यपि तदवच्छेदेन प्रयत्नोत्पत्तौ तदवच्छेदेनात्ममनोयोग एव हेतुः, यदवच्छेदेन प्रयत्नस्तदवच्छेदेन

(तदवयव एव ?) चेष्टापत्तेर्जनस्य तु शरीरावच्छिन्नत्वे न मानं, तथापि तावतापि सिद्धेरनपायात् इत्यमभिधानम् । 'नायं विधिः' नेन्द्रियसंयोगावच्छेदकत्वोपयोगः, तथा चाप्रयोजकत्वाभ्यापाद्या-पादकयोर्व्याप्तिग्रह इति भावः । 'अर्थाश्रयत्वं' [99a] भोगावच्छेदकत्वम्, अत एवाप्रयोजकत्वेन मूलशैथिल्यादेव भोगरूपम् अलौकिकप्रत्यासत्त्यजन्यसुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारिरूपम् आयतनमवच्छेदकं तस्य नित्यज्ञानस्य कारणतेति, तथा च कारणसामान्यापेक्षैव नास्ति, किमायतनरूपतद्विशेषापेक्षेति भावः । तथा च साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वमृपाधिरिति सिद्धम् । तत्र साधनव्यापकत्वमाशङ्क्याह—'न चे'ति । 5

अत्र भोगो विषयीभूय सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः 'दोषानुत्पत्तौ' शरीराहंवासनानुत्पत्तौ । प्रसङ्गे दोषमुक्त्वा विपर्यये दोषमाह—'तस्मादि'ति । परमाणवो न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठिताः शरीरेतरत्वादित्यस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितेतरत्वात् । न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठिताः) तत्र प्रयुक्त-व्यापारवन्तः साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितत्वप्रयुक्तव्यापारवद्भिन्नत्वादित्यत्र साध्याविशिष्टत्वमित्यर्थः । 'अनिन्द्रियाश्रयत्वात्' इन्द्रियाश्रयान्यत्वात्, 'अ(भोगायतनत्वात्)' भोगायतनान्यत्वात् । इदं साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितवत्त्वे साध्ये परम्परया वा तदधिष्ठित(ते)त्याह—'स्वव्यापारे तदनपेक्ष-त्वादि'ति । 'तत्'पदम् इन्द्रा(इन्द्रिया)श्रयभोगायतन(ान्यतर?)परम्, 'अन्यथासिद्धम्' अप्रयोजकम् । अप्रयोजकत्वमेवाह—'अभोगे'त्यादि । 'स्पर्शवदि'ति । तन्नोदनानधीनव्यापार-वत्त्वादित्यर्थः । तेन नासिद्धिः । एतच्च शरीरव्यापार्यत्वव्यापकं स्पर्शवत्त्वे परन्नोदनाधीन-व्यापारवत्त्वमित्यभिप्रायेणाभिहितम् । 10 15

'अतिपीडया' सत्प्रतिपक्षीकृतया दोषमाह—'तथा चे'ति । न साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितहेतुकं शरीहेतुकेतरत्वादित्यस्य साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठितजन्येतरत्वादित्यत्र साध्यवशिष्टम् । 'इन्द्रिये'ति । इन्द्रा(इन्द्रिया)श्रयजन्येतरत्वादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि । 20

साध्यं विकल्पा दूषयति—'अप्रसिद्धे'ति । साध्यमप्रसिद्धमित्यर्थः । 'न ही'ति । न्यायनये निखिलस्यैव भगवत्प्रयत्नाधिष्ठितत्वादिति भावः । 'गगनादेरपी'ति । यद्यपि तेना(धिष्ठित)तत्पूर्वकत्वं प्रतिशरीरहेतुकत्वस्य व्यापकत्वग्रहात् व्यतिरेकिमुद्रया साध्यसिद्धौ किं सपक्षव्यावृत्त्या, सत्प्रतिपक्षे च सत्प्रतिपक्षान्तरं न दोषाय शरीरभेदव्याप्यक(र)णताकत्वस्य ततो व्यावृत्तावपि न शरीरहेतुकत्वाभावस्य ततो व्यावृत्तिरपि, तथापि जन्यत्वावच्छेदेन प्रयत्नजन्यता-ग्रहेण स्थापनाया अधिकरणत्वेन नाणुना तस्य सत्प्रतिपक्षत्वमित्याखण्डलतात्पर्यार्थोऽवसेयः । 25

'कारकतया' कारकविशेषत्वेन । ननु चेतनमेव किञ्चित्तथाकारण(क)मस्तु, स्वनिष्ठज्ञान-जननादिद्वारा तथात्वस्य भवद्भिरित्यनु(प)गमादित्यत्राह—'किन्त्वि'ति । तथा च स्वनिष्ठ-ज्ञानजन्यतयैव कारकत्वं तदेव विवक्षितं, न तु स्वनिष्ठतज्जननद्वारेति भावः । नन्वधिष्ठातृ-तया व(य)त् कारकं (तत्) साधयितुमुपक्रान्तं 'त्वया' चान्यदेव निरुक्तमित्यर्थान्तरमित्यत्राह— 'तदेव चे'ति । 30

ईश्वरेण कुविन्द उद्धार्यते [99b] कुविन्देन वा घटादावीश्वरस्तथा क्रियते । 'अन-वस्था वे'ति । द्विकर्तृकघटदृष्टान्तेन एककुलालकर्तृके द्विकर्तृकत्वसाधने दृष्टान्ते तावता एकैककर्तृकद्वया तद्वलेनानन्तकर्तृकत्वं सर्वत्र प्रसार्यत इत्यर्थः । विषयं प्रति नियामककारण-नियमाभावात् 'सर्वविषयत्वे' सिद्धे तदधिष्ठानार्थं कुविन्दाद्यधिष्ठितवेमाद्यधिष्ठानार्थं तस्मिन् द्विकर्तृकत्वे सहचारदर्शनमात्रं चाप्रयोजकत्वादिति भावः । 35

‘किम्(शंम)धि(ति)ष्ठती’त्यत्र ‘किम्’शब्दोऽव्ययः, तस्य केन हेतुना अधि(ति)ष्ठति कस्मै अधितिष्ठति इति चार्थं विकल्प्य क्रमेण दूषयति—‘स्वहेत्वधीनत्वात्’। स्वाधिष्ठानस्य यो हेतुस्तदधीनत्वात्।

शङ्कते—‘एके’ति। कुविन्दस्तस्यैवान्वयव्यतिरेकेण सिद्धकारणभावत्वात् संभेदे क्लिप्तकारण-

- 5 भावान्मिलनेऽन्यतरस्यान्यतरेण वैयर्थ्यं, तत्र समुचितं दृष्टान्तमाह—‘परिमाणं प्रती’ति।

तत्र प्रत्येकजन्यापेक्षया समुदितजन्ये इहापि एककर्तृकक्षित्याद्यपेक्षया पटादौ खण्डपटस्या-
पीश्वरमात्रकर्तृकत्वोपगमे तु ततोऽपि द्विकर्तृकपटे किञ्चिद्वैजात्यं भविष्यति, कारणोन्नेयमिति
भावः। ननु सर्गाद्यपटवदिदानीमपि भगवान् किमिति पटं न विधत्ते इत्यत्राह—‘न चे’ति।
‘तदर्थे’ति। यस्य तादृशं कर्म तदनुसारेण तस्य भोगजननमात्रार्थत्वम् ऐश्वर(यं ?)स्य, राजादौ

- 10 तथा दर्शनादिति भावः।

उपादानस्य बुद्धिविषयत्वे साध्येऽनित्यप्रयत्नविषयत्वमुपा(धि)रित्युक्तं दूषयति—
‘यत्त्वि’ति। ‘उदासीनस्ये’ति। तथा च साध्याव्यापकत्वमिति भावः। पुनरपि तद्विशिनष्टि
‘हेतुभूते’ति। स्वविषयजन्यहेतुभूतेत्यर्थः। ‘कारके’ति। सम्मोह(म्पाता)यातं, न च
संस्कारः स्वविषयजन्य इति नोक्तव्यभिचार इति भावः। ‘दुःखे’ति। संस्कारजनकात्म-

- 15 बुद्धिमादायापि न व्यभिचारो बोध्यः। केनचिन्निमित्तेन विषयस्वाभाव्यादिना सुखादिविषय-
कृतिविरहेऽपि चिकीर्षायास्त(न्त)द्देतोर्बुद्धेश्च सम्भवादिति पुनर्विशिनष्टि—‘अनपेक्षे’ति। कृति-
सामग्रीप्रविष्टचिकीर्षाफलोपघायिका बुद्धिस्तद्व्याप्येत्यर्थः। तर्हि अनित्यप्रयत्नव्यावृत्तावपि
न बुद्धिमात्रं क्षित्याद्युपादाने निवर्तन्ते, तथा च न प्रकृतक्षतिरिति भावः। एतदेव प्रपञ्चयति—
‘तथा चे’ति। ‘अनित्यप्रयत्नहेतुकत्वप्रयुक्तं’ तदन्वयव्यतिरेकानुविहितान्वयव्यतिरेकं तत्र

- 20 बुद्धिमत्पूर्वकत्वसामान्ये तस्य अनित्यप्रयत्नपूर्वकत्वस्य ‘अप्रयोजकत्वात्’ अव्यापकत्वात्। न
चाव्यापकनिवृत्त्या वृत्तिमदव्याप्यं निवर्तन्त इति भावः। ‘सकर्तृकमि’ति। साध्ये क्षित्याद्यु-
पादानेष्ट(प्) विषयतासम्बन्धेन प्रयत्नेन साध्यप्रधानता¹ च, तस्य साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यमनित्य-
प्रयत्नपूर्वकत्वस्याप्रयोजकत्वात्, उपाधित्वशङ्कापि न तत्रैवेति कृतित्वस्य चिकीर्षाजन्यतावच्छेदक-
जात्यतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे साध्यव्यापकत्वं स्फुटमेव, तदग्रहे तु (100a) साध्यतावच्छेदकस्यैव

- 25 उपाधितावच्छेदकत्वं, न च तेन व्यभिचाराद्युन्नयनं साध्याविशिष्टत्वादिति भावः।

ननु यथा विनापि शरीरं नित्यस्य बुद्ध्यादेः सम्भवान्न भगवति शरीरस्वीकारः, तथापि विना
बुद्धिचिकीर्षे नित्यप्रयत्नसम्भवात् न तत्र तयोः सम्भव इति शङ्कां निरस्यति—‘एतेने’ति।

वक्ष्यमाणदोषेणेत्यर्थः। ‘बुद्धिगते’त्यत्र ‘बुद्धि’पदं बुद्ध्यादित्रयपरं, ‘बुद्धिसम्भव(सम्बन्ध)’ इत्यत्र
बुद्धिः (-पदं?)चिकीर्षापरं, यदि प्रयत्नेन बुद्धिं साधयामस्तदा नित्यं प्रयत्नो विनैव बुद्धिं स्यादिति

- 30 शरीरप(व)दप्रयोजकत्वम् शङ्केत, किन्तु कार्यत्वावच्छेदेन बुद्धिचिकीर्षयोरपि हेतुत्वात् कार्यत्वेन
हेतुना प्रयत्नवत्तयोरपि सिद्धिरित्याह—‘यो ही’त्यादि। ‘कदाचे(चिदि)’त्यनेन प्रयत्नविषयतानि-
र्वाहाय प्रयत्नेनापि बुद्धिसाधने न दोष इति सूचितम्। ‘कलितशक्ति’ निश्चितकारणभावं कारणानां,
कारणादीनां ‘प्रयोक्तारं’ तद्गोचरबुद्ध्यादिमन्तम् ‘तत्र’ तादृश साध्ये, ‘तस्य’ कार्यत्वस्य। ननु
बुद्धिः साक्षान्न चेष्टादौ हेतुः, चिकीर्षया प्रयत्नक्षणे तस्य नाशात्, किन्तु चिकीर्षादिद्वारा, न च

¹ A. प्रयत्ने साध्ये प्रधानता.

नित्यप्रयत्नस्य तथात्वसम्भवः, न च विनापि द्वारं हेतुभाववतो द्वारता इत्यनुशयेन युक्तान्तरमाह—
 'न चे'ति । न वेत्यर्थः । 'आत्मलाभार्थं' स्वोत्पत्तये, 'विषयलाभार्थं' क्षित्याद्युपादानेन सम्बन्धार्थं,
 स्वस्य विषयतासम्पत्त्यर्थमिति यावत् । 'अपेक्षणात्' प्रयत्नेन बुद्धेः स्वारसिकविषयताया एव
 ज्ञानत्वजातिव्यवस्थापकत्वादिति भावः । अत्र 'वदन्ति'—इच्छाकृत्योरपि स्वाभाविकत्वेऽविषयता,
 न च जनकज्ञानविषयतयैव तयोर्विषयितेति वाच्यं, समूहालम्बनज्ञानजन्यैकमात्रविषयकेच्छादेरपि 5
 समूहविषयकतापत्तेः । न च यद्विषयकज्ञानत्वेन यदिच्छादौ जनकत्वं तस्य तज्जन्यत्वमेव (तत्)त्व-
 मिति वाच्यम्, ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोरविषयतापत्तेः इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरिच्छाप्रयत्न-
 विषयतापत्तेः यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकसमानाधिकरणेच्छासमये नियमतः सत्त्वं तद्विषयत्वमेव
 तस्याविषयता, यादृशेच्छायाश्च यद्विषयकप्रयत्नसमये नियमतस्तथात्वं तस्यास्तत्त्वमेव प्रयत्नस्य
 तत्त्वमिति परास्तं, विनश्यदवस्थज्ञानेच्छाजन्येच्छाप्रयत्नयोर्निर्विषयत्वापत्तेः । न च तादृशा- 10
 व्यवहितपूर्वसमये ज्ञानेच्छयोः सत्त्वं वाच्यम्, अव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदधिकरणसमयप्रागभावाधि-
 करणसमयप्रागभावानधिकरणत्वे सति तदधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणत्वं, महाप्रलया-
 व्यवहितपूर्वोत्पन्नश्च समयः ईश्वरेच्छाप्रयत्नयोरव्यवहितपूर्वं इति वाच्यम्, इष्टसाधनत्वादेरपि
 इच्छादिविषयत्वापत्तेरित्यावेदितत्वात् । एतदपेक्षया लाघवात्तत्र स्वाभाविकविषयिताया एव
 कल्पयितुमुचितत्वाच्चेति । 'तत' इति । अत्र प्रयत्नबुद्धयोः समवायेन विषयतासम्बन्धेन 15
 च व्याप्यव्यापकभावः । 'अन्यत्र' 'आत्मतत्त्वविवेककिरणावल्पोः' । प्रयत्ने साध्येऽनित्य-
 बुद्धिपूर्वकत्वस्य उ[100b]पाधित्वमाशङ्क्य निषेधति—'कार्ये'ति । तथा च साध्या-
 व्यापकतया नोपाधिरिति भावः । साधनव्यापकतया उ(अनु?)पाधित्वं निरस्यति—'नित्ये
 प्रयत्न' इति । 'नानित्ये'त्यनुवादेन साध्येनाह्वापकत्वं स्फु(र्)ट(तम्) । 'तया'ऽनित्यबुद्ध्या 'तस्य'
 नित्यप्रयत्नस्य तदसम्भवेन अनित्यबुद्ध्याधीनविषयत्वासम्भवेन देहाद्युपादानगोचरकृत्यभावेन 20
 देहानुत्पत्तौ सर्वदैव बुद्धेरनुत्पत्तेर्न तया तत् सम्भवति । अनित्यप्रयत्नाजन्यत्वहेतुकं सत्प्रति-
 पक्षमाशङ्क्य निराकरोति—'शरीरे'ति । व्यर्थविशेषणत्वं, तद्वदत्रापीति भावः । न च चिकीर्षा-
 जन्यतावच्छेदकजातिरेवानित्यप्रयत्नत्वेनोपलक्षितेति वाच्यं, तस्याः कृतित्वन्यूनवृत्तित्वग्रहे
 व्यभिचारस्य स्फुटत्वात्, तदग्रहे च साध्याविशिष्टत्वमिति ध्येयम् । 'संक्षेप' इति ॥२॥

तर्काभासतयाऽन्येषां तर्काशुचिरदूषणम् ।

25

अनुकूलस्तु तर्कोऽत्र कार्यलोपो विभूषणम् ॥ ३ ॥

कारकव्यापारविगमे हि कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । चेतनाचेतनव्यापारयोर्हेतु-
 फलभावावधारणात् कारणान्तराभावे इव कर्तृभावे कार्याऽनुत्पत्तिप्रसङ्गः, कर्तरपि
 कारणत्वात् ।

यस्त्वाह, प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तदुत्पत्तिनिश्चयो दृश्ययोरेव, न त्वदृश्ययोः । 30
 प्रत्यक्षस्यानुपलम्भस्य च तावन्मात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात्, धूमाग्निवत्, कम्पमारुत-
 वच्च । न हि धूमः कार्योऽनलस्येति उदर्यस्यापि, न हि शाखाकम्पो मातरिश्चन
 इति स्तिमितस्यापि स्यात्, किन्तु भौमस्पृश्ययोरेव । तथेहापि शरीरवत् [एव
 कारणत्वमवगन्तुमुचितं नान्यस्येति । तदसत् । प्रत्यक्षाऽनुपलम्भौ हि दृश्यविषया-

वृषायस्तदुत्पत्तिनिश्चये, न तु दृश्यतेव तत्रोपेया । किं नाम दृश्याश्रितं सामान्य-
हयम् । तदालौढस्य हि तदुत्पत्तिनिश्चये दृश्यमदृश्यं वा सर्वमेव तज्जातीयं तदुत्प-
त्तिमत्तया निश्चितं भवति । यथा स्पर्शरूपरसगन्धानामुत्तरोत्तरनिमित्तायां तव,
अस्माकञ्चातीन्द्रियसमवायादिसिद्धौ । न चेदेवमुदाहृतयोरेव दहनपवनयोरालोक-

- 5 रूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयोः सिद्धिः, यदुदर्यस्तिमित-
साधारण्यो सिद्धिः स्यादिति । तद्वेदप्येवं यदि शरीरादिकं विना कार्यमिव भौमं
स्पर्शवद्देगवन्तश्च विनाऽग्निमात्रात्, पवनमात्राद्वा धूमकम्प्यौ स्याताम् । न त्वेवम् ।
न चैवं चेतनव्यभिचारोऽपि शक्याभिधान इत्यलं बालप्रलापानां समाधानैः ।

- 10 तदुत्पत्तेरसिद्धावपि तत्तदुपाधिविधूनेन स्वाभाविकत्वस्थितौ यदि कर्तार-
मतिपत्य कार्ये स्यात्, स्वभावमेवातिपतेदिति कार्यविलोपप्रसङ्ग इति । एतच्च सर्व-
मात्मतत्त्वविवेके निपुणतरमुपपादितमिति नेह प्रतन्यते । एवञ्च सिद्धे प्रतिबन्धे न
प्रतिबन्ध्यादेः क्षुद्रोपद्रवस्यावकाशः । प्रतिबन्धसिद्धाविष्टापादनात्, तदसिद्धौ
तत एव तत्सिद्धेरप्रसङ्गादिति ।

- 15 ननु तस्य सर्वदा सर्वत्राविशेषे कार्यस्य सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्ग इति निरपेक्षेश्वर-
पक्षे दोषः, सापेक्षे उपेक्षणीय एवास्त्विति बालस्य प्रदीपकलिकाक्रीडयैव नगरदाहः ।
तत्र । स्वैमभाजो जगत एवाकारणत्वप्रसङ्गात् । ओमिति ब्रुवतः सौगतस्य दत्त-
सुत्तरं प्राक् ।

‘आयं धर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैरानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः’ ॥ (Manu.)

- 20 तमिममर्थमागमः संवदति, विसंवदति तु परेषां विचारम्—

‘विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतोमुखो विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सम्बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥’ (Up.)

- अत्र प्रथमेन सर्वज्ञत्वं, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् । द्वितीयेन सर्ववक्तृत्वं, मुखेन
वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारित्वं, बाहुना सहकारित्वोपलक्षणात् ।
25 चतुर्थेन व्यापकत्वं, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधान-
कारणत्वं, तौ हि लोकयात्रावहनाद्वाह । षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाधिष्ठेयत्वं, ते
हि गतिशीलत्वात्पतत्रव्यपदेशाः, पतन्तीति । सन्धमति, सञ्जनयन्निति च व्यव-
हितोपसर्गसम्बन्धः । तेन संयोजयति, समुत्पादयन्नित्यर्थः । द्यावा इत्यूर्ध्वसप्त-
लोकोपलक्षणं, भूमीत्यधस्तात्, एक इत्यनादितेति । अतिरपि—

‘ग्रहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते’ (Bhg.) इत्यादि ।

एतेन ब्रह्मादिप्रतिपादका आगमा बोद्धव्याः ।

आमोदटीका

‘तर्काभासतये’ति । (५।३)

‘अन्येषां वादिनाम्’ ईश्वरानुमाने तर्काशुद्धिर्दूषणम् । तद् यदि ईश्वरः कर्ता स्यात्, 5
शरीरी स्यादित्यादिप्रतिकूलतर्कपराधातरूपं तत्र दूषणं सिद्धसिद्धिपराहृतत्वादित्याह
‘तर्काभासतये’ति । ‘अन्येषां’ तर्काणामित्यपि ‘केचित्’ । नन्वनुकूलतर्काभाव एव तर्कापरिशुद्धि-
रित्यत आह ‘अनुकूलस्त्विति । कर्ताऽपि कारणमेव, तदभावे क्षित्यादिकार्यं नोत्पद्येतेत्यर्थः ।
एतदेव विवृणोति ‘कारके’ति । ननु परमाणोर्दृष्टादेव कार्यमुत्पद्यतामित्यत आह ‘चेतने’ति ।
चेतनव्यापारस्य हेतोरचेतनव्यापारः फलमिति तेन विना न स्यादेवेति कार्यविलोपप्रसङ्ग इत्यर्थः । 10
किञ्च यथा कार्यस्य कारणान्तरापेक्षा तथा कर्त्रपेक्षाप्यावश्यकीत्याह ‘कारणान्तरे’ति । ‘सौगतमत’-
मास्कन्दितुमुपन्यस्यति ‘यस्त्विति । ‘प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम’न्वयव्यतिरेकाभ्याम् । तदयमर्थः—
अदृश्यायाः कृतेव्यतिरेको दुर्ग्रह इति तत्साधारण्येन व्याप्तिग्रहोऽप्यशक्यः, अन्यथा बल्लिसामान्य-
व्याप्तिबलाज्जाठर्यादिवल्लिर्धूमात् सिद्धेत् । सिद्धेच्च शाखाकम्पात् अयोग्यस्तिमितो वायुरिति ।
‘भौमस्पृश्ययोरिति । ‘भौमो’ बल्लिविशेषः, ‘स्पृश्यः’ प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो वायुः । ‘शरीरवदि’ति । 15
तथा च व्यापकांशस्य कृते दृश्यत्वमुपपद्यत इत्यर्थः । शरीरकृतेर्घटादिकार्यविशेषेऽन्वयव्यतिरेक-
दर्शनात् कृतिसामान्यकार्यसामान्ययोरपि बाधकं विना व्याप्तिग्रहः सम्भवत्येवेत्याह ‘प्रत्यक्षे’ति ।
‘तदालीढस्य’ तदाक्रान्तस्य । ‘यथे’ति । दृश्यादृश्यस्पर्शस्य दृश्यादृश्यरूपकारणतायां प्रत्यक्षानुप-
लम्भगोचरदृश्यमात्रस्पर्शरूपयोस्तदुत्पत्तिनिश्चयव्यवस्थापनीयतादुर्दशन (?) इत्यर्थः । एव-
मग्रेऽपि । कार्यद्रव्यमुपादानवदिति व्याप्त्याऽस्मन्मते द्रव्यकपरमाणुसिद्धिरित्यर्थः । सालोक्यस्य बल्लेः 20
पाकं प्रति कारणता प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां गृह्यत इत्यन्नादिपाकात् निरालोकजाठर्यबल्लिनं सिद्धेत्,
दण्डादेरेव रूपवतश्चक्रादिकम्पकारणता गृहीता इति शाखाकम्पाग्रीरूपो वायुरपि न सिद्धेदित्याह
‘न चेदेवमिति’त्यादि । उदाहृतयोरुक्तयोरालोक्यरूपवतोस्तदुत्पत्तिनिश्चये कथमनालोकनिरस्तरूपयो-
रुक्तयोर्दहनपवनयोः सिद्धिरित्यन्वयः । नत्वे(न्वे)वं धूमादुदयंदहनसिद्धिः, कम्पाच्च स्तिमितवायु-
सिद्धिः स्यादित्युक्तमित्याह ‘यत्त्वि’ति । ‘तद्भवेनि (दि)’ति । शरीरादिकं विना क्षित्यादिकार्यं 25
यथोपलभ्यते तथा भौमेन्धनं विना धूमः, स्पर्शवद्देगवद्वायुं विनाऽपि कम्प उपलभ्येत, तदा तत्-
साधारणी सिद्धिर्भवेदित्यर्थः । ‘न चैवमिति । चेतनं विनापि कार्यमित्यभिधातुमशक्य-
मित्यर्थः । अभ्युपेत्याह ‘तदुत्पत्तेरिति । तथा च स्वाभाविकसम्बन्धवद(ल)देव कार्यत्वा-
द्धेतोः कर्ता सेत्स्यतीत्यर्थः । उपाधिविधूननप्रकारस्याप्रपञ्चने हेतुमाह ‘एतच्चे’ति ।
नन्वेवं शशोऽपि शृङ्गं पशुत्वात् सिद्धेत् योग्यवाधेऽयोग्यमपि सिद्धेदित्याह ‘एवञ्चे’ति । 30
व्याप्तिरेवात्र नास्ति । शृङ्गस्य योग्यसंस्थाननियमाद्धाध एवाच्चेत्यर्थः । अपेक्षणीयान्त-
रेणान्यथासिद्धौ दण्डादेरप्यकारणत्वं स्यादित्याह ‘स्थेमे’ति । स्थेमा स्थैर्यं, न तु स्थिरस्याकारणत्वं
बौद्ध(?)मतमेवेत्याह ‘प्रोमिती’ति । ‘प्रागिति । प्रथमस्तवकेन तूपनिषदादिसिद्धेऽपीश्वरे
किमुक्तानुमानेन, किं वा तर्कोपवर्णने(ने)त्यत आह ‘आधमिति । न्यायानुसरणमन्तरेणाश्रद्धा-
मलज(क्ष)ालनमेव न भवतीत्यर्थः । ‘तमिममिति । नित्यसर्वशक्तत्वं क्षित्यादि(देरिति?) - 35

- त्यर्थमित्यर्थः । 'प्रथमेने'ति । 'विश्वतश्चक्षु'रित्यनेन कथमेवमत आह 'चक्षुषे'ति । 'सर्ववस्तुत्वं' सहस्रशास्त्रवेदप्रणेतृत्वं, नायमर्थः पदस्य त(?) इत्यत आह 'मुखेने'ति । 'सर्वसहकारित्वं' सर्वकारणसहकारित्वम् । ननु नायं पदार्थ इत्यत आह 'बाहुपदेने'ति । बाहुः पुरुषस्य स्वकृत्ये सहकारीति लक्षणया तत्प्रयोगः । चतुर्थेन 'विश्वतःपादि'त्यनेन
- 5 'व्यापकत्वं' सकलमूर्तसंयोगित्वम् । ननु नायं पदार्थ इत्यत आह 'पदे'ति । बाहुपदेन धर्माधर्माभिधानाय योगिकमर्थमाह 'तौ ही'ति । षष्ठेन 'पतत्रै'रित्यनेन पतन्तीति पतत्राः परमाणवोऽभिमताः । 'व्यवहिते'ति । 'छन्दसि परे व्यवहिताश्चे'ति व्यवहितोपसर्गानुशासनं पाणिनेः (पा०सू०) । ननु ब्रह्मणो विश्वकर्तृत्वं श्रूयते, न त्वीश्वरस्येत्यत आह 'एतेने'ति । ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वसाधनेनेत्यर्थः । ब्रह्मादीनामधिकारिपुरुषत्वेन ईश्वरस्यैव प्रयोजककर्तृत्वात्
- 10 इति भावः ॥३॥

विवेकटीका

- 'तर्के'ति । 'अन्धेषां' प्रतिवादिनां यदीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यादित्यादिभिस्तर्कैरत्रानुमाने या 'परिशुद्धिः' प्रतिबन्धायोज्यावनं तत्र 'दूषणं', तर्काणामाभासत्वात् ते तर्का न बाधकाः, सिद्धासिद्धिव्याघातेनाभासत्वादिति फलितम् । ननु प्रतिकूलतर्क एव परिशुद्धिर्मास्तु, अनुकूल-
- 15 तर्काभावादनुमानाप्रवृत्तिरेव तर्कापरिशुद्धिरस्त्वित्यत्राह—'अनुकूल' इति । कार्यत्वावच्छेदेन कर्तृजन्मत्वात् कर्तुरभावे क्षित्यादिकं नोत्पत्ते (ये ?) तेत्यनुकूलस्तर्कोऽत्रानुमानेऽस्त्येवेत्यर्थः । द्वि(तृ ?)तीयकारिकां व्याकरोति—'कार(के)'ति । कारकाणामचेतनानां चेतनाधिष्ठानं विना 'व्यापारविगमे' फलानुकूलस्य व्यापारस्याजनने कार्यस्य द्व्यणुकादेस्तत्पादाभावप्रसङ्गः । ननु परमाणवः स्वत एव तं व्यापारं जनने (ये) रन्, अत्राह—'चेतने'ति । 'हेत्व'ति । चेतनस्य
- 20 यद्वेतुत्वम् अचेतनव्यापारस्य फलत्वम्, एतयोरवधारणादित्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—'कारणान्तरे'ति । कार्यभावे समवायिकारणादेरिव कर्तुरपि कारणत्वावधारणात् तेन विना न तत् स्यादित्यर्थः ।

- 'प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्याम्' अन्वयव्यतिरेकसहचारग्रहसचिवप्रत्यक्षेण 'तदुत्पत्तिनिश्चयः' हेतुहेतुमद्भावनिश्चयः 'दृश्ययोरेव' योग्ययोरेव । 'एव'ार्थं स्पष्टयति—'न त्वदृश्ययोरिति' ।
- 25 कुत इत्यत्राह—'प्रत्यक्षे'ति । अन्वयव्यतिरेकग्रहाधीनकार्यकारणभावग्रहमूलकव्याप्तिग्रहस्य दृश्यमात्रविधिनिषेधसमर्थत्वात् यत्तद्ग्रहादृश्यस्यैव साध्यस्य सिद्धिः, दृश्यतद्वावृत्तैर्वा हेतोर्व्यावृत्तिरित्यर्थः । अत्र निदर्शनमाह—'धूमे'ति । जाठरस्यापि बह्वेधूमाद्विधिर्न वा तन्निषेधान्निषेधः 'मातरिश्वनः' प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयस्य च, न च 'स्तिमितस्यापि' वायोरचलतोऽप्रत्यक्षस्पर्शस्यापि तेन कल्पेन विधिर्न वा निषेधात् निषेधः, ताभ्यां कीदृशयोर्विधिनिषेधावित्यत्राह—
- 30 'किन्त्विति' । 'भौमो' दाहकोऽग्निविशेषः, 'स्पृश्यः' प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयः । वायोः प्रत्यक्षत्वे यथाश्रुतमेव ज्यायः । 'तथे[101a]हापी'ति । तथा च ततः शरीरवानेव सिद्धेः नाशरीरीति भावः ।

- कार्यकारणताश्रयदृश्ययत्किञ्चिद्गोचरान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचाराग्रहसहकारेण तयोर्ग्रहस्तदवच्छिन्नयोरेव कार्यकारणभावो, न च तत्र दृश्यत्वमपि प्रयोजकमित्याह—
- 35 'तदसदि'ति । 'दृश्यविषयो' यत्किञ्चिद्विशेषगोचरो 'प्रत्यक्षानुपलम्भो' उपादानसहकारिणो

प्राप्य 'यदुत्पत्तिनिश्चयः' कार्यकारणभावग्रहः 'तत्र' न दृश्य'तोपेया' दृश्ययोरेव कार्यकारणभाव इति नोपेयमित्यर्थः । 'तदालीढस्य' तदवच्छिन्नस्य तेन प्रकारेण निश्चय इति यावत् । 'तज्जातीयं' कार्यकारणतावच्छेदकवत् 'तदुत्पत्तिमत्तया' कार्यकारणभाववत्तया । 'यथे'ति । दृश्यस्पर्शेन दृश्यरूपरसगन्धानामन्वयव्यतिरेकात् अदृश्यस्पर्शसाधारणकारणत्वस्यादृश्यरूपादिसाधारणकार्य-त्वस्य च ग्रहः । एवं रूपस्य रसगन्धयो रसस्य (गन्धे?) इत्युक्त'मुत्तरोत्तरे'ति । 'तव' सौगतस्य 5
'दर्शने' । 'अस्माकमि'ति । शब्दो द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यादौ ऐन्द्रियकद्रव्यं बाधादतीन्द्रिय-माकाशं शब्दादेः समवायि सिद्धमिति इत्यर्थः । यदि प्रत्यक्षविष(य)योरन्वयव्यतिरेकग्रहात् हेतुहेतुमद्भावग्रहे तन्मूलकव्याप्तिग्रहात् तज्जातीयकार्यादियोग्यहेतोर्न सिद्धिः तद(1)प्रत्यक्षवह्नेः पाकं प्रति तादृशि हस्तादौ तृणादिकम्पं प्रति च हेतुताग्रहेर्जशतपीतपाकात् अयोग्यस्योदयंवह्नेर्नभसि तृणादिकम्पादप्रत्यक्षस्य वायोः सिद्धिर्न स्यादित्याह—'न चेदेवमि'ति । 'उदाहृतयो'रुक्तयोर्देहन- 10
पवनयोर्जंठरानलयोर्गृहीतान्वय'(व्य)तिरेकतो वैधर्म्यं दर्शयति—'अनालोकनिरस्तरूपयोरि'ति । अनालोकत्वञ्चोद्भूतरूपशून्यत्वं, ययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणतानिश्चयस्तावाह—'आलोके'ति । उद्भूतरूपतेज इत्यर्थः । 'सिद्धिः' पाककल्प(म्प)ाभ्यां हेतुभ्यां सिद्धिर्धूमकम्पाभ्यां स्यात् । 'तत्' तदेतत्पहोऽव्ययम् (?) । उष्णमात्रत्वात् अनपेक्षितदाहप्रयोजक इति (वि)शेषात् । 'पवनमात्रात्' स्तिमितसाधारणात्, तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्व्यावृत्तधर्मावच्छेदेनैव कारणताग्रह(क?)त् 15
ततस्तत्सिद्धिरिति भावः । योग्यायोग्यसाधारणचेतनव्यभिचारस्तु न प्रकृत इति तत्साधारणी सिद्धिरप्रत्युद्हेत्याह—'न चैवमि'ति । यथा सत्पि जाठर्यवह्नी स्तिमितवायो च धूमकम्पयोरन्वयव्यभिचारस्तयोरहेतुत्वं व्यवस्थापयति न तथा प्रकृत इत्यर्थः ।

अभ्युपेत्य प्रकारान्तरमाह—'तदुत्पत्तेरि'ति । 'असिद्धावपि' अनिश्चयदशायामपि 'स्वाभाविकत्वसिद्धौ' यावत् स्वव्यभिचारिव्यभिचारिकत्वलक्षणव्याप्यत्वनिश्चये 'कर्तारमति- 20
पत्य' सकर्तृकत्वशून्यं स्वभावं निरुपाधिसहचारवलेन गृहीतां व्याप्ति'मतिपतेत्' कार्यत्वं तादात्म्येन कार्यं वा जह्यात्, 'कार्यं(वि)लोपः' व्यापकं विना व्याप्यं न स्यात्, तथा चायमेव विलोपः यत् कर्तारं विना तस्याप्यभावः स्यादिति भावः । एत'दुपाधिविधूनन'[101b]प्रपञ्चनम् । ननु पशुत्वात्तर्हि योग्यबाधादयोग्यमपि शृङ्गं सिद्धेदिति प्रतिबन्धिमुद्धरति—'एवञ्चे'ति । 'प्रति-
बन्धे' कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्याप्तत्वे 'सिद्धे' निश्चिते, 'क्षुद्रत्वं' प्रकृतिसिद्धप्रत्युद्भूतया, 'उपद्र- 25
वत्वम्' (अ)प्रकृततया, तन्निरसनप्रयाससम्बलनात् प्रतिबन्धानिश्चयादेव 'तदसिद्धे'स्तस्य पशुत्वस्या-
सिद्धेः, शृङ्गसिद्धानुकूलनिश्चय(1)विषयत्वात् न ततः शृङ्गप्रसङ्गो यतः । 'तत्सिद्धेरप्रसङ्गादि'ति क्वचित् पाठः । तत्र 'तत्सिद्धेः' शृङ्गसिद्धेरित्यर्थः । 'निरपेक्षेश्वरे' निरपेक्षस्य भगवतः कर्तृत्वे । 'बालस्ये'ति । सोऽप्याशुविनाशिदीपकलिकामुपगृह्य स्थिराण्येव नगरगाराणि निरत्यतीति । 'स्ते(स्ये)मभाजः' स्थैर्यवतः स्थिरमात्रस्यैव तत्तत्सहकारिसमवधानवशात् कार्य- 30
जनकत्वं न स्यादित्यर्थः । 'प्राक्' प्रथमस्तवकी सहकारि(वि)वादेन क्षणिकत्वनिराकरणात् । वक्ष्यमाणश्रुतिसंवादोपदर्शनस्यार्थान्तरत्वं श्रुत्यविरुद्धतर्कस्य इष्टोपायताप्रदर्शनेन निराकरोति—

'आर्यमि'ति । 'आर्य' ऋषिप्रणीतं मन्वादि'धर्मोपदेशं' 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधि-
बोधितेष्टसाधनतानिर्वाहकधर्मजनकाध्ययनविषयं वेदं धर्मं ईश्वरस्तस्योपदेशं वा । यद्वा, 'धर्मोपदेशं' धर्मतात्पर्यकमुपदेशम्, अत एव धर्मवेदनाद्वेद इति गीयते । 'वेदशास्त्राविरोधिने'त्यनेन 35
नरशिरःकपालशीचानुमानव्यावृत्तिः । 'तर्केण' सत्तर्कप्रमाणेन असम्बन्धे(द्धत्वे) तात्पर्यवत्तया

अनुमिनोमीति, 'स धर्मं वेद' धर्मशास्त्रं (स्वार्थं) जानाति । तथा चेश्वरपरवेदानां 'न्यायेन' तात्पर्या-
वधारणमावश्यकमिति च ध्वनितम् । 'केचित्तु' (ननु) वेदादेवेश्वरावधारणमस्तु, किमनुमाने-
नेत्यत्राह—'आर्पमि'ति । तत्र, 'श्रवणान्तराभ्युपगते'त्यनेन 'मनन'स्येष्टसाधनताव्यवस्थापनात् ।
'परे' तु कार्यत्वहेतोः कण्टकोद्धारावसरे आगमरूपप्रमाणाविरोधरूपकण्टकोद्धारपरतया ग्रन्थं
5 योजयन्ति । ननु कर्तृत्वसर्वज्ञत्वादिप्रकारेणापि मननतथात्वं मननञ्च तद्विरोधितया मोक्षहेतु-
विषटकतया विरोद्धे (ध्ये?)व स्यात् इति शङ्कायां तन्मननस्य वेदविरोधेन मोक्षानुपायतां
दर्शयति—'आर्पमि'त्यादि इति तु प्रतिभाति ।

नन्वस्तु कृतेरेव कारणत्वेन सिद्धिर्न स्यात्, एवञ्च सविषयत्वात् न विषयतासिद्धयर्थं ज्ञानाद्य-
पेक्षापि भवतु वा जानादि तथापि तदाश्रयकल्पने मानाभावः, गुणत्वेन कृतित्वेन वा समवेतत्व-
10 साधनेऽप्रयोजकत्वात्, न च सर्वज्ञे मानमस्ति अस्मदाद्यधिष्ठितकपालादौ तदधिष्ठाने मानाभावात्
कारणानधीनपरिमाणादेः सर्वत्र समवायवत् कारणानधीनस्यापि तस्य तद्विषयत्वे युक्तप्रभावात्
प्रमां प्रति गुणत्वसम्भवः । भवतु वा जानादिकं तदाश्रयः, तदापि तस्य वैभवे मानाभावः,
मनोवदणुत्वेनाप्युपपत्तेः वैभवे निखिलमूर्तसंयोगविभागादिकल्पनायां गौरवात् । [102a]
यदि च क्रिया व्यधिकरणयदीयगुणजन्येति न्यायेन तत्संयोगस्य क्रियाहेतुतया एकदानानादेशवर्त्ति-
15 विततद्रव्येषु तदुत्पत्तये वैभवापेक्षा तदा तत्तत्संयोगिता अस्मदाद्य (द्य?)धिष्ठितशरीरादिसंयोगित्वे च
मानाभावः । एकत्वे च किं मानं ल(र)घवसहकारेणोक्तानुमान एव तद्भासत इति चेत्, (किमेकत्वं
संख्याविशेष इति चेत्), अनेकत्वेऽप्यविरोधात् क्षितिकर्तृनिष्ठान्योन्याभावाप्रतियोगित्वञ्च
क्षितिकर्तृसिद्धेः पूर्वं (') भातु(भवितु?)मनहंम्, अत एव क्षितिकर्तृनिष्ठात्यन्ताभावप्रति-
योग्येकत्वमपि निरस्तम् । द्वितीयानुमाने तद्भासनेऽपि कारणबाधाद्भ्रान्तानुपपत्तिः । अत एव
20 द्विकर्तृकत्वाभाव एव क्षितौ भासत इति निरस्तम् । न च द्विकर्तृकत्वविधेयकानुमिती तादृश-
विशिष्टनिरूपितव्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वेऽपि 'विशेष्ये विशेषणमि'ति न्यायेन लाघवज्ञानं सह-
कारीति वाच्यं, तथापि तथा मननस्य न वेदादिविरोधित्वमिति तेन रूपेण तन्मननस्य विरोधित्वं
प्रसज्येतेत्याद्याशङ्कायां श्रुतिमुपपष्टम्भिकामाह—

'विश्वत' इति । 'सर्ववक्तृत्वम्' इति । एतावता वक्तृवाक्यार्थप्रमाया गुणत्वे यथोक्तबाधक-
25 निरासः । 'सहकारिते'ति । तथा च विश्वसाहाय्यकर्त्तेति (लभ्यते) । 'चतुर्थेने'ति । तथा च 'विश्व'पदं
मूर्तसामान्य (पर?)मिति भावः । येन योगेन बाहुपदस्य धर्माधर्मबोधकजातमाह—'तौ ही'ति ।
'लोकयात्रा' जनानां हिताहित'वहनात्' प्रापणात् जननादिति यावत् । 'प्रधाने'ति ।
तत्राधिष्ठितानां सम्भवात् तदधिष्ठितातृतया तत्सिद्धिसूचनाय ते परमाणवः 'गतिशीलत्वात्' परितः
पतनशीलत्वात् । 'व्यवहिते'ति । 'छन्दसि परे व्यवहिताश्चे'ति व्यवहितोपसर्गानुशासनम् ।
30 'अनादिते'ति । फलितार्थवर्णनम् । अनादिकार्यप्रवाहजनक(त्व)ार्थकं, वस्तुतस्तु निरुक्तकत्वं
बोध्यम् । ननु ब्रह्मण एव विश्वकर्तृकत्वं श्रूयते, न भगवत इत्यत्राह—'एतेने'ति ।
भगवानेव ब्रह्मशरीरमुपगृह्य सृजतीत्यर्थः ॥३॥

प्रायोजनात्स्वल्पपि—

स्वातन्त्र्ये जडताद्यानिर्नादृष्टं दृष्टघातकम् ।

हेत्वभावे फलाभावो विशेषस्तु विशेषवान् ॥ ४ ॥

परमाण्वादयो हि चेतनायोजिताः प्रवर्तन्ते, अचेतनत्वात्, व्याख्यादिवत् । अन्यथा कारणं विना कार्यानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अचेतनक्रियायाश्चेतनाधिष्ठानकार्यत्वावधारणात् । क्रियाविशेषविश्रान्तोऽयमर्थो, न तु तन्मात्रगोचरः । चेष्टा हि चेतनाधिष्ठानमपेक्षते इति चेत् ; अथ केयं चेष्टा नाम ? यदि प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया, प्रयत्नमात्रकारणिकेति वा विवक्षितम् । तन्न । तस्यैव तत्रानुपाधित्वात् । अथ हिताहितप्राप्तिपरिहारफलत्वं तत्त्वम् । तन्न । विषमक्षणोद्भवनाद्यव्यापनात् । इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलत्वमिति चेत् ; कर्तारं प्रत्यन्यं वा ? उभयथाऽपि परमाण्वादिक्रियासाधारण्यादविशेषः । भ्रान्तसमीहाया अतथाभूताया अपि चेतनव्यापारापेक्षणाच्च । शरीरसमवायिक्रियात्वं तदिति चेन्न । मृतशरीरक्रियाया अपि चेतनपूर्वकत्वप्रसङ्गेः । जीवत इति चेन्न । नेत्र-स्पन्दादेवेतनाधिष्ठानाभ्युपगमप्रसङ्गात् । स्पर्शवद्ब्रह्मान्तराप्रयोगे सतीति चेन्न । ज्वलनपवनादौ तथाभावाभ्युपगमापत्तेः । शरीरस्य स्पर्शवद्ब्रह्मान्तराप्रयुक्तस्येति चेन्न । चेष्टयैव शरीरस्य लक्ष्यमाणत्वात् । सामान्यविशेषचेष्टात्वं, यत उन्नीयते प्रयत्नपूर्विकेयं क्रियेति चेन्न । क्रियामात्रेणैव तदुन्नयनात् । भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वं यत इति चेत् ; तर्हि तद्विश्रान्तत्वमेव तस्य । न चैतावतैव क्रियामात्रं प्रत्य-चेतनमात्रस्य चेतनाधिष्ठानेन व्याप्तिरपसार्यते ; विशेषस्य विशेषं प्रति प्रयोजकतया सामान्यव्याप्तिं प्रत्यविरोधकत्वात् । अन्यथा सर्वसामान्यव्याप्तेरुच्छेदादित्युक्तम् ।

एतेनाऽशरीरत्वादिना सत्प्रतिपक्षत्वमपास्तम् । अत्राप्यागमसंवादः—

“यदा स देवो जागर्ति तदेवं चेष्टते जगत् ।

यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा ॥

मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम् ।

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च” ॥ इत्यादि । (Up.)

अत्र जागरस्वापौ सहकारिलाभालाभौ । ईश्वरप्रेरणायामज्ञत्वमप्रयतमान-त्वञ्च हेतू दर्शितौ परमाण्वादिसाधारणौ । स्वर्गश्वभ्रे चेष्टाऽनिष्टोपलक्षणे । एतदेव सर्वाधिष्ठानमुत्तरत्र विभाव्यते, मयेत्यादिना । न केवलं प्रेरणायामहमधिष्ठाता, अपि तु प्रतिरोधेऽपि । यो हि यत्र प्रभवति, स तस्य प्रेरणावधारणेऽपि समर्थः । यथाऽर्वाचीनः शरीरप्राणप्रेरणधारणयोरिति दर्शितं तपामीत्यादिना ।

धृतेः खल्वपि । क्षित्यादि ब्रह्माण्डपर्यन्तं हि जगत् साक्षात् परम्परया वा विधारकप्रयत्नाधिष्ठितं, गुरुत्वे सत्यपतनधर्मकत्वात्, वियति विहङ्गमशरीरवत्,

तत्संयुक्तद्रव्यवत् । एतेनेन्द्राग्नियमादिलोकपालप्रतिपादका अप्यागमा व्याख्याताः ।
सर्वाविशनिबन्धनस्य सर्वतादात्म्यव्यवहारः, 'आत्मैवेदं सर्वमि' ति । यथैक एव मायावो
अम्बो, वराहो, व्याव्रो, वानरः, किन्नरो, भिक्षुस्तापसो, विप्र इत्यादि ।

अदृष्टादेव तदुपपत्तेरन्यथासिद्धमिदमिति चेत् ; तद्भावेऽपि प्रयत्नान्वयव्यति-
5 रेकानुविधानेन तस्यापि स्थितिं प्रति कारणत्वात् । कारणैकदेशस्य च कारणान्तरं
प्रत्यनुपाधित्वात् । उपाधित्वे वा सर्वेषामकारणत्वप्रसङ्गात् । शरीरस्थितिरेवं, न
त्वन्वस्थितिरिति चेत् । प्राणेन्द्रिययोः स्थितेरव्यापनात् । प्राङ्मन्यथिनापास्तत्वाच्च ।
अत्राप्यागमः ।

'एतस्य वा प्रसरस्य प्रशासने गार्गि जावापूषिव्यो विधूते तिष्ठतः' (Up.) इति ।

10 प्रशासनं दण्डभूतः प्रयत्नः ।

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः' ॥ (Bhg.)

इति स्मृतिः । अत्रोत्तमत्वमसंसारित्वं, सर्वज्ञत्वादि च । परमत्वं सर्वोपास्यता ।
'लोकत्रयमि'ति सर्वोपलक्षणम् । आवेशो ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नवतः संयोगः । भरणं
15 धारणम् । अव्ययत्वमागन्तुकविशेषगुणशून्यत्वम् । ऐश्वर्यं सङ्ख्याप्रतिघातः इति ।
एतेन कूर्मादिविषया अप्यागमा व्याख्याताः ।

संहरणात् खल्वपि । ब्रह्माण्डादि इत्युक्तपर्यन्तं जगत्, प्रयत्नवद्दिनाश्रयं विनाश-
त्वात्, पात्यमानपटवत् । अत्राप्यागमः—

'एष सर्वाणि भूतानि समभिव्याप्य मूर्तिभिः ।

20 जन्मवृद्धिक्षयनित्यं सम्भ्रामयति चक्रवत् ॥

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकीम् ।

कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्' ॥

इत्यादि । एतेन रौद्रमंशं प्रतिपादयन्तोऽप्यागमा व्याख्य ताः ॥४॥

आमोदटीका

25 'खल्वपी'ति । उदाक्रि(हि)य(त) इत्यर्थः । यद्वा, 'आयोजनादपि 'साध्यो विद्वद्विद्वय'
इत्यर्थः । 'खल्वपी'ति निपातसमुदायस्य समुच्चयवाचित्वात् । सर्गाद्यकालीनष्व(द्र ?)णुकोत्-
पादकं कर्म स्वसमानकालीनप्रयत्नजन्यं कर्मत्वात् चेष्टावदित्थनुमानस्योपकुर्वाणं तर्कमाह
'स्वातन्त्र्य' इति । आयोजनं हि परमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म, तद् यदि परमाणुद्वयात् स्वतन्त्रादेव
जायते तदा तेषां जडत्वमचैतन्यं न स्यादित्यर्थः । ननु दृष्टादेव तदुत्पद्यतामत आह 'नादृष्टमि'ति ।
30 अदृष्टस्यापि दृष्टकारणसहकृतस्यैव जनकत्वादित्यर्थः । 'दृष्टघातकमि'ति । दृष्टकारणताविषट-

कमित्यर्थः । अत्र विपक्षबाधकमाह 'हेत्वभावे फलाभाव' इति । चेतनव्यापारस्य हेतोरभावे कर्मैव फलं परमाणुषु नोत्पद्यत इत्यर्थः । ननु चेष्टारूपे कर्मणि चेतनापेक्षा, न तु क्रियान्तरेऽपीत्यत आह 'विशेष' इति ।

तर्कोपकार्यमानमाह 'परमाण्वादय' इति । 'तन्मात्रे'ति । क्रियामात्रेत्यर्थः । 'तस्यैवे'ति । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणत्वमेवात्र साधयितुमुपक्रान्तम् । साध्यञ्च नोपाधिरनुमान- 5
मात्रोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः । 'तत्त्वमि'ति । चेष्टात्वमित्यर्थः । एतच्चेष्टालक्षणेऽव्याप्तिमाह 'विशेषे'ति । तत्र हि न हितप्राप्तिर्न वाऽहितनिवृत्तिरित्यर्थः । उद्बन्धनादेरपि तत्कालमिष्यमाणत्वात्तत्संग्रहार्थं लक्षणान्तरं शङ्कते 'इष्टानिष्टे'ति । पक्षादव्यावृत्तादुपाधेः साधनव्यापकत्वमाह 'उभयथे'ति । परमाणुक्रियायास्तत्कर्तरीश्वरस्यास्मदादेश्च इच्छा-
विषयार्थहेतुत्वादित्यर्थः । चेतनाधिष्ठानजन्यत्वस्य साध्यस्य व्यापकोऽपीष्टानिष्टप्राप्ति- 10
परीहारफलक्रियात्वमुपाधिरित्याह अचेत(ने) क्रिया चेतनाधिष्ठानजन्या क्रियात्वात् शरीर-
क्रियावत् इत्यत्रेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारफलकक्रियात्वस्य साध्याव्यापकत्वमाह 'भ्रान्ते'ति । 'समीहा' चेष्टा । 'अतयाभूताया' इति । इष्टानिष्टप्राप्तिरूपफलरहिताया इत्यर्थः । 'तदि'ति । चेष्टात्वमित्यर्थः । तथा च न साध्याव्यापकमित्यर्थः । समव्याप्तोपाध्यभिप्रायेणाह 'मृते'ति । जीवच्छरीरक्रियात्वमुपाधिरित्याह 'जीवत' इति । 'नेत्रस्पन्दादेरि'ति । वायुमात्रकृतस्येत्यर्थः । 15
स्पर्शवद्ब्रह्मान्तराप्रयुक्तक्रियात्वमुपाधिरित्याह 'स्पर्शवदि'ति । नेत्रक्रिया च स्पर्शवता वायुना क्रियत इत्यर्थः । ज्वलनपवनक्रिययोरदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकयोरपि 'त्वन्मते' चेतनाधिष्ठानप्रसङ्गादित्यपि समव्याप्तोपाध्यभिप्रायं स्पर्शवद्ब्रह्मान्तराप्रयोज्यशरीर-
क्रियात्वमुपाधिमाशङ्कते 'शरीरस्ये'ति ज्वलनादिक्रियायावर्तनाय, 'स्पर्शवदि'त्यादि वा नेत्र-
स्पन्दादिव्यावर्तनाय । अत्रान्योन्वाश्रयमाह 'चेष्टयैवे'ति । शरीरावयवक्रियायां साध्याव्यापकत्व- 20
मत्रापि द्रष्टव्यम् । 'क्रियामात्रेणैवे'ति । स्वमताभिष्टम्भेन 'यत' इति । 'उन्नीयत' इत्यनुषङ्गः । 'तर्हि' या चेष्टा बुद्धिमत्पूर्विका इति विशेषव्याप्तावपि या क्रिया बुद्धिमत्पूर्विकेति सामान्य-
याप्तिबलात् परमाण्वादिक्रियायां बुद्धिमत्पूर्वकत्वं स्यादेवेत्याह 'तर्हि'ति । चेष्टामात्र-
विश्रातत्वमेव भोक्तृबुद्धिमत्पूर्वकत्वस्येत्यर्थः ।

ननु परमाणवो न चेतनाधिष्ठिताः प्रवर्तन्ते शरीरत्वादिति सत्प्रतिपक्षः स्यादित्यत आह 25
'एतेने'ति । सामान्यव्याप्तौ बाधकाभावेनेत्यर्थः । 'जागति' सिसृक्षवान् भवतीत्यर्थः । 'जगत्' परमाणुरूपं 'चेष्टते' क्रियावद् भवतीत्यर्थः । 'स्वपिति' सञ्जिहीर्षुर्भवति । 'निमीलति'
निष्क्रियं भवति इत्यर्थः । 'जनयती'ति जन्तुः परमाण्वादिः, स चाचेतनः ; तथा च चेतनापेक्षास्या-
वश्यक्यः । सुखदुःखाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिं लक्ष्यते, तज्ज्ञानाधीनत्वात्तयोः । 'भयाध्यक्षेणे'ति ।
मयाऽधिष्ठात्रा इत्यर्थः । 'प्रकृतिर्मूलकारणं परमाणुः, 'सूयते' आरभते । 'सचराचरमि'ति । 30
चरेण जङ्गमेन सह वर्तमानं सचरं स्याचरमित्यर्थः । अन्यत्रापि शक्तिं दर्शयति
'तपामी'ति । वर्षातपयोरहमेव कर्ता । 'वर्षं निगृह्णामि' अवधहो मदधीन एवेत्यक्षरार्थः ।
तात्पर्यं तु स्फुटयिष्यति 'सहकारी'ति । सिसृक्षासञ्जिहीर्षे 'सहकारिताभालाभौ' । 'अ(प्र)यत्त-
मान(त्व)ञ्चे'ति । ईशता यत्नः, अनीशोऽयत्तमानः, इष्टानिष्टे ईश्वरस्यैव, तेनेश्वरस्य यदिष्टं तद्
गच्छति । तदारभत इत्यर्थः । अनिष्टं गच्छति ततो निवर्तत इत्यर्थः । धारकस्य प्रयत्नः, 35
धारको वा प्रयत्नः । 'परस्प(म्)रये'त्यत्र दृष्टान्तस्तत्संयुक्तद्रव्यवदि'ति । एवं सति च क्षित्यादिकं

प्रत्यक्षप्रतिबद्धपतनम्, गुरुत्वे सति अपातिद्वयत्वादिति मानार्थः । कण्ठधृतवस्त्रादौ व्यभिचार-
वारणाय 'परम्परये'ति । ननु लोकानां धृतिहेतवो लोकपाला एव न त्वीश्वर इत्यत आह 'एतेने'ति ।
ईश्वरस्यैव साक्षाद्(द्व)ारकत्वपरम्पराधारकत्वव्युत्पादनेनेत्यर्थः । यमादयोऽपि जगद्धारणे
द्वारभूता इत्यर्थः । न त्वे(न्वे)वं सर्वतादात्म्यप्रतिपादकागमविरोधः स्यादित्यत आह 'सर्वविशे'ति ।

5 सर्वत्रावेशेन प्रयत्नेनाधिष्ठानमस्येत्युपदर्शनार्थत्वात् तस्येत्यर्थः । 'आत्मैवेदं ब्रह्मैवेदं सर्व-
मि'त्यागमोऽपि, अन्यथास्य सकलाभेदप्रतिपादकत्वे प्रत्यक्षबाधः स्यादिति भावः । यद्वा, इन्द्रादि-
शरीरमाविश्य सर्वमिदमीश्वर एव धारयतीत्याह 'एतेने'ति । अत्रानुरूपं निदर्शनमाह 'यथे'ति ।

'तत्सद्भावे'ति । 'नादृष्टं दृष्टघातकमि'त्युक्तत्वादित्यर्थः । 'सर्वोपमि'ति । एकेनान्य-
स्यान्यथासिद्धशङ्काग्रस्तत्वादित्यर्थः । 'एवमि'ति । प्रयत्नप्रतिबद्धगुरुत्वेत्यर्थः । यत्र प्रयत्न-

10 प्रतिबन्धागुरुत्वं तत्र शरीरत्वमित्यत्र साध्याव्यापकत्वमाह 'प्राणे'ति । शरीरावयवेदन्तादौ च
साध्याव्यापकत्वम् । 'प्राङ्म्यायेने'ति । शरीरपदेनात्र साक्षात्प्रयत्नाधिष्ठेयत्वं वा विवक्षितमिन्द्रि-
याश्रयत्वं वा भोगायतनत्वञ्चेत्यर्थः । यद्वा, 'विशेषस्तु विशेषवानि'त्यादिनेत्यर्थः । 'अक्षरस्य'
नित्यस्य, 'द्यौः' सुरलोकः, 'दण्डभूत' इत्यभिधानं 'प्रशासन'पदार्थतया यत्नमात्रं तु विवक्षितम् ।
'उत्तम'-परमपदयोरर्थं भेत्तुमाह 'अत्रे'ति । 'सर्वोपलक्षणमि'ति । अन्यथा एकादशभुवना-

15 नामधार्यत्वमन्यधार्यत्वं वा स्यादिति भावः । 'विभर्ती'ति प्रकृत्यर्थं प्रकृतार्थपरतया व्याचष्टे
'भरणमि'ति । 'उत्तम'पदादेव नित्यत्वे लब्धे 'ज्यैय'पदस्यैव वैयर्थ्यमाशङ्क्याह 'अव्ययत्वमि'ति ।
संयोगादिशून्यत्वमनुपपन्नमत आह 'विशेषे'ति । 'परम'पदे 'नोत्तम'पदेन वा ऐश्वर्ये लब्धे
तदुपादानवैयर्थ्यमाशङ्क्याह 'ऐश्वर्यमि'ति । 'एतेने'ति । कूर्मादिशरीरपरिग्रहेण ईश्वरस्यैव
क्षित्पादिधारकत्वादित्यर्थः ।

20 'संहारणादि'ति । 'प्रयत्नवद्विनाश्यमि'ति । तथा चार्वाचीनस्य तादृशद्वेषाभावे पुरुष-
धोरेयसिद्धिरित्यर्थः । तथा च प्रयोगः—ब्रह्माण्डादि स्वजनकप्रयत्नसमानकालीनचरम-
कारणकनाशप्रतियोगिजन्यत्वात्, तत्कालघटितविघटितघटवदिति । अन्येषां पक्षसमत्वादेव
न व्यभिचारः । 'मूर्तिभिरि'ति । रुद्रादिमूर्तिभिरित्यर्थः । 'संभ्रामयती'ति । उत्पाद्य
विनाशयति विनाश्योत्पादयति इत्यर्थः । 'सर्वभूतानी'ति । प्रलयावस्थायां परमाणुमात्र-

25 विशिष्टानीत्यर्थः । 'प्रकृतिमि'ति । यामादिकारणमाहुस्तां सिसृक्षां यान्ति, पुनः सर्गाया-
पेक्षन्ते इत्यर्थः । 'विसृजामि' सर्गानुकूलानि करोमीत्यर्थः । 'एतेने'ति । ईश्वरस्यैव संहार-
कर्तृत्वप्रतिपादनेनेत्यर्थः । 'व्याख्याताः' ईश्वरपरतया ॥४॥

विवेकटीका

30 'सत्त्वपी'ति । निपातसमुदायः, तदा क्रियत इत्यर्थे समुच्चयो वा तदर्थः । तथा
च 'योोजनाद'पि विश्ववित् साध्यत इति लभ्यते, एवमग्रेऽपि ।

अत्र सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकसमवायिकारणं कर्मप्रयत्न(वदात्म)संयोगासमवायिकारणं
क्रियात्वात् चेष्टावदित्य(त्रा)नुमाने तर्कमाह—

'स्वातन्त्र्य' इति । परमाणुः यदि परसमवेतप्रयत्नासहकारेण जनकः स्यात् जड़त्वं
चाचेतनत्वं, 'स्वनये'ऽप्रसिद्धिवारणाय 'परसमवेते'ति । नन्वदृष्टसहकारेण तस्य जनकत्व-

35 सम्भवादप्रयोजकमिदं तत्राह—'नादृष्टमि'ति । अन्वयव्यतिरेकसिद्धभावकारणस्य प्रयत्नस्य

नादृष्टेनान्यथासिद्धिरित्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कान्तरमाह—‘हेत्वभाव’ इति । लाघवात् क्रियात्वावच्छेदेनैव प्र(102b) प्रयत्नजन्यत्वात् तं विना क्रिया न स्यादित्यर्थः । ननु चेष्टात्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं, न तु क्रियात्वमित्यत्राह—‘विशेष’ इति । चेष्टात्वं हि न जातिः, गमनत्वादिना सङ्कृतात् ; किंतु गमनत्वादिव्याप्यं नाना, तत्र च विलक्षणजड(तत्तत्)-प्रयत्नानां जनकत्वेऽपि न क्रिया ; सामान्येऽपि प्रवृत्तिमात्रस्यान्यथासिद्धिरित्यर्थः । ‘विशेषो’ 5 गमनत्वादिव्याप्यतत्तज्जातिमान् ‘विशेषम(व)ान्’ तत्तद्विलक्षणप्रयत्नरूपहेतुमान् ।

य(अ)वापि हेत्वभाव इति योजयति—‘अन्यथे’ति । ‘अचेतनक्रियायाः’ अचेतनकार्यस्य । ‘क्रियाविशेषे’ति । तथा चेष्टात्वमुपाधिरित्यर्थः । प्रयत्नवत्संयोगासमवायिकारणत्वं ‘न तावन्मात्रगोचरः’ न क्रियामात्रव्यापकः । क्रियाविशेषं विशदयति—‘चेष्टे’ति । ‘प्रयत्न-मात्रे’ति । मात्रेण संयोगांशपरित्य(र)गसूचनं, तेन प्रयत्नकारणकत्वमात्रलाभः । ‘तस्यै- 10 वे’ति । मया तदेव साध्यते, साध्यञ्च नोपाधिरित्यर्थः । ‘तत्त्वं’ चेष्टात्वम् । ‘विशेषे’ति । तदनुकूलस्पन्दपरं, कारणव्युत्पत्तेः तस्य न हिताव्याप्तेर्न बाहितनिवृत्तिः फलम्, अपि तु अहिता-व्याप्तिरि(वे ?)ति भावः । विषयभक्षणादेरपि च तदानीमिष्टत्वात् नाव्याप्तिरित्याह—‘इष्टे’ति । ‘उभययापी’ति । तत्फलस्यापि भगवदिष्टत्वात्, तथा च साधनव्यापकत्वमिति भावः । इष्टत्वस्य इष्टत्वावच्छेदकाश्रयपरत्वमभिप्रेत्याव्याप्तिमाह—‘भ्रान्ते’ति । ‘समीहाया’श्चेष्टायाः, 15 ‘अतथाभूतायाः’ इष्टतावच्छेदकाश्रयप्राप्तिफलकभिन्नायाः । ‘चेतने’ति । तथा च तत्रैव साध्य-व्यापकत्वमित्यर्थः । ‘शरीरसमवायी’ति । बहुव्रीहिः, प्रतियोगित्वं वा मतुवर्यः । धन-वानित्यादौ वृत्तप्रनियामकेऽपि मतुपः साधुत्वात् । ‘मृते’ति । (जगतः) इति शेषः । तथा च तादृशक्रियानुरोधेनैव सिद्धयतु भगवानिति भावः । एवमग्रेऽपीति ध्येयम् । ‘जीवत’ इति । क्रिया, चेष्टेति शेषः । एवमग्रेऽपि । ‘स्पर्शे’ति । स च तादृशवायुसंयोगजन्य(नक?) एवेति 20 भावः । ‘ज्वलने’ति । ज्वलनादौ वा क्रिया तस्याश्चेष्टात्वेन प्रयत्नजन्यत्वाभ्युपगमा-पत्तेरित्यर्थः । ‘चेष्टयैवे’ति । चेष्टासमानाधिकरणान्तग्रावयविमात्रवृत्तिजातिमत्त्वस्य तल्लक्षणादिति भावः । यद्यपि तद्वष्टितशरीरस्यात्र प्रवेशेऽपि न क्षतिः, तथापि चेष्टावष्टितशरीर-लक्षणस्य (दुर्निरूप)त्वे तात्पर्यम्, एवं तदवयवक्रियायामव्याप्त्या साध्याव्यापकत्वमपि ध्येयम् । ‘क्रियामात्रेणैवे’ति । इदमुपलक्षणं, गमनत्वादिना सङ्कुरोऽपि बोध्यः । तन्नानात्वोपगमे तु 25 साध्याव्यापकतया नोपाधिता । ‘यतः’ इत्यत्र ‘उन्नीयते’ सामान्यविशेषश्चेष्टात्वमित्यनृषज्यते, सह इति च शेषः । ‘तद्विधान्तत्वं’ तादृश्येव साध्ये तस्योपाधित्वं, न तु प्रयत्नपूर्वकत्वमित्यर्थः । ‘क्रियामात्रं प्रति’ चेतनाधिष्ठानव्याप्तिः प्रयत्नसामान्यपूर्वकत्वव्याप्तिः, तथा चेतनकार्यं(103a)-सामान्यं प्रति चेतनाधिष्ठानव्याप्तिरिति चास्यार्थः । ‘अविरोधकत्वादि’ति । अपि तु साधकत्वादेवेत्यपि बोध्यम् । ‘उक्तं’ घटत्वाद्यवच्छेदेन कुलालादिजन्यत्वेऽपि कार्यसामान्ये 30 हेतुत्वव्युत्पादनावसरे ।

‘एतेने’ति । परमाणवो न चेतनाधिष्ठानक्रियावन्तः अशरीरत्वाद्भ्रोमवत्, परमाणुक्रिया न प्रयत्नजा शरीरक्रियान्यत्वात् तद्वदेवेत्यादिना सत्प्रतिपक्षत्वं सामान्यतः कार्यकारणभाव-मूलकत्वेन स्थापनाया अधिकरण(बल)त्वेन निरस्तम् ।

‘जागति’ सिसृक्षुर्भवति, ‘इदं जगत्’ परमाणुरूपं ‘चेष्टते’ त्र(द्र ?)व्यारम्भकसंयोगानुकूल- 35 क्रियावद्भवति, इतरक्रियायाः प्रलयेऽपि सम्भवात् । ‘स्वपिति’ संजिहीर्षुर्भवति, ‘सर्वं’ परमाणु-

सामान्यं 'निमीलति' द्रव्यारम्भकसंयोगानुकूल(क्रिया?)शून्यं भवति । 'जन्तुः' स्वनिष्ठ-
कार्ये आधारतया जनकः, आधारता च समवाये कालिकदैशिकसाधारणी, तेनेश्वरान्यद्रव्यमात्र-
लाभः । 'जन्तु'पदं द्व्यणुकं समवायितया जनयतीति व्युत्पत्त्या परमाणुपरमिति 'केचित्' ।
'आत्मनः' स्वस्य, 'सुखदुःखयोः' प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्जननयोरिति यावत् । 'अनीशो'ऽसमर्थः,
5 'ईश्वरप्रेषि(र)तः' प्रयत्नाधिष्ठितः, 'गर्भे(च्छे?)त्' प्राप्नोति, जनयतीति यावत् । 'स्वद्वरेभ्रो
(स्वगंश्वभ्रे?)' इष्टानिष्टे, तत्त्वञ्च भोक्तृपेक्षया'ऽध्यक्षेण' प्रभुणा अधिष्ठात्रेति यावत्,
'प्रकृति'मूलकारणं परमाणुः 'सूयते' जनयति 'सचराचरं' चरेण जङ्गमेन सह
वर्तमानमचरम् ।

- अन्यत्रापि अप्रयोजकता हीशे(?) । 'अ(प्र)यतमानत्वमि'ति । 'ईशा यत्न' इत्यनुशासनात्
10 अनीशत्वमयतमानत्वम् । 'विभाव्यते' विशिष्य विभूयात् । 'प्रभवति' 'अधिष्ठाता' साक्षात्
परम्परयेति विशेषविवक्षायां गौरवमभिप्रेत्य तत्संयुक्तद्रव्यदृष्टान्तानुरोधेन चेदं, वस्तुतस्तु
तत्रापि साक्षाद्भगवत्प्रयत्नाधिष्ठानसत्त्वात् पक्षसत्त्वेऽपि न क्षतिः । 'धारके(णे?)'त्यनेन
प्रयत्नत्वव्याप्यजातिविशेषोपलक्षणं, तेनैव रूपेण धृतिं प्रति कारणत्वात्, धृतिश्च गुरुत्वाधीन-
पतनप्रतिबन्धः । ननु लोकपालानामेव जगद्धारकत्वं श्रूयते, तथा च तेन विरोध इत्याशङ्क्याह—
15 'एतेने'ति । भगवानेव तत्तल्लोकपालदेवताकदिग्वर्तिवस्तुधारकतया तत्तल्लोकपाल-
व्यवहारभाजनमित्यर्थः । सर्व(दा) तादात्म्यप्रतिपादकश्रुतेरुपचरितार्थकतामाह—'सर्वविशे'ति ।
तत्तादात्म्यसमवेतविषयकप्रयत्नवत्त्वेन तत्तादात्म्यव्यवहार इत्यर्थः । इदं सर्वं जगत् एतदेवानु-
रूपनिदर्शनेन दर्शयति—'यथे'त्यादि ।

- अनुमानेऽन्यथासिद्धिमाह—'अदृष्टादेवे'ति । 'तदुपपत्तेः' धृतेरुपपत्तेः, 'तद्भावेऽपि'
20 (तस्य) अदृष्टस्य हेतोः सद्भावेऽपि । अत एवोक्तं, 'नादृष्टं दृष्टघातकमि'ति । 'प्रयत्ने'ति । क्वचित्
धृतिविशेषे प्रयत्नस्य हेतुत्वात्, लाघवात् धृतिसामान्य एव 'तस्यापि' तादृशप्रयत्नस्यापि धृति-
सामान्यं प्रति लाघवेन(103b)कारणत्वावधारणात् । 'कारणैकदेशस्य' प्रकृतेऽदृष्टरूपस्य
'कारणान्तरम्' प्रयत्नरूपम्, 'अनुपाधित्वात्' । शरीरधृतित्वमुपाधि शङ्कते—'शरीरे'ति ।
'प्राणे'ति । तत्रैव साध्यकत्वमित्यर्थः । प्राणश्च प्राणवहनाभ्युपलक्षणं, तेन तत्र गुरुभावेऽपि
25 न क्षतिः । इन्द्रियमपि गोलकादि, तथा च शरीरावयवतत्संयुक्तधृतावेव साध्याव्यापकत्वमिति
भावः । 'प्राणि'ति । शरीरपदस्य साक्षात्प्रयत्नविषयपरत्वे साधनव्यापकत्वेन इन्द्रियाश्रयादि-
परत्वे च 'विशेषस्तु विशेषवान्' इत्युपदर्शितदोषेणेत्यर्थः । 'अक्षरस्य' नित्यं तादृशप्रयत्नवतः ।
'दण्डभूत' इति पदस्वरसादुक्तम् ।

- उत्तमत्वपरमत्वयोः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य व्याकरोति—'अत्रे'त्यादि । 'असंसारित्वम'दृष्ट-
30 शून्यता । पाषाणपर्वतादिभ्रमभिराकरोति—'साधारणमि'ति । अव्ययत्वस्य सर्वात्म-
साधारण्यादन्य(था) व्याचष्टे—'आगन्तुके'ति । 'अप्रतिघातः' याथार्थ्यम् । 'तेने'ति ।
कूर्मादिशरीरावेशेन भगवत एव धारकत्वात् न तद्विरोध इति भावः ।

'धृत्पादे'रित्थं'दि'पदोपगृहीतं हेतुमाह—'संहरणादि'ति । 'प्रयत्नवद्विनाश्यं' प्रयत्न-
वदात्मसंयोगप्रयोज्यक्रियाधीनसंयोगनाशनाश्यं, 'विनाश्यत्वात्' विनाश्यद्रव्यत्वात् ।

‘मूर्त्यै (त्तिभिरि ?)’ इति । ब्रह्माविष्णुरुद्रादिरूपैः, ‘संभ्रामयति’ उत्पाद्य (संबधं) नाशयति, विनाश्य तादृशं पुनरुत्पाद्य वर्त्तं (वर्त्तं) यति । ‘चक्रा (दि) वर्दि’ इति । यथा चक्रं तत्र देशसंयोगमुत्पत्तिं (I) द्यमानं संस्थाप्य विनाशयति, ततस्तत्रैव तादृशं संभो (यो) गमुत्पाद्य स्थाप (य) तीत्यर्थः । ‘सर्व-भूतानि’ सर्वाणि जन्यद्रव्याणि । ‘प्रकृति’ परमाणुं, सकलजन्यद्रव्याणां मूलकारणत्वात्, ‘यान्ति’ तदवशिष्टानि साक्षात् परम्परया वा तत्तद्भूतिनाशप्रतियोगीनि वा भवन्ति । ‘कल्पक्षय’ इति । प्रलय इत्यर्थः । एतच्च पूर्वार्धान्वयि । ‘मामिकीमि’ त्यनेन नाशे स्वस्योपयोगः सूचित इति प्रकृतोपष्टम्भः ।

5

‘एतेन’ भगवद् एव संसारसंहारव्युत्पादनेन । ‘व्याख्याताः’ रुद्रादिपदस्य भगवत्परत्वेन ॥४॥

पदात् खल्वपि—

10

कार्यत्वान्निरुपाधित्वमेवं धृतिविनाशयोः ।

विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्ययादेश पूर्ववत् ॥ ५ ॥

पदशब्देनात्र पद्यते गम्यते व्यवहाराङ्गमर्थोऽनेनेति वृद्धव्यवहार एवोच्यते । अतोऽपीश्वरसिद्धिः । तथा हि—यदेतत् पटादिनिर्माणनैपुण्यं कुविन्दादीनां, वाग्व्यवहारश्च व्यक्तवाचां, लिपितत्कृतव्यवहारश्च बालानां, स सर्वः स्वतन्त्रपुरुष-विश्रान्तो, व्यवहारत्वात्, निपुणतरशिल्पिनिर्मितापूर्वघटघटनानैपुण्यवत्, चैत्र-मैत्रादिपदवत्, पत्राक्षरवत्, पाणिनीयवर्णनिर्देशक्रमवच्चेति । आदिमान् व्यवहार एवम्, अयं त्वनादिरन्यथाऽपि भविष्यतीति चेन्न । तदसिद्धेः । आदिमत्तामेव साधयितुमयमारम्भः । न चैवं संसारस्थानादित्वभङ्गप्रसङ्गः, तथापि तस्याविरोधात् । न हि चैत्रादिव्यवहारोऽयमादिमानिति भवस्याप्यनादिता नास्ति । तदनादित्वे वा न चैत्रादिपदव्यवहारोऽप्यादिमानिति । अस्त्वर्वाग्दर्शी कश्चिदेवात्र मूलमिति चेन्न । तेनाऽशक्यत्वात् । कल्पादावादर्शाभासस्याप्यसिद्धेः । साधितौ च सर्गप्रलयौ ।

15

20

ननु व्यवहारयित्वृद्धः शरीरी समधिगतो, न च ईश्वरस्तथा ; तत्कथमेवं स्यात् । न । शरीरान्वयव्यतिरेकानुविधायिनि कार्ये तस्यापि तद्वत्त्वात् । गृह्णाति हि ईश्वरोऽपि कार्यवशाच्छरीरमन्तरान्तरा, दर्शयति च विभूतिमिति । अत्राप्यागमः—

25

‘पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः’ (Bhg.) ।

तथा—‘यदि ह्यहं न वर्तयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।

मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥

उत्सीदेयुरिमे’ लोका न कुर्या कर्म चेदहम्’ (Bhg.) इति ।

30

एतेन ‘नमः कुलालभ्यः, कमारेभ्यः’ इत्यादियजुषि बोद्धव्यानि ।

प्रत्ययोऽपि । प्रत्ययशब्देनात्र समाश्वासविषयप्रामाण्यमुच्यते । तथा च प्रयोगः—आगमसंप्रदायोऽयं कारणगुणपूर्वकः, प्रमाणत्वात्, प्रत्यक्षादिवत् । न हि प्रामाण्यप्रत्ययं विना क्वचित् समाश्वासः । न चाऽसिद्धस्य प्रामाण्यस्य प्रतीतिः । न च स्वतः प्रामाण्यमित्यावेदितम् । न च नेदं प्रमाणं, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् ।
5 न चासर्वज्ञो धर्माऽधर्मयोः स्वातन्त्र्येण प्रभवति । न चासर्वज्ञस्य गुणवत्तेति निःशङ्कमेतत् ।

श्रुतेः खल्वपि । तथा हि—सर्वज्ञप्रणीता वेदाः, वेदत्वात् । यत्पुनर्न सर्वज्ञ-
प्रणीतं नाऽसौ वेदो, यथेतरवाक्यम् । ननु किमिदं वेदत्वं नाम ? वाक्यत्वस्या-
दृष्टविषयवाक्यत्वस्य च विरुद्धत्वात् । अदृष्टविषयप्रमाणवाक्यत्वस्य चासिद्धेः ।
10 मन्वादिवाक्ये गतत्वेन विरोधाच्चेति चेन्न । अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति
महाजनपरिग्रहीतवाक्यत्वस्य तत्त्वात् । न ह्यस्मदादीनां प्रत्यक्षादि मूलम् ।
नाऽपि भ्रमविप्रलिप्ते, महाजनपरिग्रहादित्युक्तम् । नाऽपि परम्परैव मूलं ; महा-
प्रलये विच्छेदादित्युक्तम् ।

अन्वयतो वा, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि, वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवत् ।
15 अस्मर्यमाणकर्तृकत्वान्नैवमिति चेन्न । असिद्धेः ।

‘अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य विनिःसृताः ।

प्रतिमन्वन्तरञ्चैषा श्रुतिरन्या विधीयते’ ॥

‘वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्,’ इति स्मृतेः (Bhg.) ।

‘तस्माद् यज्ञात्सर्वदुत ऋचः सामानि जज्ञिरे’ इत्यादिश्रुतिपाठकस्मृतेषु ।

20 अर्थवादमात्रमिदमिति चेन्न । कर्तृस्मरणस्य सर्वत्राऽविध्यर्थत्वात् । तथा
चास्मरणे कालिदासादेरस्मरणात् । एवञ्च कुमारसम्भवादेरकर्तृकत्वप्रसङ्गः । अनैका-
न्तिकत्वं वा हेतोः । प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वात् सत्प्रतिपक्षत्वमिति चेन्न । प्रणेतारं
प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रत्यनकान्तिकत्वात् । आकस्मिकस्मितबीजसुखानुस्मृतेः कारण-
विशेषस्यान्यं प्रति प्रमाणान्तरागोचरस्यापि तेनैव वक्त्रा प्रतिपाद्यमानत्वात् ।
25 वक्तैव प्रकृते न सम्भवति ; “हेत्वभावे फलाभावात्”, चक्षुरादीनां तत्राऽसामर्थ्यात्,
अस्मदादीन्द्रियवत्, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । न । चेतनस्य ज्ञानस्येन्द्रियस्य,
मनसो वा पक्षोकरणे आश्रयासिद्धेः प्रागेव प्रपञ्चनात् । नित्यनिराकरणे
चासामर्थ्यात् । परमाणादयो न कस्यचित्प्रत्यक्षाः, तत्सामग्रीरहितत्वादिति चेन्न ।

द्रष्टारं प्रत्यसिद्धेः, अन्यं प्रति सिद्धसाधनात् । तथापि वाक्यत्वं 'न प्रमाणम्,' अप्रयोजकत्वात् । प्रमाणान्तरगोचरार्थत्वप्रयुक्तं तत्र पौरुषेयत्वं, न तु वाक्यत्वप्रयुक्तम् । न । सुगताऽऽद्यागमानामपौरुषेयत्वप्रसङ्गात् । प्रमाणवाक्यस्य सत इति चेन्न । प्रणेतृप्रमाणान्तरगोचरार्थत्वस्य साध्यानुप्रवेशात् । स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वं हि पौरुषेयत्वम् । अर्थप्रतीत्येकविषयी हि विवक्षाप्रयत्नी स्वातन्त्र्यम् । मन्वादिवाक्यस्यापौरुषेयत्वप्रसङ्गाच्च, तदर्थस्य शब्देतरप्रमाणागोचरत्वात् । प्रयुज्यमानवाक्येतरगोचरार्थत्वमात्रमिति चेन्न । तस्य वेदेऽपि सत्त्वात् । एकस्याप्यर्थस्य शाखाभेदेन बहुभिर्वाक्यैः प्रतिपादनात् । अस्त्वेवं, न तु तेषां मियो मूलमूलीभाव इति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् ।

5

संख्याविशेषात् खल्वपि । द्वाणुकत्राणुके तावत् परिमाणवती, द्रव्यत्वात् । तच्च परिमाणं कार्यं कार्यगुणत्वात् । न च तस्य परमाणुपरिमाणं द्वाणुकपरिमाणं वा कारणम्; नित्यपरिमाणत्वात्, अणुपरिमाणत्वाच्च । अन्यथा अनाश्रयकार्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । द्वाणुकस्य महत्त्वप्रसङ्गाच्च, त्राणुकवदण्वारभ्यत्वाविशेषात् । तत्र कारणबहुत्वेन महत्त्वे अणुपरिमाणस्यानारम्भकत्वस्थितेरणुत्वमेव महदारम्भे विशेष इत्यपि न युक्तम्; महतो महदनारम्भप्रसङ्गात् । अणुत्वमहत्त्वयोर्विरुद्धतया एकजातीयकार्यानारम्भकत्वप्रसङ्गात् । बहुभिरपि परमाणुभिर्हाभ्यामपि द्वाणुकाभ्यामारम्भप्रसङ्गाच्च ।

10

15

एवं सति को दोष इति चेत्; परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्गः, कारणबहुत्वस्य तद्वेतुत्वात् । अन्यथा हाभ्यां त्रिभिर्बतुभिर्नित्यनियमेनाप्यण्वारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अणुन एव तारतम्याभ्युपगमस्तु संख्यामवधोर्यं न स्यात् । अस्तु महदारम्भ एव त्रिभिरिति चेन्न । महतः कार्यस्य कार्यद्रव्यारभ्यत्वनियमात् । तथापि वा तारतम्ये संख्यैव प्रयोजिकेति । न च प्रचयोऽपेक्षणीयः, अवयवसंयोगस्याभावात् । तस्मात् परिमाणप्रचयौ महत एवारम्भकाविति स्थितिः । अतोऽनेकसंख्या परिशिष्यते । सा अपेक्षाबुद्धिजन्या, अनेकसंख्यात्वात् । न चास्मदादीनामपेक्षाबुद्धिः परमाणुषु सम्भवति । तत् यस्यासौ सर्वज्ञः । अन्यथा अपेक्षाबुद्धेरभावात् संख्याऽनुत्पत्तौ तद्वतपरिमाणानुत्पादेऽपरिमितस्य द्रव्यस्यानारम्भकत्वात् त्राणुकानुत्पत्तौ विज्ञानुत्पत्तिप्रसङ्गः । अस्मदादीनामेवाऽऽनुमानिक्यपेक्षाबुद्धिरस्त्विति चेन्न । इतरैतराश्रयप्रसङ्गात् । जाते हि स्थूलकार्ये तेन परमाण्वाद्यनुमानं, तस्मिन् सति द्वाणुकादिक्रमेण स्थूलोत्पत्तिः । अस्त्वदृष्टादेव परिमाणं, कृतमपेक्षाबुद्धेरिति चेन्न । अस्तु तत एव सर्वं, किं दृष्टकारणेनेत्यादेरसमाधेयत्वप्रसङ्गादिति ।

20

25

30

ननु घटादिनाश एव प्रयत्नपूर्वको न तु ब्रह्माण्डनाशोऽपीत्यत्र 'विशेषस्तु विशेषवान्', न तु सामान्यव्याप्तौ विशेषस्योपाधित्वं धूमानुमानादिविप्लवप्रसङ्गादिति यत् पूर्वमुक्तं तदेतद्विधिवानुसारेण हेतुष्वप्यतिदिशति—

5

'कार्यत्वादि'ति । (५।५)

- यथा धृतिविनाशयोः कार्यकारणभावो निरुपाधित्वग्राहकः, एवं 'पदस्यापि' व्यवहारस्यापि न त्वादिमनु(त्तु)मुपाधिः स्यादत आह 'विच्छेदेने'ति । प्रलये विच्छेदेन प्रयोज्यप्रयोजकबुद्धाभावात् । घटादिनिर्माणे घटादिपदव्युत्पत्तयभावादाद्यव्यवहारप्रवर्तक ईश्वरोऽभ्युपगन्तव्य इत्यर्थः । 'पद'-पदमीश्वरादिपदं(रं) सार्धमिति द्वितीयव्याख्यानाद्भेदं व्युत्पादयति 'पदशब्देने'ति । 'व्यक्तवाचो'
- 10 मनुष्याः, स्वातन्त्र्यञ्च पुरुषस्य तज्जातीयव्यवहारानुपजीवित्वम् । अत्र पक्षभेदेन दुष्टान्तात्(त् ?) कमेणाह 'निपुणतरे'त्यादि । 'व्यवच्छेदे'त्यादि प्रतीकं व्याचष्टे । अनादित्वमुपाधिमाशङ्कते 'आदिमानि'ति । 'अन्धघापी'ति । स्वतन्त्रपुरुषमन्तरेणापीत्यर्थः । 'तदसिद्धेरि'ति । अनादि-त्वासिद्धेरित्यर्थः । स्वतन्त्रपुरुषाधीनत्वे नादिमत्तैव सेत्स्यतीत्याह 'आदिमत्तामेवे'ति । न त्वपसिद्धान्त इत्यत आह 'न चैवमि'ति । 'तथापी'ति । संसारानादित्वेऽपि प्रकृतव्यवहारस्यादि-
- 15 मत्तुविरोधादित्यर्थः । यद्वा, प्रकृतव्यवहारस्यादिमत्त्वैऽपि संसारस्यानादित्वाविरोधादित्यर्थः । सर्वध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं संसारानादित्वम् । प्रकृतव्यवहारस्य च स्वतन्त्रपुरुषाधीन-त्वमादिमत्त्वमिति न विरोध इति भावः । एतदेव दुष्टान्तेनोपपादयति 'न ही'ति । प्रकृत-हेतावन्प्रासिद्धिं शङ्कते 'अस्ति'ति । लिप्यादिमूलमादर्शः । ननु यदि प्रलयेन विच्छेदः स्यात् तदाऽदर्शाभावः स्यात् । न त्वेवमत आह 'साधितावि'ति । अस्मदाद्यदुष्टाधीन-
- 20 मीश्वरस्यापि शरीरमित्याह 'शरीरे'ति । अत्रोपजीव्यसंगतिमाह 'गृह्णाति ही'ति । 'विभूतिरि'ति । ब्रह्माद्यवतारादीत्यर्थः । 'पितामहस्ये'ति । जगतोऽभिनवपटादिनिर्माणरूपस्य 'पिता' जनकः । 'माता' पालकः, 'धाता' रक्षकः, 'पितामहो' जनकस्यापि जनक इत्यर्थः । 'यद्यहं कभंष्यतन्द्रितो'ज-लसो 'न वर्तय' न स्याम्, ततश्च यदि कर्म न कुर्यां, तदा 'अमी' लोकाः' लोक्षमाला(ना) व्यवहारा 'उत्सीदेयु'श्छिन्ना भवेयुरित्यर्थः । ननु कथमेतावर्तवोत्सीदेयुरत उक्तम् 'ममे'त्यादि ।
- 25 मदुपदिष्टेन कर्मणा मनुष्या वर्तन्ते व्यवहरन्तीत्यर्थः । 'एतेने'ति । कुलालादिदेहमुपगृह्य ईश्वर एव प्रवर्तक इति साधनेनेत्यर्थः । 'प्रत्ययादपी'ति । 'साध्यो विश्वविदव्ययः' इत्यनु-षङ्गः । लिङादिप्रत्ययादिति व्याख्यानान्तराद्भवच्छेत् विषयिणा विषयमुपलक्षयति 'प्रत्ययशब्देने'ति । सम्प्रदीयते गुरुणा शिष्यायेति 'सम्प्रदायः' । आगमश्चासौ सम्प्रदायश्चेति 'आगमसम्प्रदायः' । प्रवाहोऽयं सम्प्रदायः । 'कारणं' यो 'गुण'स्तत् 'पूर्वक' इत्यर्थः । 'प्रत्यक्षा-
- 30 दिवदि'ति । प्रत्यक्षे सन्निकर्षे अनुमाने यथार्थपरामर्शः । 'समादवास' इदमित्यमेवेति संप्रत्ययः । स च प्रामाण्यग्रहाधीनः, प्रामाण्यस्योत्पत्तौ गुणो हेतुः, गुणश्च शब्दे ज्ञाने वक्तुमयथार्थ-ज्ञानमित्यादि 'प्रमायाः परतन्त्रत्वादि'त्यादिना साधितमेवेत्यर्थः । ननु ज्ञानमात्रहेत्वधीनत्वं स्वतस्त्वमेव प्रामाण्यस्य, न तु गुणजन्यत्वमत्र आह 'न चे'ति । ननु वेदजन्या प्रमेव न भवतीत्यत आह 'न च नेदमि'ति । ननु तथाप्यस्मदादिगुणजन्यत्वं स्यादित्यत आह 'न चे'ति । 'स्वातन्त्र्ये-
- 35 चे'ति । वेदं विना नास्मदादेर्धर्मार्थमज्ञानमित्यर्थः । हेतुकृतं वेदत्वमाक्षिपति 'नन्वि'ति । अस्मदादि-

विसंवादिवाक्ये सर्वज्ञपूर्वकत्वं विरुद्धमदृष्टविषयकास्मदादिविसंवादिवाक्ये वा दृष्टविषय-
वाक्यत्वं विरुद्धमत आह 'वाक्यत्वस्ये'ति । व्यभिचारिणी व्यतिरेकी विरुद्ध इति सिद्धान्तानु-
सारात् । 'अनुपलब्धमानमूलान्तरत्वे सती'ति । मन्वादिवाक्य(?) वाक्यच्छेदाय । 'महाजनपरि-
गृहीतवाक्यत्वादि'ति । सुगताद्यागमव्यवच्छेदाय । प्रथमविशेषणासिद्धिमाह 'न ह्यत्रे'ति ।
द्वितीयविशेषणासिद्धिमाह 'नापी'ति । अन्धघासिद्धि निरस्यति 'नापी'ति । यद्यपि शास्त्रासहस्य
प्रतिपादकत्वाभावात् वाक्यत्वमसिद्धं, न च शास्त्रासमुदायत्वमेव वेदत्वम्, शास्त्राया वेदनिरूप्यते-
नात्माश्रयत्वात् । नापि वेदत्वं शब्दगतोऽपीति विशेषणं देवदत्तीयत्वाद्यनुमापकजातिसङ्कुरात् ।
स्वर्गकामादिपदसमन्विद्याहृतवाक्यत्वं च स्मृतावतिव्यापकत्वात् विरुद्धार्थं, नापि शब्दतदुपजीवि-
प्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं
तत् । यद्यपि शब्दत्वं यत्किञ्चिच्छब्दे विरुद्धं, प्रमाणशब्दत्वं च तथा । ज्ञानाजन्यप्रमाण-
शब्दत्वमसम्भवि । 'वाक्यत्वे'ति विशेषणेऽपि तथा । 'जन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्ये'त्यत्र जन्यपद-
व्यावर्त्तमात्रः । 'शब्दजन्ये'ति कृते प्रत्यक्षदृष्टार्थवस्तुवाक्ये विरुद्धं जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे-
ऽसम्भवि । जन्यपदव्यावर्त्तभावश्च प्रमाया जन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सतीत्यसम्भवि । शब्दतदुप-
जीविप्रमाणातिरिक्तत्वेन प्रमाणविशेषणाप्रोक्तदोषः । तथापि प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया प्रत्या-
सत्त्या यत् प्रत्यक्षं योगजधर्माधीनं च यत् प्रत्यक्षं तद्विषयकार्थत्वात् शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्त-
प्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वं विशेषणं स्वरूपासिद्धम् । किंस्विद्विश्वस्य भेषजमित्यादौ
भागासिद्धं वेदादर्थं प्रतीत्याऽस्मदाद्युदीरितवेदभागे शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यमसिद्धमतो
यथान्पायेन वा दुष्टं कृतमर्थन्यासेन । 'वाक्यादि'ति संगृहीतं हेतुं व्याचष्टे 'अन्वयतो वे'ति ।
'पौरुषेयाणी'ति । स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयानीत्यर्थः । तेन तदर्थधी-
जन्यत्वे तदुच्चारणधीजन्यत्वे वा साध्ये व्यापकजन्यत्वेन सिद्धसाधनम्, स्वतन्त्रपुरुषप्रणीतत्वे
च साध्ये इदानीं पठ्यमाने वेदे भागासिद्धिः, तज्जातीयत्वे च साध्ये स्मृत्यादौ व्यभिचार
इत्यपास्तम् । आद्यस्मृतिपुराणभारतेषु स्वजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्वसत्त्वाच्च
व्यभिचारः । ननु यदि वेदः सकर्तृकः स्यात् तदा 'रघुकाव्यादौ' कालिदासादेरिव कर्तुः स्मरणं
स्यात् इत्याह 'अस्मर्यमाने'ति । प्रकृतेऽपि कर्तुः स्मरणमस्त्येवेत्याह 'अनन्तरञ्चे'ति । 'श्रुति-
पाठके'ति । श्रुतिपाठकानां वा स्मृतिस्तत इत्यर्थः । 'तथा वे'ति । श्रुतेरित्येवार्थः पर्यवस्यति ।
'श्रुत्युपाधिकस्मृतेस्वे'ति पाठे श्रुत्युपाधिका स्मृत्यर्थप्रतिपादिकेत्यर्थः । ननु कार्यान्वित एव
बुद्ध्यवहाराधीना शक्तिरिति तदेव प्रमाणं न त्वर्थवादोऽपीत्याह 'अर्थवादे'ति ।

'सदेव सौम्येदमग्र आसीत्' (छान्दोग्य १६);

'रुद्रः किल हरोद'

इत्याद्यर्थवादानां मुख्यार्थपरत्वे बाधकाभावात् अर्थवादानामपि प्रमाणत्वात् । अत एव 30

'यत्र दुःखेन सम्भिन्नम्'

इत्यादीनामपि प्रमाणत्वमुत्पन्ना स्वर्गपदशक्तिग्रहानुपपत्तेरित्यभिप्रायवानाह 'कर्तुः स्मरण-
स्ये'ति । 'अनैकान्तिकत्वमिति' । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं 'कुमारसम्भवादौ' न चापौरुषेयत्वमित्य-
नैकान्तिकत्वमित्यर्थः । तत्स्मरणस्यार्थवादत्वेन 'त्वया' प्रामाण्यानभ्युपगमादिति भावः ।
ननु वेदाः न पौरुषेयाः प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वादिति व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षितमेतदित्याह 35
'प्रमाणे'ति । प्रणेतुरीश्वरस्य शब्दापेक्षया सत्प्रमाणान्तरं प्रत्यक्षं तद्गोचरार्थत्वं वेदेऽप्यस्तीति

- स्वरूपासिद्धिरित्याह 'प्रणेतारमि'ति । अनैकान्तिकत्वं स्फुटयति 'आकस्मिके'ति । उत्तमाङ्गना काचित् स्वप्ने मया दृष्टेति वाक्ये पौरुषेयत्वे सत्यपि वक्तृभिन्नपुरुषप्रमाणान्तरागोचरार्थत्व- सत्त्वादनेकान्तिकत्वमित्यर्थः । वेदे पौरुषेयत्वानुमाने बाधमाह 'वक्तृवे'ति । स्वर्गापूर्वादि- ज्ञानवतो वेदवक्तृत्वं सम्भाव्येत, तच्च प्रकृतवक्तुर्नास्तीत्यर्थः । 'हेत्वभाव' इति । स्वर्गा- 5 पूर्वादिज्ञानहेत्वभावे ज्ञानरूपफलाभाव इत्यर्थः । हेत्वभावमेवाह 'चक्षुरादीनामि'ति । वेद- वक्ता नातीन्द्रियार्थदर्शी पुरुषत्वात् । तज्ज्ञानं नातीन्द्रियविषयकं ज्ञानत्वात् । तदिन्द्रियं मनो वा नातीन्द्रियार्थावगाहि इन्द्रियत्वात्, मनस्त्वादेति । सिद्धासिद्धिपराहतमिति पूर्वमेव प्रपञ्चितमित्याह 'चेतनस्ये'ति । किञ्च सामग्री चेन्नास्ति तदा कार्यं तस्य ज्ञानं मास्तु, नित्यं तु स्यादेव इत्याह 'नित्ये'ति । अतीन्द्रियार्थदर्शित्वं वक्तुरनुमानबाधितमित्याह 'परमाण्वादय' 10 इति । द्रष्टा यद्यनित्यज्ञानवान् नूनं तत्सामग्र्यप्यस्त्येव इति स्वरूपासिद्धौ हेतुरित्याह 'द्रष्टार- मि'ति । ननु यत्र यत्र पौरुषेयत्वं तत्र तत्र प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं दृष्टं, प्रकृते च तथा 'नास्ती'ति पौरुषेयत्वं निवर्तत इत्युपाधि शङ्कते 'प्रमाणान्तरे'ति । मण्डलीकरणादिप्रतिपादकवाक्ये पौरुषेयत्वे साध्ये सत्यपि प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं नास्तीति साध्याव्यापकत्वमाह 'सुगते'ति । पक्षधर्मावच्छिन्न- साध्यव्यापकतामाह 'प्रमाणस्ये'ति । प्रणेतृषु प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वमेव पौरुषेयत्वं साध्यमिह 15 विवर्जितं, न च साध्यमेवोपाधिर्भविष्यतीति, सकलानुमानोच्छेदकत्वादित्याह 'प्रणेत्रि'ति । उपाधेः साध्यानुप्रवेशं स्फुटयितुमाह 'स्वतन्त्रे'ति । तथापि कथं प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वमुपाधिः साध्यमध्ये निविशते इत्याह 'अर्थप्रतीती'ति । वाक्यप्रणयनानुकूलज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वं स्वातन्त्र्यं, तथा च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वं साध्यप्रविष्टमेवेत्यर्थः । किञ्च 'त्वन्मते' 'मन्वादि'वाक्यानां शब्देतर- प्रमाणागोचरार्थानाम् अपौरुषेयत्वं स्यादित्याह 'मन्वादी'ति । ननु 'मन्वादि'वाक्ये प्रमाणान्तरं 20 वेदस्तद्गोचरार्थत्वमस्त्येवेति नोक्तोपाधिव्यावृत्तिरित्याह 'प्रयुज्यमाने'ति । एवं सति साधना- व्यापकत्वमुपाधेरित्याह 'तस्ये'ति । एकस्याः शाखायाः प्रयुज्यमानायाः शाखान्तरागोचरार्थत्व- सत्त्वादित्याह 'एकस्यापी'ति । ननु मूलभूतप्रमाणान्तरागोचरार्थत्वमुपाधिः, स च वेदाद्व्यावृत्त एवेति क्व साधनव्यापकत्वमित्याह 'अस्त्वेवमि'ति । 'उक्तोत्तरत्वादि'ति । मूलभूतप्रमाणान्तर- गोचरार्थस्य पौरुषेयत्वस्य साध्यत्वान्नोपाधुपाधिमद्भाव इत्युक्तत्वादित्यर्थः । द्व्यणुकपरिमाण- 25 जनकं परमाणुद्वयगतं द्वित्वं द्व्यणुकत्रयगतञ्च त्रित्वं त्रयसरेणौ महत्त्वजनकं तदुभयमप्यस्मदाद्य- पेक्षाबुद्धिजन्यं न सम्भवतीति यदपेक्षाबुद्धिजन्यं स ईश्वर इति साधयितुं पीठमारचयति 'द्व्यणुके'ति । 'कार्यगुणत्वादि'ति षष्ठीसमासः । 'अणुपरिमाणत्वादि'त्युभयत्र हेतुः, मनःपरिमाणमत्र दृष्टान्तः । तच्च धर्मिग्राहकमानादणु चा(?)जनकत्वं चेति भावः । यदि नित्यं परिमाणमणुपरिमाणं वा परिमाणमारभेत, तदा स्पर्शशून्यानामाकाशकालमनसां द्रव्याणामारम्भकारणामपि परिमाण- 30 मनाश्रयमेव परिमाणमारभेतेत्याह 'अन्यथे'ति । किञ्च त्रसरेणुमहत्त्वमणुत्वेनैव चेदुत्पाद्यं, तदा परमाणुपरिमाणमपि द्व्यणुके महत्त्वमेवोत्पादयेत् इत्याह 'द्व्यणुकस्ये'ति । ननु त्रसरेणी कारण- बहुत्वाधीनं महत्त्वं नाणुत्वाधीनमिति कथमविशेष इत्यत आह 'कारणे'ति । ननु चानित्यमणुत्वं महत्त्वमारभते, न तु नित्यमपीत्याशङ्क्य निराकरोति 'अणुत्वमि'ति । तर्हि व्यभिचारान्महत्त्वं महत्त्वारम्भकं न स्यादित्याह 'महत' इति । ननु अणुत्वमहत्त्वाभ्यां महत्त्वमारभ्यतां, को दोष 35 इत्यत आह । 'अणुत्वे'ति । यदि वाणुत्वस्य बहुत्वसामानाधिकरण्यमात्रं महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह 'बहुभिरि'ति । अनित्याणुत्वमात्रं चेन्महत्त्वारम्भे तन्त्रं, तत्राह 'द्वाभ्यामि'ति । यद्वा,

परिम(1)णारम्भे यदि संख्या न तन्त्रं, तदाऽनियमः स्यादित्यर्थः। 'एवं सती'ति। बहुभिः परमाणुभिर्महदारम्भ्यतां, को दोष इत्यर्थः। महत्त्वं प्रति बहुत्वं तन्त्रं, तथा च बहुभिः परमाणुभिरारम्भे भग्ने घटे कपालशर्कराद्युपलम्भो न स्यादिति भावः। 'कारणबहुत्वस्य तदेतुत्वात्' महदारम्भहेतुत्वात्, तस्य च 'त्वया' परमाणावभ्युपगमादित्यर्थः। नन्वणुत्वसमानाधिकरणं बहुत्वमप्यणुत्वमारभतां, तथा च परमाणुकार्यस्य कुतो महत्त्वापत्तिरित्यत आह—'अन्यथे'ति। 5
 दाभ्यामणुभ्यामणुद्वयमारभते, त्रिभिश्चतुभिरपि यदा तादृशमेवाणुद्वयमारभ्येत, तदा बहुत्व-संख्याया वैयर्थ्यमेव स्यात्, कार्ये विशेषानाधानादित्यर्थः। ननु कथं बहुत्वमतन्त्रं यावताणुद्वया-पेक्षयाऽणुत्रयारब्धम् अणुतरम्, अणुचतुष्टयारब्धम् अणुतमं स्यादित्यत आह 'अणुन एवे'ति। एवं सति संख्यायाः परिमाणारम्भकत्वं 'त्वया'ऽभ्युपगतमिति सिद्धं नः समीहितमिति भावः।

'परमाणुकार्यस्य महत्त्वप्रसङ्ग' इति यदुक्तं तत्रेष्टप्रसङ्गमाह 'अस्त्विति'। 'त्रिभिरिति' 10
 परमाणुभिरित्यर्थः। 'महत' इति। घटादौ तथादर्शनादिति भावः। ननु सहचारमात्र-मेतत्, न तु नियम इत्यत आह 'तथापि चे'ति। परमाणुभिरपि महद्, व्याारम्भे महत्तरतमादि-भावेन यत् 'तारतम्यमु'पलभ्यते तत्र परमाणुसंख्यैव तन्त्रं, महत्त्वप्रचययोरभावादित्यर्थः। ननु द्व्यणुके परमाणुप्रचयेन द्व्यणुकप्रचयेन च त्रसरेणौ परिमाणमारभ्यतां किं द्वित्वत्रित्वाभ्यामत आह 'न चे'ति। तत्र प्रचयाभावात् संख्यैव तन्त्रमित्यर्थः। 'परिशिष्यत' इति। द्व्यणुकत्र्यणुक- 15
 परिमाणारम्भायेति शेषः। स्वापेक्षितं रचिते पीठे तावदुपपादयति 'सा चे'ति। 'अपेक्षाबुद्धि'रिति। प्रात्यक्षिकीत्यर्थः। एवमनभ्युपगमेऽनिष्टपरम्परामाह 'अन्यथे'ति। अन्धोन्माश्रयं विशदयति 'जाते ही'ति। 'कार्य'पदं तात्पर्यपरम्, 'आयोजन'पदं व्याख्यानपरं, 'पद'पदमीश्वरादिपरम् ॥५॥

विवेकटीका

20

'कार्यत्वाग्निरुपाधित्वमेवं धृति-विनाशयोरिति'। 'पदात् खत्वपी'त्यस्य प्राक् धृतिसंहरण-हेतुद्वये व्याप्तिग्राहककार्यकारणभावोपदर्शनपरं लिखनन्तु कारिकाया एकैवाव्यक्तया तदुत्तरम्। यद्वा, 'यथे'ति कारिकापूर्वं पूरणीयम्, तथा च धृतिविनाशदृष्टान्तेन 'पदस्य' पददृष्टान्तेन प्रत्ययादेनिरुपाधित्वोपदर्शनं धृतिविनाशयोर्हेत्वोः कार्यत्वात् कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसह- 25
 कारेण गृहीतव्याप्तिकत्वात् निरुपाधित्वं तत् एव व्याख्यास्यमानहेतुचतुष्टयेऽपि लाघवादिदानीमेव निरुपाधित्वग्राहकमाह—'प्रत्ययादेशचे'ति। 'पूर्ववत्' कार्यकारण(भाव)गृहीतव्याप्तिकत्वात् निरुपा-धित्वमित्यर्थः। ननु परतन्त्रपुरुषपरम्पराधीन(1?) एव व्यवहारपरम्परास्तु, किं स्वतन्त्रेणेत्याह—'विच्छेदेने'ति। प्र(104a)त्य(ल)ये तदुच्छेदात् सर्गादौ तत्प्रवर्तकोऽवश्यमुपेय इति भावः।

अत्र प्रथमव्याख्यायां द्वितीयव्याख्यायास्तु 'पद'पदमीश्वरादिपदपरमिति भावः। 'गम्यते' ज्ञायते एकस्यानुगतस्य पक्षतावच्छेदकस्याभावात् एकपदपदेनोक्तान् तेन तेन रूपेण पक्षीकृतानाह 30
 —'यदेतदि'त्यादि। 'व्यक्तवाचनी(चां)मानुषाणां 'लिपिव्यवहारो' लिखनज्ञानप्रकारः, 'क्रमव्यवहारो' यद्वर्णानन्तरं यो वर्णः पठ्यते सः 'स्वतन्त्रपुरुषविश्रान्तः' सजातीयव्यवहारा-प्रयुक्तव्यवहारव(त)दधीनजातीयः।

आदिमस्त्वमुपाधिं शङ्कते—'आदी'ति। स्वाव्यवहितप्राक्कालावृत्तिजातीयव्यवहार-जातीयत्वमित्यर्थः। पक्षे साधनाव्यापकत्वमाह—'अयमिति'। 'अन्यथापि' निरुक्तसाध्यं 35

विनापि, तेन व्यभिचारोत्थापनद्वारा दोषत्वमाविष्कृतम् 'तदसिद्धेः' । तथा च न साधनव्यापकत्वमिति भावः । 'आदिमत्तामि'ति । स्वतन्त्रव्यवहर्तृसाधनेन फलत आदिमत्तामेवायं हेतुः साधयतीति भावः । शङ्कते—'न चे'ति । एवं विच्छेदाद्युपगमे, तथा चापसिद्धान्त इति भावः । संसारस्यानादित्वं हि सजातीयध्वंसव्याप्यप्रागभावप्रतियोगित्वं, तच्च व्यवहारेषु

5 निरुक्तादिमत्तास्वीकारेऽपि न क्षतम्, सर्गान्तरीय-व्यवहार-ध्वंसानादाय तदविरोधादिति उत्तरयति—'तथापी'ति । भिन्नविषयतयाऽविरोधं दृष्टान्तेन दर्शयति—'न ही'ति । अन्ध-निरुक्तादिमत्त्वं न भ(व)स्यानिरुक्तानादित्वविरोधिबाधकं न वा ? न 'भवस्य' निरुक्तानादित्वम् अन्धानिरुक्तादिमत्त्वविरोधीति अन्धेनेश्वरस्यान्यथासिद्धिमाह—'अस्त्विति । 'अर्वागदर्शी' असर्वज्ञः, 'मूलं' स्वतन्त्रो व्यवहर्त्ता । आदर्शाभावेन तेन सर्गादौ कल्पनाऽसम्भव इत्याह—'तेने'ति ।

10 वस्तुतस्तु सर्गव्यवहारमूलं लाघवादेक एव सिद्धयतीति (नान्धे)नान्यथासिद्धिरिति ध्येयम् । ननु सर्गप्रलयसम्भवे सर्वमिदं, स एव तु कुत इत्यत्राह—'साधितावि'ति ।

प्रमाणद्योतनाय 'पिते'ति । व्युत्पादकत्वगुणयोगेन पितृत्वव्यपदेश इति भावः । 'जगतः' संसारार्थात्मजातस्य । मातृत्वमपि जनकतदु(?)त्पादकत्वपालनादिगुणयोगात् । 'धाता' घटादिनिर्माणकर्त्ता । अत्र 'जगत' इति च शैपिकी पृष्ठी, रक्षक इति 'केचित्' । 'पितामहो' जनकस्यापि

15 जनकः वदु(व्युत्?)पादकस्यापि व्युत्पादको वा ।

'अहं यदि' 'कर्मणि' घटादिनिर्माणादौ 'अतन्द्रितो' अनलसो 'न वर्त्तय' कर्त्ता न स्यात्, तदा 'अमी' लोका' व्युत्पत्तिघटादिव्यवहारानभिज्ञतया 'उत्सीदेयुः' तत्तत्कार्यानिर्वाहेणोच्छिन्नव्यवहाराः स्युः । कुत एतदित्याशङ्का(काङ्क्षा)यामाह—'ममे'ति । मत्कर्मणि कर्माणि कुर्वन्ति यतः ।

'एतेने'ति । भगवानेव प्रथमतः कृलालादि-शरीरमुपगृह्य घटादीन् कृतवानिति यतः

20 अत्र प्रथमव्याख्यायां, तेन विधिप्रत्ययपरद्वितीयव्याख्यातो भेदः सूचितः ।

'समाश्वासविषयः' बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु निष्कम्पप्रवृत्त्युपयोगिज्ञा(104b)न-विषयः, गुरुणा सम्प्रदीयते यः स 'सम्प्रदायो' वेदः, तत्र दृष्टार्थ(धि)कवेदे सिद्धसाधनवारणायाह—'आगम' इति । आगम्यते सम्यत(क्?) जायतेऽलौकिकोऽर्थोऽनेनेति व्युत्पत्त्याऽगमपदम-दृष्टार्थपरं, तथा चालौकिकार्थो वेद अ(इ)ति फलति । 'केचित्तु' वेदसम्प्रदायो वेदपरम्परा

25 इत्याहुः । 'गुणपूर्वकः' गुणसहकारेण प्रमाजनकः । अत्र विपक्षबाधकमाह—'कारणे'ति । जन्मप्रमात्वावच्छिन्नं प्रति गुणस्य कारणत्वात्, तेन विना प्रमाजननमेव न स्यादित्यर्थः । 'समा(श्वासः)' अवधारणाकारः प्रत्ययः । 'असिद्धस्य' गुणजन्मभाव(प्रसवतः) प्रसवतबाधस्यातो दोषाभावाद्'अवेदितं' प्रमाया गुणजन्मत्वादित्यादिना । इदमागमस्वरूपम् अर्वाचीनवृत्ति-वाक्यार्थप्रमयाऽर्थान्तरं निराकरोति—'न चे'ति । 'स्वातन्त्र्येण' वेदमनु(प)जीव्य धर्माधर्मयोः

30 'प्रभवति' तज्जनकताज्ञानवान् भवितुमर्हति । ननु सिद्धयतु कश्चिद् गुणवान्, तस्य सार्वज्ञे किम्मानमत आह—'न चे'ति । 'गुणवत्ता' अनुपजीव्य वेदानलिलवेदार्थज्ञानवत्ता ।

'सर्वज्ञे'ति । 'वेदाः सर्वज्ञ-प्रणीताः', प्रणीतत्वञ्च तत्कथ(ण्)ाद्युच्चरितत्वं, तेन (न) दृष्टान्तासिद्धिः प्रणीतजातीयत्वं, तेनेदानीन्तनवेदे न व्यभिचारः ।

हेतुमाक्षिपति 'नत्व(न्व)'ति । 'वाक्यत्वस्य' बह्विना सिञ्चतीत्यादौ, अदृष्टार्थकवाक्य(त्व)स्य स्वर्गकामो बह्विना सिञ्चतीत्यादौ 'विरुद्धत्वाद्वा' भिचारितो, व्यति(वा)रेको विरुद्ध इति नयेनेदम् । अदृष्टार्थक-प्रमाणवाक्यत्वम् अदृष्टार्थकत्वे सति आप्तवक्तृकवाक्यत्वं वा, तत्त्वे सति यथार्थ-ज्ञानजनकत्वं वा ? आद्येऽसिद्धिः, आप्तवक्तृकत्वस्य तत्रास्माभिरनुपगमात् । द्वितीये, 'सत्त्वा- (मन्वा?) दी'ति । तेषामसर्वज्ञत्वात्, तत्त्वे वा तैरेवार्थान्तरादिति भावः । 'अनुपलब्धमाने'ति । 5
'सत्य'न्तं संवादिवाक्यवारणाय । शब्दजन्यज्ञान(ः)जन्यत्वार्थकं लौकिकवाक्यस्य 'स्व(मु)गता'द्या-गमस्य च वारणाय—'महाजन-परिगृहीते'ति । धर्मजनकाध्ययनानुष्ठानादिविषयेत्यर्थः । यागदानादिवारणाय—'वाक्य(त्व)स्ये'ति । अप्रयोजकत्वमुद्धरति—'न ही'ति । तत्र वेदो मूलम् असर्वज्ञानां तत्र स्वातन्त्र्येण वाक्यार्थज्ञानासम्भवादिति । ननु प्रमाया गुणजन्यत्व-नियम एवात्र मूलम्, अयञ्च प्रमाणमेव नेत्यप्रयोजकत्वमाशङ्क्याह—'नापी'ति । 'महाजने'ति । 10
हेतुदर्शनशून्यग्रहणधारणादिना प्रमाणत्वेन निर्णयादित्यर्थः । 'परम्परैवे'ति । तथा च शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यत्वमेवासिद्धं, तादृशज्ञानेनैव तत्सिद्धेरप्रयोजकत्वञ्चेति भावः । 'महाप्रलयेन' जन्यद्रव्यानधिकरणप्रलयेन । क्वचित् 'प्रलयेने'त्येव पाठः । दैनन्दिक(न)-प्रलयेऽपि पुराणे तथा व्यवहारात् महत्त्वोप(ः)दानम् । अत्र सर्वज्ञाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धि-माशङ्क्य—'वाक्यात् सत्वपी'त्यनुमेव । 'वाक्यादि'ति । 15

'अन्वयतो वे'ति । पौरुषेयाणि सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयजातीयानि । घुणाक्षरन्यायेन कदाचित् क्वचिद्वेदे तथात्वसम्भवेऽपि वेदत्वावच्छेद(105a)ेन तदसम्भवाच्च सिद्धसाधनं लाघवसहकारेणैकपुरुषीयोच्चारणसिद्धेर्वा स तथा, अध्ययनविषयत्वपक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकं स्मर्यमाणकर्तृकत्वमुपाधिरध्ययनविषयत्वे सति स्व(प्र)स्मर्यमाणकर्तृकत्वरूपं सत्-प्रतिपक्षं वा शङ्कते—'अस्मर्यमाणे'ति । 'असिद्धेरि'ति । विशेषणवति विशिष्टाभावेन 20 विशिष्टव्यभिचारेण वा न दूषणक्षमता विशेषणवतीत्यसिद्धे सत्प्रतिपक्षे स्वरूपासिद्धिरिति यथा-श्रुतम् ।

'अनन्तरं' प्रलयात् । 'प्रतिमन्वन्तरमि'ति । अत्र 'विधीयत' इति क्रियाक्षिप्तस्य कर्तुः स्मरणम् ।

'यज्ञो' विष्णुः, 'श्रुति-पाठक'स्य वेदविशेषस्य 'स्मृतेः' स्मरणात् । 'श्रुत्युपाधिकस्मृतेरि'ति 25 पाठेऽप्ययमेवार्थः ।

शङ्कते—'अयंवादे'ति । स च न तेषां प्रमाणमिति भावः ।

केवलव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षं शङ्कते—'प्रमाणान्तरे'ति । शब्द(?)शब्दोपजीव्यातिरिक्त-प्रमित्यविषयार्थकत्वादित्यर्थः । मन्वादिसमूहो व्यभिचारं स्फुटत्वादुपेक्ष्याह—'प्रणेतारमि'ति । प्रणेतुरीश्वरस्य तत्र प्रत्यक्षसत्त्वादित्यर्थः । तथा च न सामान्याभावः, प्रणेतुनिष्ठ-तादृश-प्रमाविषयत्वस्यैव तत्र सत्त्वादित्यर्थः । ननु प्रणेतुभिन्ननिष्ठतादृशप्रमित्यविषयार्थकत्वादिति हेतूकर्तव्यं, तत्राह—'आकस्मिके'ति । 'तेनैवे'ति । तथा च तद्वत्कृतकतद्वाक्ये पौरुषेय-त्ववति निरुक्तहेतुमति व्यभिचार इति भावः ।

'वक्ता' प्रकृतवाक्यार्थज्ञानवान् । 'प्रकृते' वेदे । 'हेत्वभावे' वाक्यार्थज्ञानकारणाभावे, 'क्रल'स्य वाक्यार्थज्ञानस्य 'भावात्' । हेत्वभावमेवाह—'चक्षुरादीनामि'ति । 'तत्र' 35 वेदार्थे । दूषयति—'ने'ति । ईश्वरो न वेदार्थसाक्षात्कार(ः) समवायिचेतनत्वात्, ईश्वर-

ज्ञानं न तद्विषयकं ज्ञानत्वात्, ईश्वरेन्द्रियं न वेदार्थसमर्थम् इन्द्रियत्वात्, तन्मनः न स्वातन्त्र्येण तत्साक्षात्कारसमर्थं, मनस्त्वात्, मतवदित्यादीनि । स्व(भा)श्रयस्या'सिद्धेः' सिद्धासिद्धि-
व्याघातेन 'प्रागेव' निराकृतप्र(ग)योगि(येऽपि?) चक्षुरादेस्तत्रासामर्थ्येऽपि तद्गोचरनित्यसाक्षात्-
कारनिराकरणे यथोक्तमानस्यासामर्थ्यात् । 'दृष्टारमि'ति । नित्यानित्यसाधारणदृष्टिमत् एव
5 नित्यदृष्टिमतो वा किम्-शब्दार्थत्वे उक्तहेतोरसिद्धेः' अप्रयोजकत्वात् सामर्थ्याभावेना-
नित्यसाक्षात्कारासम्भवेऽपि नित्यसाक्षात्कारत्वे बाधकाभावादित्यर्थः ।

द्वितीये साध्याप्रसिद्धापि सा 'अन्यं प्रति' अनित्यदृष्टिमत्परत्वे 'सिद्धसाधनात्' ।

शङ्कते—'तथापी'ति । 'अप्रमाणं' न प्रकृतानुमितिक(ग)रणीभूतज्ञानविषयः । ननु
निरुपाधित्वादेव प्रयोजकं स्यादित्यत्राह—'प्रमाणान्तरे'ति । शब्द,? शब्दोपजीव्यातिरिक्त-
10 प्रमाविषयत्वरूपोपाधिप्रयुक्तं वाक्यत्वस्य निरुक्तसाध्यव्याप्यत्वमित्यर्थः । 'न नु(सु?)'-
गते'ति । 'सुगता'द्यागमे पौरुषेयत्ववति प्रमावि[105b]पयार्थत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात्,
तस्य तद्व्यापकत्वे तदभावात्तत्रापि पौरुषेयत्वत्र स्यादित्यर्थः ।

ननु प्रमाणवाक्यत्वावच्छिन्नव्यापकः तदुपाधिः स्यादित्याह—'प्रमाणवाक्यस्ये'ति । 'प्रणेतृ-
प्रमाणान्तरगोचरार्थ'कत्वमेव विवक्षितविवेकेन साध्यम्, उपाधौ च 'प्रमाण'पदं यदि प्रमापरं,
15 तदा साध्यभिन्नतया नोपाधिता, साधनव्यापकत्वात् दोषोन्नयने साध्याविशेषाच्च यदि*
च प्रमाकरणपरं, तदा प्रयोजकतया न साध्यव्यापकता इत्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'प्रणे त्रि?, 'ति ।
भिन्नद्वयापौरुषेयत्वसाध्यमुपातुं 'स्वतन्त्रे'णे(?)ति । 'अर्थप्रतीत्येकविषयो' प्रकृतवाक्यार्थ-
प्रतीतिसमानविषयो । विवक्षायामपि तादृशतात्पर्यरूपायां वाक्यानुप्रवेशोऽस्त्येव प्रयत्न-
स्याप्युद्देश्यताख्यविषयताया वाक्यार्थं प्रति विषयत्वेन वाक्यार्थगोचरत्वमूहनीयम् । न त्वेतावता
20 प्रमाणान्तरगोचरार्थकत्वादिना साध्येऽनुप्रवेशः, किन्तु स्वातन्त्र्यघटकतया । न च तावतानु-
पाधिता साध्यतावच्छेदकस्य परमुपाधिताऽवच्छेदकत्वन्नोपेयते, प्रकारान्तरे तु साध्यस्य तत्त्व-
मिष्यत एवेत्यरुचेराह 'मन्वादी'ति । व्यापकताभावेन व्याप्याभावस्य भावादिति भावः ।
'शब्देतर'त्वं तदुपजीविनोऽप्युपलक्षणम्' शङ्कते 'प्रयुज्यमाने'(ने?)ति । तथा च शब्दपदं शब्द-
परिशेषपरं मन्वादिवाक्ये च प्रयुज्यमानम[205b]न्वादिवाक्येतरत्वेदगोचरार्थकत्वात् ।
25 न च तदभाव इति भावः । 'तस्ये'ति । तथा च साधनव्यापकत्वादनुपाधित्वमिति भावः ।
'शाखाभेदेने'त्युपलक्षणं, मन्वादिवाक्यैरपीत्यपि बोध्यम् । ननु प्रयुज्यमानवाक्येतरत्वमूलीभूत-
प्रमाणगोचरार्थत्वं तथा वाच्यम् । न च वेदस्य वेदो मन्वादिवाक्यं वा मूलमित्याह 'अस्त्वेवमि'ति ।
'उक्तोत्तरत्वादि'ति । ईश्वरप्रत्यक्षविषयार्थकत्वेन पक्षेऽप्येतस्य मयोपगमेन साधनव्यापकतया
वह्नी साध्ये दाहसमर्थवत्त्वादेरिव नोपाधित्वमिति भावः । कर्तव्यं जन्यं 'कार्यगुणत्वात्'
30 कार्यवृत्तिगुणत्वात् 'परमाणुपरिमाणं' न द्व्यणुकपरिमाणस्य कारणम् । प्रथमे हेतु'नित्ये'ति ।
उभयत्र हेतुमाह 'अण्वि'ति । सर्वत्र मनःपरिमाणं दृष्टान्तः । ननु अवच्छिन्नपरिमाणत्वेनैव वा
परिमाणं प्रति हेतुतया परिमाणद्व्यणुकपरिमाणमपि जनकं स्यादेव इत्यत्र बाधकमाह 'अन्यथे'ति ।

* Guṇānanda reads अप्रमाणम् for न प्रमाणम्.

* The Banaras Ms. (incomplete) ends here. Thereafter the text of the Com. is taken from the IM. Ms. (A. S.), No. 6.

मनोगगनादिपरिमाणस्यापि तेन रूपेण योग्यत्वे नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलोपधाननिवृत्त्यात् स्पर्श-
रहिततया तदाश्रयस्य द्रव्यानारम्भेऽपि ततो निराश्रयमेव कार्यं स्यात् । आरम्भ (म्भे ?) ती (ऽपि)
वा स्पर्शरहितमपि द्रव्यमित्यक्षरतात्पर्ययोर[206a]र्थः । ननु, स्पर्शवत्परिमाणत्वमेव
तदारम्भकतावच्छेदकं वाच्यं यतो नोक्तदोष इत्युच्येराह 'द्व्यणुकस्ये'ति । 'तत्र'
द्व्यणुक'कारणबहुत्वेन' द्व्यणुकबहुत्वेन । 'अणुपरिमाणस्ये'ति । इदमुपलक्षणम्, एतावतैव 5
समीहितमिति सिद्धिरप्यध्येयाभ्युपेया । ननु नित्यत्वेन बहुत्वेन वा विशिष्टानि अणु-
परिमाणानि महत्त्वमारभन्ताम् । न च द्व्यणुकारम्भकपरिमाणानि तथा इत्याह 'अणुत्वमेवे'ति ।
निरुक्ताविशिष्टाणुत्वमेवेत्यर्थः । एव-कारेण बहुत्वसंख्यायाः व्यवच्छेदः । 'विशेषो' द्व्यणुक-
परिमाणारम्भकाद्व्यावृत्तस्तादृशाणुत्वस्य जन्यमहत्त्वमेव कार्यतावच्छेदकं तद्विशेषो वा ?
आद्ये 'महत्' इति । द्वितीये 'अणुत्वे'ति । आरम्भकवृत्तिपरिमाणत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजातेरावश्यक- 10
वृत्तित्वनियमात् अणुकपरिमाणेऽणुत्वं स्यात् । एवम् आरम्भकपरिमाणनिष्ठात्यन्ताभाव-
प्रतियोगितादृशजातेरारम्भावृत्तित्वनियमेन तत्र महत्त्वत्वं च न स्यादित्यर्थः । उक्तव्याप्ताव-
प्रयोजकमाशङ्क्याह 'बहुभिरि'ति । द्व्यणुकवृत्तिबहुत्वसंख्यामनादृत्य बहुभिरणुपरिमाणमह-
दारम्भे बहुभिः परमाणुभिः एवं तदनादृत्यानित्यतावैशिष्ट्यमात्रेण तैर्महदार[206b]म्भे
द्वाभ्यां द्व्यणुकाभ्यां महत्त्वमारभ्येतेत्यर्थः । 'एवं सति' भवतां स्थितिपक्षे बहुभिः परमाणु- 15
भिर्द्रव्यारम्भको(?) दोषकस्तुव सिद्धान्तविरोधः । परमाणुभिर्द्व्यणुके विरोधस्य क्लिप्तत्वादित-
तत् (त्यर्थः ?) । ननु तैरारम्भोऽस्तु महत्त्वं तु कृत इत्यत्राह 'कारणे'ति । तथा च सामग्रीबलादेव
तन्महत् स्यादिति भावः । नन्वस्तु परमाणुकार्यमपि महत्, का ते हानिरित्यनिष्टमुपदर्शयति
'अन्यथे'ति । अन्यारम्भे परमाणुभिरारम्भे तद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्तरा द्व्यणुकारम्भवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।
यद्वा, ननु जन्यवृत्तिबहुत्वमेव तदारम्भकं वाच्यम् । तत्राह 'अन्यथे'ति । बह्वारम्भाणुवैयर्थ्यं 20
स्यादिति मयापि सुवचम् एव । सहं (महद् ?) वा परमात्मा (ष्वा ?) रब्धमप्यथैव स्यात् ।
जन्यवृत्तेरेव तस्य महदारम्भकत्वात् । न च समानपरिमाणाल्पारब्धापेक्षया तद्वहुतरारब्धे
उत्कर्षदर्शनात् । तत्रावान्तरतारतम्यं स्यादित्यत्रेष्टापत्त्योत्तरितं प्रत्याह 'अणुन एवे'ति ।
तत्परिमाणबहुत्वाल्पत्वाधीन'तारतम्याभ्युपगमस्तु' आश्रये तादृश'संख्यामवधीर्यं' विना 'न
स्यात्' न भवति । तथा च संख्याया एव तत्तारतम्यप्रयोजकत्वमभ्युपगम (न्तव्य ?) मिति 25
भावः । ननु मास्तु अन्तरा द्व्य[207a]णुकं त्रिभिरेव परमाणुभिस्तुत्या अणुकारम्भः
किमिति नोपेयत इत्याह 'अस्ति'ति । 'त्रिभिः' परमाणुभिः । ननु दर्शनमात्रादेव
न नियमसिद्धिरत आह 'तथापि वे'ति । अयमर्थः—एवमपि सामग्रीबलादणुत्वयारब्धेऽपि
बाधकाभावान्महदेव स्यात्, अणु वा ? आद्येऽपि तत्परिमाणं द्व्यणुकतारतम्यवदेव, ततोऽप-
कर्षवत्त्वा (त्वात् ?) प्रथमे समानजातीयपरिमाणन्यूनाधिकसंख्याकारब्धेऽपकर्षोपकर्षनियमबाधः । 30
अन्त्ये त्वाह 'तथापि वे'ति । महत्तारतम्ये परमाणुद्व्यारब्धमहत्त्वापेक्षया तन्त्रारब्धे उत्कर्षा-
भ्युपगमे 'संख्यैव' परमाणुप्रयोजिका, तथा च सिद्धमीहितं, तत्कारणापेक्षाबुद्धार्थमेव भगवदुप-
गमादिति तदस्य पदस्य अपकर्षविश्रान्तजातिपरत्वे च यथाश्रुतमेव ज्यायः । न च तत्तारतम्ये
प्रचय एव प्रयोजक इत्यत्राह 'न चे'ति । 'अवयवे'ति । अवयवावयवसंयोगो (I ?) पेक्षस्यैव तस्य
तद्वेतुत्वोपगमादित्यर्थः । 'महतो' महत्त्वस्य । 'एवे'न परिमाणान्तरव्यवच्छेदः । 'परमाणुषु' 35
नियमतः 'सम्भवति' । 'तत्' अपेक्षाबुद्धिस्वरूपम् । उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं कार्यकारणभावमाह

‘अन्यथे’ति । परिमितस्य अवच्छिन्नपरिमाणाभावे तत्र कर्मानुत्पत्तौ परमाण्वोः सं[207b]-
 योगासम्भवेन द्रव्यस्यानुत्पादः स्यादित्यर्थः । [मूर्तत्वस्य जातिरूपत्वे तु विना परिमाणं नानु-
 पपत्तिगन्धोऽपीत्येकदेशिनः । विप्रतिपद्यन्ते ते(?) च ते परमाणुद्व्यणुकयोरपि तत्र मानत्वेनाभिहिता-
 नामप्रयोजकतयेत्यन्यत्र विस्तरः । इतरेतराश्रयं विशदयति ‘जात’ इति । ‘कार्यायोजन’-
 5 पदरूपान् हेतून् कारिकया व्याचष्टे । स्यादित्यर्थः(?)—repeated ? . मूर्तत्वस्य जातिरूपत्वे तु
 विना परिमाणं नानुपपत्तिगन्धोऽपीत्येकदेशिनः । विप्रतिपद्यन्ते च ते परमाणुद्व्यणुकयोरपि तत्र
 मानत्वेनाभिहितानामप्रयोजकतयेत्यन्यत्र विस्तरः । इतरेतराश्रयं विशदयति ‘जात’ इति ॥५॥

अथवा, कार्येत्यादिकमन्यथा व्याख्यायते—

उद्दृश एव तात्पर्यं व्याख्या विश्वदृशः सती ।

10 ईश्वरादिपदं सार्थं लोकवृत्तानुसारतः ॥ ६ ॥

आम्नायस्य हि भाव्यार्थस्य कार्यं पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्तौ । भूतार्थस्य तु यद्यपि
 नाहृत्य प्रवर्तकत्वं निवर्तकत्वं वा, तथापि तात्पर्यतस्तत्रैव प्रामाण्यम् । तथा हि—
 विधिशक्तिरेवावसोदन्ती स्तुत्यादिभिरुत्तभ्यते । प्रशस्ते हि सर्वः प्रवर्तते, निन्दिताश्च
 निवर्तते इति स्थितिः ।

15 तत्र पदशक्तिस्तावदभिधा, तद्वलायातः पदार्थः । आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति
 चाऽन्वयशक्तिः पदानां पदार्थानां वा वाक्यं, तद्वलायातो वाक्यार्थः ।
 तात्पर्यार्थस्तु चिन्त्यते । तदेव परं साध्यं, प्रतिपाद्यं, प्रयोजनमुद्देश्यं वा यस्य ;
 तदिदं तत्परम्, तस्य भावस्तत्त्वम्, तत् यद्विषयं स तात्पर्यार्थ इति स्यात् ।
 तत्र न प्रथमः, प्रमाणेनार्थस्य कर्मणोऽसाध्यत्वात् । फलस्य च तत्प्रतिपत्तितोऽन्य-
 20 स्याभावात् । प्रशस्तनिन्दितस्वार्थप्रतिपादनद्वारेण प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं साध्यं पर-
 मुच्यते इति चेन्न । ‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र तीरस्याप्रवृत्तिनिवृत्तिरूपस्यासाध्यस्यापि
 परत्वात् । तीरविषये प्रवृत्तिनिवृत्तौ साध्ये इति तीरस्यापि परत्वमिति चेन्न ।
 स्वरूपाख्यानमात्रेणापि पर्यवसानात् ।

न द्वितीयः, पदवाक्ययोः पदार्थतत्संसर्गो विहाय प्रतिपाद्यान्तराभावात् ।
 25 पदशक्तिसंसर्गशक्ती विना स्वार्थाविनाभावेन प्रतिपाद्यं परमुच्यते इत्यपि न
 साम्प्रतम् । न हि यत् यच्छब्दार्थाविनाभूतं तत्र तत्र तात्पर्यं शब्दस्य, अति-
 प्रसङ्गात् । तदा हि ‘गङ्गायां जलमि’त्याद्यपि तीरपरं स्यात् । अविनाभावस्य
 तादवस्थ्यात् । मुख्ये बाधके सति तत्तथा स्यादिति चेन्न । तस्मिन्नसत्यपि भावात् ।
 तद् यथा—

30 ‘गच्छ गच्छसि चेत् कान्त पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।
 ममापि जन्म तत्रैव भूयाद् यत्र गतो भवान्’ ॥ इति ।

मुख्यार्थाबाधनेऽपि वारणे तात्पर्यम् । न च परं व्यापकमेव ; अव्यापकेऽपि तात्पर्यदर्शनात् । तद् यथा—‘मञ्चाः क्रोशन्ती’ति पुरुषे तात्पर्यम् । न च मञ्च-
पुरुषयोरविनाभावः, नापि पुरुषक्रोशनयोः । नापि तृतीयः, तद्वि प्रतिपाद्यापेक्षितं,
प्रतिपादकापेक्षितं वा स्यात् ? । नाद्यः, शब्दप्रामाण्यस्यातदधीनत्वात् । तथात्वे
वाऽतिप्रसङ्गात् । यस्य यदपेक्षितं, तं प्रति तस्य परत्वप्रसङ्गात् । तदर्थसाध्यत्वेनापेक्षा- 5
नियम इति चेन्न । कार्यज्ञाप्यभेदेन साध्यस्य बहुविधत्वे भिन्नतात्पर्यतया वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । धूमस्य हि प्रदेशस्यामलतामशकनिवृत्त्याद्यनेकं कार्यम् । आर्द्रस्थ-
दहनाद्यनेकं ज्ञाप्यम् । तथा चेह प्रदेशे धूमोद्गम इत्यभिहिते तात्पर्यतः की
वाक्यार्थो भवेत् ? । चेतनापेक्षाया नियन्तुमशक्यत्वात् । नाऽपि प्रतिपादका-
पेक्षितं ; वेदे तदभावात् । चतुर्थस्तु स्यात् । यदुद्देशेन यः शब्दः प्रवृत्तः स 10
तत्परः, तथैव लोकव्युत्पत्तेः । तथा हि—प्रशंसावाक्यमुपादानमुद्दिश्य लोके
प्रयुज्यते, तदुपादानपरम् । निन्दावाक्यं हानमुद्दिश्य प्रयुज्यते, तद्धानपरम् । एव-
मन्यत्रापि स्वयमूहनीयम् । तस्माज्जोकानुसारिण वेदेऽप्येवं स्वीकरणीयम् । अन्यथा
अर्थवादानां सर्वथैवानर्थक्यप्रसङ्गात् । स चोद्देशो व्यवसायोऽधिकारोऽभिप्रायो
भाव आशय इत्यनर्थान्तरमिति तदाधारप्रणेतृपुरुषधौरेयसिद्धिः । तथा च 15
प्रयोगः—वैदिकानि प्रशंसावाक्यानि उपादानाभिप्रायपूर्वकाणि, प्रशंसावाक्यत्वात्,
‘परिणतिसुरसमाम्नाफलमि’त्यादिलोकवाक्यवदिति । एवं निन्दावाक्यानि हाना-
भिप्रायपूर्वकाणि, निन्दावाक्यत्वात्, ‘परिणतिविरसं पनसफलमि’त्यादिवाक्यवत् ।
अन्यथा निरर्थकत्वप्रसङ्गश्च विपक्षे बाधकमुक्तम् ।

अपि च—नो चेदेवं, श्रुतार्थापत्तिरपि हीयेत । सिद्धो ह्यर्थः प्रमाणविषयो, न 20
तु तेनैव कर्तव्यः । न च ‘पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते’ इत्यत्र रात्रौ भुङ्क्ते इति
वाक्यशेषोऽस्ति, अनुपलम्भबाधितत्वात् । उत्पत्त्यभिव्यक्तिसामग्र्योतात्वादिव्यापार-
विरहात् । अयोग्यस्याशङ्कितुमप्यशक्यत्वात् । तस्मादभिप्रायस्य एव परिशिष्यते,
गत्यन्तराऽभावात् । स चेदेदे नास्ति, नास्ति श्रुतार्थापत्तिरिति तदुत्पादनानर्थक्य-
प्रसङ्गः । तस्मात् कार्यात्तात्पर्यादप्युच्यते, अस्ति प्रणेतृति । 25

आयोजनात् खल्वपि । न हि वेदादव्याख्यातात् कश्चिदर्थमधिगच्छति ।
न चैकदेशदर्शिनो व्याख्यानमादरणीयम् ; ‘पीर्वापर्यापरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते
मतिम्’ इति न्यायेनानाग्रासात् । त्रिचतुरपदकादपि वाक्यादेकदेशश्चाविणोऽन्य-
थाऽर्थप्रत्ययः स्यात्, किमुतातीन्द्रियादन्तरान्तरवाक्यसम्भेददुरधिगमात् । ततः
सकलवेदवेदार्थदर्शी कश्चिदेवाभ्युपेयः, अन्यथाऽन्यपरम्पराप्रसङ्गात् । स च श्रुताधी- 30

- तावद्धृतस्मृतसाङ्गोपाङ्गवेदवेदार्थस्तद्विपरीतो वा न सर्वज्ञादन्यः सम्भवति । को ह्यप्रत्यक्षोक्तविश्वतदनुष्ठान 'एतावानेवायमान्नाय' इति निश्चिन्यात् ? । कथा-
 ऽर्वागृक् निःशेषाः श्रुतीर्थन्यतोऽर्थतो वाऽधीयोत, अध्यापयेद्वा ? । अत्रापि
 प्रयोगः--वेदाः कदाचित् सर्ववेदार्थविद्वद्वाख्याताः, अनुष्ठातृमतिचलनेऽपि निश्चला-
 5 र्यानुष्ठानत्वात्, यदेवं तत्सर्वं तदर्थविद्वद्वाख्यातं, यथा मन्वादिसंज्ञितेति । अन्यथा
 त्वनाश्वासेनाव्यवस्थानादननुष्ठानमव्यवस्था वा भवेदनादेशिकत्वात् । अनुष्ठानार
 एवादेशार इति चेन्न । तेषामनियतबोधत्वात् । वेदवद्देदानुष्ठानमप्यनादीति चेन्न ।
 तच्च स्वतन्त्रं वा, वेदार्थबोधतन्त्रं वा ? । आद्ये, निर्मूलत्वप्रसङ्गः । द्वितीये, त्वनिय-
 मापत्तिः । न ह्यसर्वज्ञाविशेषे पूर्वेषां तदवबोधः प्रमाणं, न त्विदानीन्तनानामिति
 10 नियामकमस्ति ।

पदात् खल्वपि । श्रूयते हि प्रणवेश्वरेशानादिपदम् । तच्च सार्थकम्, अवि-
 गानेन श्रुतिस्मृतोक्तिहासेषु प्रयुज्यमानत्वात्, घटादिपदवदिति सामान्यतः सिद्धे,
 कोऽस्यार्थ इति व्यतिक्तो विमर्शः सति निर्णयः, स्वर्गादिपदवत् ।

'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

- 15 यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः' ॥ इत्यर्थवादात् ।

यववराहादिवद्वाक्यशेषाद्वा । तद् यथा 'ईश्वरप्रणिधान'मुपक्रम्य श्रूयते—

'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः ।

अनन्तशक्तिश्च विभोविधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य' ॥ इति ।

- एवभूतोऽर्थः प्रमाणबाधित इति चेन्न । प्रागेव प्रतिषेधात् । तथापि न तत्र
 20 प्रमाणमस्तीति चेत् ; स्वर्गे अस्तीति का श्रद्धा ? । न ह्युक्तविशेषणे सुखे किञ्चित्प्र-
 माणमस्यस्मदादौनाम् ।

- याज्ञिकप्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या तथैव तदित्यवधार्यते इति चेन्न ; इतरेतराश्रय-
 प्रसङ्गात् । अवधृते हि स्वर्गरूपे तत्र प्रवृत्तिः, प्रवृत्त्यन्यथाऽनुपपत्त्या च तदवधारण-
 मिति । पूर्ववदप्रवृत्त्या तदवधारणेऽयमदोष इति चेन्न ; अन्यपरम्पराप्रसङ्गात् ।
 25 विशिष्टादृष्टवशात् कदाचित् कस्यचिदेवंविधमपि सुखं स्यादिति नास्ति विरोधः ।
 तन्निषेधे प्रमाणाभावादिति चेत् ; तुल्यमितरत्वापि । अत्रापि प्रयोगः—यः शब्दो
 यत्र वृद्धैरसति वृद्धन्तरे प्रयुज्यते स तस्य वाचकः, यथा स्वर्गशब्दः सुखविशेषे
 प्रयुज्यमानस्तस्य वाचकः । प्रयुज्यते चायं जगत्कर्तरीति । अन्यथा निरर्थकत्व-
 प्रसङ्गे सार्थकपदकदम्बसमभिव्याहारानुपपत्तिरिति । एतेन रुद्रोपेन्द्रमहेन्द्रादि-
 30 देवताविशेषवाचका व्याख्याताः ।

अपि च—अस्मत्पदं लोकवहेदेऽपि प्रयुज्यते । तस्य च लोके नाचेतनेष्वन्य-
तमदर्शः, तत्र सर्वथैवाप्रयोगात् । नाप्यात्ममात्रमर्थः, परात्मन्यपि प्रयोगप्रसङ्गात् ।
अपि तु यस्तं स्वातन्त्र्येणोच्चारयति तमेवाह । तथैवान्वयव्यतिरेकाभ्यामवसायात् ।
ततो लोकव्युत्पत्तिमनतिक्रम्य वेदेऽप्यनेन स्वप्रयोक्तैव वक्तव्यः । अन्यथाऽप्रयोग-
प्रसङ्गात् । न च यो यदोच्चारयति वेदिकमहंशब्दं स एव तदा तस्यार्थ इति युक्तम् ; 5
तथा सति 'मामुपासते'त्यादौ स एवोपास्यः स्यात् । 'अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः
सर्वं प्रवर्तते' इत्युपाध्यायशिष्यपरम्परैवात्मन्येवार्थं समधिगच्छेत् । तथा च उपासनां
प्रत्युत्पत्तिकेलिः स्यात् । लोकव्यवहारोच्छिद्येत । तस्मान्नानुवक्ताऽस्य वाच्यः ।
अपि तु वक्तैवेति स्थिते प्रयुज्यते—वेदे अस्मच्छब्दः स्वप्रयोक्तवचनः, अस्मच्छब्द-
त्वात्लोकवदिति ।

10

एवमन्येऽपि यः कः स इत्यादिशब्दा द्रष्टव्याः । तेषां बुद्धुपक्रमप्रश्नपरा-
मर्शाद्युपहितमर्यादत्वात् । तस्य च वक्तृधर्मत्वात् । बुद्धुपक्रमो हि प्रकृतत्वं,
जिज्ञासाऽऽविष्करणञ्च प्रश्नः, प्रतिसन्धानञ्च परामर्श इति । एवञ्च संशयादिवाचका
अप्युन्नेयाः । न च जिज्ञासासंशयादयः सर्वज्ञे प्रतिषिद्धा इति युक्तम् ; शिष्यप्रति-
बोधनायाहार्यत्वेनाविरोधात् । 'को धर्मः कथंलक्षणक' इत्यादिभाष्यवदिति । 15
एतेन धिगहो बत हन्तेत्यादयो निपाता व्याख्याताः ।

ग्रामोदटीका

'कार्यायोजने'त्यादिग्रहणककारिकाव्याख्यानमाह 'उद्देश' इति । 'उद्देशो'ऽभिप्रायः,
ननु(तु?) प्रतीतिप्रयोजनकत्वादिकं मौमांसकाभिमतमित्यर्थः । भूतभाव्यायंयोहभयत्रापि
तात्पर्यमाह 'आम्नायस्य ही'ति । भाव्यायंस्य

20

'स्वर्गकामो यजेत'

त्यादेः, भूतार्थस्य

'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता'

'तेजो वै घृतम्'

इत्यादेः । 'विधिशक्तिः' प्रवृत्तिजनकत्वम् । 'अवसीदन्ती' च कार्यमजनयन्ती 'उत्तभ्यते' प्रवृत्ति-
जनकीक्रियते । कथमुत्तम्भनमत आह 'प्रशस्ते ही'ति । वायुः क्षेपिष्ठा देवता क्षिप्रफलदायिनीति
ज्ञात्वा । 'वायव्यं (श्वेत)छागलमालभेते'त्यादिविधिवाक्यबलाद्वायव्यं छागलमालभते । पदार्थ-
वाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यार्थं भेत्तुमाह 'अभिधा' संकेतः, 'तद्वलायातः' तत्प्रतिसन्धानस्मारितः, अन्वय-
शक्तिः 'संसर्गप्रतिपादकत्वम् । 'पदानामि'ति 'स्व'मते । 'पदार्थानामि'ति 'भट्ट'मते । 'तद्वलायातः'-
स्तज्जनितानुभवविषयः । एतदुभयमपि तात्पर्यार्थं इत्याह 'तात्पर्यार्थंस्त्व'ति । तत्परस्य 30
भावस्तात्पर्यम् इत्यत्र परशब्दार्थं विकल्पयति, 'तदेवे'ति । 'साध्यमि'ति । कार्यमित्यर्थः ।
तदिदं वाक्यं तत्परम्, तस्य भावस्तत्परवाक्यत्वं तत्तत्परवाक्यं यद्विषयं स तात्पर्यार्थं

- इत्थर्थः । 'प्रमाणेन' शब्देन 'कर्मणो' विषयस्या 'साध्यत्वाद' जन्यत्वात् । ननु वाक्यस्य यत् फलं तदेव तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह 'फलस्ये'ति । वाक्यार्थप्रतिपत्तिर्वाक्यार्थधीरेवेति न तात्पर्यार्थ इत्थर्थः । ननु प्रवृत्तिनिवृत्ती एव तात्पर्यार्थः स्यादित्याह 'प्रशस्ते'ति । एवं सति तीरादिपरत्वं लक्षणादौ न स्यादित्यर्थः । ननु गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादिवाक्यमपि प्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यमेव, 5 परन्तु तीरप्रतिपत्तिं जनयित्वा तदुभयं जनयतीति तीरतात्पर्यकताऽभिधीयत इति शङ्कते 'तीर-विषय' इति । यत्र तद्वाक्यं प्रतिपत्तिपरतया नाभिधीयते किन्तु तीरप्रतिपत्तिमात्रपरतया, तत्र तीर-तात्पर्यकं न स्यादिति परिहरति 'स्वरूपे'ति । प्रतिपाद्यो हि पदार्थो वाक्यार्थो वा ताभ्यामन्यस्यैव तात्पर्यार्थत्वादित्युक्तमित्याह 'पदे'ति । ननु पदार्थवाक्यार्थान्यतराविनाभूतो योऽर्थः स एव तात्-पर्यार्थः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति 'न ही'ति । 'तथा स्यादिति' । अविनाभूतार्थतात्पर्यकं वाक्यं 10 स्यादित्यर्थः । 'वारणे' गमनवारणे । ननु मया न गन्तव्यं मद्गमनस्य प्रियामरणहेतुत्वादित्य-नुमानात्तत्र वारणप्रतीतिर्न तु वाक्यादिति वाच्यम्, तत्तात्पर्यकं यद्यपि मया न गन्तव्यं मयेति शब्दार्थो नानुमानिकः तथाप्यनुमानद्वारापि तात्पर्यं वाक्यस्यैव निबन्धति । तथा पर्वते धूमोऽस्तीति वह्नितात्पर्यकं वाक्यम् अनुमाननिर्वाह्यतात्पर्यं (क)म् । वस्तुतस्तु वारणमपि वाक्यार्थ एव । न चापदार्थत्वात् तत्संसर्गः कथं वाक्यार्थः स्यादिति व्युत्पत्तिबलाया तस्यापदार्थसंसर्गस्यापि 15 वाक्यार्थत्वात् । अन्यथा प्रियामरणहेतुत्वादिति लिङ्गमपि वाक्यार्थो न स्यात् । मरणस्यापदार्थ-त्वात् । अन्यत्र जन्ममरणमन्तरेण न भवतीति तस्याक्षेप्यत्वात् । ननु पदार्थस्य यदेव व्यापकं तदेव परमित्यत आह 'न चे'ति । पुरुषक्रोशनयोरित्युपलक्षणम् । मञ्चक्रोशनयोरित्यपि द्रष्टव्यम् । '(अ)तदधीनत्वादिति' । प्रतिपाद्यपुरुषापेक्षितप्रयोजनानधीनत्वादित्यर्थः । ननु तथैव किं न स्यादित्यत आह 'तथात्व' इति । अतिप्रसङ्गमेवाह 'यस्य यदि'ति । अस्तं गतः सवितेति वाक्यं 20 द्विजानां सन्ध्योपासने, वेद्यायाः प्रसाधने, वणिजः पण्योत्सारणे, स्नुषाया दीपदाने, गोपस्य गवानयने, गृहस्थस्यातिथिपरिग्रहेऽपेक्षासत्त्वाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । नत्व(न्व)त्र वाक्यार्थः सवितुरस्तंगमनं सन्ध्योपासनादिकं च न तत्साध्यमिति तत्परत्वाभावात् वाक्यभेद इत्याह 'तदर्थे'ति । वाक्यार्थसाध्यतयेत्यर्थः । एवं स'तीह प्रदेशे धूम' इति वाक्यं तात्पर्यभेदात् भिद्यते इत्याह 'कार्ये'ति । ननु यद्यपि बहूनि 'कार्यज्ञाप्यभेदेन' वाक्यार्थसाध्यानि, तथापि यदेव प्रतिपाद्या- 25 पेक्षितं तदेव तात्पर्यार्थः स्यादित्यत आह 'चेतने'ति । 'वेदे तदभावादि'ति 'तव' मत इति शेषः । एवमन्यदपीति उपेक्षावाक्यमुपेक्षापरमित्यादि । 'अर्थवादानामिति' । स्तुतिनिन्दापरकृति-पुराकल्पवाक्यानामित्यर्थः । तत्र स्तुतिः—

"तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजते" इत्यादिः । निन्दा तु—

"एष वाव प्रथमो यजानाम् । अनेन हृत्वा योऽन्येन जुहोति सोऽन्यं तमः प्रविशती"त्यादिः ।

30 परकृतिस्तु—

"वपामेवाग्रे अभिधारयन्तत्र पृषदाज्यं तदु ह चरकाध्वयं वः पृषदाज्यमेवाग्रेऽभिधारयन्ती"—त्यादिः । पुराकल्पस्तु—

"पुरा ब्राह्मणाः पर(व ?)मानस्तोमस्तोपन्नि"त्यादिः । तदेतेषां यदि प्रवृत्तिपरता न स्यादानर्थक्यमेव स्यादित्यर्थः । 'उद्देश'शब्दस्याभिप्रायार्थत्वं पर्यायेणाह 'स चे'ति । 'अधिकार' 35 इति । एतदधिकृत्यानेनोक्तमित्ययमर्थः प्रतीयत इति भावः । 'वैदिकानि वाक्यानी'ति । सर्गाद्य-कालीनानीत्यर्थः । सर्गस्य सासि(ध)तत्त्वा(द)वाश्रयासिद्धिः । वेदस्य स्वतन्त्राभिप्रायपूर्वकत्व-

व्यतिरेके 'भट्ट' प्रति विपक्षबाधकमाह 'नो चेदेवमि'ति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्य-
 श्रवणानन्तरं रात्रौ भुङ्क्ते इति वक्तुरभिप्रायविषयं (वा)क्यं यथा श्रोता कल्पयति तथा ।
 'तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन यजेत' इत्यत्र विधिकल्पनं वक्तुरभिप्रायं विना-
 ऽनुपपन्नमित्यर्थः । नन्वर्थापत्त्या शेषीभूतवाक्यमेव जन्यतामित्यत आह 'सिद्ध' इति ।
 प्रमाणस्य ज्ञापकत्वं न तु ज्ञाप्यजनकत्वमपीत्यर्थः । 'अनुपलम्भे'ति । यदि स्यात् तदा वाक्यान्तर- 5
 वदुपलम्भेतेत्यर्थः । ननु सदपि वाक्यमयोग्यत्वात्प्रोपलम्भेतेत्यत आह 'उत्पत्ती'ति । 'स्व'मते
 'अभिव्यक्ती'ति । 'पर'मते 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यादिवाक्योच्चारणानन्तरं वक्तुस्ता-
 त्वादिव्यापारोऽपि नोपलम्भते येन रात्रौ भुक्तमिति वाक्यमयोग्यमपि कल्प्येतेत्यर्थः । 'अभि-
 प्रायस्तु(स्थ) एवे'ति वक्तुरिति शेषः । नन्वर्थ एव तादृशः(ः) कल्प्यतां, किं शब्दकल्पनया इत्यत आह
 'गत्यन्तरे'ति । अर्थकल्पनयाऽन्वयबोध एव न सम्भवति, अन्वयबोधे हि पदविशेषोपस्थापितत्वं 10
 तन्त्रम्, अन्यथा गौः कर्मानयनं कृतिरित्यादौ अन्वयबोधः स्यात् । अत एव यत्रान्यत् क्रिया-
 पदं न श्रूयते तत्रास्ति भवतीति क्रियापदं प्रयोक्तव्यमित्याचक्षते शाब्दाः । पचतीत्युक्ते वधूप-
 दशितकलापमादायान्वयबोधप्रसङ्गात् । न । ननु यथान्योदीरिते कलापादिपदेनान्वयबोधः, तथा
 प्रत्यक्षकलापादिकमादायापीति वाच्यम्, तत्र समभिव्याहाराभावात् आकाङ्क्षाया एवा-
 भावात्, वेदे विधिशेषकल्पनार्थमेव व्युत्पादन(ः) तत्र शास्त्रे व्यर्थं स्यादित्याह— 15
 'स चे(दि)'त्यादि । प्रकृतमुपसंहरति 'तस्मादि'ति । तात्पर्यविषयस्य प्रकृ(वृ)ति(ति)निवृत्त्यादेः
 कार्यत्वमिति लक्षणया कार्यपदेन तात्पर्यमुक्तमिति भावः । 'आयोजनं' समस्तवेदव्याख्यानम् ।
 तच्चावाचीनपुरुष(ः)शक्यमिति ईश्वर एव प्रथमव्याख्याता इत्यर्थः । 'पौर्वापर्यापिरामृष्टः'
 विशेषणविशेष्यभावेनानवगतः । 'त्रिचतुरे'ति । 'विमलं जलमि'त्यश्रुतवतो 'नद्याः कच्छे महिष-
 श्चरती'त्यादेः दुरधिगमादिति । 'वेदादि'ति शेषः । 'अन्यथे'ति । यद्यस्मदादिरेव व्याख्याता 20
 स्यादित्यर्थः । कार्यायोजनपदे व्याख्याय 'धृत्वादे'रित्यपि तदन्तर्भावेणैव व्याचष्टे 'स चे'ति ।
 'अधिग(धी)तो' ज्ञानविषयीकृतः 'श्रुतः' श्रोत्रेण साक्षात्कृतः, 'धृतो' निरन्तराभ्यासेन दृढसंस्कार-
 विषयीकृतः । 'तद्विपरीतो' अध्ययनादिश्रवणादिकमन्तरेणैव समाकलितस(?)साङ्गोपाङ्गवेदार्थः ।
 अध्यापितश्रावितधारितसमस्तवेदार्थो वा । अन्यथासिद्धिनिरासायाह 'को ही'ति । इदानीं
 सर्ववेदार्थविद् व्याख्यातत्वमनु(प)लम्भबाधितमत आह 'कदाचिदि'ति । सर्गादौ मन्वादीन् मान- 25
 सानुत्पाद्येत्यर्थः । 'अन्यथे'ति । सर्वविद्वाख्यानमन्तरेण इत्यर्थः । कथमननुष्ठानमत आह
 'अव्यवस्थानादि'ति । अवाचीनव्याख्यानस्याव्यवस्थितत्वादित्यर्थः । अवाची(ने)नैवान्यथा
 व्याख्यानेऽनुष्ठानं व्यवस्थितं न स्यादित्याह 'अ(न)नुष्ठाने'ति । 'अनादेशिकत्वादि'ति । परमार्था-
 भिज्ञोपदेशाविषयत्वादित्यर्थः । ननु पूर्वंपूर्वानुष्ठातृणामुपदेश इदानीन्तनानुष्ठाने तन्त्रं
 स्यादित्याह 'अनुष्ठातार' इति । 'तेषामि'ति । असर्वज्ञत्वेनानियतबोधत्वादित्यर्थः । 'वेद- 30
 वदि'ति । तथा च किं सर्वविद् व्याख्याने(ने)त्यर्थः । 'स्वतन्त्रमि'ति । यादृच्छिकमित्यर्थः ।
 'वेदार्थावबोध'तन्त्रमि'ति । अवाचीनव्याख्यातवेदार्थावबोधतन्त्रमित्यर्थः । ननु कथमनियमः
 पूर्वेषां प्रामाणिकत्वात्, तद्व्याख्यानस्यैव नियामकत्वादित्यत आह 'न ही'ति । पूर्वत्वमतन्त्र-
 मित्यर्थः । 'प्रणव'स्येश्वरवाचकत्वम् ।

‘समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गूणात्पोमिति पदम्’ (शिवमहिम्नस्तोत्रम्)

- इति श्रवणात्। ‘अविगानेने’ति। अविरोधेनेत्यर्थः। न च स्तोमेन व्यभिचारः। श्रुत्यादिषु प्रयुज्यमानत्वादिति हेत्वर्थो न तु श्रुती प्रयुज्यमानत्वादितिमात्रम् यद्वा, विगानं निरर्थकतया प्रसिद्धिः। स्तोमे च ताद्रूप्येणैव प्रसिद्धेः। ‘स्वर्गादिपदवदि’ति। यथा ‘यन्न दुःखेन सम्भिन्नमि’त्याद्यर्थवादात् स्वर्गादिपदे शक्तिग्रहः, तथा ‘उत्तमः पुरुषस्त्वन्धः’ (श्रीमद्भगवद्गीता) इत्याद्यर्थवादादीश्वरपदशक्तिग्रह इत्यर्थः। ‘वाक्यशेषादि’ति। यद्यपि वाक्यशेषोऽप्यर्थवाद एव, तथापि वाक्यसन्देहे विधिशेषः, अन्यत्र त्वर्थवादमात्रमिति विकल्पेनाभिधानम्। यवादिपदे यथा ‘वसन्ते सर्वशस्यानामि’त्यादिना (See न्यायसिद्धान्तमुक्तावली) शक्तिग्रहस्तथा प्रकृतेऽपि ‘सर्वंशते’त्यादिना शक्तिग्रहः इत्यर्थः। अर्थवादमुपदर्शयति ‘उत्तम’ इत्यादि। ‘प्रणिधानं’ ध्यानम्। विधिशेषमाह ‘सर्वंशते’त्यादि। ‘तृप्तिः’ सुभ(संभो?)गेच्छाविरहः। ‘स्वतन्त्रता’ सर्वकारकप्रयोक्त(क्तृ?)त्वम्। ‘अलुप्तशक्तिः’ नित्ययत्नः। ‘अनन्तशक्तिः’ रविनाशिनीच्छा। एतानि पङ् अङ्गानि धर्मान् विदित्वा आहुः प्रामाणिकाः। तथा च तावद्धर्म-विशिष्टमीश्वरं प्रणिदध्यादिति विधेः शेषोऽयमित्यर्थः। ‘एवम्भूत’ इति। सर्वज्ञतादिधर्मयुक्त इत्यर्थः। ‘प्रागेवे’ति। योग्यानुपलब्ध्यादिप्रमाणजातबाधकत्वस्य प्रागेव दूषितत्वादित्यर्थः। ‘तथापी’ति। अर्थवादस्याप्रमाणत्वादिति भावः। ‘स्वर्ग’ इति। तत्रार्थवादस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः। ननु स्वर्गः सुखं, तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षमेवात आह ‘न ह्युक्तविशेषण’ इति। दुःखासम्भिन्नत्वादिविशेषणविशिष्टः। ‘किञ्चिदि’ति। अर्थवादादन्यदित्यर्थः। ननु विशिष्टं सुखमन्तरेण बहुवित्तव्ययायाससाध्ये वाजपेयादौ प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरेव न स्यादित्याह ‘याज्ञिके’ति। इतरेतराश्रयमेव स्फुटयति ‘अवधूत’ इति। ‘अन्वे’ति। मूलाभावादित्यर्थः। अदृष्टादुत्पन्ने विशिष्टसुखे तज्ज्ञानात्तज्जातीयसुखान्तरार्थं प्रवृत्तिः स्यादित्याह ‘विशिष्टे’ति। ‘तुल्यमि’ति। तददृष्टं यागादिनैवोत्पाद्यम्। यागादौ च प्रवृत्तिरर्थवादोपस्थितविशिष्ट-सुखप्रतीत्यैव, ईदृशश्चायंवादः प्रकृतेऽपीत्यर्थः। ‘साथंके’ति। संसर्गपरतयेत्यर्थः। तथा च न स्तोमेन व्यभिचारः। ‘रुद्रादी’ति।

‘रुद्रो वै उग्रा देवता’

- 25 इत्यर्थवादाद्रूपदे, ‘सहस्राक्ष इन्द्र’ इत्यर्थवादादिन्द्रपदे शक्तिग्रह इत्यर्थः। ‘प्रयोगप्रसङ्गादि’ति, परेणेत्यादिः। ‘स्वातन्त्र्येण’ति। अन्यथा, ‘वाक्यस्त्वया मद्वचनात् स राजा’ (रघुवंश १४) इत्यत्र कविरेवाहंपदवाक्यः स्यादिति भावः। ‘तथैवे’ति। स्वतन्त्रोच्चारयितुवाचकस्यैवेत्यर्थः। ‘स्वप्रयोक्तैवे’ति। स चेश्वर इत्यर्थः। ‘मामुपासीते’ति वेदभागमुच्चारयत्(न्) ‘स एव’ उच्चारयितव्यं अ‘स्योपास्य’ इत्यर्थः। ‘तथा सती’ति। अनुवक्तृपरम्परैवोपास्यया स्यादित्यर्थः। ‘द्रष्टव्या’ इति। ईश्वरसाधकत्वेनेति शेषः। कथमेवमत आह ‘तेषामि’ति। यथासंख्यमन्वयः। ‘उपहित-मर्मादित्वादिति’ति। उपहितवाचकत्वादित्यर्थः। एतावता कथं वक्तुः सिद्धिरत आह ‘तेषामि’ति। ‘प्रकृतत्वं’ प्रथमं बुद्धावुपनिपतितत्वम्। ‘प्रतिसन्धानमि’ति। स्मरणारूढस्तत्पदवाक्य इत्यर्थः। ‘उन्नेया’ इति। संशयाद्याधारसाधकत्वेनेति शेषः। ‘विप्रतिपिद्धा’ इति दोषाभावादित्यर्थः। निर्दोषस्याप्याहायः संशय इत्यत्र दृष्टान्तमाह ‘क’ इति। ‘एतेने’ति। संशयादीनां वक्तृधर्मकथने-
35 नेत्यर्थः। धिगादिशब्दार्थानामपि कुत्साविषयस्त्वेदानुशयानां वक्तृधर्मत्वादित्यर्थः ॥६॥

विवेकटीका

‘कार्यायोजन’पदरूपान् हेतून् ‘कारिकया’ व्याचष्टे—

‘उद्देश एव’ इति । त्रियते जन्वते शब्दोऽनेनेति व्युत्पत्त्या तात्पर्यमेव कार्य-
पदेनोच्यते । ‘कृत्ययु(ल्यु)टो बाहुलकात्’ करणेऽपि ध्यञ्प्रयोगात् । तात्पर्यमेव कार्यं,
तच्च तात्पर्यम् ‘उद्देश एव’ इच्छाविशेष एव, न तु प्रतीतिप्रयोजनकत्वरूपं प्रमाकरणव्युत्पादित- 5
मिति भावः । ‘विश्वदृशः’ सर्वज्ञस्य ‘सती’ यवार्था वेदव्याख्या ‘आयोजनं’ शब्दयोजनारूपत्वात् ।
तस्या ‘वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता’, ‘यस्य पिता पितामहो वासीदिति’ विदित्वा । ‘आहृत्य’ साक्षात् ‘न’
‘प्रवर्तकत्वं’ [208a] ‘निवर्तकत्वं’ च न प्रवृत्तिनिवृत्तिजनकज्ञानजनकत्वं ‘तत्रैव’
प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव तात्पर्यात्, प्रामाण्यं (प्रति), प्रवृत्तिनिवृत्त्योरेव तात्पर्यात् । ‘प्रामाण्यं’
प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजकताद्यर्थकजन्यप्रमाप्रयोजकं, कथं तदित्यत आह ‘तथा ही’ इति । ‘अवसीदन्ती’ 10
कथं कर्मेति न्यायेन प्रवृत्तिम(1?) योजयन्ती ‘उत्तभ्यते’ । बलवदनिष्टज्ञानं वानेन स्वकार्यं
यदेवाश्रयते तदेव कथमित्यत्राह ‘प्रशस्ते ही’ इति । तत्र पदार्थवाक्यार्थाभ्यां तात्पर्यार्थं भेदयितुं
तौ निरूपयति ‘तत्रे’ इति । अर्थे सुमेध्ये तद्वलायाते साक्षात् परम्परया उपस्थापितः शक्यो ल-
व्यो(लक्ष्यो?) वा, ‘अन्वयशक्ति’ रन्वयानुभावकत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यप्रशस्तिपदेति व्याप्तेराह
‘आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति’ इति । तदन्वयप्रतिपत्त्यनुकूलाकाङ्क्षादिमत्त्वे सतीत्यर्थः । ‘पदाना- 15
म’ इति बहुवचनमविवक्षितार्थम्, एकपदोपात्तयोरपि कृतिवर्तमानत्वयोरनुमते । ‘पदार्थानामिति’ ।
‘भट्ट’ नये पदार्थेऽपि तैर्विशिष्टप्रत्ययानुकूलाकाङ्क्षारूपपदार्थान्तरोपगमात्प्रसिद्धिः । ‘वाक्यं’
वाक्यत्वं ‘तद्वलाया(त)’ स्तदवच्छिन्नज्ञानबलादायातोऽनुभूतः, तत्र तात्पर्यार्थं विवेचयिष्यन्
तत्पदघटकपरपदार्थस्यार्थं विकल्पयति ‘परमि’त्यादि । ‘साध्यमिति’ । पूर्वं
का[208b] रणं परं कार्यमिति व्यवहारमाश्रित्येदं प्रतिपाद्यं स्वसाध्यप्रतिपत्तिविषयः 20
साध्यवाचकपरपदस्य साध्यविषय(क)लक्षकत्वादिति भावः । प्रयोजनानुकूलत्वमुद्देश्यार्थकत्वं
च तस्य सुप्रसिद्धमेवायोजनत्वम् अपेक्षितत्वम् उद्देश्यत्वम् अग्रे निर्वाच्यम् । ‘तदि’ इति । तत्परं
तच्च पदं वाक्यं वा तत्त्वं तत्परत्वं तत् तात्पर्यं यत् विषयं येन परपदार्थेन निरूप्यं स तात्पर्यार्थः ।
‘न प्रथमः’ न साध्यरूपः परपदार्थ एव तात्पर्यार्थः । ‘प्रमाणेन’ शब्देन ‘अर्थस्य’ पदार्थस्य
वाक्यार्थ(स्य?) वा । ‘कर्मणः’ स्वजन्यप्रमाविषयस्य ‘असाध्यत्वात्’ । तथा च पदार्थे 25
वाक्यार्थे च तात्पर्यार्थव्यवहारो न स्यादिति भावः । भावार्थे इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह ‘फलस्य
चे’ इति । तथा च तज्जन्यप्रतिपत्तौ तात्पर्यार्थत्वप्रतिप्रसक्तं ज्ञानजननद्वारा तत्साध्यत्वोक्तौ
चासम्भवः, तादृशस्य साध्यान्तरस्य तत्राभावादित्यर्थः । संभवमाह ‘प्रशस्ते’ इति । इदं च
भाव्यायस्याप्युपलक्षणम् । ‘गङ्गायामिति’ । तथा च तीरपरं गङ्गापदमिति व्यवहारो न
स्यादिति भावः । शङ्कते ‘तीरे’ इति । तथा च लक्षणया तत्र तत्परत्वव्यवहार इति भावः । 30
स्वरूपास्थानविषयीभूतेऽर्थे तत्परत्वमिति व्यवहारात्तत्र नोक्तप्रणाल्या त[209a] त्परत्व-
व्यवहारः स्यात्तत्र प्रवृत्त्यादेस्तदसाध्यत्वादिति भावः । तत्प्रतिपादकत्वमित्यत्र प्रतिपत्तिरनुभूतिः,
तथा च तदेव अनुभाव्यं यस्य इत्यर्थः पर्यवस्यति । तत्र दोषमाह ‘पदवाक्ययोरिति’ ।
‘पदार्थः’ स्वशक्यः, तथा च गङ्गापदस्य तीरस्वभावकत्वाभावात् गङ्गापदं तीरपरं न स्यात् इति
भावः । ज्ञानमात्रस्य प्रतिपत्तिपरत्वमभिप्रेत्याह ‘पदशक्ती’त्यादि । ‘प्रतिपाद्यं’ प्रतिपाद्यमपि 35
यस्य शब्दस्य शक्येनाविनाभूतं व्याप्यं तस्य शब्दस्य दोषमुद्धरति ‘मुख्य’ इति । तदर्थं विना-

- भावेन प्रतिपाद्यं तथा परं तस्मिन् मुख्यार्थे बाधके भावात् । अन्यस्मिन्नर्थे तात्पर्यस्य सत्त्वात् प्रतिपाद्यं परं तत्त्वं च तद्योग्यता सा च व्यापकत्वरूपैव इति शङ्कते 'परमि'ति । तद्व्यापकत्वं स्वार्थनिरूपितं स्वसमभिव्याहृतपदार्थनिरूपितं वा । *'आद्येन ही'ति । 'द्वितीयेनापी'ति* । प्रतिपाद्यो बोधनीयः । यन्निष्ठज्ञानोत्पत्तये शब्दः प्रयुज्यते तदधीनत्वात् प्रतिपाद्यापेक्षानधीन-
5 त्वात् । अतिप्रसङ्गं विवृणोति 'यस्ये'ति । अतिप्रसङ्गमुद्धरति 'तदर्थे'ति । तस्य शब्दस्य योऽर्थः पदार्थो वाक्यार्थो वा तत्साध्यत्वे सति यत् प्रतिपाद्यापेक्षितं तत् परम् इत्यर्थः । 'भिन्नतात्पर्यतये'ति । वाक्यभेदे तात्पर्यविषयभेदस्यैव नि[209b]यामकत्वादिति भावः । ननु प्रतिपाद्यानाम् अनेकमेकदाऽपेक्षितमेव भवति इत्यत्राह* 'चेतनापेक्षाया' इति । 'तदभावात्' 'तव' मते भावे वा सिद्धं समीहितमिति भावः । 'अर्थवादानां' स्तुतिनिन्दा-
10 परकृतिपुराकल्पानाम् । तत्र स्तुतिस्तरति मृत्युमि'त्यादि । निन्दा 'एष वा प्रथमो यज्ञानाम्, अनेन हुत्वा योऽन्येन जुहोति सोऽन्धं तमः प्रविशती'त्यादिः । परकृतिः 'परमेवाग्रे अभिधारयन्ती'त्यादिः । पुराकल्पस्तु 'पुरा ब्राह्मणाः पवमानस्तोममस्तोषन्नि'त्यादिः । एतेषां प्रवृत्तिनिवृत्त्यपरत्वे व्यर्थमेव प्रसज्येतेत्यर्थः । पर्यायेणापि तमर्थं द्रढयति 'स चे'ति । चोऽवधारणे । 'अधिकार इति' इत्यधिकृत्यैतदभिहितमित्यादौ ।
15 अभिप्रायेऽपि तत्प्रयोगादिति भावः । 'वैदिकानी'ति । अत्र स्वर्गाद्यकालीनत्वेन पक्षं विशेषयति, तेन व्यापकाभिप्रायेण सिद्धसाधनमिति स्वतन्त्रनिष्ठत्वेनाभिप्रायो विशेष्य इ'त्यपरे' । 'बाधकमुक्तम्' अर्थवादानामानर्थक्यप्रसङ्गरूपम् । शुकाद्युदीरिततादृशवाक्ये व्यभिचार-माशङ्क्य युक्तान्तरमाह 'न चेदेवमि'ति । तादृशार्थो वेदस्य वक्त्रभिप्रायापूर्वकत्व इत्यर्थः । 'पीनदेवदत्तो दिवा न भूङ्क्त' इत्यत्र दिवाभोजिनो भोजनसाध्यम् पीनत्वमनुपपन्नं
20 वक्त्रभिप्रा[210a]यस्थं रात्रिभोजित्वप्रतिपादकं शब्दं भट्टानां नये कल्पयति । न च वक्त्रभिप्रायं विना तदुपपद्यत इत्यर्थः । ननू(त्?)पत्यैव शब्दः क्रियते, स एव तस्य विषयोऽस्तु, किमभिप्रायेण इत्यत्राह 'सिद्ध' इति । 'न तु तेनैव' प्रमाणेनैव शब्दः 'कर्तव्यः' । ननु मास्त्वत्र शब्दार्थापत्तिः वाक्यशेषादेव तदर्थार्थिगमोऽस्तु इत्यत्राह 'न चे'ति । 'उत्पत्त्यभिव्यक्ती'ति च भेदेन, तथा च तादृश'व्यापारविरहात्' अश्रूयमाणतादृशशब्दस्य न तत्र सद्भाव इति भावः ।
25 'स' वक्त्रभिप्रायः वेदे । 'तरति मृत्युमि'त्यादौ श्रुतार्थापत्तिः विधिवाक्ये प्रमाणमिति यद्भूत-पादकं तस्य वितथत्वप्रसङ्ग उपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'आयोजनादि'ति । वेदाः केन-चिद्व्याख्याताः, महाजनपरिगृहीतत्वात् भारतवर्षादित्यनुमानाद् व्याख्यातृतया तत्सिद्धिरित्यर्थः । तत्रानुकूलतर्कमाह 'न ही'ति । अर्थान्तरं निरस्यति 'न चे'ति । 'पीर्वाप्य्यापि(रा)मृष्टः शब्दः' एकवाक्यतापन्नलिखिततात्पर्यः, 'अन्याम्' अतात्पर्यविषयिकाम् । 'अन्तरान्तरवाक्य'-
30 शेषः 'सम्भेदः' समभिव्याहारस्ततोऽन्येऽधिगमात् उपसंहरति 'तत' इति । 'अन्यथा' अव्याख्याने अल्पदर्शना व्याख्याने 'अन्धपरम्परा' अप्रामाण्यशङ्का 'धृत्यादेरि'त्यप्येतदन्तर्भावेनैव छलतो व्याकरोति [210b] 'स चे'ति । तथा च वेदा वक्त्रप्रयुक्ता धृतिविषयास्तत्प्रयुक्ता-ध्ययनवि(शे?)षया इति रा(अ?)नुमानादपि सिद्धिरिति भावः । 'धृत्यादि'रित्य'दि'ग्रहणादध्ययन-परिग्रहः । अधीतत्वं वेदस्य स्वरूपतो धृतत्वं सतताभ्यासेन दृढतरसंस्कारविषयत्वम् ।

अत एव स्मृतत्वम् एतद्वयं वेदस्य स्वरूपतोऽर्थतश्च श्रुतत्वं शाब्दबोधविषयत्वम् इदं चार्थस्यैव । यथासम्भवम् एतद्विशेषणचतुष्टयशाली सकलसाङ्गोपाङ्गं वेदवेदार्थो येन समो वाच्यादि च तदध्यापनेत्यन्येन शक्यमिति तावतापि भगवत्सिद्धिरिति भावः । तद्विपरीतश्चेत्तदा सर्वज्ञातु-
भंगवतोऽन्यः सम्भवति । तादृशपरम्परिताध्यापकेनैवार्थान्तरं निरस्यति 'को ही'ति ।
'अप्रत्यक्षीकृते'त्यनेनार्थान्तरनिरसनम् । तादृशपरम्पराकल्पने चाणुपरंपरेति भावः । 5
धृत्यादिहेतोरर्थान्तरं निरस्यति 'के वे'ति । 'अर्वागदूक्' अ(स)वंजः । 'ग्रन्थतः' स्वरूपतः ।
इदानीं तादृशव्याख्यानस्य योग्यानुपलम्भादाह 'कदाचिदि'ति । एतच्च न साध्यप्रविष्टं
व्यर्थत्वात् । नन्वधि(नु)ष्ठातॄणां व्यासप्रभृतीनां 'मति'रभ्युपगमस्तस्याश्चलनेऽपि विश्वस्य
सामयिकत्वतात्त्विकत्वादिविरुद्धनानाप्रकारत्वेऽपि निषेकादिषु संस्कारेषु सन्ध्योपासनादिषु
(निष्येषु?) ग्रहोपरागादिश्राद्धेषु नैमि[211a]त्तिकेषु दानयागादिषु काम्येषु चानुष्ठाना- 10
विसंवादात् । यद्येषां विश्वगुरुरूपदेष्टा न स्यात् तर्हि तत्रापि अनुष्ठानभेदः स्यात्, तेषां
सर्वज्ञतयाऽनुष्ठानभेदाभावोऽप्यनेन निरस्तः । अयं च महाजनपरिग्रहत्वलक्षणहेतौ व्याप्ति-
ग्राहकस्तर्क इति ध्येयम् । एवं महाजनपरिग्रहीतम् अन्यथा निश्चलवता(?) व्याख्यानेऽनाश्वा-
सेऽप्रामाण्यशङ्कायां बहुवित्तव्ययायाससाध्येषु कर्मसु न निष्कम्पा प्रवृत्तिः स्वार्थेषु तत्तद्वाक्यार्थे
अव्यवस्थानात् अवधारणकारप्रवर्तकज्ञानाभावात् । 15
ननु पूर्वानुष्ठानव्यवस्थायै च व्यवस्थाऽस्तु तत्रा'ननुष्ठान(म)व्यवस्था
(वा)भवेदि'ति । तथा च सैव म(न) स्यादित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह 'अनादेशिकत्वा-
दि'ति । आदेश उपदेशस्तदमूलकत्वात् विश्वासविषयोपदेशाभावादित्यर्थः, नन्व(त्व)-
नुष्ठानाभावो(तारो) दर्शनकर्तारस्त एवादेष्टारः । प्रलये विच्छेदं स्फुटत्वादुपेक्ष्यान्यदाह
'तद्धी'ति । 'स्वतन्त्र' स्वादेष्टृनधीनम् । 'निर्मूलत्वे'ति । स्वतन्त्रप्रमाणामूलक- 20
त्वेनाणुपरंपराशङ्का स्यादित्यर्थः । 'नन्वी(त्वि)'ति । तथा च निखिलपुरुषधोरेयः
कश्चिद् उपदेष्टा वाच्यः । नय(नाप्य?)त्रानाश्वास इति दिक् । 'प्रणवे'ति ।
इदं च 'समस्तं व्यस्तं त्वां शरणद गृणात्योमिति पद[211b]मि'ति श्रवणात् ।
स्तोप(म?)व्यभिचारादाह 'अविगानेने'ति । निरर्थकत्वेनोभयसिद्धिभिन्नत्वे सतीत्यर्थः ।
तादृशि 'बौद्ध'मात्रसङ्केतविषयाप्रामाणिकशुकपदे व्यभिचारमाशङ्क्याह 'श्रुती'त्यादि । अत्र 25
प्रत्येकस्यैव हेतौ प्रवेशो ध्येयः । सिद्धे तत्तत्पदस्यार्थे, 'विमर्षे' संशये, यथा 'यन्न दुःखेन संभिन्न-
मि'त्याद्यर्थपदोपस्थापिततत्तद्विशेषावच्छिन्ने तदुपलक्षितजातिविशेषविशिष्टे वा शक्तिनिर्णयः ;
तथा लोकत्रयधारकप्रयत्नवत्यपि परमात्मपदस्य, तेन चेश्वरादिपदस्य समानार्थकत्वं स्व(सु)प्रसिद्धं
चेति भावः । इत एव वारुचेराह 'यद्वे'ति । 'यवमयश्चरुर्भवति' 'वाराही चोपानत्' वेतसे कटे
प्राजापत्यं धिनोती'त्यत्र यवादिशब्दाः किं म्लेच्छसङ्केतविषयकक(ङ्गु)वायसजम्बूनां वाचका 30
उत दीर्घशूकशूकरवज्जुलानामिति सस्ने(न्दे)हेऽनुष्ठानाप्रवृत्तौ वाक्यशेषो विनिगमकतया
उपतिष्ठते । यथा, 'वसन्ते सर्वशस्यानां जायते पत्रशातनम् । मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः
कणिशशालिनः' ॥ 'वराहं गावोऽनुधावन्ति, अप्सुजो वेतस' इत्यादि । 'कणिशः' शस्यमञ्जरी ।
तथा 'ईश्वरमुपासीते'त्यत्र ईश्वरपदस्य अखण्डमण्डलेश्वरपदयोरपि लोके प्रयोगात्, मन्त्रमये

- ‘मीमांसकैर्व्यवहारा[212a]च्च सन्देहे वाक्यशेषान्निर्णयः । वाक्यशेष एव हि ‘सर्वज्ञते’ति । ‘सर्वज्ञता’ भ्रमभिन्ननिखिलज्ञानविषयिताव(ज्)ज्ञानसमवायः । ‘तृप्ति’श्चेतनत्वे सति स्वनिष्ठा-भोगेच्छावद्भेदः । ‘स्वतन्त्रता’ स्वान्याखिलकारकप्रयोजनता । ‘अलुप्तशक्ति’नित्यः प्रयत्नः । ‘अनन्ता शक्ति’रिच्छा । एतानि ‘अज्ञानि’ धर्मान् ‘महेश्वरस्य’ ‘विधिज्ञा’ वेदतत्त्वविद
- 5 आहुः । ‘एवंभूतः’ निरुक्तधर्मषट्कवान् । ‘प्राक्’ तृतीयस्तवके । शङ्कते ‘तथापी’ति । अर्थवादस्तु न प्रमाणमिति भावः । उक्तविशेषणैः दुःखासंभिन्नत्वादीनि अर्थवादोक्तानि विशेषणानि यत्र तादृश सुखे किञ्चिद् अर्थवादभिन्नम् । ननु तादृशस्वर्गं विना बहुवित्त-व्यायायाससाध्ये यागादौ प्रवृत्तिरनुपपत्तिभिर्या तत् कल्पयत इत्याह ‘याज्ञिके’ति । इतरेतराश्रय-मुद्धरति ‘पूर्वे’ति । ‘तदवधारणे’ तादृशसुखावधारणे । ‘अन्धे’ति । स्वतन्त्रप्रमाणा-
- 10 मूलेति भावः । ननु दुःखसामग्र्यनुपधाना(द्) दुःखासम्भेदः निरन्तरसामग्रीसमवधानाश्र-रन्तर्यम् आभिमानिकसुखवच्चाभिलाषेणापि सुखं स्यादिति निषेधकमानाभावात् सम्भावनायाऽर्थवाद एव तत्र मानं स्यात् इत्याशङ्कते ‘विशिष्टे’ति । ‘तुल्यमि’ति । क्षित्वादेरुक्त[212b]युक्त्या ज्ञानादिजन्यल(त्व)स्थितौ निषेधकाभावात् प्रकृतार्थवादस्यापि प्रामाण्यमवर्जनीयमित्यर्थः । ‘अत्रापी’ति । बौद्धनये प्रयोगकारणं तद्वोधनाय । वस्तुतस्तु
- 15 प्रतिज्ञादिपञ्चकम् एव प्रयोज्यम् व्यभिचारवारणाय । ‘यत्रे’ति । यद्वोधनायेत्यर्थः । ‘वेदबुद्धिर’ति । बौद्धादिसाङ्केतिकवारणाय ‘वेदे’ति । ‘प्रयुज्यते’ इति । फलति वैदिक-लक्ष्योलक(?)वारणाय । ‘असति वृत्त्यन्तर’ इति । ‘अयम्’ ईश्वरादि-शब्दः । अत्र विपक्षे बाधकमाह ‘अन्यथे’ति । ‘ईश्वरमुपासीते’त्यत्र सुरत्वस्य प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्ते-स्तदर्थान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः । ‘रुद्रे’ति । ‘रुद्रो वै उग्रदेवता’ इत्याद्यनुसारादपि तत्र शक्ते-
- 20 ग्राहक इत्यर्थः । पदरूपं हेतुम् अन्यथापि व्याचष्टे ‘अपि चे’ति । तत्र ‘अचेतने’ति अस्मच्छब्दं ‘वाच्यस्त्वया मद्रचनात् स राजा’ इत्यत्र । कविवारणाय ‘स्वातन्त्र्येणे’ति । स तु सीतोच्चरितार्थ-वादक इति न स्वतन्त्र इति भावः । स्वातन्त्र्यविशेषणस्य वैदिकेऽपि प्रयोजनमाह ‘न चे’ति । तस्य वैदिकास्मच्छब्दस्य ‘स एव’ उच्चारयितव्यं । ‘शिष्ये’ति । तत्र उच्चारयितृतादृश-मधिकृत्य आत्मना स्वस्मिन् ऐश्वर्यं सर्वहेतुत्वसर्वप्रवर्तक[213a]त्वादि समधिगच्छेदिति
- 25 प्रयोगकरणीभूतज्ञानमादाय नो चेत् समधिगमयेत् तस्य अस्मच्छब्दस्य वक्तव्यो(?) वस्तुतः समात्मत्वेन वक्तृतावच्छेदकरूपेण वा वाच्यः । ननु आत्मत्वेनान्वयबोधे आत्माहं जानामीत्यत्रान्वयं विनोपस्थित्यभावात् अभेदान्वयानुपपत्तिः ? अहंशब्दस्य अहंशब्दवाच्यत्वलक्षणायां जानामीत्युत्तम-पुरुषानुपपत्तिः । आत्मशब्दतया लक्षणोपगमे तु (तथा तात्पर्याभावे तु ?) तथा तात्पर्या-भावेऽन्यवयः प्रयुज्यते चाभियुक्तस्तदभावेऽपि । एवं वक्तृतावच्छेदकमपि यदि देवदत्तत्वादिकं
- 30 तदा तद्वोधतादवस्थं ‘वयमि’त्यत्रान्वयाच्च तत्र देवदत्तादेरनेकावृत्तित्वात् । अत्रोच्यते— गोसदृशगवयपदवाच्य इति वाक्यार्थप्रतिप्रतिसन्धानवशादुपमानेनेव स्ववक्तृवृत्तिधर्मविशिष्टशक्तम् अस्मत्पदमिति । शक्तिग्राहकज्ञानसहकारात् वक्तृवृत्तितया उपस्थितेषु तेषु देवदत्तत्वादिषु परस्परया तदवच्छिन्नात्मस्वरातदैव(?) शक्तिग्राहकात्तेन रूपेण शब्दबोधः । यदि अन्वयाननुगमः शङ्कते, तदास्तु प्रत्यासत्तितया तत्प्रवेशः, असमवायिकारणनाशस्य द्रव्यनाशहेतुतायामिव

वयमित्यत्र च, स च त्वं चाहं चेत्येवं सर्वनामस्वतदभियुक्ता (?) एकशेषे मानमस्तीति नानुपपत्ति-
गन्धोऽपि । एवम् अ[213b]स्मत्पदेऽपि स्वजनकीभूतज्ञानविषयताविशेषाव्यवच्छेदकावच्छिन्ने
शक्तिग्राहकसहकारात् तथैव तेन रूपेण तदैव शक्तिग्रहे तथैवान्वयबोधः । एवं च येन रूपेणोपस्थिते
यत्पदेन इतरस्य विधेय(त?)या तत्पदेन तेनोपस्थापित एव तदितरविशेषान्वय इत्याकाङ्क्षा-
नियमादुभयसमभिव्याहारनियमः । अत एव यो धूमवान् सोऽग्निमानित्यत्र महानसं धूमवद् 5
वह्निमच्चेत्यन्वयबोधे मानमस्ति, विशेषस्तु एकधर्मविशेष्यकतया अपि नियमोऽत एव किम् शब्देऽपि
कुत्सावितर्कजिज्ञासाविषयशब्देः स्वजनकी(भूत?)तत्तद्विषयतावच्छेदकावच्छिन्नशक्तमिति
शक्तिग्राहकसहका(चा?)रोक्तेन तेन रूपेण तथैव शक्तिग्रहाधीनान्वयबोध इति दिक् । स्वार्थ-
कारणजिज्ञासानुपपत्तिं परामर्शस्वसमभिव्याहृतयत्पदोपस्थाप्यत्वं तदुपहितत्वं तद्विषयगोचर-
ज्ञानजनकत्वं तस्य बुद्ध्यादिपरामर्शात्तस्य वक्तृधर्मत्वात् अतिप्रसङ्गवारणाय शक्तिग्रहे वक्तृ- 10
व्यावृत्तत्वात् । न च (वक्ता?) प्रकृते भगवानेवेति भावः । 'एवमि'ति । 'किं
स्विदि'त्यादौ संशयविशेषवितर्कविषयतावच्छेदकाव[214a]च्छिन्नस्यै(व?)बोधनादिति भावः ।
'आहार्यत्वेने'ति । एतच्च संशयत्वं विषयिताविशेष इत्यभिप्रेत्य, जन्यज्ञाने तन्न सम्भवति
प्रतिबन्धवशात् । इच्छाविशेषाधीने नित्ये च निश्चये तत्सत्त्वेन विरोध इत्यभिमानः ।
यथाश्रुतेन एकेन संवननैकधर्मितत्संवननत्वावच्छिन्नतदभावप्रकारकज्ञानस्य तथाविधतदभावा- 15
प्रकारत्वासम्भवात् विरोधो दुरुद्धर एवेति ।

'एतेने'ति । वक्तुमर्हणीयतावच्छेदकावच्छिन्नेऽधिकरणे शब्दस्य अहोशब्दस्य तद्विस्मय-
विषयतावच्छेदकवतहन्तयोश्च उभयत्रैव शक्तिरिति सर्वनामरीतिरत्राप्यनुसंधेया ॥६॥

प्रत्ययादपि । लिङादिप्रत्यया हि पुरुषधैरियनियोगार्था भवन्तस्तं प्रतिपाद-
यन्ति । तथा हि— 20

प्रवृत्तिः कृतिरेवात्र सा चेच्छातो यतश्च सा ।

तज्ज्ञानं विषयस्तस्य विधिस्तज्ज्ञापकोऽथवा ॥७॥

प्रवृत्तिः खलु विधिकार्या सती न तावत्कायपरिस्पन्दमात्रम् ; आत्मा ज्ञातव्य
इत्याद्यव्यापनात् । नापीच्छामात्रम्, तत एव फलसिद्धौ कर्माऽनारम्भप्रसङ्गात् ।
ततः प्रयत्नः परिशिष्यते । आत्मज्ञानभूतदयादावपि तस्याभावात् । तदुक्तं 25
'प्रवृत्तिरारम्भ' इति । सेयं प्रवृत्तिर्यतः सत्तामात्रावस्थितात्, नासौ विधिः ;
तत्र शास्त्रवैयर्थ्यात् । अप्रतीतादेव कुतश्चित् प्रवृत्तिसिद्धौ तत्प्रत्यायनार्थं तदभ्यर्थना-
भावात् । न च प्रवृत्तिहेतुजननार्थं तदुपयोगः, प्रवृत्तिहेतोरिच्छाया ज्ञानयो-
नित्वात् ज्ञानमनुत्पाद्य तदुत्पादनस्याशक्यत्वात्, तस्य च निरालम्बनस्थानुत्पत्तेर-
प्रवर्त्तकत्वाच्च, नियामकाभावात् । तस्माद् यथा ज्ञानं प्रयत्नजननीमिच्छां प्रसूते, 30
सोऽर्थविशेषस्तज्ज्ञापको वाऽर्थविशेषो विधिः, प्रेरणा, प्रवर्त्तना, नियुक्तिर्नियोगः,
उपदेश इत्यनर्थान्तरमिति स्थिते विचार्यते ।

स हि कर्तृधर्मो वा स्यात्, कर्मधर्मो वा, करणधर्मो वा, नियोक्तृधर्मो वेति ?

आमोदटीका

‘लिङादी’त्य’दि’पदेन लिङ्त्वान्वयानीयवादयो गृह्यन्ते । ‘नियोगः’ प्रवर्तनम् प्रयोजनमर्थो येषां ते नियोगार्था इति ।

- 5 ‘प्रवृत्तिरिति । ‘कृतिरेव’ प्रयत्न एवेत्यर्थः । ‘सा’ कृतिर्यतो’ भवति ‘सा इच्छा’ चिकीर्षा इत्यर्थः । यतश्चिकीर्षा भवति ‘तज्ज्ञानं’ चिकीर्षाजनकज्ञानस्य यो ‘विषय’ इष्टसाधनत्वादिर्मतभेदेन स ‘विधिः’ विधिप्रत्ययार्थः । ‘स्वा’भिमतमाह ‘तज्ज्ञापक’ इति । तदनुमापकः प्रमाभिप्राय इति यावत् ।

- 10 प्रवृत्तेः कृतित्वनिर्वाहाय परिशेषमाह ‘प्रवृत्तिरिति । ‘विधिकार्ये’त्यत्र विधिपदं विधायकवाक्यपरम् । ‘ज्ञातव्य’ इति । ज्ञानानुकूलस्पन्दाभावादित्यर्थः । ‘तत एवेति । इच्छामात्रादेव फलस्य स्वर्गादिरूपत्तौ कर्मणो यागादेरननुष्ठानप्रसङ्गादित्यर्थः । ‘स्वा’भिमतमाह ‘तत’ इति । ‘आत्मज्ञाने’ति । श्रवणमनननिदिध्यासनादेः प्रयत्नसाध्यत्वात् भूतदयादीनामपि प्रयत्नविषयत्वोपपादनादित्यर्थः ।

- 15 ‘तदुक्तमिति । ‘प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ’ इति गौतमीयसूत्रे [N.S. 1.1.17] । ‘यत’ इति । मनःसंयोगादेरित्यर्थः । ‘नासौ विधिरिति । न लिङादिवाच्य इत्यर्थः । ‘तत्रे’ति । तद्वाधनार्थं शास्त्रं न स्यादित्यर्थः । एतदेव स्फुटयति ‘अप्रतीतादेवे’ति । ननु लिङादिना प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदुत्पाद्यतामत्रैव शास्त्रमुपकरिष्यति इत्यत आह ‘न चे’ति । प्रवृत्तिं प्रति हेतुरिच्छेव, सा च ज्ञानाधीनैवेति ज्ञानमेव शास्त्रेणोत्पाद्यं, तच्च ज्ञानं सविषयकं निर्विषयकस्यानुत्पत्तेर्यत्र क्वचित् प्रवर्तकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । सोऽर्थविशेष इष्टसाधनत्वादिविद्यमानः पर्यवस्यतीत्यर्थः । पर्यायोत्कीर्तनेन प्रवर्तकज्ञानविषयत्वं विधित्वमिति दर्शयति । विचारार्थं विकल्पयति ‘स ही’ति । प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः । ‘कर्तृधर्म’ इति । यागादिकर्तुर्नियोज्यस्य स च स्पन्दः प्रयत्नः इच्छा वा स्यादिति भावः । ‘कर्म’पदेन यागादिक्रिया त’द्धर्मः’ कार्यत्वादिव पूर्वस्य वा कर्मणः कश्चिद्धर्मः इत्यर्थः । ‘करणधर्म’ इति । करणस्य यागादेरेव धर्म इष्टसाधनत्वमित्यर्थः । ‘नियोक्त्र’िति । नियोक्ता उपदेष्टा, तस्य धर्मोऽभिप्राय इत्यर्थः ॥७॥

विवेकटीका

- 25 ‘लिङादी’त्य’दि’पदात्तव्यादिपदपरिग्रहः । तथा च वेदस्यालिङ्गित-(वेदस्य लिङादि?)-प्रत्ययाः ‘पुरुषधोरेय’स्य भगवत आप्तस्य ‘नियोगः’ प्रवर्तनीयत्वेन इच्छातदर्थका ‘भवन्तस्त’ पुरुषधोरेयं ‘प्रतिपादयन्ति’ । आप्तत्वेन अत्र च परिशेषबलात् प्रमाणीभवन्ति च ।
- नियोगार्थकतां तेषां व्यवस्थापयिकं(तुं?) भूमिमारचयति ‘प्रवृत्तिरिति । प्रतिबन्धः प्रवर्तत इत्यत्र भवनेच्छात्यन्तयोः(?) क्वचित् प्रवृत्तिपदप्रयोगादाह ‘अत्रे’ति । प्रकृतविचार
- 30 इत्यर्थः । जीवनयोनियत्ननिवृत्तिव्यावृत्तिजातिविशेषस्य प्रवृत्तित्वस्य व्यवस्थापकमाह ‘सा चे’ति । ‘इच्छातः’ चिकीर्षातः । तदुत्पत्तिनियामकं कारणमाह ‘यत’ इति । ‘सा’ चिकीर्षा । किन्तु विषयकृत एवेत्याह ‘विषयस्तस्य’ इष्टसाधनत्वादिव, ‘विधिः’ कर्मव्युत्पत्त्या विधेयः लिङादिबोध्य इत्यर्थः ॥ [215b] तेन कृतिकारणचिकीर्षानिष्ठकार्य्यता-निरूपितज्ञाननिष्ठकारणताया विषयतयावच्छेदकं हेतु विधिरिति फलितम् । सुखादि-चिकीर्षा-
- 35 कारणज्ञानविषयसुखत्वादिवारणाय ‘कृतिकारणे’ति । सुखेच्छाया अपि कृतित्वे तथैवाति-

प्रसङ्गवारणाय 'चिकीर्षे'ति । 'सम्प्रदायमत'मुक्त्वा प्रकृतोपपत्तये 'स्वमतमा'ह 'तज्ज्ञापक' इति । तस्य इष्टसाधनत्वादेर्ज्ञापकानुमापकोऽज्ञाप्तेच्छारूप इत्यर्थः ।

'विधिकार्या' विधिप्रयोज्या । 'ज्ञातव्य' इति । आत्मज्ञानस्य स्पन्दानधीनत्वमिति भावः । 'अ(त)त एव' इच्छामात्रादेव 'फल'स्य यागादेः स्वर्गस्य वा 'सिद्धौ' कर्मविषयककृत्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधानं न स्यात्, तस्यास्तदाऽप्रयोजकत्वादिति भावः । नन्वात्मज्ञानादौ यथा स्पन्दस्य 5
बाधस्तथा यत्नस्यापीत्याशङ्क्याह 'आत्मज्ञाने'त्यादि । तस्य प्रयत्नस्य साध्यत्वे सूत्रकारानुमतिमाह 'तदि'ति । 'उक्त'मक्षपादचरणः । 'प्रवृत्तिर्वाग्बुद्धिशरीरारम्भ इति' [N. S. 1. 1. 17] । वाग्बुद्धिशरीराणि आरभ्यन्ते येन (सा ?) प्रवृत्तिरिति । अत्र वास(न ?)ाद्यारम्भकत्वेनोपलक्षितो जातिविशेषः उक्तः । न च बुद्ध्यनारम्भकत्वे प्रवृत्ते-
स्तथोपलक्षणतासम्भव इति भावः । यत आत्ममनोयोगादेरिच्छादेर्वा नासौ विधिर्लिङ्गा- 10
[216a]दिर्बोध्यः । 'तदि'ति शास्त्रस्य ज्ञान एव प्रयोजकत्वादिति भावः । तदेव विवृणोति 'अप्रतीतादि'ति । 'तदभ्यस्व(यं ?)ना' शास्त्राद्य(भ्य ?)यना । 'प्रवृत्तिहेतौ' ज्ञानातिरिक्तस्य 'जननार्थ' 'तदुपयोगः' शास्त्रोपयोगः । 'विषयस्तस्ये'ति कारिकांशं व्याचिकीर्षु-
राह 'तस्य' ज्ञानस्येत्यर्थः । 'निरालम्बनस्य' निर्विषयस्य । नन्वस्तु असदेव विषयः इत्यत्राह 'अप्रवर्तकत्वाच्चे'ति । 'अर्थविशेषः' इष्टसाधनत्वादिः 'तज्ज्ञापकः' आप्ताभिप्रायः । तत्रैव 15
प्रमाणबुद्धानां व्यवहारभेदं दर्शयति 'प्रेष(र)णे'त्यादि । तत्र तदेकतरे निर्धारणाय विकल्प्य विचारयति 'स ही'ति । 'कर्तृधर्मः' स्पन्दः, प्रयत्नः, इच्छा वा । 'कर्म' यागादि अपूर्वं वा तस्य धर्मः कार्यत्वादिः कारणस्य इष्टकरणस्य यागादेर्धर्म इष्टसाधनत्वं नियोक्तुः प्रवर्तयितुर्वा तस्य धर्मः अभिप्रायः ॥ ७ ॥

न प्रथमः—

20

इष्टहानेरनिष्टाहेरप्रवृत्तेर्विरोधतः ।

असत्त्वाग्रत्ययत्यागात्कर्तृधर्मो न सङ्गरात् ॥८॥

स हि न स्पन्द एव, आत्मानमनुपश्येदित्याद्यव्याप्तेः । 'यामं गच्छती'त्यादा-
वतिव्याप्तेः । नाऽपि तत्कारणं प्रयत्नः, तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वात् ।

ननु न सर्वत्र प्रयत्न एव प्रत्ययार्थः । करोतीत्यादौ प्रकृत्यर्थ्यतिरेकिणस्तस्या- 25
भावात् । संख्यामात्राभिधानेन प्रत्ययस्य चरितार्थत्वात् । ततो लिङादिवाच्य एव प्रयत्न इति । न । कुर्यादित्यत्रापि तुल्यत्वात् । प्रयत्नमात्रस्य प्रकृत्यर्थ-
त्वेऽपि तस्य पराङ्गतापन्नस्य प्रत्ययार्थत्वान्न तुल्यत्वमिति चेन्न । तथापि तुल्यत्वात् । न चैकस्य तद्वाचकत्वेऽन्यस्य तद्विपर्यय आपद्येत ; एको ह्येव बहव एषिषिपतीत्यादौ व्यभिचारात् । तत्र द्वितीयसंख्येच्छादिकल्पने करोति, प्रयतते इत्यादावपि तथा 30
स्यात् । प्रत्येकमन्यत्र सामर्थ्यावष्टौ संश्लेषे तथा कल्पनायास्तुल्यत्वात् । 'रथो गच्छती'त्यादौ तदसम्भवे वा गतिरिति चेत् ; तन्तवः पटं कुर्वन्तीत्यत्र या । लोकोपचारोऽयमपर्यनुयोज्य इति चेत् ; तुल्यम् । लिङः कार्यत्वे वृद्धव्यवहारा-

हुत्पत्तौ सर्वं समञ्जसम् । आख्यातमात्रस्य तु न तथेति चेन्न । विवरणादेरपि व्युत्पत्तेः । अस्ति च तदिह । किं करोति ? पचति, पाकं करोतीत्यर्थं इत्यादि-दर्शनात् । तथापि फलानुकूलताऽऽपन्नधात्वर्थमात्राभिधाने तदतिरिक्तप्रयत्नाभिधानकल्पनायां कल्पनागौरवं स्यात् । अतो विवरणमपि तावन्मात्रपरमिति चेत् ; भवेदप्येवं, यदि पाकेनेति विवृणुयात् । न त्वेतदस्ति । धात्वर्थस्यैव पाकमिति साध्यत्वेन निर्देशात् । ततस्तं प्रत्येव किञ्चिदनुकूलताऽऽपन्नं प्रत्ययेनाभिधानोपमिति युक्तम् । तथापि तेन प्रयत्नेनेव भवितव्यं, न त्वन्येनेति कुत इति चेत् ; नियमेन तथा विवरणात् । बाधकं विना तस्यान्यथाकर्तृमशक्यत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् ।

10 स्यादेतत् । यस्य कस्यचित् फलं प्रत्यनुकूलतापत्तिमात्रमेव करोत्यर्थो, न तु प्रयत्न एव । सोऽपि ह्यनेनैवोपाधिना प्रत्ययेन वक्तव्यो, न तु यत्रमात्रेण, प्रयत्नपदेनाविशेषप्रसङ्गात् । तद्वरं तावन्मात्रमेवास्तु लाघवाय । अन्यथा त्वनुकूलत्वप्रयत्नत्वे दातुपाधो कल्पनीयौ । अचेतनेषु सर्वत्र गौणार्थास्तुडोऽसति बाधके कल्पनीया इति चेत्—

15

ग्रामोदटीका

चरमं पक्षमुपग्रहीतुं परिशेषमाह 'इष्टहानेरिति' । यदि कर्तृधर्मः स्पन्दो विधिः स्यात् तदाऽऽमाज्ञातव्यो, भूतेभ्यो दयां कुर्यादित्यादावव्याप्तिः, जलताडनादिस्पन्दोऽपि विधिः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्याह 'अनिष्टाप्तेरिति' । स्पन्दज्ञानञ्च न प्रवर्तकमिति भावः । यत्नस्य प्रवर्तकत्वं दूषयति 'अप्रवृत्तेरिति' । न हि प्रयत्नज्ञानं प्रवर्तकमित्यर्थः । यत्नमात्रस्यानिष्टसाधनसाधारण्यादि'त्येके' । इच्छाविधित्वं दूषयति 'विरोधतः' इति । न हि इच्छाज्ञानमेवेच्छां प्रसूते, न वा इच्छैवेच्छामित्यर्थः । नत्वि(न्वि)च्छाज्ञातैव प्रवृत्तिहेतुरित्यत आह 'असत्त्वादि'ति । न च लिङ्ग(ङ)दिभ्रुतिकाले सा सती, तत्सत्त्वकाले वा प्रवृत्तिपूर्वं तज्ज्ञानसम्भव इति भावः । किञ्च इच्छाया इच्छाजनकत्वे प्रत्ययस्य इच्छाजनकत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं व्यक्तं स्यादित्याह 'प्रत्ययत्पागात्' इति । स्पन्देच्छायत्नानां कर्तृधर्माणाम् एकत्र यागादौ साङ्क्यादिन्यतरस्य विधित्वेनानिर्णयादित्याह 'सङ्कुरादि'ति । 'सङ्कुर' इच्छादिसङ्कल्पः चिकीर्षेति यावत् । यद्वा, 'सङ्कुराद्' गौरवसङ्कीर्णत्वादित्यर्थः । प्रयत्नजनकचिकीर्षाया इष्टसाधनताज्ञानसाध्यत्वेन तस्यामेव लाघवेन विधि-शक्ति-कल्पनात् इच्छायां विधिशक्तौ गौरवमित्यर्थः ।

30 'नाऽपि प्रयत्न' इति । लिङ्वाच्चो विधिरित्यर्थः । 'सर्वाख्याते'ति । भावनाख्यस्य यत्नस्य लडादिसर्वाख्यातसाधारणतया लिङाख्यातविशेषणं किमुपनेयं यतः प्रवृत्तिः स्यादित्यर्थः । 'प्रकृत्यर्थे'ति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थगतस्वार्थबोधकता न स्यात् यद्यर्थभेदो न स्यादित्यर्थः । नन्वेवं कृधातोः परस्य लडादेर्निरर्थकतैव स्यादित्यत आह 'संख्यामात्रे'ति । 'प्रत्ययस्ये'ति । लडाख्यातस्येत्यर्थः । ननु चैत्रः कुर्यादित्यत्र कृञः प्रयत्नमात्रमर्थः

प्रयत्नविशेषस्तु चैत्रादिसम्बन्धी लिङादिवाच्य इति पौनरुक्त्यमिति शङ्कते
'प्रयत्नमात्रस्ये'ति । तर्हि करोतीत्यादावपि तथैव स्यादिति परिहरति 'तथापी'ति ।
प्रकृतिप्रत्यययोरभिन्नार्थतां दृष्टान्तेनाह 'एक' इति । अत्र संख्याद्वयमिच्छाद्वयञ्च
प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामुपस्थाप्यते, परन्त्वन्वयाभिधानदशायां योग्यताबलादेकमेवान्वेतीति यदा, तदा
प्रकृतेऽपि समानमित्याह 'तत्रे'ति । ननु तथापि पौनरुक्त्यं न समाहितमित्यत आह 'प्रत्येक- 5
मि'ति । सामग्रीवशादुभाभ्यामेकोपस्थितौ पुनरुक्तदोषाभाव इत्यर्थः । 'तदसम्भव'
इति । यत्नार्थता अचेतने न सम्भवतीत्यर्थः । 'ये'ति 'गति'रित्यनुषङ्गः । 'लोकवि'ति ।
अत्र पटानुकूलव्यापारवन्तस्तन्तव इत्याख्यातस्य व्यापारमात्रे लक्षणा इत्यर्थः । 'तुल्यमि'ति ।
रथो गच्छतीत्यादावपि व्यापारमात्रे लक्षणेत्यर्थः । ननु पचेत्-स्नायादित्यादिश्राविणः पाकानु-
कूलयत्ने प्रवृत्तिदर्शनात् लिङादीनामेव यत्नार्थतेति शङ्कते 'लिङः' इति । आख्याता- 10
न्तरस्यापि यत्नार्थतानिश्चयो विवरणादेवेत्याह 'ने'ति । विवरणमेव विवृणोति 'अस्ति चे'ति ।
ननु पाकं करोतीत्यत्र विवरणमपि फलानुकूलव्यापारवानित्येवम् । तथा च व्यापारो व्याख्या-
तार्थो व्यापारविशेषो वा इत्यत्र लाघवमेव नियामकमाशङ्कते 'तथापी'ति । 'भवेदेवमि'ति ।
पाकस्य धात्वर्थस्य तुष(तुष?) प्रक्षेपणरूपव्यापारकलापस्य फलमोदनादिकं प्रति अनुकूलता यदि
विवरणप्रतिपाद्या, तदा किं करोति पचतीति, पाकेन व्यापारकलापेन ओदनं साधयतीति विवरणं 15
स्यादित्यर्थः । 'धात्वर्थस्ये'ति । पाकस्य व्यापारकलापस्य साध्यत्वेन निर्देश चेत्, नूनं
तत्साधकं यत्नस्वरूपमेवं विवरणीयमित्यर्थः । न हि यत्नं विना तुषादिप्रक्षेपो धात्वर्थः सम्भव-
तीति भावः । 'किञ्चिदि'ति । यत्नस्वरूपमित्यर्थः । 'न त्वन्धेने'ति । व्यापारान्तरेणेत्यर्थः ।
'तथे'ति यत्नार्थत्वेनेत्यर्थः । 'तस्ये'ति विवरणस्येत्यर्थः । भवति हि कोकिलः पिक
इत्यादौ विवरणाधीनैव व्युत्पत्तिः । 'अतिप्रसङ्गादि'ति । अन्यत्रापि विवरणेऽर्धान्तरशङ्का 20
स्यादित्यर्थः ।

ननु यत्नोऽप्यनुकूलव्यापारत्वेनैवाभिधीयतां, न तु यत्नत्वेन, अन्यथाऽख्यातयत्नपदयोः पर्याय-
तापत्तिरित्याह 'स्यादेतदि'ति । 'तावन्मात्रमेवे'ति । धात्वर्थानुकूलत्वमात्रमेवेत्यर्थः ।
युक्तान्तरमाह 'अचेतनेष्वि'ति । 'असति बाधके' इति । रथो गच्छतीत्यादावपि गमनानुकूल-
व्यापारमात्रप्रतीती लक्षणानुपयोगादित्यर्थः ॥८॥ 25

विवेकटीका

चरमपक्षनिर्धारणाय परिशेषयति—'इष्ट'स्य 'आत्मा ज्ञातव्य' इत्यादेः प्रवर्तकत्वस्य 'हानेः,'
'अनिष्ट'स्य 'चैत्यवन्दने'त्यादिस्तथात्वस्य प्रसङ्गाच्च स्पन्दो न विध्यर्थः । स्पन्दस्यापि कर्तृकर्मत्वं
परम्परया कृत्यवच्छेदकत्वं वा कर्तृत्वं यत्नस्य तदर्थत्वं निराकरोति 'अप्रवृत्तेरि'ति ।
पचतीत्यादितः प्रयत्नज्ञानेऽपि प्रवृत्तेरभावादित्यर्थः । एष च दोषः स्प[216b]न्देऽपि 30
योज्यः । 'अनिष्टाप्तेरि'त्यनेनैव वा तल्लाभस्तत्र इच्छायास्तन्निराकरोति 'विरोधत' इति ।
अनाप्तस्या(?)प्लव्हेच्छेतिज्ञानात् प्रवृत्तेर्विरोधाद्विरोधिज्ञानस्यैवोत्पत्तेः तन्मात्रं न विध्यर्थ इत्यर्थः ।
ननु प्रवर्तमानपुरुषेच्छाज्ञानमेव प्रवर्तकन्तमेव निर्बोधयति तत्राह 'असत्त्वादिति' । मया
इदं कदाचिदिष्टमिति ज्ञानेऽपि संजातबोधस्य प्रवृत्त्यपरेण तदातनेच्छैव तदर्थो वाच्यः, सा च
विधिप्रवृत्त्यव्यवहितप्राक्तनं वा तत्समसमया(वा?)नोभयमपि तदानीं तत्पाविधेच्छाया नियमतो- 35

- प्रसत्त्वादित्यर्थः । ननु विधिरेव तामुत्पाद्य बोधयेदित्यत्राह 'प्रत्ययत्यागादि'ति । प्रत्ययस्य इच्छां प्रति कारणस्य इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य त्यागात् अभावात् न विधिस्तां जनयितुं समर्थ इत्यर्थः । अगृहीत-
शङ्क(सङ्के?)तानामपि विधिभ्राविणां प्रवृत्तिप्रसङ्गोऽपि ध्येयः । ननु तादृशशब्दबोधसाम्म(मग्न?)पि
तदुत्पादने प्रयोजिका वाच्या, तत्राह 'सङ्कुरादि'ति । शब्दबोधसामग्रीप्रत्यू (त्युपस्थापि?)तत्वेन
5 तस्या इच्छाया ज्ञानत्वापत्तौ इच्छात्वज्ञानत्वयोः सङ्कुरप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्वा, विजातीयेच्छां प्रति
इष्टसाधनत्वादिज्ञानस्य तद्विजातीयायां च तत्र विधेर्हेतुत्वमस्तु तूणारणिवद् बह्वौ इत्यत्राह
'स[217a]ङ्कुरादि'ति । यत्रोभयोः समावेशस्तत्र वैजात्ययोः सङ्कुरप्रसङ्गात् । चित्रत्वकल्पने
च मानाभावादिति भावः । केचित्तु इष्टसाधनताज्ञानसङ्कारेणेच्छाज्ञानं प्रवर्तकं वाच्यम्,
तत्राह 'सङ्कुरादि'ति । प्रवर्तकज्ञानेनावश्यकं सङ्कुरात्तेनेच्छाज्ञाने अन्यथासिद्धमित्यर्थ इत्याहुः ।
10 'तत्क(ा?)रणं' प्रयत्नकारणम् । 'सर्वे'ति । न च ततः प्रवर्तकज्ञानमिति भावः ।
'प्रत्ययार्थः' आख्यातार्थः । 'तस्य' यत्नस्य । तथा च न तेन प्रकृत्यर्थस्य भेदेनान्वयो(?) बोधात्,
नाप्यभेदेनाव्युत्पत्तिविरूपोपस्थित्यभावाच्चेति भावः । नन्वेवमाख्यातस्य निरर्थकत्वमेवा-
पद्येत्यत्राह 'संख्ये'ति । 'प्रत्ययस्य' आख्यातस्य । इदमुपलक्षणं ; धात्वर्थस्य नामार्थे साक्षात्
भेदेनान्वयादाश्रयत्वादेस्तदर्थत्वेनापि सार्थकत्वसम्भवो ध्येयः । तेन न प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थ-
15 बोधकत्वव्युत्पत्तिविरूपोपस्थित्यभावाच्चेति भाव्यबोधः । 'तुल्यत्वात्' करोतीत्यादाविव
प्रकृत्यर्थान्वितरेकिणो यत्नस्यापि असत्त्वेन मानत्वात् । ('प्र')यत्नमात्रस्य जीवनयोनियत्न-
साधारणयत्नत्वावच्छिन्नस्य, 'पराङ्गतापन्नस्य' प्रवृत्तिकारणीभूतज्ञानविषयितावच्छेदिका राग-
प्रयोज्यजातिस्तदव[217b]च्छिन्नस्य ; तथा च प्रकृत्यर्थेन तस्य भेदान्वय एवेति भावः ।
'पराङ्गतापन्नस्य' कर्तृविशेषणतामापन्नस्य ; तथा च कृतिविशिष्टो लिङर्थ इति केचित् । अत्र
20 च प्रकृत्यर्थस्यानन्वयो ध्येयः, तुल्यत्वात् । करोतीत्यत्रापि तथैव वक्तुमशक्यत्वात् । 'एकस्य'
प्रकृत्यर्थान्वयकपदस्य 'अन्यस्य' प्रत्ययस्य 'तद्विषय्यं'स्तद्वाचकत्वाभावः । नन्वेक इत्यादावनन्वयः(:),
विभक्त्यर्थस्य उद्देश्यतावच्छेदकस्य विषयतयाजन्यत्वात् । प्रकृत्यर्थे तदन्वयस्यानुपपत्तेः ।
तदतिरिक्ते च तदन्वयस्याव्युत्पत्तेः एक इत्यादिपदानां विशेष्यनिघ्नतया विशेषणतानियमेन
तत्समभिव्याहृतविभक्तेः प्रयोगसाधुतामात्रत्वात् । अस्तु वा अभेद एव विधिभ्राविणां तदर्थं
25 इत्यरुचेराह 'एपि(पि?)पती'ति । नन्वेकेन रूपेणोपस्थितावपि संख्याव्यक्तिभेदेनोद्देश्यतावच्छेदकत्व-
विधे(य)त्वयोरुपपत्तिः स्यात् ? एवमेपि(पि?)पतीत्यादावपि इच्छाविषयकमिच्छान्तरम(?)न्रियमात्
इत्याह 'तत्रे'ति । 'तथा स्यात्' द्वितीययत्नकल्पना स्यात् । नन्वेकवचनत्वादिना घट इत्यादौ
एकत्वप्रत्ययान्वयबोधाच्छक्तौ क्लिप्तायाम् अत्र चेदुत्पत्तिविरोधे नान्वयस्तदपि न तच्छक्तौ
हानिरि[218a]त्याह 'प्रत्येकमि'ति । 'तुल्यत्वात्' करोतीत्यादावपि तथा वक्तुं
30 शक्यत्वात् । शङ्कते 'रथ' इति । 'तदनन्तरे(तदसंभवे?) का गतिः' प्रकारः । 'लोक'
इति व्यापारमात्रं, तत्र लक्षणेत्यर्थः । ननु विधिभ्राविणां व्यवहारादनमितेः कार्य्यताज्ञाने
व्युत्पत्तेः कृतौ विधेः शक्तिग्राहक(त्व?)मस्ति नैवमाख्यातसामान्यस्येति शङ्कते 'लिङ' इति ।
'विवरणादे'रि'त्यादि'पदग्राह्यं प्रश्नान्तरं प्रथममुदाहरति 'किमि'ति । विवरणं विवृणोति
'पाकं करोतीत्यर्थः' ।
35 ननु ओदनं न(?) पचतीत्यस्य ओदननिष्ठरिक्त्वाद्यनुकूलपाकवानि,त्ये)वार्थो, लाघवात् ;
न तु तादृशपाकानुकूलधर्मान्तरवान्, तथा च विवरणस्यापि तत्रैव तात्पर्यमित्याशङ्कते

‘तथापी’ति । ‘पाकेने’ति । तेन सामान्यवाच्यत्वार्थानुकूलं न ; तथा च विध्यर्थप्रयत्नस्य न सर्वाख्यते(स्यात् ?)साधारण्यमिति भावः, यथा यत्नात्मककरोतिना । ‘तस्य’ विवरणस्य । ‘अतिप्रसङ्गादि’ति । यत्र विवरणस्य शक्तिग्राहकत्वमुभयसिद्धं तत्रापि तस्यार्थान्तरप्रसङ्ग इत्यर्थः । कृतिघातोऽपि व्यापारमात्रमर्थ इति शङ्कते ‘स्यादेतदि’ति । ‘यस्य कस्यचित्’ प्रयत्नस्य तदतिरिक्तस्य वा फलं धात्वर्थं प्रति ‘अनुकूलतामात्रं’ ‘करोत्यर्थः’ कृधातोः शक्यतावच्छेदकं 5 जनकं कृदर्थं इति पर्यवसितम् ।

[214b] ‘सोऽपि’ यत्नोऽपि । अनेन अनुकूलत्वेन आख्यातेन यत्नत्वमात्रेण यत्नमात्र-वृत्तिनानन्व(यः), यत्नत्वस्य लाघवाच्छक्यतावच्छेदकं(त्वं?) स्यात् इत्यत्राह ‘(प्र?)यत्नपदेने’ति । ‘अविशेषः’ आख्यातसामान्यस्य यत्नपदेन पर्यायिताननुकूलयत्नत्वमाख्यातस्य शक्यताव-च्छेदकं यत्नत्वमात्रं तु पदस्येति नाविशेष इत्यत्राह ‘तद्वरमि’ति । ‘तावन्मात्रम्’ ‘उपाधी’ 10 शक्यतावच्छेदको । ननु यत्नपदस्य जीवनयोनियत्नसाधारणं शक्यतावच्छेदकं तद्व्याप्य-जातिविशेषताख्यातस्य नाविशेषः, कृतिपदेन पर्यायित्वमिष्यत एव । अनुकूलत्वं च धात्वर्था-ख्यातार्थयोः संसर्गं इति न गौरवमपि इत्यतो युक्त्यन्तरमाह ‘अचलेष्वि(अचेतनेष्वि?)’ति । ‘अन्यथे’त्यत्राप्यनुपपद्यते ॥८॥

अत्रोच्यते—

15

कृताकृतविभागेन कर्तृरूपव्यवस्थया ।

यत्र एव कृतिः पूर्वा परस्मिन् सैव भावना ॥९॥

यत्रपूर्वकत्वं हि प्रतिसम्भाय घटादौ कृत इति व्यवहारात् । हेतुसत्त्वप्रति-सम्भानेऽपि यत्रपूर्वकत्वप्रतिसम्भानविधुराणामङ्गरादौ तदव्यवहारात् करोत्यर्थो यत्र एव तावदवसीयते । अन्यथा हि यत्किञ्चिदनुकूलपूर्वकत्वाविशेषात् घटादयः 20 कृताः, न कृतास्त्वङ्गरादय इति कुतो व्यवहारनियमः । तेन च सर्वमाख्यातपदं विव्रियते इति सर्वत्र स एवार्थ इति निर्णयः । तथा च समुदिते प्रवृत्तं पदं तदेक-देशेऽपि प्रयुज्यते, विशुद्धिमात्रं पुरस्कृत्य ब्राह्मणे श्रोत्रियपदवत् । अन्यथाऽपि मध्यमोत्तमपुरुषगामिनः प्रत्ययाः, प्रथमे पुरुषे जानाति, इच्छति, प्रयतते, अध्य-वस्यति, शिते, संशिते इत्यादयश्च गौणार्था एवाचेतनेषु । न च वृत्त्यन्तरेणापि 25 प्रयोगसम्भवे शक्तिकल्पना युक्ता ; अन्यायस्थानिकार्थत्वमिति स्थितिः । अत एवा-नुभवोऽपि, यावदुक्तं भवति, पाकानुकूलवर्तमानप्रयत्नवांस्तावदुक्तं भवति पचतीति । एवं तथाभूतातिवृत्तप्रयत्नोऽपाचीदिति । एवं तथाभूतभाविप्रयत्नः पच्यतीति, न तु पचतीति पाकानुकूलयत्किञ्चिद्वानिति । अन्यथाऽतिथावपि परिश्रमशयाने पचतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् ।

30

- अपि च—कर्तृव्यापार एव कर्तृत्वार्थः, चेतनश्च कर्ता, अन्यथा तद्व्यवस्थाऽनुपपत्तेः । न ह्यभिधीयमानव्यापारवत्त्वं कर्तृत्वम्, अनभिधानदशायां कुर्वतोऽप्यकर्तृत्वप्रसङ्गात् । नाऽप्याख्यातप्रत्ययाभिधानयोग्यव्यापारशालित्वं कर्तृत्वं ; योग्यताया एवानिरूपणात् । फलानुगुणमात्रस्य सर्वकारकव्यापारसाधारणत्वात् । नापि विवक्षातो
- 5 नियमः, अविवक्षादशायामनियमप्रसङ्गात् । स्वव्यापारे नेदमनिष्टमिति चेत् ; एवं तर्हि 'स्वव्यापारे च कर्तृत्वं सर्वदैवास्ति कारके' इति न्यायेन करणादिविलोपप्रसङ्गः । न स्वव्यापारापेक्षया करणादिव्यवहारः, किन्तु प्रधानक्रियापेक्षया । अस्ति हि काचित् क्रियामुद्दिश्य प्रवर्तमानानां कारकाणामवान्तरव्यापारयोगो, न त्ववान्तरव्यापारार्थमेव तेषां प्रवृत्तिरिति चेत् ; तर्हि तदपेक्षयैव कर्तृकर्मादिव्यवहारविशेष-
- 10 नियमे किं कारणमिति चिन्त्यताम् । स्वातन्त्र्यादीति चेत् ; ननु तदेव किमन्यत् प्रयत्नादिसमवायादिति विविक्षाभिधीयतामिति । तस्मात्सर्वत्र समानव्यापार एवाख्यातार्थः ।

ग्रामोदटीका

- 'कृताकृतविभागेने'ति व्याचष्टे 'यत्ने'ति । 'स एव' यत्न एव । सर्वत्र गौणार्थास्तिङ्ः
- 15 कल्पनीया इति समाधत्ते 'समुदित' इति । यत्नत्वसमानाधिकरणपूर्वापरीभूतानुकूलत्वं समुदितमाख्यातवाच्यम् । रथो गच्छतीत्यादावयोग्यतया यत्नत्वं न भासते । पूर्वापरीभूतानुकूलत्वं तु तदेकदेशभूतं भासते । एवं च पङ्कजं कुमुदमित्यत्रापि रुद्धार्थयोग्यतया योगार्थान्वयो लक्षणां विनैवेति भावः । दृष्टान्तमाह 'विशुद्धी'ति । ब्राह्मणत्वसमानाधिकरणविशुद्ध-
- 20 पितृ-मातृ-योनिजत्वे सति छन्दोऽध्येतृत्वं यत् समुदितं श्रोत्रियपदवाच्यं तत्र छन्दोऽध्येतृत्वमनधीतवेदब्राह्मणेऽयोग्यतया नान्वेति, किन्तु ब्राह्मणत्वे सति विशुद्धयोनिजत्वपुरस्कारेण प्रवर्तते, न तु लाक्षणिकमित्यर्थः । अपि च अचेतने गौणत्वमिमांसा 'त्वया' (व्या ?)पारे शक्तिः कल्पनीया, तच्च 'तव'प्यापतितमित्याह 'अन्यथापी'ति । व्यापारशक्ततावपीत्यर्थः । 'मेघदूतादौ'

'आसारेण त्वमपि शमयेरि'त्यादौ

- तथा दर्शनात् । सम्बोध्ये मध्यमपुरुषस्य वक्तुरिति चोत्तमपुरुषस्यानुशासनात् । सम्बोध्यत्ववत्तत्त्वं
- 25 वचनेन(त?) स्पष्टेत्यर्थः । प्रथमपुरुषेऽपि जानातीति प्रयोगोऽचेतने यथा 'त्वन्मते' गौणस्तथा- 'स्मन्मतेऽपि' रथो गच्छतीत्यादावित्यर्थः । ननु चाचेतने धात्वर्थानुकूलो व्यापारोऽप्यत्र तु यत्न एवाख्यातार्थः स्यादित्यक्षादिपदवन्नानार्थतैवास्तिवत्त्वत आह 'न चे'ति । 'वृत्त्यन्तरेणापी'ति । एकदेशमात्रपरत्वेनापीत्यर्थः । यद्वा, लक्षणयेत्यर्थः । एवञ्च पङ्कजं कुमुदमिवापि स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा । यथा पुरोडाशकपालेन तुषानावपति इत्यादौ पुरोडाशश्चपण-
- 30 प्रयोजनकत्वेनोपस्थितकपालस्य तुषावापेऽवयवमलभमानस्य स्वतन्त्रोपस्थितये लक्षणा । अत एव गोजति इत्यादौ व्यक्तुःप्रस्थितये लक्षणा । वस्तुतस्तु पङ्कजादिपदे गवादिपदे वैकदेशपरतया प्रयुज्यमानेऽपि न लक्षणेति 'शब्दमयूखे' विवृतम् । यत्नस्याख्यातार्थत्वेऽनुभवं प्रमाणयति 'अत एवे'ति ।

‘यत्किञ्चिद्भानि’ति । यत्किञ्चिद्भानिपारवानित्यर्थः । ‘अन्यथे’ति । श्रमशान्तेः पाकानुकूल-
त्वात् । ‘कर्तृरूपव्यवस्थये’ति व्याचष्टे ‘अपि चे’ति । ‘कर्तृरूपे’ति कर्तृपदेत्यर्थः । ‘तद्व्यवस्थे’ति ।
अयं कर्ता नायं कर्तेति व्यवस्थाऽनुपपत्तेरित्यर्थः । व्यवस्थापकान्तरमाशङ्क्य निराकरोति
‘न ही’ति । यस्य व्यापारं धातुराख्यातप्राधान्येनाभिधाने (धत्ते ?) स कर्तेत्यचेतनेऽपि रथो
गच्छतीत्यादौ कर्तृत्वमित्यत्राभिधानस्य विशेषणत्वे दोषमाह ‘अनभिधाने’ति । अभिधानस्योप- 5
लक्षणतया दोषमाह—कर्तृत्वज्ञानाधीनमभिधानमभिधानाधीनं कर्तृत्वमित्यन्वोन्वाश्रयोऽपीति
भावः । ‘नापी’ति । उपलक्ष्यतावच्छेदकापरिचयाद् ‘योग्यता (या ?) एवानिरूपणादित्यर्थः । ननु
फलानुगुणत्वमेव योग्यतावच्छेदकं स्यादित्यत आह ‘नापी’ति । ‘अनियमे’ति । करणादेरपि
कर्तृत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । करणादेरपि स्वव्यापारे कर्तृत्वमित्याह ‘स्वे’ति । एवं सर्वेषां कर्तृत्व-
मेवायातं न करणत्वादिकमित्याह ‘एवमि’ति । ननु स्वव्यापारापेक्षया सर्वकारकाणां कर्तृत्वमेव 10
प्रधानक्रियापेक्षया तु करणादिव्यवस्थेति शङ्कते ‘न स्वव्यापारे’ति । प्रधानक्रियापेक्षयापि नियाम-
कानुयोगस्तदवस्थ एवेत्याह ‘तर्ही’ति । स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वम् । कर्तृव्यापारविषयत्वं करणत्व-
मित्यादिविशेषनियामकमित्याशङ्कते ‘स्वातन्त्र्यादिति । इदं कर्तृत्वमस्मदाद्यभिमतमिति
सम्बोध्य बोधयति ‘नन्वि’ति । ¹‘यतमानव्यापार एवे’ति । यत्न एवेत्यर्थः ॥९॥

विवेकटीका

15

करोतिना आख्यातार्थं विवरणार्थस्यैवार्थं प्रथमतो व्यवस्थापयति ‘कृताकृते’ति । व्यापार-
वत्त्वस्य कर्तृत्वस्य कर(ण)स्थया तादृशविशेषदर्शनकालीनतदभावप्रकारकज्ञानेच्छया विरह-
विशिष्टतदभावप्रकारकत्वाभावरूपं वा निश्चयत्वं भगवज्ज्ञाने वाच्यम् । अयं च विशिष्टाभावो
तादृशेच्छारूपविशेषणाभावादपीत्याहुः । सिद्धं तु प्रमाणबलात्तादृशं ज्ञानान्तर(ं) नित्यमेव
भगवति समाना[218b]धिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वमेव तस्याहाय्यत्वमित्यप्येकदेशिनः 20
सिसृक्षात्वादिवत् तादृशशब्दसामग्रीसमवधानमेव तस्य संशयत्वमिति तु साम्प्रदायिकाः ।

आख्यातार्थो भावनेति ग्रन्थं समर्थयति ‘पूर्वे’ति । पूर्वकारणीभूता कृतिः परस्मिन् कार्य-
मपेक्ष्य भावयतीति व्युत्पत्त्या ‘भावना’पदवाच्येत्यर्थः । यद्वा, ‘पूर्वा’परस्मिन् पूर्वापरी-
भावापन्नव्यापारकलापधात्वर्थविषयिणी सैव ‘भावना’पदवाच्येत्यर्थः ।

‘तदव्यवहारात्’ कृतव्यवहाराभावात् । तथाविधव्यवहाराभावमुक्त्वा यत्नापूर्वकत्व- 25
प्रतिसन्धानात् विपरीतव्यवहारमादर्शयति ‘अन्यथा ही’त्यादिना । ‘सर्वत्र’ आख्यातसामान्ये
‘स एव’ यत्न एव ‘अर्थो’ वाच्यः । ‘समुदिते’ अनुकूलयत्ने ‘प्रवृत्तं’ शक्तम्, ‘एकदेशे’ अनुकूल-
मात्रे, रथो गच्छतीत्यादौ ‘प्रयुज्यते’ आख्यातम् । अत्र दृष्टान्तमाह ‘विशुद्धी’ति । विशुद्ध्या
ब्राह्मण[218b]त्वमुपलक्षितं, तथा च ब्राह्मणत्वे सति छन्दोऽध्येतरि शक्तं ‘श्रोत्रियपदं’
यथा ‘एकदेशे’ ब्राह्मणे प्रयुज्यते तथेत्यर्थः । एतच्च यदि विशिष्टं शक्यं तदा लक्षणया 30
समर्थनीयम् । यदि च अनुकूलप्रयत्नो ब्राह्मणच्छन्दोऽध्येतारी स्वतन्त्रो शक्यो, तदापि पङ्कज-
पदवल्लक्षणा तत्रापि यदि न स्यात्तदाऽत्रापि तथैवेति ध्येयम् । ‘अन्यथापि’ अनुकूलमात्रस्याख्यात-

¹ Śaṅkara Miśra and Guṇānanda read ‘यतमानव्यापारः’ for ‘समानव्यापारः’, which seems to be the correct reading.

- वाच्यत्वेऽपि 'मध्यमोत्तमपुरुष'योः संबोध्यत्ववक्तृतावच्छेदकरूपचेतनधर्मशक्तयो'रासारेण त्वमपि शमयेरित्य(त्र?)।दावचेतने मेघादौ गौण एव प्रयोगा वाच्याः, चाचेतने लक्षणाभिया व्यापारे गुरुशक्तिस्वीकारेऽपि त्वचित्त्वलक्षणा आपतति वेति किं तत् इति भावः। ननु मध्यमोत्तम-पुरुषयोर्लक्षणा उभयसम्मतिरप्रथमपुरुषे व्यापारशक्तौ न लक्षणेति न्यायकं स्यात् इति तत्रापि
- 5 लक्षणां व्युत्पादयति 'जानाती'ति। अत्र लक्षणा चेतनेऽपि तत्र ज्ञानवत्त्वादिमात्रप्रत्ययात्। न च विनैव लक्षणां धात्वर्थस्य आश्रयतासम्बन्धेनान्वयोऽस्त्विति वाच्यम्। धात्वर्थनामार्थयोः साक्षात् भेदेनान्वयस्य व्युत्पादितत्वात्। अत एव स्तोकत्वं(कं) पचतीत्यादौ न स्तोकत्वस्य तथान्वयः। नन्वेतावता नामार्थविशेषण[219a]कधात्वर्थानन्वयेऽपि धात्वर्थविशेषणक-नामार्थान्वयेनाव्युत्पत्तिरिति चेन्न। जानातीत्यत्र भेदेनान्वयवारणाय ज्ञानविशिष्टे तथान्वये
- 10 विभक्तिजन्यान्यतरोपस्थितेहेतुत्वकल्पनात्। तदभावे तथान्वयस्याव्युत्पत्तेरित्यस्यात्र विस्तरः। ननु अत्रापि लक्षणा उभयसिद्धेव, गच्छति इत्यादौ लक्षणापत्तिभयेन व्यापारे शक्तिरुच्यतामित्य-त्राह 'न चे'ति। 'अन्यायमि(यश्चे?)'ति। प्रवृत्तित्वापेक्षया व्यापारत्वस्य गौरवमेवानेन ध्वनितम्। यद्वा, नन्वाश्रयत्वमपि तच्छक्तमस्तु इत्यत्राह 'न चे'ति। अत्र च'न्याय' इति यथाश्रुतार्थकमेव। 'अतिधावि'ति। इदं चापाततः। तथाविधपरम्परानुकूलयत्न-
- 15 स्यापि 'त्वया' वरणीयत्वादिति ध्येयम्। 'अभिधीयमाने'त्यस्य 'आख्यातस्ये'त्यादि। तथा च यत्क्रियावाचकधातुसमभिव्याहृताख्याताभिधीयमानो यो व्यापारस्तस्य तद्वत्त्वमेव तत्कर्तृत्व-मिति फलितम्। अत्र तदभिमानत्वं तदुपहितत्वं तद्योग्यत्वं वा? आद्ये 'अनभी'ति। द्वितीये 'नापी'ति। 'योग्यताया' इत्यस्य विना योग्यतावच्छेदकरूपणमित्यादि। 'फलं' धात्वर्थः। 'विवक्षात्' इति। अत एव दात्रं छिनत्तीत्याद्यपि स्वातन्त्र्यविवक्षया प्रयुज्यत इति भावः।
- 20 अनिय[219b]मप्रसङ्गात्, करणादेरपि कर्तृत्वप्रसङ्गात् शङ्कते 'न्वे(स्वे?)'ति। 'इदं' करणादेः कर्तृत्वप्रसङ्गजनम्। 'करणादी'त्यस्य अविवक्षादशायामित्यादिः। 'तदपेक्षया' प्रधानक्रियापेक्षया। 'स्वातन्त्र्यादी'ति। स्वातन्त्र्यं कर्तृत्वं कर्तृव्यापार्यत्वं करणत्वमित्यादि लक्षणज्ञानाधीनो व्यवहारनियम इत्यर्थः। 'नन्वि'त्यनेन संबोध्य समाधत्ते 'नन्वि'ति। उपसंहरति 'तस्मादि'ति। 'यत्र(त)मानव्यापारो' यत्नः॥१॥
- 25 तथापि फलानुगुणतैवास्तु प्रत्ययस्य प्रवृत्तिनिमित्तं, प्रयत्नस्वाक्षेपतो लप्सते इति चेन्न।

भावनैव हि यत्रात्मा सर्वत्राख्यातगोचरः।

तथा विवरणध्नोव्यादाक्षेपानुपपत्तितः॥१०॥

केन हि तदाक्षेपेत्? न तावदनुकूलत्वमात्रेण, तस्य प्रयत्नत्वेनाव्यापनात्।

- 30 न हि यत्नत्वैकार्थसमवाय्येवानुकूलत्वम्। अत एव न संख्यया, तस्याः संख्येयमात्र-पर्यवसायित्वात्। कर्त्तेति चेन्न। द्रव्यमात्रस्याकर्तृत्वात्। व्यापारवतश्चाभिधाने व्यापाराभिधानस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्। नापि धात्वर्थेन तदाक्षेपः, विद्यते

¹ It appears to be यतमान, see *Amoda*.

इत्यादौ तदसम्भवात् । न ह्यत्र धात्वर्थी भावनाऽपेक्षी, सत्ताया नित्यत्वात् । तत्र न भविष्यतीति चेन्न । पूर्वापरीभूतभावनाऽनुभवस्याविशेषात् । भावनोपरागेण ह्यतथाभूतोऽप्यर्थस्तथा भासते इति । न च पदान्तरलब्ध्या भावनयाऽनुकूलतायाः प्रत्ययार्थस्यान्वयः, तदसम्भवात् । न खलु प्रकृत्यैव साऽभिधीयते ; धातूनां क्रियाफल-
माह्लाभिधायित्वात् । अन्यथा पाक इत्यादावपि भावनाऽनुभवप्रसङ्गात् । नापि 5
चैत्र इत्यादिना पदान्तरेण प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरप्यकारकार्यत्वात् ।

ओदनमित्यादेः कारकपदत्वात् तस्य च क्रियोपहितत्वात् तेनाभिधानमाक्षेपो वा । कथमन्यथोदनमित्युक्ते, किं भुङ्क्ते, पचति वेति विशेषाकाङ्क्षेति चेन्न । पचतीत्युक्ते किमोदनं तेमनं वेति विशेषाकाङ्क्षादर्शनात् । सा चाक्षेपाभिधानयो-
रन्यतरमन्तरेण न स्यात् । तस्यां दशायां न चेदाक्षेपो नूनमभिधानमेवेति । 10

स्यादेतत् । अभिधीयतां तर्हि कर्ताऽपि । तदनभिधाने हि संख्येयमात्र-
माक्षिप्य संख्या कथं कर्तारमन्वियात्, न तु कर्मणादिकमपि । 'शाकसूपौ पचति,
शाकसूपौदनान् पचती'त्यादौ विरोधनिरस्ता संख्या चैत्र इति कर्तारमविरुद्धमनु-
गच्छतीति चेत् ; 'चैत्र ओदनं पचती'त्यत्र का गतिः ? एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थो-
ऽपरत्वापि तथा, यववराहादिवदिति चेन्न । पचते इत्यादावपि तथाभावप्रस- 15
ङ्गात् । चैत्राभ्यां, चैत्रैरिति विरोधनिरस्ता सूप इत्यविरुद्धं कर्म समनुक्रामतीति
चेत् ; चैत्रमैत्राभ्यां शाकसूपे पचते इत्यत्र का गतिः ?

अन्यत्र निर्णीतिनार्थेन व्यवहार इति चेन्न । पचतीत्यादावपि तथाभाव-
प्रसङ्गात् । तत्र पूर्वक एव निर्णयः, पचते इत्यत्र त्वपर इति चेन्न । विशेषा-
भावात् । आत्मनेपदपरस्मैपदाभ्यां विशेष इति चेन्न । पचते, पचते, पच्यते 20
इत्यादौ विप्लवप्रसङ्गादिति । दृश्यते च समानप्रत्ययाभिहितेनान्वयः संख्यायाः ।
तद् यथा—भूयते, सुप्यते इत्यादौ । न हि तत्र कर्त्ता, कर्मणा वा, अन्येनैव वा,
केनचिदन्वयः ; किन्तु भावेनैव । अनन्वये तदभिधायिनोऽनर्थकत्वप्रसङ्गात् ।
आक्षिप्तेन चान्वये तत्रापि कर्त्तव्येनान्वयापत्तेः । को हि सुप्यते, स्वपितीत्यनयोः
कर्त्ताक्षेपं प्रति विशेषः । 25

स्यादेतत् । 'भावकर्मणी'रित्याद्यनुशासनबलात्तावत् भावकर्मणी प्रत्यय-
वाच्ये । ततस्तदभिहिता संख्या ताभ्यामन्वीयते । यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नः,
तदभिहिता संख्या 'मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवत्' (मी. १२-२-२३) इति न्यायेन
कर्त्तारमेवाव्ययते इति नियमः । न । विपर्ययप्रसङ्गात् । 'शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्',
'कर्त्तरि शबि'(Pāṇ)त्यनुशासनबलाद्भावकर्त्तारौ प्रत्ययवाच्यौ, ततस्तदभिहिता 30

संख्याऽपि ताभ्यामन्वोयते । यस्तु प्रत्ययो न तत्रोत्पन्नस्तदभिहिता संख्या
तेनैव न्यायेन कथं समान्यवेदिति नियमोपपत्तेः । तस्मात् मतिकर्दममपहाय
यथाऽनुशासनमेव गृह्यते इति प्राप्तम् ।

आमोदटीका

- 5 यत्नानुभवं प्रमाणत्वेनोपन्यस्तमन्वयासिद्धमित्याह 'तथापी'ति । 'आक्षेपत' इति । पाकादि-
क्रियाणां यत्नं विनाऽनुपपत्तेः क्रियैव तमाक्षिपतीत्यर्थः । पादत्रयं यत्नानुवादमात्रम् । चतुर्थं पादं
व्याचष्टे 'केने'ति । 'तदि'ति । यत्नस्वरूपमित्यर्थः । 'अनुकूलत्वमात्रेणे'ति । धात्वर्थानुकूलत्व-
मात्रेणेत्यर्थः । 'तस्ये'ति । प्रयत्नभिन्नस्याप्यनुकूलत्वात् प्रयत्नत्वेन रूपेण व्याप्त्यभावादित्यर्थः ।
अन्यथा रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपः स्यादिति भावः । नन्वाख्यातवाच्यया शङ्कया
- 10 पचतीत्यादौ यत्नाक्षेपः स्यादित्यत आह 'अत एवे'ति । संख्यायाः प्रयत्नैकार्थनियमाभावादेवे-
त्यर्थः । एतदेवाह 'तस्या' इति । नन्वाख्यातवाच्यः कर्ता, स च स्वव्यापारं यत्नमाक्षिपेत् इत्याह
'कर्त्रे'ति । शुद्धं द्रव्यमेव वा कर्तृपदेनोच्यते, व्यापारविशिष्टं वा, कृतिरूपव्यापारविशिष्टं वा ?
आद्य आह 'द्रव्ये'ति । द्वितीये रथो गच्छतीत्यादावपि यत्नाक्षेपप्रसङ्गः । तृतीये त्वाह
'व्यापारवत' इति । व्यापारोऽत्र यत्नो विवक्षितः । तत्र न भावं प्रतीत्यत्र यत्नाक्षेप इति शेषः ।
- 15 'विद्यत' इत्यादावपि पूर्वापरीभूतभावनान्वयः प्रथमं स्यादेव प्रयोगवत्त्वात् परन्तु बाधकात् तद्
भज्यत इत्याह 'पूर्वे'ति । नन्वनुभव एवायं कथं स्यादित्यत आह 'भावने'ति । 'भावनोपराग'
आख्यातसमभिव्याहारः, 'अतथाभूतो' भावनानधीनः सत्तादिस्तथाभूतो भावनोपरवत इत्यर्थः ।
अनुकूलमात्रमाख्यातप्रत्ययार्थोऽस्तु, तस्य तु यत्नत्वं पदान्तरसमभिव्याहारलभ्यं स्यादित्यत
आह 'न चे'ति । 'तदसम्भवात्' तादृशपदान्तराभावादित्यर्थः । ननु धातुनैव भावनाभि
- 20 धीयताम्, आख्यातं तु अनुकूलतामात्राभिधानपर्यवसितं स्यादित्यत आह 'न खल्वि'ति । 'मण्डन-
मत'माश्रित्य दूषयति 'धातूनामि'ति । 'क्रियाफलं' विविलित्यादि पच्चादिधात्वर्थोऽस्तु लाघवात्,
न त्वधःसन्तापादिव्यापारकलापः । न चैवं व्यापारोपरमे फलदशायां पचतीत्यादिप्रयोगापत्तिः ।
व्यापारवर्तमानताया आख्यातार्थत्वात् कथं तथा प्रयोगः ? ननु फलमेव चेत् क्रिया धात्वर्थस्तदा
परसमवेत्क्रियाफलशालितया तण्डुलादिना यत् कर्मत्वं तन्न स्यादिति चेन्न । परसमवेतव्यापार-
- 25 फलशालित्वादेव तण्डुलादीनां कर्मत्वोपपत्तेः । स च व्यापारो धात्वर्थ आख्यातार्थो वेति तत्फल-
भागितायास्तण्डुलादीनां सत्त्वात् । 'अन्यथे'ति । यदि धातूनां यत्नार्थता तदेत्यर्थः । 'पदान्तरेणे'ति ।
यत्नाक्षेप इति शेषः । प्रकृतिश्चैत्रः, प्रत्ययस्तु विभक्तिः । तथा च चैत्र इत्यतः शब्दात्
शुद्धप्रातिपदिकमात्रोपस्थितौ कथं यत्नाक्षेप इत्यर्थः । ननु ओदनं पचतीत्यत्र ओदनस्य कर्मत्वं
प्रतीयते, कर्मत्वञ्च भाव्यत्वमेव ; तथा च तद्वाच्या वा तदाक्षेप्या वाऽवश्यम्भावना स्यादन्यथा
- 30 भावनासामान्याज्ञाने पाकभावना भोजनभावना चेति विशेषाकाङ्क्षा न स्यादिति शङ्कते
'ओदनमि'ति । भावनाया आख्यातोपस्थाप्यत्वमन्तरेण विशेषाकाङ्क्षा न स्यादिति तुल्यमिति ।
परिहरति 'पचती'ति । 'तस्यां दशायामि'ति । कर्मपदासमभिव्याहारदशायामित्यर्थः । 'नूनमि'ति ।
आक्षेपकाभिमतकर्मत्वादीनामनुपस्थितेरित्यर्थः । आख्यातेन तर्हि कर्तृवाभिधीयतां, तथा च
'कर्तरि लङि'त्यनुशासनमपि समर्थितं स्यादित्याह 'अभिधीयतामि'ति । अनभिधाने दण्डमाह
- 35 'तदि'ति । कर्तुरभिधाने समानपदाश्रिता संख्यापि कर्त्रेवान्वेति, न कर्मादिनेत्यत्र न विनिगमकं-

स्यादित्यर्थः । आख्यातोपस्थाप्या संख्या द्वित्वबहुत्वोपरुद्धकर्मस्थले कर्तारमेवान्वेति चेत्, तदा एकत्वावरुद्धकर्मस्थलेऽपि कर्तारमेवात्रेप्यति । न हि 'यवमयश्चरुर्भवती'त्यत्र म्लेच्छप्रसिद्ध-
कङ्गुपरत्वे निरस्तेऽर्थवादाद्दीर्घशूकपरत्वे च निर्णीते 'यवैर्यजेते'त्या(दा)वपि निर्णयान्तरापेक्षा
इत्याह 'शाके'त्यादि । 'तथाभावे'ति । कर्त्रेव संख्यान्वयप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वित्वबहुत्वावरुद्ध-
कर्तृस्थले कर्मान्वयस्य दर्शनात् । पचत इत्यत्रापि कर्मान्वय एव । यत्रापि कर्तृकर्मणोद्वित्व- 5
बहुत्वावरोधस्तत्रापि कर्मान्वय एव, 'एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थ' इति न्यायादित्याह
'चैत्राभ्यामि'त्यादि । 'पूर्वक' इति । कर्त्रन्वय एवेत्यर्थः । '(अ)पर' इति । कर्मान्वय
एवेत्यर्थः । अत्र विनिगमनाविरहमाह 'ने'ति । 'विप्लवे'ति । यत्र धातुरात्मनेपदी
कर्तरि च लकारस्तत्रापि तदुपस्थाप्या संख्या कर्मान्वित्वं स्यादित्यर्थः । 'पच्यत'
इति दृष्टान्तार्थ, 'पक्ष्यत' इति च कर्तृकर्मणोः समानरूपत्वादुदाहृतम् । यद्वा, 10
'विप्लवप्रसङ्गात्' अविशेषप्रसङ्गादित्यर्थः । तथा च 'पच्यत' इति न दृष्टान्तार्थम् ।
ननु कर्ता चेदाख्यातवाच्यः स्यात्तदा तद्वाच्यया तदन्वयो न स्यात् । न ह्येकपदोपस्थाप्ययोः
पदार्थयोरन्वयमन्वयो दृश्यत इत्याह 'दृश्यत' इति । 'सुप्यत' इति । आख्यातोप-
स्थाप्येन भावेनैव संख्यायास्तदुपस्थाप्याया अन्वयबोधस्य दर्शनादित्यर्थः । ननु तत्रापि कर्त्रादि-
नैवान्वयः स्यादित्यत आह 'न ही'ति । कर्म तावदिह नास्त्येव, कर्त्रान्वये चैत्रमैत्राभ्या(ः) सुप्यत 15
इत्यत्र द्विवचनं स्यादत एव भावस्यैकत्वादेकवचनमिति पठन्ति । न चात्र चैत्रमैत्रगतस्वापद्वय-
लाभाय द्विवचनापत्तिः । स्वापत्वेन तदुभयस्वापस्यैकत्वात् द्विवचनबहुवचनयोरसाधुत्वादिति
भावः । ननु भावस्थले संख्यान्वयो मास्तु, को दोष इत्यत आह 'अन्वय' इति ।
निश्चितानन्वयत्वेनापार्थक्यत्वापत्तिरित्यर्थः । 'कर्त्रेवे'ति । तथा च चैत्रमैत्राभ्यां सुप्यत
इत्यत्र एकत्वमनन्वितमेव स्यादित्यर्थः । ननु सुप्यत इत्यत्र कर्ता नाक्षिप्यत एवेत्यत 20
आह 'को ही'ति । 'वैयाकरण'मते संख्यान्वयं प्रति विनिगमकं शङ्कते 'स्यादेतदि'ति ।
यत्र भावे प्रत्यय उत्पन्नस्तत्र भावगता संख्या प्रतीयते, यथा सुप्यते चैत्रेणेत्यत्र
भावोऽत्र धात्वर्थ एव, यत्र तु कर्मणि तत्र कर्मगता, यथा पच्यते तण्डुलः । यत्र तु
न भावे, न वा कर्मणि तत्र कर्तृगता, यथा चैत्रः पचति तण्डुलमित्यत्रेत्यर्थः । अत्र
कर्तृगतसंख्याप्रतीती न्यायमाह—'मुख्यार्थे'ति ('मुख्यं वे'ति?) । कारकपरिगणनानुशासने 25
कर्तारमुपक्रम्याभिधानात् कर्तुरेव मुख्यत्वं, तथा च तद्गतैव संख्या प्रतीयते ।
'लोकवदि'ति । यथा चैत्रं तावद् भोजय, मैत्रमपि भोजयिष्यामि इत्यत्र लौकिकवाक्ये
चैत्रभोजनस्य मुख्यत्वमित्यर्थः । न्यायोत्थानस्थानन्तु 'जैमिनीयसूत्रे' (MS.XII.2.23) ।
तत्र 'अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत्' 'संग्रामे सरस्वतीमप्याज्येन
यजेते'त्यत्र प्रथमे देशितस्याग्नावैष्णवनिर्वापस्यैव प्रथममनुष्ठानं न सारस्वतस्येत्यादि । 30
तदेतद्दूषयति 'ने'ति । विपर्ययमेवाह 'शेषादि'ति । 'न तत्रे'ति । न कर्तरि, न वा
भाव इत्यर्थः । 'तेनैव न्यायेने'ति । 'मुख्यार्थे'ति ('मुख्यं वे'ति?) न्यायेनेत्यर्थः ।
अत्र कर्तृविनिर्मुक्तत्वात् तदतिरिक्तकारकमध्ये कर्मण एव प्रथमं देशनेति 'न्याय'संवादः ।
'यथानुशासनं' यथा 'व्याकरणम्' । तेन कर्तरि विहितस्याख्यातस्य कर्तृगतसंख्या-
भिधानं, कर्मविहितस्य कर्मगतसंख्याभिधानं, भावविहितस्य भावगतसंख्याभिधानमिति 35
भावः ॥१०॥

विवेकटीका

- पादत्रयं प्रागुक्तानुवादरूपतया निगदव्याख्यातमिति तदपहाय चतुर्थपादं व्याकरोति 'को-
(केन?) ही'ति । 'तस्य'ानुकूलतामात्रस्य । 'कत्रे'ति । आख्यातवाच्येन कृत्याश्रयेणेत्यर्थः ।
तत्र कृतिरूपलक्षणं विशेषणं वा ? आद्ये, उपलक्षणतावच्छेदकमात्मत्वं द्रव्यत्वादिकं वा ? आद्ये,
5 रथो गच्छतीत्यादौ दुर्वारैव लक्षणा । द्वितीये त्वाह—'द्रव्यमात्रस्ये'ति । तृतीये 'व्यापारवत्'
इति । कृतिमत इत्यर्थः । व्यापारोऽभिधानस्य, तथा च रथो गच्छतीत्यादौ लक्षणैव शक्ती
च गौरवमधिकं न वा आक्षेप इति भावः । 'तदाक्षेपः' यत्तस्याक्षेपः । 'तत्रे'ति । तथा च
धात्वर्थविशेषणैव तदाक्षेप इति भावः । 'सत्ताया' धात्वर्थस्य व्यापाराव्याप्यत्वज्ञानदशायामपि
'विद्यते' इत्यादौ योग्यतासंशयाधीनो[220a] भवनानुभवो भवत्येव, बाधकावतारे तु तज्ज्ञानस्या-
10 प्रामाण्यं कल्प्यते इति अनुभवसिद्धं विरुद्धेति इत्याह 'पूर्वे'ति । 'अतथाभूतोऽपि' असाध्योऽपि ।
'तथा' साध्यतया । इदमुपलक्षणं, रथो गच्छतीत्यादौ व्यभिचारात्, धात्वर्थविशेषस्यापि
तदनाक्षेपत्वं ध्येयम् । पदान्तरलभ्यत्वमेव यत्नत्वस्याक्षेप इति शङ्कते 'न चे'ति । 'भावनया'
यत्नेन तस्य पदान्तरात् अभावात् । 'सा' भावना । 'क्रियाफले'ति । क्रियायाः कृतेर्यत् फलं
गमनादि तदभिधायकत्वात्, न तु कृत्यभिधाय(क?)त्वमिति भावः । क्रियारूपं फलमिति
15 वार्थः । मण्डनमते तु क्रियायाः फलम् उत्तरसंयोगादि, तथा च 'क्रिये'त्यस्मन्नये, 'फले'ति
मण्डननये इति 'केचित्' । प्रथमाविभक्ती 'अकारकार्थत्वादि'ति । तथा च सामान्याभावे
विशेषाभावः सुतरामेवेति भावः । ननु देवदत्त ओदनमित्यत्र द्वितीयाकारकविभक्तिस्तत्तयैव च
कृतेरभिधानमाक्षेप उच्यतां धात्वर्थोपधानेन कृतौ जिज्ञासायाः सामान्यतोऽवगमं विनानुत्पादा-
दित्याह 'ओदनमि'त्यादि । 'क्रियोपहितत्वात्', उपधानं चाभिधानपक्षे विशेषणत्वम्, आक्षेपे च
20 नियमः । 'आकाङ्क्षा'—जिज्ञासा । नन्वेवं पचतीत्युक्ते 'किमोदनं तेमनं वेति', चैत्रो मैत्रो वेति
जिज्ञासा[220b]दर्शनात् । कर्म कर्ता च सामान्यत आख्यातवाच्यौ स्यातामित्याह
'पचती'त्यादि । 'किमोदनमि'ति । चैत्रो मैत्रो वेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । 'सा' आकाङ्क्षा ।
'तस्यां दशायां' तादृशशब्दबोधानन्तरं यदि आक्षेपकाभावात् 'नाक्षेपः', तदा कर्मणः कर्तुराख्यातेन
तत् न स्यात् अभिधानमेव स्यात्, अत्र कर्तुरभिधानेनन्तरं वैयाकरण इष्टार्पति शङ्कते 'स्यादेत-
25 दि'ति । 'तदनभिधाने' आख्यातेन कर्तुरनभिधाने 'संख्येयमात्रमाक्षिप्य' संख्येयमात्रमाकाङ्क्षा
कथमिति तेन तदभिधाने च एकपदोपात्तत्वप्रत्यासत्त्या तत्रैवान्वयादिति भावः । शङ्कते
'शाके'ति । विरोधे च योग्यतानिश्चयः । 'चैत्र' इति । अत्र कर्मणि तदन्वययोग्यता-
निश्चयाभावादिति भावः । शङ्कते 'एकत्रे'ति । 'शाकसूपावि'त्यादौ, अत्र 'निर्णीति' आख्यातोप-
स्थाप्यसंख्यायाः कर्तर्यन्वयरूपः 'शास्त्रार्थः' । 'यवे'ति । 'यवमयश्चरुर्भवती'त्यत्र वाक्यशेषा-
30 दीर्घ-शूकशस्यविशेषवाचकत्वे यवपदस्य वाक्यशेषाभिर्णीति 'यवैर्यजेते'त्यत्रापि स एव तदर्थः ।
एवं वराहपदेऽपि अनुसन्धेयम् । 'तथाभावप्रसङ्गात्' तत्संख्यायाः कर्तर्यन्वयप्रसङ्गात् । शङ्कते
'चैत्राभ्यामि'त्यादि । 'का गतिरि'[221a]ति । उभयत्रैव तदन्वये विरोधाभावादिति
भावः । पुनः शङ्कते 'जन्यत्रे'ति । 'चैत्राभ्यामि'त्यादावित्यर्थः । पुनरप्याह 'तत्रे'ति ।
देवदत्त ओदनं पचतीत्यत्र । 'पूर्वक एव' संख्यायाः कर्त्रन्वयः, 'अपरः' कर्मणैव तदन्वयः ।
35 विशेषमा 'हात्मन' इति । संख्याभिधानसम्भवात् । तादृशाख्याताभिहिताभ्यां भावकर्मभ्यां,
'तत्र' भावकर्मणोर्नोत्पन्नाननुशिष्टः(?) आख्यातस्य संख्याभिधायकत्वे किं मानमित्यत्र

यद्यपि चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादौ द्वित्वादिप्रत्ययान्यथानुपपत्त्या तद्वाचकत्वं सिद्धं, तथापि एकत्ववाचकत्वेन मानमित्यत्र समाधानं दर्शयति 'सुप्यत' इति । भावरूपप्रत्ययत्वे एकत्वानुभव इति ध्येयम् । दौधितिक्तस्तु 'एकवचनत्वेन एकत्वे वाचकत्वमित्याहुः । तत्र एकवचनत्वम् एकत्ववाचकत्वं, तच्चान्योन्याश्रयग्रस्तं, तथापि 5
तथाविधव्याकरणसङ्केतविषयत्वमेव तद्वाच्यमिति ध्येयम् । ननूपस्थितापि सा संख्याभावरूपेऽर्थे नान्वेति इत्यत्राह 'अनभिधान' इ[221b]ति । सम्भवत्यर्थसाधुत्वे शब्दसाधुतामात्रं न कल्पत इति भावः । कर्तुरनभिधानेऽपि वैयाकरणनये प्रविश्यैव संख्यान्वये नियामकमाह 'स्यादेतदि'ति ।

"मुख्यं वा पूर्वचोदनाल्लोकवदिति (M. S. 12. 2. 23) जैमिनिसूत्रम् । 'आम्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्' । 'सरस्वतीमप्याज्यस्य यजेते'त्यत्राग्नावैष्णवस्य 10
प्रथममनुष्ठानम्, न सारस्वतस्य ।

'पूर्वचोदनात्' प्रथमोद्दिष्टत्वात् । तथा चैत्र ओदनं पचतीत्यत्रापि चैत्र एव तदन्वय इत्यर्थः । सर्वान्वयापेक्षया चोद्देश्यतया प्रथमान्तस्यैव प्रथममुद्देश इति हृदयम् । अस्य कर्तुः कारकपरिगणनञ्च प्रथमं चोदनमिति 'केचित्' । मतं दूषयति 'ने'ति । 'कर्त्तरि शवि'ति । यद्यपि शरीरादीनां(?) निरक्षकत्वमेव, तथापि कर्तृविहिताख्यातविशेषसमभिव्याहारे 15
शपोऽनुशासनात् । आख्यातस्य कर्तृवाचकत्वे प्रमाणोपदर्शनपरमिदमिति ध्येयम् । 'तदभिहिता' इति । 'ताभ्यां' भावकर्त्तृभ्याम् । 'तेनैवे'ति । ओदनः पच्यते देवदत्तेनेत्यादावपि प्रथमान्तस्यैव उद्देश्यतया प्रथमत्वेनेत्यर्थः । 'आनुशासनिकप्राथमिकत्वमिति शेषिकसूत्रे कर्मणः प्रथमोपादानमेव प्रथमचोदनं ध्येयम् ॥१०॥

एवं प्राप्तेऽभिधीयते—

20

प्राप्तेपलभ्ये संख्येये नाभिधानस्य कल्पना ।

संख्येयमात्रलाभेऽपि साकाङ्क्षेण व्यवस्थितिः ॥११॥

सङ्ख्याऽपि तावदियं भावनाऽनुगामिनी ; यं यं भावनान्वेऽति, तं तं सङ्ख्या-
ऽपीति स्थितेः एकप्रत्ययवाच्यत्वनियमात् । भावना च शुद्धं प्रातिपदिकार्थमात्र-
माकाङ्क्षति । न हि व्यापारवन्तं व्यापार आश्रयते, आत्माश्रयत्वात् । 25

समवायं प्रति तदनुपयोगात् । विजातीयव्यापारवतोऽकर्तृत्वाच्च । न च
द्वितीयाद्याः प्रातिपदिकविभक्तयः । ततः प्रथमानिर्दिष्टेनैव भावनाऽन्वीयते इति
तस्यान्वययोग्यतानियमात् सङ्ख्याऽपि तदनुगामिनी तेनैवान्वीयते इति नाति-
प्रसङ्गः, नञर्थवत् । यथा हि चैत्रो न ब्राह्मणो न गौरो न स्पन्दते न कुण्डलीत्यादौ
विशेषणविशेष्यसमभिव्याहाराविशेषेऽपि नञा तदनभिधानाविशेषेऽपि नञर्थस्य 30
विशेषणांशैरेवान्वयो न विशेष्यांशेन ।

ननु बाधात्तत्र तथा । न हि विशेष्येण तदन्वये विशेषणोपादानमर्थवद्भवेत् ;
तन्निषेधेनैव विशेषणनिषेधोपलभ्ये । उभयनिषेधे चाहत्तौ वाक्यभेदादनाहत्तौ

निराकाङ्क्षादिति चेन्न । तुल्यत्वात् । समानप्रत्ययोपात्तभावनाऽऽक्षिप्तान्वयोप-
पत्तौ बाधकं विना सन्निहितत्यागे व्यवहितपरिग्रहस्य गुरुत्वात् । भावनायाश्च
सामान्याक्षेपेऽपि साकाङ्क्षपरित्यागेन निराकाङ्क्षान्वयानुपपत्तेः । न ह्यन्यतराकाङ्क्षा
अन्वयहेतुः, अपि तूभयाकाङ्क्षा । प्रातिपदिकार्थो हि फलेनान्वयमलभमानः
5 क्रियासम्बन्धमपेक्षते । भावनाऽपि व्यापारभूता सती व्यापारिणमित्युभयाकाङ्क्षा
अन्वयहेतुः । कटं कटेनेत्यादि तु कारकतयैव फलसमन्वितं न व्यापारान्तरमपेक्षते
इति निराकाङ्क्षमिति ।

अत एवास्थते सुप्यते इत्यादौ नाक्षिप्तेनान्वयः । न हि चैत्रेणेति द्वितीयान्त-
शब्दस्य भावनायामाकाङ्क्षाऽस्ति । भाव्याकाङ्क्षाऽस्तीति चेन्न । फलेन शयनादि-
10 धात्वर्थेनान्वयात् । फलसंबन्धिनश्चात्र कर्त्तृनतिरेकात् । न हि शयनादयो
धात्वर्थाः कर्त्तृतिरेकसंबन्धाः । न च फलतत्संबन्धिव्यतिरेकेणान्यो भाव्यो नाम,
यमपेक्षते ।

स्यादेतत् । किमिति न प्रयुज्यते कटः करोति चैत्रमित्यादि, अभिहितान-
भिहितव्यवस्थाऽभावादिति चेन्न । चैत्रमिति प्रथमान्तस्यासाधुत्वात् द्वितीयान्तस्य
15 तु कर्मवचनत्वेन तत्संबन्धाद्भाष्यानपेक्षणी भावना भावकमात्रमपेक्षेत । न च कटस्य
चैत्रं प्रति भावकत्वं, विपर्ययात् । अनाप्तेन तु विवक्षायां प्रयुज्यत एव । प्रयुज्यतां
तर्हि 'कटं करोति चैत्र' इत्यादि । न । नित्यसन्दिग्धत्वेन वाक्यार्थासमर्पकत्वात् ।
ततस्तदुपपत्तये विशेषस्य व्यञ्जनीयत्वात् । व्यञ्ज्यतां तर्हि द्वितीयया चैत्रेणेति, एवं
देवदत्तः क्रियते कटमिति व्यञ्ज्यतां द्वितीययेति चेन्न । अप्रयोगात् । न ह्यनानाप्ते-
20 नाऽप्येवंप्रायाणि प्रयुज्यन्ते । लक्षणाविरोधेन कुत एतदेवेति चेत् ; लोकस्या-
पर्यनुयोज्यत्वात् ।

न हि गार्गिकयेति पदं साध्विति श्लाघाऽभिधायिपदसन्निधिमनपेक्ष्य प्रयुज्यते ।
तस्य तदुपाधिनैव विहितत्वादिति चेत्, एतदेव कुतः ? । लोके तथैव प्रयोग-
दर्शनादिति चेत् ; तुल्यम् । करोतीत्यादि कर्मविभक्तिसमभिव्याहारेणैव प्रयुज्यते,
25 क्रियते इति कर्तृविभक्तिसमभिव्याहारेणैवेति किमत्र क्रियताम् । इममेव
विशेषमुररीकृत्यानभिहिताधिकारानुशासनेन ह्येतावान् परामर्शः सर्वेषां हृदि
पदमादधातीत्यभिधानानभिधानविभाग एव व्युत्पादनदशार्था पेशल इति ।

स्यादेतत् । भवतु सर्वाख्यातसाधारणी भावना । कालविशेषसंबन्धिनी सा
लङ्कार्थः, कालत्रयापरामृष्टा लिङ्गार्थ इति चेन्न । यत्रपदेन समानार्थत्वप्रसङ्गात् ।
30 विषयोपरागानुपरागाभ्यां विशेष इति चेन्न । यागयत्र इत्यनेन पर्यायताऽऽपत्तेः ।

कर्तृसंख्याऽभिधानानभिधानाभ्यां विशेष इति चेन्न । यागयज्ञवानित्यनेन साम्या-
पत्तेः । इष्ट एवायमर्थ इति चेत्, न । इतो वक्ष्यतेनाप्यप्रवृत्तेः । फलसमभि-
व्याहाराभावान्न प्रवर्तते इति चेन्न । स्वर्गकामो यागयज्ञवानित्यतोऽप्यप्रवृत्तेः ।
तत् कस्य हेतोः ? । न हि यज्ञो यज्ञस्य हेतुः, यज्ञप्रतीतिर्वा यज्ञस्य कारणम्, अपि
त्विक्षा । न च साऽपि प्रतीता यज्ञजननी येन सेव विध्यर्थ इत्यनुगम्यताम्, अपि 5
तु सत्तया । न च लिङः श्रुतिकाले सा सती । न च लिङेव तां जनयति ।
अर्थविशेषमप्रत्याख्ययन्त्यास्तस्यास्तज्जनकत्वे व्युत्पत्तिग्रहणवैयर्थ्यात् । अनुपलब्ध-
लिङाच्चेच्छाऽनुत्पत्तिप्रसङ्गादिति । एतेन वृद्धव्यवहाराद् व्युत्पत्तिर्भवन्ती बालस्या-
त्मनि प्रवृत्तिहेतुर्योऽवगतस्तमेवाश्रयेत्, स्वयञ्च कुर्यामिति सङ्कल्पादेवायं प्रवृत्तः, ततः
स एव लिङर्थ इति निरस्तम् । कुर्यामिति प्रयत्नो वा स्याद्विच्छा वा ? । नायः, 10
स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । न द्वितीयः, सा हि सत्तयैव प्रयत्नोत्पादिनी, न च लिङः
श्रुतिकाले सा सतीत्युक्तम् । फलेच्छा तु निसर्गवाहितया सत्यपि न प्रयत्नं प्रति
हेतुः । अन्यविषयत्वात् । तदर्थञ्च शास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्याः कारणान्तरत एव
सिद्धेः । तत्प्रतीत्यर्थमपि शास्त्रानपेक्षणात् । तस्या मनोवेद्यत्वात् । अप्राप्ते च
शास्त्रानवकाशात् । तदभिधाने च स्वर्गकाम इति कर्तृविशेषणपौनरुक्तात् । 15
तदा हि यजेतेत्यस्यैव यागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः स्यात् ।

यदि च फलविषयैव साधनविषयं प्रयत्नं जनयेत् ; अन्यत्रापि प्रसूयते,
नियामकाभावात् । हेतुफलभाव एव नियामक इति चेन्न । अज्ञातस्य तस्य
नियामकत्वे लिङं विनाऽपि स्वर्गच्छातो यागे प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । ज्ञातस्य तु तत्सा-
धनत्वस्य नियामकत्वे तद्विच्छैव तत्र प्रवर्त्तयतु । यो यत्कामयते स तत्साधनमपि 20
कामयत एवेति नियमात् । न च सा तदानीं सती । न च तज्ज्ञानमेव प्रयत्न-
जनकं, तच्च लिङा क्रियत इति युक्तम् । स्वर्गकामो यागचिकीर्षवानित्यतोऽपि
प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । लिङो वेच्छां प्रतीत्यनिच्छन्नपि सर्वः प्रवर्त्तत । स्वसंबन्धितया
तदवगमस्तथा, न तु सामान्यत इति चेन्न । प्रथमपुरुषेण तदभिधाने तस्याविध्य-
र्थत्वप्रसङ्गात् । ओदनकामस्त्वं पाकचिकीर्षवानित्यतोऽपि प्रवृत्त्यापत्तेश्च । अपि 25
च, सङ्कल्पज्ञानात् यदि प्रयत्नो जायेत तथापि सङ्कल्पस्य कुतो जन्म किमर्थञ्च ? ।
सङ्कल्पज्ञानादेव, प्रयत्नार्थश्चेति चेत् ; नन्विच्छाविशेषः सङ्कल्पः ; स तावत् सुखे
स्वभावतः, तत्साधने चौपाधिकः, सङ्कल्पविषयस्तु कथम् ? । तत्साधनत्वादेवेति
चेत् ; तर्हि तत्साधनत्वज्ञानात्, न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाद्भवितुमर्हतीति । अन्यथेष्ट-
साधनताज्ञानमप्यनर्थकमापद्येत । तस्मात्, सङ्कल्पः प्रवर्त्तक इत्यभ्युपेयते, किन्तु 30

सत्तामात्रेण न तु ज्ञात इति नासौ विधिः । ज्ञानञ्च विषयोपहारेणैव व्यवहारय-
तीति तद्विषय एवावशिष्यते इति कर्तृधर्मव्युदासः ।

प्रामोदटीका

- कर्तृकर्मणी आख्यातवाच्ये इति पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तोऽभिधीयत इत्याह 'एवमि'ति ।
- 5 'आक्षेपे'ति । 'संख्येयः' कर्ता कर्म च तदुभयमाक्षेपलभ्यं चेत्तदाऽभिधानस्याख्यातवाच्यत्वस्य कल्पना न युक्ता इत्यर्थः । नन्वेवं यत्किञ्चित् संख्येयमादायैव पर्यवसानं स्यात् इत्यत आह 'साकाङ्क्षे(णे)'ति । 'भावनानुगामिनी'ति । भावनामनुयातुं शीलमस्येत्यर्थः । शीलमेव दर्शयति 'यं यमि'ति । एतादृशं शीलमेवास्याः कुत इत्यत आह 'एके'ति । ननु भवत्वेवं भावनाया एव अन्वये किं नियामकमत आह 'भावना चे'ति ।
- 10 'शुद्धमिति' । भावनानवरुद्धमित्यर्थः । कथमेवमत आह 'न ही'ति । 'व्यापारवन्तं' व्यापारविशिष्टम् । व्यापारश्चात्र कृतिः । तथा च तत्कृतिविशिष्टे तत्कृत्यन्वये आत्माश्रय इत्यर्थः । नन्वात्माश्रयभयात्तत्कृतिविशिष्टे तत्कृतिर्नान्वेतु, कृत्यन्तरमन्वीयतामित्यत आह 'समवायं प्रती'ति । कृतिसमवायं प्रति कृतेरप्रयोजकत्वात् । कृतौ कृतिसमवायाभावात् प्रथम-
कृतावपि कृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थानाच्चेत्यर्थः । ननु कृतिविशिष्टकृतिर्नान्वेतु, व्यापारान्तर-
- 15 मन्वीयतामित्याह 'विजातीये'ति । कृत्यन्वयादेव कर्ता भवति, न तु व्यापारान्तरयोगादपि, तथा सति करणादीनामपि कर्तृत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु कृतौ कृतिसमवायो मास्तु, सम्बन्धान्तर-
मस्तु, को दोष इत्यत आह 'विजातीये'ति । विजातीयेन सम्बन्धेन समवायभिन्ने च सम्बन्धेन व्यापारवतोऽकर्तृत्वात्, अन्यथा विषयतासम्बन्धेन कर्मणोऽपि कर्तृत्वापत्तिरिति भावः । तदयं समुदायार्थः । चैत्रः पचति इत्यत्र चैत्रस्य प्रथमान्तस्य भावनानवरुद्धतयोपस्थितत्वाद् भावनां
- 20 प्रत्याकाङ्क्षा, भावना च भावकं भाव्य()नापेक्षते । तत्र तण्डुलानि द्वितीयया पाकभावना-
भाव्यत्वेनैवोपस्थितास्तण्डुलान् विहाय भावकमेव काङ्क्षतीत्युभयाकाङ्क्षावशात् कर्त्तव्यान्वयो भावनाया इति संख्यान्वयोऽपि तेनैव समानपदोपात्तत्वप्रत्यासत्तेः । चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्ते इत्यत्र तु तृतीयया चैत्रः कर्त्तृत्वेनोपस्थापित इति तेनान्वयो न कर्त्तृत्वं नास्त्येवातो धात्वर्थेनै-
वान्वयो भावनाया इत्याक्षेप्ये एव कर्त्तृकर्मणी, न तु वाच्य इति । ननु द्वितीयान्तेनैव वा न
- 25 कथं भावनान्वय इत्यत आह 'न चे'ति । उभयोपस्थितावपि साकाङ्क्षेणैवान्वय इत्यत्र दृष्टान्तमाह
'नञर्थवदि'ति । अत एव विशेषणविशेष्योभयसमभिव्याहारेऽपि यथा विशेषणेनैवान्वयो
न तु विशेष्येण, तथा प्रकृतेऽपि प्रथमातदन्यविभक्तान्तोपस्थितौ प्रथमान्तेनैवान्वय इत्यर्थः ।
'न ब्राह्मण' इत्यादिना जातिगुणकर्मद्रव्याणां क्रमेण नञर्थान्वयो दर्शितः । ननु यत्र विशेषणसमभि-
व्याहारस्तत्र विशेषणमात्रेणैव नत्व(अ)र्थान्वयो न विशेष्येणेति नियमात्तत्र तथास्तु, प्रकृते तु
- 30 नियामकं न पश्याम इत्याह 'नन्वि'ति । ननु विशेषणविशेष्याभ्यामेव नञर्थान्वयोऽस्तु इत्यत
आह 'तन्निषेधेनैवे'ति । नञ्पदानुवृत्तानुभयान्वये वाक्यभेद एव, अनावृत्तौ त्वेकान्वयेनैव निरा-
काङ्क्षत्वात्परापरात्व इत्याह 'उभये'ति । भावनान्वये तावन्नियामकमुक्तमेव, संख्याया अपि
तदन्वितेनैवान्वयकल्पने लाघवं, संख्येयान्तरगवेषणायां तु गौरवमित्याह 'समाने'ति । भावनान्वय-
मेव विशदयति 'भावनाया' इति । ननु भावनाया भाव्यभावकोभयाकाङ्क्षास्त्येवातो न तस्याः
- 35 सम्बन्धिप्रतिनियम इत्यत आह 'न ही'ति । फलेनोदनादिना क्रियासम्बन्धमधःसन्तापनादि-

धात्वर्थश्च भावनासम्बन्धमन्तरेण नोपपद्यत इति भावनामप्यपेक्षत इति विशेषः। भावनापि व्यापारभूता सती व्यापारिणमपेक्षते निराश्रयायास्तस्या अनुपपत्तेरित्यर्थः। साकाङ्क्षमुक्त्वा निराकाङ्क्षमाह 'कटं कटेने'ति। कारकतया कर्तृतया कर्मतया वेत्यर्थः। भाव्यस्य धात्वर्थानतिरेकत्वमाह 'फलेने'ति। तर्हि फलसम्बन्धिना भावनान्वीयतामत आह—'फलसम्बन्धिन' इति। 'धात्वर्थं(1)' इति। स्वापादय इत्यर्थः। 'किमिती'ति। यदि कर्तृकर्मणी नाख्यातवाच्ये, तदा 5 नियामकाभावात् 'किमितीति' फक्किकोत्थानं कथमेवं प्रयुज्यतामत आह 'अभिहिते'ति। 'चैत्रमि'ति। प्रथमान्तं द्वितीयान्तं वा। आद्य आह 'प्रथमे'ति। द्वितीये त्वाह 'कर्मे'ति। 'तत्सम्बन्धात्' कर्मत्वसम्बन्धात्। भाव्यश्चैत्र एव स्यात्। तथा च तद्विषयिणी भावना भावकमपेक्षते, स च न कटस्तस्य भाव्यत्वात्। चैत्रस्यैव भावकत्वादित्यर्थः। 'तथाविवक्षायां' कटस्यैव चैत्रं प्रति जनकत्वविवक्षायामित्यर्थः। 'प्रयुज्यतामि'ति। आप्तेनेति शेषः। 'तर्ही'ति। चैत्रस्य 10 प्रथमान्तोपस्थितत्वेन चेतनत्वेन च भावनान्वययोग्यत्वादित्यर्थः। 'व्युज्यतामि'ति। कटः करोति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटमिति तृतीयाद्वितीयाभ्यां विशेषस्याभिव्यक्तत्वेन सन्देहाभावादित्यर्थः। 'अप्रयोगादि'ति। 'पाणिनिस्मृते'रपि प्रयोगमूलकत्वादिति भावः। 'लक्षणाविरोधेने'ति अनुशासनविरोधेनेत्यर्थः। अभिहितानभिहितव्यवस्था 'तव' नास्त्येवेति भावः। 'लोकस्ये'ति। अनादेरप्रयोगस्य 'पर्यनुयोज्यत्वादि'त्यर्थः। एतदेव दृष्टान्तेनाह 'न हि गार्गिकये'ति। 15 स्वस्य गार्ग्यत्वेन श्लाघते। अत्र बुण्प्रत्ययस्य श्लाघ्यसमभिव्याहारादेव साधुत्वादित्यर्थः। 'तस्ये'ति। बुण्प्रत्ययस्येत्यर्थः। तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारेणेत्यर्थः। तर्हि कथमीदृशमनुशासनमत आह 'इममेवे'ति। लोकप्रयोगाप्रयोगावेव यदि तन्त्रं, तदानुशासनवैयर्थ्यमित्यत आह 'न ह्येतावानि'ति। 'इत्यभिधाने'ति। अत्र यद्विशेष्यं तेन संख्यान्वयः। तेन चैत्रः तण्डुलान् पचतीत्यत्र फलजनकयत्नाश्रयश्चैत्र एव विशेष्यः, चैत्रेण तण्डुलाः पच्यन्त इत्यत्र चैत्रवृत्तियत्नविषया 20 तण्डुला इति त एव विशेष्या इति तत्रैव संख्यान्वय इति। रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेषणं विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, रथो गच्छतीत्यत्र रथस्यैव विशेष्यत्वं, रथेन गम्यते ग्राम इत्यत्र तु ग्रामस्येति। तेनैवाचेतनस्थलेऽपि संख्यान्वयश्चैत्रेण सुप्यत इत्यत्र कर्माभावात्। कर्तृव्यापारोपरुद्धतयैवोपस्थितेश्चैत्रवृत्तिव्यापारविषयः स्वाप इति धात्वर्थ एव विशेष्यः, तेनैव संख्यान्वयः, तेन चैत्रः कर्ता पचत्योदनमत्र भावनान्वयं विनापि संख्यान्वयश्चैत्रेणैव, तस्य विशेष्यत्वात्। न 25 च तत्र भावनान्वयादपदार्थता आख्याता, नैवं तृचा एकस्या एव भावनाया अभिधानात्। एवं चैत्रः पचतीत्यत्रापि सुपा तिडा च एकस्या एव संख्याया अभिधानमिति नेयं भावना विशेष्यत्वे सति प्रथमान्तपदोपस्थाप्यत्वमेव कर्तुः कर्मणो वा आधेयत्वं न त्वनुमेयत्वमित्यवधेयम्। कर्तृधर्मो यत्नो न लिङर्थः। 'तस्य सर्वाख्यातसाधारणत्वादि'ति यदुक्तं तत्राभ्युपगम्य विशेषं शङ्कते—'स्यादेतदि'ति। 'कालत्रये'ति। न हि यजेत स्नायादित्पादो कश्चित् कालो भासत इत्यर्थः। 30 'यत्नपदेने'ति। तत्रापि कालत्रयापरामृष्टो यत्न एवार्थ इत्यर्थः। ननु यजेतेत्यत्र यागविषयो यत्नः प्रतीयते। यत्नपदात्तु यत्नमात्रमिति न साध्यमिति शङ्कते 'विषये'ति। ननु 'यजेत स्वर्गकाम' इत्यत्र लिङा कर्तृसंख्याभिधीयते, न तु यागप्रयत्न इत्यत्रेति शङ्कते 'कर्तृसंख्ये'ति। 'इष्ट एवे'ति। अयमेव लिङर्थ इत्यर्थः। लिङर्थस्य प्रवर्तकत्वात् अस्य चातथाभूतत्वान्नायं लिङर्थ इत्याह 'इत' इति। अर्थसाम्येऽपि फलसमभिव्याहारविरहाच्च प्रवर्तकत्वमस्येत्याह 'फले'ति। 35 अर्थाविशेषेऽपि विनिगमकं पृच्छति 'तदि'ति। उत्तरं 'न ही'ति। 'यत्न' इति। प्रतीयमानो

- यत्न इत्यर्थः । नन्विच्छा चेद् यत्नं जनयति, तदा सैव लिङ्गः स्यादित्याह 'न चे'ति । इच्छायाः प्रवृत्तिहेतुज्ञानविषयत्वाभावादित्यर्थः । इच्छायाः कर्तृधर्मस्य विधित्वेन कारिकायाः सत्त्वादि [V. 8] यद्वाधकमुक्तं तद् विवृणोति 'न च लिङ्' इति । सा सती येन यत्नं जनयेदिति शेषः । न च लिङ्(ः) श्रुतिकालेऽपि स्वहेतुवत्(ल)याता साऽस्तीति वाच्यम्, तदा प्रवृत्तिं प्रति
- 5 लिङोऽप्रयोजकत्वेन वैयर्थ्यापत्तेरिति भावः । ननु नाप्रयोजकत्वम् इच्छाजन्यस्यैव प्रयोजनत्वादित्याह 'न चे'ति । 'तस्या' इति । लिङ् इत्यर्थः । 'व्युत्पत्ती'ति । तर्हि लिङ्पदमव्युत्पन्नस्यापीच्छां जनयित्वा प्रवृत्तिं जनयेत् इत्यर्थः । इच्छाया लिङ्गत्वे युक्तान्तरमाशङ्क्य निराकरोति 'एतेने'ति । अहं सङ्कल्पात् प्रवृत्तः, अतोऽयमपि वृद्धं पचेतेत्यादिश्रवणसमनन्तरं सङ्कल्पादेव प्रवर्तते इति सङ्कल्प एव लिङ्गं इति व्यवहाराधीनो व्युत्पत्तिग्रह इत्यर्थः ।
- 10 'स एवे'ति । सङ्कल्प एवेत्यर्थः । 'स्वात्मनी'ति । न हि यत्न एव यत्नं जनयतीत्यर्थः । 'सा ही'ति । साधनगोचरेच्छेत्यर्थः । 'प्रयुक्तमि'ति । लिङ् च न तदुत्पादिकेत्यप्युक्तमिति भावः । ननु फलेच्छा तदानीं सम्भवत्येवातः सत्त्वात् सैव लिङ्गः स्यादित्यत आह 'फलेच्छे'ति । 'निसर्गवाहित्वं' निरुपाधित्वं प्रवृत्तिः साधने न तु फलेऽपि, न च फलेच्छा साधने प्रवर्तयति भिन्नविषयत्वादित्यर्थः । 'तदर्थं चेति । फलेच्छोत्पादनार्थं ज्ञापनार्थं
- 15 वा न शास्त्रमर्थवदित्यर्थः । 'कारणान्तरत' इति । फलज्ञानादेवेत्यर्थः । 'तस्या' इति । फलेच्छाया इत्यर्थः । ननु मनोवेद्याऽपि शास्त्रेण बोध्यतामत आह 'अप्राप्त' इति । 'विधिरत्यन्तमप्राप्तादि(वि)'ति वस्तुगतेरित्यर्थः । दोषान्तरमाह 'तदभिधान' इति । लिङ्ग फलेच्छाभिधीयते । 'स्वर्गकाम'पदेन चेति पौनरुक्त्यान् सा लिङ्गित्यर्थः । पौनरुक्त्यमेव स्पष्टयति 'तदा ही'ति । तथा च स्वर्गकाम इति पदं व्यर्थमापद्येतेत्यर्थः । 'अन्यविषयत्वादि'ति
- 20 हेतुं तर्कोपष्टम्भेन स्फुटयति 'यदि ही(चे)'ति । ननु फलेच्छा हेतौ प्रवर्तयतीति कुतोऽतिप्रसङ्ग इति शङ्कते 'हेत्विति । अज्ञातस्य नियामकत्वे शास्त्रवैयर्थ्यमाह 'अज्ञातस्ये'ति । भ्रमादसाधने प्रवृत्तिर्न स्यादित्यापि बोध्यम् । 'तस्ये'ति । हेतुफलभावस्येत्यर्थः । यागस्वर्गयोर्हेतुफलभावो यदि ज्ञातस्तदा हेतुगोचरेच्छैव हेतौ प्रवर्तिकेति कृतं शास्त्रेणेत्याह 'ज्ञातस्ये'ति । ननु शास्त्रं विना साधनेच्छैव कथं स्यादित्यत आह 'य' इति । इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्रेच्छेति भावः । ननु तथापि
- 25 तत्साधनेच्छैव लिङ्ग बोध्यतामत आह 'न चे'ति । 'तदानीं' लिङ्गश्रवणकाले । ननु चासत्या एव साधनेच्छाया ज्ञानं निज(लिङ्?)जन्यतामत आह 'न चे'ति । जनितमपि तज्ज्ञानमसत्यामिच्छायां प्रवृत्तिं जनयतीति ज्ञानजननतन्त्रमित्याह 'स्वर्गे'ति । 'इत्यतोऽपी'ति । एतज्जनितज्ञानादपीत्यर्थः । ननु लिङ्ग जनितमिच्छाज्ञानं प्रवर्तकं न तु तदुदाहृतवाक्यजनितमित्यत आह 'लिङ्' इति । ननु स्वसम्बन्धीच्छाया यदा ज्ञानं भवति, तदा प्रवर्तते एवेत्याह 'स्वे'ति । तर्हि
- 30 'यजेते'ति वाक्यान् प्रवर्तते, अनेन स्वसम्बन्धिन्या इच्छाया प्रत्यायनात् इत्याह 'प्रयमे'ति । स्वसम्बन्धीच्छाप्रवृत्तावपि न प्रवर्तते एवेति व्यभिचारमाह 'श्रोदने'ति । सङ्कल्पज्ञानस्य यत्नजनकत्वे सङ्कल्पस्य वैयर्थ्यमाह 'अपि चे'ति । 'कुत' इति(?) । इष्टसाधनताज्ञानस्य 'त्वया' सङ्कल्पजनकतान्म्युपगमादिति भावः । 'किमर्थञ्चे'ति । किं वास्य प्रयोजनमित्यर्थः । लिङ्ग सङ्कल्पविषयकं ज्ञानं जन्यते, तेन च ज्ञानेन सङ्कल्प उत्पाद्यते, उत्पन्नेन च प्रयत्नो जन्यते इत्युभयत्रैव प्रश्ने उत्तरमाह 'सङ्कल्पे'ति । 'इच्छाविशेष' इति ।
- 35 'कुर्यामि'ति(?) । चिकीर्षारूपमित्यर्थः । सङ्कल्पे सङ्कल्पज्ञानस्य प्रयोजकत्वमाह 'सुख' इति ।

'स्वभावत' इति । फलेच्छाया फलज्ञानमात्रजन्यत्वात् साधनेच्छायास्तु फलेच्छाजन्यत्वादुभय-
 त्रापि सङ्कल्पज्ञानमप्रयोजकमित्यर्थः । सङ्कल्पज्ञानस्य सङ्कल्पातिरिक्तागोचरसङ्कल्पजनक-
 त्वात् सङ्कल्पगोचरमेव सङ्कल्पं जनयेत्, सङ्कल्पस्य च फलतत्साधनेतरत्वात् न सङ्कल्पविषयत्व-
 मित्याह 'सङ्कल्पे'ति । सङ्कल्पविषयः सङ्कल्प इत्यर्थः । ननु सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा
 सुखसाधनं भवत्येवेति तत्र कथं नेच्छा स्यादित्याह 'तत्साधने'ति । सुखसाधनत्वादेवेत्यर्थः । 5
 तर्हि सङ्कल्प(?)ऽपीष्टसाधनताज्ञानाधीनवेच्छा न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानाधीनेत्याह 'तर्ही'ति ।
 अन्यथा चन्दनादावपि स्वरूपज्ञानादेवेच्छा स्यान्न तु सुखसाधनताज्ञानादित्याह 'अन्यथे'ति ।
 यद्वा, ओपाधिक इष्टसाधनताज्ञानाधीन इत्यर्थः । 'सङ्कल्पविषयस्त्व'ति । बोध इति शेषम्(: ?) ।
 'कथमि'ति । अङ्गीक्रियत इति शेषः । सङ्कल्पोऽपि प्रवृत्तिद्वारा तत्साधनत्व-
 सत्त्वादुपायेच्छार्थमेव सङ्कल्पे सुखसाधनत्वज्ञानमित्याह 'तत्साधनत्वादेवे'ति । तर्हि इष्टसाधनत्व- 10
 ज्ञानमेव सङ्कल्पहेतुरङ्गीकृतो न तु सङ्कल्पस्वरूपज्ञानम् इत्याह 'तर्ही'ति । 'अन्यथे'ति ।
 चन्दनादिस्वरूपज्ञानादपि इच्छोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः । 'नासौ विधिरि'ति । न सङ्कल्पः
 प्रवर्तकज्ञानविषय इत्यर्थः । ननु यत्किञ्चिज् ज्ञानं प्रवर्तकमस्तु, किं विषयविवेचनेनेत्यत
 आह 'ज्ञानञ्चे'ति । 'अवशिष्यत' इति वक्तुमिति शेषः । 'कर्तृधर्मे'ति । स्पन्दप्रयत्नेच्छानां
 कर्तृधर्माणां प्रवर्तकत्व'व्युदास' इत्यर्थः ॥११॥ 15

विवेकटीका

वैयाकरणः स्वमतमुपसंहरति 'आक्षेपे'ति । प्रथमान्तपदीपस्थाप्यतया भावनाऽन्वयित्वेन
 'लब्धे' 'संख्येये' संख्यान्यनियमलाभः सम्भवति । 'संख्येये' कर्तरि कर्मणि वा 'न' आख्यातशक्ता
 'कल्पना' । न[222a]नु संख्यायाः संख्येयमात्रसाकाङ्क्षत्वात् भावनान्वयित्वस्य
 तन्नियामकत्वे किम्मानमत्राह 'संख्येये'ति । संख्यायाः संख्येयमात्रसाकाङ्क्षत्वेऽपि भावनायाः 20
 स्वशक्तपदोपस्थापिताया अन्वयबोधे 'साकाङ्क्षेण प्रथमान्तपदेनान्वयस्य 'व्यवस्थितिः' । अयं
 भावः—प्रथमान्तपदस्य स्वार्थविशेष्यकाख्यातार्थभावनाप्रकारकान्वयबोधसामर्थ्यस्य विलप्त-
 त्वात्, तदर्थसंख्याप्रकारकस्वार्थविशेष्यकान्वयेऽपि तत् कल्प्यत इति । एवमाख्यातेऽपि तथात्व-
 मनुसन्धेयम् ।

भावनान्वययिनी (-नुगामिनी) भावनाविशेष्यकान्वयप्रकारः । एतच्च उभयमत- 25
 साधारणम् । कर्तृवाच्यत्वेऽपि तथा नियमोपगमात् । अत एवाह 'स्थितेरि'ति । ननु
 कर्तुराख्याताशक्यत्वे भावनाविशेष्यत्व एव किं नियामकमत्राह 'भावना चे'ति । 'शुद्धं'
 कारकान्तरानवरुद्धं तत्र देवदत्तेन ओदनः पच्यत इत्यत्र कर्तरि भावनान्वयं वारयति 'न ही'ति ।
 'व्यापारवन्त' कृतिमन्तं 'व्यापारः' कृतिः, 'आश्रयते' अन्वीयते, तदभेदेन वा तत्र प्रथम आह
 'आत्माश्रय(त्व)दि'ति । स्वेन तथोपस्थितेरेव स्वेन तथान्वयबोधे हेतुत्वोपगमात् । *द्वितीये, 30
 'इतरेतराश्रयादि'ति । तृतीये, 'अनवगाहादि'ति । एतेभ्यो दोषेभ्यः 'समवा'[222b]*यं
 प्रति' व्यापारान्वयं प्रति तस्याव्यापारत्वेनोपस्थिते'रनुपयोगात् । 'अन्यथापि वे'त्यत्र तु को
 दोषः इति चेत्, निराकाङ्क्षत्वमेव स्वसमभिव्याहृतकारकविभक्त्यर्थविशेषणतया कृत्यर्थस्योप-

- स्थितेः तथैवान्वयस्य निरुद्धत्वात् । अत एव 'चैत्रेणे'त्यत्र विभक्त्यर्थे कृतावेव तदन्वयबोधमा-
शङ्क्याप्यभिहितम् 'आत्माश्रय(त्व)ादि'ति । सम्बन्धान्तरेण स्वस्मिन्नपि स्वसत्त्वमाशङ्क्य
उक्तं 'समवायं प्रती'ति । समवायेनैव संबन्धेनैव कृतौ कृत्यन्वये 'अनुपयोगात्' अयोग्यत्वादिति
तदर्थात् देवदत्त ओदनं पचतीत्यादौ कारकान्तरावरुद्धे कर्मणि अयोग्यतया अन्वयं निरस्यति
5 'विजातीयै'ति । प्रकाशकृतस्तु कृतिमति कृत्यन्वये कृतौ कृत्यभावेन विशिष्टवैशिष्ट्यबोध
इत्याहुः । 'आत्माश्रय(त्व)ादि'ति कृतौ कृत्यभावादित्यर्थः । ननु कृति समवायो वाक्याताथः,
तस्य कृतिमत्यन्वयः स्यात् इत्यत्राह 'समवायमि'ति । 'अनुपयोगात्' तत्समवायस्याख्यात-
वाच्यत्वकल्पनायामनुपयोगात् व्यर्थत्वादिति । यद्वा, समवायं पूर्वप्रिरीभावापन्नयत्नैक-
साध्यस्याख्यातेनैव बोधितत्वात् तद्वोधनाय तृतीयाया 'अनुपयोगात्' तत्र तृती[223a]याया
10 उक्तार्थतया अप्रयोगः स्यादित्यर्थं इत्याहुः । परे तु संबन्धान्तरेण कृतौ कृत्यन्वयमाशङ्क्य व्युत्-
पत्तिविरोधात् समवायेनैव तदन्वयमभिप्रेत्य 'समवायं प्रती'त्याहुः । 'प्रातिपदिकविभक्तयः'
व्यापारानुपस्थापि(य)कारिका विभक्तयः, कारकान्तरानुपस्थापकत्वात् । 'प्रथमानिर्दिष्टेन' प्रथमा-
प्रकृत्यर्थेन 'तस्य' प्रथमाप्रकृत्यर्थस्य । 'अन्वय-योग्यतानियमात्' आख्यातोपस्थाप्यभावनान्वया-
नुकाङ्क्षायाः कल्पनात् । 'तदनुगामिनी' भावनानुगामिनी 'तेनैव' भावनान्वयिनैव आश्रीयते ।
15 एकस्यान्वयबोधे यदुद्देश्यतया भासते तत्समभिव्याहारे अन्यं प्रत्यागतस्य तथाभानम् इत्यत्र
दृष्टान्तमाह 'नब्रथं वदि'ति । नब्रसमभिव्याहारे प्रतियोगिनो यदुद्देश्यं तत्समभिव्याहृतनब्रथं
तथेत्यर्थः । 'न ब्राह्मण' इत्यादिजातिगुणत्रियाद्रध्याणां विधेयतावच्छेदकतया उदाहरणानि एक-
पदोपात्तस्य नियामकस्य तत्रासत्त्वमाह 'नब्रे'ति । 'विशेषणांशे'ऽनुयोगितासम्बन्धेन 'अन्वयः',
आश्रयतासम्बन्धेन च विशेष्ये इत्यपि बोध्यम् । विशेषणे प्रतियोगिनाऽन्वयदोषमाह 'न ही'ति ।
20 'विशे[223b]ष्येणे'ति सावधारणम् । तथा चैत्रः अभाववानित्येवान्वयोपगमे विशेषणानां
ब्राह्मणादिपदानाम् अपादानस्य वैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु 'तवापि' ब्राह्मणत्वादेर्विशेषणविशध्य-
प्रतियोगितयाऽनन्वये किं तदुपादानेन इत्यत्राह 'तन्निषेधेने'ति । तस्य ब्राह्मणादेर्विशेषणस्य
विशेषणतावच्छेदकावच्छिन्न-प्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन नब्रथेऽन्वयेनैव विशेषणस्य ब्राह्मणत्वादे-
र्विशेषणस्यालाभादित्यर्थः । ननु अभावो ब्राह्मणीयः चैत्रो भाववानिति वान्वयोऽस्तु, न तु चैत्रो
25 ब्राह्मणभिन्न इति विशिष्टवैशिष्ट्यमित्यत्राह 'उभये'ति । 'आवृत्तावि'ति । अभावद्वय-
बोधमभिप्रेत्य । 'सकृदुच्चरित' इति न्यायेन एकस्यैव भावस्य तथात्वे त्वाह 'अनावृत्तावि'ति ।
विशकलितान्वये एकवाक्यत्वस्याभावादिति । तथा च लाघवाद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधानुकूले
वा आकाङ्क्षा तत्र कल्प्यत इति भावः । अत्राप्यस्मदभिमतान्वये लाघवमभिसन्धायाह 'तुल्य-
त्वादिति । 'भावनाक्षिप्त' भावनान्वयि, तेन संख्याया अन्वयोपपत्तौ सन्निहितस्य स्वोपस्थापक-
30 पदसाकाङ्क्षपदोपस्थापितस्य परित्यागेन व्यवहित[224a]स्य विलप्ततादृशाकाङ्क्षपदोप-
स्थापितस्य यः परिग्रहः अन्वयस्तस्य 'गुरुत्वात्' । भावनाया अपि तत्रान्वये लाघवान्तरमाह
'भावनायाश्चे'ति । 'सामान्याक्षेपेऽपि' सामान्यत आश्रयसाकाङ्क्षत्वेऽपि व्यापारामवरुद्धतया
व्यापाराकाङ्क्षस्य प्रथमान्तपदोपस्थाप्यस्य 'परित्यागे' 'निराकाङ्क्ष'स्याद्वितीयाद्यन्तोपस्थापितस्य
यो व्यापाराऽन्वयस्तस्य 'अनुपपत्तेः' । ननु तस्य निराकाङ्क्षत्वेऽपि भावनायाः साकाङ्क्षत्वा-
35 देवान्वयोऽस्तु इत्यत्राह 'न ही'ति । स्वाभिमते परम्प(स्प)राकाङ्क्षां व्युत्पत्ति'(पादयति?)
'प्रातिपदिकार्थो ही'त्यादि । 'फलेन' व्यापारेण, क्रियाया व्यापारः 'कारकतया'

कारकविभक्त्यर्थतया, 'फलसमन्वितं' व्यापारान्तरावरुद्धम्, अत एव तत्समभिव्याहृतस्य कर्तुस्तृतीयार्थव्यापारावरुद्धत्वेन निराकाङ्क्षत्वादेव आक्षिप्तेन तृतीयाप्रकृत्यर्थेन शङ्कते 'भाव्यते(वने)'ति । भाव्यं भावनायाः फलं वा, तज्जन्यधात्वर्थावच्छेदकफलशालि वा ? आद्ये, तदन्वय इष्ट एवेत्याह 'फलेने'ति । द्वितीये, 'फलसम्बन्धिन' इति । स च कर्त्ता व्यापाररुद्ध एवेति भावः । 'द्वितीयेन ही'ति । फलसम्बन्धी कर्त्तृकर्मन्यतरः । नन्वभिधाने कर्त्तृकर्मणोः प्रथमा, तत्राख्यातेन द्वयोरप्यनभिधाने[224b] कुतः प्रथमा, यतो नियमः स्यादिति गूढभावेन शङ्कते 'स्यादेतदि'ति । यत्रान्वयतया विशेष्यतया वा आख्यातार्थस्यान्वये तात्पर्यं, तत्र प्रथमेत्येतावतवानतिप्रसङ्गः । तत्र 'चैत्रमि'ति प्रथमान्ततया प्रयुक्तं, द्वितीयान्ततया वा ? आद्ये, 'चैत्रमिती'ति । तच्छब्दस्य न पुल्लिङ्गतया प्रथमायां प्रयोगो व्याकरणविरुद्ध इत्यर्थः । द्वितीये त्वाह 'द्वितीये'ति । 'कर्मवचनत्वेन' कर्मत्वान्वितं वा बाधकत्वेन 'तत्संबन्धात्'दन्वयबलात् 'भाव्या(न)पेक्षणी' कर्माकाङ्क्षारहिता, 'भाव(क)-मात्र'माश्रयमात्र'मपेक्षते' आकाङ्क्षति । 'भावकत्वं विपर्ययात्' चैत्रस्यैव पटं प्रति भावकत्व-सम्भवात् 'अनाप्तेन' तथा वाक्यार्थः । अत्र कटस्य धात्वर्थे (?) विशेषणतया विशेष्यतया वा ? नाद्यः । नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्तेः । अत एव न द्वितीयोऽपि । नामार्थस्याख्यातार्थे विशेषणतयापि साक्षादनन्वयः । तृतीयेऽपि कटस्याश्रयतयान्वयः श्रापाद्यते । विशेष्यतासम्बन्धेन आद्ये योग्यत्वादेवासम्भवः । द्वितीयेऽपि आश्रयतया विशेष्यतया च एकदा स्वार्थान्वयं बोधयित्वा विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेऽव्युत्पत्तिः । अन्यथा कर्त्तृकर्मवाचकत्वेऽपि पश्यते चैत्र ओदन इति प्रयोगस्य दुर्वा[225a] रत्वमेव । न च विशिष्ट(ष्ट)तयैवोभयत्रान्वयोऽस्तु परस्मैपदस्य, तेन सम्बन्धेनाप्यन्वये व्युत्पत्तेरित्यभिप्रायेणाह 'ने'त्यादि । अयं भावः—चैत्रे विषयतासम्बन्धेन कृत्यन्वयाय प्रयोगः, आश्रयतया वा ? आद्ये, कर्त्त्राकाङ्क्षाया अनुपगमात् । नित्यं साकाङ्क्षतया आद्ये कर्त्त्राकाङ्क्षान्वयापर्यवसानम्, द्वितीये आश्रयतया यत्र कृतेरन्वयः, तत्र श्यणोऽसाधुत्वात् क्रियत इति न प्रयोग इति । 'विशेषस्य कर्तुर्व्यज्यतामि'ति । कटः करोतीति चैत्रेण, चैत्रः क्रियते कटेनेत्यादि प्रयोगः स्यादित्यर्थः । यत्राश्रयतासम्बन्धेन कृतेरन्वयस्तत्रैव परस्मैपदं, यत्र विषयतया तत्रैव च श्यणो निमित्तमात्मनेपदम् । न च ल(क)टचैत्रयोस्तथान्वयसम्भवोऽयोग्यत्वात्, तद्भ्रमेण च प्रयुज्यत एवेत्यभिप्रेत्याह 'स्व(अ ?)प्रयोगादि'ति । अनुशास(ने)नेत्यर्थः । 'एतत्' प्रयोगः । 'लोकस्य' पूर्वपूर्वप्रयोगकर्तुरिति । 'न ही'ति । 'गार्गिकये'ति । गोत्रवाचकपदात् श्लाघायां गम्यमाना(यां) स्थ्यधिकारेण गर्गत्वेन श्लाघते इत्यर्थः । 'द्वन्द्वायु(मु)प्यकु(श)लादेरिकण् स्त्रियामित्यधिकृत्य "गोत्रचरणाच्छ्लाघाविक्षेपतद्वेतेषु इकण्प्रत्ययो विहितः । शङ्कते 'तस्ये'ति । तदुपाधिना श्लाघापदसमभिव्याहारे[225b]ण" । 'तदेव' 'तदुपाधिनैव' विहितत्वमेव । उत्तरं 'लोक' इति । तदेव प्रामाणिकप्रयोगविरुद्धम् । तदर्थं किं तर्हि ? किमर्थं कारणानुशा(स)नं प्रयोगा-प्रयोगाभ्यामेव व्युत्पत्तिसम्भवादित्यत्राह 'न ही'ति । तथा च तथा प्रयोगार्थं येन केनापि लघुप्रतिपत्तित्वेन प्रकारेण व्याकरणकृतो बाललालनायाश्लाघयैव व्युत्पादितवन्त इत्यर्थः । आख्यातान्तरवैलक्षण्येन लिङः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वमाह 'स्यादेतदि'ति । 'कालविशेषो' वर्त्तमानत्वादितस्तत्संबन्धात् अन्वयिनी 'सा' भावना । 'यत्नपदेने'ति । न हि यत्नपदं प्रवृत्तानुपयोगीति भावः । एवमग्रेऽपि । 'विषये'ति । विषयोपरवत्तं तज्ज्ञानं प्रवर्त्तकम् । न च यत्नपदं तज्जनकमित्यर्थः । 'कर्त्तृसंख्ये'ति । कर्त्तृभिसम्पातायातम् । ततो 'यागयत्न-

- वानि'त्यतः । एतेन 'प्रवृत्तेरिति' [८] कारिकांशो व्याहृतः । 'यत्न' इत्यस्य 'ज्ञायमान' इत्यादि-
स्तेन लिङो नानर्थक्यम्, इत एवारुचेराह 'तत्(यत्न)प्रतीतिरिति' । स्वरूपत इति शेषः । तेन
कृतीष्टसाधनताधियः प्रवर्तकत्वेऽपि न क्षतिः । तत्रारुच्यभिमानेन वा एतत् । 'न च सापि'
इच्छापि फलगोचरा उपायगोचरा 'प्रतीता' यत्नोपयोगि(नी) येन स्वर्गकाम इति प[226a]-
5 दात्तदुपस्थापकतया प्रवर्तकता प्रसज्येत । एवम् उपायविषयतया अपि तत्त्वमनुसन्धेयम् ।
('सैव' ?) निरुक्तेच्छैव । 'न च लिङः श्रुती'ति । येन तत्सहकारे लिङः प्रवर्तकं स्यादिति ।
'ताम्' इच्छाम् । तथा च सैव तद्व्यापार इति भावः । 'तस्या' लिङः 'तज्ज्ञानत्वेन (-जनक-
त्वे' ?) । 'व्युत्पत्तिग्रहे'ति । ज्ञानजननायैव तदुपयोगादिति भावः । • नन्विच्छाजनकत्वे
व्युत्पत्तिग्रहस्यान्वयव्यतिरेकात् सहकारिताऽस्तु इत्याशङ्क्य 'प्रत्ययत्यागादि'ति [८] कारिकांशं
10 व्याकरोति 'अनुपलब्धे'ति । 'एतेने'त्यादिप्रयोजकनियोगोत्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य उपलब्धस्य
प्रवृत्त्या बालव्युत्पत्तिः, व्युत्पद्यमानो बालः स्व'आत्मनि' स्वीयस्तनपानादिप्रवृत्तौ 'यो हेतुरव-
गतस्तमेवाश्रयेत्', तत्रैव व्युत्पाद्येत । कीदृशः स्वात्मन्यवगतस्तत्राह 'स्वयं चे'ति । 'कुर्यामि'ति ।
कृतीच्छायाः प्रवर्तकत्वमनुसृत्य व्यापारो वा कृडर्थः । अत्र 'स एव' संकल्प एव 'कुर्यामि'त्यस्यार्थं
विकल्प दूषयति 'कुर्यामिति' इति । ('आ)स्वात्मनी'ति । तस्याः कृतेस्तां प्रति हेतुत्वे आत्मा-
15 श्रयात् । अन्योन्यकृते शुद्धे तु इतरेतराश्रयादि(ति?) बोध्यम् । एतेन 'विरोधादि'(धत इ)ति [८]-
कारिकांशो व्याहृतः । 'फलेच्छा' सुखदुःखाभावान्यतरेच्छा 'निसर्गवाहितया'ऽसति प्रतिबन्धके
स्व[226b] ज्ञानमात्रासाधारणकारक(ण)तया 'सत्यपि' यत्नात् प्राक् विद्यमानापि 'अन्यविषय-
त्वात्' यत्नविषयाविषयत्वात् 'तदर्थं' फलेच्छोत्पादाय 'कारणान्तरतः' स्वविषयज्ञानमात्रात्
'तत्प्रतीत्यर्थं' फले ज्ञानाय अनु शाब्दप्रवृत्तिविशेषे शाब्दं तज्ज्ञानमपेक्षितम् इति यदि ब्रूयात्
20 तदाह 'तदभिधाने चे'ति । ननु सामान्यतः फलेच्छाया विध्यर्थत्वेऽपि स्वर्गेच्छावत्त्वं कर्तुर्नाधि-
गतमिति तदर्थं तदुपादानमित्याशङ्क्याह 'यदि चे'ति । 'अन्यत्रापि' स्वविषय-साधनभिन्नेऽपि
'अज्ञातस्य' हेतुफलाभावस्य, 'ज्ञातस्य' 'तत्साधक(साधनत्व)स्य' स्वविषयसाधनत्वेन ज्ञातस्य
'नियामकत्वे' स्वविषयसाधनत्वेन ज्ञाते फलेच्छा प्रवर्तयतीत्युक्तावित्यर्थः । 'तदिच्छैव' उपाये-
च्छैव समानविषयकत्वेन तत्त्वे लाघवादिति भावः । उपायेच्छाया व्यभिचारं निरस्यति 'यो
25 यदि'ति । 'तत्साधनं' तत्साधनत्वेन साधनम् । 'सा' उपायेच्छा 'सती' विद्यमाना, 'तज्ज्ञानम्'
उपायेच्छाज्ञानमनिच्छन्नपि परनिष्ठतादृशेच्छाज्ञानवान् सञ्जातबाधोऽपि अतद्विषयेच्छावा-
निति ज्ञानं प्रवर्तकं, न चानिच्छन् तद्वत्तयापि फलबलात् प्रतिबन्धकत्वोपगमात् । अत एवोक्तं
'न ह्यननुजानन् जानातीति कश्चित् प्रत्येतीति इत्यभिप्रेत्याह [227a] 'स्वसंबन्धि-
तये'ति । तदवगमः' उपायेच्छावगमः, 'तथा' प्रवर्तकः, 'न तु सामान्यतः' स्वाधोपरागेण ।
30 'प्रथमपुरुषेणे'ति । (न च?) 'यजेते'त्यत्र यागेच्छावत्त्वेन कर्तुर्बोधे उत्तमपुरुषापत्त्या तदतिरिक्त एव
विशेष्यतया भासत इति वाच्यम् । तथा च तद्विधेः प्रवर्तकत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु स्वर्गकाम-
त्वेन अस्य विशेष्यतया भानेऽपि अहन्त्वेन तथा भानाभावान्नोत्तमपुरुष इति ? ननु विद्यमानायां
चिकीर्षायां तथा ज्ञानानुभव इत्येव, विद्यमानायां तु प्रवृत्ति'स्त्वया'भ्युपेयत एवेत्यनुशयादाह
'अपि चे'ति । संकल्पज्ञानं प्रवर्तकमित्युक्तम् 'त्वया', संकल्प एव कुतो भवति 'त्वया' च संकल्प-
35 हेतुत्वेन यद्वक्तव्यं तदेव प्रवर्तकम् अस्त्विति भावः । 'संकल्पस्य कुतो जन्मे'त्यत्रोत्तरं 'संकल्प-
ज्ञानादेवे'ति । 'किमर्थं चे'त्यत्र 'प्रयत्नार्थं चे'ति । तत्र संकल्पज्ञानमात्रादेव यदि संकल्प-

स्तदात्वे यागचिकीर्षा वा नित्यतोऽपि संकल्पम् उत्पाद्य प्रयत्नं जनयेत् । अथेष्टसाधनताज्ञानमपि तत्सहकारि, तदा आवश्यकत्वात्तदेवेच्छाजनकमस्तु, किं संकल्पज्ञानेनेति इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः स्यादित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'नन्वि'त्यादि । 'स्वभावतः' इतरेच्छानधीनः, 'औपाधिक' इष्टसाधनताज्ञान[227b]नात् पाकादीच्छायां तथावधारणादिति भावः । 'संकल्पविषयस्तु' प्रत्ययविलिखेष्टसाधनताज्ञानं विना 'कथमि'च्छाजनक इति शेषः । 'इष्टसाधनताज्ञानं विने'त्यंशमसहमान आह 'तत्साधनत्वादेवे'ति । इष्टसाधनताज्ञानसहकारेणेत्यर्थः । तर्हि इष्टसाधनताज्ञानस्यावश्यापेक्षणीयवत् (त्वात् ?) तत्साधनत्वज्ञानात्तत एव व्यवच्छेद्यमाह 'न त्वि'ति । 'भवितुमर्हति' संकल्पजननत्वोपगमे नियतान्वयव्यतिरेकानुविधायीष्टसाधनताज्ञानन्तत्र निष्प्रयोजनमापद्यते । तथा च संजातबोधोऽपि इच्छाज्ञानमात्रात् उपायमिच्छदिति भावः । उपसंहरति 'तस्मादि'ति । 'असौ' संकल्पः, 'विधिः' विधिप्रत्ययार्थतज्ज्ञानस्यानुपयोगादिति भावः । 'ज्ञानं च' विधिज्ञानं च 'विषयोपहारेण' विलक्षणेन विषयेणावच्छिन्नमेव 'व्यवहारयति' प्रयत्नं च जनयति इति कृत्वा निरुक्तानां कर्तृधर्माणां तथा विषयत्वाभावेन तेषां विध्यर्थताया 'व्युदासः' निरासः । हेतुज्ञानमेव कर्तृधर्मो विध्यर्थोऽस्तु इत्याशङ्क्याह 'ज्ञानं चे'ति । ज्ञानमित्यादितो प्रवृत्त्यादिलक्षणविषयोपरवत् ज्ञानमेव तदर्थो वाच्य इत्यावश्यकत्वात् स एव विध्यर्थोऽस्तु, किं ज्ञानज्ञानेनेत्याह 'ज्ञानं चे'त्याहुः ॥११॥

अस्तु तर्हि कर्मधर्मः । नैत्युच्यते,

अतिप्रसङ्गान्न फलं नापूर्वं तत्त्वहानितः ।

तदलाभान्न कार्यञ्च न क्रियाऽप्यप्रवृत्तितः ॥१२॥

कर्म हि फलं वा स्यात्, तत्कारणमपूर्वं वा, तत्कारणं क्रिया वा ? । न प्रथमः, फलेच्छायाः प्रवृत्तिं प्रत्यहेतुत्वात्, अतिप्रसङ्गादित्युक्तत्वात् । न द्वितीयोऽव्युत्पत्तेः । लिङो हि प्रवृत्तिनिमित्तमपूर्वत्वं वा स्यात्, कार्यत्वं वा स्यात्, उभयं वा ? । न प्रथमः, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापूर्वत्वस्य प्रमाणान्तरादवगतावपूर्वत्वव्याघातात् । अनवगतावव्युत्पत्तेः । संबन्धिनोऽनवगमे संबन्धस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । तत एवावगतावितरेतराश्रयदोषात् । न च गन्धवत्त्वेनोपनीतायां पृथिव्यां पृथिवीशब्दवत् अपूर्वं प्रवर्तते लिङिति युक्तम् । तत्रोभयोरपि प्रतीयमानत्वेन सन्देहे कल्पनागौरवपुरस्कारेण पृथिवीत्व एव सङ्गतिविश्रान्तेरुपपत्तेः । न त्वत्रापूर्वत्वप्रतीतिः ।

स्यादेतत् । कार्यत्वमुपलक्षणीकृत्य तावदेषा लिङ् प्रवृत्ता । तदुपलक्षितश्च यागा वा यज्ञो वाऽन्यो वा शब्देतरप्रमाणगोचरो नाधिकारिविशेषणस्वर्गसाधनसमर्थः । न चाकाम्यफले कामी नियोक्तुं शक्यते । ततोऽन्यदेवालीकिकं किञ्चिदनेनोपलक्ष्यते, यो लिङादिप्रवृत्तिगोचर इति किमनुपपन्नमिति चेत् ; उपलक्षणं हि स्मरणमनुमानं वा ? उभयमप्यनवगतसंबन्धेनाशक्यम् । न हि संस्कारवन्मनो-

वददृष्टवद्वा कार्यत्वमपूर्वत्वमुपलक्षयति, ज्ञानापेक्षणात् । ततो हस्तीव हस्तिरूपकं, धूम इव धूमध्वजं, तत्संबन्धज्ञानादुपलक्षयेत्, न त्वन्यथा ।

- तथा च न्यायसम्पादनाऽप्यरक्ष्ये रुदितम् । न हि युक्तिसहस्रैरप्यविदिते सङ्ग-
तिग्रहोऽविदितसङ्गतिर्वा शब्दः प्रवर्तते इति । एतेन भेदाग्रहात् क्रियाकार्यं व्युत्प-
त्तिरिति निरस्तम् । न ह्यज्ञाते भेदाग्रहो व्यवहाराङ्गम्, अतिप्रसङ्गात् । किञ्चा-
पूर्वत्वे प्रवृत्तिनिमित्ते कल्पमाने लौकिकी लिङ्गनर्थिका प्रसज्येत । तत्रोपल-
क्षणीयाभावात् । तत्र कार्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति यदि, प्रकृतेऽपि तथैवास्तु
क्लिप्तत्वात् सम्भवाच्चेति । अस्तु तर्हि तदेव प्रवृत्तिनिमित्तं, तर्कसम्पादनया
त्वपूर्वव्यक्तिलाभ इति चेन्न । नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभप्रसङ्गात् । न चास्मिन् पक्षे
10 एकत्र निर्णीतेन शास्त्रार्थेनान्यत्र तथैव व्यवहार इति सम्भवति । कार्यत्वस्यैव
प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन निर्णीतत्वात्, न त्वपूर्वत्वस्य । न्यायसम्पादनायाश्च तत्रासम्भवात् ।
फलानुगुण्येन हि व्यक्तिविशेषो लभ्यते । न च तत् तत्र श्रूयते । न चाश्रुतमपि
कल्पयितं शक्यते, बीजाभावात् ।

- तद्वि विध्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पेत, कार्यत्वप्रत्ययान्यथाऽनुपपत्त्या वा, लोकवत् ।
15 न प्रथमः । भवतां दर्शने तस्योपेयरूपत्वात् । यतः श्रुतस्वर्गफलत्वेऽपि साध्यविवृद्धि-
रुच्यते । न द्वितीयः । शब्दबलेन तत्प्रत्यये तदनपेक्षणात् । लोके हि तत्प्रत्यय
इष्टाभ्युपायताऽधीनो न तु वेदे इत्यभ्युपगमात् । अन्यथेष्टाभ्युपायतैव प्रथमं
वेदादवगन्तव्या । प्रमाणान्तराभावात् । ततः कार्यतेत्यानुमानिको विधिः स्यात्,
न शब्दः । आनुमानिकं फलमस्तु, यत्कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपाय इति व्याप्तेरित्यपि न
20 युक्तम्, सुखेन व्यभिचारात् । अन्यत्वे सतीति चेन्न, दुःखाभावेन व्यभिचारात् ।
फलं विहायेति चेत्, तदेव किमुक्तं स्यात् । इष्टं स्वभावत इति चेत्, तर्हि
ततोऽन्यदनष्टं स्यात्, तच्च कर्तव्यमिति व्याघातः । तत्साधनमिति चेत्, तत्साधनत्वे
सतीति साध्याविशिष्टं विशेषणम् । स्वभावतो नेदमिष्टं कर्तव्यञ्च, ततो नूनमिष्ट-
साधनमिति साधनार्थ इति चेन्न । स्वभावतो नेदमिष्टमित्यसिद्धेः । अनन्योद्देश-
25 प्रवृत्तकृतिव्याप्तत्वात् । अन्यथा तदसिद्धेः । ततो व्याघातादन्यतरापाय इति ।

- अस्तु नित्यनिषेधापूर्वयोरलाभः, किं नञ्छिन्नमिति चेत्; किं नञ्छिन्नं,
यदा कामाधिकारेऽपि 'तदलाभः' । न हि लिङ्गा कार्यं स्वर्गसाधनमुक्तम् ।
नापि स्वर्गकामपदसमभिव्याहारान्यथाऽनुपपत्त्या तत्तत्त्वं, ब्राह्मणत्वादिवदधि-
कार्यवच्छेदमात्रेणैवोपपत्तेः । न चेदमनुमानं; यस्य यदिच्छातो यत्कर्तव्यं,
30 तत्तस्येष्टसाधनमिति । अन्येच्छया स्वाभाविककर्तव्यत्वासिद्धेः । तदिच्छयैव

तत्कर्तव्यतायाः सुखेनानेकान्तिकत्वात् । औपाधिककर्तव्यतायाश्चेष्टसाधनत्वम-
प्रतीत्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् ।

किमनया विशेषचिन्तया ? प्रतीयते तावच्छब्दादन्यदिच्छतोऽन्यत्कार्यमित्ये-
तावतैवानुमानमिति चेत् ; नन्वन्वितमभिधानीयं, योग्यञ्चान्वीयते । अन्य-
दिच्छतस्यान्यत् कर्तव्यमन्वयायोग्यं, तत्कथमभिधीयताम् ? तत एव तत्साधनत्व- 5
सिद्धिरिति चेत् ; एवं तर्हिष्टसाधनतैकार्यसमवायिकर्तव्यत्वाभिधानादनुमानान-
वकाशः । न चान्विताभिधानेऽपि तत्साधनत्वसिद्धिः । अधिकार्यवच्छेदमात्रेणा-
प्यन्वययोग्यतोपपत्तेः ।

न च कार्यत्वमपूर्वं सम्भवति । तद्वि कृतिव्याप्यता चेत्, ब्रीह्यादिष्वेव ;
सिद्धत्वात् । कृतिफलत्वं चेत्, यागस्यैव । ततस्तस्यैवाहृत्योत्पत्तेः । कृत्युद्देश्यता 10
चेत् ; स्वर्गस्यैव ; निसर्गसुन्दरत्वात् । न त्वपूर्वस्य, तद्विपरीतत्वात् । स्तन-
पानादिवदौपाधीकीर्ति चेत् ; साऽपि यागस्यैव । स्वर्गस्य साध्यत्वस्थितौ
यागस्यैव साधनत्वेनान्वयात् ।

कालव्यवधानान्नैतन्निर्वहतीति चेत् ; यथा निर्वहति, श्रुतानुरोधेन तथा
कल्पयताम् । व्यापारद्वारा कथञ्चित् स्यात् ; न तु भिन्नकालयोर्व्यापारव्या- 15
पारिभावः । कारणत्वञ्च व्यापारेण युज्यते । अव्यवधानेन पूर्वकालनियमश्च
तत्त्वम् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गादिति चेन्न ; पूर्वभावनियममात्रस्य कारणत्वात् ।
कार्यानुगुणावान्तरकार्यस्यैव व्यापारत्वात् । कृषिचिकित्सादौ बहुलं तथा व्यव-
हारात् । लाल्पणिकोऽसाविति चेत्, न । मुख्यार्थत्वे विरोधाभावात् ।

अस्तु तर्हि पुत्रेण हते ब्रह्मणि चिरध्वस्तस्य पितुस्तमवान्तरव्यापारीकृत्य 20
कर्तृत्वम् । तथा च लोकयात्राविप्लव इति चेत्, न । सत्यपि सुते कदाचित्त-
दकरणात् । तस्मिन्नसत्यपि कदाचित् करणादनिर्वाहकतया तस्य व्यापारत्वा-
योगात् । यं जनयित्वेव हि यं प्रति यस्य पूर्वभावनिर्वाहः, स एव तं प्रति
तस्य व्यापारो नापरः । यथाऽनुभवस्य स्मरणं प्रति संस्कारः । तस्य ह्यन्वय-
व्यतिरेकानुविधाने सिद्धे तदन्यथाऽनुपपत्त्या संस्कारः कल्प्यते, न त्वन्यथा । 25
तथेहापि । न चेदेवं, तवापि ब्रह्मभिदुरशरविमोकसमसमयहतस्य हन्तृत्वं न
स्यात् । स्याच्च खनिवेशनशयानस्य तत्पितुरिति । एतेनोभयं वेति निरस्तम् ।

अस्तु तर्हि क्रियाधर्म एव कार्यत्वं विधिः । सर्वो हि कर्तव्यमेतदिति
प्रत्येति । ततः कुर्यामिति सङ्कल्प्य प्रवर्तते इति चेन्न । कर्तव्यं मयेति कृत्यध्य-
वसायार्थो वा स्यात्, कर्तव्यं मयेत्युचितार्थो वा स्यात् ? तत्र प्रथमः सङ्कल्पान्न 30

भिद्यते । व्यवहितकार्यं सङ्कल्पो हि कर्तव्यो मयेति, सन्निहितकार्यसङ्कल्पस्तु कुर्यामिति । स च न लिङ्गार्थः । सत्तामात्रेण प्रवर्तनादित्युक्तम् । तदेतत् कर्तव्यतायां जातायां प्रवर्तते इति वस्तुस्थितौ भ्रान्तेर्ज्ञातायामिति गृहीतम् । औचित्यन्तु क्रियाधर्मः प्रागभावश्च, तस्मिन् सति शक्यत्वं वा, तस्मिन् सति कर्तारं प्रत्युपकारकत्वं वा ? प्रथमे, कुतश्चिदपि न निवर्तते । द्वितीये, दुःखेऽपि तथाविधे प्रवर्तते । तृतीये तु वक्ष्यते ।

आमोदटीका

- ‘कर्मधर्म’ इति । कार्यत्वमित्यर्थः । विधिरित्यनुपज्ञः । तदेव लिङादिपदजन्य-
ज्ञानविषयोऽस्त्वित्यर्थः । तत्र प्रवृत्तियोग्यं कार्यं विकल्पयति ‘कर्म ही’ति । ‘फलं’ स्वर्गादि,
10 ‘तत्कारणं’ स्वर्गादिकारणं, तत्कारणमपूर्वंकारणं, ‘क्रिया’यागादिरित्यर्थः । तदेतेषां मध्ये
कस्य कार्यत्वं धर्मं ज्ञात्वा पुरुष प्रवर्तते इत्यभिप्रायः । अत्र ‘कारिका’ पठितुमुचिता ।
‘अतिप्रसङ्गादि’ति । स्वर्गः कार्यं इति ज्ञात्वा स्वर्गं एवेच्छा स्यात् । सा च कुत्र
प्रवर्तयेदित्यर्थः । अपूर्वं कार्यमिति ज्ञानं यदि लिङा जन्येत, तदा व्युत्पत्तिग्रहदशायामेवा-
पूर्वावगतावपूर्वत्वव्याघातः । शब्देतरप्रमाणगम्यत्वस्य त्वयाऽभ्युपगमात् तदलाभात् । अपूर्वस्य
15 पूर्वमलाभात् । अनुपस्थितेः कार्यत्वेनापि प्रवृत्तिनिमित्तेन न तदुपस्थितिः । क्रियाया अपि
यागादेः कार्यत्वं लिङा ज्ञात्वा न प्रवर्तते क्रियाया दुःखमयत्वादित्यर्थः । कारिकायाः (कया ?)
तमेव विशदयति ‘फलेच्छाया’ इति । ‘उक्तत्वादिति । यदि कालविषयैव सा साधनविषयं यत्नं
जनयेत् अन्यत्रापि प्रमुचीते(?)त्यादिनेत्यर्थः । ‘अव्युत्पत्तेरिति । विवचि(रि ?)तुमाह ‘लिङो
ही’ति । ‘उभयमिति । अपूर्वत्वसमानाधिकरणं कार्यमित्यर्थः । ‘अपूर्वत्वे’ति । शब्देतरप्रमाणविषय-
20 त्वस्य ‘त्वया’ऽभ्युपगमादित्यर्थः । ‘(स्व)सम्बन्धिन’ इति । प्रवृत्तिनिमित्तस्येत्यर्थः । ‘सम्बन्धस्य’
सङ्केतस्येत्यर्थः । ननु व्युत्पत्तिरपि लिङ्पदादेव स्यादित्यत आह ‘तत् एवे’ति । लिङ्पदादर्थं
प्रतीत्य व्युत्पन्नः स्यात्, व्युत्पत्तौ च सत्त्वां तदर्थप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु गन्धवत्त्वोपलक्षितं
पृथिवीत्वं यथा पृथिवीपदे प्रवृत्तिनिमित्तं, तथा कार्यत्वोपलक्षितमपूर्वत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तमदूर-
विप्रकर्षात् सामानाधिकरण्यात् उपलक्ष्योपलक्षकभावः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति ‘न चे’ति ।
25 विशेषमाह ‘तत्रे’ति । तत्रोभयोर्युगपदुपस्थितौ गन्धवत्त्वस्योपाधित्वेन गौरवमिति पृथिवीत्वमेव
प्रवृत्तिनिमित्तमित्यवसीयत इत्यर्थः । ननु कार्यत्वेनैव रूपेण कार्यं किञ्चित् स्मारयति । लिङ्पदं
प्रथमम् अनन्तरमन्विताभिधानदशायां यागं यत्नं घटादिकञ्च तिरस्कृत्य काम्याव्यवहित-
मपूर्वमादाय पर्यवस्यतीति शङ्कते ‘स्यादेतदि’ति । अधिकारिविशेषणं यः स्वर्गः तत्साधनसमर्थो
न यागादिराहृत्येत्यर्थः । ननु () यागादि साक्षात् स्वर्गसाधनं मास्तु, किमेतावता इत्यत
30 आह ‘न चे’ति । ‘अकाम्यफले’ति । न काम्यं स्वर्गादिकम् अव्यवधानेन फलं यस्येत्यर्थः ।
‘नियोक्तुं’ प्रवर्तयितुम् । ‘तत्’ इति । अन्यदेव स्वर्गसाधनम् अनेन कार्यत्वेन धर्मितया उप-
लक्षणीयं तच्चापूर्वमेवेत्यर्थः । कार्यत्वेन धर्मि किञ्चिदुपलक्षणीयमिति यदुक्तं तत्र पृच्छति
‘उपलक्षणमिति । कार्यत्वेन धर्मेणापूर्वस्य धर्मिणः सम्बन्धस्यावगमो ‘नास्ती’ति नेदमुपलक्षणीय-
मित्यर्थः । ननु यथा संस्कारादीनामज्ञातमेव ज्ञापकत्वं तथा प्रकृतेऽपि स्यादत आह ‘न ही’ति ।
35 ‘ज्ञानापेक्षणादि’ति । स्मारकस्यानुमापकस्य वा सम्बन्धज्ञानापेक्षणादित्यर्थः । एतदेव दुष्टान्तेन

दर्शयति 'तत' इति । 'न्यायसम्पादने'ति । यागे यत्ने वा नाधिकारिविशेषणं स्वर्गसामर्थ्यं किन्त्वपूर्वं
 तथेत्यादिना यो न्यायः सम्पादितः सोऽपि व्यर्थं एव सम्बन्धावगमाभावादित्यर्थः । कथं 'मरण्य-
 रुदित'मित्यत आह 'न ही'ति । ननु क्रियाकार्यत्वे एव व्युत्पत्तिग्रहः, परन्तु क्रियया सममपूर्वस्य
 भेदाग्रहात् अपूर्वमेवोपस्थापयति लिङित्यपि नेत्याह 'एतेने'ति । यद्वाऽपूर्वं न भेदाग्रहात्
 क्रियाकार्यत्वे व्युत्पत्तिरित्यपूर्वमेव लिङुपस्थापयतीति निरस्तमित्यर्थः । अज्ञातभेदाग्रहस्य व्यव- 5
 हाराङ्गत्वे सर्वः सर्वत्र प्रवर्तते, न तु रक्षणार्थं मुक्तावेव भ्रमादित्याह 'न ही'ति । 'अनधिके'ति ।
 तत्र नापूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । कार्यत्वेनापूर्वत्वमुपलक्षणीयमित्यत्र दोषमाह 'तत्रे'ति ।
 'प्रकृतेऽपी'ति । वैदिकलिङापि इत्यर्थः । 'क्लिप्तत्वात्' लौकिकलिङि 'सम्भवात्' अन्वययोग्यत्वात्
 उपस्थितत्वाच्चेत्यर्थः । ननु कार्यत्वेनैव प्रकारेण पूर्वमभिधत्तां लिङित्याशङ्कते 'अस्तु
 तर्ही'ति । 'तकंसम्पादनये'ति । अन्यस्य स्वर्गसाधनायोग्यत्वात् कार्यत्वेनापि रूपेण योग्येना- 10
 पूर्वमेवोपस्थापनीयमित्यर्थः । पूर्वं तु कार्यत्वेनापूर्वत्वनु(मु?)पलक्षणीयम् । अपूर्वत्वेनै-
 वापूर्वोपस्थितिरिति भेदः । 'नित्ये'ति । 'अहरहः सन्ध्यामुपासीत', 'न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र
 स्वर्गादिकं फलं न श्रूयते, येनायोग्यतया क्रियानिरासादपूर्वलाभः स्यादित्यर्थः । ननु काम्यस्थले
 येन रूपेणापूर्वलाभः तेनैव नित्यनिषेधापूर्वलाभोऽपि, न हि वैदिकलिङत्वेनात्र कश्चिद्विशेष
 इत्यत आह 'न चे'ति । भवेदेवं यदि अपूर्वत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, किन्तु कार्यत्वमेव, तथा च 15
 कथमपूर्वलाभ इत्यर्थः । ननूक्तमन्यस्यायोग्यत्वान्न्यायसम्पादनबलादपूर्वलाभ इत्यत आह
 'न्यायसम्पादनायाश्चे'ति । न्यायसम्पादना हि काम्याव्यवहितसाधनत्वं, नित्ये च काम्यं नास्त्ये-
 वेत्यर्थः । न्यायसम्पादनामेवाह 'फले'ति । 'तदि'ति । फलमित्यर्थः । 'तत्रे'ति । नित्यनिषेधस्थल
 इत्यर्थः । ननु 'विश्वजिन्नायात्' तत्रापि फलं कल्पयित्वा न्यायसम्पादना स्यादत आह 'न चे'ति ।
 'बीजे'ति । फलकल्पने बीजमेव नित्ये नास्तीत्यर्थः । बीजाभावमेव स्फुटयति 'तदितरे'ति । विधि- 20
 रेव फलं विनानुपपन्न इति तावन्नास्ति 'सन्ध्यामुपासीते'ति विधेः 'स्त्वया' फलं विनापि स्वीकारात् ।
 तस्यैवोपेयरूपत्वात्, स्वतः सुन्दरत्वात्, अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वादिति यावत् । 'यत'
 इति । यत्रापि स्वर्गः फलं श्रूयते तत्रापि साध्यस्यापूर्वस्य वृद्धिः स्वर्गादिफलपर्यन्तस्थापि(यि?)ता,
 न तु स्वर्गादिरेव स्वातन्त्र्येण तत्र फलम् अपूर्वस्य स्वतः सुन्दरत्वभङ्गप्रसङ्गात् । 'विश्वजित'स्तु
 काम्याधिकाराम्नातत्वेन फलकल्पनोचित्यात् ईक्षितवद्दर्शनादित्यर्थः । इष्टसाधनताज्ञान- 25
 मन्तरेण कार्यत्वप्रत्यय एव नोत्पद्यत इति इष्टसाधनताज्ञानार्थमिष्टं किञ्चिन्नित्यनिषेधमूलेऽपि
 'कल्पनीयमि'ति कल्पनाबीजमेतदेव । यथा लोके कार्यत्वमिष्टसाधनतालिङ्गकमिति । यद्
 द्वितीयं तद् दूषयति 'न द्वितीय' इति । 'शब्दबलेने'ति । वेदे निजै(लिङ्?)व चेत् कार्यत्वं 'त्वन्मते'
 बोध्यते, तदेष्टाभ्युपायतारूपप्रतिपत्त्यर्थं कथमिष्टं किञ्चित् कल्पप्रतामित्यर्थः । 'तत्प्रत्यय'
 इति । कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः । 'तदनपेक्षणात्' इष्टकल्पना(न)पेक्षणादित्यर्थः । 'तत्प्रत्ययः' 30
 कार्यत्वप्रत्यय इत्यर्थः । लोके भोजनादाविष्टाभ्युपायतान्वयव्यतिरेकगम्या, तेन तया लिङ्गेन
 कार्यत्वं भोजनादावनुमाय प्रवर्तते इति 'तवा'भ्युपगमादित्यर्थः । 'अन्यथे'ति । वैदिक-
 यागादावन्वयव्यतिरेकग्रहाधीना नेष्टाभ्युपायताधीरित्यगत्या सा लिङर्थं एव 'त्वया' वाच्या,
 तथा च कार्यताऽनुमातव्येति 'त्वन्मते' विधिः शब्दो न स्यादित्यर्थः । ननु नित्यस्थलेऽपि कर्तव्यता-
 धीस्तावत् शाब्दी, यच्च कर्तव्यं तदिष्टाभ्युपायता इति व्याप्तिबलादेवेष्टोपस्थितिरिति शङ्का () 35
 निरस्यति 'आनमानिक' इति । 'मुखेने'ति । कर्तव्यत्वं हि कृत्स्नधीनोत्पत्तिकत्वं, तच्च मुखेऽप्यस्ति,

- त्विष्टसाधनत्वमिति व्यभिचार इत्यर्थः । 'दुःखाभावेने'ति । दुःखध्वंसेनेत्यर्थः । क्षेम-
साधारणकृतिसाध्यत्वमादाय दुःखप्रागभावेन वेत्यर्थः । 'फलमि'ति । तच्च सुखदुःखाभावसाधारण-
मिति भावः । 'तदेवे'ति । फलं निष्पाद्यञ्चेत् तदा पूर्वसाधारणमेव तत्रेष्टाभ्युपायता न
सिद्धेर्दिति न नित्यापूर्वलाभ इत्यर्थः । 'इष्टमि'ति । निरुपाधीच्छाविषय इत्यर्थः । 'तर्ही'ति ।
5 तया चापूर्वस्याप्यनिष्टत्वमायातं, तथा न कर्तव्यत्वान्वय इत्यर्थः । 'त्वया'ऽपूर्वस्यापि स्वभावत
एवेष्टत्वाभ्युपगमाच्चेति भावः । अनित्यञ्च कर्तव्यञ्चेत्युक्तव्याघात एवात्रेत्याह 'तच्चे'ति ।
नन्विष्टसाधनत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमिति व्याप्तिरित्याह 'तत्साधनत्वे सती'ति । अत्र
साध्य(ः)विशेषमाह 'तर्ही'ति । नन्विष्टसाधनत्वेन न विशेष्यं येन साध्य(ः)विशेषः स्यात्, अपि तु
सोपाधीच्छाविषयत्वे सति यत् कर्तव्यं तदिष्टसाधनमित्याह 'स्वभावत' इति । नित्यापूर्वस्यापि
10 स्वभावत'स्त्वया' इष्टत्वाभ्युपगमात् स्वरूपासिद्धिरित्याह 'स्वभावत' इति । तदेव स्फुटयति
'अन्यस्ये'ति । 'अन्यये'ति । नित्यापूर्वमपि यद्यन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यं तदा सन्ध्योपासना-
देनित्यत्वं भज्येत फलाभावादपूर्वमपि तत्र निषिद्धेर्दित्यर्थः । 'तत्' इति । स्वभावत एव यदीष्टत्वं
तदा न काम्यसाधनत्वं तच्चेन्न तदा स्वभावत इष्टत्वं 'त्वया' च स्वभावत एव तस्येष्टत्वाभ्युपगमात्
काम्यसाधनत्वाभावात् तत्सिद्धिरित्यर्थः । नित्यनिषेधस्थले न्यायसम्पादनाविरहादपूर्वं मा
15 सिद्धस्तु काम्यस्थले तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्ववाच्यत्वं सेत्स्यत्येवेत्याह 'अस्त्व'ति । 'तदा लाभ'
इति । अपूर्वलाभ इत्यर्थः । एतदेव स्फुटयति 'न ही'ति । यदि लिङा स्वर्गसाधनगतं
कार्यत्वमभिधीयेत तदा क्रियाया घटादेश्चायोग्यतया निरासादपूर्वकार्यता प्रतीयेत । तच्च
नास्ति लोके वेदे नित्यस्थाना(?)स्वर्गसाधनत्वानभिधानादित्यर्थः । ननु स्वर्गकामादिसमभि-
व्याहारबलात् काम्याधिकारेऽवश्यं स्वर्गसाधनमेव कार्यं लिङर्थं इत्यत आह 'नापी'ति । यथा
20 ब्राह्मणो यजेत, राजा राजसूयेन यजेत इत्यादावधिकारिविशेषणत्वेन ब्राह्मणत्वादीनामन्वयः ।
तथा च स्वर्गकामनाया अप्यधिकारिविशेषणत्वेनैवान्वयसम्भावनायामपूर्वस्य कार्यस्य स्वर्गसाधन-
त्वालाभादित्यर्थः । काम्याधिकारेऽपूर्वलाभप्रकारमाह 'यस्ये'ति । यस्य कामिनो यत्स्वर्गादी-
च्छतो यत्कर्तव्यतया ज्ञानं भवति तत् तस्येष्टसाधनं भवन्ने(त्ये ?)वेति व्याप्तिबलात् कालान्तर-
भावि यदि प्रमाणं तत् प्रति साधनत्वेन यज्ज्ञायते नूनं तत् स्थिरं सेत्स्यति तदेवापूर्वमित्यर्थः ।
25 न हि काम्यासाधने कामिनः कर्तव्यताधीरिति भावः । स्वर्गमिच्छतो यद्यपूर्वं कर्तव्यताधीस्तदा
तस्य निरुपाधीच्छाविषयत्वं भज्येत 'त्वया' च नित्यापूर्वानुरोधेन तथाभ्युपगमात् इत्याह 'अन्ये-
च्छये'ति । ननु यदिष्यमाणं सत् कर्तव्यं भवति तदिष्टसाधनमेवेति व्याप्त्याऽपूर्वलाभो न तु निरुपाधी-
च्छाभङ्ग इत्यत आह 'तदिच्छयैवे'ति । सुखमिच्छतः सुखं कार्यं भवति न तु तदिष्टसाधनमिति
व्यभिचार इत्यर्थः । ननु चापूर्वस्य लिङा औपाधिकेव कर्तव्यता बोध्यतां मा भूतस्य स्वतः
30 सुन्दरत्वमित्यत आह 'औपाधिके'ति । अन्येच्छाधीना कर्तव्यता तावदौपाधिकी कर्तव्यता सा
चान्यदिष्टं प्रतीयमानं प्रति साधनत्वेन ज्ञात एव सम्भवति । तज्ज्ञापकत्वञ्च स्वर्गकाम-
पदस्याधिकारिविशेषणत्वेनैव ब्राह्मणवच्चरितार्थत्वात् इत्यर्थः । अन्येच्छया तदिच्छया चेति
विशेषचिन्ता तावदास्तां स्वर्गकामो यजेतेति विधिः स्वर्गमिच्छतोऽपूर्वकार्यमित्ययं बोधस्तावद्
भवत्येव । एतावता कामाधिकारे कथं नापूर्वलाभ इत्याह 'किमनये'ति । अन्यदिच्छतो-

ऽप्यत् कर्तव्यतामित्ययोग्यतया वाक्यं नाभिधत्त इति । न हि घटमिच्छतः पटः कर्तव्यो भवति
 इत्याह 'नन्वि'ति । ननु शब्दादेवेष्टसाधनत्वं कर्तव्यत्वं च द्वयमुपस्थितं स्यात्तथा चान्यदिच्छत्रो-
 ऽप्यत् कर्तव्यमित्यन्वययोग्यं भवत्येव यथोदन्मिच्छतः पाकः तत्साधनत्वेन शायत एवेत्याह
 'अत एवे'ति । शब्दादेवेत्यर्थः । एवमिष्टसाधनत्वमपि शब्दादेव चेदुपस्थितं तदा 'त्वदुक्त'मनुमान-
 मनवकाशमेवेत्याह 'एवमि'ति । ननु स्वर्गकामपदसमभिव्याहारलभ्यं तत्, न तु लिङ्लभ्यमित्वत- 5
 स्तत्रानुमानमेव पर्यवस्यति साधनत्ववाचकपदाभावादित्यत आह 'न चे'ति । अत्रोक्तं स्मारयति
 'अधिकार्ये'ति । कार्यत्वेन न्यायसम्पादनयाऽपूर्वमेव लिङ्वाच्यमत्र दूषणान्तरमाह 'न चे'ति ।
 कृतिव्याप्यता कृतिविद्यमानत्वं कृतेः सिद्धविषयत्वनियमादित्यर्थः । 'कृतिफलत्वमि'ति । कृतिसाक्षा-
 त्रिष्पाद्यत्वमित्यर्थः । कथमेवमत आह 'तत' इति । 'कृत्युद्देश्यत्वमि'ति । अनन्योद्देश-
 कृतिव्याप्यत्वमित्यर्थः । 'तद्विपरीतत्वादि'ति । अन्योद्देशप्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वादित्यर्थः । 10
 एतच्च निसर्गमुन्दरत्वविरहादध्यवसेयम् । ननु कृत्युद्देशेन स्तनपाने कार्यार्थं, तथा
 स्वर्गोद्देशेनापूर्वेऽपि कार्यत्वमौपाधिकमित्याह 'स्तने'ति । कृत्युद्देश्यतेत्यनुपपन्नः । 'सापी'ति ।
 स्वर्गोपाधिकी कृत्युद्देश्यतेत्यर्थः । सा नु(तु) यागस्यैव न पुनरप्रतीयमानस्यापूर्वस्य इत्यर्थः । ननु
 चिरभाविनं स्वर्गं प्रति आशुविनाशिनो यागस्य साधनत्वमनुपपन्नमतः फलोपाधिकी कृत्युद्देश्य-
 ताऽपूर्वस्य भवितुमर्हति, न नु(तु) योग्यस्य यागस्य इति शङ्कते 'काले'ति । स्वर्गसाधनतातीव(र)नु- 15
 पस्थितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य यागस्य लिङा बोध्यते, सा च व्यापारमन्तरेणापर्यवस्यन्ती व्यापारकल्पनया
 पर्यवस्यतीत्याह 'यथे'ति । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वं साधनत्वं, तच्च स्वर्गं प्रति यागस्यानुपपन्नं,
 कारणत्वे ज्ञाते च व्यापारकल्पना, तच्चायोग्यतया लिङा बोधयितुमशक्यमिति न व्यापारकल्पनेत्या-
 शङ्कते 'व्यापारे'ति । ननूत्पादे(?)रव्यापारद्वारा साधनत्वं, का लो(नो?) हानिरित्यत आह 'न
 ही'ति । व्यापारव्यापारिभावः कार्यकारणभावः, यद्वा 'भिन्नकालयोरि'ति सप्तमीद्विवचनम् । तथा 20
 च भिन्नकालयोः पदार्थयोर्भिन्नकालीने पदार्थद्वयस्थले इति यावत् । तत्र कथं न व्यापारव्यापारि
 भाव इत्यत आह—'कारणं चे'ति । कारणत्वमेव तत्र कथमित्यत आह 'अव्यवधानेने'ति । नियत-
 पूर्ववर्तित्वं कारणत्वं, तच्च यागेऽस्त्येव, तदेव लिङा बोध्यते ; तथा च नायोग्यत्वमिति परिहरति
 'पूर्वे'ति । तथा च चिरध्वस्तं कारणं व्यापारव्याप्तमिति व्याप्तैव व्यापारकल्पनमिति भावः । ननु
 तथापि तेन व्यापारेण व्यवहितं कथं कारणं स्यादित्यत आह 'कार्ये'ति । तथा च स्वाङ्गम- 25
 व्यवधायकमिति भावः । 'कृषी'ति । त(य)था कृषिव्यवहितापि चिरभाविने फलाय कल्पते, तत्र हि
 पाकजगुणोत्पत्तिर्व्यापारः, चिकित्सापि दशमूलीकषायपानादि वाशुतरविनाश्यपि धातुसाम्यादि-
 व्यापारत्वाद् वा चिरभाविरोगोपशमाय फलाय कल्पते, तथेदमपीत्यर्थः । शस्यकारणं कृषिः,
 रोगोपशमनसाधनं चिकित्सेति प्रयोगो लाक्षणिकः कारणकारणे न तु कारणे तयोर्व्यवधाने कारण-
 त्वादित्याह 'लाक्षणिक' इति । अतिप्रसङ्गेन व्यवहितस्य कारणमेव न सम्भवतीति शङ्कते 30
 'अस्त्वि'ति । 'तथा चे'ति । तद्रूपिता(?)ब्रह्म(र)वधित्वेन व्यवहियेतेत्यर्थः । पितुः पुत्रस्तदा
 तत्र व्यापारः स्यात्, यदि पुत्रमन्तरेण वध एव स्यात्, यदि च तस्मिन् सति अवश्यं वधः स्यात् ।
 न चैवमिति । परिहरति 'सत्यपी'ति । व्यापारिव्यापारभावमेव विशदयति 'यमि'ति । एतदेव
 दृष्टान्तेन स्फुटयति 'यथे'ति । 'तदन्यथा उपपत्ये'ति । चिरध्वस्तं कारणं व्यापा(र)रव्यापार-
 व्याप्तमिति व्याप्तेरिति भावः । 'तथेहापी'ति । लिङा योगस्य कारणत्वेऽवगते चिरध्वस्तं कारण- 35
 मित्यादि व्याप्तेर्व्यापारकल्पनमित्यर्थः । कार्यसमानकालस्यैव कारणत्वाभ्युपगमे दण्डमाह 'न

- चेदेवमि'ति । ब्राह्मणवधमुद्दिश्य येन शरः क्षिप्तः स शरविमोक्तकाल एव मृतो ब्राह्मणश्च क्रमिक-
 शरनिपातेन व्रणपाकपरम्परया मृतः, तत्र शरक्षेप्तुर्हन्तृत्वं न स्यात्, तदानीं वर्तमानस्य तत्पितुस्तु
 स्यादित्यर्थः । 'एतेने'ति । अपूर्वत्वोपस्थितिमन्तरेण च्युत्थभावेन कामाधिकारोऽपि न्याय-
 सम्पादनावधुर्येण चेत्यर्थः । 'उभयमि'ति । कार्यत्वमपूर्वत्वञ्च लिङ्प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः ।
 5 'क्रिया' यागादि । 'विधिरि'ति । प्रवर्तकता न विषयो लिङर्थे इत्यर्थः । अत्रानुभवं प्रमाणयति
 'सर्वो ही'ति । एतादृशज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावस्य सकलानुभवसिद्धत्वादिति भावः ।
 'अध्यवसायार्थ' इति । अवश्यं कर्तव्यमेव मयेति प्रतिज्ञार्थ इत्यर्थः । 'उचितार्थ' इति । कर्तुमिद-
 महंतीत्यौचित्यमात्रार्थ इत्यर्थः । प्रतिज्ञायाः सङ्कल्पात्मकत्वात् विध्यर्थत्वमिदं आह 'तत्रे'ति । ननु
 मयेदं कर्तव्यमिति न सङ्कल्पाकारः, किन्त्वहं कुर्यामित्यत आह 'व्यवहिते'ति । ननु स एव लिङर्थः
 10 स्यादित्यत आह 'स चे'ति । एवं तर्हि कार्यत्वं विधिरिति 'भीमांसकानां' किन्निबन्धनः प्रवाद
 इत्यत आह 'तदेतदि'ति । भ्रमनिबन्धन इत्यर्थः । द्वितीयं कल्पं दूषयति 'औचित्यमि'ति ।
 प्रागभावप्रतियोगित्वमात्रनिबन्धनं यदि कर्तव्यत्वं तदा तज्ज्ञानात् सर्वकार्ये तक्षकचूडाद्याहरणेऽपि
 प्रवर्ततेत्यर्थः । 'दुःखेऽपी'ति । दुःखसाधनेऽपि प्रवर्ततेत्यर्थः । 'वक्ष्यत' इति । इष्ट-
 साधनताविधिपर्यवसन्नमिदमग्रे दूष्यमित्यर्थः । ननु 'स्वर्गकामो यजेते'ति वाक्यश्रवणानन्तरं
 15 पुरुषः प्रवर्तते इति प्रवृत्तिकारणं शब्द एव, तदनन्तरं प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा च शब्दो यागानुकूलां
 कृति मदीयामभिधत्ते इति विधिवाक्यात् प्रतीत्य यागानुकूलां भावनां पुरुष उत्पादयति । तथा च
 शब्दव्यापारभूतामभिधां ज्ञात्वा पुरुषश्चेत् प्रवर्तते तदा सैव लिङर्थः । तदुक्तं—
 लिङोऽभिधा सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्याः पुरुषप्रवृत्तिरित्यादि ।

प्ररोचना स्तुतिः, सा च सुखोत्पादनद्वारा प्रवृत्त्यङ्गम् । उक्तञ्च—

- 20 "अभिधां भावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
 अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य गोचरः ॥"

अन्यस्य शब्दापेक्षया अर्थात्मनः । तस्य 'भावना' कृतिः, सा चान्या शब्दसमवेता
 भावनापेक्षया ॥१२॥

विवेकटीका

- 25 'कर्म[228a]धर्म' इत्यत्र विधिरित्यनुपज्यते । तत् क्रियत इति व्युत्पत्त्या 'कर्म'
 कार्यं तस्य 'धर्मः' कार्यत्वं तेन रूपेण फलं स्वर्गादि वा तेन बोध्यते । स्वर्गसाधनापूर्वं प्रवृत्ति-
 विषयो यागादि क्रिया वा क्रमेण त्रयन्निरस्यति 'अतिप्रसङ्गात्' इति । सत्यपि फले कार्यत्वज्ञाने
 उपाधेः कृत्यसाध्यज्ञाने प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं निरस्यति 'नापूर्वमि'ति । तस्योप-
 स्थितौ हि तत्र व्युत्पत्तिग्रहो वाच्यः । न च शाब्दबोधात् पूर्वं तदुपस्थापकमस्ति । तदभ्युपगमे
 30 चापूर्वत्वव्याधा(ता)दित्यर्थः । नन्वपूर्वत्वेन पूर्वं तदनुपस्थितावपि कार्यत्वेन तदुपस्थिति-
 र्वाच्या, न च तावतापूर्वत्वक्षतिः । सामान्यलक्षणानुपगमे तु समानकारकत्वेनैव शक्यतनुभव-
 तत्स्मरणयोः शाब्दानुभवे हेतुत्वमस्तु इत्यत्राह 'तदलाभाद्धी'ति । उपस्थितानां क्रियाणां
 यथा स्थिरतया निरासः, तथा घटादीनामपि स्वर्गसाधनतया निरासे व्युत्पत्तिस्थानस्यालाभार्थ-
 कार्यत्वेन रूपेण तत्र शकितग्रह इत्यर्थः । तृतीयं निरस्यति 'न क्रिये'ति । सत्यपि क्रियायाः
 35 कार्यत्वज्ञाने सञ्जातवाधस्य चैत्यवन्दनादौ चाप्रवृत्तिता न कार्यत्वमात्रं विध्यर्थ इत्यर्थः ।

'फलेच्छायाः' फलस्य कृतिसाध्यताज्ञानाधी(ना?)याः फलचिकीर्षायाः 'प्रवृत्ति प्रति'
 अ[228b]हेतुत्वात् । तत्र हेतु'रतिप्रसङ्गादि'ति । 'उक्तत्वात्' अतिस्फुटतया उक्त-
 प्रायत्वात् । 'अपूर्वत्वं' धर्मत्वम्, 'उभयं' कार्यत्वापूर्वत्वे, 'अव्युत्पत्तेः' शक्तिग्रहासम्भवात् ।
 'सम्बन्धिनः' शक्तिविषयस्य 'सम्बन्धस्य' शक्तेः 'इ(त)त एव' विधिप्रत्ययादेव अवगमे अपूर्वत्व-
 विशिष्टस्य 'गन्धवत्त्वेनोपनी-यतां(तायां) पृथिव्यां' पृथिवीशब्दो यथा 'प्रवृत्तं' पृथिवीत्वेन रूपेण 5
 तां बोधयति । अदूरविप्रकर्षसामानाधिकरण्यम् 'उभयोः' गन्धवत्त्वपृथिवीत्वयोः 'सन्देहे'
 पृथिवीत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं गन्धवद्वह्ने(रि?)ति सन्देहे कल्पनागौरवं गन्धवत्त्वस्य पृथिवीपदप्रवृत्ति-
 निमित्तकत्वकल्पनायां गौरवं ततः प्रसङ्गेन तदापत्या 'पुरस्कारेण' तत्सहकारेण तदपेक्षया
 पृथिवीत्वे यल्लाघवं तत्सहकारेणैति यावत् । अपूर्वप्रतीतिः अनपूर्वप्रतीतिः अननुशक्तप्रनुभव-
 पदार्थस्मरणशाब्दानुभवानां समानप्रकारकतयैव हेतुसद्भावात् लौकिकप्रमाणगम्यघटादि- 10
 साधारणकार्यत्वेन रूपेण घटादावेव शक्तिग्रहेऽन्विताभिधानवशादपूर्वलाभस्तु नतावता
 व्युत्पत्तिरपूर्वत्वव्याघातो वेत्याशङ्कते 'स्यादेतदि'ति । 'अन्यो' घटादिः 'अधिकारिविशेषणं'
 कार्यं फलं साधनमुत्पादनम् । एतावता प्रसिद्धे बाधो दर्शितः । 'नन्वि'ति । यज्जन्यते
 तदपेक्ष[229a]यैव तदन्वयोऽस्तु इत्यत आह 'न चे'ति । दु(स्व?)गरूपफलकामनाविशिष्ट
 इतरफलसाधनतया ज्ञातमपि कार्य्यतया जानातीत्यर्थः । यद्वा, 'अकाम्यफले' काम्यस्वर्गा- 15
 व्यवहितसाधनाभिन्ने 'कामी' काम्यादन्यत् काम्याव्यवहितसाधनतया ज्ञातमेव कर्तव्यतयाऽव-
 तीति व्याप्तेरिति भावः । 'निज(लिङ्)ादिप्रवृत्तिगोचरः' स्वर्गकामसमभिव्याहृतलिङ्गादि-
 जन्यान्विताभिधानविषयः शक्तिग्रहकाले क्रियावद्घटादेरपि निरासात् न शक्तिग्रहसम्भव इत्यभि-
 प्रेत्याह 'ने'त्यादि । सम्बन्धे शक्तौ व्याप्यत्वे वा कार्य्यत्वं कर्तृज्ञानापेक्षणात् । न च तत्
 प्रकृते सम्भवतीति भावः । स्मरणे दृष्टान्तोऽस्तीति अनुमायानभूम(?) इति । 'न्यायसम्पादना'- 20
 (त्?) उक्तयुक्तिकथनं, 'भेदाग्रहात्' उपस्थितायाः शक्तेः 'क्रियाकार्ये' अपूर्वगृहीतशक्तिक-
 क्रियायाः तत्कार्येऽपूर्वे वा 'भेदाग्रहः' 'व्युत्पत्तिः' व्युत्पत्त्याधीनो बोधः । व्यवहियतेऽनेनेति
 व्युत्पत्त्या व्यवहारः शाब्दो बोधस्तदङ्गं तद्धेतुः 'अतिप्रसङ्गात्' । अज्ञातेषु सर्वेष्वेव भेदाग्रहसत्त्वात्
 सर्वत्रैव तदधीनफलप्रसङ्गात् । अपूर्वत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे दोषान्तरमाह 'किञ्चे'ति ।
 'अन-न्वि(यिं)के'ति । अत्राप्यपूर्वत्वेन रूपेणान्वयस्यायोग्यतापराहृतत्वादिति [229b] 25
 भावः । 'उपलक्षणीय'स्य अपूर्वत्वस्य 'अभावात्' असम्भवात् तत्र लौकिकलिङ्गि प्रकृते वैदिक-
 तादृशल्लिङ्गि 'तदेव' कार्य्यत्वमेव 'अस्तु' 'प्रवृत्तिनिमित्तं' 'विलप्तत्वात्' लौकिकलिङ्गि 'सम्भवात्'
 अन्वययोग्यत्वात् । तदेव कार्य्यत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं वैदिकलिङ्गापि तर्कसम्पादनया योग्यता-
 महिम्ना नित्येति स्वर्गसाधनतान्वयायोग्यतया हि काम्यस्थले इतराणामुपस्थितानां निरासेना-
 पूर्वलाभः । न च नित्यनिषेधस्थले तथा फलसमभिव्याहारोऽस्ति, येन तन्महिम्ना तल्लभ्येते- 30
 त्यर्थः । 'अस्मिन् पक्षे' कार्य्यत्वेन रूपेण लिङ्गशक्यत्वपक्षे 'एकत्र' काम्यस्थले 'निर्णीते' 'शास्त्रार्थे'
 तज्ज्ञानस्य अपूर्वविषयत्वे 'अन्यत्र' निषेधयोरपि 'तयैव' अपूर्वविषय एव 'व्यवहारः' शाब्दबोधः ।
 भवेदेवं यद्यपूर्वत्वं विध्यर्थः स्यात्, किन्तु कार्य्यत्वमेव तत्, त्रियान्वयित्वसम्भवे इतरबाध-
 सहकाराभावात् नापूर्वलाभः स्यात्, अन्यथा काम्यस्थले इष्टसाधनतापूर्वविषयतयाऽन्यत्रापि तथा
 स्यादित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'कार्य्यत्वस्यैवे'ति । 'व्यक्तिविशेषो'ऽपूर्वं तत्फलम् अत्र 35
 नित्यनिषेधयोः । 'विध्यन्यथे'ति । विधेयत्वस्य फलसाधनतानियतत्वेनेत्यर्थः । तस्य

- [230a] सन्ध्यावन्दनादेः 'उदे(पे?)यरूपत्वात्' अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वेनाभ्युपेयत्वात् । तथा च तत्र फलाभ्युपगमे तवापसिद्धान्त इति भावः । 'यतः' सिद्धान्तानुसारात् यत्र नित्ये स्वर्गादिः फलं श्रूयते तत्र साध्यत्वेऽस्य प्रवृत्तिविषयस्य सन्ध्यावन्दनादेर्विवृद्धिस्तवमात्रं कल्प्यते, न तु परमार्थं(त?): तस्येष्टसाधनत्वमभ्युपेयत इति । 'द्वितीय' इति । इष्टसाधनत्वस्य
- 5 कार्यंय(त?)लिङ्गत्वात्तज्ज्ञानार्थमिष्टापेक्षेत्यर्थः । 'तत्प्रत्यये' कार्यताप्रत्यये 'तदनपेक्षणात्' लिङ्गज्ञानानपेक्षणात् 'लोके' को भोजनादिप्रवृत्तौ 'तत्-प्रत्ययः' कार्यताप्रत्ययः । 'अन्यथा' वेदेऽपि कार्यताप्रत्ययस्य इष्टसाधनताधीनत्वेन 'विधिः' कार्यान्तरम् । ननु स्वर्गादि-लक्षणफलस्य सन्ध्यावन्दनादावुपगमेऽपसिद्धान्तः, अपि तु अपूर्वमेव तत्र फलमित्यभिप्रेत्याह 'आनुमानिकमि'ति । 'तदेव' फलमेव फलत्वमेव 'किमि'त्यर्थः । 'इष्टमि'ति । निरुपा-
- 10 धीच्छाविषय इत्यर्थः । तत्र फलान्यत्वं निरुपाधीच्छाविषयान्यत्वम् अयं विशिष्टाभावो विशेष्या-भावात् विशेषणाभावात्(द्व?)।ऽनाद्य इत्याह 'तर्ही'ति । तत्र 'अनिष्टं' च विशेषणा-भावायत्तं विशिष्टाभावं(?) शङ्क्यते 'तत् साधनमि'ति । नन्वेकरूपेण [230b]साध्यत्व-साधनत्वेनेष्यते इति विशिष्टाभावेन हेतुता स्यात् इत्याह 'स्वभावत' इति । 'इदं' सन्ध्या-वन्दनादि 'कृत्यव्याप्यत्वात्' तादृशकृतिविषयत्वात् । फलान्तरसिद्धिं विना अनन्योद्देश्यकृति-
- 15 विषयत्वमेव तत्र दुर्निरूप इति भावः । 'अन्यथा' फलान्तरज्ञानानधीनप्रवृत्तिविषयत्वस्य तत्र प्राक् तदसिद्धेः सिद्धसाधनरूपसिद्धिदोषापत्तेः । तस्माद्विशेष्याभावायत्त एव विशिष्टाभावो वाच्यः, तत्र 'व्याघातात्' विरोधात् । साध्यहेत्वोरन्यतरसत्त्वे हेतुसाध्ययोरन्यतरतयाभावः । 'कामाधिकारेऽपि' कामनाधिकारिकेऽग्निष्टोमादौ 'तदलाभः' अपूर्वस्य विध्यर्थताबाधः । नित्य-निषेधस्थले तस्य तदनु(न्य?)त्वे 'एकत्र निर्णीत' इति न्यायेन कदाचिदत्रापि स्यादिति भावः । 'न
- 20 ही'ति । अयं भावः—विधिप्रत्ययेन कार्यमुच्यते, नित्यस्थले च तत् क्रियायामभेदेनैवान्वेति यथा, तथा काम्यस्थलेऽप्यस्तु, क्लृप्तव्युत्पत्तेः । न च विषयितयैवान्वयो निरुद्धः, नित्यनिषेधस्थले लोके तदभावादिति । ननु कामनाविशिष्टस्य तत्र नियोज्यत्वेनान्वयो वाच्यस्तत्र कामनाया उपयोग इष्टसाधनतालक्षणलिङ्गोत्थापकतया न चेष्टसाधनत्वम् । आशु[231a]विनाशिनि यागादौ द्वारोपस्थितिं विना गन्तुं शक्यत इति विधेरेव तदुपस्थितिर्वाच्येत्याशङ्क्य निषेधति
- 25 'नापी'ति । ब्राह्मणत्वादेर्यथान्वयोज्वच्छेदकतया 'तथा' कामनाया अपि स्यादिति । तद्विशिष्टस्य नियोज्यत्वेनान्वयानुरोधान्नापूर्ववाच्यतेत्यर्थः । काम्यस्थलेऽपूर्वलाभे युक्त्यन्तरमाह 'यदिच्छ(।)त' इति । फलकामनावतो'यत् कर्त्तव्यं' तत्तस्य फलजनकमिति । एतावता कामनावतः कृतिसाध्यत्वान्वयप्रयोजकरूपत्वमिष्टसाधनत्वमस्यादर्शितम् । तथा चेष्टसाधनता-रूपयोग्यतानिश्चयार्थमपूर्वोपस्थितिरावश्यकी(ति)भावः । तत्रान्येच्छावत्कृतिसाध्यत्वम्
- 30 अन्येच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं वा तथा । आद्ये, नान्तरीयके व्यभिचारः । द्वितीये चाह 'अन्येच्छये'ति । सिद्धिः यागकृते स्वर्गकामाधीनत्वस्य प्रागसिद्धेः स्वाभाविकत्वं स्वेच्छाधीनत्वं तत्र निरुक्तव्याप्तौ भ्रमवारणायावश्यं वाच्यमिति । 'अन्येच्छये'ति । सुखवारणाय । तृतीये त्वाह । 'तदिच्छये'ति । प्रागुक्तमसिद्धं स्पष्टयति 'ओपाधिके'ति । यद्वा, अन्येच्छा-धीनत्वेच्छानधीनकृतिसाध्यत्वं तथा तदिच्छाधीनकृतिसाध्यत्वं वा अन्येच्छाधीनतत्कृतिसाध्यत्वं
- 35 वा । आद्ये, 'अन्येच्छये'ति । [231b] स्वाभाविकत्वं स्वेच्छानधीनत्वं 'सु(अ)सिद्धेः' स्वरूप(।)सिद्धेः, यागादौ तथानभ्युपगमात् । नान्तरीयके व्यभिचारादप्यत्वासिद्धेः ।

द्वितीये तृतीये 'औपाधिके'ति । अन्विताभिधाने कामनाया विशेषणत्वस्य औत्सर्गिक-
 त्वात् । तदधीनकृतिसाध्यत्वं शब्द एव बोधयति इति नासिद्धेरित्याह 'किमनये'ति । इष्ट-
 साधनतारूपयोग्यताज्ञानविरहादौत्सर्गिकमपि विशेषणत्वं त्यज्यते । तत्तदनुरोधेन पदार्थान्तरे
 शक्तिरपि कल्पत इत्याह 'नन्वि'ति । ननु कामनाया उपलक्ष(ण)त्वे उपलक्ष(ण)तावच्छेदकाभाव
 इति विशेषणत्वं वाच्यम् । तन्नये इष्टसाधनताप्रतीतिरवश्यमपेक्षणीया इत्याह 'स्व(त)त 5
 एवे'ति । 'तत्साधनत्वे'ति । इष्टसाधनतेत्यर्थः । अनुपपत्तेः साक्षादुपपादकविषयत्वादिष्ट-
 साधनत्वमपि तर्हि 'विध्यर्थो'ऽस्तु इत्याह । 'एवन्तर्ही'ति । ननु देवेष्टसाधनत्वम् आशुविनाशिनि
 यागादौ विना द्वाद्दोषस्थितिं दुर्ग्रहमिति अपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशयादाह । विनाप्युपलक्ष(ण)-
 तावच्छेदकं विशेष्यान्वयिन्यपि विशेषणकामना ब्राह्मणत्ववत् स्यादित्यर्थः । ननु ब्राह्मणे-
 ऽन्वयितावच्छेदकरूपानुपस्थित्यानन्वयोऽस्तु कामनायास्तु [232a]अवश्यर(म)न्वयस्य 10
 संभविनः त्यागायोगात् । तद्रक्षार्थमपूर्ववाच्यता स्यादित्यनुशये दोषान्तरमाह 'न च कार्यत्व-
 मि'ति । 'कृतिव्याप्य'त्वं कृतिकर्मत्वं विषयतया कृतिजनकत्वमिति यावत् । 'ब्रीह्यादिष्वि'ति ।
 यागोपायकृतिमभिप्रेत्य कृतिफलत्वं विषयताविशेषणकृतिशिष्टत्वम् । अन्येच्छाधीनस्वविषय-
 कृतिसाध्यत्वमिति यावत् । ततः कृतेस्तस्यैव 'यागस्यैव,' न च कृतेः पूर्वमपूर्वच्छा तत्रास्तीति
 भावः । 'आहत्ये'ति । स्वर्गादि-वारणाय । तेन यागस्यैव नियमासिद्धिः । ननु 15
 स्वाभाविकी उद्देश्यताऽपूर्वं माऽस्तु, अन्येच्छाधीनाऽत्र स्यादित्याशङ्कते 'स्तनपाने'ति । कृतेः
 पूर्वमपूर्वच्छाया अननुभवमभिप्रेत्याह 'न(स)।पी'ति । नन्विष्टसाधनस्य विरोध्यर्थ-
 त्वेऽपि स्वर्गसाधनत्वस्य कुतो लाभ इत्यत्राह 'स्वर्गस्ये'ति । कामनाविषयतयैव तस्य साध्यत्वोप-
 स्थितिस्तस्य च साधनाकाङ्क्षतया अनायत्या इष्टेन समं तस्याभेदेनान्वयः । अथवाश्रुतानुरोधेन
 तथैवाकाङ्क्षाकल्पनात् इष्टसाधनत्वयोः स्वातन्त्र्येण पदार्थत्वेनेष्टं पदार्थकदेशतापीति 20
 भावः । शङ्कते 'काले'ति । 'कालव्यवधानात्' स्वर्गाव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वाभावात् तत्र
 यागे [232b] स्वर्गसाधनत्वम् । तथा च स्वर्गसाधनत्वम् अपूर्वं अपूर्वसाधनत्वं च यागे-
 ऽन्वेतीत्यवश्यमपूर्वं वाच्यमिति भावः । 'यथे'ति । श्रुतस्य शब्दात् प्रणी(ती?)तस्य यागेष्टसाधन-
 त्वस्यानुरोधात् । तद् यागस्य स्वर्गसाधनत्वं 'यथा निर्वहति', 'तथा कल्पप्रतां' प्रतीतसाधनत्वा-
 नुपपत्त्यां व्यापारः कल्पप्रतामित्याखण्डलार्थः । शङ्कते 'व्यापारे'ति । साक्षादव्यवहितपूर्व- 25
 कालावृत्तेः कारणत्वं व्यापारत्वा(द्) वा कथंचित् कल्पनायाः स्यात् । न च भिन्नकालयोर्व्यन्तरा
 पूर्वक(।)लिकापूर्वव्यवधानात् (आ)पाद्यस्वर्गसाधनपरमापूर्वयागयो'र्ध्यापारध्यापारिभावः',
 तथादर्शनात् । 'अव्यवधानेनो'त्पाद्यसंस्कारः, तत्र च व्यापारान्तस्य निविशत इति भावः ।
 श्रुतस्यानुक्तौ प्रतिकूलतर्कमाह 'अन्यथे'ति । अतिप्रसङ्गोऽस्ति इत्यनेनाग्रे स्फुटयिष्यति । परे तु
 यागस्य कारणत्वं व्यापारेणोपपादनीयम् । एतच्चानुपपन्नं व्यापारसहस्रेणापि 'चिरध्वस्ते'- 30
 त्यस्यानिर्वाहात् इत्याशङ्कते 'व्यापारे'ति । 'भिन्नकालयोः' एककालावृत्त्योः । प्राभाकर-
 मतेनदं, ते हि कार्यकालवृत्तरेव कारणत्वमामनन्ति । अव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वानिरूपकयोर्वा ।
 निरूपकत्वं च [233a]प्रतियोगितया आश्रयतया च 'व्यापारध्यापारिभावः
 कार्यकारणभावः । नन्वेवं को व्यर्थ(?) इत्यत्राह कारणत्वं पूर्वभावनियममात्रस्य कालिकत्व-
 जन्यान्यतरसम्बन्धेनाव्यवहितप्राक्कालनियतत्वस्य तदभिव्यङ्ग्यावधित्वविशेषस्य 'कारणत्वात्' 35
 कारणपदार्थत्वात् 'कार्यानुकूल(गुण)।वान्तरकार्यस्य' । ननु व्यवधाने तत्कार्यस्य तदुक्त-

- व्याप्ती व्यवहारविरोधमाह 'कृपी'ति । कृपिचिकित्सयोः सस्यरोगादिषु कार्येषु यो व्यापारी बीजपाकरूपादिधातुसाम्य, तेन व्यवधानेन तत्कार्यं इत्यर्थः । शङ्कते 'लाक्षणिकमि'ति । अतिप्रसङ्गं शङ्कते 'अस्त्विति' । 'चिरध्वस्तस्ये'ति । निषेकाव्यवधानेनैव सुतस्येत्यर्थः । तस्य च पुत्रेणाव्यवहितकालसत्तया हेतुतेति भावः । 'कर्तृत्वं' ब्रह्मवधकर्तृत्वम् । 'सत्यपी'त्यनेन
- 5 फलायोगव्यवच्छिन्न-स्वजन्यकत्वलक्षणं करणत्वं प्रतिक्षिप्तं यद्धर्मावच्छिन्नं जनयति तत्रैव तयोर्व्यापारस्तस्याव्यवहितप्राक्कालवृत्तित्वोपलक्षणमेतत् । 'स्वनिवेशन(श)यानस्ये'ति । पुत्राव्यवहितप्राक्कालावृत्तेरित्यर्थः । परे तु 'पूर्वभावेत्या'दि । एते(न) यागं प्रति स्वर्ग-साधनत्वमुप[233b]पादितम् । ननु व्यवहितप्राक्कालावृत्तेः कारणत्वं व्यापारवत्त्वं, स चान्यत्र संस्कारादिदृष्टस्तद्वाधात् कुतः कारणता इत्यत्राह 'कार्यानुकूले'ति । 'एव'कारेण
- 10 अन्यत्रक्लिप्ततद्वाधेऽपि न क्षतिरिति ध्वनितम् । 'तथा दर्शनात्' कालव्यवहितयागेऽपि सस्यारोग्य-हेतुत्वव्यवहारात् । 'असौ' व्यवहारः व्यापारत्वयोगात् । तथा च न तेन तस्य तद्धेतुतानिर्वाह इति भाव इत्याहुः । एतेन अपूर्वत्वोपस्थितिविरहेण व्युत्पत्तिसम्भवेन कार्यत्वेन शक्तावपि नित्यनिषधापूर्वयोरलाभः । त(त्)प्रसङ्गादिना च 'उभयमि'ति । कार्यत्वमपूर्वत्वं च लितं(ङः) प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । 'क्रियाधर्मः' प्रकृति-धात्वर्थान्वयो विधिः लिङर्थः, तत्रानु-
- 15 भवं प्रमाणयति 'सर्वो ही'ति । 'कुर्यामि'ति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाया उपदर्शनं, तत्र च स्वकारकप्रकारकेच्छाया उपदर्शनं, तत्र च स्वकारकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वात् कार्यत्व-प्रकारकज्ञानमावश्यकमिति ध्वनितम् । अनुभवविषयं यथाश्रुतं विकल्प्य दूषयति 'न, कर्तव्यमि'ति । 'अध्यवसायः' अवश्यमिदम्मानुष्ठेयमित्याकारेच्छाविशेषः । 'उचितार्थः' कुर्यामित्यतो भेदेन । 'व्यवहिते'ति । वि[234a]लम्बभाविभूते विषयसंकल्प
- 20 इत्यर्थः । नन्वयमेव विधिरस्तु इत्यत्राह 'स चे'ति । कर्तव्यतायां तादृशसंकल्पविशेषे प्राग-भावत्वं तत्प्रतियोगित्वं तस्मिन्निति शक्यत्वमतः कृतिविषयत्वं, तच्चोपादाने कृतिप्रकारके घटत्वादौ च गतमत आह 'तस्मिन्नि'ति । तत्रापि उपादानं वारणीयम् । 'सती'ति । तदा तेन प्रागभावप्रतियोगित्वलाभाय 'कर्तारं प्रत्युपकारकत्वं' प्रवर्त्तमानेष्टसाधनत्वम् । 'कुतश्चिदि'ति । समुद्रतरणादेरपि प्रवर्त्तते प्रागभावप्रतियोगित्वस्य तत्रापि सत्त्वादिति । 'दुःखे' दुःखैकफलके ।
- 25 'वक्ष्यत' इति । निषधानुपपत्तिर्दोषस्तत्र वक्ष्यत इत्यर्थः । भट्टमतमुत्थापयति 'करणमि'ति । शब्दलिङ्गादिरूपस्तदर्थः । आख्यातत्वेन लिङोऽपि भावनावाचकतया भावनापि लिङर्थः । 'भावनादि'रित्यादिपदाद्व्यापारपरिग्रहः । इत्थं च 'करण'पदम् इष्टरूपफलकरणपरं क्रिया-द्वारा भावनाया अपि तत्त्वात्, क्रियारूपफलायोगव्यवच्छिन्नतया वा तत्त्वम् ॥१२॥

- असु तर्हि करणधर्मः ? न । करणं हि शब्दः, तद्धर्मोऽभिधा वा स्यात्,
- 30 तदर्थो भावनादिर्वा, तद्धर्म इष्टसाधनता वा ? न प्रथमः ।

असत्त्वादप्रवृत्तेषु नाभिधाऽपि गरीयसी ।

बाधकस्य समानत्वात् परिशेषोऽपि दुर्लभः ॥१३॥

सङ्गतिप्रतिसम्भानाधिकायां तस्या प्रमाणाभावात् । अन्यसमवेतस्यापूर्ववदन्य-व्यापारत्वेनाप्युपपत्तेः । विषयतयाऽपि च स्वव्यापारं प्रति लिङ्गवदेतुभावावि-

रोधात् । अधिकत्वेऽपि ततोऽप्रवृत्तेः । बालानां तदभावेऽपि तद्भावात् । शब्दान्तरेण तत्प्राविणामप्यप्रवृत्तेः ।

न च विलक्षणव सा लिङो विषयः । तद्देलक्षणं प्रतिपत्तिं प्रति चेत् ; अर्थविशेषोऽपि स्यात् । प्रवृत्तिमात्रं प्रति चेत् ; अभिधासमवेतं तदिति कुतः ? तत्सन्निधानादिति चेन्न, अनियमात् । अन्यस्य सर्वस्य निषेधादिति चेन्न । 5 प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधस्य तुल्यत्वात् । तत्सन्निधिनिषेधस्य चाशक्यत्वात् । शब्दैक-
वैयत्ये चाव्युत्पत्तेः ।

प्रवृत्तान्यथाऽनुपपत्तिसिद्धे व्युत्पत्तिरित्यपि वार्त्तम् । न हि प्रवृत्तिहेतुः कश्चिदस्तीति प्रवर्तते । इष्टसाधनता तु स्यात् । सर्वा हि मया क्रियमाण-
मेतन्मतं समोहितं साधयिष्यतीति प्रतिसम्भत्ते, तत इच्छति कुर्यामिति, ततः 10
करोतीति सर्वानुभवसिद्धम् ।

तदयं व्युत्पत्तिसूर्यज्ज्ञानात् प्रयत्नजननीमिच्छामवामवान्, तज्ज्ञानमेव लिङ्प्राविणः प्रवृत्तिकारणमनुमिनोति । ततश्च कर्तव्यतैकार्थसमवायिनी इष्ट-
साधनता लिङर्थ इत्यवधारयति । न च वाच्यमेवहेत् ; वरं कर्तव्यतैवास्तु, 15
अवस्थाभ्युपगमनीयत्वात्, कृतमिष्टसाधनतयेति । यथा हि नेष्टसाधनतामात्रं
प्रतीत्य प्रवर्तते, असाध्येषु व्यभिचारात् ; तथा प्रयत्नविषयसमवायिनीमिष्ट-
साधनतामधिगम्याधिकारी प्रवर्तते इत्यनुभवः । तत्र विषयो धातुना भावनाऽ-
ऽस्यातमात्रेण, शेषन्तु तद्विशेषेण लिङा इत्येवमिष्टाभ्युपायतायामधिगताया-
मन्वयवलात् तद्विषयस्येष्टसाधनत्वावगतिरिति कर्तव्यतैकार्थसमवायिनीष्टाभ्युपायता
लिङः प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्तम् । 20

करणस्येष्टसाधनताऽभिधाने ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयया न भवितव्यमिति तु
देश्यमवैयाकरणस्यावधीरणीयमेव । तत्सङ्ख्याऽभिधानं हि तदभिधानमाख्यातेन ।
न च तत् प्रकृते । न च यागेष्टसाधनताऽभिधानं लिङा, किन्त्वन्वयवलात्तन्नाभ
इत्युक्तम् ।

यत्तु सिद्धोपदेशादपि प्रतीयते इष्टसाधनता, न चातः सङ्ख्यात्मा प्रवृत्तिरस्तीति 25
देश्यम् । तत्र समुत्कटफलाभिलाषस्य समर्थस्य तत्साधनताऽवगमेऽपि न प्रवृत्ति-
रिति कः प्रतीयात् ? सवपक्षसमानश्चेत् समानपरीहारश्चेति किं तेन ? अत्रा-
भिधीयते—अस्तु प्रयत्नविषयसमवायिनीष्टसाधनता प्रवृत्तिहेतुः, तथापि नासौ
लिङर्थः, सन्देहात् । सा हि किं साक्षादेव लिङाऽवगम्यते, स्तनपानादावनु-
मानादिव बालेन ; किं वा तत्प्रतिपादितात् कुतश्चिदर्थानुमीयते, चेष्टाविशेषानु- 30

मितादिवाभिप्रायविशेषात् समयाभिज्ञेनेति सन्दिह्यते ? एवञ्च सति सा नाभिधोयते
इत्यव निर्णयः ।

आमोदटीका

- तदेतत् 'भट्टमत'मुत्थापयति 'करणमि'ति । 'शब्द' इति । लिङादिशब्द इत्यर्थः ।
- 5 किञ्चालिङ् आख्यातत्वेन योऽर्थो भावनादिस्तद्गतमिष्टसाधनत्वं लिङर्थं इत्यर्थः ।
'असत्त्वादि'ति । शब्दगताया भावनाया असत्त्वात् । न वाऽभिधाज्ञानात् प्रवृत्तिः गरीयसीति
सकलापेक्षया प्रवृत्तिकेत्यर्थः । परिशेषादपि नाभिधासङ्कल्पादीनामप्रवर्तकत्ववदभिधाया अपि
प्रवर्तकत्वे बाधकस्योक्तत्वादित्यर्थः । असत्त्वादि व्याचष्टे 'सङ्गती'ति । सङ्केतस्मृतेरन्या काचि-
च्छब्दसमवेता भावना नास्त्येवेत्यर्थः । ननु सङ्गतिस्मृतिरात्मसमवेता, सा कथं शब्दव्यापारः
- 10 स्यान्न हि शब्दस्याधु(शु)तरविनाशिनोऽन्वयप्रतिपादकत्वं व्यापारमन्तरेण तस्माच्छब्दव्यापारः
शब्दसमवेतैव भावना वक्तव्या इत्यत आह 'अन्वये'ति । यथा यागादेरात्मसमवेतमपूर्वं व्यापारः,
तथा प्रकृतेऽपि स्यादित्यर्थः । ननु सङ्गतिस्मृतौ पदं करणं न भवति, तथा च कथं सा पदव्यापारः
स्यादित्यत आह 'विषयतयापी'ति । सङ्गतिस्मृतेः पदं विषयो भवत्येवातः सा कथं न व्यापारः
भवति हि विषयतया लिङ्गम् लिङ्गपरामर्शजनकम्, स च तद्व्यापारः, तथाऽत्रापीत्यर्थः । स्मृते-
- 15 विषयजन्यत्वमभ्युपेत्योक्तं भवतु वा भावना शब्दसमवेता, तथापि तज्ज्ञानं न (प्र)वर्तकं भावना-
पदादपि प्रवृत्तिप्रसङ्गादित्याह 'अधिकत्वेऽपी'ति । भावनायाः प्रवर्तकत्वे व्यतिरेकव्यभिचारमाह
'वालानामि'ति । अन्वयव्यभिचारमाह 'शब्दान्तरेणे'ति । भावनादिशब्दान्तरेणेत्यर्थः । ननु
लिङ्गपस्थाप्या अन्यैव भावना यतः प्रवृत्तिर्भाविनादिपदोपस्थाप्या त्वन्येवेति नान्वयव्यभिचारः
इत्यत आह 'न चे'ति । तच्च वैलक्षण्यं ज्ञाननिष्ठमेव विलक्षणप्रतीतिविषयत्वमेव च तस्यावैलक्षण्य-
- 20 मित्याह 'तद्वैलक्षण्यमि'ति । लिङ्पदजनितभावनाप्रतीतिर्भाविनादिपदजनितभावनाप्रतीतिर्विलक्षणै-
वातः प्रवृत्तिकेति यदि, तदा प्रतीतिवैलक्षण्यं विषयवैलक्षण्याधीनमिति कुतस्तन्मात्रात् प्रवृत्तिरित्याह
'अर्थविशेष' इति । ननु प्रवृत्तिजनकत्वमेव वैलक्षण्यम्, न ततोऽन्यदित्याशङ्क्य निराकरोति
'प्रवृत्ती'ति । प्रवृत्तिजनकत्वं सहकार्यधीनं न तु तत्रान्यत् प्रयोजकमभिधाज्ञानादिकं येन शब्दनिष्ठ-
मभिधास्वरूपमायास्यतीत्याह 'अभिधा(न)समवेत'मिति । 'अभिधानं' शब्दः, न तु किञ्चिदवश्यं
- 25 प्रवर्तकं कल्पनीयं प्रवृत्तिदशायाञ्च सन्निहितः शब्द एवातः प्रवर्तकं कल्पमानं तत्समवेतमेव
कल्पयितुमुचितमिति शङ्कते 'तदि'ति । अन्यनिष्ठेनापि कल्पितेन प्रवृत्तिः सम्भवत्येवेति परिहरति
'ने'ति । 'अन्यस्य' संकल्पकार्यत्वादेः प्रवर्तकत्वनिषेधात् भावनैव परिशिष्यत इति शङ्कते 'अन्य-
स्ये'ति । अन्येषां प्रवृत्तिहेतुत्वनिषेधकयुक्तेर्भाविनासाधारण्यादिति परिहरति 'ने'ति । ननु प्रवर्त-
कान्तरालिकसन्निहिताया एव भावनायाः प्रवर्तकत्वं पर्यवसन्नमत आह 'सन्निधी'ति । सङ्कल्पादयः
- 30 सन्निहिता एवेत्यर्थः । अभिधाया लिङ्गत्वे व्युत्पत्तिरशक्येत्याह 'शब्दैके'ति । ननु प्रवृत्त्यन्यथानु-
पपत्त्या उपस्थितायामभिधायां व्युत्पत्तिः स्यादित्याह 'प्रवृत्ती'ति । प्रवृत्त्या कार्येण कारणमात्र-
मायाति न त्वभिधाविशेष्यमात्रान्यतः प्रवृत्तिहेतुरिति ज्ञानं तु न प्रवर्तकमित्याह 'न ही'ति ।
'साम्प्रदायिक'मतमाह 'इष्टे'ति । 'स्यादि'ति । लिङ्गार्थ इति शेषः । अत्रानुभवं प्रमाणत्वेन
दर्शयति 'सर्वो ही'(ति) । मया क्रियमाणमेतदिति स्वकार्यं दर्शयति, तेन स्वकृत्यसाध्ये
- 35 प्रवृत्तिरपास्ता । समीहितं साधयिष्यतीति विषयभक्षणादौ प्रवृत्तिरपास्ता । मम समीहितमिति

परेष्टसाधने स्वसाध्ये प्रवृत्तिरपास्ता । प्रवर्तकज्ञानमुक्त्वा तज्जनित(1)मिच्छां दर्शयति 'तत' इति । 'लिङ्श्राविण' इति पठेत यजेत इत्यादि लोकवेदसाधारण्येनैव प्रयोज्य प्रवृत्ता-
वपीष्टसाधनताज्ञानमेव कारणमिति तटस्थो बालकः स्वानुभवानुसारेण कल्पयतीत्यर्थः । पर्यवसन्नं
लिङ्गमाह 'तथा चे'ति । ततश्चेति । कार्यतासमानाधिकरणमिष्टसाधनत्वं लिङ्गं इत्यर्थः । कार्यता-
मात्रविधिवादिनो मतमुत्थाप्य निराकरोति 'न चे'ति । तावन्मात्रस्य विषयभक्षणादौ व्यभिचारात् 5
उक्तस्यैव प्रवर्तकत्वमभ्युपेयम् इत्याह 'यथा ही'ति । 'प्रयत्नविषयस्वरूपमिति । मत्कृतिविषयो-
ज्यमिति । ज्ञानमपि न प्रवर्तकमित्यर्थः । 'विषय' इति । यागपाकादिरित्यर्थः । 'आख्यातप्रत्यय-
मात्रेणे'ति । लिङ् एव आख्यातत्वपुरस्कारेणैव भावनात्मककृतिवाचकत्वं लिङ्त्वनिबन्धनं तु लिङ्
इष्टसाधनता वाच्येत्याह 'शेषस्त्विति । 'शेषमिति'त्यपि क्वचित् पाठः । 'यजेते'ति । प्रकृतिप्रत्यय-
समुदायबललभ्यमर्थमाह 'कर्तव्यते'ति । ननु करणस्य यागस्य इष्टसाधनता लिङ्गं चेद्वोद्व्या 10
तदा ज्योतिष्टोमेनेति तृतीयाज्जर्थिकैव स्यात्, तदभिधेयस्य करणत्वस्य लिङ्गो वा अभिहितत्वात्
इत्याह 'करणस्ये'ति । 'यजेते'त्याख्यातेन करणगता संख्या नाभिधीयते किन्तु कर्तृगता, 'कर्तरि
लकारस्यानुविधानात् इत्याह 'तत्संख्ये'ति । 'प्रकृत' इति । यजेतेत्यर्थः । किञ्च
लिङ्गं साधनतामात्रं बोध्यते, न तु यागेष्टसाधनत्वं न तु यागनिष्ठमित्यर्थः । 'अन्वयबलात्'
तृतीयापदसमभिव्याहारात् तल्लभः, करणत्वलाभ इत्यर्थः । तथा च साधनत्वकारणत्वयोर्भिन्नो- 15
पाधितया न पौनरुक्त्यमित्यर्थः । 'सङ्कल्पात्मे'ति । सङ्कल्पात्मापि प्रवृत्तिर्न भवति कि
पुनः कृतिरूपेत्यर्थः । तत्र भवत्येव प्रवृत्तिरित्याह 'तत्रे'ति । किञ्च येषामपि कार्यतादि-
विधिः तेषामपि यागः कार्य इति सिद्धापदेशात् प्रवृत्तिप्रसञ्जने यः परीहारः सोऽस्माकमपीत्याह
'सर्वे'ति । 'अत्राभिधीयत' इति । अत्र लिङ्गविवेचने स्वसिद्धान्तोऽभिधीयत इत्यर्थः । 'अस्त्विति ।
स्वकार्यतासमानाधिकरणेष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकमित्यनुमन्यामहे एव तद्विषययोर्लिङ्गादि वाच्यो 20
लिङ्गादिवाच्यानुमेयो वा इति सन्देह इत्यर्थः । सन्देहाकारमाह 'सा ही'ति । स्तनपानमिष्ट-
साधनं स्तनपानत्वात् पूर्वानुभूतस्तनपानवदिति जीवनादृष्टोद्बोधितप्रातः(गभ)वीयसंस्कारजन्य-
व्याप्तिस्मृतिबलात् यथा लिङ्गेन साक्षादेष्टसाधनता प्रतिपाद्यते, तथा लिङ्गाऽपि साक्षादेष्ट-
साधनता बोध्यते । यद्वा, लिङ्गः पुमभिप्रायोऽर्थः । तेनेष्टसाधनताऽनुमीयत इति विकल्पार्थः ।
अत्र दृष्टान्तमाह 'चेष्टे'ति । यथा कृतसमया चेष्टा तथा पुरुषाभिप्रायमुन्नीय प्रतिपाद्यप्रवृत्तिनिवृत्ती 25
भवत इत्यर्थः । स्वपक्षमाह 'एवमिति ॥१३॥

विवेकटीका

'असत्त्वात्' अभिधापदवाच्येश्च द्रवृत्तित्वस्य भावात्, 'अभिधा'ज्ञाने सत्त्वस्य प्रवृत्तेः 'न
गरीयसी' इतरानपेक्षेण, प्रवृत्तिकाल इतरापेक्षायां तु तं [234b] रन्यथासिद्धिरिति
भावः । संकल्पादीनां विषयत्वे यद्वाधकम् अस्य अभिधायामपि समानत्वात् । परिशेषादपि 30
तस्याप्रवृत्त्युपयोगित्वमित्यर्थः । यद्यप्यभिधाया अस्मन्नये असिद्ध्या नैतत्सम्भवः, तथापि
शब्दवृत्तिधर्मत्वावच्छेदेन यागादिगोचरप्रवृत्त्युपयोगित्वाभावसाधने तात्पर्यम् । 'असत्त्वा-
दि'ति । व्याकरोति 'सङ्गती'ति । संगतिः प्रतिसन्धानं विषयशब्दतदर्थयोः संबन्धः ।
'तस्याम्' अभिधापदवाच्यायाम् । ननु प्रवृत्तिर्द्वयी, शाब्दी, तदितरा च । तत्राद्यायां शब्दः
करणं तत्त्वनिर्वाहकश्च व्यापारः स्ववृत्तिरेव वाच्यः, च्छिदाकरणकुठारादौ उद्यमनादित्याशङ्क्याह 35

- ‘अन्ये’ति । यथा यागस्य स्वर्गकारणान्यनिष्ठमपूर्वं व्यापारः स्ववृत्तिरेव वाच्यः, तथा शब्दस्यापि ज्ञानमेवात्मनिष्ठं व्यापार इत्यर्थः । ननु यागविषयकं कार्यमित्यनुभवात् कायणापूर्वयागादेः कश्चित् संबन्धः वाच्यस्तथा च सोऽपि करणनिष्ठ एव इत्यत्राह ‘विषयतयापि चे’ति । स्वव्यापारं शब्दविषयकं ज्ञानं विषयतया शब्दनिष्ठं तत् प्रति शब्दस्य हेतुत्वाविरोधात् । तथा च
- 5 लिङ्गस्य यथा स्वज्ञानद्वारा प्रवृत्तिकर[205a]णत्वं स्यादित्यर्थः । हेतुत्वव्युत्पादनं च व्यापारतानिर्वाहाय । ‘असत्त्वादि’ति हेतुत्वम् अन्यथापि व्याचष्टे ‘अधिकत्वेऽपी’ति । संगत्य-
तिरिक्ताया अभिधापदवाच्यत्वोपगमे अभिधाज्ञानस्य प्रवृत्तिसामान्याध्यवहितप्राक्कालेऽसत्त्वात् । न तज्ज्ञानं हेतुरित्यर्थः । प्रवृत्तित्वे रूप्यं(?) चाप्रामाणिकमिति भावः । ‘अप्रवृत्तेरि’ति हेतुं व्याकरोति ‘शब्दान्तर’ इति । अभिधाशब्दादितत्तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तेरित्यर्थः । ननु विलक्षणै-
- 10 वाभिधालि(ङ)भिधेया प्रवृत्तिप्रयोजिका वाच्या शब्दान्तराच्च न तत्प्रतिपत्तिरित्याह ‘न चे’ति । तद्वैलक्षण्यम् इत्यक्षरतात्पर्ययोरर्थः । विलक्षणज्ञानविषयत्वमेव वाच्यम् । ज्ञाने वैलक्षण्यं च जातिकृतं वा विध(पय?)कृतं वा ? आद्ये, जातिसांकर्ष्यम्, द्वितीये त्वाह ‘अर्थविशेष’ इति । सोऽपि विशेषो यदि जातिरूपस्तदा तत्संकेतग्राहकवाक्यादितोऽपि प्रवृत्त्यापत्तिरिति प्रवृत्तिसामग्री-
समवहितमेव तद्वाच्यम् इत्याह ‘प्रवृत्ति—अभिधाने’ति । अभिधानं शब्दः, तत्समवेतरस्य किमर्थं
- 15 वैलक्षण्यं तदुपेयते यावताऽन्यस्यापि तथात्वस्य सुवचत्वमिति । ननु शब्दस्यान्वयव्यभिचारात् वैलक्षण्ये कल्पनीये उपस्थितशब्दवृत्तिधर्मस्यैव तत् कल्प्य[235b]ते इत्याह ‘तत्संवि-
(नि?)धानादि’ति । शब्दवत् अन्यस्यापि तदानीमुपस्थितत्वान्न शब्दस्य नियम इत्याह ‘अनिय-
मादि’ति । नन्वन्यवृत्तिधर्मस्य प्रवृत्त्युपयोगित्वनिषेधात् तत्र कल्पनमित्याह ‘अन्यस्ये’ति । तत्रापि भावनायामपि व्यभिचारेण ‘तुल्यत्वात्’ । ननु क्वचित् प्रवृत्तौ अभिधाज्ञानस्य सहचार-
दशनात्तत्रैव तत् कल्प्यते इत्यत्राह ‘सन्निधी’ति । संकल्पापूर्वादावपि तत्सन्निधानस्य कदाचित् सत्त्वात् न नियम इति भावः । ननु जातिविशेष एवाभिधाया वैलक्षण्यं स च धर्मिग्राहकप्रमाण-
बलात् लिङादिवेद्य एवेति कल्प्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्यत्राह ‘शब्देके’ति । तथा च शक्तिग्रहानु-
पपत्त्या प्रमाणान्तरेणापि तद्ग्रहोऽभ्युपेय इति स एवातिप्रसङ्ग इति भावः । ‘न ही’ति । ततः
प्रवृत्तौ च स एवातिप्रसङ्ग इति भावः । सम्प्रदायमतमाह ‘इष्टे’ति । ‘मया क्रियमाणं’ मत्कृति-
25 साध्यम् इदानीमिति लभ्यते, तेन भावि यौवराज्यव्यवच्छेदः । ‘समीहितं’ मदिष्टम्, इदं च न ज्ञानाकारः स्वरूपसत्प्रवर्तमानेच्छाविषयो यत्तत्साधनताधिय एव प्रवर्तकत्वात् ।
‘तदि(त इ?)च्छती’ति । इदानी(म?)स्मत्कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छावान् भव[236a]-
तीत्यर्थः । ‘करोति’ कृतिमान् भवति । ‘सर्वे’ति । कारणताग्रहोपलक्षणम् ।
‘त(य?)ज्ज्ञानात्’ यादृशज्ञानत्वे, एवमग्रेऽपि । ‘प्रवृत्तिजननीमिच्छाम्’ उपायचिकीर्षां
30 ‘प्राप्त(अवाप्त)वान्’ उपलब्धवान् । ‘एकार्थसमवायिनी’ समानाधिकरणकृतिसाध्यत्वेष्ट-
साधनत्वयोः प्रवृत्तिप्रयोजकत्वम् उक्तवैचित्र्येण दर्शयितुं शङ्कते ‘न चे’ति । तत्र ‘यजेते’त्यादि-
वाक्यार्थं व्युत्पादयति ‘तत्रे’ति । ‘विषयो’ यागपाकादि ‘धातुना’ यजिषच्यादिना ‘भावना’
कृतिः आख्यातप्रत्ययमात्रेण आख्यातत्वावच्छिन्नसामान्यशक्त्या, ‘शेषम्’ इष्टसाधनत्वम् ।
‘तद्विशेषेण लिङा’ आख्यातत्वव्याप्यलिङ्त्वावच्छिन्नशक्त्या, अत्र च कृतिसाध्यत्वं न लिङ्त्वा-
35 वच्छिन्नशक्त्यं कृत्यसाध्ये सामान्याख्याते लभ्यते तदनुकूलकृत्यभावेनैवान्वयादिति चेत्, कृति-
प्रकारकेच्छयैव चिकीर्षा. तन्निर्वाहाय तादृशं ज्ञानमपेक्षितम् । तदर्थं स्मारकशब्देतरभेदे-

ऽप्यर्थभावकशक्तेर्व्युत्पत्तिविशेषस्य लिङ्स्वावच्छेदेनावश्यकल्पनीयत्वमित्यपरे । वस्तुतस्तु
 समुद्रत्र तरेदित्यादौ वृत्त्यनियामकसंबन्धेन नञ्त्वान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । कृतिसाध्यत्वमपि लिङ् (त्व)।-
 वच्छिन्नशक्यमिति तु मणिकृदनुयायिनः । सामाधिकरण्यसम्बन्धेन कृतिविशिष्टमिष्टसाधनत्वं
 श[236b]क्यम् । 'आख्यातेने'ति । इष्टकरणत्वं तृतीयार्थसाधनत्वमात्रम् ।
 'लिङ्' इति । नाभिहितत्वम् । ननु यागे इष्टसाधनत्वं साक्षाद्वाधितम् इष्टकरणत्वे 5
 विश्राम्यति इत्यत्राह 'न चे'ति । 'अन्वयबलात्' करणत्वपर्यवसानेऽपि पदार्थमर्यादया नाभि-
 हितमिति न तथात्वमित्यर्थः । तत्र यद्यपि इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे इष्टेनैकदेशेन तृतीयार्थ-
 स्याऽन्वयोऽव्युत्पन्नस्तथापि इष्टसाधनत्वे स्वातन्त्र्येण शक्ये इति नयेनेदम् । तथा चाग्निष्टोम-
 निष्ठेष्टकरणताश्रय यागे इष्टसाधनमिति वा अग्निष्टोमनिष्ठेष्टकरणताऽभिन्नं यदिष्टसाधनत्वं
 तदा न याग इति वान्वयः, लिङ्स्थले च विशिष्टैव व्युत्पत्तिकल्पना, नान्वयः । एकदेशिनस्तु 10
 अभेद एव तृतीयार्थस्तथा चाग्निष्टोमाभिन्नयाग इष्टसाधनमित्येवान्वयः इति नानुपपत्तिगन्धोऽपि ।
 आचार्यास्तु दैयाकरणमतमभ्युपेत्यैव 'समादायाभ्युपेत्यैव' इत्याहुः । 'सिद्धे'ति । याग
 इष्टसाधनमित्यात्मकात् 'प्रवृत्तिः' संकल्पाधीना प्रवृत्तिः कृतिरिति यावत् । प्रवृत्तिपदस्य नानार्थ-
 तथा विशेषलाभाय कल्पनान्नेत्युक्तम् । केचित्तु संकल्पान्ताः संकल्परूपाः, तथा च सुतरां
 न कृतिरिति भाव इत्याहुः । गोचरस्य 'समर्थस्य' तादृशोपायगोचरेदानीत्[237a]न- 15
 मत्कृतिसाध्यताज्ञानवतः । किञ्च कृतिसाध्यतामात्रस्य विध्यर्थत्वेऽपि यागः कृतिसाध्य
 इति 'सिद्धोपदेशात्' प्रवृत्त्यापादने यः सिद्धान्तः सोऽस्माकमपीत्याह । 'सर्वे'ति । अत्र
 चेष्टसाधनत्वं प्रवृत्तिनिमित्तं धात्वर्थेन समभेदश्च वाक्यार्थः साधनत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे
 तु गौरवमिति केचित् । निरूपकताविशेषेण साधनत्वस्यापि इष्टमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, साधनत्वं
 चावधित्वविशेषः पदार्थान्तरं वेति तु नञ्याः । अत्र लिङ्'विवेचने प्रयत्नविषयसमवायिनी 20
 इदानीम् अस्मत्कृतिसाध्यत्वे सति स्वरूपसत्प्रवृत्तमानेच्छाविषयसाधनता 'प्रवृत्तिहेतुः' प्रवृत्ति-
 प्रयोजकः, 'नासौ लिङ्'ः, नैतावतैव लिङ्'त्वेनासौ निश्चेतुं शक्यः । सन्देहाकारमाह 'स्तन-
 पानादे'स्तनत्वादेस्तादात्म्येन स एव वा हेतुः, स्तनपानादेः पक्षीकृतस्य वा तत्त्वं, 'तत्प्रतिपादितात्'
 कुतश्चिद्वक्ष्यमाणाभिप्रायात् । अत्र दृष्टान्तमाह 'चेष्टे'ति । कृतसम(य)या चेष्टया चेष्टितुरभि-
 प्रायमुन्नीय प्रतिपाद्यस्य प्रवृत्त्यादि यथेत्यर्थः । तत्र स्वपक्षमाह 'एवमिति । 'सा' इष्ट- 25
 साधनता 'नाभिधीयते' लिङ् ॥१३॥

हेतुत्वादनुमानाच्च मध्यमादौ वियोगतः ।

अन्यत्र क्लिप्तसामर्थ्यान्निषेधानुपपत्तिः ॥१४॥

तथा हि । अग्निकामो दारुणी मथ्नीयादिति श्रुत्वा कुत इत्युक्ते वक्रारो
 वदन्ति, यतस्तन्मथ्नादग्निरस्य सिध्यतीति । 'तरति ब्रह्महत्यां योऽश्वमेधेन 30
 यजते' इत्यादाविष्टाभ्युपायतायामेवावगतायामनुमिमते तान्विकाः, यदश्वमेधेन
 यजेत मृत्युब्रह्महत्यातरणकाम इत्यादिविधिम् । निन्दया च निषेधम् । तद्यथा—

'अश्व' तमः प्रविशन्ति ये के चाश्वहनो जनाः'—

इत्यतो नात्मानं हन्यादिति । कुर्याः कुर्यामित्यत्र विधिविहितैव लिङ् नेष्टा-
भ्युपायतामाह, किन्तु वक्तृसङ्कल्पम् । न होष्टाभ्युपायो ममायमिति कुर्यामिति
पदार्थः, किन्तु तत्प्रतिपत्तेरनन्तरं योऽस्य सङ्कल्पः—कुर्यामिति, स एव । सर्वत्र
चान्यत्र वक्तुरेवेच्छाऽभिधीयते लिङेत्यवष्टुतम् । तथा ह्याज्ञाऽध्येषणाऽनुज्ञासंप्रश्न-
5 प्रार्थनाऽऽशंसालिङि नान्यच्चकास्ति । यां वक्तुरिच्छामननुविदधानस्तत्त्वोभाङ्घ्रि-
मेति, सा अध्येषणा । वारणाभावव्यञ्जिका अनुज्ञा । अभिधानप्रयोजना संप्रश्नः ।
लाभेच्छा प्रार्थना । शुभाशंसनमाशीरिति ।

न च विधिविकल्पेषु निषेध उपपद्यते । तथा हि—यदाऽभिधा विधिः, तदा
न हन्यात् हननभावना नाभिधीयते इति वाक्यार्थो व्याघातान्निरस्तः । यदा काल
10 त्रयापरामृष्टा भावना, तदा नेति संबन्धाऽत्यन्ताभावो मिथ्या । यदा कार्ये, तदा
न हन्यात् न हननं कार्यमित्यनुभवविरुद्धम् । क्रियत एव यतः । न हननेन कार्यं
हननकारणकं कार्यं नास्त्येत्यर्थ इत्यपि नास्ति । दुःखनिवृत्तिसुखामोरन्यतरस्य
तत्र सद्भावात् । हननकारणकमदृष्टं नास्त्येत्यर्थ इति तु निरातङ्गं दृष्टार्थिनं
प्रवर्तयेदेवेति साधु शास्त्रार्थः । अहननेनापूर्वं भावयेदिति त्वशक्यम् । कारणस्या-
15 नादित्वेन कार्यस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । भावनायाश्च तदविषयत्वात् । अहनन-
सङ्कल्पेनेति यावज्जीवमविच्छिन्नतत्सङ्कल्पः स्यात् । सकृत् कृत्वैव वा निवृत्तिः ।
पश्चादन्यादेवाविरोधात् । सम्पादितो ह्यनेन नियोगार्थः । यावद् यावदननसङ्कल्प-
वान् तावत्तावद्विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति वाक्यार्थः, तथाभूतस्याधिकारित्वा-
दित्यपि वार्तम् । तदश्रुतेः । प्रसक्तं हि प्रतिषिध्यते नाप्रसक्तमिति चेत् ; न
20 वै किञ्चिदिह प्रतिषिध्यते । तदभावः प्रतिपाद्यते इति निषेधार्थः । (अ?)-
हननकरणकमपूर्वं वाक्यार्थः ।

किञ्च न हन्यादिति अहननेनापूर्वस्य कर्तव्यताप्रत्ययो जातोवेदात् । जातश्च
हननक्रियायां रागात् । निष्फलाच्च कार्यादपेक्षितफलं गरीय इति न्यायेन
हन्यादेवेत्यहो वेदव्याख्याकौशलमास्तिक्याभिमानिनो मीमांसकदुर्दरूढस्य । इष्ट-
25 साधनतापक्षेऽपि न हन्यात् न हननभावना इष्टाभ्युपाय इति वाक्यार्थः । तथा
चानिष्टसाधनत्वं कुतो लभ्यते ? न होष्टसाधने यत्र भवति तदवश्यमनिष्टसाधनं
दृष्टमुपेक्षणीयस्यापि भावात् । यत् रागादिप्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्ट-
साधनं दृष्टम् । यथा सविषमन्नं न भुञ्जीया इति । तेन वेदेऽप्यनुमास्यते इत्यपि
न साधीयः । प्रतिषेधार्थस्यैव चिन्त्यमानत्वात् ।

30 न हि कर्तव्यत्वस्येष्टसाधनत्वस्य भावनाया वा अभावः प्रतिपादयितं शक्यते ।

लौकिकानां लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् । तथापि प्रतिपाद्यते तावदिति चेन्न । पापण्डागमनिषेधेनानैकान्तात् । नासौ प्रमाणमिति चेन्न । अर्थविपर्ययप्रतिपादना- विशेषेऽस्यापि तथाभावात् । तात्पर्यतः प्रामाण्यमिति चेन्न । विधिनिषेधयोरनन्य- परत्वात् । 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति वचनात् । तथापि निषेधे तथा भविष्यतीति चेन्न । अविनाभावतदुद्देशप्रवृत्त्योरभावात् । नाप्यसुराविद्यादिवदस्य 5 नञो विरोधिवचनत्वम् ; क्रियासङ्गतत्वात् ; असमस्तत्वाच्च ।

ग्रामोदटीका

'हेतुत्वादिति । लिङः श्रवणादपि हेत्वाकाङ्क्षासत्त्वादित्यर्थः । 'अनुमानादिति । हेतुत्वेऽवगतेऽपि विधिशेषानुमानादित्यर्थः । 'मध्यमादावि'ति । मध्यमोत्तमपुरुषलिङोरिष्ट- साधनताबोधकत्ववैधुर्यादित्यर्थः । 'अन्यत्रे'ति । आज्ञाध्येषणादौ पुमभिप्रायस्यैव 10 लिङाभिधानादित्यर्थः । 'निषेधे'ति । अभिप्रायस्य लिङर्थतामन्तरेण न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिनिषेधानाम् अनुपपत्तेरित्यर्थः । 'अभिधाने'ति । जिज्ञासिताभिधानप्रयो- जिकेत्यर्थः । 'शुभाशंसनमिति । पुत्रादिगतमुखित्वाद्यभिप्राय इत्यर्थः । 'निषेधानुपपत्तिः' इति व्याचष्टे 'न चे'ति । 'व्याघातादिति । लिङा हननभावनाय अभिहितत्वात् तस्या एव 'त्वन्मते' लिङर्थत्वादित्यर्थः । वर्तमानत्वाभ्युपगता भावना लङाद्यर्थः । 15 कालत्रयापरामृष्टो लिङर्थ इति मतं दूषयति 'यदे'ति । हननगोचरा भावना कालत्रयेऽपि नास्तीति हननगोचरकृतेरत्यन्ताभावोऽर्थः पर्यवस्येत्, स च नास्ति केनचिद्धननकरणादित्यर्थः । कार्यता- विधिपक्षे निषेधानुपपत्तिमाह 'यदे'ति । 'क्रियत' इति । हननस्य कृतिगोचरत्वानुभवादित्यर्थः । ननु यागविषयकं कार्यम् इत्यनु यो यजेतेत्यत्र यथा प्रतीयते तथा नञर्थान्वयस्तत्रैव स्यात्, तेन हननजन्यं कार्यं नास्तीत्यन्वयः स्यादित्याह 'हनने'ति । हननजन्यं कार्यं दर्शयति 20 'दुःखे'ति । ननु कार्यसामान्यं न लिङर्थः, किन्तु कार्यत्वेन रूपेणापूर्वं तत्राह 'हनने'ति । अत्र धर्मनिषेधो यदि वाक्यार्थः तदा तदभावेऽपि भोजनप्रवृत्तौ रन्धने प्रवृत्तिः स्यादेव । यदि स्वधर्मनिषेधस्तदा निःशङ्कं प्रवर्ततेत्यर्थः । नित्यापूर्ववन्निषेधापूर्वमपि स्वतः पुरुषार्थ इत्यहनने- नापूर्वं भावयेदित्यभिमतं चेत्तत्राह 'अहनने'ति । हननप्रागभावस्यानादित्वादपूर्वमप्यनादित्यर्थः । नन्वहननप्रागभावविषया भावनाऽपूर्वं भावयेदित्यर्थः स्यात् इत्यत आह 'भावनाया' 25 इति । प्रागभावविषया भावना न भवतीत्यर्थः । क्षेमसाधारणं कृतिसाध्यत्वं नास्तीत्यभिमानः सङ्कल्पविषये निषेधानुपपत्तिमाह 'अहनने'ति । अहननसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदित्यर्थे यावज्जीव- महननगोचरः सङ्कल्पो यदि विवक्षितस्तदा विषयान्तरसञ्चारो न स्यादेव । यदि च कादाचित्क एव अहन(न)सङ्कल्पो विवक्षितः, तदा न हन्यामित्येकदाकृतसंकल्पस्यापूर्वोत्पत्त्या कृतकृत्यस्य कालान्तरे हननप्रवृत्तिः स्यादेवेत्यर्थः । 'नियोगार्थ' इति । विध्यर्थ इत्यर्थः । ननु न सार्वदिकं 30 सङ्कल्पं ब्रूमो, न वा यदा कदाचित् सङ्कल्पं किन्तु यदा हननमिच्छति तदा तदा न हन्यादिति विपरीतसङ्कल्पेनापूर्वं भावयेदिति योगार्थं शङ्कते 'यावदिति । 'वार्त' तुच्छम् । 'तदश्रुतेरिति । न हन्यादिति वाक्यादेतदर्थस्याप्रतीतेरित्यर्थः । ननु निषेधबलादेवायमर्थः कल्पनीयः । प्रसक्तं हि प्रतिपिद्यते प्रसङ्गश्चेच्छेव, तथा च तद्विपरीतेच्छा कथं नार्थः स्यादिति शङ्कते 'प्रसक्तमिति ।

- निराकरोति 'ने'ति । हननेच्छा न निषिध्यते तस्याः स्वरसबाहित्वान्, किन्तु पर्युदासनञ्चा तद्विपरीतेच्छा अभिधीयत इति तदभावप्रतिपत्तिरार्थीति 'तवा'नुमतमित्यर्थः । नञ्पदार्थं दूषयित्वा वाक्यार्थं दूषयति 'इह त्वि'ति । हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पोऽत्राहननसङ्कल्पः हननसङ्कल्पविपरीतसङ्कल्पेन यदपूर्वं जन्यं न हि तत् सुखं सुखसाधनं वा अदक्षपशुहननेन
- 5 तत्तन्मांसभक्षणादिजन्यं सुखमिति सफलत्वात् हननमेव कुर्यात्, न तु कदाचिन्निवर्तते इत्याह 'न हन्यादि'ति । स्वपक्षमवतारयितुं साम्प्रदायिकं पक्षं दूषयति 'इष्टे'ति । 'कुतो लभ्यते' इति । येन निवृत्तिः स्यादिति शेषः । ननु इष्टानिष्टे द्वे एव कोटी, तेनैककोटिनिषेधे द्वितीयैव पर्यवस्येत् । तथा चानिष्टसाधनमिदमिति प्रतिसम्पन्ध्याय कुतो न निवर्ततेत्याह 'न ही'ति । 'उपेक्षणीयस्य' तृतीयकोटेः सत्त्वान्नैवमित्यर्थः । ननु कलञ्जभक्षणां हननं वा
- 10 रागप्राप्तं प्रतिषिध्यते वे(चे?)दायातं तदनिष्टसाधनमित्यर्थः । 'यदि'ति । कलञ्जभक्षणादि-निषेधोऽत्र नञर्थः । किन्तु लिङः समभिव्याहृताया नञो लिङर्थं एव निषेध्यो लिङर्थश्च कर्तव्यत्वा-द्यन्यतम एव मतभेदेन तन्निषेधश्चाशक्य इत्यर्थः । ननु योग्यमपि शब्दमहिम्ना क्वचिद् भासत एवेत्याह 'तथापी'ति । तथा चायातं यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदवश्यमनिष्टसाधनमिति भावः । भावार्थं दूषणमाह 'पाषण्डे'ति । दक्षपशुहिंसा पाषण्डागमे निषिद्धा, न तु तस्या अनिष्ट-
- 15 साधनत्वमिति व्यभिचार इत्यर्थः । ननु प्रमाणशब्देन यत् प्रसक्तं प्रतिषिध्यते तदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिः पाषण्डागमश्च न तथेति न व्यभिचार इत्याह 'नासावि'ति । परिहरति 'ने'ति । अर्थविपर्ययोऽत्रायोग्योऽर्थः । तथा चायोग्यार्थप्रतिपादकतया निषेधबोधकागमोऽप्ययमप्रमाण-मेवेत्यर्थः । ननु वेदत्वेन निषेधकवाक्यं तावत् प्रमाणमेव, तथा चेष्टसाधनत्वनिषेधरूपमुख्यार्थ-वाधात् गङ्गायां घोष इति च लक्षणयाऽनिष्टसाधनपरं स्यादित्याह 'तात्पर्यत' इति । स्तुत्यर्थ-
- 20 वादानां विधिपरत्वं निन्दार्थवादानां च निषेधपरत्वं सम्भवति, न तु विधিনিषेधवाक्यानामपीत्याह 'विधी'ति । अत्र प्रमाणमाह 'न विधावि'ति । ननु विधी मा भवतु, वचनान्निषेधे तत् स्यादेवेत्याह 'तथापी'ति । यत्राविनाभावो यत्र च तात्पर्येण प्रयोगस्तत्रैव लक्षणा, प्रकृते चेष्ट-साधननिषेधानिष्टसाधनत्वयोरविनाभावाभावात् उपेक्षणीये व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न वा इदं वाक्यं तत् तात्पर्येण प्रयुक्तमित्यत्र किञ्चिन्नियामकमिति परिहरति 'अविनाभावे'ति । ननु
- 25 पर्युदासनञ्चाऽनिष्टसाधनत्वमभिधीयतामत आह 'नापी'ति । क्रियां सङ्गतस्यासमस्तस्य च नञ्-पदस्य प्रसज्यप्रतिषेधमात्रार्थत्वात् । 'यजतिषु येयजामहं कुर्यात्, नानुयाजेष्वित्यत्र समस्तस्यापि वाक्यभेदभयेन पर्युदासार्थत्वकल्पनमिह तु न तथेति भावः ॥१४॥

विवेकटीका

- 'हेतुत्वादि'ति । लिङः नेष्टसाधनता अभिप्रायिका इष्टसाधनताजिज्ञासाजनकज्ञा[237b]-
- 30 नहेतुत्वादित्यर्थः । यदि च तत् एवेष्टसाधनताप्रतीतभेदात्तत्र जिज्ञासा नोत्पद्येतेति भावः । ननु दारुमथनस्य सामान्यत इष्टसाधनत्वावगमेऽपि स्यादेव सा इत्यनुशया-दाह 'अनुमानाच्चे'ति । प्रवर्तकज्ञानार्थम् इष्टसाधनताबोधकलिङनुमेयत्वात् । साध्यस्तु तदेव तन्निष्टसाधनताज्ञानार्थं तदनुमानम्, अपि तु तथाविधेष्टसाधनताया विधेयत्वव्याप्यतया व्यापकानुपलब्धिबाधोद्धारायैव इत्यनुशयादाह 'मध्यमादौ वियोगत' इति । लिङ्त्वं नेष्ट-
- 35 साधनताशक्ततावच्छेदकं, तदशक्तवृत्तित्वात् इत्यर्थः । तदशक्तौ च मध्यमादिपुरुषीयलिङः

तद्वोधनाय तदभिहितम् । नन्वस्तु प्रथमपुरुषीयलिङ्गत्वमेव शक्ततावच्छेदकं, तथा च सिद्ध-
साधनमित्यनुशयादाह 'अन्यत्र विलप्तसामर्थ्यादि'ति । प्रथमपुरुषीया लिङ्ग इच्छा शक्ता लिङ्गत्वात्,
आशंसाद्यनुशिष्टलिङ्गत्वं इत्यर्थः । अक्षरा(र्थं)स्तु—'अन्यत्र' आशंसादिप्रतिपादकलिङ्गः
'विलप्तसामग्र(र्थं ?)ात्' इच्छाशक्तिकल्पनात् । तथा च तदुपपत्तौ अन्यत्रापि साधनीयन्तदिति 5
भावः । ननु प्रयोजकमिदमाख्यातत्वादिवत् प्रवर्त्तनाय प्रवर्त्तकज्ञानसाक्षादुपपादकतच्छब्देरेव
कल्पयितुमुचितत्वाच्चेत्यनुशयेनेत्याह 'विशेष(निषेध)ानुपपत्तित' इति । [238a]
इष्टसाधने स्वार्थनिषेधतात्पर्यकवाधितार्थं नञ्समभिव्याहृतत्वात् इत्यर्थः । साध्यन्तु प्राग्भवत् ।
(f) लङ्प्रतिपत्तेः इष्टोपायतानिश्चयात् । 'स एव' 'कुर्यामि'ति वाक्यस्यार्थः । 'अन्यत्रे'ति
हेतुं व्याकरोति 'सर्वत्र चान्यत्रे'ति । नन्वस्तु आज्ञादीनां तत्र तथात्वम्, 'इच्छे'ति तु कुत
इत्याकाङ्क्षायां निरुक्तानामिच्छात्वं व्युत्पादयति 'यां चे'त्यादि । 'तत्क्षोभात्' तदतिव्रमेणा- 10
नष्टबुद्ध्यायात्त्विति निरुक्तव्यञ्जकतावच्छेदकजातिविशेषोपलक्षणम् । 'अभिधाने'ति ।
जिज्ञासाविषयाभिधानप्रयोजिका वक्तुरिच्छेत्यर्थः । इदमपि जातिविशेषोपलक्षणं, तेन न
सङ्करः । 'निषेधानुपपत्तित' इति व्याचष्टे 'न चे'ति । 'विधिविकल्पेषु' विध्यर्थत्वेन अभिधा-
भावनात् । इष्टसाधनत्वकार्यत्वादिषु हननभावने भावनायां सामान्याख्यातार्थोऽभिधान्वयं
विधावभिप्रेत्य, न चेद्धननमेव बोध्यम् । अत्र चाभिधात्वं तत्रये विष्टव्य(विषया)नुकूल- 15
शब्दवृत्तिधर्मत्वम्, अनुकूलता च विषयतातिरिक्तरूपेण, तेन शब्दत्वादिव्युदासः । विषयी च
श(g)ब्दो बोधः प्रवृत्तिश्च नञाका(ङ्क्षा)न्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावो बोध्यः ।
स च व्याहृतः शाब्दबोधानुकूलशक्त्यायतो बोधत एव धर्मित्यर्थः । 'भावने'त्यनन्तरं 'विधि'-
रित्यनुपपद्यते । एवमग्रे [238b]ऽपि । 'मिथ्या' बाधितः । 'न हननमि'ति ।
धात्वर्थेन विध्यर्थस्याभेदान्वयमभिप्रेत्य उक्तस्यार्थं विवृणोति 'हननकार(ण ?)कमि'ति । 20
तथा मिथ्याकारणस्य हननादिसंसर्गाभावस्य । ननु हननप्रागभावगोचरा भावना अपूर्वसाधनत्वेन-
(भि ?)धीयत इत्यत्राह 'भावनायाश्च' प्रागभावस्य क्षेमसाधारणसाधनतायाः प्रागेव
निरासादिति भावः । 'हननसंकल्पेने'त्यस्य 'अपूर्वमि'त्यनुपपद्यते । तत्र तादृशापूर्वमनवच्छिन्न-
संकल्पेन वा, तादृशेनैकेन वा ? आद्ये, 'यावज्जीवमि'ति । द्वितीये 'सकृदि'ति । 'निवृत्ति'-
स्तत्संकल्पवान् । 'यावत् यावदि'त्यनेन व्याप्यत्वमादर्शितं, तेन यदा यदा हननसंकल्पवान् 25
तदा तदा हननाभावगोचरसंकल्पेनापूर्वं जन्यते, एतच्च नियमबाधेन भवतीति भावः । 'तथा-
भूतस्य' हननगोचरसंकल्पवतः 'वार्त्त' तुच्छं स्वर्गकामनाया इव हननकामनाया अधिकारित्वात् ।
श्रुतेरश्ववणेऽपि न्यायप्राप्तं 'तदधिकारित्वमि'त्याह 'प्रसवतमि'ति । प्रसङ्गश्च तदिच्छैवेति
भावः । ननु भवेदेवं यदि 'हननच्छा निषिध्यते, किन्तु हननाभावगोचरेच्छापूर्वसाधनत्वेन
विधीयते । तत्र च हननप्रसङ्गोऽनुपपद्यत एवेत्याह 'न वै कंचिदि'ति । 'प्रतिपाद्यते'ऽपूर्व- 30
साधनसंकल्पविषयतया कुत एतदित्याकाङ्क्षा [239a]यां तदभिमतं वाक्यार्थमादर्शयति
'इह त्वि'ति । 'तुः' हेतो । ननु हननाभावगोचरः संकल्प एवापूर्वसाधनं तस्यावृत्तौ फला-
वृत्तिरिति जातापूर्वोऽपि निवर्त्तते इत्यनुशयादाह 'किञ्चे'ति । 'निष्फलात्' तत्त्वेनाधिगतात्
'अपेक्षितफलं' तत्त्वेनाधिगतं 'गरीयः' उत्कर्षेच्छाविषयनिषेधापूर्वस्य स्वतः पुरुषार्थत्वं च
प्रतिषिद्धं भूयसेति भावः । 'हननभावने'ति । कुतीष्टसाधनताधियं प्रवर्त्तकत्व- 35
पक्षे नो चेद्धननमिति बोध्यम् । 'उपेक्षणीयस्य' न इष्टानिष्टसाधनान्यच्च । नन

- इष्टसाधनत्वस्याशाब्दत्वेऽपि अनुमेयत्वम् (त्वं) स्यादित्याह 'यद्वागादी'ति । 'नान्तरीक्षेऽग्नि-
श्चेतव्य' इति नित्यप्राप्तानुवादे व्यभिचारमाशङ्क्याह 'यद्वागादिप्रसवतमि'ति । 'प्रतिषिद्धघते'
इत्यस्यैव कोऽर्थ इत्याह 'प्रतिषेधार्थस्ये'ति । 'भावनाया' आख्यातसामान्यशक्तित्वलभ्यायाः,
'लौकिकानां' कार्यत्वादीनाम् । ननु सत्यपि दोषवशाद् यथा सत्यपि शरीराहंप्रत्यये वेदान्त-
5 विपरीतं ज्ञानं तथात्रापि स्यात् । अत एव 'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोती'ति तेषां बद्धो-
ज्ज (वृत्तान्त) इत्याह 'तथापी'ति । 'पापण्डे'ति । दक्षपशुहिसायाः पाखण्डागमनिषिद्धाया
अनिष्टसाधनत्वाभावेन व्यभिचारादित्यर्थः । 'असौ' पापण्डागमप्रतिषेधः । तथा च प्रमाणं
प्रतिषिध्यते न हेतुविशेष्य इ[239b]ति भावः । कार्यत्वादीनां प्रमाणसिद्धत्वात् ।
बाधितार्थकत्वम् उभयत्राप्यविशिष्टं, तथा च स्वरूपासिद्धिरित्याह 'अर्थे'ति । 'अस्यापि' हनन-
10 निषेधस्यापि 'तथाभावात्' अप्रमाणत्वात् । ननु मुख्यत्वेऽप्रामाण्येऽपि गङ्गायां घोष इत्यत्रेव
तात्पर्यविषयेऽनिष्टसाधनत्वे प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह 'तात्पर्यत' इति । 'प्रामाण्यं' हनन-
निषेधकागमस्य । 'न विधावि'ति । एतेन नावकाश(सा)धनत्वं लक्षयित्वा तत्र नञर्थान्वयोऽपि
प्रत्युक्तो ध्वनितः । ननु 'विधौ परः शब्दार्थः' इति सिद्धान्ताद्विधौ मास्तु अन्यपरत्वं निषेधे तु
स्यादित्याह 'तथापी'ति । अन्यपरत्वम् उभयथा निर्वहति अविनाभाववलात् यथा वह्नि-
15 तात्पर्यके धूमोऽस्तीति वाक्ये, क्वचिच्च मुख्यार्थबाधादन्यत्र तात्पर्यनिश्चयात्,
प्रकृते च इष्टसाधनत्वाभावस्य नानिष्टसाधनत्वे 'नाविनाभावः' उपेक्षणीये व्यभिचारात् । तत्र च
तात्पर्यनिश्चायकाभावात् । वक्ष्यमाणायां वक्त्रभिप्रायशक्तौ विना लक्षणाया उपपत्ते-
रित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'अविनाभावे'ति । 'विरोधिपरत्वम्' (वचनत्वम् ?) इष्टविरोध्यनिष्ट-
परत्वम्, एतच्च इष्टसाधनत्वं स्वतन्त्रयोः शक्यत्वनये, अन्यथा इष्टकदेशतया तत्र नञर्थान्वयस्य
20 भक्तिसम्भव एव न स्यादिति ध्येयम् । 'क्रिये'ति । 'क्रियासंगत'स्यापि 'असम[240a]
स्त'स्यापि 'यजतिषु येयजामहं कुर्यार्थान्वयाजेष्विगत(कुर्याद'न्याजेदित्यादिविति ?), अत्र
यद्यपि भेदपरत्वं नेति भावः ॥१४॥

तस्माद्,

विधिर्वक्त्रभिप्रायः प्रवृत्त्यादौ लिङादिभिः ।

25

अभिधेयोऽनुमेया तु कर्तुरिष्टाभ्युपायता ॥१५॥

- तत्र स्वयङ्कर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्यामिति, सम्बोध्यकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं
कुर्या इति, शेषकर्तृकक्रियेच्छाऽभिधानं कुर्वीतिति । तथा चा'ऽग्निकामो दारुणो
मथ्नीयादि'त्यस्य लौकिकवाक्यस्यायमर्थः सम्पद्यते—'अग्निकामस्य दारुमथने
प्रवृत्तिर्ममेष्टे'ति । ततः श्रोताऽनुमिनोति, नूनं दारुमथनधत्तोऽग्नेरुपाय इति ।
30 यद्विषयो हि प्रयत्नो यस्याप्तेनेष्यते, स तस्यापेक्षितहेतुः । तथा तेनावगतस्य, यथा
ममेव पुत्रादेर्भोजनविषय इति व्याप्तेः । 'विषं न भक्षयेदि'त्यस्य तु—'विषभक्षण-
गोचरा प्रवृत्तिर्मम नेष्टे'त्यर्थः । ततोऽपि श्रोताऽनुमिनोति, नूनं विषभक्षणभावनः
अनिष्टसाधनम् । यद्विषयो हि प्रयत्नः कर्तरभिमतसाधकोऽप्याप्तेन नेष्यते, स

ततोऽधिकतरानर्थहेतुः । तथा तेनावगतश्च, यथा समैव पुत्रादेः क्रीडाकर्दम-
विषभक्षणादिविषय इति व्याप्तेः ।

लौकिके एव वाक्येऽयं प्रकारः कदाचिदुद्दिमधिरोहति न तु वैदिकेषु,
तेषु पुरुषस्य निरस्तत्वादिति चेन्न । निरासहेतोरभावात् । तदस्तित्वेऽपि
प्रमाणं नास्तीति चेत् ; मा भूदन्यत्, विधिरेव तावद् गर्भं इव पुंयोगे प्रमाणं 5
श्रुतिकुमार्याः, किमत्र क्रियताम् ? लिङो वा लौकिकार्थातिक्रमे य एव
लौकिकास्त एव वैदिकास्त एव चेपामर्था इति विप्रवेत । तथा च 'जवगड-
दशा'दिवदनर्थकत्वप्रसङ्ग इति भव सुस्थः ।

स्थादेतत् । तथापि वक्तृणामुपाध्यायानामेवाभिप्रायो वेदे विधिरस्तु, कृतं
स्वतन्त्रेण वक्त्वा परमेश्वरेणेति चेन्न । तेषामनुवक्तृतयाऽभ्यासाभिप्रायमात्रेण 10
प्रवृत्तेः शुकादिवत्तथाविधाभिप्रायाभावात् । भावे वा न राजशासनानुवादिनो-
ऽभिप्राय आत्मा, किं नाम राज एवेति लौकिकोऽनुभवः ।

ग्रामोदटीका

'नियोक्तृधर्मो वे'ति यद्विकल्पितं तत्र स्वाभिमतमाह 'तस्मादिति । 'विधिः परम्परया प्रवर्तको'
वक्तुरभिप्रायः । 'प्रवृत्त्यादावि'ति । प्रवृत्ती निवृत्ती चेत्यर्थः । ननु वक्त्रभिप्रायमात्रज्ञानात् 15
कथं प्रवृत्तिनिवृत्ती इत्यत आह 'अनुमेये'ति । 'इष्टाभ्युपायते'त्युपलक्षणम्, अनिष्टाभ्युपायतेत्यपि
द्रष्टव्यम् । सर्वत्र लिङ् इच्छाभिधानमित्याह 'तत्रे'ति । 'शेषः' स्वभिन्नः संबोध्यभिन्नः,
अलौकिकवाक्यस्य नियोक्तुरभिप्रायार्थत्वे यथा प्रवर्तकत्वं तथाह 'तथा चे'ति । निवृत्तिस्थलेऽनु-
मितिप्रकारमाह 'विष(य?)मि'ति । यस्य यो यत्नो यदाप्तेनेष्यते स तस्य बलवदनिष्टाननुवन्धीष्ट-
साधनं, यद्विषयस्तु यत्नो यदास्ते(प्ते)न ले(ने)ख(ष्य)ते तस्य बलवदनिष्टसाधनमिति व्याप्तिद्वयं, 20
तथा च यागयत्नो मद्विष्टसाधनं मदाप्तेनेष्यमाणत्वात्, भुङ्क्ष्व चेत्यत्र भोजनवत्, निवृत्ती तु कलञ्ज-
भक्षणं मम बलवदनिष्टसाधनं मत्कृतिसाध्यत्वे मद्विष्टसाधनत्वे च सत्यपि मदाप्तेनानिष्यमाणत्वात् ।
सविषमन्नं न भुङ्क्ष्वेत्यत्र सविषान्नभक्षणवत् कलञ्जभक्षणयत्नो वा पक्षः । सविषान्नभक्षणगोचर-
यत्नो दृष्टान्तः, इष्टसाधनत्वादिकं साक्षात्प्रवर्तकमपि न लिङादिवाच्यमन्यलभ्यत्वात् । पुमभि-
प्रायस्त्वनन्यलभ्य इति नासौ पुमभिप्राय इति स एव लिङर्थ इति भावः । 'कदाचिदि'ति । तत्रापि 25
क्रियेष्टसाधनत्वादिरेव लिङर्थ इत्यर्थः । 'निरस्तत्वादिति । सङ्कल्पविधिनिरासेन निरस्तत्वा-
दित्यर्थः । 'निरासहेतोरिति । तत्र नियोज्यस्य इच्छा लिङर्थत्वेन निरस्ता, न तु नियोक्तु-
रिच्छेत्यर्थः । ननु यदि नियोक्ता कश्चित् प्रमाणगोचरः स्यात्तदा तदिच्छा लिङार्थः स्यात्,
स एव नास्तीत्याह 'तदस्तित्व' इति । 'मा भूया(द?)न्यदि'ति । प्रमाणमित्यनुपपन्नः । 'विधिरेव
तावदि'ति । प्रमाणमित्यनुपपन्नः । विधिविधायके पुमभिप्रायवाचकलिङादिसमभिव्याहृतमीश्वर- 30
मन्तरेणानुपपद्यमानमीश्वरेण प्रमाणमित्यर्थः । विधिः पुमभिप्रायो वा यजेतेत्यादेरपौरुषेयत्वे
पुमभिप्रायो लिङादिवाच्योऽनुपपन्न एव स्यात् । एतावता परिशेषेण तदभिधानस्यैव प्रामाणिकत्वा-
दित्यर्थः । प्रमाणान्तरमाह 'लिङो वे'ति । लौकिकलिङामिच्छार्थत्वे व्यवस्थितेऽप्यत्रापि

तथैव कल्पनादित्यर्थः । ईश्वरसिद्धावन्वयासिद्धिं शङ्कते 'स्यादेतदिति' । परिहरति 'ने'ति । तेषां नियोज्यप्रवृत्तिनिवृत्तितात्पर्यकोच्चारणाभावादित्यर्थः । ननु किमत्र प्रमाण-
मित्यत आह 'भावेऽपी(वे)'ति । वेदस्य पौरुषेयत्वव्यवस्थापनादिति भावः ॥१५॥

विवेकटीका

- 5 'विधिरि'त्यादि । 'प्रवृत्त्यादौ' निवृत्तौ तात्पर्यं विषये 'लिङादिभि'राप्ताभिप्राय एव 'भिधेयः' । तेन न तु हेतुना 'इष्टाभ्युपायता'विधिः प्रवर्तकज्ञानप्रकारः अनुमेयः । इदमुपलक्षणम् । नञर्थान्वयार्थिणां तेनानिष्टाद्यु(भ्यु)पायताप्यनुमेया इति बोध्यम् । 'विधिरि'ति वक्तुरभि-
प्रायस्यैव विशेषणं तदर्थश्च परंपरया प्रवृत्त्युपयोगीत्याहुः । उत्तममध्यमप्रथमपुरुषेषु यथाऽनुभवं
बोधं व्युत्पादयति 'तत्रे'त्यादि । 'शेषः' स्वसंबोध्याद्य(म?)न्यः 'दारुमथ(ने) यत्नो' 'दारुमथनं'
10 वा यद्विषयो यत्नो, यद्वा 'आप्तेने'ति । अत्राप्तत्वं पुरोवृत्तिनि प्रवर्तकज्ञानप्रकाशांशे सर्वत्र
यथार्थज्ञानवत्त्वं तेनेश्वरेच्छाविषयत्वमादाय इष्टसाधनभ्रमाधीनप्रवृत्तिविषयेण व्यभिचारः ।
पक्षधर्मतां दर्शयति 'तथे'ति । 'तथा' आप्तेच्छाविषयत्वे अनेन विधिना दारुमथनयत्नोऽधिगत
इत्यर्थः । एतच्च स्वार्थानुमानमिति प्रयोगविपर्यासादिना शङ्कनीयम् । यद्वा, आप्तत्वेन
यत्नोऽधिगत इति तदर्थः । निषेधस्थले निवर्तकज्ञानप्रकारमाह 'विषमि'ति । सविषाप्त-
15 भक्षणं मदनिष्टसाधनं मदनिष्टसाधनत्वेन मत्कृतिसाधनत्वेन च आप्तेन जा[240b]य-
मानत्वे सति मत्कर्तव्यत्वेनानिष्यमाणत्वात् मतवत् । अत्र च यदि कश्चित् व्यभिचारः संभाव्यते,
तथापि स्वार्थानुमाने तदस्फूर्त्तावनुमानं, यदा च तत् स्फुरेत् तदा (ता-)दृशान्यत्वेनापि हेतुविशेषणीय
इति केचित् । यत्नपक्षत्वे तु तादृशयत्नत्वं हेतुः, कृतिसाध्यत्वं च हेतौ न विशेषणीयमिति
तु ध्येयम् । भ्रमादिमादायार्थान्तरवारणाया'धिकतरे'ति । शङ्कते 'लौकिके'ति । तत्र
20 वक्तुः सम्भवात्, वेदे तु वक्तुरभावात् कथमेवमित्यर्थः । 'तदस्ति'त्वे वेदे वक्तुरस्ति, 'अन्यत्'
'प्रमाणं' 'विधिः' वैदिकलिङादिः । ननु लौकिकी लिङ् तच्छक्तास्तु,
वैदिकी तु भिन्नैवेति न तत्र तच्छक्तिरित्याशङ्क्याह 'लिङो वे'ति । अलौकिकलिङो
लोकस्थलक्लिप्तशक्त्यतिक्रम इत्यर्थः । 'य एवे'ति लाघवाल्लिङ्त्वमेव शक्त-
तावच्छेदकं निषेधानुपपत्तिश्च वेदवल्लोकेऽपीति भावः । वैदिकविधिनिषेधयोर्निरर्थकत्वे
25 दोषमाह 'तथा चे'ति । तथा च प्रवृत्त्य(प्र)वृत्तीत्यत्र व्याहन्येतामिति भावः । 'तेषामि'ति ।
तथा च बाधादेव तदभिप्रायो न विध्यर्थ इति भावः । तथाभिप्रायपूर्वकभेदेऽन्यथासिद्धिं निरस्यति
'भावे वे'ति । लाघवादेकस्यैवाभिप्रायस्तथा कल्प्यते । अध्यापकाभिप्रायस्य कदाचिद्विप-
रीतस्यापि सम्भवात् । न चैवमर्थान्तर[241a]मिति भावः ॥१५॥

श्रुतेः खल्वपि—

30

सूत्र एव हि वेदोऽयं परमेश्वरगोचरः ।

स्वार्थद्वारैव तात्पर्यं तस्य स्वर्गादिवद्बिधौ ॥१६॥

न सन्त्येव हि वेदभागा यत्र परमेश्वरो न गीयते । तथा हि—सृष्टत्वेन
पुरुषसूक्तेषु, विभूत्या रुद्रेषु, शब्दब्रह्मत्वेन मण्डलब्राह्मणेषु, प्रपञ्चं पुरस्कृत्य

निष्पन्नतयोपनिषत्सु, यज्ञपुरुषत्वेन मन्त्रविधिषु, देहाविर्भावैरुपाख्यानेषु, उपास्यत्वेन च सर्वत्रेति ।

सिद्ध्यर्थतया न ते प्रमाणमिति चेन्न । 'तदेतोः कारणदोषशङ्कानिरासस्य भाव्यभूतार्थसाधारणत्वात् । अन्यत्रामीषां तात्पर्यमिति चेत् ; स्वार्थप्रतिपादन-
हारा, शब्दमात्रतया वा ? प्रथमे, स्वार्थेऽपि प्रामाण्यमेवित्यम् । तस्यार्थ- 5
स्यानन्यप्रमाणकत्वात् । अत एव तस्य स्मारकत्वमित्यपि मिथ्या । तत्प्रति-
पादकत्वेऽपि न तत्र तात्पर्यमिति चेत् ; स्वार्थापरित्यागे ज्योतिःशास्त्रवदन्यत्रापि
तात्पर्ये को दोषः ? अन्यथा स्वर्गनरकव्रात्ययोर्वियादिस्वरूपप्रतिपादकानाम-
प्रामाण्ये बहु विप्लवेति । तत्रावाधनात्तथेति चेत् ; तुल्यम् ।

न तादृगर्थः क्वचित् दृष्ट इति चेत् ; स्वर्गादयोऽपि तथा । तन्मिथ्यात्वे 10
तदर्थिनामप्रवृत्तौ विधानानर्थक्यप्रसङ्ग इति चेत् ; इहापि तदुपासनाविधाना-
नर्थक्यप्रसङ्गः । तन्मिथ्यात्वे हि सालोक्यसायुज्यादिफलमिथ्यात्वे कः प्रेक्षावांस्तमु-
पासीतेति तुल्यमिति ।

वाक्यादपि । संसर्गभेदप्रतिपादकत्वं ह्यत्र वाक्यत्वमभिप्रेतम् । तथा च
यत्पदकदम्बकं यत्संसर्गभेदप्रतिपादकं, तत् तदनपेक्षसंसर्गज्ञानपूर्वकं, यथा लौकिकं, 15
तथा च वैदिकमिति प्रयोगः । विपक्षे च बाधकमुक्तम् ।

श्रामोदटीका

पूर्वं लिङ्विधया श्रुतेः प्रमाणत्वमुक्तं, सम्प्रति शब्दविधयेव श्रुतिः प्रमाणमित्याह 'श्रुतेरिति' ।
'न गीयते' न विषयीक्रियते । 'स्रष्टृत्वेने'ति ।

'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतोदत' इत्यादिषु,

20

रुद्रेषु—'तमो विरूपेभ्यः' इत्यादिषु,

उपनिषत्सु—'अतमोऽवायुरनाकाशमि'त्यादिषु,

मन्त्रविधिषु—'इदं विष्णुविचक्रमे' इत्यादिषु,

उपाख्यानेषु—मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारकथासु, पुरुषसूक्तावपि स्रष्टृत्वविभूत्यादिप्रति-
पादनमुपास्यत्वतात्पर्यकमेवेत्याह 'उपास्यत्वेने'ति । पुरुषसूक्तादीनां कार्यापस्थापकपदसमभि- 25
व्याहाराभावाव्यवहारविरहेण तत्र शक्तिग्राहकाभावात् ते प्रमाणानीत्याह 'सिद्ध्यर्थतये'ति ।
शब्दाप्रामाण्यप्रयोजको वक्तुर्भ्रमादि दोषः, स चेद्वरे नास्ति, तस्मादाप्तप्रणीतत्वेन साध्यार्थवत्
सिद्ध्यर्थस्यापि प्रामाण्यमस्त्येवेत्याह 'तदेत्विति' । 'अन्धत्रे'ति । उपासनादावित्यर्थः ।
सिद्ध्यर्थस्याप्रामाण्ये पुत्रस्ते जात इति वाक्यात् प्रमेव नोत्पद्यते । प्रमा नोत्पद्यत
एवास्मादिति चेत्, हर्षहेतुकं पिता(त्रा?)देदर्शनात् तत्र प्रमोत्पत्तेरन्वयनात्(?) । हर्ष- 30

हेतूनामानन्त्याच्च तत्रानुभवकल्पनमिति चेत्, न । उपस्थितहेतुपरित्यागे अनुपस्थितहेतुकल्पने गौरवात् 'अमीषामि'ति । सिद्धार्थानामित्यर्थः । 'शब्दमात्रतया वे'ति । 'पुरुषसूक्ता'दिशब्दमात्र-स्तोमभागवन्न तु स्वार्थप्रतिपादकमित्यर्थः । 'तस्यार्थस्ये'ति । स्रष्टृत्वविभूत्यादिरूपस्येत्यर्थः । ननु सिद्धार्थाः स्मारयन्ति न त्वनुभावयन्ति इत्यत आह 'तत एवे'ति । तदर्थस्य प्रमाणान्तराविषयत्वे-
 5 नानुभवादित्यर्थः । स्वार्थप्रतिपत्तेरनुभवत्वे बाधकाभावादिति भावः । ननु तात्पर्यार्थं शब्दस्य प्रामाण्यं न त्वक्षरार्थमात्रे इत्यत आह 'तदि'ति । स्वार्थे बाधकं चेन्नास्ति, तदान्यत्र तात्पर्ये को दोषः (इत्याह ?) 'ज्योतिःशास्त्रवदि'ति ।

'ऐन्द्रं दधि भवत्यमावास्यायाम्'

- इत्यादिविधाने वाऽमावास्यागणना शास्त्रस्य तात्पर्ये सत्यपि स्वार्थप्रतिपादकत्ववदित्यर्थः ।
 10 'अन्यथे'ति । यद्यर्थवादानां प्रामाण्यं न स्यादित्यर्थः । 'ब्राह्म्यः' संस्कारहीनः । 'बहु विप्लवेते'ति । स्वर्गनरकादिप्रतिपादकार्थवादाप्रामाण्ये यागादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । परदारगमनादौ निवृत्तिश्च न स्यादित्यर्थः । ननु स्वर्गनरकादिरो(वो ?)धकागमे बाधो नास्ति, येन विप्लवः स्यात् इत्याह 'तत्रे'ति । 'तुल्यमि'ति । ईदृशप्रतिपादनेऽपि बाधाभावस्तुल्य इत्यर्थः । 'न तादृगर्थ' इति । सर्वज्ञत्वादियुक्त इत्यर्थः । 'स्वर्गादय' इति । दुःखासम्भिन्नसुखस्याप्यदर्शनं तुल्यमित्यर्थः । ननु
 15 विलक्षणं मुखं यदि न स्यात्, तदा यागाद्यनुष्ठानं न स्यात् । तथा च तदर्थकवेदभागस्याननुष्ठान-लक्षणमप्रामाण्यमेव पर्यवस्येदित्याह 'तन्मित्यात्व' इति । ईश्वरस्याप्यभावे 'ईश्वरमुपासीते'ति विधानानर्थक्यं तुल्यमेवेत्याह 'इहापी'ति । 'सालोक्यं' समानलोकता, 'सायुज्यं' सहयोगः । 'यत्-पदकदम्बकमि'ति । 'तज्ज्ञानपूर्वकमि'त्येतावति कृते वेदाधीनतज्ज्ञानपूर्वकास्मदाद्युच्चरितवेदे सिद्धसाधनमत उक्तम् 'तदनपेक्षे'ति । 'पदकदम्बत्वादि'त्येवात्र हेतुः । सर्गाद्यकालीनवेदवाक्यं
 20 तदर्थज्ञानजन्यं वाक्यत्वात्, अस्मदादिवाक्यवदित्यर्थः । कर्तृगुणाभावे वेदस्य प्रामाण्यमेव भज्येतेति विपक्षबाधकमाह 'विपक्ष' इति ॥१६॥

विवेकटीका

- पूर्वं कार्यतया श्रुतिः लिङ्विधया वक्तरि प्रमाणमुक्तम्, इदानीं शब्दविधया तत्र तस्य प्रामाण्य(ता)माह 'श्रुतेः खल्वपी'ति । 'कृत्स्नो वेदः' कृत्स्नशास्त्रात्वव्यापकं परमेश्वरविषयकत्व-
 25 मिति यावत् । नन्वर्थवादतया अन्यत्र तात्पर्यान्त्रि तत्र प्रामाण्यमित्यत्राह 'अ(स्व)ार्थे'ति । 'तस्य' वेदस्य स्वार्थप्रतिपादनद्वारं बोधोपासनाविध्युपष्टम्भकत्वं, स्वार्थश्च भगवद्धटित इति भावः । स्वर्गादिबोधकानुवादानामिव यागादिप्रवृत्तितात्पर्यकत्वमित्यर्थः । 'न गीयते' न बोध्यते । 'स्रष्टृत्वेने'ति । 'तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयतोग(द)त' इत्यादिषु । 'रुद्रेष्वि'ति नमो विरूपेभ्य इत्यादिषु । 'उपनिषत्सु' अतमोऽव्यायुरनाकाशम् इत्यादिषु, 'मन्त्रविधिषु' 'इदं
 30 विष्णुविचक्रम' इत्यादि'पपास्यानेषु' मत्स्यकूर्मवराहाद्यवतारकथासु 'सर्वत्रैव' पुरुषसूक्तादिषु उपासनायां तात्पर्यादाह 'उपास्यत्वेने'ति । शङ्कते 'सिद्धार्थतये'ति । कार्यताबोधक-पदसमभिव्याहाराभावात् । पुरुषसूक्तादयो न प्रमाकरणमित्यर्थः । तत्राप्रामाण्यात् प्रमाकरणत्वं वा, प्रमाकरणत्वाभावो वा ? आद्ये आह 'तद्धेतु(तोरि)'ति । द्वितीये, कार्यान्वितशक्तिनिरासकान्यनुसन्धेयानि । शङ्कते 'अन्यत्रे'ति । 'अमीषाम्' अव(ता)रादीनाम्
 35 अन्यत् फ[241b]लम् इत्यर्थः । 'स्वार्थप्रतिपादने'ति । तेन योऽर्थः प्रतिपाद्यते तस्योपासना

कार्येत्यर्थः । 'शब्दमात्रम(त)ये'ति । एतदानुपूर्वीकस्य निरर्थकस्यैव पाठ इष्टफलक इत्यर्थः । 'प्रमाणमेपितव्यं' प्रामाण्यं तत्राभ्युपेयम्, तथा च तत् एव तत्सिद्धिरित्यर्थः । अनुवादकतयापि नाप्रामाण्यमित्याह 'तस्यार्थस्ये'ति । 'अत एव' तस्यानन्यप्रमा(ण)कत्वादेव प्रमाणान्तरेण प्रतीते तादृशि विशिष्टे तादृशार्थवादस्य केनापि सम्बन्धेन सम्बन्धितया ग्रहेऽर्थवाद- 5
ज्ञानानन्तरं तादृशविशिष्टस्मृतिः, सा च न प्रमेति नार्थवादानां प्रामाण्यमिति परास्तम् । ननु तात्पर्यविषयीभूतेऽर्थे शब्दस्य प्रामाण्यं न तु यथाश्रुतार्थेन हि वरं विषं भु(ङ्)क्षु इति बाधयस्य विष-
भोजने प्रामाण्यं तथात्रापि स्यादिति शङ्कते 'तत्प्रतिपादकत्वेऽपी'ति । तत्र स्वार्थे बाधकबलात् तात्पर्याभावः कल्प्यते । न च प्रकृते तथा न ह्यन्यत्र तात्पर्यम् प्रकृततात्पर्यविरोधि, अत एव
ज्योतिःशास्त्रस्यामावास्यादिपुरस्कारप्रवृत्त्यविध्यधीनप्रवृत्तितात्पर्यकत्वेऽपि न स्वार्थेऽप्रामाण्य- 16
मित्यक्षरतात्पर्याभ्यामाह 'स्वार्थापरित्यागेने'ति । तद् भवद्विरपि विधिसमभिव्याहृतार्थ-
वादानामुपेत एव प्रामाण्यम्, अन्यथा अङ्गा[242a]दिवोधकागमानामप्रामाण्ये
तदधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्युच्छेदापत्तिरित्याह 'अन्यथे'ति । 'ब्रीह्यः (ब्रात्यः ?) संस्कारहीनः । यस्य
पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स ब्रीह्य (ब्रात्य ?) इति बोधितो वा । 'श्रोत्रियो' वेदपारगो
ब्राह्मणस्तादृशसार्वज्ञादिमुक्त(युक्तः ?) । 'स्वर्गादय' इत्यादिपदात् नरकोपग्रहः । 'तन्मिथ्यात्वे'
स्वर्गाद्यनुवादानामप्रामाण्ये तदन्विनालक्षणं(?) नरकभीरूणां न निवृत्तिः स्यादित्यपि बोध्यम् । 15
'इहापि' ईश्वरप्रतिपादना(या ?)मप्रामाण्ये । 'तदि'ति । 'ईश्वरमुपासीते'त्यादिविधेरप्रामाण्य-
प्रसङ्गः । तदप्रामाण्ये दोषमाह 'तन्मिथ्यात्वे' इति । तथा च तत्तत्फलाधिनामीश्वरोपासन
महाजनानां प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । 'तथा चे'ति । येषां पदार्थानां यं संसर्गं प्रतिपादयतीत्यर्थो
बोध्यः । तेन विसंवादिशुकवाक्ये न व्यभिचारः, तज्जातीयत्वं वा साध्यं घुणाक्षरन्यायोक्तं
शुकवाक्यं च न प्रतिपादकमित्यभिमानः । वेदाधीनाव्यापकज्ञानमादायार्थान्तरवारणाय 20
'तदनपेक्षे'ति । 'विपक्षबाधकमु'क्तम् 'प्रमाया गुणजन्यत्वादि'ति कारिकाविवेचने ॥१६॥

सङ्ख्याविशेषादपि—

स्यामभूवं भविष्यामीत्यादिसङ्ख्या च वक्तृगा ।

समाख्याऽपि न शाखानामाद्यप्रवचनादृते ॥१७॥

कार्यतया हि प्राक् सङ्ख्योक्ता, सम्प्रति तु प्रतिपाद्यतयोच्यते । तथा ह्युत्तम- 25
पुरुषाभिहिता सङ्ख्या वक्तारमन्वेतीति सुप्रसिद्धम् । अस्ति च तत्प्रयोगः
प्रायशो वेदे । ततस्तदभिहितया तयाऽपि स एवानुगन्तव्यः । अन्यथाऽनन्वय-
प्रसङ्गात् ।

अथवा, समाख्याविशेषः सङ्ख्याविशेष उच्यते । काठकं कालापक-
मित्यादयो हि समाख्याविशेषाः शाखाविशेषाणामनुस्मर्यन्ते । ते च न प्रवचन- 30
मात्रनिबन्धनाः, प्रवक्तृणामनन्तत्वात् । नापि प्रकृष्टवचननिमित्ताः । उपा-
ध्यायेभ्योऽपि प्रकर्षं प्रत्युतान्यथाकरणदोषात् । तत्पाठानुकरणी च प्रकर्षाभावात् ।

कतिचनादौ संसारे प्रकृष्टाः प्रवक्तार इति को नियामक इति ? नाप्याद्यस्य वक्तुः समाख्येति युक्तम् । भवद्भिस्तदनभ्युपगमात् । अभ्युपगमे वा स एवाऽस्माकं वेदकार इति वृथा विप्रतिपत्तिः ।

- स्थादेतत् । ब्राह्मणत्वे सत्यवान्तरजातिभेदा एव कठत्वादयः । तदध्येया
 5 तदनुष्ठेयार्था च शाखा तत्समाख्यया व्यपदिश्यते इति किमनुपपन्नम् ? न ।
 क्षत्रियादेरपि तत्रैवाधिकारात् । न च यो ब्राह्मणस्य विशेषः, स क्षत्रियादौ
 सम्भवति । न च क्षत्रियादेरन्यो वेद इत्यस्ति । न च कठाः काठकमेवा-
 धीयते तदर्थमेवानुतिष्ठन्तीति नियमः । शाखासञ्चारस्यापि प्रायशो दर्शनात् ।
 प्रागेवायं नियम आसीदिदानीमयं विप्लवते इति चेत् ; विप्लव एव तर्हि
 10 सर्वदा, कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादित्यगतिरेवेयम् । तस्मादाद्यप्रवक्तृवचननिमित्त
 एवायं समाख्याविशेषसम्बन्ध इत्येव साध्विति ।

- स एवं भगवान् श्रुतोऽनुमितश्च, कैचित् साक्षादपि दृश्यते प्रमेयत्वादेर्घटवत् ।
 ननु तत्सामर्थ्यरहितः कथं द्रष्टव्यः ? सा हि बहिरिन्द्रियगर्भा मनोगर्भा वा
 तत्र न सम्भवति । चक्षुरादेर्नियतविषयत्वात्, मनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । तदुक्तं
 15 “हेत्वभावे फलाभावादि”त्यादि । न । कार्यैकव्यङ्ग्यायाः सामग्र्या निषेध-
 मशक्यत्वात् । अपि च दृश्यते तावद्बहिरिन्द्रियोपरमेऽपि असन्निहितदेश-
 कालार्थसाक्षात्कारः स्वप्ने । न च स्मृतिरेवासौ पटीयसी । स्मरामि स्मृतं
 वेति स्वप्नानुसन्धानाभावात्, पश्यामि दृष्टमित्यनुव्यवसायात् । न चारोपितं
 तत्रानुभवत्वम्, अत्राधनात् । अननुभूतस्यापि स्वशिरश्छेदनादेरवभासनाच्च ।
 20 स्मृतिविपर्ययोऽसाविति चेत् ? यदि स्मृतिविषये विपर्यय इत्यर्थः, तदाऽनुमन्या-
 महे । अयं स्मृतावेवानुभवत्वविपर्यय इति, तदा प्रागेव निरस्तः । न च
 सम्भवत्यपि । न ह्यन्येनाकारिणाध्यवसितोऽन्तेन ज्ञानावच्छेदकतयाऽध्यवसीयते ।
 तथा च “स घट” इत्युत्पन्नायां स्मृतौ भ्राम्यतः ‘तं घटमनुभवामी’ति स्यात्,
 न त्विमं घटमिति । न ह्ययं घट इति स्मृतेराकारः । तस्मादनुभव एवासौ
 25 स्वीकर्तव्यः ।

अस्ति च स्वप्नानुभवस्यापि कस्यचित् सत्यत्वं, संवादात् । तच्च काकतालीय-
 मपि न निर्निमित्तम् । सर्वरूपज्ञानानामपि तथात्वप्रसङ्गात् । हेतुश्चात्र धर्म
 एव । स च कर्मजवत् योगजोऽपि योगविधेरवसेयः । कर्मयोगविध्योस्तुल्य-
 योगक्षेमत्वात् ।

तस्मात् योगिनामनुभवो धर्मजत्वात् प्रमा, साक्षात्कारित्वात् प्रत्यक्षफलं, धर्माननुगृहीतभावनामात्रप्रभवस्तु न प्रमेति विभाग इति । अतस्तत्सामग्री-विरहोऽसिद्धः ।

तथापि विपत्ते किं बाधकमिति चेत् ? 'हे ब्रह्मणी वेदितव्ये' इत्यादि-योगविधिवेयर्थप्रसङ्गः, अशक्यानुष्ठानोपायोपदेशकत्वात् । न चासाक्षात्कारिज्ञान-विधानमेतत् । अर्थज्ञानावधिनाऽध्ययनविधिनैव तस्य गतार्थत्वादिति । एतेन परमाण्वादयो व्याख्याता इति । 5

तदेनमेवभूतमधिकृत्य श्रूयते—'न द्रष्टुर्दृष्टेर्दिपरिलोपो विद्यते' इति, 'एक-मेवाद्वितीयमि'ति, 'पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण' इति, 'हे ब्रह्मणी वेदितव्ये परञ्चापरमेव चे'ति, 'यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा' इति, 'यज्ञा वै देवा' इति, 'यज्ञो वै विष्णु'रित्यादि । स्मर्यते च,— 10

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज—इति ।
मदर्थं कर्म कौन्तेय, मुक्तसङ्गः समाचर—इति ।
यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः—इति ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते—इत्यादि । 15

अनुशिष्यते च साङ्ख्यप्रवचने ईश्वरप्रणिधानम् । तमिभं ज्योतिष्टोमादिभि-रिष्टैः, प्रासादादिना पूर्तन, शोतातपसहनादिना तपसा, अहिंसादिभिर्यमैः, शौचसन्तोषादिभिर्नियमैः, आसनप्राणायामादिना योगेन महर्षयोऽपि विविदिषन्ति । तस्मिन् ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीत्येवं विज्ञाय श्रुत्वै(यद्वै ?)कतानस्तात्परो भवेत् ।

यत्वेदं गीयते,—

मन्मना भव मद्रक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्तुर्वमात्मानं मत्परायणः ।
भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
मुहुर्दं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥—इति । 20

आमोदटीका

25

'स्याम्' इत्याद्युत्तमपुरुषप्रयोगः । संख्याशब्दस्य समाख्यामर्थमादायाह 'समाख्यापी'ति । ननु पूर्वमपि सङ्क्षेपश्वरसाधकत्वेनोक्तेति पौनरुक्त्यमित्याह 'कार्ये'ति । द्व्यणुक-त्र्यणुकपरिमाणजनकद्वित्वत्रित्वसंख्याजनकापेक्षाबुद्धिमत्त्वेन पूर्वमीश्वरः साधित इत्यर्थः । 'प्रतिपाद्यतये'ति । उत्तमपुरुषाख्यातप्रतिपाद्यतयेत्यर्थः । 'स एव' वक्तव्यं । 'अनुगन्तव्य' इति । अन्येष्वप्यत इत्यर्थः । 'अवगन्तव्य' इति पाठे तु संख्याविशिष्टतया अवगन्तव्य इत्यर्थः । इयं 30

- कठशाखा, इयं कलापशाखा इत्यादिसहस्रस्यापि शाखानां या समाख्या नामत ईश्वरकृतमेवेत्त्याह 'काठकमि'ति । ननु येन या शाखा पठिता तन्नामाकाङ्क्षिता सा शाखा इति किमीश्वरेणेत्त्याह 'न चे'ति । 'चेतन' इत्यपि क्वचित् पाठः । ननु यद्यप्यनन्ता प्रवक्तारस्तथापि कठकलापादयस्तासु तासु शाखासु प्रकृष्टाः प्रवक्तारोऽभूवन्निति तत्तन्नामाङ्कितास्तास्ताः शाखा इत्यत आह 'नापी'ति ।
- 5 अध्यापकापेक्षया प्रकर्षश्चेद्विवक्षितस्तदा पूर्वपूर्वाध्यापकापेक्षया यः कश्चित् पूर्वोत्कृष्टस्तस्यैव नाम्ना समाख्या स्यादित्यर्थः । ननु तासु तासु शाखासु त एव कठादयः सर्वोत्कृष्टा इत्यत आह 'कति चे'ति । अनादौ संसारे चैवम्भूता एव कति महान्तो जाता इति एकस्या एव शाखाया बहवः समाख्याः स्युरित्यर्थः । ननु कठजातीयब्राह्मणाधीता शाखा काङ्क्षिकेति व्यपदिश्यत इत्याह 'स्यादेतदि'ति । तर्हि क्षत्रियवैश्याभ्यां सा नाधीयेत इत्याह 'क्षत्रिये'ति । 'एवं नियम' इति ।
- 10 कठाः काठकमेव पठन्तीत्येवंप्रकार इत्यर्थः । 'अयं विप्लव' इति । कठाद्यवान्तरजातिविप्लवादिति भावः । पूर्वमपि कठाद्यवान्तरजाती मताभावेनायं नासीन्नियम इत्याह 'विप्लव एवे'ति । 'अगतिरेवे'ति । आद्यप्रवचनं विनेति शेषः । 'आद्ये'ति । आदौ यः प्रवक्ता ईश्वरस्तेन या शाखा प्रथमं यस्मै प्रोक्ता सा तन्नाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः । ईश्वरदाढ्यं प्रमाणसंप्लवमाह 'स' इति । यद्वा, श्रवणमननाभ्यामेव न मोक्षः, किन्तु साक्षात्कारपर्यन्तः । तेन सदातनमिव्याज्ञानोच्छेद इत्यत आह 'स एव(व)' इति । 'कैश्चिदि'ति । योगिभिरित्यर्थः । प्रत्यक्षसामग्रभावादप्रत्यक्षतामाह 'नन्वि'ति । कार्यं चेदस्ति तदा सामग्र्यपि तत्रास्त्येवेत्त्याह 'कार्ये'ति । योगजधर्मसहकृत आत्म-मनोयोग एव तत्सामग्रीति व्यवस्थापयितुं पीठमारचयति 'दृश्यत' इति । 'पटीयसी' स्फुटा, तत्काले स्मरामीति स्यात् । जागरावस्थायां स्मृतमिति स्याद् इत्याह 'स्मरामी'ति । ननु स्मृतावेव तत्रानुभवत्वारोप इत्याह 'न चे'ति । स्मृतिरेवानुभूतित्वेन गृहीतेति बाधाभावाच्चैवमित्याह
- 20 'अबाधनादि'ति । 'अनुपलब्धस्यापी'ति । स्मृतेरुपलब्धमात्रविषयत्वात् स्वप्नज्ञानं न स्मृतिरिति भावः । 'प्राभाकरः' शङ्कते 'स्मृती'ति । एतद्विकल्प्य दूषयति 'यदी'ति । स्वप्नज्ञानस्यारोपत्वे-नास्माभिरभ्युपगमादित्यर्थः । 'प्रागेवे'ति । अबाधनादित्युक्तत्वादित्यर्थः । 'न च सम्भवत्य-पी'ति । स्मृतावनुभवत्वारोप इत्यनुषङ्गः । 'न ह्यन्ये'ति । तत्तावच्छेदेनोत्पन्ना स्मृतिरिदन्ता-वच्छेदेन कथमनुव्यवसीयेतेत्यर्थः । ननु मनसः प्रमायामेव बहिरस्वातन्त्र्यं न तु भ्रमेऽपि, तथा च
- 25 मनसैव स्वप्नज्ञानं जन्यते । योगिसाक्षात्कारस्तु प्रमारूप इति कथं मनोमात्रयोनिः स्यादित्यत आह 'अस्ती'ति । 'अत्रे'ति । स्वप्नान्तिकसत्यज्ञान इत्यर्थः । 'धर्म एवे'ति । कर्मजन्य इति शेषः । यदर्थं पीठारचना तदाह 'स चे'ति । कर्मविधिः 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादिः, योगविधिः 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्य' इत्यादि । 'योगो' यमेन तात्पर्येण प्रवृत्तिः, तेनैव तात्पर्येण परिपालनं 'क्षेमः' । 'धर्मजन्यत्वादिति । दोषासहकृतधर्मजन्यत्वादित्यर्थः । तेन कामातुरकामिनीभ्रमस्य
- 30 सुखहेतुत्वेन धर्मजत्वेऽपि न व्यभिचार इति भावः । तथा च योगिसाक्षात्कारे प्रत्यक्षसामग्रभाव इति यदुक्तं तदसिद्धमिति दर्शितं, स कैश्चित् साक्षात्कृतः प्रमेयत्वादिति यदुक्तं तत्र किं विपक्ष-बाधकमित्याह 'तथापी'ति । वेदनशब्दस्य प्रत्यक्षज्ञानपरत्वमभ्युपेत्याह 'अशक्ये'ति । ईश्वर-प्रत्यक्षासिद्धादि(वि)यं श्रुतिः यावत्प्लवनश्रुतिवदनन्वितैव स्यादित्यर्थः । ननु वेदनमात्रमनेन विधीयते, तच्च शक्यमेवेत्त्याह 'न ही'ति ।

‘स्वाध्यायोऽभ्येतव्य’ इति

विधेरर्थज्ञानपर्यन्तमध्ययनं विषय इति भावः । तथा चोपनिषदध्ययनेनैव ब्रह्मणः श्रौतज्ञान-
विषयत्वं प्राप्तमतो ‘द्वे ब्रह्मणी’त्यादि व्यर्थमित्यर्थः । ‘एतेने’ति । ईश्वरमानसप्रत्यक्षव्युत्पादने-
नेत्यर्थः । ‘तदेनमी’श्वररूपम् । ‘दृष्टेर्विलोप’ इति । ‘दृष्टिः’ प्रत्यक्षज्ञानम् । तदप्रतिहतमेव सर्वत्र
परमेश्वरस्येत्यर्थः । ‘एकमेवे’ति । ईश्वर एक एव, न द्वितीय ईश्वर इत्यर्थः । ‘पश्यत्यचक्षुरिति’ 5
इन्द्रियादिव्यतिरेकेणैव सर्वविषयकसाक्षात्कारवानित्यर्थः । ‘द्वे ब्रह्मणी’ इति । परमात्मा स्वात्मा
चेति व्यापकत्वात् स्वात्मनि ब्रह्मपदप्रयोगः । ‘यज्ञेने’ति । यष्टा यष्टव्यश्च । ‘विष्णुरेवे’ति ।
तन्मयत्वभावनपरम् । ‘यज्ञार्थादि’ति । विष्णुमुद्दिश्य यत् कर्म क्रियते तेन कर्मणा संसारानु-
प्रच्यव इत्यर्थः । दर्शनान्तरेणैकमत्पमाह ‘अनुशिष्यत’ इति । उपदिश्यत इत्यर्थः । ज्ञान- 10
कर्मसमुच्चयनिरासार्थमाह ‘तमिममि’ति । इष्टापूर्तादीन्यपि कर्माणि तत्त्वज्ञानद्वारेणैव मोक्ष-
साधनानीत्यर्थः । ‘तस्मिन्नि’ति । ब्रह्मणीत्यर्थः । ‘एवमि’ति । ‘श्रद्धंक्तानः’ श्रद्धापरः
ईश्वरमात्रे श्रद्धावान् । तदुपदेशमेव प्रमाणमाह ‘यत्रेदमि’ति ‘युक्त्वा’ निरिन्द्रियप्रदेशे मनः संयोज्य
‘मामेवैव्यसि’ मां साक्षात्करिष्यसीत्यर्थः । ‘भोक्तारमि’ति । एतादृशं मां साक्षात्कृत्य ‘शान्तिं’
मोक्षम् ‘ऋच्छति’ प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१७॥

विवेकटीका

15

‘स्यामभूवमि’त्याद्युत्तमपुरुषे, कालभेदेन प्रयोगत्रैविध्यं, संख्याशब्दस्य समाख्याप्यर्थं
इति तदभिप्रायेण हेत्वन्तरमाह ‘समाख्यापी’ति । काठ(क)कालाप(क)I[242b]दि शास्त्रानां
संज्ञा । पूर्वं ‘संख्यात’ इत्युक्तमिति पौनरव्यवस्थायाह ‘कार्य्यतया ही’ति । ‘स
एव’ वक्ता ‘अनुगन्तव्यः’ अन्वयी । ‘प्रवचने’ति । येन या पठिता तेनैव तदीयत्वेन सा तथेत्यर्थः ।
‘प्रवचनानाम्’ अध्येतृणां, तथा चानियम इति भावः । ननु सर्वेभ्यो यः प्रकृष्टो यस्याः शास्त्राया 20
वक्ता तन्नाम्नैव सा ध्य(ध्य)पदिश्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति ‘नापी’ति । ‘उपाध्यायेभ्य’
इति । यत्किञ्चिदपेक्षया प्रकर्षोऽतिप्रसक्तः, स कालापाध्यायेभ्यश्च न कठादावपि तस्याप्यु-
पाध्यायस्य सत्त्वात् तेनापि व्यपदेशः स्यादित्यर्थः । ननु कठादेः स्वर्गोपाध्यायेभ्योऽपि(?) प्रकर्ष-
वत्त्वात् तत्रैव व्यपदेश इत्याशङ्क्याह ‘क्ती’ति । ‘आद्यस्य’ इतरानधीनज्ञानवतः । ननु कठत्वादयो 25
ब्राह्मणत्वावान्तरजातिभेदाः तदवच्छिन्नाधिकृता शास्त्रा काठिका, यश्च(?) तत्कर्तृकाध्ययना-
ध्यापनतदनुष्ठेयबोधकत्वादाह ‘स्यादेतदि’ति । ‘तदनुष्ठेया’ ‘तदवच्छिन्नाधिकारिककर्मबोधिका ।
दूषयति ‘ने’ति । तथा च कठत्वं नाधिकारितावच्छेदकमित्यभिमानः । ‘ब्राह्मणस्य विशेषः’
ब्राह्मणत्वाध्यापकत्वे सति ब्राह्मणवृत्तिजातिः, जातिसङ्कुरदोषादिति भावः । ननु क्षत्रियादेस्तदधि- 30
कारो नास्त्येवेत्याशङ्क्याह ‘न चे’ति । तथा च [243a] सर्वत्रैव शास्त्रायां, तथा
समाख्यासत्त्वेन क्षत्रियादेर्वेदाध्ययनादावधिकार एव स्यादिति भावः । ननु कदातिरिक्त- 35
ब्राह्मणानधिकारित्वे स चाधिकृतकत्वनियामकं स्यादित्यत्राह ‘न च कठा’ इति । तथा च
कालापेऽपि कठाध्यय(न)त्वादिति सत्त्वात् । कालापातिरिक्तब्राह्मणानधिकारिकत्वा-
भावात्तत्र समाख्यानं स्यादिति भावः । ‘शास्त्रासंचारस्ये’ति । यच्छास्त्राक्रमेण यस्य संस्कारः कृतः
स तच्छास्त्रा भवति । तथा च कठातिरिक्तोऽपि यदि तच्छास्त्रया संस्क्रियते तदा सोऽपि तच्छास्त्रीति
नोक्तनियम इति भावः । शङ्कते ‘प्रागिति’ । तथा प्राक्तनतादृशनियमादेव समाख्या- 35

- नियम इति भावः । 'अयं' शास्त्रासञ्चारः । 'विप्लवः' शास्त्रविरुद्धः । 'विप्लव एवे'ति । 'कठादी'ति । कठत्वाद्यवान्तरजातिभेदे मानाभावादित्यर्थः । 'इयं' व्यवस्थाद्यं प्रवदतारं विना गतिरसमाधेया । सतीश्वरे समाख्याप्रियमयति 'तस्मादि'ति । आद्येन इतरज्ञानानधीनतज्ज्ञानवता प्रवक्ताध्यापकेन यन्नाम्नो या शास्त्राध्यापिता सा तेन व्यपदिश्यत इति
- 5 नियम इत्यर्थः । ननु भवत्वाद्यः प्रवक्तानाद्यापि भगवतो वार्त्ता इत्यत्राह 'स एव त्वि'ति । ननु श्रवणादीनां समानविषयत्वश्रुतेयस्य[243b] साक्षात्कारस्तद्गोचराण्येव श्रवणादीनि मोक्षे उपयुज्यन्ते, न चेश्वरस्य साक्षात्कारसंभव इति व्यर्थोऽस्य मननारम्भ इति आशङ्कायामाह 'श्रुत' इत्यादि । 'साक्षात् दृश्यते' साक्षात्कारित्वनिरूपकविषयतावान् । 'कश्चिदि'ति । इदानीन्तनानुपलम्भबाधवारणाय ज्ञयतालाभाय वा 'कश्चिदि'त्युक्तं मेयत्वात्, ज्ञेयत्वात् इति
- 10 यावत् । 'तत्सामग्री' तत्र हि तैर्यावद्विशेषबाधेन तत्सामग्री सामान्याविरहं बाधयति । 'सा ही'ति । 'बहिरिन्द्रियगर्भा' बहिरिन्द्रियघटिता, 'मनोगर्भा' मनोज्ञाधारणकारणिका नियतविषयत्वात् । स्वव्यवस्थापकगुणशून्यद्रव्यसाक्षात्काराजनकत्वात् बहिरिन्द्रियजन्मात् इन्द्रियान्तरासहकारेण आत्मीयान्नातिरिक्तद्रव्यसाक्षात्काराजनकत्वात् । 'उक्तं' च चतुर्थस्तवके । उक्तमर्थं कारिकाद्वेन संगृह्णाति 'चक्षुरादी'ति । उक्तानुमानबलात् सिद्धेस्तत्र
- 15 साक्षात्कारे सामग्र्यपि कल्प्यत इत्याह 'न कार्ये'ति । तद्व्यङ्ग्यत्वं तत्प्रमाणकत्वम् । ननु उक्तयावद्विशेषबाधात् तत्सामान्यसामग्रीबाधे दृश्यतासाधकमनुमानमेव बाधितं स्यादित्यभिप्रेत्य तद्विशेषबाधमेव निराकरोति 'अपि चे'ति । 'बहिरिन्द्रियोपरम'स्तद्व्यापाराभावः, 'असन्निहित'स्य मानसलो[244a]किकसाक्षात्कारहेतुसन्निकर्षरहितस्य । 'देशकाले'ति । विषयमात्रोपलक्षणम्, 'स्वप्ने' स्वप्नदशायाम् । 'असौ' स्वप्नदशायां साक्षात्कारत्वेनाभिमतता प्रतीतिः । 'पटीयसी' तद्वृत्तिबह्वतरधर्मावगाहिनी । 'स्मरामी'ति । विद्यमाने ज्ञाने 'स्मृतमि'ति जागरदशायाम् आत्मविशेष्यकमेयपरतार्थविशेष्यकमिति भेदेन वा भेदः । अ(नु)सं-बन्धान(धान)मनुव्यवसायः । 'पश्यामि' अनुभवामीति 'दृष्टम'नुभूतम् । ननु सामग्रीबाधादेव बाधोऽस्तु इत्यरुचेराह 'अनुपलब्धस्यापी'ति । शङ्कते 'स्मृती'ति । विकल्प्य दूषयति 'यदी'ति । 'स्मृतिविषये' स्मृतेर्धर्मिणि 'विपर्यासः' स्मृतस्य
- 25 व्यधिकरणप्रकारकोऽनुभवः । 'तदे'ति । तथा चायातम् अलौकिकप्रत्यासत्तिसहकारेण मनसः स्वातन्त्र्यमिति भावः । 'निरस्तः' 'अबाधनादि'त्यनेन व्यधिकरणप्रकारकस्मृतिरिति तु तथाभूतसंस्काराभावे संवासम्भवतीति भावः । स च सम्भवतीत्यत्र स्मृतावनुभवत्वारोप इत्यनुपपज्यते 'न ह्यन्ये'ति । तथा च तत्ताकारेण स्मृतिविषयोऽर्थः स्मृत्यनुव्यवसाये इदन्ताकारेण भासेतेति भावः । अत्र प्रमात्वं तत्त्वमि(ति) तत्प्रकारकानुभवत्वम् । तच्च स्वप्नज्ञाने
- 30 क्वचिद्विषये यथार्थत्वेऽपि क्वचिद्विषयेऽस्त्येवेति भावः । भ्रमभिन्ने स्वातन्त्र्यकल्पनायां च न मानमिति ध्येयम् । 'तत्' सत्यत्वं 'काकतालीयम्' इति कृत्वे(ति)नैव 'न' निर्मितुं ('निनिमित्त'), निमित्तं च मन[244b]एव वाच्यमिति स्वातन्त्र्यमस्त्येवेति भावः । अत्र काकतालीयस्वप्नप्रमात्वे धर्म एवेति अदृष्टोपलक्षणं दुःखफलकप्रमाया अपि दुरदृष्टजत्वादिति ध्येयम् । 'तुल्ययोगक्षेमत्वात्' मनःप्रवृत्त्यनुकूलदृष्टजनकविधाय(क)त्वेन मिथः साम्यात् । बह्यमाण-
- 35 धर्मसहकारेण 'धर्मजत्वात्' दोषासहकृतपुण्यजानुभवत्वात् । अत एव कामोत्तरकामिनी-साक्षात्कारे मुखहेतुतया धर्मजेन व्यभिचारः साक्षात्कारिप्रमात्वादिति प्रमात्वेन प्रमा अप्रमा-

बहिर्भूतेश्वरज्ञाने व्यभिचारो निरस्तः । तच्च जन्यत्वमात्रं प्रकृते तथा चेन्द्रियान्तरबाधान्मन
 एव तत्र कारणमेवित्यमिति भावः । 'धर्माननुगृहीते'ति । दोषसहकृतत्वोपलक्षणं
 धर्मपदं वा प्रमाप्रयोजकगुणपरं भवतु बाधकाभावः । प्रमेय अदृश्यत्वव्याप्तिग्राहके किम्मान-
 मिति शङ्कते 'तथापी'ति । 'द्वे ब्रह्मणी'ति । 'शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छती'त्यनेन
 परब्रह्मणो भगवत एव वेदनस्य विहितत्वादिति । 'अशक्ये'ति । आ(श्राव)प्लवनश्रुतिवदप्रामाण्यं 5
 स्यादित्यर्थः । 'न चे'ति । तथा नाशं(?) च 'विधानमि'ति भावः । दूषयति 'अनु(धं)ज्ञाने'ति ।
 ननु ज्ञानतात्पर्यकेण 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिर्नैव ईश्वरप्रतिपादकवेदाध्ययनेनैव
 ज्ञानमात्रप्राप्तत्वात् । वैयर्थ्यमस्य स्यादित्यर्थः । 'दृष्टु'रीश्वरस्य 'दृष्टेः' सा[245a]-
 क्षात्कारस्य 'विलोपो' नाशो नास्ति । एतेन नित्यज्ञानवत्त्वे प्रमाणं दशितम् । एकत्वे प्रमाण-
 माह '(एक)मेये'(वे)ति । एकजाती(य)भ्रमनिरासायाह 'अद्वितीयमि'ति । ब्रह्म 10
 ईश्वरवद्वृत्त्यन्योन्याभावाप्रतियोगीत्यर्थः । अनादिज्ञानवत्त्वे अनिन्द्रियत्वे च मानमाह
 'पश्यती'ति । रूपसाक्षात्कारवानित्यर्थः । 'शृणोति' शब्दसाक्षात्कारवान् । तस्य परम-
 महत्त्वे मानमाह 'द्वे' इति । बृंहणत्वाद्ब्रह्मेति योगानुसारात्तल्लभः । व्यापकत्वे मानमाह
 'यज्ञ' इति । विष्णुव्यापकः । तदुपासनस्य सफलत्वे मानमाह 'सर्वधर्मानि'ति । इतरा-
 त्मनो वैलक्षण्यान्तरमाह 'मदर्थमि'ति । मामुद्दिश्येत्यर्थः । 'यज्ञार्थात्' 'अन्यत्र' भिन्ने कर्मणि 15
 कृते 'अयं लोकः' 'कर्मबन्धनः' कर्माधीनबन्धवान् भवतीत्यर्थः । विपरीते निन्दामु(प)दस्य
 तदर्थककर्मणः फलमाह 'यज्ञायै'ति । विष्ण्वर्थं कर्म कुर्वतः पुरुषस्य कर्मग्रन्थिस्तिरकर्माधीनो
 बन्धः 'विलीयते' नश्यति । दर्शनान्तरेऽपि 'अनुशिष्यत' इति । ज्ञानकर्मसमुच्चयं निरस्यन्
 शिष्टाचारमपि मानोत्थापकमादशयति 'तम्' यथोक्तम् 'इमम्' ईश्वरम् । विविदिषाविषयस्य
 फलान्तरमप्याह 'अ(त)स्मिन्नि'ति । 'विज्ञाते' साक्षात्कृते 'विज्ञात' साक्षात्कृतम् । 'एवं' 20
 यथोक्तोत्कर्षवन्तं 'विज्ञाय' 'श्रद्धेकतानः' तदुपासनेऽधिकश्रद्धावान् 'तत्पर'स्तदुपासनकः ।
 [245b] तत्परत्वस्यापि फलमाह 'एवंक्रमेण उक्त्वा श्रवणादिक्रमेण निदिध्यासनवान्
 'माम् एष्यसि' साक्षात्कारयिष्यसि । तत्साक्षात्कारस्यापि फलमाह 'भोक्तारमि'ति । 'शान्ति'
 संसारोपशमं मोक्षमिति यावत् ॥१७॥

इत्येवं श्रुतिनीतिसंग्रहजलैर्भूयोभिराचालिते

25

येषां नास्यदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।

किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवच्चिन्तकाः

काले कारुणिक, त्वयैव कृपया ते भावनीया नराः ॥१८॥

ग्रामोदटीका

'इत्येवमि'ति (५।१८) इत्यनेन ग्रन्थोक्तप्रकारेण 'श्रुति'राम्नायो 'नीति'र्नयः तयोर्थः 'संप्लवः' 30
 परस्परविरोधेन साहित्यं तदेव 'जलं,' श्रुतीनां न्यायानां च भूयस्त्वात् तत्साहित्यानाञ्च
 भूयस्त्वमिति बहुवचनं, तैजलैराक्षालितेऽपि ईश्वरविषयकविप्रतिपत्तिनिरासेन शुद्धीकृते 'हृदये' पदं
 नादधाति(सि) । 'ते' वादिनः 'शैलसाराशयाः' पाषाणसारवत् लोहवत्त्वाद् दृढाशया इत्यर्थः ।
 सर्वमुक्तिमभिप्रेत्याह 'किन्त्वि'ति । 'प्रस्तुता' तावदीश्वरसिद्धिः, 'तद्विप्रतीपो' विरोधी 'विधिः'
 कुतर्काभ्यासादिषेषां तेऽपि त्वयैव 'भवच्चिन्तका' भावनीया इत्यर्थः ॥१८॥

35

- अत्र शास्त्रे ये न श्रद्धाते तानधिकृत्याह 'इत्येवमि'ति । 'श्रुतयो' वेदा भगवतः परा 'नीतयो'
 तद्विषयका न्याया मक्तेय (मयोक्ताः?) इति यावत्, तासां यः 'संप्लवो' विरोधस्तत्र एव 'जलानि'
 हृन्मलापहारकतया तै'राक्षालिते' निरस्तकृतकाभ्यासजनितसंस्कारे 'येषां' 'हृदये' मनसि 'आस्पदं'
 5 'न' 'आदधासि' नाप्नोषि 'ते' वादिनः 'शैलसारो' लौहम्, अतिकठिनशिला वा तद्व'दाशयो' हृदयं
 येषां ते तथा । तेषामधिकमनं(?) बन्धे बन्धं वीक्ष्य भगवन्तं प्रार्थयति 'किं त्वि'ति ।
 'प्रस्तुता' भगवत्सिद्धिस्तस्याः 'प्रतीपो' विरोधी 'विधिः' कुतर्काभ्यासादिर्येषां ते, 'त्वयैव' 'कृपया'
 करणभूतया 'उच्चैर्भवच्चिन्तका' 'भावनीयाः' करणीया इत्यर्थः ॥१८॥

10

अस्माकन्तु निसर्गसुन्दर, चिराच्चेतो निमग्नं त्वयी-
 त्वद्वाऽऽनन्दनिधे, तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
 तच्चाथ, त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
 याते चेतसि 'नाप्रयाम शतशो याम्याः पुनर्यातनाः ॥१९॥

आमोदटीका

- 15 'चेतो निमग्नं' श्रवणमननयोरनन्तरं निदिध्यासनमपि 'कृतम्' । तथापि साक्षात्कारं विना
 'नाद्यापि संतृप्यते' तृप्तं न भवतीत्यर्थः । 'त्वदेकाग्रतां' त्वन्मात्रगोचरसाक्षात्कारजनकता-
 मित्यर्थः । 'याम्या' यमभवाः पूर्वं प्राप्ता एव, पुन'नाप्रयाम' येन तद्विधेहीत्यन्वयः ॥१९॥

विवेकटीका

- 20 प्रार्थनान्तरमाह 'अस्माकमि'ति । हे लि(नि)स्व(स)र्गस्व(सु)न्त(न्द)र नित्यं निर्दोष !
 'त्वयि' श्रवण-मननानन्तरं 'चेतो' 'निमग्नं' कृतनिदिध्यासनं यद्यपि, तथापि 'न सन्तृप्यते'
 त्वत्साक्षात्कारेच्छाविरहितं न भवति । 'अद्धानन्दनिधे' नित्यं दुःखशून्य ! 'तत्तस्मात्
 'नाथ'² ।

इत्येष नौतिकुसुमाञ्जलिरुज्ज्वलयीर्यद्वासयेदपि च दक्षिणवामकौ द्वौ ।

नो वा ततः किममरेशगुरोर्गुरुस्तु प्रीतोऽस्वनेन पदपौठसमर्पितेन ॥२०॥

॥ इति महामहोपाध्यायश्रीमदुदयनविरचितं न्यायकुसुमाञ्जलिप्रकरणं समाप्तम् ॥

¹ The printed editions read नाप्रयाम् which is incorrect.

² The MS. °Viveka ends here towards the end of Kārikā 19. The last folio is missing.

आमोदटीका

‘इती’ति । इत्यनेन प्रकारेण कण्टकोद्वारादिना ‘उज्ज्वलश्री’रत्यन्तविशुद्धः कृतः
‘कुसुमाञ्जलिः’ ‘दक्षिणवामको’ मुजनदुर्जनो ‘वासयेदप्य’नुरञ्जयेदपि । अन्योऽपि
कुसुमाञ्जलिर्दक्षिणवामनासापुटे वासिते करोति । ननु(नृ?) कुतर्काभ्यासव्यसनमग्नमानसं दुर्जनं
कथं वासयिष्यति इत्यतस्तत्रानाश्वासादाह ‘नो वे’ति । दुर्जनान् रञ्जनमशक्यत्वाद्गोद्देश्यं किन्त्व-
‘मरेश’ इन्द्रस्तस्य ‘गुरु’ब्रह्मा बृहस्पतिर्वा तस्यापि ‘गुरु’रूपदेष्टा महादेवः, तत्प्रीतिरेवा-
त्रोद्देश्याज्जस्तत्‘प(ग)दपीठ’ एवायं कुसुमाञ्जलिर्वापित इत्यर्थः ॥२०॥

5

॥ इति श्रीशङ्करमिश्रकृतकुसुमाञ्जल्यामोदः समाप्तः ॥

॥ इति श्रीन्यायकुसुमाञ्जली पञ्चमस्तवकः ॥५॥

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

26.6.68